56 735 11-4.
76/D
50171
56628
755

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

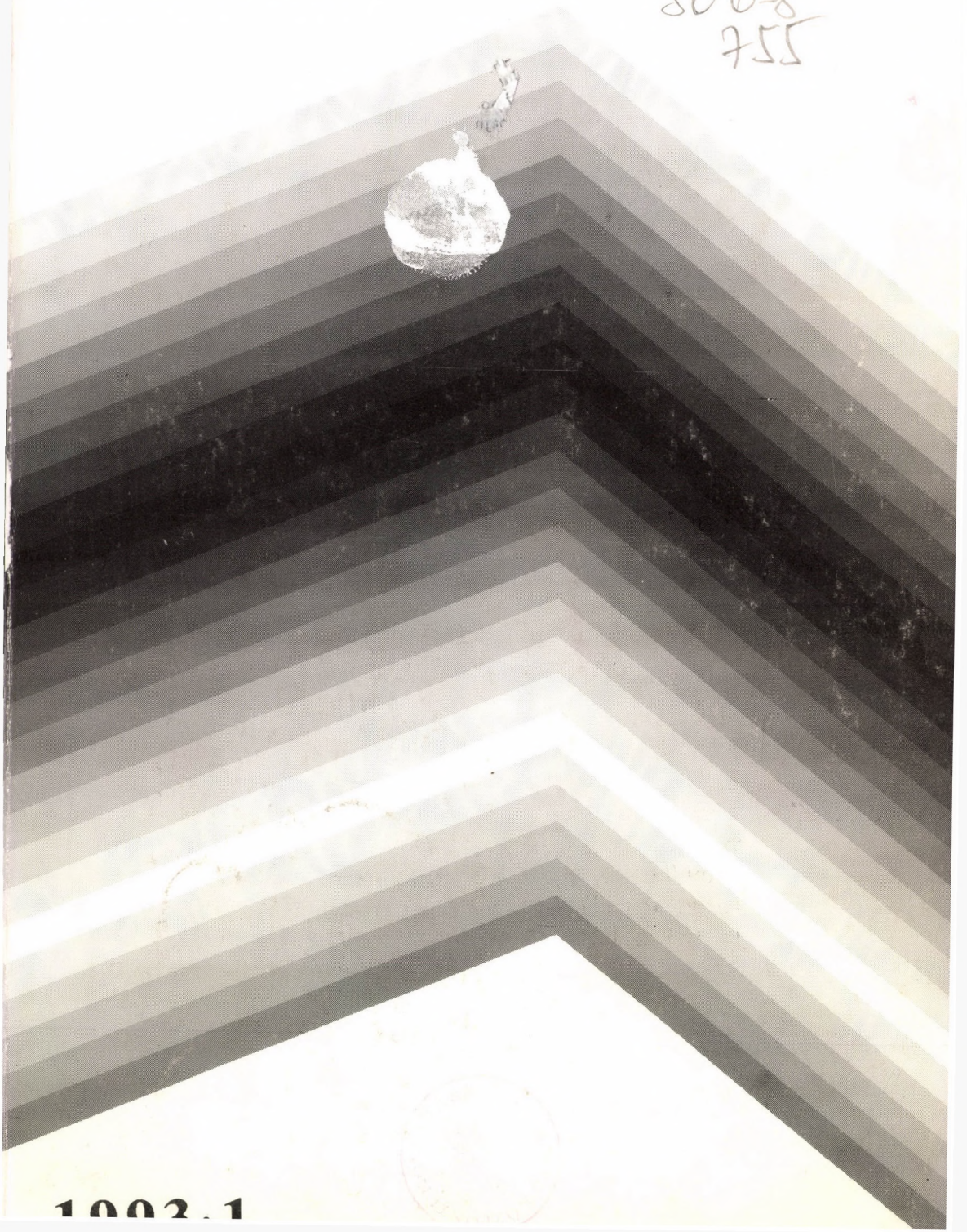

1993/1

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

a Magyar Szociológiai Társaság folyóirata
1993·1

Szerkesztőbizottság

Balázs Katalin
Bozóki András
Czakó Ágnes
Csanádi Gábor
Csákó Mihály
Farkas János
Füstös László
Gábor László
Kamarás István
Kovács I. Gábor
Köllő János
Kuczi Tibor
Lukács Péter
Neményi Mária
Pauker Csaba
Rényi Ágnes
Répássy Helga
Róbert Péter
Róna-Tas Ákos
Rudas Tamás
Sik Endre
Somlai Péter
Szalai Júlia
Szántó Zoltán
Tardos Róbert
Tausz Katalin

Szerkesztőség

Cseh-Szombathy László
(*főszerkesztő*)
Heleszta Éva
(*szerkesztőségi titkár*)
Kovách Imre
Lengyel György
Némedi Dénes
Wessely Anna

Tanácsadó testület

Andorka Rudolf
Angelusz Róbert
Bertalan László
Csepeli György
Ferge Zsuzsa
Hegedűs András
Huszár Tibor
Karády Viktor
Kemény István
Kolosi Tamás
Laky Teréz
Losonczi Ágnes
Márkus Mária
Szelényi Iván
Vaskovics László

Tartalom

A PLENÁRIS ÜLÉS ELŐADÁSAI

Bevezető 3
Kemény István: Az átalakulás társadalmi költségei 5
Köllő János: Munkában és munka nélkül – A fordulat után 15
Orosz Éva: A közületi és a magánszektor szerepe az egészségügyben 21
Csalog Zsolt: A cigányság a magyar munkaerőpiacon 29

GAZDASÁGI ÁTALAKULÁS

Lengyel György–Tóth István János: A vállalkozói hajlandóság terjedése 35
Leveleki Magdolna: A bomlás virágai 59
Csoba Judit: Munkát keresők — Munkakerülők 71
Borsos Endre–Csite András–Hella Ferenc: Rendszerváltás után Falusi sorsforduló Ökörítófülpösön 95

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

Szabó Máté: A taxisblokád és utóélete — Kihívás a társadalomtudományok számára 121
Sik Endre: Robin Hood, a keselyű — Két év után a taxisblokádról 141

ABSTRACTS 149

Olvasószerkesztő: Tomori Lajos
Technikai szerkesztő: Bujdosó Ferencné
Számítógépes szövegszerkesztés: Baranyainé Szabó Piroska

A szerkesztőség címe: 1068 Budapest, Benczúr u. 33.
Tel.: 121-4830
Fax: 122-1843
e-mail: H2001 LEN@ELLA.HU
ISSN 1216-2051

Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti társaság
1025 Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor

BEVEZETŐ

A Magyar Szociológiai Társaság 1992 októberében tartotta évi kongresszusát. Mint a Társaság soros elnökére, rám hárult a feladat, hogy az elnökséggel együtt kialakítsam a kongresszus programját. Úgy döntöttünk, hogy helyet adunk minden fontos témának, de átfogó keretnek a piacgazdaságot és a szociális problémákat választottuk.

Amint Szelényi Iván megállapította, már előző, 1991. évi kongresszusunk idején is nyilvánvaló volt, hogy „az 1990-ben hatalomra került új politikai osztály, mind a kormányzó, mind a számottevő ellenzéki pártok elkötelezték magukat a régió társadalmainak tőkés típusú átalakítására".

1991 júniusa óta az is nyilvánvalóvá vált, hogy a piacgazdaságra való átmenet kulcskérdése a szociális kérdés és ezen belül a társadalombiztosítás és a nagy elosztó rendszerek kérdése. Mint Kornai János írja: „Talán ez az a csapda, amelyben legkínzóbb a vergődés".

1992 elején ezért határozta el Társaságunk elnöksége, hogy három vitát rendez szociális kérdésekről: az elsőt márciusban a szociális törvényről, a másodikat áprilisban a nyugdíjbiztosításról, a harmadikat a betegbiztosításról és az egészségügyről. (Az első vita előadásait a *Szociológiai Szemle* 1992. 3. száma, a második vita előadásait a 4. száma közölte.) A viták célja a fogalmak tisztázása, vagy legalább a tisztázás elősegítése volt, és ennek érdekében a szakemberek eszmecseréje.

Bár az előadások és felszólalások a társadalomtudomány legkülönbözőbb területeit érintették, a piacgazdaság és a szociális problémák (ezen belül a nagy elosztó rendszerek) összefüggése állt az októberi kongresszus tengelyében is.

Az év során tartott vitákból és a kongresszusi előadásokból számos tanulság adódott. Néhány közülük:

– Az állam és a piac szerepét tárgyaló nyugati irodalom, többek között a piaci kudarcokról és a *public choice*-ról szóló elméletek ismerete nélkülözhetetlen számunkra, de látni kell azt is, hogy ez az irodalom a fejlett kapitalizmus viszonyaival foglalkozik. Magyarországon viszont még csak születőben van a kapitalizmus, és ezért nem mindig vagy csak jelentékeny módosításokkal alkalmazhatók az említett irodalom egymásnak sokszor ellentmondó állításai.

– Ugyanez vonatkozik azokra a terápiákra, amelyeket nyugati egyetemek kutatói és nemzetközi szervezetek hivatalnokai dolgoztak ki fejlődő országok számára. A közép-európai térség és ezen belül Magyarország történelmi, gazdasági és társadalmi sajátosságai miatt ezek a terápiák közvetlenül és átalakítás nélkül nem használhatók.

– E terápiák között már előző kongresszusunkon szóba került a sokkterápia. Ismeretes, hogy Közép- és Kelet-Európa több országában, például Lengyelországban ezt a

terápiát valóban alkalmazták. Magyarországon azonban kutatók és politikusok — viták után — arra a belátásra jutottak, hogy az előző évtizedek változásait figyelembe véve nincs szükség sokkterápiára, és a fokozatos átalakulás útját kell választani. A KGST összeomlásával a sokk mégis bekövetkezett.

– Nem vált valóra az a remény, hogy a politikai rendszerváltozást a piacgazdaság gyors kibontakozása és erőteljes gazdasági növekedés követi. A gazdasági rendszer átalakulóban van, de az általánosan vártnál lassabban. Egyre többen — ma már a legtöbben — osztják azt a vélekedést, hogy a piacgazdaság győzelme és a magánszektor dominanciája csak hosszú idő után lehetséges. Növekedés helyett súlyos visszaesés és nagymérvű munkanélküliség következett be. A lakosság nagyobbik felének csökkentek a reáljövedelmei, nőtt a létminimum alatt élők száma és aránya, csődbe ment a nyugdíjrendszer, válságos helyzetbe jutott a közoktatás és az egészségügy.

– Vita folyik arról, hogy az átalakulás társadalmi költségei a piacgazdaság előretöréséből vagy a régi gazdasági rendszer összeomlásából származnak-e.

Korábban csak kevesen látták be, és csak legutóbb vált nyilvánvalóvá (mint arról már említés történt), hogy a piacgazdaság kibontakozása szempontjából is elengedhetetlenül szükséges a társadalombiztosítási rendszer átalakítása. Nincs kilátás arra, hogy ez a szükségesnek ítélt átalakítás a közeli jövőben megvalósul. Egymással összeegyeztethetetlen nézetek és álláspontok vitája folyik az átalakítás irányáról. Valószínűnek látszik, hogy a teljes átalakításhoz hosszú időre lesz szükség.

A kongresszust megnyitó plenáris ülés első előadása („Az átalakulás társadalmi költségeiről") az 1990 óta felmerülő, illetőleg kiéleződő társadalmi bajokat nem a piaci kudarcokból, hanem a régi rendszer összeomlásából származtatta. A munkanélküliséggel kapcsolatos kockázatokról szóló előadásában Köllő János kimutatta, hogy a munkanélkülivé válás kockázata a mai Magyarországon nemzetközi összehasonlításban nem különösebben magas, viszont a munkanélküliek állásba jutási esélye húsz–negyvenszer alacsonyabb, mint Amerikában. Orosz Éva arra a kérdésre keresett előadásában választ, hogy milyen gazdasági és társadalmi következményeket hozna magával a magyar egészségügyben a magánszektor javára végbemenő radikális változás. Csalog Zsolt arra hívta fel a figyelmet, hogy a munkanélküliség átlagosan 11 százalékos rátájával szemben a cigányok munkanélküliségének becsült értéke a 60 százalékot is meghaladja.

A *Szociológiai Szemlé*nek ez a száma a kongresszuson elhangzott többszáz előadásból ad közre néhányat.

Kemény István

Kemény István

AZ ÁTALAKULÁS TÁRSADALMI KÖLTSÉGEI

Átalakuláson rendszerváltozást értek, kezdetének időpontját 1990 elejére teszem. Előadásomban e folyamat társadalmi költségeivel foglalkozom, azokkal a bajokkal, amelyek 1990 óta jelentkeztek vagy súlyosbodtak, és amelyeknek további súlyosbodása várható. Ilyen a nemzeti jövedelem csökkenése, az elszegényedés, a munkanélküliség, a nyugdíjak elértéktelenedése és az egész nyugdíjrendszer csődje, az egészségügyi és oktatási rendszer felbomlása, a korábbi lakásbérleti rendszer és lakáspolitika összeomlása, új lakáspolitika és lakásbérleti rendszer kialakításának elmaradása — és még sorolhatnám tovább. E bajok egy része az elmúlt három évben jelentkezett, más részük ez idő alatt vált súlyossá. Kézenfekvő tehát az a feltételezés, hogy magából az átalakulásból vagyis a rendszerváltozásból származnak. Alkalmazhatónak látszik a piaci kudarcok elmélete, amelynek igen tekintélyes irodalma van, magyar viszonylatban is sokan képviselik ezt az álláspontot.

Példának idézek Szelényi Iván felszólalásából a Közgazdasági Egyetemen 1991 júniusában tartott konferencián:

„Abban a korszakban vagyunk, amikor a piaci integráció kezd dominánssá válni. Statisztikailag ugyan még távolról sem az, hiszen a közcélú tulajdon és redisztributív integráció még mindig domináns, de ma már a társadalmi-gazdasági dinamizmusok mégis a magántulajdonból és a piaci integrációból erednek, és a társadalmi egyenlőtlenségeknek ma már a fő forrása Magyarországon a piacgazdaság. Így, mint szociológusoknak, más dolgunk nem lehet, minthogy míg korábban a redisztributív gazdaság által elemzett egyenlőtlenség kritikai elemzésére vállalkoztunk, most a piacgazdaság által létrehozott egyenlőtlenségek kritikai elemzésére vállalkozunk... Minél tisztábban működik a piac, annál több baj van... Minél közelebb kerül egy gazdaság a tiszta piaci modellhez, annál inkább súlyosodnak benne a kudarcok, és különösképpen a társadalmi kudarcok, ami minket, szociológusokat elsősorban kell hogy érdekeljen... A munkaerőpiac mellett a társadalmi létnek más fontos tényezőire vagy mezőire is utalhatnék, ahol a piac szintén nem látszik megoldani azokat a feladatokat, amelyeket meg kell oldani. Ilyenek, nagy általánosítással szólva, általában a munkaerő újratermelésével kapcsolatos problémák: az egészségügy, az oktatásügy és a lakáskérdés. Mind a három par excellence olyan terület, ahol ismét végtelen számú empirikus példával tudjuk bizonyítani, hogy minél tisztább a piacgazdaság, annál rosszabbak az eredmények." (Replika, 1991. 4. 10–12.)

Ez az egyik álláspont, amellyel vitázni kívánok. Azt állítom, hogy azok a bajok, amelyeket említettem, nem az átalakulásból, nem a rendszerváltozásból, nem a piac előretöréséből származnak, hanem a régi rendszer ellehetetlenüléséből, a régi rendszer egészének és különböző alrendszereinek összeomlásából. Két baj sommás elemzésével igyekszem majd ezt az állítást alátámasztani. Ezt az állítást egy másik állítással szeretném kiegészíteni. Amikor a régi rendszerről beszélünk, általában politikai és gazdasági

rendszerre gondolunk. Ezt a két rendszert azonban egy harmadik egészítette ki, amelyet nem rendszernek, hanem társadalmi szövevénynek neveznék. Ha csak pozíciók, kiváltságok és kapcsolatok alkotnák azt, amire gondolok, akkor még beszélhetnék rendszerről, bár akkor sem lehetne egyszerű és áttekinthető sémákban ábrázolni. De gondolok szokásokra, eljárásokra, a mindennapokban érvényesülő technikákra, gyakorlatokra és viselkedésekre, amelyek összefüggő egészet alkotnak ugyan, mégsem illik rájuk a rendszer kifejezés. Ez a szövevény nem lehetett független az uralkodó gazdasági és politikai rendszertől, hosszú ideig teljes alávetésben látszott élni és működni, de mélyen befolyásolta a jelen levő múlt, az előző magyar társadalmi szövevény szívós továbbélése. Most megint új szövevény képződik, de ez is a meglevő fonalakból, az előző harminc vagy negyven év és az azt megelőző múlt fonalaiból.

E hosszúra nyúlt bevezető után áttérek az új bajok egyikére, a munkanélküliségre. Szakszerű előadást a valódi szakértőtől, Köllő Jánostól hallanak majd. Nem is vállalkozom a munkanélküliség teljes elemzésére. Csupán néhány vonatkozását említem, azokat, amelyeket témám szempontjából fontosnak tartok.

A munkanélküliség egyik oka az államgazdasági tevékenységek ellehetetlenülése és összeomlása. Kormányzati szándékok ebben legfeljebb csak késleltető szerepet játszottak, — akár az utolsó szocialista, akár az első nem szocialista kormányra gondolunk. A termelési támogatások még 1988-ban is a statisztikailag mért nemzeti termék 19 százalékát vitték magukkal, mégsem tudták menteni a menthetetlent, de pénz hiányában nem is lehetett tovább fenntartani a támogatásokat.

Mindenesetre tény, hogy a támogatások leépítése már az előző rendszerben megkezdődött, — olyan kényszerűség volt ez, amelynek a szocialista és nem szocialista kormányok csak vonakodva engedelmeskedtek. A rendszerváltozáshoz és a piac előretöréséhez csak annyiban kapcsolódott, hogy alkalmazkodásra kényszerítette azokat, akik erre képesek voltak.

Tudjuk továbbá és folytonosan emlegetjük is, hogy az ország gazdasági teljesítményének visszaeséséhez és ebből következőleg a munkanélküliséghez nagyban hozzájárult a keleti kereskedelem összeomlása. Ez is olyan tény, amely nem a piacgazdaság előretöréséből származott, hanem ez esetben a szovjet gazdaság összeomlásából. Elkezdődött a múlt rendszerben, folytatódott és befejeződött az Antall-kormány idején. Az összefüggés megint fordított. Nem a piacgazdaság alakította át a keleti kereskedelmet, hanem a szocialista export redukálódása kényszerített piaci alkalmazkodásra.

Ezekből a tényezőkből azonban nem vezethető le a jelenlegi 12 százalékos és a jövőre várható 18–20 százalékos munkanélküliség, és még kevésbé vezethető le a tartós munkanélküliség. (Ez utóbbira, a tartós munkanélküliségre később visszatérek.) A jelenlegi munkanélküliség egyik tényezője a túlságosan is ismert és agyonismételt kapun belüli munkanélküliség fokozatos felszámolása. Legtisztábban a külföldi tulajdonba került vállalatoknál figyelhető meg. Becslésem szerint — azt hiszem, ezzel Laky Terézék is egyetértenek — ezeknél a vállalatoknál eddig 25–30 százalékos a létszámleépítés. Sajnos nem lehetünk biztosak abban, hogy ezzel be is fejeződött a folyamat.

Az állami vállalatoknál más a helyzet. Most nem beszélek a csődbe ment vállalatokról, olyanokról, mint a Videoton. Normális állami vállalatoknál, olyanoknál tehát, amelyek fennmaradtak és valószínűleg fenn is tudnak maradni, az elmúlt másfél évben becslésem szerint körülbelül 10 százalékos volt a leépítés, esetleg valamivel nagyobb. Ez azonban a felesleges létszámnak távolról sem a teljes leépítését jelenti. A Munkaügyi Központ és a közgazdászok előrejelzései mellett a közvetlen megfigyelések is azt mutatják, hogy még mindig sok a felesleges munkaerő, és elkerülhetetlen a további leépítés. Ez kétségtelenül összefügg a piacgazdaság lassú előretörésével. Piaci kudarcról azonban aligha beszélhetünk. A kudarc, jobban mondva a szervi betegség az előző rendszer betegsége volt, és most napfényre kerül a regisztrált munkanélküliség formájában.

A valódi, az igazán nagy baj azonban a tartós munkanélküliség. Nyugaton is megvan, Angliában, Franciaországban, sok más helyen.

Alain Minc francia közgazdász 1991 decemberében megjelent könyvéből idézek:

„A munkanélküliségi ráta, *stricto sensu*, semmit sem jelez. Két realitást foglal magában. Két és fél millió munkanélküli közöttük egymillió több mint két éve tartó munkanélküliséggel és másfél millió maximálisan négy hónapi munkanélküliséggel. Ez utóbbiak esetében nem munkanélküliségről van szó, hanem átmenetről két munkahely között, elfogadható anyagi körülmények között, mert a francia szociális rendszer annál jobban védi a munkanélkülieket, minél rövidebb ideje vannak munka nélkül... Amikor ugyanazt a szót használjuk két egymással összehasonlíthatatlan helyzetre, hibásan dramatizáljuk az egyiket — az átmenetet —, és banalizáljuk a másodikat: a kizárást. A francia drámában valójában csak két indikátort kellene ismerni: a tartós munkanélküliek és a 25 évnél fiatalabb munkanélküliek számát, utóbbiak ugyanis olyan folyamat foglyai, amely már az aktív életbe való belépésük előtt kirekesztésre ítéli őket... A tartós munkanélküliek közül számosan egyszer s mindenkorra ki vannak rekesztve, teljesen deszocializáltak. Őket egyetlen vállalat sem fogja alkalmazni, még szubvenció ellenében sem. A minden állampolgárt megillető minimális jövedelmet elsőként nekik kellene élvezniük. A nyomorból való kimentésük nem szabadítaná meg őket a definitív marginalizálódástól, de segítené hozzátartozóikat."[1]

A tartós munkanélküliség fő oka a tanulatlan munkaerő újratermelése. Csak ismételni tudom azt, amit erről egy hónappal ezelőtt mondtam az eladósodási konferencián.

„Nálunk már 20 évvel ezelőtt előre lehetett látni, hogy folyamatosan újratermeljük a tanulatlan munkaerőt, miközben világviszonylatban, de — bár lassabban — magyar viszonylatban is csökken a szükséglet iránt uk. Erre a munkaerőre a munkaadó azt mondja: én ezzel az emberrel semmit sem tudok csinálni. Az alkalmazhatatlanok, vagy nehezen alkalmazhatók másik csoportja a már nem fiatal kohászok, bányászok, és már elavult, megszűnt, vagy megszűnőben lévő foglalkozások művelői. A harmadik csoport azokból a fiatalokból tevődik össze, akik semmiféle használható mesterséget sem tanultak meg, nem tudnak elhelyezkedni, és ha néhány évig nem találnak munkahelyet, akkor már végképp reménytelen az elhelyezkedésük. A munkanélküliség növekedését

tehát nem lehet teljes egészében a visszaesésből levezetni, a tartós munkanélküliséget pedig egyáltalán nem. A tanulatlan munkások újratermelésében szerepet játszott az oktatási rendszer, valamint a falvak és városok társadalmi struktúrája; de maga az oktatás sem csak az oktatáspolitika miatt működött hibásan, hanem az egész társadalmi struktúra miatt is. Ezt az oktatást az egész társadalom hordozta, és ilyet tudott hordozni. Ugyanez vonatkozik a teljesen, vagy majdnem teljesen képzetlen fiatalokra is. Nemcsak a törvények, rendeletek, oktatástervezetek, miniszterek, oktatási osztályvezetők miatt állt elő ez a képzetlenség, hanem sokkal inkább a társadalom egész struktúrájából, a teljes társadalmi környezetből kifolyólag."

Ezen a konferencián a társadalmi struktúra szót használtam, ezt helyettesítem most a társadalmi szövevény kifejezéssel.

Nem rosszindulat és nem valamilyen összeesküvés hozza magával azt, hogy a falu társadalma, a kisváros társadalma, a fővárosi kerületek társadalma elnézi azt, belenyugszik abba, természetesnek tekinti, hogy a fiatalok jelentős része az általános iskolát sem végzi el, más része elvégzi, de úgy, hogy nincs köszönet benne. Az iskolával is ugyanaz a helyzet, mint a termelési és fogyasztási eszközökkel. Ahhoz, hogy egy autóbusz vagy egy computer jól működjék, alkatrészek sokaságára van szükség, és mindegyiknek hibátlannak kell lennie. Közvetlenül vagy közvetve emberek sokasága vesz részt a bonyolultabb gép előállításában, és ezek közül mindegyiknek jól kell dolgoznia. Így vagyunk az iskolával is, amely igencsak bonyolult gépezetnek tekinthető.

A jelenlegi igen nagy és a jövőre várható még nagyobb munkanélküliség egyik fő oka az élőmunka foglalkoztatásának igen nagy költsége. Ezzel a nézetemmel nem állok egyedül. Úgy vélem azonban, hogy a nyilvánosság előtt fellépő egyetértők többsége vállalkozó, és ennek folytán az érdekeltség gyanúja csökkenti érvelésük hatásosságát. A vállalkozók és a vállalkozáspártiak pozícióját az is rontja, hogy gondolatmenetük nem mindig kifogástalan. A *HVG* október 17-i számában például Hargitai Zoltán a következőket írja: „...A tb-járulék ma, mint ismeretes 44 százalék, a nyugdíjjárulék 10 százalék, ehhez jön még az 5 százalékos munkaadói és az 1 százalékos munkavállalói szolidaritási járulék." Ez az érvelés azonban, az 54+6 százalékkal nem korrekt. Augusztinovics Mária hívta fel a figyelmet arra, hogy 100 Ft kifizetett bérből a munkavállaló 10 Ft nyugdíjjárulékot, a munkáltató a 100 Ft után 44 Ft-ot fizet, vagyis az összesített 54 Ft járulékot a 144 Ft költséghez kell viszonyítani, ami már nem 54 százalék, hanem „csak" 37,5 százalék. Ha a társadalombiztosítási és nyugdíjjárulékhoz még hozzátesszük a munkanélküliséghez kapcsolódó járulékokat, és ugyanazt a számítást elvégezzük, 40 százalékot kapunk. Ezek a korrekciók sem változtatnak azonban azon, hogy a 40 százalékos társadalombiztosítási közteher az élőmunka alkalmazásának költségeit esztelenül magasra emeli, és a munkahelyteremtést olyan súlyosan bünteti, hogy az már a prohibícióval határos. Nem kétséges, hogy ez a büntető adó nagymértékben növeli a munkanélküliséget.

Az érem másik oldala az adócsalás. Ha a munkáltató a várható nyereség reményében mégis arra határozza el magát, hogy alkalmaz valakiket, akkor az adott körülmények között ennek legésszerűbb módja a fekete vagy a szürke gazdaságba való átvonulás, illetőleg a bennmaradás. Így áll elő az a mindenki által ismert mai helyzet, amelyben az ország lakosságának egyik fele fizeti meg a társadalombiztosítási szolgáltatások költségeit, nemcsak a maga számára, hanem a lakosság másik fele számára is.

A mondottakat figyelembe véve, nyilvánvaló, hogy erősen csökkenteni kell a társadalombiztosítási járulékokat. Sokan megírták már ezt, legutóbb Csaba László fejtette ki igen világosan, a *Közgazdasági Szemle* októberi számában, cikkének abban a fejezetében, amelynek címe: „A társadalombiztosítás és az adózás reformja — a rendszerátalakítás kulcskérdése". Én is azt hiszem, hogy ez a rendszerátalakítás kulcskérdése.

A kérdés csupán az, hogy ha csökkentjük a társadalombiztosítási járulékokat, miből fizessük ki a költségeket. Erről is ír Csaba, és javaslatai összhangban vannak más korábbi javaslatokkal. Egyik javaslata a közvetett adók szerepének növelése. Ha jól tudom, elsőnek Kopátsy Sándor javasolta az egészségügy finanszírozásával kapcsolatban a bérjárulék felére csökkentését és az ennek megfelelő összeg többletforgalmi adóként való behajtását. Körülbelül egy évvel ezelőtt változott formában Bod Péter ismételte meg ezt a javaslatot. Az adott viszonyok között valóban nincs más lehetőség, mint az egészségügyi kiadások legalább felének meghatározott, erre a célra rendelt fogyasztási adókból való fedezése, oly módon, hogy a megjelölt fogyasztási adók beszedés után a társadalombiztosítás pénztárába kerüljenek. Ezzel kapcsolatban említeni kell, hogy a társadalombiztosítási járulékok nagymértékű csökkentésén túl szükség van a személyi jövedelemadó ugyancsak nagymértékű csökkentésére is, mert erre az adóra is érvényes mindaz, amit a járulékokról elmondtam. Ugyanakkor feltétlenül szükség lenne vagyonadóra, mégpedig telekértékadó formájában. A személyi jövedelemadó eltörlését és a vagyonadó bevezetését javasolja Maurice Allais *Pour la réforme de la fiscalité* (Paris, Clément Juglar 1990), valamint *L'Europe face à son avenir.* Que faire? (Paris, Robert Laffout–Clément Juglar 1991) című könyveiben. Allais különben bizonyítja, hogy az adórendszer az EK valamennyi országában alapvetően irracionális, valamint azt is, hogy a közvetlen adók igazságtalanok, fékezik a termelést, akadályozzák a beruházást és büntetik azokat, akik értékeket hoznak létre. Csaba László másik javaslata a közterhek szigorú behajtása. E javaslatról azt kell mondanom, hogy minél kisebbek a közvetlen adók, annál könnyebb a megvalósítása. A jelenlegi kulcsok mellett a javaslat egyszerűen realizálhatatlan.

Harmadik javaslata szerint a társadalombiztosítási járulékokat akkor lehet mérsékelni, ha az állam legalább részben leépíti túlvállalásait. Erre a javaslatra a későbbiekben még visszatérek.

Még egy tényezőt kell említenem, amely növeli az élőmunka alkalmazásának költségeit, és ezzel hozzájárul a munkanélküliség növeléséhez. Ez a minimálbér. Tisztában vagyok azzal, hogy ez az állításom sokakban ellenérzést kelt. Úgy gondolom azonban, hogy szembe kell néznünk a tényekkel. A jelenlegi minimálbérek betartásával a kis-

és középvállalkozók nagy része a képzetlen munkaerőt nem tudja alkalmazni. Megint elsősorban a tartós munkanélküliekre és a fiatalokra gondolok. Ha azt akarjuk, hogy legalább egy részük munkát találjon, akkor legalább az ő vonatkozásukban feloldást kell adnunk a minimálbér megfizetésének kötelezettsége alól.

Előadásom túlságosan hosszúra nyúlik, de legalább még egy területen szeretném megmutatni, hogy bajaink nem az átalakulásból származnak. A nyugdíjakra gondolok. Tény, hogy nyugdíjrendszerünk csődbe ment, mint ahogy azt kimutatta Bod Péter a *Közgazdasági Szemle* februári és márciusi számában, és Augusztinovics Mária ugyanannak a folyóiratnak július–augusztusi számában. Csak néhány okot említek. (Egyik sem piacgazdasági.)

1. Infláció van, és a nyugdíjak nincsenek indexálva. Fejlett piacgazdaságban indexálva vannak a nyugdíjak.

2. Alacsony a korhatár. Fejlett piacgazdaságokan magasabb a korhatár.

3. A nyugdíjrendszerbe szociális juttatások vannak beépítve. Fejlett piacgazdaságokban szigorúan elkülönítik egymástól a társadalombiztosítási nyugdíjrendszereket és a szociális juttatásokat.

4. A jogosultságok kiterjesztését az akkori kormányzat 1975-ben tette teljessé, a szükséges számítások nélkül. Fejlett országokra ez sem kimondottan jellemző.

5. Az induló nyugdíjat 1982-ben degresszívvé tették. Az 1975-ös törvényt ezzel a gyakorlatban hatályon kívül helyezték és megkezdték azt az azóta is folytatott eljárást, amelynek értelmében a nyugdíj-jogosultsággal rendelkezők nem kapják meg azt a nyugdíjat, ami jár nekik. Jogállamban ilyesmi nem lehetséges. A következményeket illetően idézem Augusztinovics Máriát:

„A súlyos inflációs veszteségek tehát, amelyek kezdetben inkább csak a magasabb nyugdíjakat sújtották, fokozatosan elérték a közepes és közepesnél alacsonyabb kategóriákat is. Ugyanakkor a legalacsonyabb nyugdíjak kompenzálása teljes volt, sőt egyes esetekben értékük még növekedett is. A Berényi–Borlói–Ráti-tanulmányból tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a *szolidaritás,* ez a gyakran emlegetett társadalmi erény, nem mutatkozott meg a nyugdíjasok egész tömege *iránt,* viszont kikényszerült a nyugdíjasok *között.* A legalacsonyabb jövedelmű nyugdíjasok számára a puszta létfenntartási szint megőrzését a magasabb, sőt egyre növekvő mértékben az átlag körüli nyugdíjjal induló nyugdíjasok fizették meg. A nyugdíjak nivellálódtak, ma már kevés közük van az egyéni életpályához, a szolgálatban töltött évek számához és az elért keresethez. Ez is része annak, amit a szociológusok a középosztály elszegényedéseként tartanak nyilván...

A nyugdíjasok számára a megélhetési költségek az egy főből álló városi háztartásokban a legmagasabbak, a három személyes községi háztartásokban a legalacsonyabbak. Ezt a két adatot tehát a nyugdíjas *létminimumsáv* alsó és felső határának tekinthetjük. (A KSH Magyar Statisztikai Évkönyv, 1990. című kiadványában 1991 júniusára közölt számokat szerény 10 százalékkal növeltem.) Azt sajnos nem tudjuk pontosan, hogy a nyugdíjasok milyen hányada milyen háztartásban él. Azt viszont tudjuk, hogy

az átlagos nyugdíj 1991 végén 7774 forint volt. Bizonyosan tehát csak annyit állíthatunk, hogy *az átlagos nyugdíj a létminimum sávjában volt*, közelebb annak a közepéhez, mint a felső határához. Ezek szerint a nyugdíjasok 30 százaléka a létminimum alsó határánál kevesebbet kapott, és alig 22 százaléka (100–78) kapott ennél többet."[2]

6. Köztudomású, hogy a nyugdíjrendszer pénzügyi egyensúlyát a járulékok be nem fizetése alapvetően megingatja. Ez a jelenség egyáltalán nem jellemző a társadalombiztosítási (tehát kötelező) nyugdíjrendszert alkalmazó nyugati országokra. Adócsalás nyugaton is van, országok szerint különböző mértékben. A nyugdíjjárulékokat azonban befizetik.

7. A nyugdíjintézeteknek mindenütt van vagyona. A magyar társadalombiztosításnak nincs. Megint Augusztinovics Máriát idézem:

„Nem kétséges, hogy azok az emberek, akik 30–40 éven át dolgoztak, legalább annyi többletet, tiszta jövedelmet megtermeltek, amennyi megfelel saját, láthatatlan nyugdíj-takarékosságuknak a KHR-színvonalon. Ha ezt a tiszta jövedelmet a költségvetés beruházta állami tulajdont képező vagyonba, akkor *a vagyon az övék*, legalábbis nyugdíjvagyonuk mértékéig, és ezt a vagyont fel lehetne használni egy alapszerűen kezelt nyugdíjbiztosítási rendszer létrehozására...

Senki sem vonja kétségbe, hogy a nyugdíjvagyon legalacsonyabb becslése is eléri a *tárgyiasult nettó nemzeti vagyon 40–50 százalékát* (természeti erőforrások és tartós fogyasztási javak nélkül, a külföldi adósággal csökkentve). A szükséges módszertani konszenzust ki lehetne dolgozni, ha lenne politikai szándék és akarat. Következésképpen a második akadály a döntő. Néhány más, átmenetben levő országtól eltérően, Magyarországon *a privatizációs folyamat nem biztosítja a társadalombiztosítás részesedését* az állami vagyonból, illetve annak privatizációs bevételéből. A TBR valamelyes vagyont fog »kapni« a következő három évben, de gyakorlatilag semmi sem történik, ami nagyságrendileg a nyugdíjvagyonnal egy napon volna említhető."[3]

Azt gondolom tehát, hogy a nyugdíjrendszer nem a piac miatt ment csődbe. Bizonyos, hogy a piacnak is vannak kudarcai, egyelőre azonban nem a piac, hanem az államgazdaság kudarcaitól szenvedünk. Ebből azonban nem következik, hogy ha majd a piac győz, akkor minden jó lesz. Automatikusan. Most recesszió van, a jövő évben talán megáll, 1994-ben élénkülés is lehet, 1995-ben fellendülés is. A tartósan munkanélküliek akkor sem tudnak majd elhelyezkedni, a képzetlen fiatalok sem.

Azt hiszem, még nincs, vagy legfeljebb kis mértékben van piaci kudarc. De amikor tényleg lesz piac, lesz piaci kudarc is, és már most szükséges a védekezés.

Azt sem hihetem, hogy az államtalanítás minden más bajra gyógyír lenne, a nyugdíj-csődre, az egészségügy, a lakásügy, az oktatás betegségeire.

Befejezésül a szociális kiadások nagyságáról, illetőleg csökkentéséről szeretnék néhány szót szólni. Évek óta folyik erről a vita, de különösen azóta, hogy ismertté vált a Világbank szakértőinek tanulmánya a magyar szociálpolitikáról.[4]

Világos és kiegyensúlyozott képet adott a problémáról Kornai János *A posztszocialista átmenet és az állam* című tanulmányában.[5] Kornai is Kessides és szerzőtársainak tanulmányát használja kiindulópontul. Táblázatot közöl az összes szociális kiadásról, az egészségügyről és a nyugdíjasokról a GDP százalékában hét nyugati országban és Magyarországon 1980-ban és 1986-ban. E táblázat szerint a kormányzati nyugdíjkiadások a GDP százalékában 1986-ban:

Egyesült Államok	7,2
Görögország	10,6
Norvégia	8,8
NSZK	11,4
Olaszország	12,2
Spanyolország	7,6
Svédország	11,4
Magyarország	9,1

Egy másik táblázat az összes szociális kiadást mutatja a GDP százalékában az alacsony jövedelmű OECD-országokban (Görögország, Írország, Portugália, Spanyolország, Törökország 1986-ban), a jóléti OECD-államokban (Belgium, Dánia, Finnország, Hollandia, Norvégia és Svédország átlaga 1986-ban) és Magyarországon (1989). A táblázat szerint az összes szociális kiadás az alacsony jövedelmű OECD-államokban a GDP 21,0 százaléka, a jóléti államokban a GDP 31,0 százaléka, Magyarországon a GDP 25,1 százaléka.

A közölt adatok alapján Kornai azt a következtetést vonja le, hogy az ország fejlettségéhez képest a jóléti kiadások Magyarországon túlságosan nagyok, és a magyar állam „koraszülött" jóléti állam.

Élesebben fogalmazott, több ízben is, Kupa Mihály pénzügyminiszter. Az ő álláspontja szerint növekedés nem lehetséges a szociális kiadások csökkentése nélkül.

A közölt adatokkal és a belőlük levont következtetésekkel az a baj, hogy a hivatalosan számított GDP-hez viszonyítják a jóléti kiadásokat, holott mindenki tudja, hogy a valóságos GDP a hivatalos GDP-nél magasabb.

A valóságos GDP-ről különböző becslések vannak forgalomban. Az egy főre jutó GDP-t illetően közülük a legreálisabbnak Matolcsy Györgyét tartom a *Lábadozásunk éveiben*. „Magyarországon az egy főre eső évi GDP hivatalosan mintegy 2500 dollár — valamennyi mértékadó külföldi szakértői becslés szerint ennek valójában mintegy hétszerese, azaz 5000 dollár/fő/év a magyar GDP szintje".[6]

Kupa Mihály is ezt a becslést fogadta el reálisnak, éppen abban az interjúban, amelyben ehhez az 5000 dollárhoz viszonyítva mondta túlságosan nagynak a szociális kiadásokat.

Az egy főre jutó évi 5000 dollár óvatos becslés, Surányi György becslése jóval magasabb: 8000 dollár, Kádár Béla külgazdasági miniszter viszont a Bécsi Összehasonlító Gazdaságkutató Intézet 8300 dolláros becslését fogadja el.

Maradjunk azonban az egy főre jutó évi 5000 dollárnál, vagyis a 4000 milliárd forint GDP-nél. Ennek a valóságos GDP-nek százalékában a 260 milliárd forint nyugdíjkiadás már nem 9,1, hanem 6,5 és a 700 milliárd forint összes szociális kiadás nem 25,4, hanem 17,5 százalék, vagyis jóval alacsonyabb, mint az alacsony jövedelmű OECD-országok átlaga. Más kérdés, hogy *lehet-e* csökkenteni a szociális kiadásokat. Ebben a kérdésben Kornai János idézett tanulmányával értek egyet.

„Nem mindegy, hogy honnét hová haladunk. Egy dolog abban dönteni, hogy adjon-e az állam olyan jogot polgárainak, amelyet azok addig nem élveztek, és más dolog arról határozni, hogy egy szerzett és megszokott jogot elvegyenek. Sajátos fajta *intézményi »racsni-effektus«* (institutional rachet-effect) figyelhető meg itt: a történelmi fejlődés kereke forog az egyik irányban, de nem tud hasonlóképpen visszafelé forogni. Ha Nagy-Britanniában korábban nem lett volna állami egészségügy, akkor Margaret Thatcher kormánya bizonyára nem javasolta volna a bevezetését. De miután már Mrs. Thatcher előtt létezett, az ő kormánya nem javasolta a likvidálását.

A posztszocialista társadalom állampolgára sok olyan bizonytalanságot él át, amelyet korábban nem ismert. Már szóltam a munkanélküliség lesújtó új élményéről. Súlyosan megingatná sok ember társadalmi biztonságérzetét, ha ráadásul összeomlana körülötte az állam által biztosított egészségügyi ellátás, nyugellátás és jó néhány egyéb jóléti szolgáltatás."[7]

Jegyzetek

[1] A. Minc: *Français, si vous osiez...* Paris: Grasset 1991. 62–63; 70–71.

[2] Augusztinovics Mária: A nyugdíjrendszer válsága. *Közgazdasági Szemle*, 1992. július–augusztus, 634–635.

[3] Ugyanott, 637–638.

[4] Ch. Kessides–K. Davey–R. Holzman–J. Micklewright–A. Smith–C. Hlnayon: Hungary: Reform of the Social Policy and Distribution System. World Bank, Washington, D. C. 1991.

[5] Kornai J. „A posztszocialista átmenet és a : állam." *Közgazdasági Szemle*, 1992. június

[6] Matolcsy György: Lábadozásunk évei. Privatizációs Kutató Intézet 1991. 131.

[7] Kornai 508.

Köllő János

MUNKÁBAN ÉS MUNKA NÉLKÜL – A FORDULAT UTÁN

Olyan világot hagytunk 1989-ben magunk mögött, amelyben a létbiztonság a rendszer melléktermeke, sőt, sok esetben bomlásterméke volt. Az effajta mellék- és bomlástermékek körébe tartozott a teljes foglalkoztatás, a vállalat és az állam közötti alku természetéből adódó állás- és jövedelembiztonság, a munkásság teljes jogfosztottsága ellenére is létező teljesítmény- és béralku, valamint — és főleg — a második gazdaság.

A nyolcvanas évek végképp bebizonyították, hogy ez a fajta, sajátosan szocialista létbiztonság csak alacsony és abszolút mértékben is csökkenő jövedelmek mellett tartható fenn. 1990-ben leszavaztuk a kockázatmentes, de lesüllyedő élet alternatíváját, még akkor is, ha, meglehet, ki-ki a *saját* lesüllyedő, és a *mások* kockázatmentes életét elégelte meg. A kockázatos alternatívát előnyben részesíteni a kockázatmentessel szemben csak növekvő várható jövedelem esetén szabadna — tanítják a tankönyvek. Bizonyára voltak választópolgárok, akik ebben a hiszemben döntöttek — s politikai erők, amelyek igyekeztek az ilyen hiedelmeket erősíteni —, de azért a többség aligha gondolta így. A bizonytalanba akartunk ugrani, és ez sikerült.

A jövedelmi biztonság azt jelenti: az ember rendelkezik eszközökkel arra, hogy életszínvonalát saját szférájához és másokéhoz viszonyítva, csekély ingadozás mellett fenntartsa; a cselekvés és következményei közötti kapcsolat átlátható és viszonylag stabil; meghatározott stratégiák meghatározott eredményeket valószínűsítenek. Ha ez igaz, akkor elmondhatjuk, hogy a környezet, amelyre Magyarországon a sikeres megélhetési stratégiák épültek, nagyon rövid idő alatt gyökeresen megváltozott.

a) Két év alatt világviszonylatban is magasnak számító munkanélküliség alakult ki, az állásbiztonság megrendült, a hirschmanni értelemben vett kivonulás, mint a váratlanhoz való alkalmazkodás bevett eszköze, jószerivel alkalmazhatatlanná vált.

b) A hagyományos, részmunkaidős, informális magángazdaságot már az első évek változásai megrendítették. Az élelmiszerkereslet visszaesése, a nyomott piaci árak, a különösen erőteljesen növekvő fuvarozási és fűtési költségek, a nagyüzemek csökkent hajlandósága a kooperációra nagymértékben rontották a melléktevékenységként folytatott kisüzemi gazdálkodás piachoz jutásának feltételeit. A legális magánszektor és az importáruk versenye a szolgáltatásokban, továbbá ezek mellett a nyugati típusú fekete gazdaság és fekete munka konkurenciája a házépítésben mára nagymértékben kiszorította e szférákból a második gazdaság hagyományos szereplőit.

A munkaerő részleges kivonása a főállásból és befektetése a második gazdaságban kisebb hozamot ígér és sokkal kockázatosabb, mint korábban volt. A szovjet típusú második gazdaság kiszorulása milliókat érint, s ehhez képest méreteiben szerényebb változás, hogy a szereplők egy része sikerrel vetette meg a lábát a legális magánszek-

torban vagy a fekete gazdaságban, éspedig az esetek nagyobb részében a főállás megtartása mellett.

c) A sikeres teljesítmény-alkudozásnak, a jövedelmi biztonságnak végül fontos forrása volt a munkás üzembeli hatalma, sajátos tudása, amelyet a hiánygazdaságra jellemző folytonos alkalmazkodási kényszer tett értékessé a vállalatok vezetése számára. Az aggregált kereslet visszaesése, az importliberalizálás, az évtizedekig hiányzó alvállalkozói kör újbóli megjelenése, és a felvevő piacokon sokkal szigorúbb minőségi és határidő-követelmények lassan leértékelik azokat a „techné" fogalmi körébe sorolható tudásfajtákat, amelyek a kiscsoportos teljesítményalkuban, a bérharcban a munkások számára lehetővé tették, hogy a nekik nem tetsző döntéseket szankcionálják.

Sokféle túlélési, szerény gyarapodási stratégiát eszelt ki leleményes népünk, de szinte egyet sem, amelynek sikerét a piac bizonytalanságai komolyan befolyásoltak volna. Sem a főállás biztonságát, sem a bér abszolút vagy másokéhoz viszonyított nagyságát, sem a jellemző melléktevékenységek elérhetőségét és hozamát illetően nem kellett komoly kockázattal vagy bizonytalansággal szembenézni. Ráadásul a sikeres stratégiák közötti választás nem kényszerítette az egyént választásra, alapjaiban különböző megélhetési módok között, hiszen minden bevett stratégia mögött ott állt, mint erős vár vagy legalább alkalmi menedék: a munkahely.

Amikor a közvéleménykutatások azt mutatják, hogy a magyar népesség a munkanélküliséget tartja a legfőbb társadalmi rossznak, akkor valószínűleg nemcsak — sőt főleg nem — a maga, munkanélküliséggel kapcsolatos tényleges tapasztalatainak ad hangot. A munkanélküliség mindenekelőtt azt jelenti, hogy kockára tétettek a sikeres életmódmodellek, hogy a munkavállalók többsége bizonytalan — éspedig a megélhetésének alapjait érintően bizonytalan — környezetben kényszerül élni. Mondandómat arról, hogy miként jellemezhetők a munkanélküliséggel kapcsolatos kockázatok, három csoportba rendezném.

A munkanélkülivé válás kockázata

A megyei bontású statisztikák arra utalnak, hogy 1990-ben a munkanélküliség ott növekedett különösen gyorsan, ahol erőteljes volt az ipari foglalkoztatás visszaesése, magas az inaktív népesség aránya, és magasabb a cigány népesség részaránya. Ezekhez a tényezőkhöz megjegyzéseket fűznék.

Az ipari foglalkoztatás visszaesése — legalábbis, ha területi adatok alapján vizsgálódunk — nem állt szoros összefüggésben az ipari termelés alakulásával, sem pedig a KGST-exportnak egy-egy régió korábbi gazdaságában betöltött szerepével. Legalább két tényező volt, amely a piaci kilátások és a foglalkoztatás közötti kapcsolatot lazította. Egyfelől a budapesti vállalatok sikeresen exportálták gondjaikat vidékre. A székhely szerinti ipari termelés Budapesten esett vissza a legerőteljesebben, míg a (telephely szerint mért) ipari foglalkoztatás itt legkevésbé. A másik tényező vélhetően a privatizáció: még megyei adatokból is kimutatható, hogy a privatizáció, illetve vállalati átala-

kulások intenzitását mérő mutatók pozitívan korreláltak a termeléssel, és negatívan a létszámmal. Némiképp talán indokolatlan bátorsággal azt a sejtést fogalmazhatjuk meg, hogy a foglalkoztatás Magyarországon vagy azért csökken, mert a vállalat piaca rossz piac, vagy pedig azért, mert jó — és az ilyen esetben folyamatban levő vagy küszöbön álló privatizáció még növekvő termelés mellett is csökkenti a létszámot.

Az 1990 eleji inaktív népességbe kb. 300–350 ezer munkavállaló korú, munkaképes ember tartozott, akik évi három hónapnál kevesebbet dolgoztak munkakönyves állásban. Erre az ún. munkaerő-tartalékra vonatkozó korábbi vizsgálatok azt mutatták, hogy az ide tartozók nagyobb része lazán ugyan, de kötődött vagy kötődik a munkaerőpiachoz, munka- és munkanélküliség-képes. Továbbá feltehető, hogy a statisztikailag nyilvántartott inaktív népesség a jéghegy csúcsa, amely a munkaerőpiachoz való lazább kötődésre utal a népesség szélesebb rétegeiben.

Végül a cigányság szerepéről: többszáz változó között, melyek a munkanélküliség eltérő mértékének alakulását potenciálisan magyarázhatják, egyértelműen ez a legerősebb, 1990-ben 1 százalékkal magasabb (becsült) cigány munkavállaló népesség 0,5–0,55 százalékkal magasabb munkanélküliséget valószínűsített. Ugyanakkor az adatok arra utalnak, hogy a cigányság igen hamar kiszorult a munkaerőpiacról, 1991-ben már csak a munkanélküliség hosszában mutatható ki a nagyobb (megyei) cigány népesség hatása, a beáramlás már nem állt vele összefüggésben.

1991-ben a munkanélkülivé válás esélyei továbbra is erősen összefüggnek az inaktív népesség nagyságával — melyet, mint említettem, egyben a munkaerőpiachoz kötődésre vonatkozó proxy-ként is kezelhetünk —, és szorosan együtt mozgott olyan változókkal, amelyek ilyen vagy olyan módon a beruházási tevékenység intenzitását mérik: az egy főre eső beruházások késleltetett értékével, az építőipari termeléssel vagy a társas vállalkozások sűrűségével. Hangsúlyozni kell azonban: nem arról volt szó, hogy a magasabb beruházások gyorsabb ütemben szívták fel a már meglévő munkanélküliséget, hanem arról, hogy nagyobb mértékben voltak képesek a kialakulását megelőzni: a kiáramlásban — mint később még szólok róla — a helyi gazdaságok teljesítőképességét mérő változók hatásának a nyomai nem mutathatók ki.

1992-ben a területi és szakképzettség szerinti különbségek mérséklődésének lehetünk tanúi, ami összhangban áll azzal a megalapozott sejtéssel, hogy idén az inflációs ütem csökkenése, a viszonylag magas (sőt egyes előrejelzések szerint növekvő) reálbér, valamint a két csődhullám a ludas a munkanélküliség generálásában (a keresleti oldalon), ami nem indokol ágazatspecifikus vagy jelentős területi különbségeket.

A munkanélkülivé válás kockázatával kapcsolatban feltétlenül említésre kívánkozik, hogy nemzetközi összehasonlításban nem tekinthető különösebben magasnak. A havi beáramlás intenzitása a szokványos európai szinten mozog, jelentősen elmaradva a tengerentúli értékektől. A probléma a kiáramlási oldalon mutatkozik. A munkanélküliségre minden körülmények között jellemző a markovi állapotfüggőség: annak valószínűsége, hogy egy foglalkoztatott munkanélkülivé válik nem egyenlő annak valószínűségével, hogy egy munkanélküli munkanélküli marad. Az arányok ma Magyarországon nagyon szélsőségesek: annak valószínűsége, hogy egy foglalkoztatott egy

hónapon belül munkanélkülivé válik 1 százaléknál kisebb, azé, hogy egy munkanélküli még egy hónap múlva is munkanélküli lesz, 98 százaléknál nagyobb. (Az Egyesült Államokban az első érték 2–2,5-szer nagyobb, a második — például a munkanélküli 90. napján mérve — egy nagyságrenddel kisebb, mint arról még lesz szó.)

A munkanélküliség miatti jövedelemveszteség kockázta

A munkanélküliség esetén várható jövedelemveszteséggel kapcsolatban két megjegyzést tennék.

a) A közgazdasági elemzések többnyire a jövedelem és a szabadidő hullámzását tekintik a munkanélküliség okozta legfőbb rossznak, illetve jónak, és viszonylag kevesebb figyelmet szentelnek annak, hogy a hatás eltérhet — például a vagyoni helyzet függvényében. Egy gazdag család esetében vagy a fogyasztás esik vissza a munkanélküliség időtartamára (ilyenkor átmeneti veszteség éri a háztartást), vagy a fogyasztás szinten tartását a megtakarításokból fedezik. Egy jobbmódú magyar család egyetlen keresőjének nyolchavi munkanélküliségét kivédheti úgy, hogy fogyasztását két évre 10 százalékkal visszafogja; a két év elmúltával a fogyasztás és a pénzvagyon is megegyezik az eredetivel, végleges veszteség *elmaradt vagyonnövekedés* formájában éri a családot. Egy egészen szegény család esetében — ha nincs megtakarítás és a fogyasztás visszafogására sincs mód — a veszteséget csak *végleges vagyoncsökkenés* finanszírozhatja. A tiszta esetben nincs fogyasztáscsökkenés, de a pótlási beruházások elmaradása miatt, állagromlás — részben pedig adósságok — formájában véglegesen csökken a háztartás vagyona.

Az első magyarországi kismintás vizsgálat — Tardos Kataliné — is felhívta rá a figyelmet, hogy a munkanélküliek igen nagy részben dezinvesztícióval alkalmazkodnak a jövedelemcsökkenéshez, ami a társadalmi következményeket illetően aggasztó fejlemény. A munkanélküliség mindenképp romboló hatású, és nem lebecsülendők azok a konfliktusok, amelyeket a másokhoz viszonyított anyagi lemaradás gerjeszt. A lecsúszás a saját életnívóhoz képest azonban még ennél is rombolóbb, ha lehetetlenné teszi a tanult életvezetési normák követését.

b) E szörnyű következményeket a segélyrendszer lenne hivatva mérsékelni. Széles körben ismert, hogy a magyar segélyrendszer a korábbi bér 70 százalékát nyújtja egy évig, majd a felét fél évig. Talán kevésbé ismert, hogy a tipikus magyar munkanélküli nem e szabály szerint kapja a segélyt. Az összes segélyezett kb. 1/3-a minimumbért, 1/3-a pedig a minimumbér alatti korábbi fizetését kapja.

Úgy gondolom, ez a helyzet tarthatatlan, és nem orvosolható a jelenlegi segélyrendszeren belül. A segély–bér arány a magyar munkanélküliek 2/3-a esetében az első évben 80–100 százalékos, az infláció csökkentő és a fix jövedelmek (elsősorban a családi pótlék) növelő hatásainak beszámítása után is. Ugyanakkor a bérkínálat az érintett munkaerőpiaci rétegeknél gyakran alatta van a hivatalosan deklarált, de ki nem kényszerített minimálbérnek.

A bérfüggő segélyek kulcsának csökkentése — a 3000–10 000 forintos sávra gondolok — értelmetlennek látszik: részben kártékonynak, részben hatástalannak. Kártékonynak, ha a segély a munkanélküli egyetlen jövedelme, és hatástalannak, ha nem az egyetlen jövedelme. Az egyik út a munkanélküli-segély időszakának rövidítése és a szociális segélyezés kiterjesztése lehet. A másik út a minimumbérek kikényszerítése, ami maga is munkanélküliséget gerjeszt, de az összetételét kedvező irányban befolyásolja.

A munkanélküliségből való kikerülés esélye

Mint már volt szó róla: miközben a munkanélkülivé válás esélye ma Magyarországon nem tekinthető — nemzetközi összehasonlításban — különösen magasnak, a helyzet a kiáramlási oldalon aggasztó. Noha csak közelítő adatok állnak rendelkezésre, ezek riasztó képet mutatnak.

Annak valószínűsége, hogy egy n napja segélyezett munkanélküli 60 napon belül kilép a segélyrendszerből
(1991. július 20. és szeptember 20. közötti megfigyelés alapján)

Már eltöltött idő (nap)	A két hónapon belüli kilépés valószínűsége (százalék)
90	4,5
150	9,2
210	5,7
270	10,8
330	24,8
450	2,6
510	3,5
570	1,5

Az OMK *Munkaerőpiaci helyzetkép* c. kiadványai alapján. T az osztályközepek alapján.

Látható, hogy a kilépési esélyek igen alacsonyak, s csupán a segély lejárta idején jelentékeny a nyilvántartásból való kiáramlás. (Alapvetően ezért nő meg hirtelen a kikerülők száma az egyéves segélyezési időszak lejárta idején.) A legalább két hónapig még „túlélők" aránya szinte minden kategóriában 90 százalék feletti, ami *megdöbbentő mértékű* immobilitásra utal. Az erős jelző használata talán érthetővé válik az alábbi táblázattal való egybevetés után.

Annak valószínűsége, hogy egy T ideje segélyezett munkanélküli 30 napon belül állásba lép

Már eltöltött idő	Egy hónapon belüli kilépés valószínűsége	
	USA (1986)	Ausztrália (1987)
0– 35 nap	55	58
36– 77 nap	44	39
78–182 nap	38	34
183– nap	34	23

Forrás: R. Layard–S. Nickell–R. Jackman: *Unemployment*. London 1991. 228.old.

A táblázatban szereplő két országban az egy hónapon belüli kilépési valószínűségek öt-tízszer nagyobbak, mint a Magyarországon mért, két hónapra vonatkoztatott értékek, tehát a különbséget azonos időtávra számítva durván tíz-hússzorosra becsülhetjük. Továbbá, tudjuk, hogy 1991-ben a magyar munkanélkülieknek csak mintegy a fele hagyta el úgy a segélyrendszert, hogy állásba került. Ezt is figyelembe véve megkockáztathatjuk, hogy *a munkanélküliek állásba lépési esélye tavaly Magyarországon húsz-negyvenszer alacsonyabb volt, mint Amerikában vagy Ausztráliában, 1988-ban.* Ez akkor is nagyon nagy különbség, ha tudjuk, hogy az ausztrál és az amerikai munkanélküliséget — az európaihoz képest — intenzív mobilitás jellemzi.

	A segélyrendszerből kilépők közül állásba lépők aránya 1991-ben (százalék)
I. negyedév	82,3
II. negyedév	67,5
III. negyedév	75,5
IV. negyedév	40,9

Az OMK *Munkaerőpiaci helyzetkép* c. kiadványai alapján (1991. január–december)

A tipikus magyar munkanélküli ma állás nélkül marad a segélyezési periódus lejárta után is. Nem állíthatjuk, hogy az érintettek a fent jelzett arányban maradnak jövedelem nélkül, hiszen egy részük munkához jut a fekete gazdaságban — s árulkodó jel, hogy csak jóval kevesebb, mint a felük fordul egyáltalán szociális támogatásért az önkormányzatokhoz —, azért a fő kérdésnek mégis csak a munkából való tartós kiszorulás problémája látszik, az, hogy meddig zsugorodik még a naponta munkába járó, havonta fizetést húzó, évente adót fizető népesség, vagy — hogy egy otthonos fordulattal zárjam — a „dolgozó nép".

Orosz Éva

A KÖZÜLETI ÉS A MAGÁNSZEKTOR SZEREPE AZ EGÉSZSÉGÜGYBEN

Előadásom a közületi és a magánszektor szerepének, egymáshoz való viszonyának szerteágazó témaköréből csupán egyetlen kérdésre koncentrál, nevezetesen, hogy milyen gazdasági és társadalmi hatások várhatók akkor, ha a magyar egészségügyben radikális változás következne be a finanszírozás szerkezetében a magánszektor javára.

Elöljáróban szükségesnek tartom, hogy két kérdésre röviden kitérjek. Az egyik a nyugat-európai egészségügyi rendszereknek és az amerikai egészségügyi rendszernek a nyolcvanas években tapasztalható, egymástól markánsan eltérő fejlődési tendenciái. Ezzel összefügg a másik kérdés az egészségügyi piac fő sajátosságai.

A nemzetközi tapasztalatokat jól illusztrálja Anglia példája.

Az 1980-as évek elejétől Margaret Thatcher kormányának az egészségügyre vonatkozó retorikáját is uralta a privatizáció, a piac jelszava. A konkrét célok között az egyik legtöbbet hangoztatott az volt, hogy az egészségügyben a központi költségvetésből történő finanszírozásról át kell térni a biztosításon alapuló finanszírozásra. Ez nem volt vadonatúj elképzelés — az angol orvosok szövetsége már 1970-ben előállt hasonló javaslattal. Olyan rendszert képzeltek el, ahol a kötelező biztosítás a szolgáltatásoknak csak egy minimálisan szükséges körét nyújtotta volna, a többi szolgáltatás pedig magánbiztosítás keretében lett volna elérhető. Amikor azonban ténylegesen döntésre került a sor, 1989-ben Mrs. Thatcher úgy döntött, hogy nem változtat a finanszírozás korábbi rendszerén, fenntartja a költségvetési finanszírozást. Az ok egyértelműen a szakembereknek az az egybehangzó véleménye volt, hogy az egészségügyi kiadások korlátozására, féken tartására a költségvetési finanszírozás a legalkalmasabb. Legalább ilyen súllyal esett latba azonban az is, hogy az Állami Egészségügyi Szolgálat még mindig nagy népszerűségnek örvend, és a lakosság nagy többsége ellene van az egészségügyi ellátás privatizálásának. Sőt a kormányzat elvetette azt a javaslatot is, hogy a magánbiztosítás adókedvezményt élvezzen (pontosabban csak a 65 éven felüliek esetében vezettek be adókedvezményt). Az egészségügyi reformot ismertető brosúra hangsúlyozza: továbbra is mindenki (minden állandó lakos) ingyenesen jogosult az Állami Egészségügyi Szolgálat szolgáltatásaira. A kezdetben a finanszírozás átalakítását célzó reform hirtelen irányt váltott és a szolgáltatási oldalt vette célba.

Az angol történet több dolgot is illusztrál. Példázza azt a közhelyet, hogy az egészségügypolitikák esetében a retorika és a valóság között még a szokásosnál is nagyobb lehet a különbség — részben mert az egészségügy a társadalom egyik legkevésbé megértett szféráját jelenti. De mindenekelőtt azt jelzi, hogy a fejlett nyugati országokban a hetvenes évek közepén az egészségügy-politikában korszakváltás következett be, azóta pedig az útkeresés időszakát éljük.

A hetvenes évek közepéig tartó expanziós szakaszt az egészségügyi szektor kiadásainak látványos növekedése jellemezte, a közpénzek nagyirányú beáramlása az egészségügyi szférába. (Jelenleg a nyugat-európai országokban az egészségügyi kiadások 70–90%-a közpénzekből származik.) A hetvenes évek közepére-végére az USA kivételével gyakorlatilag *univerzálissá vált a közfinanszírozás révén biztosított egészségügyi*

ellátás (a közfinanszírozás az országok egy részében a kötelező biztosítást, számos esetben pedig költségvetésből való finanszírozást jelenti). Nyilvánvaló, hogy az egészségügyi kiadásoknak a gazdasági növekedést jelentősen — az országok többségében 60–80 százalékkal — meghaladó növekedési üteme nem lett volna örökké tartható. A *hirtelen fordulatot,* hogy ti. az egészségügyi kiadások korlátozásának a középpontba került (gyakran lesöpörve az egészségügy-politika napirendjéről minden más kérdést) külső okok, mindenekelőtt a gazdasági növekedésnek a hetvenes évek elején bekövetkezett megtorpanása magyarázza.

A nyolcvanas évek egyik legfőbb tanulsága, hogy a közfinanszírozáson alapuló nyugat-európai egészségügyi rendszerek alkalmasnak bizonyultak a kiadások növekedési ütemének lefékezésére, a nemzeti terméken belüli arányának stabilizálására. Ezzel szemben az USA magánfinanszírozáson alapuló egészségügyi rendszere erre nem volt képes, annak ellenére, hogy az amerikai egészségpolitikának a hetvenes évek közepe óta első számú célja volt a kiadások csökkentése. (Zárójelben megjegyzem az egészségügyi kiadásoknak az USA-ban is kb. a 40%-a állami költségvetésből származik.) Az egészségügyi kiadásoknak a GDP-hez viszonyított aránya az USA-ban a nyolcvanas évek folyamán is folyamatosan emelkedett, jelenleg már eléri a GDP 12 százalékát. (A fejlett országokat tekintve az egészségügyi kiadásoknak a GDP-hez viszonyított szintje az USA-ban a legmagasabb, a folyamatos növekedése pedig már a gazdaság versenyképességét veszélyezteti.) Tehát a nyugat-európai országokban a közfinanszírozás dominanciájának fenntartása mellett — többek között az említett angol példa esetében — alapvető gazdasági érvek is szóltak.

A nyugat-európai és az amerikai tendenciák eltérésének megértéséhez segítséget adhat az egészségügyi piac sajátosságainak a vázlatos áttekintése. A *piac szerepére* vonatkozóan két alapvető megközelítés létezik. Az egyik szerint az egészség és az egészségügyi ellátás hasonló más javakhoz. A másik — Európában uralkodó irányzat — kiindulópontja szerint az egészségügyi szolgáltatások piaca alapvetően különbözik más javak piacától. A döntő ok az *egészségügyi szolgáltatás természetéből fakadó információ aszimmetriája* — a szolgáltató javára. Azaz a fogyasztó nem rendelkezik megfelelő információval a racionális döntés meghozatalához. Az *alapvető döntést az orvos hozza meg* — azáltal, hogy az orvos mint a páciens „képviselője" vásárlóként is megjelenik. Ezáltal a *keresleti oldal fő meghatározója az orvos*. Másrészt nyilvánvalóan az orvos mint szolgáltató, azaz a kínálati oldal szereplője is megjelenik. A *kereslet és a kínálat tehát* — az egészségügyi szolgáltatás jellegéből eredően — *nem független erők*, a kereslet és a kínálat nem egymástól független két oldala a piacnak. Következésképpen a szabad piac működésének elemi feltétele hiányzik. Ebből következően alapvető feladat a munkaerő és a szolgáltatások árának, mennyiségének és a minőségének a szabályozása. Ez a szabályozás természetesen történhet a magánszektorban és a közületi szektorban, azaz a szabályozást végző szereplő nemcsak az állam lehet.

Másképpen megfogalmazva, a fő kérdés, hogy az egészségügyi szférában van-e olyan szereplő, amelyik képes — a keresleti oldalon — ellenerőt gyakorolni a szolgáltatókkal szemben.

A nyolcvanas évek tapasztalatai azt mutatják, hogy a nyugat-európai egészségügyi rendszerekben a közfinanszírozó, a „kollektív vásárló" megfelelő erővel rendelkezik ahhoz, hogy a szolgáltatókkal való alkufolyamatban befolyásolni tudja a kiadások alakulását (nemcsak az árak, hanem a kínálat befolyásolásával is).

Az USA-ban tapasztalható folyamatok azt mutatják, hogy a magánbiztosítók alapvető érdekeltsége a „kedvező kockázat" kiválogatása: direkt vagy indirekt (magas ár) eszközzel a „rossz kockázat" elriasztása. A magánbiztosító nem avatkozik a szolgáltatás struktúrájának alakításába (rendszerint nem is áll a szolgáltatóval kapcsolatban, hanem csak a pácienssel).

A magánbiztosítók egymással versenyeznek a piaci részesedésért, tehát nem képviselnek közös ellenerőt a szolgáltatókkal szemben, a szolgáltatások árainak növekedését általában tovább hárították a biztosítást vásárlókra, a munkáltatókra. A probléma érzékeltetésére néhány adat: az USA-ban a munkáltatók egészségügyi kiadásainak az adózás utáni profitjukhoz viszonyított nagysága 1965-ben 14, 1987-ben pedig 94 százalék volt. (Az adatok értelmezéséhez tudni kell, hogy az egészségügyi kiadások a munkáltatók termelési költségét terhelik.) Továbbá az egészségügyi kiadások 22 százalékát a biztosítás adminisztratív költségei tették ki.

Ma Magyarországon az egészségügy minden szereplője — többnyire jogosan — elégedetlen a közfinanszírozás, a társadalombiztosítás jelenlegi állapotával. Sokan úgy vélik, hogy a megoldást a magánbiztosítás kiterjesztése jelenthetné. A közfinanszírozás és a magánfinanszírozás szerepére, kapcsolatára, arányaira vonatkozó alternatívák — gazdasági és társadalmi következményei — azonban nem kellően tisztázottak.

Félő, hogy lehetőségeink megfelelő tisztázása nélkül fog megtörténni — rövid távú döntések következményeként — a választás a következő két irány között:

a) Az egyik lehetőség egy *alapjában közfinanszírozásra* (kötelező biztosításra és részben költségvetési finanszírozásra) épülő, a szolgáltatásokat tekintve pedig az önkormányzati, valamint nonprofit szervezetek tulajdonán *alapuló egészségügyi rendszer,* amelyben csak *kiegészítő vagy marginális szerepet játszik a magánbiztosítás és a profitérdekeltségű intézmények.* (Ez jellemző Nyugat-Európa egészségügyi rendszereire.)

b) A másik lehetőség: *a közfinanszírozás szerepe egyre inkább csak a szolgáltatások egy minimális körének biztosítására és a szegények ellátására szorítkozik* (hasonlóképpen az USA-beli rendszerhez). Másrészt radikálisan megnő a magánfinanszírozás, a magánbiztosítás aránya.

Mindkét irány *plurális egészségügyi rendszert feltételez,* azaz a közösségi és magánintézmények, a közösségi és magánfinanszírozás együttesét. Alapvetően különbözik is azonban a két irány. Az egyik lényeges különbség, hogy az első esetben a magánbiztosítás kiegészítő szerepet játszik, a második esetben pedig alternatívája a kötelező biztosításnak.

Szükséges itt a kötelező és a magánbiztosítás fogalmának a pontosítása. A kötelező biztosításnál törvény írja elő, hogy az egyének (és munkáltatók vagy egyéb szervezeteik) milyen módon és mértékben járulnak hozzá az egészségbiztosítás pénzalapjához és milyen szolgáltatásokra jogosultak. A kötelező biztosítás nem jelenti azt, hogy csak egy nagy centralizált állami intézmény működtetheti. Intézményrendszere lehet decentralizált, és működtethetik nonprofit magánintézmények.

Bevételi forrásként pedig — egyetértek azzal a javaslattal, amelyet többek között Kopácsi Sándor, Kemény István is megfogalmazott — jelentős szerepet kellene kapniuk a fogyasztási adóból származó bevételeknek — ez lehetővé tenné a járulékok csökkentését.

A magánbiztosítás jelentős szerepe mellett legtöbbször a szabad választás lehetőségét, az igényekhez való rugalmasabb alkalmazkodást és a nagyobb hatékonyságot

hozzák fel érvként, ellenérvként pedig az egészségügyi rendszer kettészakadását, illetve a széttagoltság intézményesülését. Mind a két oldal érvelésében sok az igazság, alapvető kérdéseket azonban nem érintenek.

A következőkben azt szeretném vázolni, milyen hatásokat eredményezhetne, ha nagyobb eltolódás következne be a magánfinanszírozás javára, azaz a szolgáltatásoknak csak egy minimum szintjét fedezné a kötelező biztosítás.

A változás bizonyára számos átmeneti pozitívummal járna, például csökkenteni lehetne a biztosítási járulékot, ami a vállalkozókat, munkáltatókat rövid ideig kedvezően érintené. Javítaná az államháztartás helyzetét, mert csökkenne mind a kötelező egészségbiztosítás kiadásainak a nagysága, mind a hiánya. Kérdés, hogy ezekkel a rövid távú előnyökkel szemben a másik oldalon milyen hatások állnak.

Minden valószínűség szerint a magánbiztosítás vásárlásában a csoportos forma dominálna, ami elsősorban a munkahelyhez kötődne, azaz a munkáltató lenne a fő vásárlója. A magánbiztosítás térnyerése mindenekelőtt azt jelentené, hogy megszűnne a kötelező biztosításnak, azaz a kollektív vásárlónak a meghatározó pozíciója az egészségügyi munkaerőpiacon és a szolgáltatások piacán. Ennek következtében a szolgáltatók, orvosok folyamatosan emelni tudnák a szolgáltatások árait. A biztosítók a növekvő árakat a biztosítási díj emelésével át tudnák hárítani a biztosítást vásárlóra, azaz elsősorban a munkáltatókra. A biztosítási díj növekedése a vállalati jóléti kiadások, a munkaerő költségeinek a növekedését jelentené. *Így rövidesen jelentkezne az a probléma, hogy a gazdaság, a munkáltatók szempontjából túl magas az egészségbiztosításra kifizetett összeg — ebben az esetben a magánbiztosítás díja és nem a kötelező biztosítás járuléka.*

A változás egyik lényeges következményeként hiányozna az a szereplő (a kollektív vásárló), amely ellenerőt képes kifejteni a szolgáltatókkal szemben. Intézményesülnének azok az érdekek — a szolgáltatók és a magánbiztosítók érdekei —, továbbá mechanizmusok, amelyek a kiadások korlátozását megakadályozzák.

Magyarországon paradox módon a munkáltatók és egyes kormányzati körök — mindenekelőtt egyes pénzügyi körök — a fő szószólói az olyan rendszer kialakításának, amely hosszabb távon leginkább az ő érdekeiket sérti, hiszen olyan strukturális változásokat indíthat el, amely ellenőrizhetetlenné, korlátozhatatlanná teszi a kiadásokat. A magánbiztosítás kiterjesztésére irányuló javaslatok megfogalmazásakor (ismét) a rövid távú érdekek dominálnak, a hosszú távú strukturális hatásokat (mint általában, most is) figyelmen kívül hagyja a politika.

Mivel az orvosoktól részben a magánbiztosító, részben a kötelező biztosító vásárolna, a szolgáltatások ára a kötelező biztosítás által fizetett díjakra is hatással lenne. A gazdagabb rétegek, mivel a magánbiztosításban megfelelő ellátást kapnának, nem igazán támogatnák a kötelező biztosítás járulékainak vagy az adóbevételeknek a növekedését, így a kötelező biztosítás forrásai a növekvő árakhoz képest kisebb mértékben vagy egyáltalán nem bővülnének, ennek pedig egyenes következménye a szolgáltatások mennyiségének és/vagy minőségének a csökkenése. A kötelező biztosításra elsősorban az időskorúak, a legszegényebbek ellátása hárulna. Amellett, hogy a rétegek kiszorulnának a kötelező minimumon felüli ellátásból, magának az ellátásnak a színvonala is egyre jobban elszakadna a magánbiztosítás esetében elérhető szolgáltatásoktól.

A munkahely függvénye lenne tehát, hogy kinek milyen színvonalú a biztosítása (s hogy egyáltalán van-e). Nyilvánvaló, hogy a foglalkozások jelentős körében kerül-

nének az alkalmazottak igen rossz helyzetbe. Ennek a rendszernek a lényegéhez tartozik továbbá, hogy a munkáltató „előjoga", hogy milyen biztosítást vásárol, azaz a juttatások körének meghatározása. Azok a rétegek maradnának biztosítás nélkül (vagy jutnának kedvezőtlenebb biztosítási feltételek közé), amelyeknek általában rosszabb az egészségügyi állapota, tehát a legnagyobb szüksége lenne az ellátásra.

A magánbiztosítás jelentős szerepének, a minimális szintű kötelező biztosításnak „logikus következménye" végeredményben súlyos egyenlőtlenségeket hordozó, több részre szakadt (fregmentálódott) egészségügyi rendszer lenne. Egy ilyen rendszer sok esetben — mindenekelőtt a krónikus betegek esetében — az élet más szféráiban is komoly nehézségeket okozna, például ellene hatna a munkahely-változtatásnak. Ugyanis a krónikus betegségben szenvedő egyénnel már rendszerint nem kötne biztosítást a magánbiztosító.

Hangsúlyozom, a probléma nem az, hogy kialakulnak-e az egyenlőtlenségek — ugyanis már fennállnak, mivel az államszocialista egyészségügyben óriási társadalmi és területi egyenlőtlengések alakultak ki. A kérdés valójában az, hogy tovább nőnek és *intézményesülnek-e* az egyenlőtlenségek, vagy olyan struktúrák kialakítására törekszünk, amelyek nem akadályozzák (hanem esetleg segítik) az egyenlőtlenségek mérséklését.

Ami az érem másik oldalát illeti, differenciált és tovább differenciálódó társadalmunkban alapvető fontosságú, hogy a *hivatalos* egészségügyben is kialakuljanak azok az intézmények, amelyek lehetővé teszik, hogy a gazdagabbak hozzájuthassanak olyan körülményekhez és szolgáltatásokhoz is, amilyeneket a kötelező biztosítás nem képes nyújtani. A nyugat-európai országok tapasztalatai azt mutatják, hogy ezt a funkciót a széles körű kötelező biztosítás (vagy az állami egészségügyi szolgálatok) mellett működő — vagy ahhoz kapcsolódó — kiegészítő magánbiztosítás be tudja tölteni.

A másik scenárió, azaz a közfinanszírozás dominanciája sem kevésbé mentes feszültségektől. A különbség: más típusú feszültségekkel és más társadalmi konzekvenciákkal jár.

A magyar egészségügy jelenlegi kritikus helyzete három súlyos feszültség kiéleződésével jellemezhető:

a) a lakosságnak a hatvanas évek közepe óta drámai módon romló egészségi állapotából eredő szükségletek és a szolgáltatások struktúrája közötti növekvő szakadék;

b) a fogyasztói igények és a szolgáltatások/kapacitások közötti nagyfokú eltérés;

c) az egészségügyi kiadások és a gazdaság jövedelemtermelő képessége közötti konfliktus.

A három konfliktus szorosan összefügg. A döntéshozók számára az egyik legsúlyosabb kihívást az jelenti, hogy ha ezen három konfliktus bármelyikét önmagában orvosolni akarja az egészségpolitika, akkor szükségszerűen növel egy másikat (vagy mindkét másikat). Együttes kezelésükre, csillapításukra pedig egyelőre nem látszik reális lehetőség.

Az előadásomban vázolt két hosszú távú irány közötti választás jelentős mértékben azon múlik, hogy a népesség gazdagabb rétegei mennyire hajlandóak szolidaritást vállalni a szegényebb, az átalakulás terhei elől kitérni kevésbé tudó rétegekkel. Mit gondol a politikai döntéseket hozó elit arról, hogy alapvető jog-e az egészség és az egészségügyi ellátáshoz való hozzájutás; kell-e, és ha igen, milyen szociális jogokat kell garantálnia a társadalomnak. Ebből a szempontból az elmúlt két év tapasztalatai nem

túl sok reményre adnak okot. Szinte alig kapott figyelmet — és nem váltott ki jelentősebb tiltakozást — az, hogy a kötelező biztosításra való jogosultságot úgy határozták meg, hogy a társadalom egyes legelesettebb csoportjai kirekesztődhetnek a kötelező biztosításból. Kérdés, hogy a jelenlegi gazdasági és politikai körülmények között van-e választási lehetőség a vázolt két egészségügyi rendszer között, vagy szükségszerűen sodródunk a második irányba.

Az eddigiekben a finanszírozásról volt szó. *A köz- és a magánszektor szerepét vizsgálva alapvető fontosságú, hogy megkülönböztessük a finanszírozás és a szolgáltatás szféráját.* A közfinanszírozás dominanciája nem zárja ki, hogy a kínálati oldalon a magánintézmények legyenek túlsúlyban, vagy az önkormányzati és magánintézményeknek kombinációja. Valójában a legtöbb nyugat-európai országban az állam csak mint vásárló (finanszírozó) avatkozott be az egészségügyi szférába — a szolgáltatás szféráját jórészt változatlanul hagyta (az egyes országok történeti fejlődésétől függően a magánintézmények és/vagy az önkormányzatok játsszák a meghatározó szerepet). A közfinanszírozás és a magánszolgáltatás együttélésére tipikus példa Kanada, ahol a kötelező biztosítás mindenkire kiterjed, az intézmények döntő többsége pedig nonprofit magánintézmény.

A jelenlegi nyugat-európai reformtörekvések egyik fő jellemzője a „szociális" és a „piaci" szempontok kompromisszuma: a közfinanszírozás fenntartása mellett a szolgáltatók közötti verseny ösztönzése.

A magyar egészségügyben a közfinanszírozás dominanciájának a fenntartása mellett a szolgáltatók közötti verseny fokozása, a széles értelemben vett privatizáció növelheti a szolgáltatók költségérzékenységét, ezáltal a hatékonyságot, valamint a fogyasztói igényekhez való jobb alkalmazkodást. A széles értelemben vett privatizáció fogalmába beleértem a *jelenlegi önkormányzat tulajdonában lévő kórházak nonprofit magánkórházakká alakítását,* szerződésbe adását, a csak működtetésükre vonatkozó menedzsment szerződéseket stb. Jelentősen javíthatna a magyar egészségügy helyzetén egy átgondolt privatizáció. Ezért is különösen sajnálatos, hogy a háziorvosi rendszer bevezetésére úgy került sor, hogy nem történt meg — a gazdasági és jogi feltételek megteremtésével — az orvosok önálló szabadfoglalkozásúvá válása.

A privatizációval kapcsolatban az egyik fő kérdőjel: ha az erőforrások növekedése nélkül megy végbe, nem a várttal ellentétes hatású lesz-e. A privatizáció következménye, hogy a munkaerőpiacon megszűnik az állam monopolvásárló pozíciója, ami növelheti az egészségügyi munkaerő költségeit. Továbbá a szolgáltatók közötti verseny elsősorban a technika alkalmazása révén történik, ami további költségnövelő tényező lehet. Ha a másik oldalon viszont a kiadások szigorú korlátozása érvényesül, akkor a következmény a szolgáltatások mennyiségének és/vagy minőségének a csökkenése lehet. Tehát bekövetkezhetnek a várttal éppen ellentétes hatások: a piaci ösztönzők — bizonyos körülmények között — a minőség csökkenéséhez vezethetnek.

Előadásomban néhány olyan összefüggésre igyekeztem rámutatni, amelyeket a köz és a magán szerepére vonatkozó ideológiai viták általában figyelmen kívül hagynak. Végezetül kiemelnék egy további alapvető kérdést: ki határozza meg, hogy milyen legyen, mi a kívánatos arány a köz és a magán között. Elvileg három lehetőség adott: spontán folyamatok, központi utasítások, az egészségügy fő szereplői közötti érdekegyeztetésen, szabályozott alku-mechanizmusokon alapuló döntéshozatal. Eddig az egészségügy átalakításában a kézivezérlés és a spontán folyamatok érvényesültek. Az

„eredményei" tükröződnek a háziorvosi rendszer és a biztosítási kártya körüli káoszban, ami azonban csak tünet: a koncepcionális zavart, a konszenzus hiányát jelzi.

A konszenzusra nemcsak gazdasági szempontok és az egészségügy átalakításának szakmai megalapozása miatt lenne égető szükség. A szegénység, a munkanélküliség növekedése, az egzisztenciális biztonság megrendülése óhatatlanul hatással van az érintett széles rétegek egészségi állapotára is. Kirekesztésük az egészségügyi ellátásból — vagy jelentős részéből — fizikai és mentális egészségük olyan mértékű romlását idézheti elő, ami lehetetlenné teszi a munkaerőpiacra, a munkába való visszakerülésüket. A konszenzus „tárgya" tehát az a kérdés is, hogy a változtatások nyomán kiépülő egészségügyi rendszer tovább fokozza-e a gazdasági átalakulás terheinek egyenlőtlen elosztását, vagy, ellenkezőleg, azoknak a társadalmi intézményeknek — nem túl széles körű — csoportjába kerül, amelyek igyekeznek megakadályozni az egyenlőtlenség növekedését.

Csalog Zsolt

A CIGÁNYSÁG A MAGYAR MUNKAERŐPIACON

A cigányság a közép-európai megjelenését követő évszázadokban tradicionális mesterségek gyakorlásával illeszkedett be a korabeli feudális társadalom munkamegosztási rendszerébe. Ezek a mesterségek nem élvezték a céhes keretek jelentette védettséget, a jogi szabályozáson kívül álltak: mintegy „kodifikálatlan", fél-legitim tevékenységek voltak. Hasonlóan a paraszti háziiparokhoz — azzal a lényeges különbséggel, hogy nem kiegészítő jövedelemforrásként, hanem egyedüli létalapként szolgáltak. További meghatározójuk, hogy általában olyan árucikkeket, illetve szolgáltatásokat nyújtottak, amelyeknek piaca eleve korlátozott volt — ebből is adódott, hogy a cigányságnak a Kárpát-medencébe történt beáramlása után az állandó megtelepedés oly lassú, évszázadokra elhúzódó folyamat volt: ezeknek a mesterségeknek a gyakorlása, illetve termékeik értékesítése a legtöbb esetben mobil életformát kívánt. (Az összefüggés persze kétirányú: a részben tradicionális okokból, részben hatósági kényszer okából mobil életmód nehezen tette volna lehetővé, hogy a cigányság kilépjen a tradicionális foglalkozások rendjéből.) Hasonló oka van annak is, hogy amikor a cigányság végül mégis áttért a megtelepedett életformára, nem nagyobb, zárt tömbökben települt le, hanem diaszpóraszerűen, szétszóródva. Bár a XVIII. század második feléből már tudomásunk van népesebb megtelepedett populációkról is, a cigányság településének alapképlete lényegében máig is a diaszpóra.

A tradicionális cigány foglalkozások, rövid felsorolásban: rézöntés (csengők, kolompok készítése), üstfoltozás, (vas-)kovács mesterség (pontosabban: annak archaikus technológiákra épülő, szűkebb repertoárra szorítkozó válfaja) — ezek jellegzetesen egy-egy (cigány) dialektusában is meghatározott törzs specialitásai voltak. Hasonlóan a lókereskedés, a szőnyegkereskedelem. A nyelvében román nyelvterületen asszimilálódott, Magyarországra csak későn bevándorolt csoportok faedények (teknők stb.) készítésével, valamint kosárfonással foglalkoztak. A legkorábban Magyarországra érkezett, azóta cigány nyelvüket is elvesztett ún. romungrók (magyar cigányok) foglalkozása volt a sármunka, a vályogkészítés, valamint később, a XVIII. századtól kezdődően a muzsikus szórakoztatóipar. Végül a szinti cigányok vásári mutatványosok és bazárárusok voltak. (A lista természetesen nem teljes.)

A feudális munkamegosztási rendszerben döntő tényező volt a földtulajdon, illetve a földhasználati jog. A békés „honfoglalással" és elkésetten (a földtulajdonlás és a földhasználati rendszer kialakulása és rögzülése után) érkezett cigányság viszont már nem tehetett szert földtulajdonra, de még a földhasználat lehetőségeiből is kizáródott. (Ahol — szórványosan — mégsem, ott nyomtalanul asszimilálódott; feltételezhetünk ilyen eseteket is.) Ez is lényeges oka annak, hogy a cigányság a feudális rendszerben mindvégig a gazdasági életnek csupán periferikus mellékszereplője lehetett, s a Közép- és Kelet-Európában oly meghatározó jelentőségű mezőgazdaságban nem jutott semmilyen szerephez. A nincstelen, sokáig mobil életmódú cigánynak a legmegvetettebb

kenyérkereseti lehetőségek jutottak (és megfordítva: a cigányok munkái a foglalkozások presztízs-hierarchiájának legaljára sorolódtak).

Mindezek folytán a cigányság társadalmi beilleszkedése csak viszonylagos lehetett. A tradicionális cigány foglalkozások talaján a cigányság a feudális és későfeudális társadalom legalsó szintjét foglalhatta el. Mindamellett: ez a legalsó szint is *hely* volt, a tisztes szegénység vállalásával többé-kevésbé élhető élethelyzet. Még a kirekesztettség és megvetettség tényét is tompítani tudta a közép-európai paraszttársadalmakat jellemző patriarchális szemlélet és a valláserkölcsi alapokon is nyugvó viszonylagos tolerancia (máig megfigyelhető, hogy archaikus parasztvidékeken a cigányság napi léte ilyen szempontból elviselhetőbb, mint a modern indusztrális régiókban).

A fentiekben vázolt rendszer — európai összehasonlításban — igen sokáig, egészen századunkig működött. A tradicionális cigány foglalkozások piacait a modern gyáripar megjelenése és térhódítása tette tönkre: a kézműipar készítményeit olcsóbb tömegtermékek szorították ki, feleslegessé váltak a cigány kovácsok, rézművesek, famunkások termékei; ugyanígy váltak feleslegessé a tradicionális szolgáltatások a modern technológiák árnyékában (pl. sármunkák) és a modern elosztási rendszerek kialakulásával (a különféle kereskedő tevékenységek). Az utolsó jelentős tradicionális cigány foglalkozás, a zenész szórakoztatóipar az 1950-es évek társadalmi átrendeződéseivel veszítette el keresletét — ez volt a záróakkord, hiszen a struktúra viharos gyorsaságú lebomlása lényegében már a két világháború közötti korszakban befejeződött. Ezzel a cigányság drámai deklasszálódáson esett át: elveszítette létalapját, s ezzel együtt minimális szintű társadalmi pozícióját is. Az 1920–30-as évekre a magyarországi cigányság gyakorlatilag munkanélküli, része az ún. „hárommillió koldus" osztályának: régi létalapját — történelmi tőkéjét! — végérvényesen elvesztette, anélkül, hogy esélyt nyert volna a kialakult modern munkaerőpiacon. Sorsa hasonló volt a korszak magyar agrárproletariátusának sorsához — egy lényeges különbséggel: a magyar sorstársakat legalább a nemzeti szolidaritás védte, ügyét politikai és humanitárius ideológiák és mozgalmak támogatták — miközben a cigány mint „idegen" a minimális társadalmi rokonszenvet és együttérzést is kénytelen volt nélkülözni.

Fontos tudnunk, hogy az a cigány-kép, amelyet a mi generációink kialakíthattak maguknak, nem valamiféle „őseredeti" állapotot tükröz, hanem másodlagos, egy általános és mélyreható deklasszálódás eredménye. A tisztes szegénységet felváltó jelenkori slum: egy nép történelmi katasztrófájának gyászos eredménye.

Meg kell itt jegyezni, hogy a cigányság gazdasági létalapjának és társadalmi presztízsének mélypontra zuhanása szerves előzménye volt a Holocaustnak is. A cigány tömegek elhurcolása a náci megsemmisítő-táborokba a magyar társadalom szenvtelen asszisztálása mellett csakis úgy történhetett, hogy addigra a cigány mint mihaszna, társadalmilag hasznos tevékenységre képtelen, parazita elem, mint aktív vagy potenciális bűnöző élt a magyar társadalom többségének tudatában.

1944/45-tel a térség cigányságának történetében mélyreható változások kezdődtek. Ellentétes előjelekkel értékelhető folyamatok.

Az 1940-es években a cigányság, mivel termékeinek és szolgáltatásainak fogyasztója korábban elsőrendűen a vidéki-falusi lakosság volt, zömében falvakban szétszóródva élt, és mezőgazdasági alkalmi munkákkal tengette létét. Ilyen értelemben agrár érdekeltségű réteg volt (csakúgy, mint a magyar agrárproletariátus). 1945-ben a magyar falu társadalmi rendjét radikális agrárreform, igen kiterjedt földosztás alakította á, amelyből azonban a cigányság (nem úgy, mint a magyar agrárproletariátus) teljességgel kifelejtődött. E fejlemény jelentősége igen súlyos: a cigányság hosszú távra kiszorult a mezőgazdaságból. Kezdetben, amikor a kommunista hatalomátvétel után a mezőgazdasági népességre drámai megpróbáltatások köszöntöttek (megfoszttatás a paraszti földtulajdontól, erőszakos gyáriparba kényszerítés, társadalmi megbélyegzettség), ez igazán nem látszott hátrányos helyzetnek, ám a hetvenes évekre, és különösen mára világossá vált, hogy ismét csak tragikus kelepcébe esett a cigányság.

Látványos pozitív fordulatot hoztak viszont az 1950-es évek, az extenzív iparosítás politikai indíttatású programjai. A munkaerőpiac hirtelen kiszélesedett, a munkanélküliség megszűnt. A cigányság helyet kapott az iparban — elsősorban a gyáriparban és az építőiparban —, történelmében először jutott be a modern munkaerőpiacra. Rövid másfél évtized alatt beteljesedett a magyarországi cigányság úgyszólván teljes foglalkoztatása: a hetvenes évek elejére a munkaképes korú cigány férfiak közel teljes tömege, s a nők csaknem fele jutott foglalkoztatáshoz. (A nők esetében az elmaradás oka: a falusi nők csak hosszadalmas utazgatás árán juthattak távoli munkahelyekhez, ezt családanyák aligha vállalhatták; a helyzetet súlyosbította, hogy falun nem volt elegendő bölcsődei–óvodai férőhely, különösen cigányok számára; de szerepe volt itt a tradíciónak is, amely szerint a cigány feleségnek otthon a helye.) Ennek az előreléptésnek a jelentőségét cigány vonatkozásban nem szabad alábecsülni.

Ugyanakkor azonban súlyos problémák is terhelték az új helyzetet.

Létrejött (újra létrejött) és rögződött a cigányság úgyszólván munkaerőpiaci szegregációja és marginalizációja. A cigány munkaerőnek jellegzetesen a legnehezebb fizikai munkák, az egészséget súlyosan károsító munkák, a presztízs-hierarchia legalsó szintjén jegyzett munkák, a valamilyen irracionális okból aránytalanul rosszul bérezett munkák jutottak. A jellegzetes cigány munkakörök: kubikmunka, építőipari segédmunka, kohó- és bányamunkák, palackozóüzemekben, kenderáztatókban, fehérjefeldolgozó üzemekben végzett munkák, köztisztasági tevékenységek stb.

Emellett egyértelműen a hosszadalmas utazgatással, a heti, kétheti ingázással, a munkásszállás-életmóddal járó munkák jutottak a cigányoknak — Magyarországon a cigány lett a klasszikus „Gastarbeiter".

A magyar parasztság tömegeinek váltása gyáripari munkahelyekre mintegy 80 évre elosztott folyamat volt — a cigányság ezt az utat rövid két évtized alatt tette meg. Hihetetlen fizikai erőfeszítés árán — nem tévedünk, ha a cigányság kirívóan kedvezőtlen halandósági mutatóit ezzel a történettel is összefüggésbe hozzuk. A magyar paraszt parasztként évszázadok alatt tanult kemény munkamorált, mielőtt a gyáriparba került — a cigány munkanélküliből, alkalmi munkásból gyáripari munkás; az átállás megpróbáltatásait ez a körülmény még tovább növelte.

A magyar társadalomnak a Kádár-korszakban végbement, nem lebecsülendő mértékű polgárosodása elsőrendűen az ún. második gazdaság talaján zajlott le, az előrelépéshez szükséges felhalmozás lehetősége innen adódott. Ezzel szemben az ingázó cigány munkás, akinek lakóhelyén nem volt mezőgazdasági bázisa, távoli munkahelyén pedig nem volt meg a pluszmunka vállalásához nélkülözhetetlenül szükséges helyzetismerete, „szabad" idejét pedig utazgatással töltötte, a második gazdaságból eleve kirekesztődött. S így a polgárosodás esélyéből is.

A cigányság a „szocializmustól" a közvetlen kenyérgondok megszűnését, a viszonylagos létbiztonságot kapta (külön történet, hogy ezért a politikai hatalom iránti lojalitással adózott, tovább rontva ezzel is társadalmi pozícióit). Előbbrelépése azonban olyan alacsony szinten valósult meg, hogy az nem tette lehetővé sem az anyagi felhalmozást, sem a kulturális akkumulációt — nem tette lehetővé a polgárosodást. A nem várt ajándékként kapott létminimum nem ébresztett benne ambíciókat a kvalifikáció megszerzésére. A „cigány munkák" mesterségesen alacsony szinten tartott bére pedig magában véve is úgyszólván lehetetlenné tette az utódgenerációk előbbrejutását. A „nagy ugrás" évtizedeiben a cigányság pusztán csak növekvő tömegben, alig emelkedő szinten reprodukálhatta önmagát. Miközben relatív lemaradása tragikusan növekedett.

Adódik a kérdés: milyen minőségű munkaerő a magyarországi cigány? A közvélemény elég általános summázata szerint: értéktelen, silány munkaerő. A valós kép ennél persze sokkal árnyaltabb. A magyar ipari munkásság XIX. század végi, századfordulós gyökerű törzsrétege technikai kultúrájában és moráljában európai színvonalú munkaerő volt; még az 1970-es években is kitapinthatóan elvált tőle az extenzív iparosítás korszakának termékeként előállt fiatalabb, még falusi karakterű új munkásréteg. Természetes, hogy további jól kivehető lépcsőt jelentett és jelent a még frissebb, még vékonyabb történelmi háttérre támaszkodó cigány munkavállalói réteg: átlagát tekintve kelet-európaibb karakterű, kultúrájában–kvalifikációjában, moráljában — és ne feledjük: fizikai kondíciójában is — még lemaradottabb tömeg. Ugyanakkor a megfigyelő jól ismeri a tömegesnek mondható ellenpéldát is. A cigány munkásnak azt a típusát, aki jól érzékeli halmozottan hátrányos helyzetét, s úgy véli, hogy fokozott önkizsákmányoló erőfeszítéssel dolgozhatja le hátrányait, akit szorult helyzete öngyilkos vállalásokba hajszol. Természetesen ezzel sem oldva meg helyzetét, nem növeli esélyeit — hiszen amiképpen a soha nem kóstolt anyagi javakkal, úgy fizikai adottságaival sem tanulhatott meg gazdálkodni. Jó munkaerő? Nem igazán: nincs távlatokra érvényes egyensúlya. Inkább csak a tragédia egy másik változata.

Szinte törvényszerű fejlemény, hogy amikor a nyolcvanas évek végétől bekövetkezik a magyar gazdaság válsága és végzetes karcsúsodása, elsőként a cigány munkaerőt bocsátják el. Míg napjainkban a munkanélküliség országosan alig haladja meg a 11 százalékot, a cigányság munkanélküliségének becsült értéke a 60 százalékot is meghaladja (egyes becslések szerint 70 %), de bizonyos régiókban (főként Északkelet-Magyarország) a 100 százalékot közelíti. S a drámai jövedelemvesztést nem ellentételezi megfelelő szociálpolitikai mechanizmus. A cigányság jelenkori munkanélküliségének oka kettős: az „objektív" ok, hogy a válsággal küzdő magyar gazdaságnak valóban nincs

szüksége képzetlen munkaerőre; ugyanakkor kitapintható a háttérben a diszkrimináció ténye is: a cigány munkaerőtömeg szakképzett hányada ugyanúgy munkanélküli, mint a képzetlen többség, a munkaképes kort elérő fiatalok munkába állása pedig reménytelen, teljesen függetlenül kvalifikációs szintjüktől. Érthető, ha ilyen helyzetben nemcsak az életszínvonal zuhan a kritikus szint alá, de ellehetelenülnek a továbblépés, sőt a túlélés stratégiái és perspektívái is, mélypontra süllyed az edukáció már korábban is elégtelen szintje. A pszichikai terhelés óriási. Nemzetközi összehasonlítások figyelmeztetnek, hogy a munkából kiesettek morális tartása néhány év alatt összeroppanhat, akár olyan mértékig is, hogy korrekcióra már nincs tovább mód. Ilyen értelemben a magyarországi cigányságnak nemcsak az aktuális helyzete válik elviselhetetlenné, hanem a perspektívák is bezárulnak: nehezen szerzett történelmi tőkéjét veszíti el a cigányság, ebben az évszázadban immár másodszor.

S a cigányság körüli társadalmi feszültségek drámaian élesednek. Nemcsak a kormányzat, de a magyar társadalom sem képes felismerni, hogy ha a probléma kezelésében igen gyors változás nem történik, a helyzet súlyos társadalmi robbanáshoz vezethet.

Lengyel György–Tóth István János

A VÁLLALKOZÓI HAJLANDÓSÁG TERJEDÉSE

Egy reprezentatív felmérés tapasztalatai szerint 1988-ban a magyar felnőtt népesség egynegyede gondolta úgy, hogy szívesen lenne vállalkozó. A döntő többség elutasította a vállalkozás személyes perspektíváját. Az elutasítás motívumait kutatva kiderült, hogy az ideológiai okok csak igen csekély szerepet játszanak, s az objektív társadalmi körülmények megítélése is kisebb visszatartó erő, mint a szubjektív adottságok mérlegelése.

Az első adatok elemzése során arra a következtetésre jutottunk, hogy az intézményi-társadalmi feltételek változásaival a vállalkozói hajlandóság is növekedhet, aránya elérheti a felnőtt népesség 40–45 százalékát, ám növekedésének megvannak a szubjektív élethelyzetekből adódó korlátai (Lengyel 1989). A szubjektív adottságokról való vélekedés is változhat ugyan, ám ez bizonyára lassabb és nehezebben nyomon követhető folyamat.

Tanulmányunkban arra a kérdésre keresünk választ, hogy a rendszerváltás éveiben (1988 és 1990 között) valóban módosult-e a vállalkozói hajlandóság, s ha igen, akkor milyen társadalmi tényezőkkel hozható ez összefüggésbe. Azt az eljárást követjük, hogy elsőként ismét szemügyre vesszük az 1988-as helyzetképet, kibővítve a vizsgálatba bevont változók körét. Ezt követően összevetjük az 1988-as és 1990-es adatokat, s elemezzük az elmozdulási tendenciákat. Megvizsgáljuk azoknak a csoportoknak a társadalmi jellemzőit, amelyek mindkét időpontban elfogadták, illetve elutasították a vállalkozás gondolatát, valamint azokéit, akik véleményt változtattak. Ez utóbbi csoport vizsgálata különösen fontos, hiszen választ adhat arra a kérdésre, hogy milyen társadalmi tényezők magyarázzák a vállalkozói hajlandóság terjedését. Ezután a vállalkozói hajlandóságra és terjedésére vonatkozó feltevéseink érvényességét logisztikus regressziós modellekkel teszteljük.[1]

A vizsgálat eredményeit egy 1988-as 3000 fős felvétel és egy 1990-es 1000 fős reprezentatív felvétel kérdéseire alapozzuk. A vállalkozói hajlandóságot mindkét esetben a „Szívesen lenne-e vállalkozó?" kérdéssel teszteltük. Az igennel válaszolók köre értelemszerűleg bővebb, mint a mindenkori vállalkozóké, s bizonyosan meghaladja a konkrét vállalkozói aspirációkkal rendelkezők számát is. Meggyőződésünk szerint azonban az erre a kérdésre adott válaszok a *vállalkozói hajlandóság* mérésének egy lehetséges megközelítését adják. Az elutasító válaszok magas aránya éppen arra utal, hogy a megkérdezettek mérlegelték szubjektív perspektíváikat és többé-kevésbé pontosan számot vetettek lehetőségeikkel.

A két felvételben nem csupán összehasonlítható kérdések vannak, de azonos személyek szűkebb körét kérdezték meg 1990-ben, így mód nyílik arra, hogy a vélemények és a társadalmi háttérváltozók stabilitását, illetve változását és a változás irányát tanulmányozhassuk. E célból létrehoztunk a két systemfile-ból egy közös harmadikat, amelyikben mind az 1988-as mind pedig az 1990-es válaszok megtalálhatók ugyanazon személyektől.

1. táblázat
A vállalkozói hajlandóság 1988-ban és 1990-ben

	1988	1990
	százalék	
vállalkozna	24,9	44,1
nem vállalkozna	75,1	55,9
	(n=2821)	(n=986)

Az 1990-es mintában 1988-hoz képest a fiatalabbak kisebb, a 60 évesnél idősebbek pedig nagyobb arányban képviseltetik magukat. Mivel a vállalkozói hajlandóság a fiatalabb korosztályra jellemző, így — azonos arányokat feltételezve — 1990-re a kimutatottnál nagyobb lehet a vállalkozni szándékozók aránya.

Az illeszkedésvizsgálati eredmények szerint az alminta az alapváltozók tekintetében nem torzít. A két mintában a nem és a kor változói alapján kiszámított Khi érték (5.456) kisebb, mint a 0.05-ös szignifikancia szint melletti táblázatos érték (14.1), ezért az 1990-es minta az összevont nem és kor változók szerint az 1988-as minta reprezentatív almintájaként kezelhető.

Alapvető hipotéziseinket a következőkben foglalhatjuk össze:

Az első modell szerint a vállalkozói hajlandóságot mindkét időszakban az életkor és a nem befolyásolja leginkább. Azt várjuk, hogy a fiatalabb férfiak szignifikánsan nagyobb arányban vállalkoznának mint az idősebbek és az azonos korcsoportú nők. A családi állapot tekintetében azt várjuk, hogy a nőtlenek az átlagosnál nagyobb arányban vállalkoznak, s a házastárs státusa is hatást gyakorol a gazdasági attitűdre. Ellenőriznünk kell azt az elterjedt feltevést, hogy a település jellege szerint a vállalkozói hajlandóság is eltérő.

A második modell szerint a vállalkozói hajlandóság magyarázatában a családi minták hatása a meghatározó. Azt várjuk, hogy a jelentősebb kulturális tőkével rendelkező egyének, illetve azok vállalkoznának inkább, akiknek családjában a szülők önállóak voltak. Ugyanakkor azt is gondoljuk, hogy az eltelt két év bizonyos fokú józanodással járt. Azt várjuk tehát, hogy a vállalkozói hajlandóság jelentősen növekedett, de egyszersmind csoportspecifikusabbá is vált. Az a feltevésünk, hogy a potenciális vállalkozók köre, miközben kibővült, társadalmi értelemben zártabb is lett, mind a szerzett személyes adottságok, mind pedig a származás tekintetében.

A harmadik modell szerint a két időszakban a vállalkozással kapcsolatos döntést leginkább a szerzett tudás és a társadalmi pozíció határozta meg. Eszerint azok vállalkoznának inkább, akik több információval rendelkeznek a vállalkozóvá válás feltételeiről, és társadalmi pozíciójuk is megkönnyíti a vállalkozói szférába való átlépést. Itt a magasabb végzettségűek, magasabb foglalkozási kategóriákban lévők, a magasabb jövedelműek, és az aktívak nagyobb vállalkozási hajlandóságára számítunk. Ugyanakkor nem egyszerűen a munkások és a fehérgallérosok szembeállítását sugalljuk, ellenkezőleg, azt várjuk, hogy a munkásság egyes csoportjain belül nagyobbak lesznek az eltérések, mint a fehérgallérosok és a munkások között.

A negyedik modell szerint a vállalkozói szférába való átlépési szándék szorosan összefügg az egyén életstratégiájával, illetve társadalmi kapcsolatainak erősségével. A nagyobb vállalkozói hajlandóság annak megnyilvánulása, hogy az egyén mennyire tartja elképzelhetőnek és szükségesnek azt, hogy változtasson az életén. Ezzel összefüggésben azt várjuk, hogy azok vállalkoznának inkább, akik szélesebb társadalmi kapcsolatokkal rendelkeznek (több barátjuk van); aktívak; a fiatalabb korosztályhoz tartoznak; tevékenykedtek már a második gazdaságban; elégedetlenek a munkahelyükkel; jobb munkahelyért lakóhelyet is változtatnának.

Az ötödik modellben az előző modellekben vizsgált valamennyi tényezőt figyelembe véve azt vizsgáljuk, hogy ezek közül melyek hatása szignifikáns a vállalkozói hajlandóságra, illetve melyek hatása mutatkozik erősebbnek.

A vállalkozói hajlandóság terjedését feltevésünk szerint döntően ugyanazok a társadalmi tényezők magyarázzák, mint amelyek kialakulását kondicionálták.

A vállalkozói hajlandóság 1988-ban

A származás, a jövedelem, a vallásos beállítottság hatása 1988-ban a demográfiai adottságokhoz, a foglalkozáshoz és a képzettséghez viszonyítva mérsékeltebb, de nem elhanyagolható, ezzel szemben a párttagság (s ez 1988-ban az MSZMP párttagságot fedte) és az etnikai háttér semmiféle kimutatható hatást nem gyakorolt.

A táblastatisztikák a kibővített változószám, s a szükségessé vált átkódolások mellett is megerősítik a korábban nyert képet.[2]

2. táblázat
A vállalkozói hajlandóság kapcsolata a háttérváltozókkal 1988-ban

Változó	Khi^2	szf.	szignif.	Cramer V (Phi)	Gamma
nem	158.818	1	0.001	0.239	0.505
kor	218.875	3	0.001	0.279	0.474
aktív/inaktív	132.436	1	0.001	0.218	0.553
foglalkozás	210.667	5	0.001	0.230	0.254
iskolai végzettség	146.694	4	0.001	0.228	0.299
volt-e valaha vezető	16.608	1	0.001	0.068	0.318
havi jövedelem	77.823	2	0.001	0.175	0.323
második gazdaság	55.353	1	0.001	0.141	0.338
vallás	39.032	1	0.001	0.119	0.269
apa iskolai végz.	77.338	4	0.001	0.174	0.254
apa foglalkozása	56.575	6	0.001	0.148	0.096
anya isk. végz.	108.998	4	0.001	0.201	0.357
anya fogl.	97.872	6	0.001	0.189	0.071
házastárs isk.végz.	31.678	4	0.001	0.125	0.166
házastárs fogl.	49.739	5	0.001	0.163	0.137
házastárs havi jöv.	6.548	2	0.001	0.059	0.116
párttagság	1.348	1	0.246	0.023	0.072
etnikum	4.893	4	0.298	0.094	0.011
családi állapot	0.640	1	0.424	0.016	0.041
település jellege	5.075	4	0.280	0.042	0.052

A párttagság és az etnikum mellett nem mutat érdemi kapcsolatot a vállalkozói hajlandósággal a lakóhely település-jellege sem, nem állja meg tehát a helyét az a feltételezés, hogy a vállalkozás elsősorban a nagyvárosi népességet vonzza. Az sem igazolódott, hogy a családi állapot önmagában hatást gyakorolna, bár hipotézisünknek megfelelően eredetileg azt gondoltuk, hogy a fiatal nőtlen férfiak közt a potenciális vállalkozók felülreprezentáltak. Ebben azonban a kor és a nem kereszthatása nyilvánvaló szerepet játszik. Nos, az egyedülálló férfiak között valóban magasabb (42%) a vállalkozói hajlandóság, mint a családosok körében (36 %). Mind a nőtlenek, mind pedig a házasok körében a legfiatalabb korcsoportban a legmagasabb a potenciális vállalkozók aránya, azonban a nőtlenek közt alacsonyabb, mint a családosok körében (50% vs. 59 %). A nők körében a családi állapot ilyen hatása csekély mértékben érvényesül. Tehát nem állja meg a helyét az a feltevés, hogy a fiatal nőtlen férfiak lennének a leginkább vállalkozó szelleműek. Ez inkább jellemzi azokat, akik már családot alapítottak. Erre utalnak a táblastatisztikák is: a nem és a kor hatása különösen a családos kategóriában erős: némiképp meghaladja azt a hatást, amit a nem és a kor önmagában együttesen gyakorol. Férfiak esetében a kor és vállalkozás kapcsolatát jelző Cramer V értéke 0.335, a Gamma 0.505, ezen belül a családos férfiaknál a megfelelő értékek 0.356 és 0.528. A nők és az egyedülálló férfiak esetében a mutatók rendre gyengébb kapcsolatra utalnak, mint a kor és a nem családi állapottól független főhatása.

Csekély hatást gyakorolt a vállalkozói beállítottságra a házastárs jövedelme (szemben a saját jövedelemmel). A házastárs társadalmi pozíciója azonban nem elhanyagol-

ható. A házastárs végzettsége és foglalkozása közepes erősséggel kapcsolódott az önálló gazdasági attitűdhöz. Felvetődik a kérdés, hogy a házastárs jelentősége nemenként nem eltérő-e a vélemények alakulásában. Hipotézisünk e ponton az, hogy a nők esetében az önállósodási perspektívák szempontjából fontosabb szerepet játszik a házastárs társadalmi státusza, mint a férfiak esetében.

Megfogalmazható azonban az előzőekkel részben ellentétes feltevés is a házastárs társadalmi pozíciójával kapcsolatban.

Községi kismintás vizsgálati eredmények arra utalnak, hogy a vállalkozók közt említésre méltó volt azoknak az aránya, akik „felfelé házasodtak", szakmunkásként a helyi társadalomban nagyobb presztízsnek örvendő tanítónőt, óvónőt, takarékszövetkezeti vezetőt vettek feleségül, jórészt még azelőtt, hogy vállalkoztak volna (Tóth L. 1992).

Hipotézisünk ezek alapján az lehet, hogy a „felfelé házasodók" közt az átlagnál magasabb a vállalkozói hajlandóság. A jelenség mellett három összefonódó érv szólhat. Egyrészt e házasodási minta önmagában is kitörési hajlandóságként, „társadalmi vállalkozás"-ként értelmezhető, a konvenciókkal való megküzdés képességeként, másrészt a házastárs „kulturális tőkéjének" hasznosulásaként. Harmadrészt pedig értelmezhető e jelenség státuszkompenzációs motívumként, tehát oly módon, hogy az önállóvá válás a feleség társadalmi státuszához való felzárkózást szolgálja.

A nők esetében azzal a gyenge hatással találkozunk, hogy amennyiben a férjük nem munkás, ez a vállalkozói hajlandóság növekedésével jár, az összefüggés azonban nem szignifikáns. *El kell tehát vetnünk azt a hipotézist, hogy a nők önállósodási szándékát a férjük társadalmi státusza inkább befolyásolná, mint fordítva.* A férfiak esetében az összefüggés erősebb, éspedig oly módon érvényesül, hogy az értelmiségi, fehérgalléros, vagy szakmunkás feleségek az átlagosnál nagyobb ösztönző erőt jelentenek, ám a vezető-irányító munkakörben dolgozók férjei az átlagnál kevésbé önállósodnának.

Ami a „társadalmi vállalkozás"-sal kapcsolatos hipotézist illeti, a tények ezt sem igazolják. A házasodási státuszkülönbségek és az önállósodási hajlandóság közt a társadalom egészére nézve nincs érdemi kapcsolat, csupán a felfelé házasodók közt a nők esetében az átlagosnál némiképp alacsonyabb a potenciális vállalkozók aránya. Amennyiben a jelenséget a munkások körében vizsgáljuk — hiszen kiinduló példáink is a helyi társadalom ezen csoportjából származtak —, a „felfelé házasodók" aránya körükben értelemszerűleg, pusztán a statisztikai arányoknál fogva is magasabb, ám e magasabb arányok semmiféle hatást nem gyakorolnak a vállalkozói hajlandóságra. Az sem állja meg a helyét, hogy az önállóak körében a felfelé házasodás gyakori lenne: ez az arány adataink szerint az országos átlag alatti. Végezetül nem igaz az összefüggés a falusi férfiakra nézve sem: a felfelé házasodó falusi férfiak között az önállósodási törekvés némiképp alacsonyabb, mint a konzisztens családi státuszú falusiaké.

A családi állapot hatása tehát összességében gyenge befolyást gyakorol az önállósodási törekvésre, de a feleségek szerepe fontosabb e gyenge hatáson belül, mint a férjeké.

A kérdések másik csoportja a származásra vonatkozik. E kérdés annál fontosabb, mivel olyan szakmai vitához kapcsolódik, amelyiknek gazdaságideológiai implikációi

is vannak. A polgári középosztály kialakulásának esélyeiről van szó. Szelényi Iván a vállalkozó vidéki háztartások összetételét elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a családi háttér döntő mértékben befolyásolja az egyének polgárosodási esélyeit (Szelényi 1992). Az egyéni életpálya módosíthatta ezt a társadalmi tőkét: főként azok őrizhették meg a kedvező induló esélyt, akiknek sikerült a proletárrá válás és a káderré válás alternatíváját egyaránt elkerülniük. Nyomában azt a *hipotézist* fogalmazhatjuk meg, hogy *azok lesznek nagyobb eséllyel vállalkozók, akik szüleik, családjuk révén elsajátítottak egy gazdálkodási kultúrát.*

Varga István és szerzőtársa inkább defenzív álláspontot fogalmazott meg: amellett érveltek, hogy a tulajdonosok leszármazottai nem kevésbé alkalmasak a vállalkozásra mint mások (Varga–Banai 1991).

Három vonakozásban érdemes ismét szemügyre vennünk a társadalmi származás és a vállalkozói hajlandóság összefüggéseit. Egyrészt a szűkebb értelemben vett társadalmi tőke tézisét ellenőrizheti a szülők földtulajdonának bevonása a vizsgálatba. Mivel a földtulajdon az érintett lakosság körében a parasztpolgári minták indikátora, a társadalmi tőke hipotézise alapján azt várhatjuk, hogy a valamikori szülői földtulajdon jelentős összefüggésben állhat a gyermek vállalkozói hajlandóságával, akkor is, ha azt ténylegesen nem örökölték.

Másodikként az apa és az anya végzettségének és foglalkozásának szerepét kívánjuk megvizsgálni. A gazdasági elitre vonatkozó vizsgálatok tanúsága szerint az anya végzettsége és foglalkozása jelentősebb befolyást gyakorolt az elit pozíciójára mint az apáé (Lengyel 1992*a*). Feltevésünk az, hogy ez az összefüggés a potenciális vállalkozók körében is igaz.

Harmadikként pedig a dinamikus összefüggésekre utalhatunk. Azt feltételezzük, hogy a származás szerepe növekedett a vállalkozói hajlandóság magyarázatában, mind a szűkebb változatban, az önálló egzisztenciális háttér tekintetében, mind pedig tágabb értelemben, az értelmiségi és szakmunkás háttér vonatkozásában. Azért gondoljuk ezt, mert az általunk vizsgált időszakban a kárpótlás, a kisajátított föld és tőke részleges visszaigénylése reális gazdaságpolitikai és gazdaságideológiai alternatívának tetszett, s ez az érintettek körében előhívhatta a korábban számításba nem vett szubjektív lehetőségek mérlegelését.

A földtulajdonra vonatkozó feltételezés ellenőrzése során abból kell kiindulni, hogy a megkérdezettek tudomása szerint a szülők 14 százaléka rendelkezett földdel. *A földtulajdon léte nem gyakorolt* érdemi *hatást a vállalkozói hajlandóságra* (Phi 0.09). Ugyanakkor azt találtuk, hogy *akiknek a szülei önállóak voltak, azok az átlagosnál kevesebb hajlandóságot mutatnak a vállalkozásra* (szemben az átlagos 25%-kal 17%, ezen belül azok, akiknek a szülei egyéni gazdák voltak, 16%). *E csoporton belül azonban* már *a szülői földtulajdon mértéke érdemlegesen differenciált* (Cramer V 0.249).

Adataink megerősítik azt a feltevést, hogy az anya végzettsége érdemlegesebb kapcsolatban áll a gyermek vállalkozói hajlandóságával, mint az apáé. Az anya iskolai végzettsége csaknem olyan erős mutató, mint az, hogy az illető személy dolgozik-e vagy inaktív (lásd 2. táblázat). Miközben a nők kevésbé vállalkoznának, mint a férfiak, azt

találjuk, hogy mind a szülők, mind pedig a házastársak között *számottevőbb* a női szerepek, *az anya és a feleség hatása a vállalkozói hajlandóságra mint az apáé és a férjé.*

A foglalkozási kategóriák tanulmányozása óhatatlanul felveti a kérdést, hogy a vállalkozóvá válás szándéka tekintetében végtére is a munkások és az alkalmazottak közötti különbségek a meghatározóak-e, vagy az egyes csoportokon belüli különbségek. Azt feltételezzük, hogy ez utóbbi jelenséggel állunk szemben, hogy tehát a szakmunkások, valamint a betanított és segédmunkások közti különbségek fontosabbnak bizonyulnak a munkások és az alkalmazottak közötti különbségeknél. Ugyanígy, azt feltételezzük, hogy a vezetők és az értelmiségiek jelentősebben különböznek a szűkebb értelemben vett fehérgallérosoktól, a nem diplomás ügyviteli alkalmazottaktól, mint a szakmunkásoktól az önállósodási perspektívák tekintetében.

A munkások és az alkalmazottak közötti különbségek nem jelentősek a vállalkozói hajlandóság vonatkozásában (Khi^2= 8.078, Phi=0.057, Gamma=0.13). Az átlagos 25 százalékos potenciális vállalkozói arány a munkások között 24, az alkalmazottak körében 29 százalék, a különbségek tehát ebben a tekintetben csekélyek. Lényegesen nagyobb különbségek vannak a munkásságon belül: a szakmunkások 37, a betanított és segédmunkások 17 százaléka vállalkozna (Khi^2=75.642, Phi=0.228, Gamma=0.486).

Az alkalmazotti csoporton belül már korántsem ilyen élesek a különbségek: a fehérgallérosok egyötöde, a vezetők 28 százaléka, az értelmiségiek 27 százaléka lenne vállalkozó. (Khi^2 értéke 7.497, nem szignifikáns, Cramer V=0.09, Gamma=0.168, igen gyenge kapcsolatra utal.) Nem a gallér színében van tehát lényeges különbség a foglalkozási csoportok között az önállósodási törekvéseket illetően, hanem a munkásság két nagy csoportja között.

Mi jellemzi ezeket a csoportokat? A két munkáscsoport mindenekelőtt nemspecifikus: a szakmunkások mintegy háromnegyede férfi. Vagy másként, a férfi munkásoknak több mint fele, a női munkásoknak egyötöde szakmunkás. De jelentősége van a kor szerinti megoszlásnak is: a szakmunkások mintegy fele 35 év alatti, a betanított és segédmunkások alig több mint egynegyede az. S végül, bár különösen hangzik, a két csoport szignifikánsan különbözik a származási kategóriák tekintetében is. A szakmunkások esetében az anyák közel fele rendelkezett hat eleminél magasabb végzettséggel, a többi munkásnak csupán egyötöde. A betanított- és segédmunkások esetében az anyák közel fele háztartásbeli, egynegyede pedig egyéni gazda volt, a szakmunkások esetében ezek az értékek rendre alacsonyabbak (38% és 14%) voltak.

A munkásság kategóriáján belül a táblastatisztikák szerint az apa foglalkozása valamelyest mégis fontosabbnak tűnik, mint az anyáé. A szakmunkások esetében az apák egynegyede is szakmunkás volt, s mintegy nyolcada vezető vagy irányító. A betanított és segédmunkások esetében ezzel szemben az apák közel fele maga is ehhez a kategóriához tartozott, további harminc százaléka pedig önálló gazdálkodó volt.

Két, a kereszttábla-elemzések tanúsága szerint közepes erősségű tényezőről kell még szólnunk: a második gazdaságbeli tevékenységről, illetve a korábbi vezetői tapasztalatról. A második gazdaságból származó jövedelmet a felnőttek mintegy egynegyede

jelezte.[3] Közöttük a vállalkozói hajlandóság az átlagos 26 százalékkal szemben mintegy 37 százalékos volt. Kikre jellemző inkább a második gazdaságbeli jövedelemszerzési lehetőség? Az értelmiségiek 37 százaléka tett szert második gazdaságbeli jövedelemre. A vezetők és a fehérgallérosok az átlagos egynegyed körüli, a munkások egyes kategóriái pedig némiképp az átlag alatti (21–22%-os) arányban részesedtek ilyen jövedelemből. Ezen belül is elsősorban a fiatalabb korosztályra jellemző ez a lehetőség (28–29%).

A jelenleg nem vezető beosztásban dolgozók mintegy 9 százaléka jelezte, hogy korábban volt vezető. Körükben a vállalkozói hajlandóság az átlagot jóval meghaladó, 40 százalékos volt. E korábbi vezetői tapasztalattal rendelkező csoport a 46–59 közötti korosztályban, az értelmiségiek és az önállóak között felülreprezentált.

Elmozdulások 1988–1990 között

Az 1990-es felvétel adatai alátámasztják a vállalkozói hajlandóság jelentős növekedésére vonatkozó feltételezést (Lengyel 1989). Két év alatt jelentős mértékben — 25-ről 44 százalékra — nőtt azok aránya akik elképzelhetőnek tartották, hogy vállalkozóvá váljanak.

A vállalkozók száma is látványosan növekedett 1988 és 1990 között: az egyéni vállalkozóké csaknem kétszeresére (lásd a 3. táblázat).[4] Ennél nagyobb volt a társas vállalkozások számának növekedése: 1988-ban mindössze 451 kft létezett, ezzel szemben 1990 végére számuk meghaladta a 18 ezret.

A vállalkozások e látványos növekedésénél két tényezőt kell figyelembe venni:

a) a növekedés mögött inkább a kisvállalkozások számszerű gyarapodása húzódik meg;

b) a társasági és az átalakulási törvény alapján állami vállalatok is alapíthattak kft-ket. Egy BKE–TÁRKI felmérés szerint („Jelentés..." 1992) a kft-k 15 százaléka állami, 25 százaléka vegyes (magán és állami) és 60 százaléka magántulajdonban van. Egy másik felmérés (Sik 1992) arra utal, hogy az újonnan alakult vállalkozások túlnyomó többsége kicsi: a kft-k 55 százalékában az alkalmazottak száma nem haladja meg a 3 főt és mintegy 38 százalékuk esetében a vállalkozás a lakásban működik. Az egyéni vállalkozók 87 százalékának legfeljebb 3 alkalmazottja van.

Kormányzati becslések szerint a magánszektor 1989-ben a GDP 16 százalékát adta, 1990-ben már 19 volt ez az arány, 1991-ben pedig 25 százalék (HVG 1992).

3. táblázat
A vállalkozók és jogi személyiségű vállalkozások számának alakulása

év	rt és kft	vegyes vállalatok	egyéni vállalkozók (*a*)	
1985	62	43	171.038	
1986	74	70	179.629	
1987	137	136	186.438	
	rt	kft		
1988	.116	.451	.227	196.748
1989	.307	4.485	1.357	320.619
1990	.646	18.317	5.770	393.619
1991	1.072	41.206	11.335	521.417
1992(*b*)	1.395	50.622	13.414	532.984(*c*)

(*a*): 1988-ig a kiskereskedők és a kisiparosok száma
(*b*): Júniusi adatok
(*c*): 1992. márciusi adat

Forrás: KSH Statisztikai Évkönyv 1987, 1988, 1989, 1990; Statisztikai Havi Közlemények; Gazdaság Statisztikai Évkönyv 1990; Statisztikai Zsebkönyv 1991.

Kézenfekvő a vállalkozni vágyók számának gyors, csaknem kétszeres növekedési ütemét az 1989–1990-ben felgyorsuló intézményi és politikai változások hatásának tulajdonítani (Andorka 1990; 1992).

Az 1988-as felvételből tudjuk, hogy a vállalkozást elutasítók többsége valamilyen szubjektív okra (nincs tehetsége hozzá; életkor miatt; nem ilyen típus stb.) hivatkozott. Nem feltételezhetjük azt, hogy az 1988-ban megkérdezettek szubjektív helyzetértékelésében két év alatt olyan drámai változás történt volna, ami a vállalkozói hajlandóság szignifikáns növekedését eredményezné.

E helyzetértékelést, s végső soron a lakosság növekvő vállalkozói hajlandóságát befolyásoló tényezők közül hármat emelünk ki:

a) Az érvénybe lépett jogszabályok a korábbiakhoz képest kiszélesítették a vállalkozások lehetőségét. Az 1988:6 tv a gazdasági társaságokról, 1989:13 tv az állami vállalatok átalakulásáról rendelkezett. Az 1990:5 tv pedig az egyéni vállalkozások indításának feltételeit egyszerűsítette és a magántulajdon garanciájának jogi védelmét, a versenysemlegesség megteremtést szolgálta.

b) A vállalkozás és a vállalkozó a gazdaságideológia egyik kulcsszereplőjévé vált. Vállalkozók a tömegkommunikáció révén tömeges ismertségre és pozitív megítélésre tettek szert.

c) 1990-re láthatóvá váltak a gazdasági helyzet romlásának jegyei. Ezzel egyidejűleg a lakosság számottevő rétegei számára csökkentek a fogyasztáskorlátozó stratégia lehetőségei (Tardos 1988).

A makrogazdasági indikátorok a gazdasági recesszió mélyülését mutatták. Az infláció üteme az 1988-as 15,5 százalékról 1990-re 29 százalékra nőtt, miközben a GDP az 1988–89-es stagnálás után 1990-ben 3 százalékkal, az ipari termelés pedig 8,5 százalék-

kal csökkent. A munkanélküliségi ráta még nem növekedett jelentősen (1988-ban 0,1 százalék, 1990-ben 2,1 százalék volt), de már kialakult egy tartósan munkanélküli csoport.

Ha az 1990-es adatok alapján a vállalkozói hajlandóságot az egyes háttérváltozók szerint vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy hasonlóan az 1988-as adatokhoz a legkevésbé vállalkozók az idősebb koroszály tagjai, a nők, az alacsony iskolai végzettségűek és az alacsony foglalkozási pozícióban dolgozók (Tóth 1991). Ezzel szemben 1990-ben is a fiatal férfiak, a vezetők és a szakképzett munkások vállalkoznának inkább. 1988-ról 1990-re az egyes háttérváltozók szerint lényeges elmozdulások történtek. A vállalkozói hajlandóság általános növekedése mögött a háttérváltozók kategóriái szerint különböző nagyságú növekedés tapasztalható. A politikai környezet radikális változása, a vállalkozások terjedése, a választások nyomán egy nyíltan piacpárti gazdaságpolitika megjelenése nem egyformán hatott a lakosság különböző demográfiai, foglalkozási és iskolázottsági csoportjaira. Az 1988-as és az 1990-es adatok összehasonlításakor azt kapjuk, hogy a nők, a nyugdíjaskorúak, a fehérgallérosok, a 8 osztályt végzettek, az alacsonyabb jövedelemmel rendelkezők körében az átlagosnál is nagyobb arányban nőtt a vállalkozni szándékozók aránya.

4. táblázat
A vállalkozói hajlandóság 1988-ban és 1990-ben a fontosabb háttérváltozók szerint

	a vállalkozni vágyók aránya az adott kategórián belül	
	1988	1990
	százalék	
együtt	24,9	44,1
nem		
férfi	37,3	53,6
nő	16,3	36,7
kor		
–35	39,1	64,0
36–45	30,5	58,5
46–59	16,8	35,2
60–	8,9	20,4
foglalkozás		
vezető	28,1	50,0
értelmiségi	26,7	41,0
fehérgalléros	19,9	51,7
szakmunkás	36,7	50,7
egyéb munkás	16,7	33,7
iskolai végzettség		
legfeljebb hat elemi	8,9	20,1
8 általános	19,3	43,8
szakmunkásképző	36,5	61,9
érettségi	31,7	51,5
egyetem	30,5	45,0
jövedelem (1)		
6000 alatt	21,1	40,9
6000–10000	30,8	51,1
10000 felett	47,4	55,9

	a vállalkozni vágyók aránya az adott kategórián belül	
	1988	1990
	százalék	
MSZMP-tagság (3)		
nem volt párttag	25,4	44,3
párttag volt	22,5	43,4
vallás (3)		
nem vallásos	30,8	45,7
vallásos	20,4	38,4
aktivitás		
aktív	32,1	54,2
inaktív	11,6	24,4
vezető (3)		
valaha volt vezető	30,8	49,8
soha nem volt vezető	23,7	44,1
baráti kapcsolat (2)		
5-nél több barátja van	28,0	54,4
2–5 barátja van	26,7	49,0
egy barátja van	19,5	35,1
nincs barátja	15,2	30,0
jövedelem a második gazdaságból (3)		
volt	35,9	56,0
nem volt	21,5	40,4
elköltözne lakóhelyéről, ha jobb munkahelyet találna? (2)		
igen	32,9	59,8
nem	22,3	42,6
apa iskolai végzettsége (3)		
max. hat elemi	19,4	37,7
4 polgári	36,9	59,5
szakma	34,7	51,9
középiskola	32,3	50,9
egyetem	28,2	44,4
anyai iskolai végzettsége (3)		
max. hat elemi	19,5	36,8
4 polgári	7,8	58,2
szakma	40,6	63,6
középiskola	37,4	58,6
egyetem	29,7	52,2
apa foglalkozása (3)		
önálló	17,3	34,6
vezető, irányító	30,0	53,8
értelmiségi	16,7	37,5
fehérgalléros	31,3	52,6
szakmunkás	35,7	50,7
egyéb munkás	25,2	46,2
nyugdíjas	38,6	30,8
anya foglalkozása (3)		
önálló	17,5	35,8
vezető, irányító	41,9	62,5
értelmiségi	27,0	60,0
fehérgalléros	38,1	66,7
szakmunkás	43,0	64,1
egyéb munkás	34,0	54,9
nyugdíjas	20,6	36,0

(1): Mindkét esetben az 1988-as jövedelem figyelembevételével
(2): Az 1990-es felvétel válaszai alapján
(3): Az 1988-as felvétel válaszai alapján

A változók közül érdemes az életkort és az életkori csoportokat tüzetesebben is szemügyre venni, ugyanis 1990-ben az asszociációs mutatók közül az életkor mutatja a legszorosabb kapcsolatot a vállalkozói attitűd alakulásával (Cramer V= 0.36186). Ez a tény cáfolja azt, hogy a vállalkozói hajlandóság növekedésével az életkor szerepe csökken.

Ezt a helyzetet nem befolyásolja az, hogy 1988-ról 1990-re a mintánk két évet öregedett, illetve az 1990-es mintában nagyobb a 60 éven felüliek és kisebb a 35 évnél fiatalabbak aránya. Ha 1990-ben súlyozott — az 1988-as életkori megoszlásnak megfelelő — adatokkal számolunk, akkor is az életkor mutatja a legerősebb kapcsolatot a vállalkozói hajlandósággal (Cramer V= 0.35527).

Másrészt érdemes nagyobb figyelmet fordítani erre a változóra azért is, mert valószínű az, hogy más változó hatása mögött is az életkori csoportok közvetett hatása rejlik.

Ha korcsoportonként vizsgáljuk a vállalkozói hajlandósággal legszorosabb kapcsolatot mutató változók megoszlását, akkor azt látjuk, hogy e változóknak a vállalkozói hajlandósággal való kapcsolata miközben a 35 év alattiaknál gyengébbnek, addig a középkorúak (36–45 év közöttiek) és az idősebb aktívak (46–59 évesek) esetében rendre erősebbnek mutatkozik, mint abban az esetben, ha az életkort nem vesszük figyelembe. A 35 évnél idősebbek életkoruknál fogva kevésbé lennének vállalkozók, de egyéb tényezők megléte (magasabb iskolázottság, vezetői gyakorlat, a második gazdaságban szerzett tapasztalat) körükben az átlagosnál jobban növeli a vállalkozói hajlandóságot. Mindez egybecseng Kuczi Tibor és szerzőtársa megállapításával a 30 év felettiek nagyobb vállalkozói kedvéről.[5] A korcsoportok szerinti megoszlást vizsgálva mindenesetre azt látjuk, hogy 1990-ben is a legfiatalabb (35 év alatti) korosztály tartja leginkább elképzelhetőnek, hogy vállalkozóvá váljon: az ebbe a korcsoportba tartozók 64,0 százaléka vélekedett így.

Az 1990-es évben kiegyenlítettebb lett a potenciális vállalkozók nemek szerinti összetétele. Ez azonban nem egyszerűen úgy következett be, hogy a nők az átlagosnál nagyobb arányban cseréltek véleményt. Ha megvizsgáljuk azt a csoportot, amelyik 1988-ban még nem vállalkozott volna, de 1990-ben már igen, a férfiak némileg felülreprezentáltak e csoporton belül. Különösen magas (69%) a férfiak aránya azonban azon az 5 százalékos csoporton belül, amelyiknek két év alatt elment a kedve a vállalkozás lehetőségétől. A foglalkozási csoportokon belül a vezetők és a fehérgallérosok, valamint a szakképzetlen munkások vállalkozások iránti érdeklődése nőtt meg leginkább a két év alatt.

A vállalkozások iránti növekvő affinitás 1990-ben is közepes erősségű kapcsolatban állt az iskolai végzettséggel (Cramer V = 0.21370). Kézenfekvően adódik az a feltételezés, hogy 1988-ról 1990-re többeknek nőtt az iskolázottsági szintje, és ez a változása erős kapcsolatban lehet a vállalkozásokról alkotott vélemény pozitív megváltozásával is. E feltételezés tesztelése azonban azt mutatta, hogy igen gyenge kapcsolat mutatkozik a két tényező között: az iskolázottság növekedése nem járt együtt a vállalkozási hajlandóság növekedésével.

Az 1990-es mintában iskolai végzettség szerint leginkább a nyolc osztályt és a szakmunkásképzőt végzettek változtattak véleményt és kívántak 1990-ben vállalkozni. A 927 főből 240-en, azaz 25,9 százalék változtatott pozitívan véleményt, míg a 8 osztályt végzettek között 31,1, a szakmunkás képzettséggel rendelkezőknél pedig 31,8 százalék ez az arány. *A magasabb iskolai végzettségűek körében az átlagosnál kevésbé nőtt meg a vállalkozói hajlandóság, de az átlagosnál magasabb közöttük azok aránya, akik mindkét időpontban vállalkoztak volna.* A vállalkozói hajlandóság mindkét időpontban leginkább a szakmát végzettek körében figyelhető meg, míg a szakmai képesítésnél magasabb iskolai végzettségűeknél az iskolázottság növekedésével csökken a vállalkozni vágyók aránya.

A véleményüket negatív irányba változtatók képzettség tekintetében nem specifikusak, csupán a felsőfokú képzettségűek és a szakmával rendelkezők fordulnak elő e csoportban néhány százalékkal nagyobb arányban. Ez alapján az 1988-ban igennel, 1990-ben pedig nemmel válaszolók szűk csoportját nem jellemezhetjük a képzetlen, következetlenül válaszoló, vagy nagy valószínűséggel interpretációs gondokkal küzdők csoportjaként.

Az 1988-as vezetői garnitúra az átlagnál nagyobb érdeklődést tanúsított a vállalkozás iránt. A foglalkozási kategóriák között 1988-ról 1990-re a legnagyobb arányban a fehérgallérosok (36,2 %), legkevésbé a már 1988-ban is magas vállalkozói hajlandóságot mutató értelmiségiek és az egyéb munkások változtattak véleményt. Így *1990-ben a szakmunkások, vezetők és irányítók mellé felzárkóztak a fehérgallérosok is*: két év alatt több mint 2,5-szeresére (19,9-ről 51,7%-ra) nőtt körükben a vállalkozni szándékozók aránya.

Az 1988-as jövedelmi kategóriákat figyelembe véve leginkább az alacsony jövedelemmel rendelkezők változtattak véleményt (27,6%), de így is ők azok, akik 1990-ben legkevésbé vállalkoznának (40,9%).

A maximum 6 elemit végzett szülők gyerekei az 1988-as felméréshez képest 1990-ben még kevésbé lennének vállalkozók. Mivel az alacsony iskolázottságú szülők gyermekei többségben vannak a megkérdezettek között, ezért ez a tényező is korlátokat állít a vállalkozni vágyók aránybővülése elé.

A vállalkozói hajlandóságban 1988 és 1990 között bekövetkezett nagymértékű növekedés egy csúcsponthoz ért, ami fölé a vállalkozói hajlandóság kevéssé valószínűen emelkedhet. Inkább az tűnik valószínűnek, hogy a vállalkozni szándékozók aránya megállapodik az 1988 és 1990 közötti szinten, vagy — az első negatív tapasztalatok közismertté válásával — visszaesik.[6]

A vállalkozói hajlandóság logisztikus regressziós modelljei

A vállalkozói hajlandóságot magyarázó modelljeink többségében az 1990-es adatokra felépített modellek jobb eredménnyel becslik a vállalkozói hajlandóság megfigyelt eloszlását, mint az 1988-as adatokhoz tartozóak. Annak ellenére így van ez, hogy a

vállalkozói hajlandóságra adott válaszok megoszlásából következően (1988-ban 0,75, szemben a 0,25-dal, míg 1990-ben 0,45 és 0,55) az 1990-es adatokból nehezebb becslést adni.

Az elemzés eredményei alapján láthatjuk, hogy mindkét vizsgált évben *a demográfiai tényezőknek* (1. modell) van döntő jelentőségük a vállalkozói hajlandóság meglétében.

5. táblázat
A vállalkozói hajlandóság logisztikus regressziós modelljei\ (1–2. modell)

Modellek	1. modell		2. modell	
Változók	1988	1990	1988	1990
Konstans	–0.6690	1.0384	–1.5188	–0.5900
	(0.2064)	(0.1715)	(0.1492)	(0.1860)
nem	1.0366	0.7499	–	–
		(0.1847)	(0.1514)	
életkor	0.5263	–0.6805	–	–
		(0.0852)	(0.0675)	
apa iskolai végzettsége	–	–	0.2266	*
			(0.0613)	
anya iskolai végzettsége	–	–	*	0.2855
				(0.0743)
apa munkás	–	–	*	0.4227
				(0.1571)
anya háztartásbeli	–	–	*	–0.6102
				(0.1592)
-2 log likelihood	771.475	1054.210	1024.037	1027.476
modell Khi^2	69.349	130.227	13.449	38.225
szabadságfok	2	2	1	3
esetszám	781	857	910	769
nem vállalkozna (1)	100	71.43	100.0	76.63
vállalkozna (1)	0	61.64	0.0	41.18

(-): A modellben nem szerepel
(*): A modellben nem szerepel, mert hatása nem szignifikáns
(1): A modell által helyesen besorolt esetek a megfigyelt esetek százalékában

A vizsgált modellek között mindkét évben az 1. modell Khi^2-e a legnagyobb (kettes szabadságfok mellett).

Már a kereszttáblák elemzésénél kiderült, hogy a férfiak és a fiatalabb korosztály tagjai az átlagosnál nagyobb arányban lennének vállalkozók. Most azt láthatjuk, hogy mind 1988-ban, mind 1990-ben, ha valaki férfi és ha a fiatalabb korosztályhoz tartozik, az növeli a vállalkozói hajlandóság meglétének valószínűségét. *A modellek tanúsága szerint 1988-ról 1990-re csökkent a nem hatása.* A kereszttáblák elemzéséből tudjuk, hogy e két év alatt a nők vállalkozói hajlandósága nagyobb mértékben nőtt és megközelítette a férfiakét.[7] Ezzel szemben az életkor negatív hatása valamivel erősebb lett.

A 2. modell, azaz a családi háttérnek a szülők iskolázottságán és foglalkozási pozícióján keresztül érvényesülő hatása jobb becslést ad 1990-ben, mint két évvel előtte. 1990-re a vállalkozói hajlandóság meglétében a családi háttér változóinak szerepe megnőtt. Mind az anya iskolai végzettsége és foglalkozási pozíciója (htb, nem htb), mind pedig az apa foglalkozása (munkás, nem munkás) befolyást gyakorol a vállalkozói hajlandóságra.

A 2. modell 1988-ban önmagában jóval kevésbé alkalmas a vállalkozói hajlandóság becslésére, mint a 3. modell, amely a társadalmi státust és a szerzett tulajdonságokat tartalmazza mint magyarázó változókat.

A 3. modell együtthatóit vizsgálva azt láthatjuk, hogy a társadalmi státus hatása a vállalkozói hajlandóságra csökkent 1988-ról 1990-re. A modell a párttagságot 1988-ra - szemben a kereszttáblákkal — fontosnak ítéli. Ez nyilván arra utal, hogy a táblákban a párttagság, a képzettség és a foglalkozás kereszthatása tükröződött. Míg 1988-ban az iskolai végzettség hatása erős és pozitív volt, azaz magasabb iskolai végzettség növelte a vállalkozói hajlandóság valószínűségét, addig 1990-ben hatása csökkent, és sem az MSZMP-tagság, sem a jövedelem hatása nem szignifikáns.

6. táblázat
A vállalkozói hajlandóság logisztikus regressziós modelljei (3–4.modell)

Modellek	3. modell		4. modell	
Változók	1988	1990	1988	1990
Konstans	–2.4413	–1.0202	–2.0289	–1.2938
	(0.3857)	(0.1936)	(0.2478)	(0.4180)
iskolai végzettség vezető	0.3769	0.2880	–	–
	(0.0911)	(0.0627)		
	*	*	–	–
értelmiségi	–0.8430	–0.8477	–	–
		(0.3763)	(0.2904)	
szakmunkás	0.8366	*	–	–
		(0.1914)		
fehérgalléros	*	*	–	–
második gazdaság	0.4992	0.4820	–	–
		(0.1954)	(0.1680)	
jövedelem	0.3054	*	–	–
		(0.1426)		
párttagság	–0.5014	*	–	–
		(0.2446)		
költözés	–	–	*	0.6404
				(0.2454)
barátszám	–	–	0.3127	0.3324
			(0.0782)	(0.0683)
elégedettség (munka)	–	–	*	–0.1787
				(0.0722)
elégedettség (kereset)	–	–	*	*

Modellek	3. modell		4. modell	
Változók	1988	1990	1988	1990
-2 log likelihood	816.266	1139.609	809.955	920.448
modell Khi^2	66.688	31.384	17.034	40.058
szabadságfok	6	3	1	3
esetszám	790	853	747	696
nem vállal-kozna (1)	96.1	71.43	100.0	75.34
vállal-kozna (1)	6.15	39.52	0.0	44.34

(-): A modellben nem szerepel
(*): A modellben nem szerepel, mert hatása nem szignifikáns
(1): A modell által helyesen besorolt esetek a megfigyelt esetek százalékában

Az iskolai végzettség mindkét évben pozitív hatást mutatott, de ezen belül a magasabb iskolai végzettséggel járó értelmiségi foglalkozási státus erőteljesen csökkentette a vállalkozói hajlandóság valószínűségét. Ez a tény árnyalja a kereszttáblák elemzése során nyert képet. Ott azt kaptuk, hogy az értelmiségiek 1988-ban valamivel az átlagosnál inkább lennének vállalkozók. A regressziós elemzés eredményei szerint emögött a magasabb iskolai végzettségűek nagyobb vállalkozói hajlandósága állt. Ha az értelmiségi kategória hatását önmagában, erről leválasztva vizsgáljuk, akkor az negatív hatást mutat, inkább csökkenti a vállalkozói hajlandóságot.

A második gazdaságban való részvételnek mindkét évben erős pozitív hatása volt. Láttuk ugyanakkor, hogy a második gazdaságbeli tevékenység felülreprezentált az értelmiség körében. Mindez arra látszik utalni, hogy az értelmiségen belül van egy piacosítható ismeretekkel, második gazdaságbeli aktivitással, vállalkozói hajlandósággal jellemezhető és egy a vállalkozói lehetőségektől fokozatosan elforduló réteg.

A jövedelmet vizsgálva azt kapjuk, hogy ennek hatása 1990-re már nem szignifikáns, ami arra utal, hogy 1988-ról 1990-re a magasabb jövedelmű csoportok mellett az alacsonyabb jövedelműek is felzárkóztak és a korábbiakhoz képest ők is egyre inkább kívánnak vállalkozókká válni. Az 1988-as adatokhoz tartozó modellek közül az 1. modell után a 3. modell adja a legjobb becslést, míg a 2. modell a legrosszabbat (egyes szabadságfok mellett a modell Khi^2-e 13.449 és a vállalkozók egyikét sem sikerült helyesen besorolni).

A két év között lényeges *különbség*et találunk tehát: míg *1988-ban az itt és most tényezői, a szerzett társadalmi pozíció, az iskolázottság, a jövedelmi helyzet és az MSZMP-tagság jól becsülték a vállalkozói hajlandóság meglétét,* addig 1990-ben ezen tényezők hatása visszaesett, a vállalkozni vágyók köre e tekintetben kitágult. Ezzel szemben *1990-re a családi háttér tényezőinek hatása erősödött fel*, mutatva azt, hogy a vállalkozással kapcsolatos döntésben a családi háttér (az anya iskolázottsága, és a szülők foglalkozási pozíciója) fontos választóvonalnak bizonyul. Ezt figyelembe véve 1990-ben inkább szűkült a vállalkozni vágyók köre: akiknek anyja alacsony iskolai végzettségű, háztartásbeli, azok között kevésbé volt jellemző a vállalkozói szándék mint két évvel előtte.

Az 1990-es adatokhoz a demográfiai tényezőket tartalmazó 1. modell és az összes változót szerepeltető teljes modell után a társadalmi kapcsolatokat és a munkával való elégedettség mértékét számításba vevő 4. modell illeszkedik a legjobban (a modell Khi^2-e 40.058 hármas szabadságfok mellett, a helyesen besorolt esetek aránya pedig 79,34% és 44,34%).

E tényezők hatása jelentősen növekedett a két év alatt. Ez a változás összefügg az 1. modell által feltárt életkori hatás növekedésével is. Természetesen a fiatalabb korosztály — amelynek körében leginkább nőtt a vállalkozói hajlandóság — életkoránál fogva inkább rendelkezik szélesebb társadalmi (baráti) kapcsolatokkal, mint az idősebbek, és inkább képes arra, hogy radikálisan változtasson életén és a jobb munka reményében lakóhelyet változtasson.

Az életkori hatás mellett azonban e tényezők megnövekedett jelentőségét a politikai és intézményi változások is befolyásolták. Az intézményi feltételek változása teret adott a személyes lehetőségek kibontakozásának és érvényesítésének. A politikai, intézményi gátak eltűntével — a vállalkozások számának gyors emelkedése mellett — *a vállalkozások indításában nagyobb szerephez jutott a kapcsolatok segítő, orientáló ereje.* Akiknek kiterjedtebb ismeretségi körük volt, akik több emberrel álltak kapcsolatban, azok gyorsabban juthattak információkhoz, tanácsokhoz és pontosabb ismeretekkel rendelkezhettek a vállalkozásokkal kapcsolatban, mint akik nem rendelkeztek ilyen széles társadalmi hálózattal.[8] Továbbá magának a kiterjedt kapcsolatrendszernek a kiépítése eleve hasonló kommunikációs készségeket feltételez, mint a vállalkozás indítása.

A 4. modell eredményei tovább árnyalják a két év közötti, fent leírt különbségeket. 1990-ben mind a költözési hajlandóság léte, mind a barátok növekvő száma pozitívan hat a vállalkozói hajlandóság létére, és szignifikáns a munkával való elégedetlenség hatása. Ez utóbbi azért érdemel figyelmet, mert eredményeink nem erősítik meg azt a vélekedést, amelyik a vállalkozási szándék kizárólagos vagy domináns motivációs tényezőjének a jövedelemmaximalizálást tekinti. Regressziós elemzésünk szerint a keresettel való elégedettség nem mutat összefüggést a vállalkozói hajlandóság létével (de ez nem zárja ki — mint később látni fogjuk — azt, hogy szignifikánsan befolyásolja a vállalkozással kapcsolatos attitűd pozitív megváltozását). *Inkább a munkával való elégedetlenségnek van a vállalkozói hajlandóságra közvetlen hatása, mint a keresettel való elégedetlenségnek.*

A 4. modellnek az adatokhoz való illeszkedése két év alatt jelentős mértékben javult, ami a kapcsolati tőke és a munkahellyel való elégedettség faktorainak növekvő szerepét mutatja a vállalkozóvá válásban.

Az összes vizsgált változót szerepeltető teljes modellt is figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy 1988-ról 1990-re több ponton változott a vállalkozói hajlandóságot magyarázó tényezők köre és szerepe. 1990-ben e tényezők között kisebb szerepet játszott a társadalmi státus és nőtt a munkával kapcsolatos attitűdök (a munkával való elégedetlenség), a területi mobilitási hajlandóság, valamint a személyes kapcsolatok hatása.

Mint azt korábban a 2. modell elemzésénél láttuk, a családi háttér hatása is nőtt a vizsgált két év alatt. Ezt támasztja alá az is, hogy a családi háttér változói közül 1990-ben az anya foglalkozása szignifikáns hatást mutat a teljes modellben is.

7. táblázat
A vállalkozói hajlandóság logisztikus regressziós modelljei (teljes modell)

Modell	teljes modell	
Változók	1988	1990
Konstans	0.3237	2.0688
	(0.5385)	(0.4593)
nem	0.9361	0.6677
	(0.2086)	(0.1678)
életkor	–0.3892	–0.5736
	(0.0974)	(0.0760)
iskolai végzettség	0.3574	*
	(0.0864)	
aktivitás	*	*
vallás	*	*
vezető, irányító	*	*
értelmiségi	*	*
szakmunkás	0.5710	*
	(0.2221)	
fehérgalléros	*	*
egyéb munkás	*	*
második gazdaság	*	*
apa iskolai végzettsége	*	*
anya iskolai végzettsége	*	*
apa munkás	*	*
anya háztartásbeli	*	–0.4925
		(0.1646)
költözés	*	*
barát	*	0.2309
		(0.0710)
MSZMP-tagság	*	*
jövedelem	*	*
elégedettség a munkával	*	–0.1070
		(0.0509)
elégedettség a keresettel	*	*
-2 log likelihood	677.010	898.338
modell Khi^2	85.767	128.081
szabadságfok	4	5
esetszám	720	746
nem vállalkozna (1)	98.93	71.05
vállakozna (1)	6.88	63.58

(*): A modellben nem szerepel, mert hatása nem szignifikáns
(1): A modell által helyesen besorolt esetek a megfigyelt esetek százalékában

A pozitív véleményváltozások

Végezetül a fenti modellek segítségével elemezzük a vállalkozói attitűddel kapcsolatos vélemények pozitív változását. Azt tekintjük ilyen véleményváltozásnak, ha valaki 1988-ban még nem vállalkozott volna, de 1990-ben már igen.

A vélemények megváltozásában a motívumok két csoportjának szerepét lehet felfedezni. Az egyik a *menekülési motívum*. A kereszttáblák azt mutatják, hogy a kimerültségre panaszkodók, a napi létfenntartás gondjaival küzdők körében kissé magasabb a véleményüket pozitívan megváltoztatók aránya, mint a sokaság egészében. Ez a vállalkozásba való menekülési effektus azonban nem erős, és nem határoz meg a vállalkozók csoportján belül külön csoportot. Nem mondhatjuk azt, hogy a vállalkozók arányának 1990-es megugrása mögött kizárólag és egyértelműen a nehezedő életfeltételek, az egyre nyomasztóbbá váló anyagi gondok miatti menekülés effektusa mutatható ki.

Létezik ugyanis a motívumok egy másik csoportja is, ami inkább pozitív választást és átgondolt stratégiát valószínűsít: az adott élethelyzetből való *kitörési szándék*okról van szó. A véleményüket megváltoztatók között felülreprezentáltak azok, akik elégedetlenek a kereseti és munkalehetőségeikkel, és akik jobb munkáért lakóhelyet is változtatnának. A motívumok e két csoportja többnyire egyszerre jelentkezik és sem a demográfiai, sem a társadalmi státus, sem a családi háttér, sem a jövedelmi helyzet változóival nem mutat összefüggést.

Az alábbiakban a vállalkozói attitűdök változásait teszteltük. Ebben három magyarázati lehetőséget vettünk figyelembe:

1. Elvben feltehetjük, hogy a vállalkozói hajlandóság változásait más tényezők határozzák meg, mint magát a vállalkozói hajlandóságot. Ekkor azt várnánk, hogy a vállalkozásokkal kapcsolatos attitűd megváltozása leginkább más attitűdváltozókkal (sikeresség érzete, elégedettség, közérzet) mutat szorosabb összefüggést.

2. Ugyanazon tényezőkről van szó, de az azonos tényezők egyes kategóriái különbözőképpen viselkednek akkor, ha a vállalkozói hajlandóságot és akkor, ha annak változásait elemezzük.

3. A vállakozói hajlandóság változása mögött ugyanazon tényezők és e tényezők ugyanazon kategóriái állnak, mint amelyek magát a vállalkozói attitűdöt befolyásolják.

8. táblázat
A vállalkozói hajlandóság megváltozásának logisztikus regressziós modelljei (*) (1–3.modell)

Modellek	1. modell	2.modell	3. modell
Változók			
Konstans	0.1190	–	–1.0909
	(0.2227)		(0.0885)
életkor	–0.0257	–	–
	(0.0049)		
fehérgalléros	–	–	0.5156
			(0.1980)
-2 log likelihood	1036.966	–	944.765
modell Khi^2	29.411	–	6.564
szabadságfok	1	–	1
esetszám	924	–	813
nem vállalkozna (1)	100%	–	100%
vállalkozna (1)	0%	–	0%

(1): A modell által helyesen besorolt esetek a megfigyelt esetek százalékában
(*): A táblázatban csak a modellbe bevont változók szerepelnek

A logisztikus regressziós modellekből kapott eredmények azt mutatják, hogy *a vállalkozói hajlandóság dinamikus és statikus jelenségeit lényegében azonos társadalmi tényezők magyarázzák.*

Ehhez annyit kell hozzátenni, hogy *modelljeink sokkal kevésbé tűnnek alkalmasnak a véleményváltozásnak, mint magának a vállalkozói hajlandóság meglétének a magyarázatára.* Egyrészt a felépített modellek becslései jóval gyengébbek, másrészt egy modellünk (2. modell) nem működött, és a többiben is csak egy-egy tényező szignifikáns.

A vélemények pozitív megváltozásakor a demográfiai változókat tartalmazó 1. modell becslése mutatja a legjobb eredményt (a modell Khi^2 értéke 29.411 egyes szabadságfok mellett). Ebben a modellben csak az életkor hatása szignifikáns: minél idősebb valaki, annál kisebb a valószínűsége, hogy pozitívan változtatott véleményt.

A foglalkozási pozíciókat, a jövedelmi helyzetet, a második gazdaságban való részvételt és az MSZMP-tagságot tartalmazó 3. modell már jóval gyengébb eredményt mutat (a modell Khi^2 értéke 6.564). Mindössze a fehérgalléros mutat szignifikáns értéket: ha valaki a fehérgalléros foglalkozási csoportba tartozik, az növeli a véleményváltozás valószínűségét.

A 4. modellben csak a költözési hajlandóság és a társas kapcsolatok kiterjedtsége játszik szerepet, és ellentétben a vállalkozói hajlandóság 1990-es 4. modelljével a modell nem tartalmazza a munkával való elégedettséget. A két bevont tényező hatása megegyezik a vállalkozói hajlandóságot becslő 4-es modellben kapottal: mind a jobb munkalehetőségért való költözés hajlandósága, mind a barátok növekvő száma növeli annak valószínűségét, hogy valaki pozitívan változtatott véleményén és 1990-re már lehetségesnek tartja a vállalkozóvá válást. A két tényező közül a költözési hajlandóság növeli nagyobb mértékben a vélemények megváltozásának valószínűségét.

9. táblázat
A vállalkozói hajlandóság megváltozásának logisztikus regressziós modelljei (4. és teljes modell)

Modell változók	4. modell	teljes modell
Konstans	–2.3443	0.1142
	(0.3746)	(0.3344)
életkor	–	–0.2878
		(0.0903)
fehérgalléros	–	0.5135
		(0.2441)
elégedettség a kereseti lehetőségekkel	–	–0.2220
		(0.1093)
költözési hajlandóság	0.6028	–
	(0.2600)	
barátszám	0.2309	–
	(0.0759)	
-2 log likelihood	788.236	645.999
modell Khi^2	15.135	22.360
szabadságfok	2	3
esetszám	695	572
nem vállalkozna (1)	100%	99.52%
vállalkozna (1)	0%	3.23%

(1): A modell által helyesen besorolt esetek a megfigyelt esetek százalékában

Az összes változót tartalmazó modellben a fehérgalléros foglalkozás és az életkor tényezőin kívül a kereseti lehetőségekkel való elégedettség is szerepet játszik. A keresetekkel szembeni elégedettség csökkenésével a vállakozói hajlandósággal kapcsolatos vélemény pozitív megváltoztatása jár együtt. E tényező hatása azonban gyengébb, mint az életkor és a fehérgalléros pozícióhoz való tartozásé.

A kereseti lehetőségekkel való elégedetlenség itt kimutatott hatása árnyalja a vállalkozói hajlandóság tárgyalásakor mondottakat. Eszerint magában a vállalkozói hajlandóság meglétében inkább a munkalehetőségekkel való elégedettség, míg a vállalkozói hajlandóság növekedésében inkább a kereseti lehetőségekkel való elégedetlenség játszik szerepet.

Összefoglalás

1988 és 1990 között a vállalkozói hajlandóság jelentősen kibővült, egynegyedről 44 százalékra nőtt a felnőtt népesség körében. Várakozásaink szerint ezzel elérte csúcsát, stagnálásával, illetve visszaesésével számolhatunk.

Adataink tanúsága szerint mind 1988-ban, mind 1990-ben a demográfiai adottságok voltak a legszorosabb kapcsolatban a vállalkozói attitűddel. A származás, a jövedelem, a vallásos beállítottság a demográfiai adottságokhoz, a foglalkozáshoz és a képzettség-

hez képest mérsékeltebb, de nem elhanyagolható, míg ezzel szemben az etnikai háttér semmiféle kimutatható hatást nem gyakorolt.

A nemek közötti különbségeket nemcsak a vállalkozásokkal kapcsolatos különböző attitűdjeikben ragadhatjuk meg, hanem abban is, hogy a férfiak esetében a házastárs társadalmi státusa erősebben befolyásolja a vállalkozói attitűdöket. Ez az összefüggés oly módon érvényesül, hogy az értelmiségi, fehérgalléros vagy szakmunkás feleségek az átlagosnál nagyobb ösztönző erőt jelentenek, ám a vezető-irányító munkakörben dolgozók férjei az átlagnál kevésbé önállósodnának.

A családi minták szerepét vizsgálva a vállalkozók és a potenciális vállalkozók adatait összehasonlítva az derült ki, hogy a vállalkozók közt valóban érvényesült az önálló családi háttér viszonylag gyenge pozitív hatása, a potenciális vállalkozók közt — mivel fiatalokról, az ötvenes-hatvanas években születtekről van szó — azonban nem.

A családi háttérről tágabb értelemben ez nem mondható el: a szülők végzettsége és foglalkozása, bár lényegesen kevésbé fontosak, mint magának az egyénnek az ilyetén adottságai, nem elhanyagolhatóak. Inkább az értelmiségi és szakmunkás családok azon viselkedésmintáiról beszélhetünk, amelyek — bár nem önálló egzisztenciára alapozottak és nem kockázatviselők — a kalkuláció, a beosztás és a hosszú távra tervezés tekintetében nem állnak messze a polgári értékektől. Az átmenet időszakában a családi háttér jelentősége növekedni látszik a vállalkozói hajlandóság magyarázatában. Mind a vezetői tapasztalat, mind pedig a második gazdaságbeli tevékenység fontos indikációja a vállalkozások iránti érdeklődésnek. Az értelmiségen belül azonban növekvő értékfeszültség látszik kialakulni a vállalkozói perspektívák megítélését illetően. A második gazdaságban jártas értelmiségiek inkább számolnak ezzel a lehetőséggel, míg a többiek, akik korábban ugyancsak átlag feletti érdeklődést mutattak, inkább elfordulnak ettől.

A vállalkozói attitűdök tekintetében a másik jelentős társadalmi hasadás nem a munkások és az alkalmazottak között mutatkozik, hanem a munkásságon belül: a szakmunkások a foglalkozási csoportok közül a legnagyobb vállalkozói hajlandóságot mutatják, a betanított és segédmunkások a legkisebbet.

A potenciális vállalkozók körét a vizsgált időszakban két alapvető gazdasági hatás érte és formálta: a vállalkozások szempontjából kedvező gazdaságpolitikai változások egyfelől, és a gazdasági válság elhúzódása másfelől. Ugyanakkor a társadalmi rekrutációs mechanizmus is kétfajta értelemben módosult. Az egyik értelemben a vállalkozni vágyók köre veszített rétegspecifikusságából: annak a kérdésnek a megválaszolásában, hogy valaki szeretne-e vállalkozóvá válni, a demográfiai tényezők mellett már nem annyira a foglalkozásnak és a képzettségnek, mint inkább *a kapcsolati tőkének és a munkával való elégedettségnek van szerepe.*

A másik hatás értelmében az alacsonyabb társadalmi háttérrel rendelkezők vállalkozóvá válási szándékai érezhetően csökkentek 1988-ról 1990-re. E hatás ellentétes az előzővel, és ennek eredményeként 1990-re szűkült a vállalkozni vágyók köre.

1988-ban a potenciális vállalkozók köre intergenerációsan nyitottabb volt és az intragenerációs státusz-kritériumok tekintetében zártabb. 1990-re a helyzet megfor-

dult, a potenciális vállalkozók köre intergenerációsan zártabb lett, s az intragenerációs státusz-kritériumok jelentősége elhalványulni látszik.

A vállalkozói hajlandóság *terjedését* lényegében ugyanazok a társadalmi mechanizmusok magyarázzák, mint magának a vállalkozói hajlandóságnak a meglétét. A véleményváltoztatók, a vállalkozni csak utóbb akarók társadalmi arculata azonban kevésbé markánsan rajzolható ki, mint az eredetileg is vállalkozni akaróké. Felülreprezentáltak körükben a fiatalok, az alacsonyabb képzettségűek és a fehérgallérosok, valamint azok, akik inkább a keresetükkel elégedetlenek, mint a munkájukkal.

A gazdasági hatások és a társadalmi rekrutációs mechanizmusok közötti összefüggés az, hogy a válság növeli a kényszervállalkozók körét, s ennyiben nyitottabbá teszi a potenciális vállalkozók rétegét, míg ezzel szemben a vállalkozások számára kedvező gazdaságpolitikai változások inkább a társadalmi és a kapcsolati tőkefajták érvényesülését valószínűsítik az átmenet időszakában.

Jegyzetek

[1] Módszertani tanácsaiért köszönetet mondunk Vidor Péternek, kritikai megjegyzéseiért Angelusz Róbertnek, Kuczi Tibornak és Laky Teréznek.

[2] Az összehasonlíthatóság érdekében a „szívesen lenne-e vállalkozó" kérdésre adott választ a továbbiakban dichotom változóként kezeljük, eltekintünk tehát a mintegy 4 százaléknyi „attól függ" választól.

[3] A vállalkozás és a második gazdaság ellentmondásos kapcsolatára utal Gábor R. István, valamint Kuczi Tibor és szerzőtársai írása (Gábor 1990; Kuczi et al. 1992).

[4] Laky Teréz kisebb növekedési ütemről számol be (Laky 1993).

[5] Véleményük szerint a 30 év felettiek nagyobb vállalkozási arányszámának oka, hogy „a pályára lépéshez hosszabb felhalmozási időszak szükséges; anyagi és kapcsolattőke, tapasztalatok akkumulációja" (Kuczi–Vajda 1991: 5.).

[6] A legutóbbi elemzések alátámasztják a vállalkozói hajlandóság stagnálására, illetve csökkenésére vonatkozó várakozásunkat. Egy 1991. áprilisi felmérés eredményei szerint a megkérdezettek 45 százaléka válaszolt pozitívan arra a kérdésre, hogy „szívesen részt venne tulajdonosként valamilyen vállalkozásban" (Lehmann–Szemerszki 1991). Egy 1991 végi, 6000 háztartás megkérdezésén alapuló felvétel a vállalkozni vágyók arányának stabilizálódására utal. A megkérdezett háztartások 10 százalékában már van vállalkozó és a háztartások 36 százaléka válaszolt pozitívan arra a kérdésre, hogy a megfelelő feltételek megléte esetén vállalkoznának-e (Hogyan élünk...? 1992). Egy 1992 tavaszi felmérésben a potenciális vállalkozók aránya 27 százalék volt (Lengyel 1992*a*).

[7] Kolosi Tamás és Róbert Péter a potenciális vállalkozók összetételét és nemek szerinti megoszlását vizsgálva ettől eltérő következtetésre jut (Kolosi–Róbert 1992).

[8] A kapcsolathálók növekvő társadalmi jelentőségét dokumentálják több területen Angelusz Róbert és Tardos Róbert kutatásai (Angelusz–Tardos 1991).

Hivatkozások

Andorka Rudolf 1990. „1988 utózöngéi — mit kell meghallani 1990-ben", *Közgazdasági Szemle*, (37.évf.) 10, 194–210.

— 1992. Társadalmi változások Magyarországon az utolsó években. In: Kurtán S.–Sándor P.–Vass L. *Magyarország Politikai Évkönyve – 1992.* 242–250.

Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1991. *Hálózatok, stílusok, struktúrák.* Budapest: ELTE Szociológiai Intézet

Gábor R. István 1990. „A magánvállalkozás és a polgárosodás kilátásairól", *Valóság*, 6.

HVG Heti Világgazdaság 1992. aug. 1.

Hogyan élünk a 90-es évek elején? 1992. Bp.: Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete, 23.

Jelentés a Magyar Háztartás Panel I. hullámának eredményeiről. 1992. BKE Szociológia tanszék–TÁRKI

Kolosi Tamás–Róbert Péter 1992. A rendszerváltás társadalmi hatásai. In: Andorka R.–Kolosi T.–Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport – 1992* Bp.: TÁRKI, 37–74.

Kuczi Tibor et al. 1991. „Entrepreneurs and potential entrepreneurs. The chances of getting independent", *Aula–Society and Economy*, (Vol. 13.), 2, 134–15.

Kuczi Tibor–Vajda Ágnes 1991. „A kisvállalkozók társadalmi összetétele", *Közgazdasági Szemle*, 1.

Laky Teréz 1992. *A kis- és középméretű vállalkozások helyzete Magyarországon.* Budapest

— 1993. *Munkaerőpiaci folyamatok.* (Kézirat)

Lehmann Hedvig–Szemerszki Mariann 1991. „Kiútkeresési stratégiák", *JEL-KÉP*, (XII. évf.) 3–4, 46–51.

Lengyel György 1989. „A vállalkozókedvről", *Szociológia*, 3–4, 291–309.

— 1992*a* The Small Transformation: Changing Patterns of Recruitment of Managers and Entrepreneurs in Hungary. *Cornell Working Papers on Transition from State Socialism,* 92–97.

— 1992*b* „A vállalkozói hajlandóság 1992-ben". Kézirat

Sik Endre 1992. *From second economy to informal economy.* (Manuscript)

Szelényi Iván 1992. *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Budapest: Akadémia K.

Tardos Róbert 1988. „Biztonságkeresők", *Figyelő,* Dec. 22.

Tőth István János 1991. *Attitudes du public hongrois à l'égard de l'économie de marché.* (Manucript)

Tőth Lilla 1991. *Kisiparosok egy Budapest környéki nagyközségben.* (Kézirat)

Varga István–Banai Miklós 1991. „Polgárosodás és tulajdoni rendezés", *Századvég,* 2–3, 5–28.

Leveleki Magdolna

A BOMLÁS VIRÁGAI

„Ahogy bomlott fel a vállalat, úgy jöttek egyre többen..."[1]

Esettanulmányom egy kiemelt állami nagyvállalat piacvesztésével, bomlásával párhuzamosan zajló, ugyanabban az iparágban szerveződött kisipar, magánszektor születéséről szól. Miközben az állami vállalat üzemel, csarnokai sorra kiürülnek, a városban kisipari műhelyekben, családi- és panelházak pincéiben, tárolóhelységeiben éled újjá az elekronikai ipar. Tíz, húsz, harminc éve elektronikával foglalkozó dolgozók, akik a kényszerszabadságok és „állásidők" miatt munkanélkülivé váltak, akiket elbocsátottak, („felmondással, közös megegyezéssel" vagy anélkül), vagy akik csak elbizonytalanodtak jövőjükben, ily módon próbálják megteremteni megélhetésük új alapjait. Azt igyekeznek hasznosítani a nagyvállalat kapuján kívül, amit azon belül megszereztek: ismereteket, gyakorlatot, tapasztalatot, személyes, hivatalos és félhivatalos kapcsolatokat. Ritkábban az „óriási lehetőségek" reményében, sokszor csak szükségből, azzal próbálkozva, ami nekik megadatott.

Ebben a városban tízezer ember tette fel életét az elektronikára az elmúlt évtizedekben, felerészük dolgozott közvetlenül a termelésben a vállalat központi telephelyén. A helyi szakiskolák és a nagyvállalat tanműhelyei ontották az elektronikai ipar különböző területeinek szakembereit. De összeszűkültek a termékpiaci kilátások, felhalmozódtak a veszteségek, befulladtak a „szerkezetátalakítási" próbálkozások, s a cég megindult a lejtőn lefelé. 1991-ben már a helyi nagyipar más nagyvállalatai is bezárták kapuikat az elbocsátottak előtt, sőt maguk is leépítik a létszámot. Így a munkanélkülivé váltak számára — ha szakmájukat nem tudják, vagy nem akarják már elhagyni — alig egy-egy keskeny, még járható út maradt, mint a külföldi munkavállalás, s egy másik lehetőség: magáncéget gründolni az elektronikában.

Amikor 1991 nyarán ezekről a kérdésekről kezdtem interjúkat készíteni, egy szakmunkás elmondta, hogy bár az ő helye teljesen bizonytalan a gyárban, egy pillanatig sem aggódik a jövője felől: tovább fogja csinálni azt, amivel másodállásban eddig is foglalkozott. Bedolgozóként nyomtatott áramkörű („nyák") lemezeket készít egy magánvállalkozó megrendelésére. Interjúalanyom egy lakótelep tízemeletes házában lakik. A nyomtatott áramkörű lemezek gyártása, illetve az előállítás néhány művelete — darabolás és fúrás — az emeleti lakáshoz tartozó hat négyzetméteres alagsori tárolóhelységben folyik. P. L. — nevezzük így — a „Lemez" Betéti Társaság bedolgozója.[2] A „Lemez" BT családi magánvállalkozás, amelynek tulajdonos képviselője, Cs. K. a „nyák" lemezek gyártását szervezi, bizonyos műveleteket — szitanyomás, galvanizálás — maga végez, a végterméket pedig értékesíti.

Mivel azok a vállalkozók, akik a városban elektronikai terméket gyártanak, általában vevői a „Lemez" BT-nek, ezen az úton sikerült megismernem az elektronikával foglalkozó társaságok egy körét.

Megjegyzem, úgy tapasztaltam, hogy ezek a vállakozások rejtőzködnek. A rejtőzködés jeleit abban látom, hogy a társaság neve sokszor nincs kiírva azon az épületen,

ahol működik, s a telephelyeket sem jelzi tábla; belföldön vagy a városban nem reklámozzák sem magukat, sem terméküket, sőt ellenkezőleg, kapcsolataikat igyekeznek úgy szervezni, hogy a működésben érdekelt körökön kívül mások tudomást se szerezzenek róluk; növekedésüket visszafogják, illetve jövedelmüket kevésbé látványos beruházásokra fordítják.

Rejtőzködnek, mert

– a gyártás kezdetleges körülményei rossz fényt vethetnek magára a gyártóra, és a körülmények esetenként a környezetvédelmi előírásoknak sem felelnek meg;

– úgy érzik, a játékszabályok bizonytalanok, s a részben informális kapcsolatok révén nyert előnyök megkérdőjeleződhetnek;

– a vállalkozásban bennlévő idegen — állami vállalat tulajdonában lévő — üzletrészt szeretnék megvásárolni, s elővásárlási jogukat csak úgy tudják érvényesíteni, ha annál magasabb árat nem ígér senki amennyit ők fizetni tudnak.

Ehhez pedig látszani nem szabad.

1991 nyarán: pincében, tárolóhelyiségben, istállóban...

Hangszórók, erősítők, telefonautomaták, nyomtatott áramkörök, játékautomaták, tévéantenna-rendszerek készülnek a városban kisipari műhelyekben, kisipari módon — pincékben, tárolóhelységekben, istállóban. Az elektronikai kis cégek alábbi körét sikerült megismernem:

A „Lemez" BT (illetve Cs. K. kisiparos) 1988 óta gyárt nyomtatott áramkörű lemezeket. Ez teszi ki tevékenységének 75 százalékát. A gyártás három fő fázisa közül a „mechanikus műveleteket", a darabolást és a fúrást három bedolgozó végzi. Ők saját műhelyükben, garázsukban félig-meddig maguk barkácsolta berendezésekkel — fúrókkal, fűrészekkel dolgoznak. A szitanyomás a város peremterületén bérelt családi ház műhelyében folyik. Cs. K. saját kezűleg készített galvanizáló berendezései és felszerelései pedig egy belvárosi pincében találhatók. (De hamarosan ugyanennek az épületnek — a család által örökölt — lakásában fog működni a „galvanizáló üzem".) Az elektronikai gyártás mellett a „Lemez", amely mindössze két főállású alkalmazottat foglalkoztat, szitanyo-

mást, nyomdai munkákat vállal, illetve a szitanyomás segédeszközeinek készítésével is próbálkozik. Ez utóbbi műveletek a nyomtatott áramkörű lemezek gyártásából nőttek ki. „Ha csak az elektronikai profilból próbálnánk megélni, már meghaltunk volna" — vallotta be Cs. K.

Az „Antenna" Kft központi tévéantenna-rendszereket készít 1991 januárja óta. A gyártás egy 5x6 négyzetméteres helyiségben folyik, munkaasztalokon kézi műveletekkel szerelik és állítják össze a panelokat. H.R., a kft ügyvezetője ezen a részlegen 8 főt foglalkoztat. A gazdasági társaság emellett fémforgácsolást is vállal, és szerszámáruházat működtet.

A „Rizikó" Kisszövetkezet játékautomatákat gyárt ugyancsak 1991 januárja óta egy városközeli majorban, régi istállóépületben. Itt hat alkalmazottnak ad munkát a kisszövetkezet, rajtuk kívül van két bedolgozója is. De a játékautomaták eladásából árbevételének csupán 5 százaléka származik. Jövedelmük döntő hányadát veszélyes hulladék ártalmatlanításából, valamint kis- és nagykereskedelmi tevékenységből nyerik.

Az „Erősítő" Kft-t 1990 októberében jegyezték be. A két tulajdonosból és két főállású alkalmazottból álló kft hangszórók és erősítők egyedi igények szerint történő gyártásával és értékesítésével foglalkozik. 10–20 darabos szériákat készítenek kizárólag nyugati felhasználók megrendelésére. A hangszórókat és erősítőket egy bérelt lakásban szerelik: íróasztalok, forrasztópákák, mindenféle alkatrészek, eszközök, vezetékek dobozokban és kupacokban. A végtermékek műszaki színvonalának biztosításához — a háttérből — az állami vállalat is hozzájárul. Ott történik a késztermékek minőségi ellenőrzése, bemérése olyan körülmények között és olyan műszerekkel, amiket az „Erősítő" biztosítani nem tud: többmilliós beruházások kellenének hozzá.

A „Hírközlés" Kft 1989 óta autórádiókhoz adó-vevőket, vezeték nélküli telefonokat gyárt. A készülékek alkatrészeit javarészt importálják, ők csupán az összeszerelést, adaptálást és szervizelést végzik. Termékeiket itthon főleg közületeknek, közlekedési vállalatoknak értékesítik. A húsz főállású alkalmazott mellett körülbelül tíz bedolgozót tudnak mozgósítani egy-egy megrendelés alkalmával. A kft műhelyei a város peremén két bérelt családi házba települtek.

„Ugyanazt csináltam, mint a vállalatnál, csak most kicsiben s a magam módján."

Cs. K., a „Lemez" BT tulajdonos képviselője 43 éves, vegyészmérnök. Első munkahelye az az állami vállalat, melyről történetünk szól. Ott tíz évet töltött el, és részt vett a Nyák Üzem létrehozásában. 1981-től több kis magáncéget és szövetkezetet próbált végig, míg végül főállású kisiparosként kezdett el dolgozni.

Hozzálátott egy saját Nyák Üzem kialakításához.

„Ugyanazt csináltam, mint a nagyvállalatnál, csak most kicsiben, s a magam módján. Míg ott minden nyugati volt, itt arra törekedtem, hogy minden hazai legyen, mert így olcsóbb és kisebb a kiszolgáltatottság."

Az „Antenna" Kft 46 éves ügyvezető igazgatója, H. R. villamosmérnök. Főállása több mint két évtizeden keresztül a honvédséghez kötötte. 1982-ben vásárolt magának egy fémforgácsoló gépet, és otthon fémmegmunkálással kezdett foglalkozni. A másodállás jövedelmezőnek bizonyult. A hazai vállalatoknak ekkor még igencsak megérte külső cégekkel, maszekokkal dolgoztatni. Ennek a bevétele teremtette meg az önállósulás és további vállalkozás lehetőségét. 1990-ben H. R. felmondta főállását. Azóta azonban a fémforgácsolás visszaszorult, a nagy cégek megrendelései elapadtak, mert — H. R. szerint — most az állami vállalatok a jövedelmezőségtől függetlenül foglal-

koztatni akarják embereiket. Míg a korábbi években 10–20 embernek is munkát adott a fémforgácsolás, ma már csak két embere dolgozik ezen a területen. A fémmegmunkálás elapadását a tévéantenna-gyártás beindítása követte. A rendszer gyártási jogát a helyi elektronikai vállalattól vásárolták meg, s az azt kifejlesztő mérnök irányítja most a magáncégnél a szakmunkát. Ő tanította be az embereket, akik a nagyállalattól önként jöttek el, végkielégítés nélkül, a biztonságot választva.

A „Rizikó" Kisszövetkezet elnöke, R. S. 45 éves gépész üzemmérnök. A cég 1989 januárjában 16 fővel alakult. Veszélyes hulladékok csomagolásával és szállításával, valamint kis- és nagykereskedelemmel foglalkoznak. A játékautomaták gyártása 1991-ben úgy kezdődött, hogy társult hozzájuk egy brigád a nagyvállalattól, akik kezdetben egy francia céggel próbálkoztak sikertelenül, majd a „Rizikó"-ban jó gazdára leltek.

A „Hírközlés" Kft 1989 februárjában alakult, ügyvezetője N. F. középkorú technikus. Első munkahelye neki is a fenti vállalat volt, két évig dolgozott ott. Katonaideje letöltése után átment egy másik céghez, és azóta rádiótelefonnal foglalkozik. Munkahelyén — amikor lehetőség nyílt rá — vállalati gazdasági munkaközösséget alapított, majd saját gmk-t szervezett. 1989-ben a gazdasági munkaközösség és a vállalat közösen hozta létre a kft-t, melyben a gmk-nak sikerült többségi tőkerészt szerezni. N. F. a kft megalakulása előtt a vállalat legnyereségesebb részlegének volt a vezetője. „Az üzem dolgozói egy az egyben kivonultak. Egy kedvező üzemrészt hagytunk ott, és kijöttünk a viskóba." A kft ugyanazt csinálja, amit a korábban is nyereséges üzem, csak most nagyobbrészt magáncégként. A húsz főállású alkalmazott közül öt mérnök, a többi technikus, a bedolgozók száma pedig változó. „A múltja valahol az egész stábnak a nagyvállalathoz kötődik, mindenki ott kezdte a szakmáját. Három ember pedig egyenesen onnan jött át hozzánk."

Az egyedileg megrendelt nyák-lemezeket például egy technikus, V. L. tervezi másodállású alkalmazottként. Ő 14 éve van a nagyvállalatnál. A szakmája volt mindig a hobbija: mikroprocesszoros áramköröket gyűjtött, konstruált. Amikor a „Hírközlésnél" egyedi igények jelentkeztek, a munkákkal őt keresték meg. V. L. az új, kétszintes lakás lépcsőfeljárója alatt alakította ki irodáját és műhelyét, nemcsak tervez ugyanis, hanem próbaterméket is készít. A kft számára V. L. személye azért is igen fontos, mert a komolyabb, precízebb műveleteket igénylő lemezeket a „Hírközlés" a vállalat Nyák Üzemétől rendeli meg. V. L.-nek jó kapcsolatai vannak a főállású munkahelyén, és figyelemmel tudja kísérni a gyártást.

K. T. 52 éves mérnök, az „Erősítő" kft ügyvezetője. Ő még azokban az években kezdett az állami vállalatnál, amikor ott mindössze 100 mérnök dolgozott. Valamennyien személyesen ismerték egymást. Az utóbbi években a nagyvállalat egyik decentralizált egységének volt a műszaki igazgatója. „Láttam, hogy a cég lefelé húzó spirálba keveredett, miközben a vezetői irreális vágyakat, elképzeléseket hajszoltak, amikből semmi nem jött be." K. T. 1990 elején felmondott, és elment egy kft-hez műszaki vezetőnek. „Ez a félév jó tanulóidőnek bizonyult, hogy azokat a hibákat már ne kövessem el, amiket ott láttam, és alkalmas volt arra is, hogy telefon- és telefaxközelben megszervezzem a saját vállalkozásomat."

1990 októberében jegyezték be az „Erősítő" Kft-t, mely első perctől hangszórókat és erősítőket gyárt egyedi igények szerint és értékesíti. K. T. munkanapját javarészt szűk irodája asztala mellett tölti. Idejét ma is úgy osztja be, mintha a régi munkahelyére járna: reggel 6-tól délután fél 3-ig dolgozik.

A. J. a cég másik tulajdonos-igazgatója a korábbi években egy dán cég magyarországi képviselőjeként került kapcsolatba K. T-val. Az ő külföldi üzleti kapcsolatai révén adódott a közös vállalkozás ötlete. A kft két főállású alkalmazottja egykor szintén vállalati dolgozó volt. Végkielégítéssel hagyták ott tavaly év végén a munkahelyüket. Egyikük időnként bánja, hogy eljött onnan, itt ugyanis hónapról hónapra bizonytalan a fizetés. Emellett „műszakilag indokolatlan megoldásokat kell alkalmazni hóbortos emberek hóbortos igényei szerint." A követelményeket A. J. diktálja. „Itt csak annyival jobb, hogy a munka összetettebb, szakmailag izgalmasabb."

Változó kapcsolatok: a nagyvállalat és a kisipar

A nyolcvanas években az állami vállalatok előszeretettel foglalkoztattak külső cégeket, magánvállalkozásokat, amelyeknek teljesítményét bérükkel együtt költségként számolhatták el, s a vállalatnál nem okozott bértömeg- avagy bérszínvonal-növekedést. A kilencvenes évek elején az állami vállalatok piacainak beszűkülése, a megrendelések elapadása következtében elsőként a bedolgozók munkáját építették le, ahogyan H. R. fogalmazott, „az állami vállalatok a jövedelmezőségtől függetlenül foglalkoztatni akarták embereiket". Bérmunkát elvétve — amikor szoros a határidő, sok a munka — ma is adnak át, de az együttműködés kezdeményezői, a közvetlen piaci értékesítők már nagyobb részben a kisvállalkozások és nem a nagyvállalat. A „Hírközlés", az „Antenna", a „Rizikó", és az „Erősítő" gyártási rendszereket, alkatrészeket és félkész termékeket: hangdobozokat, monitorokat, nyák-lemezeket stb. vásárol a nagyvállalattól vagy decentralizált egységeitől, és értékesít közvetlen felhasználóknak vagy kereskedőknek. Az egykori bedolgozók a vállalat vevőivé váltak.

A szerepek felcserélődtek, a kisvállalkozások és nagyvállalatok azonban továbbra is kéz a kézben lépegetnek. A kicsik kiszolgáltatottsága, függősége nem szűnt meg. A nagyvállalat kapacitásához képest az eletkronikai kisvállalkozások megrendelései elenyészőek, a kis cégek azonban képtelenek lennének a nagyvállalati háttér nélkül létezni, piacképes terméket produkálni. Az egyenlőtlen helyzetből fakadóan az együttműködés nem problémamentes. A nagyvállalat igen rugalmatlan, és a kisvállalkozások kisszériás megrendeléseinek teljesítése, egyedi igények kielégítése nem megy simán. Többnyire korábbi személyes kapcsolatok simítgatják ezt az utat (mint azt pl. a vállalati Nyák Üzem és a „Hírközlés" kapcsolatában láttuk). Másrészt vannak olyan munkafázisok, melyek csak a nagyvállalatoknál meglévő műszerpark segítségével végezhetőek. Ezek kiváltása a kisvállalkozásoktól olyan nagy beruházást igényelne, amelyek se meg nem érnék, se pénzügyi fedezet nincs rájuk. (Ilyen méréseket végeztet pl. az „Erősítő" és az „Antenna".)

A kisvállalkozásoknak a nagyvállalatokhoz fűződő kapcsolatai más szempontokból is érdekesek. Korábban egy sor „maszekoló" a nagyvállalat kapuin belül fusiban, munkaidőben szerelt és eltulajdonított terméket, alkatrészt értékesített, hasznosított. A nyolcvanas évek végén a vállalati belső fegyelem szigorodásával ez a forrás kiapadt, s a legálisan működő kisvállalkozások malmára hajtotta a vizet. A kielégítetlen igények náluk jelentkeztek. (Lásd nyák-lemez gyártás.) Ugyanakkor az utóbbi egy-két évben, a vállalat bomlásával egyidejűleg legális lehetőség nyílt arra, hogy sok apró műhely

gépekkel, szerszámokkal, műszerekkel számukra elérhető áron felszerelkezzék. Jó lehetőséget jelentettek ehhez a kiárusítások, kilóra mért és értékesített felszerelések, leselejtezett alap- és segédanyagok.

1988-ban Cs. K. első megrendelője a nagyvállalat egyik kisebb részlege volt. A nyák-lemez gyártásának megkezdése után hamarosan került néhány olyan vevő, akik magánvállalkozóként riasztóberendezéseket, kaputelefonokat gyártottak. Ezután sorra jelentkeztek nála a városban elektronikai termékeket gyártó magántársaságok és egyéni vállalkozók. „Ahogy bomlott fel a vállalat, úgy jöttek egyre többen." 1991-ig Cs. K. szállított lemezeket állami vállalatoknak és magáncégeknek egyaránt. Az állami vállalatok vevők voltak a termékeikre, mert külső cégeket megbízni olcsóbb volt, mint a saját gyártás. Cs. K. egyébként is jóval (20–30 %-kal) olcsóbban állít elő lemezeket, mint a vállalat Nyák Üzeme, de az állami vállalatnak az addigi szabályozók alapján ugyanolyan áron is jobban megérte külső céggel dolgoztatni, mint saját alkalmazottaival.

A magáncégek lemezszükségletét korábban a vállalat Nyák Üzemében „fusiban" gyártott lemezek fedezték. 1990 végén a belső ellenőrzés szigorúbbá válásával a fusizás lehetetlenné vált. Ez kényszerítette a magánvállalkozókat arra, hogy szükségleteiket más forrásból fedezzék. A fusiban előállított termékek árai után a magánvállalkozók elégedetlenek voltak a „Lemez" árajánlataival. „Azzal jönnek, hogy drága vagyok, dehát én a saját anyagomat nem tudom ellopni" — fakadt ki Cs. K. A „Lemez" BT piacképessége abból is adódik, hogy rugalmasan alkalmazkodni tud egyedi igényekhez, s a megrendeléseket rövid határidővel teljesíti, miközben a vállalat üzemében 6 hét az átfutási idő.

Igényesebb darabokat azonban az elektronikai kiscégek továbbra is a nagyvállalattól rendelnek. Részben a betéti társaság kapacitása a kisipari technológiából és a kezdetleges felszerelésből adódóan kicsi, másrészt ezekkel a gépekkel és gyártási módszerekkel csupán durva munkát lehet végezni. A gépeket, anyagokat Cs. K. igyekszik a lehető legolcsóbban beszerezni. Állami vállalatoktól vásárol kiselejtezett, de még működőképes berendezéseket. Vannak időnként kiárusítások. „Kidobnivaló" anyagot vesz ilyenkor viszonylag nagy tételben, már amennyire pénztárcája engedi.

A betéti társaság nyák-lemez-forgalmának 30–40 százalékát tavaly még állami vállalatokkal bonyolította le. Az egyik ilyen vevő 400 ezer forinttal maradt adósa, s arra már szinte semmi remény nincsen, hogy ezt ki is fizesse. A magáncégek sem mindig fizetnek. Ha állami vállalatnak gyártanak, azért, ha fogyasztói piacra, a fizetőképes kereslet hiánya miatt maguk is kínlódnak. A jövőben — Cs. K. szerint — minden lehetséges: „az is, hogy félév múlva egy komoly üzem tulajdonosa leszek, az is, hogy belebukok".

Az „Antenna" Kft az állami vállalattól vásárolta meg a központi tévéantenna-rendszer gyártási jogát. A nagyvállalat a magas előállítási árak miatt az antennát értékesíteni már nem tudta — H. R. szerint ezért mondott le gyártási jogáról. A kft kisebb költséggel, olcsóbban termel, s főleg a környező falvak számára szerelnek ilyen rendszereket. Az igazi üzlet a szomszédos országokba irányuló export lenne. A csehekkel van is érvényes szerződésük, szállítottak is már, de gond van a fizetéssel. H. R. bízik abban, hogy egyszer beindulnak a keleti gazdaságok, és akkor nagy piaca lesz termékeiknek.

A „Rizikó" Kisszövetkezet szintén a nagyvállalattól vásárol monitorokat játékautomatáihoz. Az automaták jelenlegi formájukban saját fejlesztésűek, és olcsóbbak,

mint a hazai piacon kínált, külföldi alkatrészekből összeszerelt automaták. A termékek bizonyos részeit, kiegészítőit a „Rizikó" más helyi gyártóktól (pl. a „Lemez" BT-től) rendeli meg, és közvetlenül vendéglátóipari egységeknek értékesíti.

A „Hírközlés" egy állami vállalat üzemének kapcsolataira, termékeire épített. Külkereskedelmi jogosítványa van, s egy külföldi szállítóval szerződéses viszonyban áll. Tőlük szerzi be a komplett adó-vevőket, amelyekhez kiegészítő berendezéseket gyárt, és azokat javítja. Most, hogy az egyik házat a vállalattól bérlik, bíznak benne, ha eladásra sor kerül — mint működtetők —, vásárlási előjogot fognak élvezni.

Az „Erősítő" Kft kis szériában egyedi igények szerint hangfalakat, erősítőket gyárt nyugati üzletek megrendelései alapján. A termékek gyártása, a magas műszaki színvonal biztosítása érdekében az állami vállalatra is erőteljesen támaszkodik. A minőségellenőrzési és mérési műveletek mellett az „Erősítő" hangdobozokat és más alkatrészeket is onnan vásárol.

Verseny és együttműködés a kicsik piacán

Simonyi Ágnes az olaszországi elektronikai kisvállalkozások sajátosságát abban látja, hogy a hagyományos kézműipartól és a nagyvállalatok decentralizált kisvállalataitól eltérően kooperatív módon szerveződnek, és nem meglévő helyi igényt elégítenek ki, nem is egy nagyvállalat támaszt termékeik iránt keresletet, hanem innovatív módon, saját maguk által támasztott keresletre dolgoznak. Ezt a formát nevezi független decentralizációnak, innovatív kisvállalkozásnak.[3]

Az általam megismert hazai elektronikai kisvállalkozások elsődlegesen nem nagyvállalati megrendelésre dolgoznak, nem bedolgozói nagyvállalatoknak. Technikai jellegű függőségük azonban erős, mivel a nagyvállalatok állítanak elő ma még olyan műszaki színvonalú félkész termékeket, alkatrészeket, amelyek a kisipari termékek minőségét, eladhatóságát garantálják. Miután más kisvállalkozások ezt egyelőre nem tudják biztosítani, a kis cégek nem egymással kooperálnak, hanem a nagyvállalatokkal, illetve decentralizált egységeikkel. Ezt a kapcsolatot azonban nem egyenlő felek együttműködése, hanem egyoldalú kiszolgáltatottság jellemzi. Szűk az a terület, ahol egy kisvállalkozás szállítója egy másiknak. Ez csupán ott életképes, ahol a nagyvállalati félkész termékek, alkatrészek kiválthatóak alacsonyab technikai színvonalon előállított termékkel (lásd nyák-lemezgyártás). Ott, ahol egy elektronikai kisvállalkozás a nagyvállalati függőséget oly módon igyekezett felszámolni, hogy a felhasznált alkatrészeket nem tőle, hanem más kisvállalkozótól próbálta beszerezni, a kísérletek eredménytelennek bizonyultak. Azok a termékek, amiket az új partner, egy kisvállalkozó szállított, nem voltak beépíthetőek, nem érték el a szükséges színvonalat, s problémát okozott a szállítási határidők betartása, a munkafegyelem, a pontosság, a megbízhatóság is. Az „Erősítő" Kft ilyen kísérletet tett a hangdobozok beszerzésével kapcsolatban. K. T. a kft ügyvezetője így fogalmazott: „az a termelési kultúra, amely az utóbbi évtizedekben az állami nagyvállalatoknál felhalmozódott, mással még nem helyettesíthető". Ez pedig komoly gátja a kisvállalkozások közötti kooperációnak.

A másik, amit szemügyre kell venni, hogy milyen piacra termelnek a hazai elektronikai kisvállalkozások, már meglévő helyi igényt elégítenek-e ki, nagyvállalatok számára végeznek bérmunkát, avagy maguk támasztanak keresletet termékeik iránt.

Független decentralizációnak tekinthető-e kis cégek születése, képesek-e innovatív piacbefolyásolásra, vagy csupán a kisipar adta lehetőségekkel élnek, esetleg a nagyvállalatok meghosszabbított karjai?

A nagyvállalatok dencentralizált egységeitől eltérően az elektronikai kisvállalkozások elsősorban saját maguk által felkutatott piacra dolgoznak. A piac jellege alapján azonban közelebb állnak a kisiparhoz, mint az innovatív kisvállalkozáshoz. Főleg helyi igényt elégítenek ki mind a nyák-lemezgyártás, a műhold adó-vevő készülékek összeszerelése és telepítése, a kaputelefonok, rádió adó-vevők, játékautomaták gyártása és értékesítése során.

A kisvállalkozói kapcsolatok másik körét a versenytársak jelentik. Az általam megismert elektronikai cégek más-más végterméket gyártanak más-más vevőkör számára, s egymás piacait ebből fakadóan nem zavarják. Az ugyanazon termékek piacán megjelent termelők, értékesítők között azonban 1992-re már éles verseny bontakozott ki. A fizetőképes kereslet hiánya miatt ennek leggyakoribb formája az árverseny. A hazai vevő számára elsősorban nem az a fontos, hogy milyen minőségű terméket kap, és hogy jár-e a termékhez valamilyen szolgáltatás, például vállal-e garanciát a cég, avagy más kiegészítő rendszerek csatlakoztathatók-e a készülékhez, hanem elsődleges szempont a termék olcsósága. Mivel a felek között nincs megállapodás, az árharc rövid távon a szállítók és vevők malmára hajtja a vizet. Az tud fennmaradni, aki továbbra is alacsony technikai színvonalon olcsó terméket állít elő, s félő, hogy ezzel az árverseny a meglévő kisvállalkozásokat a kisipar szintjén konzerválja.

Munkaértékesítő iparos és „vállalkozó" bérmunkás

Az a tény, hogy a fenti kisvállalkozások nem szállítói, illetve vevői egymásnak, nem jelenti azt, hogy külön-külön az egyes cégek nem támaszkodnak széles bedolgozói hálózatra. Bedolgozói hálózaton azonban itt nem az elektronikában dolgozó gazdasági társaságok köre értendő, hanem egyéni vállalkozók sokasága.

Ezzel a problémával már a foglalkoztatás kérdéskörét érintem. A kisvállalkozók a főfoglalkozású alkalmazottak számát minimálisan szükséges szinten tartva szívesen adnak ki munkát fő-, illetve mellékfoglalkozású egyéni vállalkozóknak. Ennek több oka van. A legfontosabb, hogy ez a forma költség-megtakarítást eredményez. Az önálló vállalkozó munkadíja után a cég nem fizet társadalombiztosítási és egyéb járulékot. A munkát végző vállalkozó bevétele pedig nem tisztán személyi jövedelem, abból leírhatóak a működés költségei, s így részben kivonható a jövedelemadó-kötelezettség alól.

A másik ok a rugalmasság és biztonság. A termelés visszaesése esetén ugyanis a munkaadót nem terheli semmiféle kötelezettség, holtidőre nem kell bért fizetnie, s az elbocsátásokkal sem kell bajlódnia. A magánvállalkozó számára ugyanakkor előnyös, mert mindenféle megkötöttség nélkül, szabadon rendelkezik munkaerejével és idejével. A megéri–nem éri meg szempontjait mérlegelve vállalhat munkát, illetve kalkulálhat.

Mindezek ellenére nem állítható, hogy az elektronikai kisipar olyan bedolgozói rendszert működtetne, amilyent K. Bücher ír le. Bücher a háziipart, a munkaértékesítő iparűzést, a kézműipart, a bedolgozórendszert és a gyárat különbözteti meg egymástól.[4] A fenti fogalmakat használva az általam megismert elektronikai vállalkozások körében legelterjedtebb forma a munkaértékesítő iparűzés, azon belül is a megbízási ipar, melynek lényege, hogy a bériparos lakásában saját műhellyel rendelkezik, s megmunkálásra kiadják neki a nyersanyagot. (Ily módon foglalkoztat bériparosokat a „Lemez" BT és a „Hírközlés" Kft.)

Van azonban még egy forma, mely papíron egyéni vállalkozók foglalkoztatását jelenti, ténylegesen azonban gyárszerűen működik. Vélhetően ez — az anyagi előnyök mellett — a munkavállaló számára a legkiszolgáltatottabb helyzet. A bizonyos garanciákat nyújtó munkaszerződés kiiktatása ugyanis az egyetlen biztos pontot húzza ki lába alól.

Egy év múlva...

1992 nyarán valamennyi kisvállalkozást újból felkerestem. Közülük néhány egy helyben toporog, mások lassan gyarapodnak.

A „Hírközlést" egy tiszta, tágas épületben találtam. Az új üzemet az anyavállalattól bérlik. Az egyik régi családi házas kócerájt felszámolták, a másik bérleményt pedig szeretnék megvenni. Ez azonban nem könnyű ügy: a telek az önkormányzaté, a ház rajta a nagyvállalaté, a hátsó épület pedig a kft tulajdona. Az ügyvezető abban is bízik, hogy hamarosan az új bérleményt is megvásárolhatják. „Az állami cég privatizációjának előtt-utóbb meg kell történnie. Az ott lévőknek addig érdeke, hogy amit lehet, eladjanak, és a bevételt feléljék."

Vagyis a kft még nem vált le teljesen az állami vállalat köldökzsinórjáról. Nem is egyértelműen a leválás a célja. Ezt csak ott akarja, ahol a nagyvállalati rokonság nyüggé válik. Máshol az üzleti kapcsolatok újabb és újabb területére teszi be a lábát, hogy utána azt is kiszakítsa. A legfontosabb területen ez már megtörtént: az állami vállalat törzstőkéjét sikerült megvásárolni. „A vállalati vezetők két út közül választhattak: vagy megvesszük, vagy tönkre tesszük a céget." Választottak: eladták. „A tőkerész privatizációja bujkálásra késztetett és megviselt bennünket" — emlékszik vissza az elmúlt évre N. F. „Úgy eladni és teret nyerni a piacon, hogy közben ne vegyenek észre, nem volt könnyű. Erre azért volt szükség, hogy a tőkerészre ne legyen külső vevő, ne látsszon, hogy a cég jól megy, érdemes bele pénzt fektetni. Nagyon vigyáztunk, hogy a városban ne ismerjenek bennünket."

Hadakozik a kisvállalkozás nemcsak az állami vállalattal, de a versenytársakkal és hatóságokkal is.

„15 éves vállalkozói gyakorlatom van, de ilyen rossz még sose volt a helyzet. A fizetőképesség rossz, kevés mindenütt a pénz. A felhasználó sajnos nem a felkészültséget nézi, hanem az árat. Hogy azután tudnak-e garanciát nyújtani, bővíteni, az nem számít. Mindenki rövid távon gondolkodik. Az állami költségvetés is: mindent azonnal begyűjt. Magas a társadalombiztosítás, a személyi jövedelemadó; a vámrendelkezések 3 napon belüli fizetést írnak elő. ... Az üzleti kapcsolatok inkorrektek. Itthon van egy komoly versenytársunk. Nem lehet vele megegyezni. Otromba módon csípünk, rúgunk

egymáson. A német partnerrel jó a viszonyunk, de az üzlet az üzlet. Együttműködik a konkurens céggel is. Kihasználja azt, hogy nem tudunk megállapodni."

A kft főfoglalkozású alkalmazottainak száma húszról harmincra nőtt. Bedolgozók most is vannak, de kevesebben, hiszen megszűnt a különbség a járulékos költségek terén bedolgozó és főállású alkalmazott között. (Elképzelhető, hogy a még meglévő bedolgozói munkát a munkanélküli járadékok tartják életben.) Azóta V. L. is a cég főállású alkalmazottja lett, s rajta kívül még egy egykori vállalati fejlesztő mérnököt sikerült megszerezni. „Nagyon felértékelődtek az értékes emberek. Az ilyen emberek már meglelték magáncégeknél a helyüket."

A „Rizikó" Kisszövetkezet profilja sem változott az egy év alatt, árbevételének azonban már csupán egy százalékát teszi ki a játékautomata-gyártás. A kereskedelemben és a veszélyes hulladékok csomagolása, szállítása terén éppúgy a fizetésképtelen vevők jelentenek számára gondot, mint az elektronikai kisiparban. Ráadásul a játékautomaták gyártásában, forgalmazásában több konkurens cég is megjelent. A kereslet visszaesése, a konkurencia megjelenése letörte az árakat. A gyártáshoz továbbra is a helyi nagyvállalat a legfőbb szállító. A vele szemben fennálló tartozásait a kisszövetkezet veszélyes hulladékok szállításával kompenzálja.

A kisszövetkezet alkalmazotti létszáma változatlanul 20–22 fő. Valójában azonban ennél sokkal több embernek adnak munkát. A többiek önálló vállalkozóként szerződnek a „Rizikó"-val. Az átalakított istállóépületben működő elektronikai kisüzem 7 dolgozójából ma csupán hárman főállású alkalmazottak.

Az „Antenna" Kft-nél már csak egy alkalmazott foglalkozik szerszámkészítéssel. Ez a részleg teljesen leült. A nagyvállalati megrendelések elapadtak, külpiacon pedig technikájuk nem versenyképes. A műholdvevő rendszerek telepítésével most Romániában próbálkoznak. Ott lenne rá igény, fizetőképes kereslet azonban nincs, illetve nem tudják szolgáltatásaikat ellentételezni; az ármelkedések miatt már a bartell-kereskedelem sem megy. Itthon néhány szociális otthonban szerelik mostanában a rendszereket. Ezen a területen ugyanaz a gond, mint a szerszámáruház esetében: az embereknek nincs pénze szolgáltatásra, a termelők pedig tartalékaikból élnek.

A cégnek 15 főállású alkalmazottja van, kettővel több, mint tavaly. Önálló vállalkozókkal nem dolgoztatnak. „Igazából csak az alkalmazott kényszeríthető. Az idő pedig számít: ha menni kell, itt nincs olyan, hogy nem érek rá. Azt hinné az ember, hogy a munkanélküliség megregulázza az embereket. De nem! Nem az a baj, hogy magas a segély, hanem az, hogy semmiért adják."

A „Lemez" BT azóta új helyre költözött. A saját tulajdonú épület mellett tovább működik a galvanizáló „üzem" a belvárosi lakásban és a ház pincéjében. Az ingatlanvásárlás mellett más nagyobb beruházásra nem futotta. A városban a szaporodó elektronikai kisvállalkozások továbbra is eltartják a „Lemezt"-t. A főállású foglalkoztatottak száma változatlan, a bedolgozói hálózat azonban bővült. Az állami vállalat Nyák Üzeméből elbocsátottak körében sok jól használható munkatárs akadt. Számukra azonban aligha tudna a „Lemez" olyan mennyiségben munkát biztosítani, hogy az tisztes megélhetésre módot adjon. Többnyire csak a munkanélküli járadék kiegészítésére jó ez a jövedelem.

Az „Erősítő" ma is kizárólag nyugati piacra dolgozik: Franciaországban, Hollandiában, Németországban vannak kereskedelmi kapcsolatai. Idén azonban már nem kiskereskedőknek szállítanak, hanem területi kereskedőkkel tartják a kapcsolatot. A

tavalyi alkalmazotti létszám duplája, 8 fő dolgozik most a cégnél. Emellett más cégeket, magánvállalkozókat és bedolgozói formában másodállású alkalmazottakat — köztük munkanélkülieket — foglalkoztatnak. „A legnagyobb baj, hogy hozzáértő ember kevés van — mondja az ügyvezető. Próbálkoztunk például asztalos kisiparossal, de amit nála csináltattunk, nem volt piacképes. Európában nem lehet kommerszet eladni. A hazai piac szűkülése azonban kedvez nekünk. Egyre kevesebbet halljuk, hogy nem érek rá, és elkezdtek törődni a minőséggel a kisiparosok."

A létszámbővítés új beruházásokat igényelt. Ötmillió forintért vásárolt a kft műszereket, emellett kialakítottak egy akusztikus mérőszobát. A további bővülés legfőbb gátja a pénzforrások hiánya. A kft törzstőkéje mindössze 8 millió Ft. Ez az alaptőke a bankoknál nem biztosít megfelelő hitelképességet. Eddig azonban emelni nem akarták a törzstőkét. A be nem vitt vagyon ugyanis könnyebben mobilizálható. Inkább a termelési volument azon a szinten tartották, amit még a cég finanszírozni tudott. Gondolkodnak azonban tőkéstárs bevonásán. Szeretnének saját épületet. Már ki is néztek egy alkalmas családi házat. Ehhez ötmillió forint kellene, de megérné, mert most a bérleti díjuk havi 60000 Ft.

K. T. egyébként úgy gondolja, hogy „a bővüléssel vigyázni kell. Legfeljebb a mostani forgalom duplájáig érdemes elmenni. Ezen túl sok mindent változtatni kellene. Most még minden áttekinthető, itt még mindenki tudja, hogy amit csinál, annak mik a következményei. Itt még igazi költségérzékenység van."

Jegyzetek

[1] A tanulmány interjúi az MTV Schiffer Pál a „Munkásélet változásai II." filmdokumentum sorozathoz készültek.

[2] A tanulmány interjúalanyai és gazdasági társaságai fantázianéven szerepelnek.

[3] Simonyi Ágnes: Nagyvállalatok alkalmazkodása, rugalmas kisvállalkozások Olaszországban (Társadalmi összefüggések az ipari struktúraváltás hátterében) Gépirat, ABMH MÜKI, Bp. 1986.

[4] K. Bücher: Az ipari üzemformák történelmi fejlődése. In: Munkamegosztás — kooperáció — technika (Válogatás a német gazdaságszociológia történetéből), *Szociológiai Füzetek*, 1984/35.

Csoba Judit

MUNKÁT KERESŐK — MUNKAKERÜLŐK

A tartósan munka nélkül lévők megoszlása a munkavállalási hajlandóság szerint

A kutatás céljai

A tömegkommunikációs eszközök révén naponta szerzünk tudomást a gazdasági nehézségekről, s ennek a foglalkoztatásban megjelenő hatásairól. Egyre több statisztika válik ismertté, amely a munkanélküliek számának és arányának növekedésére hívja föl a figyelmet. Bár a számok önmagukban is sokatmondóak, mégis nagyon keveset árulnak el a mögöttük meghúzódó emberi sorsokról.

Az utóbbi időben a publikálásra kerülő statisztikai adatok mellett sokasodik a munkanélküliek rétegéről szóló cikkek, elemző tanulmányok száma is (Bánfalvy Cs. 1991.; Nagy Gy. 1991;. Fekete–Szabó–Sándor, 1991.)[1]

Mindezek ellenére alig van információnk arról, milyen nehézségek árán, milyen utakon próbálnak a munkanélküliek állást szerezni, családjuk megélhetését biztosítani. Nem tudunk arról, hogy mi történik velük az utóbbi időben mindinkább hosszabbra nyúló munkanélküliség ideje alatt, nem tudjuk, milyen anyagi, lelki válságon mennek keresztül az egyre reménytelenebbnek tűnő úton. Igen kevés ismerettel rendelkezünk arra vonatkozóan is, hogy mi történik velük a segély/járadék folyósításának ideje után.

A mindennapok problémáinak, megélhetési gondjainak, útkeresési kísérleteinek a vizsgálata különösen aktuális akkor, amikor a munkanélküliségi ráta töretlenül felfelé ível: a szakértők szerint az általunk vizsgált két megyében tapasztalt munkanélküliség aránya (1992. év végén Hajdú-Bihar megyében 13%, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 21%) még nem érte el a legmagasabb értéket. A regisztrált és járadékban részesülő munkanélkülieken túl pedig igen jelentős azoknak a száma, akik a járadék folyósításának ideje után a rendszerből kikerülve nem tudnak újra elhelyezkedni.

1992 közepén egy OTKA-kutatás keretein belül, s a Magyar Hitelbank „A Magyar Tudományért Alapítványa" támogatásával lehetőségünk volt arra, hogy közelebbről megismerjük a munkanélküliek rétegét, s tapasztalatokat szerezzünk arra vonatkozóan, hogy milyen differenciált és sokszínű ez a gyakran pusztán egyetlen aránymutatóval jellemzett réteg.*

* Az interjúk készítésében, s az előzetes anyagokhoz nagyon sok segítséget kaptam barátaimtól, Szabóné Orosz Évától, Boda Margittól, Szalay Ibolyától és Márton Sándortól. Ezúton szeretnék köszönetet mondani munkájukért.

A kutatás módszere, a minta összetétele

A kutatást két városban folytattuk: Nyíregyházán és Debrecenben.

A munkanélküliek rétegének megismerésére a rendelkezésre álló statisztikai információk feldolgozásán és dokumentumok elemzésén túl kiválasztottunk egy száz fős mintát azzal a céllal, hogy velük interjúkat készítsünk.[2] A véletlenszerűen kiválasztott mintába került személyek fele-fele arányban debreceniek, illetve nyíregyháziak, akik 1991 januárjában regisztrált munkanélküliként szerepeltek a nyilvántartásokban. A megkérdezettek — férfiak és nők egyaránt — 25 és 45 év kor közöttiek. A korosztály kiválasztását az magyarázza, hogy feltételezésünk szerint ez a generáció többszörös terhet visel a vállán. A saját családban nevelt gyermekek gondjain túl az idősödő szülők segítése — nem ritkán anyagi segítése — is rájuk hárul, munkanélküliségük ezért sokkal szélesebb társadalmi réteget érint, sokkal több személy helyzetét, sorsát befolyásolja, mint a többi generáció esetében.

Az 1991. januári bázisidőpontot azért választottuk, hogy módunk legyen egy hosszabb időn át tartó munkanélküli állapot megismerésére, annak ellenére, hogy követő vizsgálatra nem volt lehetőségünk. A megkérdezést 1992 március, illetve május között bonyolítottuk, így minimum egy éves időintervallumról szerezhettünk információkat. Megtudtuk, mi történt ez alatt az egy év alatt, milyen utak és kiutak tipikusak a munkanélküliek vizsgált rétegében.

A mintaválasztás további szempontja volt, hogy csak az 1991 januárjában járadékban részesülők kerüljenek bele, hiszen 1990-ben még igen jelentős arányban szerepeltek olyan személyek is a munkanélküli nyilvántartásban, akik munkahellyel rendelkeztek, s egy jobb állás, a változtatás reményében regisztráltatták magukat.

S végül kizártuk a mintából a középiskolainál magasabb végzettségűeket, mert a kis elemszám miatt nem tudtunk volna e kutatás szűk keretein belül érdemi információt mondani róluk.

A félig strukturált interjúk készítése során a következő problémacsoportokra koncentráltunk:

- a munkanélküli háztartásának szerkezete, az együtt élő személyek
- iskolák, tanfolyamok, szakképesítés
- szakmai életút
- az utolsó munkahely és a munkanélkülivé válás körülményei
- a munkanélküli hétköznapok (tevékenységszerkezet, időstruktúra)
- kapcsolat a Megyei Munkaügyi Központ kirendeltségével
- család, rokoni, baráti, szomszédsági stb. kapcsolatok
- a munkanélküli állapot lélektani hatásai
- az anyagi helyzet alakulása a munka nélkül töltött idő alatt
- egészségi állapot
- újra munkába állás, jövőkép.

Az itt következőkben elsősorban a munkanélküliség önkéntességére vonatkozó kutatási tapasztalatainkat szeretnénk bemutatni, s azokat a kiútkeresési kísérleteket, amelyek tipikusnak mondhatók a tartósan munka nélkül lévők körében.

Az alapsokaság, amelyből a mintánkat véletlenszerűen kiválasztottuk, jelentős eltéréseket mutat a vizsgálatban szereplő két településen.

1991 januárjában a járadékban részesülő, 25–45 éves kor közötti, legfeljebb középiskolát végzett személyek száma Debrecenben 181, Nyíregyházán 662 fő volt.

A férfiak és nők aránya a megkérdezettek körében — 62, illetve 38 százalék — megegyezik a munkanélküliek összességén belüli megoszlással.

A megkérdezettek átlagéletkora 36,5 év. Ez az életkor nem felel meg a munkanélküliek átlagéletkorának, ami azzal magyarázható, hogy mi eleve egy szűkebb kohorszot — 24–45 év közöttiek — kívántunk vizsgálni. Azt gondoltuk ugyanis, hogy ez az életkor a pályakezdéstől, s a nyugdíjtól egyaránt elég távol van, s talán így nem befolyásolja jelentősen az elhelyezkedés esélyeit. Az interjúk készítése során azonban egyre világosabbá vált, hogy az életkort nem lehet ilyen egyszerűen az elhelyezkedés esélyei szempontjából másodlagos, kevésbé jelentős tényezők közé sorolni.

A megkérdezettek tapasztalata ugyanis az volt, ha valaki a 40 éves kort eléri, már öregnek számít, és csekély eséllyel indul az „állásharcban". A kor természetesen nem önmagában döntő, az elhelyezkedési esélyt befolyásolják az életkorral együtt járó egyéb tényezők is, például a fizikai állapot: mennyire használódott el valaki a nehéz fizikai munkában 35–40 éves korára; a külső: a munkanélküliséggel nem ritkán együtt járó deviáns életmód milyen külső nyomokat hagyott a munkavállalóként jelentkezőkön; az ügyviteli alkalmazott, esetleg titkárnői állásra pályázók esetében pedig a külső megjelenés fontossága nem is szorul különösebb magyarázatra. Mindezekre a későbbiekben még visszatérünk.

A bázisidőpont (1991 januárja) a munkanélküliség korai szakasza még. A köztudatban ez a segédmunkások leépítésének időszakaként él. Nyíregyházán ez a hipotézis a mintára vonatkozóan nem igazolódott. Ha az állománycsoport szerinti megoszlást vizsgáljuk, már 1991-ben is közel esett egymáshoz a szakmunkás és segédmunkás munkanélküliek száma, sőt szakmunkások valamivel többen voltak. Hajdú-Bihar megyében — főleg Debrecenben — pedig meglepődve kellett tapasztalnunk, hogy a leépítés korai szakasza a szakmunkásokat érintette a legnagyobb arányban, s nem sokkal elmaradva az adminisztratív szférában dolgozók és ügyviteli alkalmazottak követik őket.

A mintába került személyek állomány szerinti megoszlása
(százalék)
(N=95 fő)

	szakmunkás	betanított m.	segédm.	egyéb sz.	középvez.	össz.
Debrecen	47,1	13,2	3,8	20,8	15,1	100
Nyíregyháza	35,7	16,7	28,6	11,9	7,1	100

Hogy nem a segédmunkás túlsúly a jellemző már a munkanélküliség kezdeti szakaszán sem, a fentieken kívül igazolja a megkérdezettek iskolai végzettség szerinti megoszlása is.

A megkérdezettek iskolai végzettség szerinti megoszlása
(százalék)
(N=95 fő)

	8 általános alatt	8 általános	szakmunkás	érettségi	össz.
Debrecen	0	15,1	39,6	45,3	100
Nyíregyháza	2,4	40,5	33,3	23,8	100

Az elemzés során különbséget kell tennünk a megkérdezettek utolsó munkahelyén, illetve az élete nagyobb részében betöltött beosztása között. A kettő ugyanis az esetek jelentős hányadában nem esik egybe. A szorító anyagi — de nem ritkán pszichés — kényszer hatására a munkavállaló olyan munkakört is elfogad, amely alacsonyabb iskolai végzettséggel és képzettséggel is betölthető lenne. Másfelől pedig a munkanélküliek táborának szélesedésével a munkaadó is válogat, s a magasabb képzettségűeket alkalmazza egy-egy munkakör betöltésekor. Gyakran azonban nem is a magasabb, hanem a sokszínűbb képzettség számít. Egy ügyviteli alkalmazottnak napjainkban nem elegendő, ha tud gyors- és gépírni. A munkáltatók megkövetelik a jártasságot a számítógépes ügyvitelben, a nyelvtudást, a titkárnői tanfolyamot, s még sorolhatnánk a feltételeket.

A megkérdezettek jelenlegi munkaerőpiaci helyzete
(százalék)
(N=95 fő)

	járadékos/ segélyezett	nem rész. ellátásban	dolgozik	inaktív	össz.
Debrecen	52,7	7,6	32,1	7,6	100
Nyíregyháza	71,4	11,9	9,5	7,2	100

Azok, akik már nem részesülnek ellátásban, egy fő kivételével kitöltötték a rendelkezésükre álló segélyezési idő keretét. (Egy személytől megvonták a segélyt, mert nem működött együtt a Munkaügyi Központtal: nem fogadta el a felajánlott állást.)

Az inaktív állományban egyenlő arányban találunk gyeden, gyesen lévőt és rokkantnyugdíjast. Csak azokat a személyeket soroltuk a rokkantnyugdíjasok közé, akik már jelenleg is kapják a nyugdíj összegét.

A mintát nem tekintem semmilyen szempontból reprezentatívnak a kis elemszám miatt. Ennek ellenére meggyőződésem, hogy a réteg jellemző sajátosságait a 100 interjú elkészítése után sikerült közelebbről megismerni, s betekintést nyerni motivációs hátterébe.

Az „önkéntes" munkanélküliség

> „...régebben aki szeretett dolgozni, aki akart dolgozni, az dolgozott, aki nem akart, ugyanúgy, mint most, csavargó volt."

A munkanélküliekről a közvéleményben élő egyik legmarkánsabb vélemény — különösen a korábbi időszakban —, hogy csak azok kerülnek ebbe a rétegbe, akik önmaguk is hibáztathatók sorsuk balrafordulása miatt, s hogy többségük önként vállalja a munkanélküli létet.

Napjainkban is gyakori — a munkanélküliek körében is —, hogy aki nagyon akar, el tud helyezkedni.

Hogy ki az önkéntes munkanélküli valójában, fogalmilag nagyon nehéz körülhatárolni. Nézzünk néhány megfogalmazást.

„A világban a munkanélkülieket két osztályba szokták sorolni: az önként munkanélkülivé válókra és a szükségképpen munkanélkülivé válókra. Önkéntes az, aki a munkanélküli segély alatt lévő munkabérért már nem tartja kifizetődőnek a munkát."[3]

A megkérdezettek között több olyan személyt is találunk, aki a munkanélküli segélynél némileg magasabb bérért sem kíván elhelyezkedni. Csak abban az esetben vállalja a munkát, ha az érte fizetett bér lényegesen magasabb, mint a jelenlegi segélye összege.

Hasonlóan nehéz a fogalom meghatározása, amikor kisgyerekes nőket, fizikailag leromlott személyeket, vagy beteg embereket kell az önkéntes–nem önkéntes kategóriába besorolnunk. Rájuk a fent idézett definíció nem terjed ki. Közelebb áll a hétköznapok sokszínűségéhez Maria Jahoda felfogása az önkéntességről: „A munkanélküliség »önkéntességét« illető következtetéseket vissza kell utasítani. Azért, mert — közkeletű szóval — az »önkéntesség« fogalma feltételezi, hogy az individuumok tudatosan és megfontoltan úgy döntenek, hogy kedvezőbb számukra a munkanélküliség... Még ha hozzá is adjuk azokhoz, akik jobban élnek a munkanélküliségből, mint munkavállalók (ők legtöbbször alacsonyan fizetett családfők, nagycsaládosok) azokat az iskolából kihullókat és potyázókat, akik inkább az alacsonyabb életszínvonalat választják, mint azt, hogy elmennek dolgozni, még akkor is abszurd lenne az a feltevés, hogy a munkanélküliek között nagyobb számban lennének, akik önként vállalják azt. Akárhogyan is, az emberi dolgok között az »önkéntes« döntések határait szigorúan megszabják a kényszerítő társadalmi normák és a kényszerítő erejű múltbeli egyéni

tapasztalatok. Ami még ezen felül megmarad, az nagyon fontos, de nem elég nagy ahhoz, hogy az önkéntes döntésekkel magyarázhassuk a munkanélküliség jelenlegi emelkedését".[4]

Vitatkoznunk kell M. Jahoda okfejtésének azzal a pontjával, mely szerint a munkanélküliek között nincs olyan, aki tudatosan és megfontoltan választja ezt az élethelyzetet, mert rövid távon számára ez kifizetődőbbnek tűnik (vagy valójában az is). Az interjúk elemzése során azt látjuk, hogy több csoportja is van az „önkénteseknek". Ugyanakkor a kutatás tapasztalatai messzemenően alátámasztják Jahoda megállapításának második részét, mely szerint a munkanélküliség arányainak rohamos növekedéséért elsősorban nem az önkéntes munkanélküliek a felelősek, s hogy a környezet kényszerítő erejének nagy szerepe van még a megfontolt „önkéntesnek tűnő" esetekben is.

Térjünk vissza saját vizsgálatunkhoz, azokhoz, akik hosszabb vagy rövidebb ideig nem kívánnak dolgozni, esetleg a későbbiek során sem kívánnak elhelyezkedni. Vizsgáljuk meg, hogy az egyes élethelyzetekben mennyire szabad a választás és mennyire kényszer szülte ezeket a döntéseket, s melyek a legfőbb kényszerek.

Elsőként arra voltunk kíváncsiak, hogy a megkérdezett gondol-e egyáltalán arra, hogy elhelyezkedjen, vagy az utóbbi időben már lemondott róla (esetleg nem is akart elhelyezkedni). Természetesen itt csak azokat a személyeket vettük számba, akik még nem helyezkedtek el, feltételezve azt, hogy a már elhelyezkedettek eleve gondoltak a munkába állásra.

Gondol-e egyáltalán arra, hogy elhelyezkedjen?
(százalék)
(N=95 fő)

	igen	nem	összesen
Debrecen	77,8	22,2	100
Nyíregyháza	86,8	13,2	100

A Debrecen és Nyíregyháza közötti eltérés egyik oka az lehet, hogy az 1991. év folyamán Debrecenben még valamivel könnyebben lehetett elhelyezkedni. Így akik igazán akartak dolgozni, s nem tartoztak a többszörösen hátrányos helyzetűek csoportjába, nagyobb valószínűséggel találtak állást, mint nyíregyházi sorstársaik. Ilyen szempontból a 77,8 százalék már szűrt népességnek tekinthető.

Nyíregyházán az elhelyezkedés esélye már az 1991. év folyamán is lényegesen alatta maradt mind az országos, mind a Hajdú-Bihar megyei átlagnak. A munkanélküliek összességén belül Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében valamivel nagyobb arányban maradtak munka nélkül az elhelyezkedni vágyók.

Az elhelyezkedni szándékozók körében további csoportokat találhatunk annak függvényében, hogy a munkanélküliek milyen feltételek teljesülése esetén kívánnak

elhelyezkedni, vagy mivel magyarázzák, hogy már egyáltalán nem kívánnak munkát vállalni.

A következőkben azt vizsgáljuk, hogy az elhelyezkedni vágyók milyen gyorsan szeretnének újra munkába állni:

Mennyire fontos, hogy gyorsan elhelyezkedjen
(százalék)
(N=95 fő)

	nagyon sürgős	nem nagyon sürgős	egyáltalán nem sürgős	össz.
Debrecen	48,7	28,6	25,7	100
Nyíregyháza	42,1	31,6	26,3	100

Amint látjuk, az elhelyezkedni szándékozóknak már csak a fele tartja létfontosságúnak, hogy mihamarabb munkát találjon. A többiek valamilyen okból várakozó álláspontot foglalnak el (mint a példákból látjuk majd, a többség a segély idejének lejártáig kíván otthon maradni), s a vizsgált minta valamivel több, mint egynegyedének pedig egyáltalán nem sürgős az elhelyezkedés, ők talán végképp kimaradnak a potenciális munkavállalók köréből.

Vizsgáljuk meg, kik azok, akik ideiglenesen, s kik azok, akik véglegesen lemondtak a munkavállalásról.

Természetesen tiszta típusok alkotására ezúttal sincs mód, hiszen a motivációk egy-egy konkrét esetben igen sokszínűek lehetnek, de igyekszünk a legjellemzőbb példákat bemutatni.

1. A kivárók

„Nekem fizikai munkát ne ajánljanak. Az lealacsonyító."
„Nincsen olyan munka, ami megalázó, ha méltósággal csinálom!"

A megkérdezettek csaknem egynegyede található itt, ők azok, akik a közeljövőben — legalábbis a segély folyósításának ideje alatt — kisebb intenzitással, vagy egyáltalán nem keresnek állást.

Itt meg kell jegyeznünk, hogy a megkérdezett személyek már több, mint egy éve munkanélküliek. A kezdeti szakaszban, különösen az első három hónapban még nagyobb arányban voltak köztük olyanok, akik intenzívebben keresték az elhelyezkedés lehetőségét. A jelenlegi vélemények tehát már az első elkeseredést és csalódást követő apátia termékei.

a) A kivárók legnagyobb csoportját azok alkotják, akik elégedettek a munkanélküli segély összegével, s az előzetes tájékozódás után arra a megállapításra jutottak, hogy a számukra felkínált munkahelyeken a jelenlegi segélyüknél lényegesen kevesebb jövedelemhez jutnának. Így amíg a segélyt kapják, nem kívánnak elhelyezkedni. (Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az „árnyékgazdaságban" ne folytatnának kereső tevékenységet.)

40 éves férfi, gépkocsivezető. Jelenleg 14 000 Ft a segélye.

„...El tudnék helyezkedni 10 000 Ft-ért, de rakodni is kell, téglát, sódert egyedül, kötetlen munkaidőben, s legyek szerelő is mellette! Inkább nem... Én közel 40 éves vagyok, és eljárjak 10 000 Ft-ért dolgozni? És abból még lejön a nyugdíjjárulék, meg nagyon sok minden!... Inkább azt mondom, hogy legyek munkanélküli, és akkor megkapom a 7000 Ft-omat és akkor még tudok mellette mást is csinálni. Lehet, hogy jobban is járok így, mert nem kell buszbérlet, nem kell ruhára pénz, hogy szépen öltözzek, a gyermekemnek nem kell ebédpénzt fizetni. Az is lassan 2000 Ft két gyerek után."

32 éves, szakmunkás férfi

„Ha nagyon akartam volna, valamilyen munkahely lett volna, de most csak azért, hogy legyen, nem megyek oda... Szóval szerettem volna már dolgozni a pénzért, nem pedig azért, hogy ne üljek itthon."

33 éves, szakmunkás férfi

„...elmennék én dolgozni, ha nem ennyi pénzt kapok. Nekem először a maximum segély járt."

32 éves, érettségizett férfi. A segélye 14 500 Ft.

„... Nem akarok elhelyezkedni... Megmondom neked őszintén, én úgy érzem, hogy egészen más céljaim vannak, minthogy most bedugjam magam 32 évesen egy munkahelyre."

37 éves, érettségizett férfi. A segély letelte után vállalkozni akar.

„...amikor a próbálkozások nem jöttek össze — mivel viszonylag jó segélyt kaptam —, egyelőre várakoztam."

b) A kivárók második csoportjába azok tartoznak, akiknek a segélye nem túl magas, de mert az elhelyezkedés után alig valamivel többet kapnának munkabérként, inkább megvárják, amíg a segély letelik. A segély idejét használják fel arra is, hogy a megfelelő álláslehetőséget kivárják, megtalálják. A segély biztos jövedelemforrás, s így nincsenek anyagilag kényszerítve arra, hogy az első adandó alkalmat — mégoly kedvezőtlen feltételek mellett is — azonnal megragadják.

40 éves, érettségizett nő

„...ha 10 000 Ft-ot adnak, az alig valamivel több, mint a munkanélküli. Akkor azt mondom, itthon vagyok, a családommal vagyok, mert 10 000 Ft engem nem fog kihúzni a rossz

helyzetemből. Egy jó kereskedő ennyi év után 15 000 nettónál kevesebbért nem helyezkedik el."

35 éves, szakmunkás férfi

„... novemberig kapom a segélyt, utána pedig majd lesz valahogy."

c) A kivárók kis létszámú, sajátos csoportját alkotják azok, akik ugyan nem a munkanélküli segélykeret terhére váltottak „parkoló" állásra, de céljuk nekik is az idővel való versenyfutás, a kedvezőbb elhelyezkedési esélyek, lehetőségek kivárása. Azok a gyermeket vállaló nők tartoznak ide, akik fél–egy évet hiába töltöttek el munkakereséssel, és a segély lejárta előtt úgy döntöttek, hogy egy gyermek vállalásával a gyed, a gyes nyugodtnak tűnő három évét választják a bizonytalan munkaerőpiac helyett.

Hogy a gyermek születése és a munkanélküliség, illetve a munkanélküliség elől való menekülés között szoros összefüggés lehet, arra már más kutatók is felfigyeltek, de empirikus vizsgálatra tudomásom szerint még alig került sor. Simonyi Emőke egy Baranya megyei kutatás csaknem 1000 fős mintáján szerzett tapasztalatai alapján mondja: „Nagyon sok nő vállalt e korban (30–39) inkább terhességet, mint munkanélküliséget."[5]

Egy Debrecenben végzett vizsgálat során, amelyet a 0–3 éves korú gyerekek szülei körében 1992 májusában végeztünk (1916 megkérdezett), már valamivel konkrétabban fogalmazódott meg a munkanélküliségtől való félelem és a gyermekvállalás közötti kapcsolat. Arra a kérdésünkre, hogy a gyermek születésében szerepet játszott-e a munkanélküliségtől való félelem, a megkérdezettek 12 százaléka igennel válaszolt.[6]

Jelenlegi vizsgálatunk során három ilyen esettel találkoztunk: második, harmadik, illetve negyedik gyerek születését vállalta a család.

A gyed és gyes mellett további rendszeres ellátást jelent a család számára a családi pótlék, esetleg az önkormányzatoktól igényelhető rendszeres nevelési segély.

A 100 fős mintából — az említett három családon túl — további 8–10 család él, az alkalmi munkákat nem számítva, kizárólag a gyerekek után járó jövedelemből.

2. A betegek

„Ha már megromlik az ember egészsége, nem kell sehova!"

A megkérdezettek közül 27-en említettek valamilyen betegséget, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni az álláskereséskor. A betegségek skálája igen széles: cukorbetegség, daganatos megbetegedés, reuma, csigolyaferdülés, gerincsérv, gerincsipoly, egyéb mozgásszervi betegségek, látási problémák, fél szemre vakság, szív- és érrendszeri panaszok, infarktus, epilepszia és más idegrendszeri problémák.

A megkérdezettek közül többen említik, hogy mivel betegségük miatt többször kellett táppénzt igénybe venni, a felmondáskor az elbocsátás okaként is többnyire erre hivatkoztak a munkáltatók. A 27 fő közül 7-nek az eltelt egy-másfél év alatt hivatalosan is elismerték, hogy csökkent a munkaképessége. 4 személy esetében 67, vagy annál nagyobb százalékban határozták meg az egészségkárosodás mértékét, 4 személy esetében pedig ennél kisebb mértékű volt. További 12 fő egyetlen kivezető utat lát a munkanélküliségből: a rokkantosítást. Az utóbbi időben egyre nagyobb arányban ez jelenti a munkanélküliek számára az utolsó megoldást.

A jogilag elismert rokkantak helyzete — minden körülményt figyelembe véve — mégis rendezettebbnek tűnik azokéhoz képest, akik a betegségük tudatában élnek, de a rokkantosításukat elutasították. Betegségük már csak korlátozott munkavállalást tesz lehetővé — könnyű fizikai munka, speciális műszakbeosztás lenne számukra megfelelő —, de még nem olyan mértékű, hogy csökkent munkaképességüket jogilag is elismerjék. Ez a még nem és már nem „állapot nagyon nyomasztóan hat az érintettekre".[7]

A betegek ilyen magas aránya a munkanélküliek rétegén belül nem magyarországi specialitás, a megbetegedési és leszázalékolási arányok közel állnak az angliai mutatókhoz. „Nagy-Britanniában legalábbis a munkanélküliek között aránytalanul sokan vannak fogyatékosok és nem túl egészséges emberek. Egy utóbbi időben készült nagyvárosi munkanélküliségi vizsgálat azt találta, hogy a fehér munkanélküliek 29 százaléka részlegesen fogyatékos volt (csak 9%-uk volt azonban hivatalosan is fogyatékos)."[8] (A saját mintánkban ez az arány 27 és 8% volt.)

A betegségek többsége nem a munkanélküli idő alatt alakult ki, hanem a nehéz fizikai munka, a helytelen életmód és más tényezők következtében már megelőzőleg is jelentős szerepe volt abban, hogy az érintett személyek munkanélkülivé váljanak.

41 éves, 8 általánost végzett nő. Erős lábfájásra, visszérre panaszkodik

„A házfelügyelői munkát már nem tudtam ellátni, így kénytelen voltam felmondani. Az orvos táppénzen nem tarott, kiírt, mert azt mondta, nem vagyok beteg. Így mentem el munkanélkülire... Nem volt más lehetőségem. Magamtól jöttem rá, hogyha nem »kilépett« áll a munkakönyvemben, felvesznek munkanélkülire."

43 éves, elvált férfi. Fél szemére vak.

„... tulajdonképpen nem tudta senki, hogy vak a szemem. Volt két ellenségem, ezt megmondták Feri bácsinak — ő volt az alkalmazó. Ott úgy dolgoztam, mint betanított kőműves. Ezután nem mehettem fel az állványra, mert ő megmondta őszintén, nem vállal értem felelősséget. Adott végkielégítésként 20 000 Ft-ot nekem. Azóta vagyok munkanélküli, és itt lakok az anyámmal."

3. A családon belül tartós ápolásra szoruló személyeket gondozó nők

„Kisgyerekes anyákat és cigányokat ne küldjenek!"

Létszámukat és a típus jelentőségét tekintve egyaránt a harmadik helyen állnak azok a munkanélküliek, akik tartós ápolásra szoruló hozzátartozójuk gondozása miatt kényszerülnek otthon maradni. A tartós ápolásra szoruló személy lehet kiskorú gyermek, beteg hozzátartozó, idős szülő, aki az átlagosnál több törődést, gondoskodást — nem ritkán állandó jelenlétet — kíván s ezzel megnehezíti az ápolását vállaló — többnyire nő — elhelyezkedését.

A rétegen belül külön figyelmet érdemel azoknak a gyermeküket egyedül nevelő nőknek az esete, akik külső segítségre (rokoni, nagyszülői támogatásra) nem számíthatnak, s így eleve lehetetlen számukra a munkavállalás a jelenlegi 8 órás, esetleg 2–3 műszakos munkarendben.

A megkérdezettek közül 10 esetet sorolhatunk ebbe a típusba. Természetesen itt sem beszélhetünk tiszta típusról, hiszen az ápolásra szoruló beteg gyerek mellett gyakran más hátrányok is jelen vannak (pl. a súlyosan asztmás a gyerek mellett a szülő maga is beteg). Ezek a munkanélküliek nem annyira önként, mint inkább kényszerből vállalják helyzetüket, s nemcsak a munkanélküli segély ideje alatt, hanem az azt követő években sem fognak intenzíven állást keresni, illetve ha vállalnak is állást, csak nagyon speciális feltételekkel tudnak elhelyezkedni, — amire a jelenlegi munkaerőpiac nemigen bátorítja a kisgyermekes szülőket. A négyórás foglalkoztatás ugyanis még egyáltalán nem megszokott Magyarországon, másfelől pedig a nyolcórás munkaidőben kereshető pénzből sem tudja a gyermekeit egyedül nevelő nő eltartani a családot. Mire jutna a négyórás állásért kapott fizetésből?

36 éves nő, elvált, négy gyermek anyja

„... Mondták, hogy menjek el a Konzervgyárba dolgozni. Utána kérdezte a nő, hogy miért nem vállaltam el. Én megmondtam a nőnek, hogy maga nem normális. Négy kicsi gyereket nem lehet magára hagyni éjszakára. Ők nincsenek hozzászokva, hogy egyedül legyenek itthon. ....amíg kicsik, amíg a kislány el nem éri az önálló kort, minimum 10 évesnek kell lennie — most 5 éves —, addig én nem is megyek munkahely után. Utána, hogyha már látom, hogy a kislány is önálló, akkor el tudok menni dolgozni."

35 éves, elvált, két gyermekét egyedül nevelő nő

„... nekem olyan állás kellene, amit két kisgyerek mellett — az egyik óvodás, a másik iskolás — el tudok vállalni. Hogy ne reggel 6 órára kelljen mennem, szóval ne műszakos állás legyen, mert azt egyszerűen nem tudom elvállalni. Egy órára 200 forintot kérnek el a gyermekmegőrzésre, és akkor akármennyit is keresnék, nekem többszáz forintos kiadás lenne ez naponta."

31 éves nő, három gyermek anyja. Az egyik gyerek fogyatékos.

„... Most már egyre nehezebb. Itt van ez a nagylány is, mert nem volna semmi baj, ha ő legalább el tudna saját maga menni, meg hazajönni. De őt vinni-hozni kell. A számokat sem ismeri. És énnekem ha lejár októberben a segélyem, szeretném a gondozásit kérni rá, mert ő nem fog sohasem dolgozni."

40 éves nő

„... Itthon a háztartási munkával eltelik az idő. Beteg édesanyám, aki 80 éves, nem tud mozogni. Őt is nekem kell ellátni. Most két családról kell gondoskodnom. Bevásárlás, főzés, mosás, takarítás. Minden nap menni kell hozzá. Nem unatkozom.... míg anyukámat ápolni kell, biztos, hogy munkanélküli leszek. Utána pedig majd meglátjuk. Valami itthoni munkát szeretnék."

4. Zsákutcában keringők és szerencsés útkeresők?

A három alapvető típus mellett természetesen még számtalan oka lehet annak, hogy valaki miért nem tud, vagy nem akar rövidebb, vagy hosszabb távon elhelyezkedni. Ezek közül megfelelő elemszám esetén bizonyára további típusok alakíthatók. Mi most csak arra vállalkozhatunk, hogy az egyedi esetek közül a legjellemzőbbeket bemutassuk.

4 fő alkoholista

41 éves elvált, szakmunkás férfi

39 éves, 10 éve elvált, szakmunkás férfi, másodszor munkanélküli

40 éves elvált, betanított munkás férfi, másodszor munkanélküli

42 éves segédmunkás férfi. A családban a feleség és a két fiúgyerek is munkanélküli.

Az e csoportba tartozó férfiak alapvető megélhetési forrásként az alkalmi munkákat jelölik meg. (Valószínűsíthető, hogy a megkérdezettek között nagyobb arányban vannak e típus képviselői, de — s ez az egyik legkényesebb pontja a kutatásnak — csak azokat soroltuk ide, akik az interjú során említették, hogy esetükben az alkohol gondot jelent.

2 fő a Jehova tanúihoz tért meg

31 éves érettségizett férfi

38 éves szakmunkás férfi. A feleség is munkanélküli. 3 kiskorú gyerekük van.

„Tudunk segíteni olyan embereknek, akik ugyanolyan hullámvölgyben vannak, mint mi. A Biblia irányadó értékeit szeretnénk az életükben megvalósítani. ... Napközben itthon vagyunk... Sok emberrel van lehetőségünk beszélgetni, kapcsolatot tartani, akik szintén munkanélküliek és keresik a megoldást, keresik a vigasztalást. ... Nincs kiút, de őket

legalább a reményről tudjuk tájékoztatni... és nem emberi kormányzatokra irányítjuk a figyelmet."

Házastársukkal együtt úgy döntöttek, hogy számukra a térítés marad a legfőbb munka, és az élet értelme.

2 fő cigányzenész

31 éves férfi, három gyerek apja. Harmadik alkalommal munkanélküli. Felesége leszázalékolás előtt áll.

28 éves férfi, két gyerek apja. A felesége takarítónő.

„Volt egy 200 000 forintos Jamaha zongorám és meg kellett tőle válnom fele pénzért...
— Akkor hogy tudna visszamenni dolgozni?
— Nem tudok, mert nem tudom miből visszavásárolni.
— Érdeklődik most állás után?
— Nem, nem merek érdeklődni, mert félek, hogy igent mondanak... Ha egy évig vissza tudnám valahogy vásárolni a cuccokat..., akkor jó lenne, de hogyha nem tudom visszavásárolni, és megszűnik a járadékom, akkor nem tudom mi lesz... (a kirendeltségen az alkalmazott) mondta, hogy elküld engem segédmunkásnak. Én meg mondtam, hogy engem nem fog elküldeni olyan helyre, de mondtam, hogy bármit, ami a képességemhez, tudásomhoz alkalmazkodik, el tudnék vállalni."

1 fő gazdálkodik

37 éves nő. Egy gyerek anyja. 8 általánost végzett és egy szabás-varrás tanfolyamot.

„– Ön már nem is érdeklődik állás után?
– Most nem. Megmondom őszintén, nem. Most emiatt a föld dolog miatt. ...Az apukámnak volt 15 holdja... most ott tartunk, hogy ez ki van mérve... két hold be is van ültetve napraforgóval, és osztogatjuk, hogy hova mit érné meg vetni. ...ebben őszre paprika, paradicsom, uborka, dinnye és dohány lesz. ...Állást nem mernék én emiatt a föld dolog miatt vállalni. Most itthon akarok maradni."

A férjével úgy döntöttek, hogy nem helyezkednek el, hanem visszaigénylik a szülők földjét és gazdálkodni kezdenek. Valószínű, hogy ha a mintát nem nagyvárosban választottuk volna, az ebbe a típusba sorolható esetek száma lényegesen magasabb lenne.

1 fő főiskolai felvételijére készül

26 éves érettségizett nő, ötéves gyerek anyja

„Nem sikerült elhelyezkednem. Az az igazság, hogy nem is nagyon törekszem. Én most közgazdasági és pénzügyi iskolába járok. Kihasználom ezt az időt és tanulok inkább. ... Volt egy álláslehetőségem. Felvettek volna adminisztrátornak... de kivenné az erőmet, és nekem van egy gyerekem, meg még dolgozzak is, meg mellette tanuljak? A három közül valamit hanyagol az ember. Ha tovább akarok tanulni, akkor a gyereket hanyagoljam? Akkor inkább a munkahelyet. ... Egyszer volt, hogy egy bélüzembe béltisztítónak küldtek

el. Kijött a papír és kétségbeestem, hogy mi lesz, ha felvesznek. Hát amikor kimentem, már 20 méterről bélszag volt. Mondtam, hogy ezt nem fogom túlélni. Bementem és nagyon határozottan mondtam, hogy nekem nem kell ez a munkahely. Aláírták. Én visszamentem, leigazoltak. ... Nem hivatkoztam arra, hogy munkanélküli vagyok. Ha valahol megkérdezik, azt mondom, hogy háztartásbeli. Hivatkozom arra, hogy van gyerekem. Hogy munkanélküli, azért nem hangoztatom, mert szégyellem, hogy más dolgozik, az 1%-ot leveszik tőle, én meg tudatosan vagyok itthon, hogy tanuljak. És mivel szükségem van arra a pénzre, azért azt felveszem, de utána helyrerázom magam azzal a mondattal, hogy eddig én dolgoztam, más tanult, most én tanulok, más dolgozik."

Akik már dolgoznak

Az elhelyezkedés nem egyszerű feladat, annak ellenére, hogy a munkanélküliek aránya 1991-ben, különösen az év első felében, meg sem közelíti az egy évvel későbbi állapotot. A 100 megkérdezett közül 21-en tudtak úgy elhelyezkedni, hogy jelenleg is dolgoznak. Ebből 4 fő nyíregyházi, 13 pedig debreceni. Többnyire a kapcsolataiknak, a barátaiknak, a családtagoknak köszönhették az állást. Egyetlen alkalommal sikerült a Munkaügyi Központ kirendeltségének közvetítésével elhelyezkedni, s ott is a hivatalos ügyintézésen túli személyes szimpátia segítette a 3 gyermekét egyedül nevelő kétségbeesett anyát.

De nézzük a tényeket:

3 fő önálló vállalkozó lett

32 éves férfi, szakmunkás. Kisteherautót vásárolt családi összefogással s magánfuvarozó lett.

25 éves férfi, érettségizett. Kiváltotta a vállalkozói engedélyt, hivatalosan hírlapterjesztéssel foglalkozik. Valójában különféle szellemi és fizikai alkalmi munkából él.

40 éves nő, érettségizett, hosszú ideig középvezető volt. Fél évi munkanélküliség után kiváltotta a vállalkozói engedélyt és vállalkozói tanácsadó lesz.

3 fő a családtag vállalkozásában talált újra munkát

42 éves férfi. Fiával összefogva a használtcikk piacon török és olasz áruval „seftel". Az engedély a fiáé, ő alkalmazza az apát.

41 éves férfi. 9 hónapig volt munkanélküli. Ekkor az öccse kft-t alakított és őt is alkalmazza.

30 éves nő. A férje kft-t alakított, ő is ott dolgozik.

1 főt a családtag munkahelyére sikerült bejuttatni

36 éves nő. A munkanélküliség miatt idegileg teljesen kimerült. (1990 novemberétől 1991 februárjáig volt munka nélkül.) A férj nem bírta tovább, minden kapcsolatát latba vetette, és elhelyeztette a feleséget a saját vállalatánál.

2 főt a családi kapcsolatok révén sikerült elhelyezni

40 éves férfi. Csökkent munkaképességű (40%). Az egyik vállalatnál portási állást hirdettek, „hatszázan" jelentkeztek rá. A feleség főnöknőjének a férje az igazgató a szóban forgó vállalatnál. Kérték, vegye fel a férjet.

39 éves érettségizett férfi

„Elmentem a munkaközvetítő irodába, ott elküldtek két munkahelyre, hogy nézzem meg... mind a két helyen annyira pici pénzt adtak volna, hogy azt nem fogadtam el. Ha nem fogadom el, nem kapom a munkanélküli segélyt. ...Végül is az apósom mondta, hogy az Állami Biztosítónál megbízottként alkalmaznak. Bár anyagilag ez visszaesés volt, de akkor is sokkal jobb körülmények közé kerültem, mintha elfogadtam volna a munkaközvetítőtől kapott címen a munkát. 4000 Ft-ot keresek és visszamondtam a munkanélküli segélyt."

1 főt a Munkaügyi Központ kirendeltsége közvetített

32 éves nő. Három kiskorú gyerek anyja. Elvált, jelenleg élettárssal él. A munkaügyi kirendeltségen dolgozó hölgy segítségével helyezkedett el.

„– Milyen tapasztalatokat szerzett az álláskeresés során?
– Azt, hogy nagyon nehéz elhelyezkedni, és nem mindegy, hogy milyen helyre megy az ember. Például én, amikor ebbe az iskolába kerültem ... nekem csak a munkakönyvemet kérte el az igazgató, leültem, és azt mondja, fel van véve. Én meg voltam lepődve, nem is akartam elhinni. Rámnézett, hogy mi van velem... Kérdeztem, hogy ez le lett beszélve? Mondta, hogy őt felhívták és mondták, hogy küldenek egy kolleganőt. Jó véleménnyel voltak magáról, és én úgy döntöttem, hogy nekünk kell ez az ember.

De nem mindenütt veszik így az embert. Sokan átlapozzák a munkakönyvet és abba kötnek bele, hogy miért hagyta ott az előző helyét, miért lett munkanélküli. És akkor leállhattam magyarázni, hogy értse meg, nem miattam volt... asztmás lett a fiam. Ezt mindenütt el kellett mesélni. Az egyik helyen már mondtam, hogy jobb, ha az egész életemet elkérdezik. Ne azzal kezdjék, hogy miért lettem munkanélküli..."

4 fő maga szerzett állást

35 éves férfi. Kőműves alkalmazta segédmunkásként. Lakatos és kőműves szakmája van. Hónapokig talpalt utána, míg sikerült állást szereznie. Munka lett volna, de csak feketén.

39 éves érettségizett nő

„A Deásznál dolgozom. ...Munkanélküli voltam 7 vagy 8 hónapig. Elmentem dolgozni jóval kevesebbért, mint amennyi a másik munkahelyemen volt. Egyszerűen muszáj volt elhelyezkednem, annak ellenére, hogy tudtam, most is tudom, ez a munkahely nem sokáig tart. (Szerződéssel alkalmazták.) Egy-két hónap, és megint munkanélkülire kerülök. Úgy volt, hogy január 1-ig maradhatok... de még itt vagyok. Mérlegzárás után nem maradhatok tovább... A családban sokat vitatkoztunk, hogy én semmit nem keresek. Azért mentem el dolgozni. Azért vállaltam el a kevesebb fizetést, mint a munkanélküli segélyem. Akkor a munkanélküli segélyem 14 000 Ft volt, és elmentem 11 000-ért dolgozni."

35 éves szakmunkás férfi. Két hónapig volt munka nélkül. Alkalmi munkát talált az egyik vállalkozónál.

„Két nap után azt mondta, rendben van komám, megegyeztünk, a 80 Ft-ot megkapod óránként. Azt mondta, pia nincs. Jó mondom, az nem nehéz dolog. A másik az, hogy dolgozzál... Nekem lehet, hogy szerencsém volt."

45 éves nő. Egy rt-nél helyezkedett el. Ügyintéző és pénztáros. Érettségivel, gyors- és gépíró, műszaki rajzoló, cipőfelsőrész-készítő, titkos ügyiratkezelő képesítéssel rendelkezik.

„Én is sokfelé próbálkoztam, és nem igazán a tudás számított, hanem az első benyomások. A kft-k és a részvénytársaságok kerestek embereket és fizettek is, de sajnos az 5–6 féle végzettség mellett még 25-féle kellett volna. Ezen a munkahelyen is azzal fogadtak — egyébként 50 jelentkező volt —, hogy azon kívül amit tudok, ismerem-e a telexet, a faxot, az újfajta írógépet, a számítógépet. ...Ötven ember közül ötöt kiválasztottak, ezt az ötöt értesítették... A munkanélküliség engem beteggé tett. Én nagyon szeretek dolgozni."

7 fő ismeretség útján helyezkedett el (beajánlották)

45 éves férfi. Jelenlegi munkáját ismerősök ajánlották. Most ugyanannyiért dolgozik, mint a segélye volt. 1966-ban is ennyit keresett, mint most. A felesége is munkanélküli. Rettegtek, hogy miből élnek majd meg, ezért vállalta el. A vállalat veszteséges, hónapok óta még ezt a kevés bért sem fizetik. A biztos segély helyett beérte a bizonytalan munkával szerzett jövedelemmel.

33 éves érettségizett férfi. Ismerősök a vasúthoz ajánlották be segédmunkásnak.

36 éves férfi. Őt is ismerősök ajánlották be jelenlegi munkahelyére.

„Három-négy hónapig mind a ketten munkanélküliek voltunk. Beleesett a karácsony is. Nem volt könnyű időszak. ...Nekem ismeretség útján jött össze ez az állás... Szóltak, hogy van ez a lehetőség. Gépkocsivezetőnek vettek fel, de a portán dolgozom. Én is azt néztem, hogy a pénz csak több, mint a segély. Majdnem 9 000-et kapok... Nekem nem volt nehéz itt elhelyezkedni, de csak azért, mert ismeretség útján sikerült. Különben lehet, hogy még mindig nem dolgoznék."

35 éves szakmunkás férfi. 3 hónapig volt munkanélküli. A barátja ajánlotta be a Sörgyárba ládázni.

45 éves nő. Az állást az anyósa szomszédja szerezte. A szomszédasszony nyugdíjba ment, de előtte még beajánlotta a „menyecskét" maga helyett. Jelenleg iskolatitkárként dolgozik. 9 hónapot várt erre a munkahelyre.

30 éves férfi

„...majdnem egy évig voltam munkanélküli segélyen. Majd úgy mentem el ismeretség útján a TITÁSZ-hoz. Azt lehet mondani, hogy a rokonság, az ismeretség útján sikerült munkahelyet szereznem."

34 éves szakmunkás férfi. 1990. novembertől 1991. január 1-ig volt munka nélkül.

„Olyan beosztottaim voltak, hogy nekem kellett elküldeni fizetés nélküli szabadságra. Köztük olyant, akinek három gyereke volt, és hiába van munkahelye, akkor sem kap egy fillért sem... Én tudtam, hogy ez milyen hátrányos... Nekem is van két gyerekem, és a feleségem nem keres. ...Hogy nekem kellett elküldeni, nyűgösnek találtam... Beadtam a felmondásomat, ott is hagytam... Két hónapig voltam munka nélkül, de utána hála Istennek, sikerült ugyanott, annál a munkahelynél munkát kapni... Nekem a munkanélküli segély akárhogy számolom egy hónapra 14 027 Ft volt. Biztos lett volna olyan, aki azt mondja, hogy kihúzom vele egy évig, oszt majd keresek egy másik munkahelyet. De én szerintem ez bizonytalan. Hátha egy év múlva annyit változik a helyzet, hogy végképp nem tudok új munkahelyet keríteni. Vagy egy év alatt felejtek annyit, hogy nem tudok munkába állni... Szerencsém volt, hogy ismertek. Tudták, mire vagyok képes. Felvettek."

Kiútkeresési kísérletek

„Sokszor azt álmodom, hogy dolgozok..."

1. A „visszaesők", avagy a ciklikus munkanélküliség legjellemzőbb okai

A megkérdezettek több mint egynegyede (26,3 %-a) már korábban is volt munkanélküli. A „csúcstartók" (3 férfi) az utóbbi két éven belül harmadik alkalommal kerültek a munkanélküliek csoportjába. A legáltalánosabbnak tűnő magyarázatok elég régóta közismertek. Nehéz lenne elválasztani az egyes tényezők esetében az okot és az okozatot egymástól:

A munkanélkülivé válás tradicionális okai:

– azokat teszik ki elsőnek, akik utolsónak jöttek,

– azokat teszik ki elsőnek, akiknek még nincsenek az új munkahelyen kapcsolataik, nincs aki szóljon az érdekükben,

– azokat teszik ki elsőnek, akiknek nincs családjuk.

A munkanélküliek köztudottan ilyen szempontból is hátrányos helyzetben vannak. Egy 1990-ben végzett vizsgálat kimutatja, hogy a munkanélküliek 35 éves és idősebb korcsoportjában is csak 50 százalék körül van a házasok száma.[9]

Mindezekhez a közismert és régóta alkalmazott diszkriminációs szempontokhoz a megkérdezettek megítélése szerint egy rendkívül fontos új szempont is társul:

— azokat teszik ki elsőnek — mondják —, akiket a Munkaügyi Központ kirendeltsége közvetített.

Itt természetesen nemcsak a munkahely megtartásának az esélyéről, hanem a munkához jutás esélyéről is szóltak a megkérdezettek.

Ennek a megállapításnak az igazságtartalma rendkívül nehezen mérhető, mindenesetre több interjúalany egymástól függetlenül is hivatkozik erre.

„...akárhány munkahelyre küldtek, nem úgy néztek az emberre, hogy dolgozni akar. Akármelyik vállalathoz mentünk, a vezető rám nézett, hogy szabályszerűen égtem. Egy irodában ülnek négyen és egyszerre rám néznek, mind... Az egyiknek mondtam is, hogy nem a börtönből jöttem, a munkaközvetítőből..."

„Tudtam róla, hogy van munkanélküli segély, mert 13-án kaptam a kezembe a munkakönyvemet és 26-án jelentkeztem, addig én saját magam akartam munkát keresni. Mert azért nem mindegy, hogy viszem azt a papírt a munkaközvetítőből, és rám néznek... és látom rajta, nem tetszik, hogy a munkaközvetítőből jöttem. ...Aki papír nélkül jön, biztos, hogy dolgozni akar, aki papírral, lehet, hogy csak pecsételtetni jött..."

Ezek a fenntartások a kiközvetítettekkel kapcsolatban természetesen nemcsak az alkalmazás pillanatában élnek, hanem kísérik őket még hosszú hónapokig, amíg valóban meg nem szerzik a szükséges munkahelyi kapcsolatokat, s be nem bizonyítják, hogy annak idején valóban a munkáért, és nem a pecsétért jöttek.

A munkáltatók véleményét, nézeteit is erősen befolyásolják a közvéleményben élő sztereotípiák. A munkanélküliség stigma, mégha enyhült is az utóbbi időben az állástalanok súlyosan negatív közmegítélése. A munkaügyi kirendeltségről közvetített emberek esetében ez a stigma nyilvánvaló, míg a „szimplán munkát keresők" esetében az állásváltoztatás szándéka felfogható pozitív törekvésnek is — a jobb munkahelyre.

„...Nem hiszem, hogy az az ember, akit kitettek, az egyből a munkaközvetítőbe fog rohanni, hogy na én kérem a segélyt. Előbb megpróbál saját maga a helyzetén változtatni, javítani. Ha nem sikerül, talán végszükség esetén megy oda."

A munkáltatók a munkaügyi kirendeltségről érkezetteket — gyakran nem is tudatosan — eleve előítélettel fogadják, s ez alkalmazás esetén az első néhány hónapban fennmarad s növeli az újra munkanélkülivé válás esélyeit. Az előítélet hátterében alapvetően az áll, amit az utolsónak idézett interjúalany megfogalmaz. Ha valaki munkanélküli, és igazán akar dolgozni, először saját erejéből próbál meg elhelyezkedni. Akiket a kirendeltség közvetít, elvileg már átestek egy elsődleges szelekción. Ez lehet „önszelekció" — nem komoly az elhelyezkedési szándékuk —, s lehet tényleges szelekció: a munkavállalónak nincsenek komoly értékei a munkáltató számára, nem tudta magát eladni a „szabadpiacon", mások sem alkalmazták, miért én alkalmazzam.

A munkanélkülivel szemben nemcsak a munkáltató él fenntartásokkal az alkalmazáskor s még néhány hónapig az alkalmazást követően, hanem — a megkérdezettek véleménye szerint — a munkatársaknál is tapasztalható ez.

„Jó lenne olyan helyre elmenni dolgozni, ahol másvalaki is van, aki már volt munkanélküli — mondja az egyik megszólaló. Ha nem leszünk többen, akkor elkezdődik egy kiszorítós játék. Olyan ez, mint az előítélet a bevándorlókkal szemben, vagy a fajgyűlölet... Nem szívesen fogadják azokat, akik már voltak munkanélküliek. Előbb-utóbb elkerülhetetlen, hogy ebből megjegyzések legyenek."

Természetesen ezeket a következtetéseket — a kis elemszámra való tekintettel — sokkal inkább hipotézisnek kell tekintenünk, mint a vizsgálat végleges eredményének, de a különböző forrásokból származó információk nagyon komoly jelzések, további kutatások kiindulópontjául szolgálhatnak.

A munkáltató oldaláról felmerülő speciális okok, amelyek az újbóli munkanélküliséghez vezetnek:

– A munkanélküli magasabb kereset ígéretére röviddel elhelyezkedése után elhagyta munkahelyét és egy kft-nél helyezkedett el. A kft a kezdetben jól fizetett, de az első néhány hónap múlva csődbe ment, és a munkavállaló másodszor is az utcára került.

– Vállalkozónál vagy ugyancsak kft-nél helyezkedett el, s a munkáltató nehéz pénzügyi helyzetére hivatkozva a megígért bérnek a töredékét fizette. Ennyiért nem dolgozik. Vissza a munkanélküliségbe.

– Az első táppénz alkalmával a munkavállalónak tapasztalnia kellett, hogy munkáltatója nem jelentette be, s a magas fizetés ellenére a társadalombiztosítási juttatásoktól elesett. Munkanélküliség, egy „rendes állás" reményében.

– Csak szerződéssel veszik fel, s a szerződés lejárta után kereshet új munkahelyet. Főként a fiatalokat fenyegeti a munkanélküliségnek ez a rendkívül kedvezőtlen formája. Abban az esetben ugyanis, ha egy éven belül valaki másodszor lesz munkanélküli, a munkáltatók eleve gyanakvással fogadják a jelentkezőt. Minél több alkalommal lesz valaki munkanélküli, annál inkább csökken az elhelyezkedés esélye.

„Szerződéssel voltam ott... a szezon után kimaradtam... aztán ismét visszamentem a szezonra, de nem állandósítottak egyszer sem.
– Meddig ment ez így?
– Négy évig.
– Volt más is, akinek lejárt a szerződése?
– Igen, előttem kettőnek. Mind a ketten fiatalok... ők is szerződéssel voltak, aztán jöttek vissza az öregek."

„...Közben kerestem munkát, próbaidőre felvettek a Sóstói Faipari BT-be... Itt egy hónapig dolgoztam, mikor azt mondták, mégsincs rám szükség. Ott találkoztam először azzal, hogy egy munkanélküli ugyanazt a munkát sokkal olcsóbban vállalja el, mint egy dolgozó."

2. *A munkahelykeresés formái*

„Nézi az ember az újságokat, járkál ideoda, kérdezgeti az ismerősöket, de nincs semmi!"

Az álláskeresés 4 leggyakoribb típusa a következő:

A) A munkanélküli saját maga jár vállalatról vállalatra.

B) Az újságok hirdetéseit tekinti legfőbb információs forrásnak az álláskereséskor.

C) A család, a barátok és ismerősök információi, a kapcsolatok alapján indul állást keresni.

D) A Munkaügyi Központ kirendeltsége mint közvetítő ajánlja az állást.

Természetesen ezek a formák egymás mellett, egyszerre is alkalmazásra kerülnek egy-egy konkrét személy esetében. Ha a típusok népszerűségét, illetve gyakoriságát vizsgáljuk, a következő kép tárul elénk:

Az álláskeresés egyes formáit milyen arányban alkalmazták a megkérdezettek (százalék)

	A	*B*	*C*	*D*
Debrecen	85	34	41	71
Nyíregyháza	85	26	33	54

Az egyes típusok gyakoriságának mutatói azonban nagy mértékben eltérnek a hatékonysági mutatóktól. Ha ugyanis azt nézzük, hogy melyik az a csatorna, amelynek révén a legtöbben el tudtak helyezkedni, azt tapasztaljuk, hogy a hatékonyság szempontjából első helyen a *C* típus, második helyen pedig az *A* típus áll, s a gyakoriságában oly magas értékeket mutató *D* típus a hatékonyság szempontjából a *B* típussal osztozik az utolsó helyen.

A) Talpalni a városban

A személyes érdeklődés az egyik leggyakoribb forma az elhelyezkedni szándékozók körében. Természetesen ennek is sokféle változata van, hiszen az „egyszer megpróbáltam" és a „rendszeresen járkálok a városban, érdeklődöm" között igen széles a skála. S akad olyan is, aki a visszautasítástól tartva inkább az ismerősöket, barátokat mozgósítja a „felderítésre", s csak az „előkészített" munkahelyen jelenik meg személyesen, de a megkérdezés során ezt is személyes munkakeresésnek értékelte.

Tapasztalataink szerint a személyes érdeklődés inkább a munkanélküliség első 3 hónapjára jellemző, amikor az álláskereső még hisz a személyes utánajárás sikerében. Sokan nem is jelentkeznek azonnal a munkaügyi kirendeltségen, abban a reményben, hogy néhány nap alatt munkát találnak.

Az első három hónap és az első csalódások után már egyre csökken a munkahelykeresés intenzitása, különösen a személyes utánajárás, s az elhelyezkedési szándék többnyire abban nyilvánul meg, hogy naponta átlapozzák az újságokat, s várják, hogy a barátok, ismerősök esetleg tudnak segíteni.

A személyes utánajárás a segélyezési idő lejártának közeledtével erősödik fel újra, de ekkor már az első három hónapban tapasztalt lelkesedés és optimizmus nélkül. Sokkal inkább elkeseredett harc ez a fennmaradásért. Romlanak a tárgyalási pozíciók is, és ekkor már a segéllyel azonos, vagy alacsonyabb bért is elfogadják az álláskeresők.

B) „Az újsághirdetésnek nem szabad hinni!"

Az újsághirdetések útján való álláskeresésnek több ciklusa is tapasztalható a munkanélküliek elhelyezkedési törekvése során. Az első időben az újságokban hirdetett állásajánlatok az esetek döntő többségében kiegészítő jellegűek. A többség bízik a személyes kapcsolatokban, az ismerősök ajánlásainak hatékonyságában, kevésbé találja ígéretesnek az újsághirdetésekben olvasható álláskínálatot és nem sokat vár a kirendeltség közvetítésétől sem. Ha az első három hónap elteltével nem sikerült elhelyezkedni, az újságok formálisan nagyobb szerepet kapnak az álláskeresés során, a valóságban azonban az elhelyezkedés szempontjából alacsony hatékonyságúak, s emiatt jelentőségük nem növekszik.

Az újságok napi böngészése tehát a munka nélkül töltött idő középső ciklusára jellemző. Érdekes módon kettős motivációt tapasztaltunk a rendszeres „újságböngészők" körében. Az egyik csoport lelkiismeretesen átlapozza még kora reggel — elsőnek akarván jelentkezni — az újságokat, hátha mégis talál benne valamit, s naponta szembesül a csalódással, amint azt a következő interjúrészletek is mutatják.

„Ami a Naplóban megjelent hirdetés, vagy bármelyik újságban, szinte mindegyikre válaszoltam. Több olyan hirdetés is volt, amelyikre kellett önéletrajzot, meg mindenféle hókusz-pókuszt írni, de a válasz mindig az volt, hogy sajnos betelt a munkakör, vagy semmiféle választ nem kaptam. Minden meghirdetett előadásra, vagy munkaszervezési lehetőségre eljártam, de nagy a gyanúm, hogy most már ez a dolog két munkára összpontosít: vagy biztosítási ügynök kell, vagy mosóporárus."

„...Volt olyan, hogy én már reggel 7 órakor ott voltam a MAGÉV-nál, amikor hirdette a raktárosi állást. Ahogy mentek befelé, egyből mentem az igazgatóhoz, aki azt mondta, sajnos uram, megelőzte valaki, éppen most kísérik fel. Mondom, hol tudott bejönni, mikor én vagyok az első, itt még senkit sem láttam. Ez csak egy blöff volt. Azt már régen felvették, csak meghirdették az újságban. Nem is egy ilyen volt, rengeteg."

A naponta újságolvasók második csoportja nem kora reggel, kicsit később veszi kezébe a lapokat, s azzal a talán önmagának sem bevallott szándékkal lapozza át, hogy mintegy önigazolásképpen újra meggyőződjön róla: ma sem volt benne semmi, egyszerűen lehetetlen munkát találni.

40 éves férfi. Most járt le a segélyezési ideje.

„... újságban is csak az hirdet, aki másképp nem tud felvenni munkásokat. Ha fel is vesz valakit, mire a fizetésre kerül a sor elzavarja, s vesz fel másokat helyette."

36 éves férfi

„... egyik helyen sem tudtak alkalmazni, mert mire odamentem, már betelt. Aztán meg úgy volt, hogy az állásokat leadták a munkaközvetítőnek, meg az újságokban is meghirdették. Mire leadták volna a munkaközvetítőnek, már az újsághirdetésre jelentkeztek."

C) Elhelyezkedés a kapcsolatrendszer segítségével

Ha a sikeres elhelyezkedés mutatóit vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy az új állás megszerzésében a baráti, rokoni, ismerősi szálak voltak a legcélravezetőbbek. Természetesen ezek a szálak csak akkor hoznak a munkanélküli számára megoldást, ha megfelelően kiterjedt az érintett személy külső kapcsolata. Éppen ezért veszélyes az a tendencia — amire a szakirodalom már felhívta a figyelmet, és amit a mi vizsgálatunk is egyértelműen tanúsít —, hogy a munkanélküliség időtartamának kiterjedésével párhuzamosan egyre szűkül a munkanélküli kapcsolatrendszere. A külvilággal összeköttetést jelentő barátok, ismerősök számának fogyásával együtt csökken az új munkalehetőségről való információszerzés esélye is.

A másik, s talán nem kevésbé jelentős tényező az, hogy az ismerősök közvetítése egyszersmind a garanciavállalás lehetőségét jelenti. Ha valakit beajánlanak egy munkahelyre, esetleg kezességet is vállalnak érte, az tetemesen növelheti az állás megszerzésének az esélyét az „utcáról jött" ismeretlennel szemben. Ilyenkor természetesen az ajánló szavának a súlya is számít, hiszen az ő értékei a munkáltató számára vonatkoztatási pontot jelentenek az új jelentkező esetében is. Különös játék ez: senki nem ajánl olyan személyt, aki a későbbiek során szégyent hozna rá, hiszen azzal az ajánló munkahelyi pozíciói is gyengülnének. Ha tehát a munkáltató megbízik az ajánlóban, akkor megbízik az ajánlott személyben is. A munkába állás után azonban ezek a kapcsolódási pontok soha nem annyira jelentősek, mint a felvétel pillanatában. Egy sikertelen közvetítés után az ajánló nem szenved olyan mértékű hátrányt, mint amilyen előnyhöz jut egy sikeres közvetítéskor a munkanélküli azzal, hogy újra munkába állhat.

25 éves érettségizett férfi

„Én igyekeztem nagyon sok emberrel kapcsolatot tartani. Nagyon sok ismerősöm van, nagyon sokan tudták, hogy munkanélküli vagyok. Eleve nagy volt az ismeretségi köröm... ők mondták, hogy van egy kukás állás. Ketten egy nagyon jó barátommal elvállaltuk."

„...Én próbálkoztam újságtól kezdve ismeretségen... régi osztálytársakon, haverokon keresztül... Volt rá időm, hogy megmozgassak minden lehetőséget, de egyszerűen nem volt semmi. Végül is a rokoni szálakon keresztül sikerült munkahelyet találnom."

D) A „kiközvetítettek"

A munkaügyi kirendeltségen elég nagy százalékban kaptak az eltelt egy év során állásajánlatot a jelentkezők. Ezek az ajánlatok azonban csak a legritkább esetben voltak vonzóak a munkanélküliek számára.

A legfontosabb probléma a felkínált állások esetében az alacsony bér volt, amely nem felelt meg a munkát keresők elvárásainak, és sok esetben a nettó bérösszeg nem érte el még az akkori segélyüket sem.

A munkanélküliek többsége úgy vélekedik, hogy a munkáltatók csak azokat az állásajánlatokat adják a közvetítő irodának, amelyekre más módon nem találnak embert. Ezzel részben fel is mentik a munkaügyi kirendeltséget, másfelől viszont éppen emiatt már eleve előítélettel viseltetnek ők maguk is a kirendeltségtől küldött jelentkezővel szemben.

34 éves segédmunkás nő

„...konyhára tudtam volna menni 4500 forintért egy hónapra, de ez csak a gyereknek a kajára lett volna elég. Lett volna egy takarítói állás is, az pedig 4800 forint körül volt. Ez volt 1991 júniusában."

31 éves szakmunkás férfi

„...én úgy mentem oda, hogy nem akarok munkanélkülire menni, csak ajánljanak valamit, és azt mondták, hogy ajánlanak ők 55 Ft-os órabérrel állást, bruttó. Ez nevetséges..."

25 éves segédmunkás férfi

„Kiküldtek engem sok helyre, de vagy megszűnt már, vagy betelt a létszám, ahova küldtek... Az egyik alkalommal kiküldtek egy üzembe... Volt ott egy férfi, aki intézte a dolgokat... Mutatom neki a papírt, hogy nekem ennyi pénzért ezt mondták, azt mondta erre, hogy annyi pénzt ő nem tud adni."

*

Tisztában vagyunk azzal, hogy a munkanélküliség a továbbiakban sokkal dinamikusabban növekedett, mint a vizsgált időszakaszban, s így a munkaerőpiacon néhány fontos tényező jelentősen módosult — például az elhelyezkedés esélyei romlottak a munkanélküliek növekvő létszáma, s a munkahelyek abszolút mértékben csökkenő száma miatt is —, ennek ellenére gondoljuk, hogy az elhelyezkedést segítő vagy gátló, a rétegből kikerülést meghatározó tényezők sorravétele hasznos lehet, s irányaiban megegyezhet a napjainkban is tapasztalható folyamatokkal.

A kutatást természetesen nem tekintjük befejezettnek, s a tanulságok, eredmények is főként egy további — nagyobb elemszámú és szisztematikusabb — vizsgálathoz szolgálnak hipotézisekként.

Jegyzetek

[1] A hivatkozott tanulmányok:
Bánfalvy Csaba: A munkanélküliek szociális jellemzőiről, *Esély*, 1991. 4. 97–108.
Nagy Gyula: „Aki segélyért jön és tudok neki munkát adni, azt kiejtem." A munkanélküliek segélyezéséről. *Mozgó Világ*, 1991.1. 96–103.
Fekete-Szabó S.-Sándor I.: A munkanélküliség Jász-Nagykun-Szolnok megyében. *Statisztikai Szemle*, 1991. 6. 458–470.

[2] Az elkészített interjúkból (adathiány miatt pl. nem egyértelmű válaszok, besorolási nehézségek) a mintát bemutató táblázatok szerkesztése során 95-öt tudtunk felhasználni.

[3] Zöld Bálintnak, a Magyar Pszichiátriai Társaság elnökének előadása 1992. január 16-án a „Munkanélküliség és mentálhygiéne Magyarországon 92" c. konferencián.

[4] M. Jahoda: Foglalkoztatás és munkanélküliség az 1980-as években. *Szociológiai Figyelő*, 1991. 1. 5–32., 8.

[5] Simonyi Emőke Pécsett végzett kutatásai alapján.

[6] Csoba Judit: A bölcsődés korú gyermeket nevelő családok szociális helyzete Debrecenben. Munkatanulmány, Debrecen, 1992.

[7] Bálint György az Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóság Orvosszakértői Intézetének főigazgató-főorvoshelyettese nyilatkozta 1991 novemberében: „...sok munka nélkül maradt személy kéri a leszázalékoltatását, aki ha állását nem vesztette volna el, nem folyamodna nyugdíjért." Rokkantnyugdíjaztatás: Menekülés a munkanélküliségtől. *Napló*, 1991. 11. 23.

[8] M. Jahoda i.m., 19.

[9] Fóti János–Illés Sándor: *A munkanélküliség demográfiai vonatkozásai.* Népességtudományi Kutatóintézet, Budapest, 1992. 2. 30.

Borsos Endre–Csite András–Hella Ferenc

RENDSZERVÁLTÁS UTÁN FALUSI SORSFORDULÓ ÖKÖRITÓFÜLPÖSÖN

Kutatási beszámoló

Bevezetés

Az alábbi dolgozat a „Rendszerváltás után — falusi sorsforduló a Kárpát-medencében" című kutatás[1] első, magyarországi eredményeit összegzi.

A kutatás kiindulópontjaként az a feltételezés szolgált, hogy a trianoni békeszerződést megelőzően a vizsgált három falu Beregszász–Szatmárnémeti vonzáskörzet térségében, egy gazdasági övezetben helyezkedett el. A határok módosulásával és az ezt követő állami elzárkózási politika révén a mezőgazdasági termelés és fogyasztás kialakult rendszere felbomlott. Mivel falvaink lakosainak többsége a mezőgazdaságból élt, s él még ma is, feladatul tűztük magunk elé az egykori — igaz azóta az iparosítással valószínűleg jelentősen megváltozott — gazdasági kapcsolatháló esetleges újraszövődésének feltérképezését. Úgy véltük, a rendszerváltás megteremtette a liberalizáltabb külgazdaság-politika érvényesülését, és az állam befolyásának, ellenőrzésének visszaszorulása révén lehetőség kínálkozik a békeszerződés előtti kapcsolatok részleges újjáéledésére, a kialakult fejlettségbeli különbségek csökkenésére.

A *rendszerváltás*t mint a politikai szféra fogalmi körébe tartozó jelenséget, úgy is megpróbáltuk körbejárni, hogy kiderüljön, kik is kerültek előnyösebb pozícióba a változások révén: kik voltak azok, akiknek személyes státuszbeli és pozicionális emelkedése egybekapcsolódott az átalakulás előrehaladásával. A téma magyarországi és romániai szakirodalmára alapozott hipotézisünk szerint a nyolcvanas évekre létrejött az a csoport, amely alacsonyabb szervezeti pozíciókkal bírt ahhoz képest, ami magas társadalmi elismertsége, presztízse révén neki kijárt volna, s a politikai változások e csoport megszerveződését és hatalomra kerülését hozták.

A területi és foglalkozási *mobilitás* vizsgálata során a rendszerváltás közepette kialakult makrogazdasági helyzet egy aspektusát, az egyéni reakciók meghatározott típusát kívántuk felmérni. Azt a jelenséget kívántuk tehát elemezni, hogy a széles rétegek számára romló megélhetési körülmények, a munkalehetőségek csökkenése indukál-e vándorlást, munkaerőmozgást, s ha igen, milyen mértékűt. Látva azt, hogy a jelenség átlépi az országhatárokat, úgy gondoltuk, a kutatásnak is ugyanezt kell tennie.

A kutatás során az *etnikai*, *felekezeti* konfliktusok feltérképezését is fontos feladatnak tartottuk, abból a megfontolásból, hogy a térség, s maga a három falu is vegyes lakosságú (magyar többség mellett, cigány, román, ruszin-ukrán kisebbségek), így a gazdasági változásokra adott válaszokban esetleges ilyen hátterű eltérések is előfordulhatnak.

A fenti hipotézisek kidolgozásához és operacionalizálásához a magyarországi faluban, Ökörítófülpösön végzett terepmunka szolgált kiindulópontul. A rendelkezésünkre álló magyar szakirodalom ezt a megoldást tette indokolttá, ugyanis ha a községek regionális összetartozásáról alkotott fenti feltételezésünk igaz, az így kialakított fogalmi készlet többé-kevésbé eredményesen alkalmazható — legalábbis kezdetben — a másik két helység esetében is.

A terepmunka befejeztével, a tapasztalatok feldolgozásához látva az a kép alakult ki bennünk, hogy a megszerzett ismeretek jó alapul szolgálhatnak a magyar polgárosodás-irodalomban lassan letisztuló gondolatok, hipotézisek ellenőrzésére, illetve néhány problémának a konkrét kutatás alapján történő átfogalmazására.

Úgy látjuk, hogy a polgárosodás fogalma körül sűrűsödnek össze az utóbbi évtizedek magyar szociológiájában az elmúlt 40 év egyes társadalmi jelenségeiről, folyamatairól — például a második, árnyékgazdaságról, a vagyonosodásról, a szocialista vállalkozásokról — kialakult különböző felfogások. Ennek legnagyobb hatású megfogalmazói Márkus István az utóparasztság, Juhász Pál a parasztpolgárosodás, Szelényi Iván és Kovách Imre (eltérőképp megfogalmazva) a polgárosodás koncepcióival.

Nem találtunk azonban olyan hipotézisrendszert, amely az 1989 óta végbement társadalmi mozgások leírására konzisztens fogalmi keretet kínálna. Ennek okai közt bizonyára az egyik legfontosabb az, hogy a változások rendkívül gyors üteműek voltak, a tudományt váratlanul érte a rendszerváltás. Elemzésünk során abból indultunk ki, hogy a magyar társadalom életében a makroszintű politikai és gazdasági változások olyan jelenségeket, cselekvési típusokat, csoportokat hívnak életre, amelyek a megelőző 20–30 évben megismertektől jelentős mértékben eltérnek. Úgy véltük, hogy a rendszerváltás során a gazdasági és politikai szféra átrendeződése új csoportok létrejöttét indukálja. Kialakulásuk, illetve az eddigi csoportok átalakulása csak a nyolcvanas évek végi állapotokból kiindulva érthető meg.

A magyar szociológiai irodalomnak az az ága, amely az elmúlt 20–30 év falusi mozgásait vizsgálta, kidolgozta a falusi társadalom rétegződésének alapképletét. Az eltérő hangsúlyok ellenére a Szelényi-féle (1992) „káderek–proletárok–paraszt-munkások–vállalkozók" négyes klasszifikációt a téma kutatói lényegében elfogadták. Kiindulásképpen mi is ezt tettük. Problémát és ebből következően vizsgálati témát az jelentett számunkra, hogy az átalakulás során miképp alakult a polgárosodás folyamatába a hetvenes–nyolcvanas években bekapcsolódott egyének és háztartásaik helyzete. A 4 fő csoport közt milyen eltolódások mentek, illetve mennek végbe a gazdasági recesszió elhúzódó időszakában? Milyen eltérő alkalmazkodási mechanizmusokkal találkozunk a falusi népesség különböző rétegeiben, és az eltérő alkalmazkodás milyen mintákat alakít ki, és így milyen új csoportok jönnek létre?

A hosszú gazdasági válságot azért is tartjuk érdekes vizsgálati időszaknak, mert lehetőséget kínál arra, hogy verifikáljuk a hetvenes–nyolcvanas években, tehát egy alapvetően prosperáló, illetve stagnáló időszakban kimunkált és részben bizonyított hipotéziseket. Hisz a fellendülési időszakok általában csökkentik a vagyoni, életmód-

beli, gazdálkodási különbségeket, míg a recesszió során ezek növekedése tapasztalható.[2]

Mindezek figyelembevételével arra a következtetésre jutottunk, hogy *retrospektív* szemlélet segítségével többet érthetünk meg az elmúlt évtizedek magyar falujában végbement változásokból. Alapfeltételezésünkként az a tétel szolgált, miszerint az autonómiára törekvés, a totalitárius társadalomszervezési eljárásokkal szembeni „népi ellenállás", a „csöndes forradalom" győzelméhez érkezett. Elhárultak az intézményes akadályok a szimbolikus tőkék szintjén a nyolcvanas években megkezdődött átrendeződés kiteljesedése, vagyis a társadalmi alrendszerekben a pozicionális átrendeződés elől. A politikai rendszerváltással megszűntek azok az erők, amelyek a káderesedést és proletarizációt, mint preferált társadalmi folyamatokat biztosították. Szabaddá vált az út a polgárosodás, a vállalkozóvá válás, a kapitalizálódás irányába. De csakugyan szabaddá vált-e az út, vagy netán új akadályok támadtak, új, eddig ismeretlen alkalmazkodási mechanizmusok? Vagy tán az átalakulás során épp az a tapasztalat ment veszendőbe, melyet az elmúlt évtizedekben halmoztak fel az emberek a rendszer természetéről, státuszuk megőrzésének vagy épp emelésének lehetőségeiről?

Kik a haszonélvezői a változásoknak, kik a legkorábban alkalmazkodók, a nyertesek? S kik a vesztesek, s miért épp ők? Vajon a „csöndes forradalomban" Szelényi Iván szerint oly központi szerepet betöltő középparasztság, vagy talán a Márkus István-féle utóparasztság ivadékai-e a főszereplők?

Rendkívül összetett problémakörrel kellett és kell megbirkóznunk a kérdések megválaszolása során. E dolgozat keretei közt csupán tapasztalataink összefoglalására és ennek alapján néhány következtetés levonására tehetünk kísérletet. Mivel anyagi lehetőségeink korlátozottak, ezért a részt vevő megfigyelésen alapuló falumonográfia lehetőségét egyelőre el kellett vetnünk, így csak az alábbi megközelítési módok alkalmazására nyílt lehetőségünk: mélyinterjúk készítése, próbakérdőívek lekérdezése és pontosítása, fotók készítése, a rendelkezésre álló statisztikai forrásanyag feldolgozása (népszámlálások, mezőgazdasági összeírások), illetve néhány eseményen való megfigyelő részvétel (pl. esküvő).

Az alábbiakban ökörítófülpösi kutatásunk eredményeit mutatjuk be: a falu gazdaságának jellemzőit, a gazdasági magatartástípusait, majd a foglalkoztatási szerkezet és a politikai elitváltás alakulását vesszük sorra. Mindezek alapján az Ökörítófülpösön tapasztaltakat szélesebb kontextusban is elhelyezzük.

Helyzetkép Ököritófülpösről

1. Ököritófülpös földrajzi helyzete, természeti adottságai, népessége, infrastruktúrája

Ököritófülpös Szabolcs-Szatmár-Bereg megye — és egyben az ország — északkeleti sarkában fekszik kb. 20 kilométerre a román–magyar határtól. A falun áthalad a csengersimai határátkelőhely felé vezető főútvonal. Ebből a szempontból fekvése kedvezőnek mondható, hiszen a falun jelentős nagyságú tranzitforgalom halad át.

A község szempontjából kedvezőnek tűnik az a körülmény is, hogy a Szamos a közelben folyik, vizét esetleg öntözés céljára hasznosítani lehet a jövőben. A Holt-Szamos egyenesen kettészeli a falut, a hajdani két községet, Ököritót és Fülpöst választva el egymástól. Halastóként való hasznosítása szintén szóba kerülhet a közeljövőben. A falu közelében fekvő, jelenleg önálló önkormányzattal rendelkező Rápolt község határában turisztikai célokra is alkalmas Szamos szakasz van kiépülőben.

Kedvezőtlen körülmény, hogy a falu közelében nem található olyan város, mely felvevő- és exportpiacul szolgálhatna a mezőgazdasági termékek számára. A trianoni békeszerződés értelmében vélhetően azok a városok kerültek más államok fennhatósága alá, amelyek ezt a szerepet betöltötték. Ezt látszanak alátámasztani idősebb interjúalanyaink megállapításai is, akik szerint főképp a beregszászi zsidó kereskedők közvetítették a falu termékeit távolabbi felvevőpiacok felé. Mátészalka és Fehérgyarmat az elmúlt 70 évben nem tudott hasonló szerepet kialakítani (ezért is emlékeznek szívesen az idősebb gazdák a háború alatti évekre, mikor a Trianon által szétszakított régió gazdasági egysége helyreállt).

A falu természeti adottságai jónak mondhatók egy alapvetően mezőgazdasággal foglalkozó település számára. A községhez tartozó földterület 3343 ha, ebből belterület 311 ha. A föld minőségére vonatkozóan a tsz adataiból vonhatunk le következtetéseket.

A község földterületének összetétele 1989-ben

	hektár	százalék	aranykorona	százalék
szántó	2105	85,6	38424	91,8
kert	20	1,0	–	
gyümölcsös	87	3,5	2956	7,0
gyep	65	2,6	427	1,0
erdő	16	1,0	60	0,2
művelés alól kivont terület	165	6,7	–	
	2458	100	41867	100

Feltételezve, hogy a magántulajdonban lévő földterület (ami egyelőre elenyésző nagyságú) minőségileg nem különbözik a tsz-tulajdontól, azt mondhatjuk, hogy a földek átlagos aranykorona értéke hektáronként 18.4 ark. Ennél lényegesen nagyobb a gyümölcsösök értéke: 33.97 ark/ha. Altalajkincsekkel a község nem rendelkezik.

A településen élő 2152 fő (1991) életkori megoszlása:

		százalék
0–17 éves	571 fő	26,5
18–59 éves	1157 fő	54,7
59 éven felüli	424 fő	19,7

1960 és 1990 között a lakosság száma csökkenő tendenciát mutatott (2678 főről 1969-re), azóta lassan növekszik. 1989. január elsején az 1009 munkaképes korú lakosból csak 44 volt munkanélküli, 1991. december 31-én számuk elérte a 165-t, azaz az 1157 munkaképes lakos 15 százalékát. Ottjártunkkor ez az arány már 30 százalék fölé emelkedett.

A községben jelentős cigány népesség él (1989-ben 362 fő, az összlakosság 17%-a), mely két csoportban két vajda vezetésével Fülpösön elszórtan, míg Ököritón egy csoportban lakik.

A lakosság vallási megoszlásáról nincsenek pontos adataink, annyi azonban bizton állítható, hogy az itt élők nagy része, a katolikus cigányok kivételével, református. A faluban lakó lelkész szerint kb. 10–12 család él rendszeres hitéletet.

A lakásállomány az országos átlaghoz képest meglehetősen elavult, zömmel a hetvenes években, az árvíz után épült, bár sok a két világháború között épült ház is. A faluban jelenleg 670 ház található, ebből

		százalék
1 szobás	181 db	27,0
2 szobás	295 db	44,0
3 és több szobás	194 db	29,0

A lakásállomány is, miként a népesség, 1990-ig csökkent (évi egy-kettővel), azóta lassú növekedés indult meg.

Az ivóvíz- és energiaellátás megfelel a magyar átlagnak (1993 folyamán kezdik el a földgázhálózat építését), a távbeszélő hálózat jobban kiépült. Az 1990 decemberében átadott 400 fővonalas központra folyamatosan kapcsolják rá a lakossági állomásokat. Az úthálózat állapota az átlagosnál rosszabb, a főútvonalon kívül alig van burkolt út.

Az iskolai és óvodai ellátás infrastrukturális feltételei adottak. A község iskolája a jelenlegi létszámnál sokkal több gyerek befogadására készült, a községben ugyanis

tavalyig egy állami nevelőintézet is működött a hajdani Németh-kastélyban. Jelenleg inkább az iskola kapacitásának kihasználása okoz gondot. Az egészségügyi ellátás feltételeinek biztosítása terén az önkormányzat éppen az idén tesz nagy előrelépést az egészségügyi ház átadásával. A falunak eddig nem volt saját orvosa, a körzeti orvos Tyukodról járt át, mivel a lakásfeltételek nem voltak számára biztosítva.

Mindent összevetve megállapíthatjuk, hogy Ököritófülpös természeti-infrastrukturális feltételei nem maradnak el jelentősen az országos átlagtól. Ami igazán hátrányosnak tekinthető az földrajzi elhelyezkedése.

A határ közelsége — a térség városaival (Kisvárda, Mátészalka) eltérően — szinte semmilyen pozitív hatással nincs a falura. A vendéglátó egységek nem rendezkedtek be az idegenforgalomra, úgy tűnik, a kiskereskedők sem ebből akarnak megélni. Egyetlen kivételként a Gazdaboltot említhetjük, amely forgalmának nagy részét a határ túloldaláról érkezőkkel bonyolítja le. A főleg mezőgazdaságból élő falu jelen pillanatban teljesen nélkülözi a biztos felvevőpiacot, ami mind a termelőszövetkezetet, mind a magántermelőket súlyosan érinti.

A rendszerváltás következtében fellépő gazdasági problémák (üzemek bezárása, munkanélküliség, agrárrecesszió) az eddig látens hiányosságokat felszínre hozták, de természetesen meg nem oldhatták.

2. A gazdasági tevékenység szervezeti formái

A kutatás során különös figyelmet szenteltünk a különböző gazdasági tevékenységek rendszerezésének. A gazdaság első, második stb. szférákra osztása a magyar szakirodalomban a nyolcvanas évek kutatásainak eredményeképpen honosodott meg. Mi is alkalmaztuk ezeket a fogalmakat, de az esetleges félreértelmezések elkerülése érdekében szeretnénk tisztázni fogalomhasználatunkat.

A szférák megkülönböztetését két dimenzió mentén végeztük el, *egyrészt* aszerint, hogy a gazdasági interakcióban tulajdonost cserélő áru, információ, egyéb jog állami, szövetkezeti, egyéb gazdasági társasági, avagy egyéni tulajdonban van-e, *másrészt* pedig aszerint, hogy az interakció legális, azaz törvényes-e. Így *első gazdaság*on azokat a gazdasági interakciókat s hozzájuk kötődő intézményeket értjük, ahol állami, szövetkezeti és más gazdasági társasági tulajdonban levő jogok legálisan cserélnek gazdát, *második gazdaság*on az egyéni tulajdonban levő jogok legális átruházását, *harmadik gazdaság*on az állam, a szövetkezetek és egyéb gazdasági társaságok tulajdonát képező jogok törvényellenes mozgását (pl. fusizás, munkahelyi lopás stb.), *negyedik gazdaság*on pedig az egyéni tulajdonú jogok államilag nem engedélyezett mozgását (pl. illegális, számla nélküli értékesítés, vámszabályok kijátszása, „csencselés") értjük.

A gazdasági tevékenységek fenti csoportosítása lehetőséget kínál arra, hogy bizonyos összefüggésekre rámutassunk. A következő részben ismertetjük azokat a jogi szervezeti formákat, melyek Ököritófülpös gazdasági életét meghatározzák. Ezt azért tartjuk szükségesnek, hogy a bemutatandó tipikus interakciókat el tudjuk helyezni abba az

intézményi környezetbe, mely ezeknek épp *egyik* fő meghatározója. Ezek alapján a falu gazdasági szervezeteit öt csoportba sorolhatjuk:

a) a termelőszövetkezet
b) állami szolgáltató szektor
c) kisiparosok, kiskereskedők
d) START Kft
e) mezőgazdasági vállalkozók

(A témánk szempontjából kiemelten fontos ötödik csoportot a következő fejezetben mutatjuk be részletesen.)

A helyi munkaerő struktúrája 1989. január elsején

	férfi	százalék	nő	százalék	összesen	százalék
ipar	8	2,2	1	0,3	9	1,0
építőipar	4	1,1			4	0,4
mező- és erdőgazd.	177	48,8	132	37,2	309	34,0
szállítás, hír.	10	2,7	2	0,6	12	1,3
vízgazdálkodás	1	0,3			1	0,1
személyi szolg.	1	0,3	4	1,1	5	0,5
egészségügyi, szoc. és kult. szolg.	16	4,5	65	18,3	81	8,9
közigazgatás	13	3,5	23	6,5	36	4,0
helyben dolgozók összesen	230	63,4	227	64,0	457	50,2
napi ingázók	133	36,6	128	36,0	261	28,7
heti, havi ingázók					192	21,1
aktív keresők összesen	363	100	355	100	910	100

A fenti táblázat számunkra két fontos információval szolgált. Az egyik az ingázók magas száma, amely jól jellemzi a helyi munkaerő-kereslet szűkösségét, és amelyből arra is következtethetünk, hogy a falu lakosságára milyen hatással voltak az elmúlt években az iparban végbement, elsősorban az ingázókat sújtó elbocsátások. Az önkormányzat becslése szerint a munkaképes korú lakosság 30 százalékát kitevő munkanélküliek java része a volt ingázók közül kerül ki.

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak magas aránya (a helyben foglalkoztatottak 64%-a) azt bizonyítja, hogy ez az ágazat meghatározó a falu gazdasági életében. A volt állami nevelőintézet ingatlanán berendezkedő START Kft még csak készülődik a rehabilitációs központ beindítására, a helyi kisipar pedig alulfejlett, alig van főállású kisiparos a faluban. Az önkormányzatnak egyetlen vállalkozása van, a tejbegyűjtő központ, és ez is csak egyetlen személyt foglalkoztat. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a többi területen (tanügy, közigazgatás stb.) dolgozók jövedelmük jelentős részét a mezőgazdaságból szerzik, olyannyira, hogy az itt végzett tevékenység gyakran fontosabb számukra, mint az első gazdaságban ellátott munkájuk.

A fentiek ismeretében felmérhető a tsz jelentősége a község életében, hisz a mezőgazdaságot jelen pillanatban a tsz igen erős dominanciája jellemzi. Az egyébként is kevés mezőgazdasági magánvállalkozó között alig akad kettő-három, aki teljesen függetleníteni tudja magát tőle. A faluban tehát az első, a második és a harmadik gazdaságban egyaránt a mezőgazdasági tevékenység a meghatározó, és ez elválaszthatatlan a tsz-től.

a) A Szamosmenti Egyetértés MGTSZ

Ököritófülpös alapvetően szegényparaszt és cselédközség volt a földosztást, illetve a tsz szervezést megelőzően. Talán ennek is tulajdonítható, hogy a környéken elsőként itt alakult meg a tsz (egyébként az országban is az elsők között). Ez a későbbiekben helyzeti előnyt jelentett a falu számára, például a tanácsi központ kiválasztásakor.

1978-ban az ököritófülpösi, a győrteleki és a géberjéni termelőszövetkezetet összevonták „Szamosmenti Egyetértés Mgtsz" néven. Az új tsz-ben, nevével ellentétben, egyáltalán nem uralkodott egyetértés, főleg miután (1982–1985 között) hatalmas veszteséget halmozott fel. Bár 1986-tól egészen 1989-ig nyereséggel működött (közben állóeszköz-állománya csökkent), a felhalmozott adósságtól nem sikerült megszabadulnia. 1990-ben ismét veszteséges volt, és 1991 júliusától szét is vált az eredeti három részre. A régi vezetők eltűntek az irányításból. A szétválást a cégbíróság még nem jegyezte be, így jogilag még mindig egy nagy termelőszövetkezet létezik, holott de facto már egy éve három teljesen elkülönült gazdasági egység működik három vezetőséggel (a vagyonmegosztás is megtörtént).

Az új ököritófülpösi tsz 182–184 millió forintos mérleg-főösszeggel, 51 millió forintos hitelállománnyal indult 1991-ben. A földek minőségét és művelési ágak szerinti megoszlását egy korábbi táblázatban már összefoglaltuk. Az 51 millió forintos hitelállományból a szállítók és a bankok 14–14 millióval, a központi Területfejlesztési Alap pedig 23 millióval részesedik.

A hitelek, főleg a banki jelzáloghitelek, nagyon megterhelik a szövetkezetet. A legjobb földeket (a gyümölcsöst) kötötték le. A 14 millió forint banki hitelből 7 milliót már sikerült visszafizetni, semmi remény sincs azonban a KTA visszafizetésére. Miután a hitelezők nem hajlottak ennek elengedésére, a tsz kénytelen volt csődöt kérni önmaga ellen. Hogy a helyzet még bonyolultabb legyen, a szétvált szövetkezet ököritófülpösi része megpróbált betéti társasággá alakulni. A BT 16 beltagját a tsz 10 tagú vezetősége, valamint a tsz-iroda 6 fős személyzete alkotja, és 310 kültagja van, ezek a bennmaradni szándékozó volt tagok. (Akik ki akartak lépni, már megtették, a vagyonfelosztás folyamatban van.) A kültagok be is fizették az 1000 forintos hozzájárulást, de a cégbíróság nem jegyezte be a megalakult BT-t sem. Tény, hogy a vezetők elképzelései szerint a csődeljárás és a vagyonmegosztás után a BT tulajdonába került volna a tagjait megillető vagyonrész.

A nem tsz-gazdák, akik a kárpótlás során visszaigényelték földjeiket — számuk egy-két tucat körül mozog —, hevesen támadják a be nem jegyzett BT-t és tsz-t.

Szerintük mindez csak arra való, hogy elodázzák a vagyonnevesítést és -felosztást. Közülük is alig néhánynak van esélye arra, hogy életképes farmergazdaságot teremtsen. Többnyire idős emberek, akiket inkább az ösztön és a nosztalgia motivál, mintsem a gazdasági racionalitás. Jobbára ők alkotják a helyi kisgazdapártot is. Kevesen vannak közöttük volt „kulákok", vagy azok leszármazottai. Az ilyen családok java részét (számuk 15–20-ra tehető, és 20–60 holdon gazdálkodtak) az ötvenes években elüldözték a faluból.

A jelenlegi helyzetben a kompetensnek tekinthető személyek véleménye szerint legfeljebb 20–30 család tudna a faluban életképes magángazdaságot létrehozni. A többiek sem a szükséges tőkével, sem megfelelő tudással nem rendelkeznek. Számukra nem marad más alternatíva, mint a tsz, vagyis a BT, illetve ami végül is lesz belőle, konkurens társas szerveződés ugyanis nem jött létre a faluban. A szövetkezetből kivált gazdák jó része szintén rászorul a tsz utódszervezetére, mivel nem rendelkeznek megfelelő gépparkkal a kivett földek megműveléséhez. Mindezek után talán joggal állíthatjuk, hogy a tsz sorsa központi kérdés Ökörítófülpösön, a csődeljárás után megszületendő utódjának mindenképpen meghatározó szerepe lesz a falu gazdasági életében.

b) Az állami szolgáltató szektor

Ide soroljuk az önkormányzatot mint vállalkozót, az ÁFÉSZ kirendeltségeit, a postahivatalt és a takarékpénztárat. Mint a munkaerő-mérlegből láthattuk, az itt dolgozók száma 159 fő, a tsz után tehát ezek az intézmények foglalkoztatják a legtöbb embert. Privatizációjukról nincs szó, átszervezési szándékról sem tudunk. Az önkormányzat vállalkozása (tejbegyűjtő központ) újszerű ugyan, de kis volumenű (egy alkalmazott) és ráfizetéses. Az ÁFÉSZ boltjai rosszul ellátottak, viszont maga a szövetkezet a legnagyobb termékfelvásárló a faluban, több megbízottja is van.

c) Kisiparosok és kisvállalkozók

Az 1991-es nyilvántartás szerint 25 kisiparos és 11 kiskereskedő tevékenykedik a faluban. A klasszikus kisiparosi szakmák képviselőit találjuk meg közöttük: asztalos, szabó, fuvarozó, fodrász, vízvezetékszerelő stb. Nincs viszont kőműves, cipész és önálló mezőgazdasági felvásárló sem. Az ÁFÉSZ-en kívül néhány nyíregyházi és debreceni kft-nek vannak csak megbízottai. Jószerivel nincs közöttük olyan, aki egyetlen jövedelmi forrásként tekintene vállalkozására, ilyenekre csak a néhány mezőgazdasági vállalkozó között akadunk.

d) A START Kft

A START Kft-t tevékenységének specifikus volta, valamint alkalmazottainak tervezett jelentős száma miatt érdemes kiemelten kezelni. A START mozgáskorlátozott embe-

rek rehabilitációjával foglalkozik, olyan munkalehetőségek teremtésével, amelyeket mozgássérültek is el tudnak látni. 1992 elején vásárolták meg a volt állami nevelőintézet ingatlanait. Terveik közé tartozik többek között egy csomagolóüzem felszerelése és mezőgazdasági tevékenység folytatása is, saját és bérelt területeken. Amennyiben sikerül elérni a tervezett kapacitást, az intézet két év múlva már száznál több helybeli és nem helybeli mozgássérültet foglalkoztatna. Jelenleg azonban csak néhányan dolgoznak itt, volt intézeti alkalmazottak, akik karbantartási munkát végeznek.

3. Gazdák, termelők, vállalkozók

Ebben a fejezetben az egyének gazdasági magatartását és családi–háztartási környezetét rendszerezzük. Ehhez felhasználjuk azt a 25 interjút, amelyekben az alábbi kérdésekre kerestünk választ:

- a háztartásfő származása, családi háttere, korábbi életútja,
- a háztartás nagysága,
- a gazdaság[3] nagysága, kapcsolata a háztartással,
- a gazdaság külső kapcsolatai,
- a gazdaság kialakulásának története,
- az alkalmazott munkaerő és eszközállomány nagysága,
- a monetarizáltság, illetve a reciprocitás szerepe a termelésben,
- az alkalmazott státuszszimbólumok.

E szempontok alapján az alábbi csoportokba rendezhetjük a gazdaságok szereplőit:

a) A vállalkozók régi csoportja

Öt gazdaságot sorolhatunk ebbe a körbe, ahol már a Kádár-rendszer idején is foglalkoztak árutermeléssel a háztáji keretei között, de folyamatosan alkalmazkodva a piac igényeihez, és jelentős tőkét halmoztak fel. Ez a tőke most, a befektetési lehetőségek megnövekedésével, a termelés feltételeinek megteremtésére–bővítésére szolgál. Hárman felvásárlási tevékenységgel is foglalkoznak. Hárman közülük rendelkeztek munkahellyel (most munkanélküliek), míg ketten a nyolcvanas évek derekán hagyták ott az első gazdaságot.

A fellépő munkaerő-szükségletet háromgenerációs, nem együtt élő családjukból biztosítják. Idegent ritkán alkalmaznak, inkább csak szüret idején, amikor viszont nem a széles rokonság és a barátok munkacseréjével oldják meg a munkaigény kérdését. Ide sorolták a vendéglátó egységet üzemeltető, azonban Mátészalkára költözött vállalkozót. A többiek a mezőgazdasághoz kötődő üzemágakban tevékenykednek. A gépesítettség jelentős mindegyik üzemben, a termelést eszközigényes kultúrákra összpontosítják. Jellemző a csoportba soroltakra az újítási szellem: egyikük ma konzervüzemet létesít, a szippantóskocsis-szolgáltatást, az uborkázást és a felvásárlási tevékenységet is közülük kezdték elsőnek. Esetükben jellegzetesen vállalkozói mentalitással találkoznak: a pénzbevétel maximalizálása érdekében piaci újítások beveze-

tésével, magas kockázatvállalással. Az ebbe a csoportba soroltak alkotják a falu gazdaságilag legmozgékonyabb részét, ami egyszersmind megkülönbözteti őket, két esetben pedig már szüleiket is, a Kádár-rendszer átlagos, konform szereplőitől. Két esetben a háború előtti „jó gazdák" leszármazottaival találkozunk, és egyikük kivételével föld(vissza)vétellel kívánnak lehetőséget biztosítani felhalmozásuk további növelésére.

b) A régi helyi politikai elitből kikerült vállalkozók

A vállalkozók másik csoportját a volt MSZMP- és tsz-vezetők alkotják, akiknek az első gazdaságban és állítólag a harmadik gazdaságban is betöltött jelentős pozícióikat kihasználva sikerült tőkét felhalmozniuk. A faluban jelenleg három régi vezető él — egyikük ma is vezető —, míg néhányan már a rendszerváltást megelőzően elköltöztek, s vagyonukat máshol fektették vállalkozásokba.

Sajnos alapvető problémát jelentett a csoport vizsgálatakor a tulajdonukban levő termelőeszközök és tőke felmérése, mivel nemigen kívántak erről beszélni, illetve a beszerezhető információk köre a „pletyka" szintjén maradt. Valószínűleg az is közrejátszik ebben, hogy maguk a résztvevők sem tartották precízen számon saját és az adott intézmény tulajdonát képező tárgyak és jövedelemforrások körét.

Mindhárman fontos vezetői feladatot láttak el a tsz-ben. A nehezen beszerezhető, szűk körű információk alapján arra a feltételezésre jutottunk, hogy pozíciójuk a harmadik szféra szempontjából is kedvező feltételeket biztosíthatott számukra a tsz tulajdonát képező javak feletti rendelkezés tekintetében. A rendszerváltás megindulásával, kihasználva az adódó jogi lehetőségeket, valamint szakértelmükből és hatalmukból profitálva jelentős mennyiségű termelőeszközhöz jutottak előnyös feltételekkel. Lényegében rendelkeznek a nagyobb mezőgazdasági vállalkozás beindításához szükséges tőkével és infrastruktúrával, azonban egyelőre a magatartásukat kivárás jellemzi. A kivárást inkább a bukástól való félelem indokolhatja, semmint a vállalkozói szellem hiánya. Mindhárman szegényparaszt családból származnak és a Kádár-rendszer tipikusnak mondható pártkarrierjét futották be, ami a helyi választásokon elszenvedett vereséggel tört meg. Jó kapcsolatokkal rendelkeznek ma is, hiszen a hajdani ismerősök jelentős része még mindig államhatalmi pozíciót tölt be, vagy épp a magánszférában tevékenykedik. A szolidarítás természetesen működik köztük, s ennek révén olyan gazdasági ügyletek jöhetnek létre, melyek a társadalom más csoportjai számára is jelentős haszonnal bírnak (pl. munkahely teremtése egy üzem beindításával).

Az *a*) és *b*) pontban csoportosított aktorokat vállalkozóknak tartjuk. Felhalmozott tőkéjük különböző eredetű, de közös sajátosságuk a piacorientáltság, az önállóságra törekvés, a pénzbevétel növelésének, a jólét megteremtésének az igénye. Az előbbieknek ez mintegy természetes közege volt olyan időszakban, melyben az állam nem semlegesen viszonyult a különböző tulajdonságokhoz; az utóbbiak a múlt rendszerben az első és feltehetőleg a harmadik gazdaságból profitálva halmoztak fel, majd politikai kényszerűségből váltottak az utóbbi években stratégiát.

c) A helyzetüket stabilizálók

A következő csoportba a falusi méreteket tekintve közepes gazdaságok tartoznak. Közös tulajdonságuk, hogy nem válik el élesen a háztartás és a gazdaság, az üzemméret nem lép túl a háztáji kereteken. Ugyanakkor jelentős nagyságú az állatállomány, illetve megtalálható egy teljesen a piacra termelő üzemág, amelyben meggyet, kört, uborkát vagy almát termesztenek.

Az első gazdaságban is részt vesznek az idetartozók: magas szakképzettségüket az iskolában, a tanácsi vagy a tsz-apparátusban kamatoztatják. Annak idején a háztáji beindításának fő motiváló tényezője a pótlólagos jövedelemszerzés volt, ma már azonban sikeres tőkefelhalmozásuk eredményeképpen jelentős indulótőkét tudnának felmutatni, ha teljesen átváltanának magánvállalkozásra.

Öten tartoznak ebbe a csoportba, a falu életében domináns szerepet betöltő emberek. Gazdasági tevékenységük — Kovách Imre szavaival szólva — piacorientált, a jóléti mobilitás ethosza és a társadalmi normák erős befolyása jellemzi.

A második gazdaságban való részvételük kizárólagosan a mezőgazdasághoz kötődik, a tanárok esetében a fő ösztönzést a pedagógusi illetményföld jelentette. Az üzem működtetése során igénybe vett családi segítség a testvérekre már nem terjed ki (a gazdaság nagysága ezt nem is indokolja), szüretkor a szélesebb rokonság és a szomszédok munkaerő-cseréjével fedezik a szükségletet.

d) Az alkalmazkodni nehezen tudók

Ide azokat soroltuk, akik szintén részt vesznek mind az első, mind a második gazdaságban, de háztájijuk nagyságrendekkel kisebb az előző csoportba tartozókénál, illetve az első gazdaságban betöltött munkakörök alapján nem sorolhatók a foglalkozási elit kategóriájába. Tevékenységük a második gazdaságban leginkább arra szolgál, hogy elért társadalmi státuszukat biztosítsák, stabilitásra törekszenek. Feltételezzük, hogy az ez alá a kategória alá soroltak teszik ki a falu többségét. 4–5 esetben végeztük el a részletes elemzést, s ebből extrapoláltuk megállapításainkat a számos, részletesen nem végig kérdezett interjú alanyunkra. Mindezek alapján az a feltételezés is megfogalmazódott bennünk, hogy a származást tekintve, a csoportba soroltak felmenői szegényparasztok vagy cselédek voltak. Többnyire önellátásra törekszenek és a háztartás pénzbeli kiadásainak csökkentésére. Esetükben tehát a gazdasági recesszióhoz való alkalmazkodás stratégiája alapvetően a létbiztonságra irányul, a kockázatvállalási tényezőket igyekeznek kizárni a család életéből, gazdálkodásukban védekezésképp a naturális kapcsolatokra való áttérést preferálják.

A háztájit többnyire egyéni-családi munkaerővel művelik, a gépesítettség foka alacsony. Szüret idején a többletmunkát munkaerő-csere révén biztosítják, a rokonság, a szomszédok és a barátok segítségével. Fontos kiemelni, hogy jelentős részük a hatvanas évektől fogva ingázó volt, a budapesti és debreceni iparban történt leépítések elsősorban őket sújtották. Tőkefelhalmozásuk nem ért el olyan nagyságrendet, hogy most

mobilizálható vagyont tudnának vállalkozásba fektetni. Kiszolgáltatottságuk eléggé nagyfokú, a felemelkedás lehetőségeit alacsony képzettségi szintjük miatt sem tudják kihasználni.

e) Akik a negyedik gazdaságból élnek

Néhányan a negyedik gazdaság szférájában tevékenykednek. Véleményünk szerint ők szintén vállalkozóknak tekintendők: igyekeznek tőkét felhalmozni, pénzt gyűjteni és befektetni, bár alacsony társadalmi presztízsű ügyletek révén. Talán épp a negyedik gazdaságban találkozhatunk leginkább az autonómiára törekvés, a piaci koordinációnak való teljes alárendelődés ügyében működő vállalkozókkal. Néhány falubeli cigánynak a kelet-európai cigányszolidaritás alapján is működő ruha- és színesfém-üzlete mellett egy-két özvegyasszony illegális italkimérését sorolhatjuk ide. A megnövekedett alkoholigény kielégítésére létesült vállalkozások a lebukás veszélyével és költségével is számolnak. A piacralépés helyét esetükben (hasonlóan a cigányokhoz) az is meghatározta, hogy nem voltak széles kapcsolataik, mozgáslehetőségeik az önálló termelésben, vagy a nagy mozgást igénylő mozgókereskedelemben. Ennek oka az első két szférába lépés magas költsége, a kedvezőtlen hitelfeltételek, amik a periferiális csoportok felzárkózásának fő akadályai. Véleményünk szerint a nagy mobilitással bíró cigányok kereskedésből realizált haszna a tőkeallokáció hatékony formája.

Figyelembe kell venni e kérdés vizsgálatakor a növekvő munkanélküliséget is. A szűkebb térség nemzetgazdaságai olyan tartós és globális válságba jutottak az utóbbi időben, mely a foglalkoztatottság jelentős csökkenésével járt és jár együtt. Az így feleslegessé váló munkaerő, vagyis a megélhetési gondokkal küszködők egyre szélesebb köre kényszerül a negyedik gazdaságba. Ökörítófülpösön a cigányvajda és családja vesz részt a „seftelésben". Korábban az ingázók vezetője, majd a fülpösi vajda funkcióját viselő ember jelentős vagyont gyűjtött a kereskedésből. Annak feltérképezése, hogyan alakul az üzletmenet és a beruházási tevékenység, a jövő kutatásának egyik legérdekesebb feladata lehet.

f) A peremre szorulók

Az egyének gazdasági interakcióinak feltárása során a hatodik csoportot azok az emberek alkotják, akik a vagyoni helyzet, az életkörülmények perifériájára szorultak. Közéjük tartozik az özvegyek, különösen az özvegy férfiak jelentős része és a cigányok nagyobbik része is. Sokan küszködnek beilleszkedési zavarokkal, és a deviancia jelenségei is gyakoribbak körükben. Nemigen vállalnak munkát, kiadásaikat nyugdíjakból, a szociális segélyekből és egyéb juttatásokból fedezik. Csak fogyasztóként vesznek részt a piacon, s lényegében az első gazdaság támogatásaiból élnek.

4. Mobilitás, foglalkoztatás, migráció

A községre vonatkozó statisztikai adatok alapján azt állapíthattuk meg, hogy a falu lakosságának mobilitási változásai egybeesnek az országban 1945 után végbement társadalmi-gazdasági átalakulások fordulópontjaival. Az ötvenes évek elején követett agrárpolitika, az erőszakos tsz-szervezés, a beszolgáltatási rendszer, a kulákoknak és családtagjaiknak kitelepítése nyomán megindult a paraszti népesség elvándorlása a faluból. 1949-ben három földbirtokos családot telepítettek ki, majd ezt követte 1950-ben a kuláklisták összeállítása, amelynek további 11 család esett áldozatául. A kitelepítettek nagyobb része a szakképzetlen ipari munkások sorába lépett. A kollektivizálás előbb-utóbb a faluban is elérte célját, egy birtokos család kivételével a korábbi birtokosok tsz-tagok lettek.

A környező ipari telepítések következtében tovább nőtt a mezőgazdaságból kilépők száma. Java részük el is költözött Mátészalkára, Nyíregyházára, Debrecenbe, Budapestre. A nyolcvanas évekre jellemző tendencia a mezőgazdaságból való kilépők városba költözése. Az egylépcsős mobilitás mellett nőtt a többlépcsős mobilitás is (mezőgazdasági fizikaiból szakmunkás, egyéb szellemi, vagy értelmiségi lesz, a segédmunkás szakmunkássá, illetve a szakmunkás értelmiségivé válik).

A falu társadalmi életében nagy szerepet játszik a *munkahely és lakóhely szétválása*. A napi ingázók jelentős részét (kétharmadát) a Mátészalkán (MÁV, Bútorgyár), Nyíregyházán, valamint Porcsalmán dolgozó betanított, illetve szakmunkások alkotják. A másik részük pedig Győrteleken, Fehérgyarmaton, Cégénydányádon dolgozik, többsége irodai alkalmazottként. A cigány lakosság körében is jelentős azoknak a száma, akik építőipari segédmunkásként dolgoztak Budapest, Debrecen ipartelepein, bár túlnyomó többségük csak ingázott és nem költözött el véglegesen.

Az 1980-as évektől a helyi munkaerő megtartásában jelentős szerepet vállalt az ökörítófülpösi tsz. Melléküzemágként fonodát létesítettek, amely a helybeliek mellett a szomszédos falvak (Géberjén, Győrtelek, Kocsord, Rápolt, Porcsalma, Fülpösdaróc) lakosainak is munkalehetőséget nyújtott. Az itt dolgozók többsége nő volt, segéd-, illetve betanított munkás. 1990-ben, amikor az 523 tsz-tag kétötöde fonodában dolgozott. A helyi munkaerő aránya ebben az üzemágban meghaladta a 60 százalékot.

A tsz növénytermesztésre és állattenyésztésre rendezkedett be, és ennek megfelelően alakult foglalkoztatási struktúrája is (mezőgazdasági fizikai, gazdasági szakemberek, mezőgépészek stb.). Az 1991-es év közepétől a fonodát felszámolták, így a tsz 1991 végén már csak 266 tagot számlált (közben a szétválás is megtörtént). A foglalkoztatási struktúra a következőképp oszlik meg a helybeliek, illetve bejárók között:

	helyi százalék	bejáró százalék
mezőg.-i fizikai	88	12
műszaki szakember	87	13
gazdasági szakember	86	14

A falu életében jelentős szerepe volt az 1953-tól működő Gyermek és Ifjúsági Otthonnak. 1985-ig az intézet leányotthonként működött, és 100–110 gyereknek adott helyet. Az otthon 1975-ben 20, majd 1992. január 31-i megszűnéséig 41 főnek biztosított munkalehetőséget. Az intézetben tanárok, tanítók, nevelők, gazdasági és technikai szakemberek dolgoztak. Közülük ketten munkahelyük megszűnése után Mátészalkára költöztek, két pedagógus Mátészalkára, illetve Cégénydányádra ingázik, ahol hasonló gyerekotthon működik. A többség nem talált munkát. A faluban élő értelmiségiek nagyobbik részét az általános iskola foglalkoztatja. Az 1991/92-es tanév végén 26-an tanítottak az iskolában, míg a diákok száma a gyerekotthon megszűnésével 331-ről 259-re esett vissza. A helyi összeírások szerint további csökkenés várható, mivel a korábban szokásos 3–4 gyermekes családok száma egyre csökken. Az 1–2 gyermekesek vannak a legtöbben. A cigány etnikumúak körében továbbra is magasabb a népszaporulat, itt a 4–5 gyermekes család sem ritka.

Az 1990/91-es tanévben a beiratott cigány gyermekek száma 159 volt (110 falubeli és 49 intézeti), míg az 1991/92-esben 96. (Ez egyébként jól mutatja a két etnikum eltérő korosztályi megoszlását, hisz a cigányok közül majd minden negyedik, míg a nem cigányok közül csak minden tizedik iskolaköteles korú.)

A rendszerváltást megelőző húsz év *migrációs folyamat*ainak részletesebb feltárása érdekében kérdőíveket töltettünk ki egy negyven fős mintával, melyet az önkormányzati és a termelőszövetkezeti nyilvántartások alapján választottunk ki. Ennek alapján megállapítottuk, hogy az Ökörítófülpösre betelepülők száma 1971 és 1980 között volt a legmagasabb (a megkérdezettek 55%-a) , amit alapvetően a munkahely (iskola, gyermekotthon) határozott meg. Ebben az időszakban települt a faluba a ma ott élő értelmiség közel kétötöde, akik többsége a környező településekről (Csenger, Porcsalma, Tyukod, Géberjén) érkezett, de Nyíregyházáról, Szamosszegről is jöttek új lakosok a községbe. Ha a számításokat az összes betelepülőre vonatkozóan végezzük, akkor megállapíthatjuk, hogy 44 százalékban munkahelyi, 33 százalékban családi–házassági, 22 százalékban olcsó lakás miatt költöztek a faluba. A többiek esetében egyéb okok játszottak közre (pl. Erdélyből áttelepülés). Az Ökörítófülpösre települők egyharmada 1989-et követően hagyta el korábbi lakóhelyét, házasság, illetve olcsóbb lakáslehetőség miatt. Az újabb betelepülők között kétharmadnyi a cigány etnikumhoz tartozók aránya. Többnyire alkalmi munkát is nehezen találó emberek, akik arra számítanak, hogy a faluban olcsóbban tudnak megélni.

A faluból elvándorlók száma az utóbbi években jelentősen csökkent, de még mindig nagyobb, mint a betelepülőké. Így például 1989-ben 89-en hagyták el a falut, míg a betelepülők száma 66 volt, 1991-ben 86-an költöztek el, és 58 új lakos érkezett a faluba. Ez a jelenség nagyrészt a cigány népesség nagyfokú fluktuációjával magyarázható.

A kérdőíves felmérésben az *ingázók*ra vonatkozóan is gyűjtöttünk adatokat. Ezek alapján megállapítottuk, hogy a naponta vagy hetente ingázók jelentős része a segéd-, illetve a betanított munkás kategóriájába tartozik. Az ingázók között gyakrabban nő a munkanélküliek száma, mivel a leépülő vállalatoknál először inkább a drágább

munkaerőt jelentő (közlekedés, munkásszállás) bejárókat bocsátják el. Az elbocsátott volt ingázók között különösen magas a cigány népesség aránya.

Az Ököritófülpösön dolgozók lakóhelyét lakóhely szerinti megoszlását az alábbi táblázat mutatja:

	ököritófülpösi százalék	bejáró százalék
tsz	82	18
ált. iskola	90	10
START Kft	76	34
önkormányzat	100	–
egyéb	75	25

A bejárók aránya a technikai szakemberek körében a legnagyobb, és az értelmiségiek között a legalacsonyabb.

*Összefoglalás*képpen két tendenciát kívánunk hangsúlyozni: Egyrészt azt, hogy továbbra sincs erős népességmozgás Ököritófülpös felé. Másrészt a lakosság alulképzett és cigány csoportjai számára rendkívüli mértékben beszűkültek a mobilitási lehetőségek.

Az ököritófülpösi *cigányság* helyzetére néhány mondatban szeretnénk kitérni. A faluban 380–400 cigány lakos él, a fülpösiek inkább elszórtan, míg az ököritóiak egy tömbben, egy-egy vajda vezetésével. Java részük az általános iskola elvégzése után nem tanul tovább, rendszerint segéd- és betanított munkásként helyezkedik el. A nyolcadik osztályt elvégző cigányok 5–10 százaléka kerül csak szakmunkásképzőbe. Azok számára, akik 18 éves korukig nem végezték el az általános iskolát, felzárkóztató képzést szerveztek az iskolában — ezt 21-en sikeresen el is végezték.

A faluban a munkanélküliek közel kétharmada a cigányok soraiból kerül ki. Néhányan részt vesznek a „sefteléssel, csencseléssel" a negyedik gazdaságban, és a gyümölcsszedő napszámosok java részét is a cigányok teszik ki. Egy család bérel közülük földet. Elmaradásuk, szegregációjuk a falu többi lakójától folyamatosan erősödik. Ezt természetesen tovább fokozza az az előítéletekkel megterhelt kapcsolat, mely a két etnikum viszonyára jellemző. A parlamenti és önkormányzati választások során is mozgósító ereje volt a cigányellenességnek.

Az önkormányzat a cigányság felmerülő szociális gondjait a pénzbeli juttatások mellett ingyenes tejjegyek szétosztásával vélte megoldhatónak, ami azonban a tejjegyekkel való üzleteléshez vezetett. Ez év tavaszán alakult meg a Hátrányos Helyzetű Romák helyi szervezete a faluban élő cigányok szociális és politikai érdekeinek védelmére. Ezt különösen indokolja az, hogy a munkanélküliség, a magas gyermekszaporulat és az ököritói és fülpösi cigányok ellentétei miatt is rendkívül megnehezült az etnikum integrálódása a helyi társadalomba.

5. A rendszerváltás

A politikai szférában 1989–1990-ben végbement változásokat rendszerváltásként értelmezzük. A falukutatási program szempontjából a kérdés legérdekesebb számunkra az „ancien regime" és a jelenlegi rendszer helyi hivatásos politikusainak rekrutációs mechanizmusa. Kiinduló hipotézisnek azt az állítást tekintettük, miszerint a rendszerváltozással a formális hatalom azok kezébe került, akik a nyolcvanas években már megfelelő szimbolikus tőkével rendelkeztek ahhoz, hogy a falu legtekintélyesebb lakói közé tartozzanak. A rendszerváltás helyi támogatói közülük kerültek ki, s a változásokat saját karrierjük építésére használták ki. Mind látni fogjuk, a tétel alapvetően jól jellemzi a rendszerváltás rekrutációs mechanizmusát, azonban véleményünk szerint néhány kiegészítésre szorul.

A Kádár-korszak helyi politikai elitje

A faluhoz közigazgatásilag öt község tartozott, így a tanácsi és a pártapparátus, valamint a tsz vezetősége egyaránt ezekből a falvakból került ki. Az ÁFÉSZ hálózata más falvakat is felölelt, mint ahogy az alapvető orvosi és kereskedelmi infrastruktúra is. 1989-et megelőzően tehát a falu államhatalmi és infrastrukturális intézmények révén szorosan kapcsolódott a környező településekhez. Az elmúlt három évben az intézmények jelentős része megszűnt (tanács), illetve épp felszámolás alatt áll (egészségügyi infrastruktúra).

A politikai elit[4] kiválasztásában nem a helyi illetőség volt a mérvadó, más szempontok érvényesültek. Meghatározó szerepe volt a mátészalkai járási és a nyíregyházi megyei pártbizottságnak. Lényegében ott dőlt el, ki töltse be az épp betöltendő vezető politikai funkciót. A kis régiók megszervezése, az összevonások révén megnőtt az így betölthető funkciók száma (a járás és a községek közé iktatott új szervezeti egységekkel, a körzetekkel). A demokratikus választási mechanizmus hiánya miatt a helybeliség kritériuma nem is juthatott nagyobb szerephez. Persze hiba lenne azt gondolni, hogy a politikai tisztségviselők esetében nem érvényesült valamiféle lokális kötődés. A baráti-családi kapcsolatok alapján kiépülő rendszerben az ismeretségnek és az ismertségnek kulcsszerepe volt.

A politikai vezetőkön kívül elkülöníthetjük a magas képzettségű szakemberek azon csoportját, melybe azok sorolhatók, akik kulcsfontosságú helyzetben voltak a falu, a tsz, az ÁFÉSZ és az iskola működtetésében. A főagronómustól a főkönyvelőig, az iskolaigazgatótól a tanácsi szakapparátust irányító tisztviselőig terjedő csoport jól képzett szakemberekből állt, de kiválasztásukról az adott terület politikai vezetője döntött, rekrutációjukban a baráti–családi kapcsolatok voltak a mérvadóak. Új tsz- vagy tanácsi vezető felbukkanásakor többnyire a szakembereknek is távozniuk kellett, hogy átadják helyüket az új vezető embereinek. Maguk a vezetők „honorként" kapták

meg a tsz, a pártbizottsági vagy a tanácsi elöljáróságot, s a hozzájuk személyileg kötődő szakemberekkel vették át egy-egy intézmény irányítását.

A magas képzettséggel rendelkezők között megkülönböztettünk egy másik, a politikai szférában kevésbé aktív csoportot. Mivel politikai hatalma az orvosnak, az állatorvosnak, a nem vezető beosztású pedagógusnak vagy a papnak jelentéktelen volt, kiválasztásukban a szakképzettség dominált, a lojalitás mértéke akár csekély is lehetett. A helybeliség sem lehetett kritérium, mivel a faluból nehezen volt megoldható ezeknek az értelmiségieknek az utánpótlása.

Származásukat tekintve a politikai vezetők többsége, szegényparaszti, cselédsorból való. Számukra a rendszer nagyobb lehetőséget biztosított a felfelé mobilitásra, és ezzel számosan éltek is. Ugyanakkor az egykori gazda és tisztviselő réteg leszármazottai körében rendkívül jelentős volt a migráció, illetve sokan kerültek a szakképesítés megszerzése révén a politikailag független pályákra.

A baráti–területi szolidaritás hálója átszőtte az egész állami életet. Valamikori iskolatársak, falubeliek, szomszédok, rokonok egymás segítségére voltak problémáik elintézése során. Az MSZMP biztosított olyan találkozási lehetőségeket, ahol ápolhatók voltak ezek a kapcsolatok (pártiskola, továbbképzések, nyaralások, ünnepségek, vadászatok). Véleményünk szerint nem szabad zárt körnek tekinteni ezt az elitet, hisz a belépés lehetősége széles kör számára biztosítva volt.

Az új politikai elit összetétele

Az 1988-ban elkezdődött politikai változások folyamatában kiérlelődött a falu új politikusi garnitúrája. A jelenlegi politikai elit (akik részt vesznek az ügyek irányításában, illetve a múlt választásokon kinyilvánították erre igényüket) két csoportból áll: egyrészt a képviselőtestület tagjaiból, másrészt a volt MSZMP vezető tisztségviselőiből. Az 1989-es önkormányzati választásokon a testületbe két régi vezető került be függetlenként, a többiek kimaradtak. 8 képviselő és a polgármester új emberként került a testületbe. Összetételüket tekintve szignifikánsan csekélyebb a szegényparaszti elemek leszármazottainak aránya, a többséget egyrészt a marginalitásból, másrészt a parkolópályáról bekerült, nagy népszerűségnek örvendő helyi értelmiségiek alkotják (orvos, állatorvos, volt iskolaigazgató). Életkor szerint többségben van a 30–40 éves korosztály, míg a korábbi vezetés a 45 éven felüliek közül került ki. Rendkívül érdekes, hogy a Kádár-érában nem tartottak fenn egymással kapcsolatot, ellenzékké szerveződésük csak 1988 második felében indult meg.

A falu három vezető vállalkozója közül kettő tagja a képviselőtestületnek. Ők még a nyolcvanas években indították be vállalkozásukat. Két gyakorló pedagógus is testületi tag, akik jelentős, nagycsaládi üzemben művelt földet birtokolnak. Képviselő lett még az említett vezető értelmiségi, és egy helyi szinten közepes üzemű vállalkozó. A testület élén álló polgármester MDF-tag. A falu jelenlegi formális vezetői nagy többséggel nyerték meg a választásokat, így okunk van feltételezni, hogy a falu igyekezett a legtekintélyesebb embereket delegálni. A váltás már a nyolcvanas évek folyamán el-

kezdett érlelődni, hisz a jelenlegi vezetők gazdasági sikere akkortól eredeztethető. Marginális helyzetben voltak ugyan a múlt rendszerben, a faluban mégis nagy ismertséget és elismertséget szereztek. Az 1989-es változások előtt alacsony szintű volt köztük a szolidaritás, igazi csoportképződési folyamat csak a kampány időszakában indult meg a polgármester körül. A befelé ma meglehetősen zárt közösség a falun kívül gyenge kapcsolatokkal rendelkezik. Aktivizálható kapcsolatai az egy MDF-es polgármesteren kívül szinte senkinek nincsenek. Mindez csökkenti a lobbyzás esélyét a megyei és országos szerveknél, különösen hogy a kiépülő kormánypárti kapcsolatháló amúgy is eléggé hiányosan szőtt a hajdani MSZMP-éhez képest.

A két választás során összeomlott az MSZMP-uralom Ökörítófülpösön. Nem így történt a szomszédos Porcsalmán. Az ok véleményünk szerint az, hogy a helyi garnitúra egymás elleni kijátszása rendkívül jól sikerült az ellenzéknek. A tsz-en belül támadt villongások, a leleplezések és kitálalások olyan mértékben ártottak a volt kommunistáknak, hogy a velük szemben kialakult gyűlölet meggátolta megválasztásukat. A helyi ellenzék lényegében a negatív kampány eszközeit alkalmazta s két fő csoportot jelöltek ki támadhatónak: egyrészt a kommunistákat, másrészt a cigányokat.

Az összehasonlítás lehetőségei

(Ökörítófülpös, Gencs, Borzsava)

A kutatás jelenlegi — közbülső — fázisában a három község részletes összevetésére nem teszünk kísérletet. Az alábbiakban csak a feltárt főbb irányzatokat kívánjuk tárgyalni.

Az alapvető problémák a vizsgált falvak tekintetében eltérnek egymástól. A magyarországi falut leginkább sújtó gond a munkanélküliség növekedése, az első gazdaságba tartozó gazdasági egységek tönkremenetele (tsz, állami vállalatok). A romániai községben a reprivatizáció révén létrejött paraszti kisüzemek fennmaradása, működésük beindítása okozza a legtöbb fejtörést, ami azt is jelenti, hogy a Magyarországon oly égető munkaerő-felesleg Gencsen nincs jelen. Kárpátaljai terepünkön viszont a faluban nem indult meg a mezőgazdaságba való visszaáramlás, és nem omlott ugyan össze az állami szféra sem, de a megélhetési gondok növekedése, a bérszínvonal csökkenése a negyedik gazdasági szféra (az illegális és illegitim áru- és információmozgás, az ún. csencselés, seftelés) irányában ösztönzi az érintetteket. Itt csaknem mindenki foglalkozik „sefteléssel", míg a magyarországi faluban csak néhány cigány család, Gencsen pedig szinte senki. A társadalmi megítélés szerint az effajta akciók az utóbbi két helyen alacsony presztízsűek, ugyanakkor Borzsaván az elismertségük pontszáma jóval magasabb.

A foglalkoztatási problémák tekintetében éles különbségekkel találkozunk: Ökörítófülpösön a korábban ingázók mint munkanélküliek tértek haza, és az elvándorolt magas végzettségűek helyébe a határokon túlról is érkezett pótlás. A munkaerő-felesleg növekedését nem ellensúlyozza sem elvándorlás, sem munka-intenzív eljárások beve-

zetése. Kárpátaljai terepünket is az ingázók nagy száma jellemzi, egyrészt a szomszédos Beregszász ipari létesítményei, másrészt a határ megnyílásával Magyarország felé (alkalmi munkavállalás, kereskedés). Gencsen nem tapasztaltunk nagyméretű mozgásokat, ami a kisparaszti gazdaságok magas munkaerő-szükségletével magyarázható.

Az eltérések mellett azonban jelentős azonosságokkal is találkoztunk. Elsősorban a lakás- és fogyasztási kultúra terén indult meg azonos irányú mozgás — a modern populáris kultúra által kínált javak és értékek elsajátításának irányában. Ha a lakások belső terét, az étkezési és öltözködési szokásokat nézzük, sok azonosságra bukkanunk. Ebben persze nagy része van annak, hogy a közszükségleti cikkek jelentős részét Magyarországon szerzik be, vagy innét importálják. A mezőgazdasági csúcsmunkák idején a három faluban egyaránt gyakori a kalákázás. A hasonlóságok tárgyalásakor meg kell említenünk azt is, hogy a harmadik gazdasági szférába tartozó magatartások, akciók (munkahelyi lopások, fusizás) nagy számban fordulnak elő mindhárom községben.

Az azonosságok és különbözőségek miértjének feltárását, a korábban eltérő állami meghatározottságok megszűnésének leírását és a következmények elemzését kutatásunk legfontosabb feladatának tartjuk. Mint láttuk, a munkaerő-helyzet, a tulajdoni, jogi-szervezeti környezet tekintetében eltérő utakon járt és jár a három település. Ugyanakkor a tapasztalt azonos gazdálkodási és fogyasztási jellemzők is ebben a közegben jönnek létre. Indokolt tehát a kérdés: mindezt mennyiben a meglévő intézményi azonosságok (szocialista államszervezés maradványai) idézik elő, illetve mennyiben a tradíció (nemzeti identitás, önazonosság szintjén meg nem jelenő etnikai különbözőségek: házasodási, fogyasztási szokások stb.). A kérdések pontosabb megfogalmazásához és megválaszolásukhoz finomítanunk kell a rendelkezésre álló kategória-rendszert. Erre az alábbi fejezetben teszünk kísérletet.

A kutatási feladat továbbgondolása

Ököritófülpös lakosságát nagyon hátrányosan érinti a magyar gazdaság elhúzódó válsága. Ezt leginkább a munkanélküliek magas száma mutatja. Ennél is aggasztóbb azonban, hogy a leépítések tovább folynak, s a falu fő gazdasági egységére, a termelőszövetkezetre alighanem további csapások várnak. A faluban etnikai feszültségek is lappanganak a cigány és nem cigány lakosok közt.

A válság leginkább azt csoportot sújtja, amelyet a szakirodalom paraszt-polgároknak (Juhász P.), középrétegnek (Kovách I.), paraszt-munkásoknak (Szelényi I.) nevez. Helyzetük súlyossága akkor leginkább szembetűnő, ha Juhász Pál meghatározását vesszük tekintetbe, aki azt tartja a csoporthoz tartozók fő jellemzőjének, hogy „bérmunkás és vállalkozó egy személyben". A munkanélkülivé váltak bérmunkás helyzete megszűnt, a második gazdaságban pedig megrendült a vállalkozói pozíciójuk. A tsz felvásárlási szerepének beszűkülésével ezeknek a nagyüzemhez erős szálakkal kötődő kisüzemeknek (Kovách I. hét kisüzemtípusa közül az első, a kisüzemi forma nélküli

kisüzem volt körükben a legáltalánosabb) a mozgástere lecsökkent. Úgy véljük, itt érhető tetten Ököritófülpös utolsó két évének meghatározó folyamata, a paraszt-polgárok tönkremenetele.

Amennyiben elfogadjuk azt az állítást, hogy a paraszt-polgárok mint önálló csoport eltűnésének vagyunk szemtanúi Ököritófülpösön, meg kell vizsgálnunk mely társadalmi csoportokba kerülnek, illetve kerülhetnek át az idetartozók.

a) Proletarizáció

A bérmunkássá válásra van a legtöbbeknek esélye, márcsak abból a gazdasági törvényszerűségből kifolyólag is, hogy a nagy mennyiségű munkaerő-felesleg leszoríthatja a munkabéreket, ami az itt befektetni szándékozókat munkaerő-igényes eljárások meghonosítására ösztönzi. A munkaerő-hiányos településekre irányuló elvándorlás lehet a folyamat másik csatornája.

b) Polgárosodás

Néhány vállalkozó típusú ember korábbi megtakarításainak befektetésével most kiugorhat, státuszemelkedést érhet el, bár a szűkös tőkemennyiség, a rossz hitellehetőségek (ne feledjük a korábban felhasználható nagycsaládi tőkeforrások — mint pl. rokoni pénzhitelezés — nagy része felélésre kerül), és a vállalkozáshoz szükséges ismeretek, személyi kapcsolatok hiánya erősen korlátozhatják azok számát, akik az érvényesülésnek ezt az útját választják.

c) Parasztosodás

Erdélyi kutatótársaink tapasztaltak ilyen irányú tendenciát: önellátásra épülő, teljes termelési vertikumot családi munkaerővel megvalósító kisparaszti üzemek létrejöttét. Magyarországon ennek lehetőségeit szűkítik a tisztázatlan birtoklási viszonyok, a vertikum kiépítésének magas költségei.

d) Középosztályosodás

A fogalom a nyugati „middle class" típusú, magas képzettségű és fogyasztási színvonalú alkalmazottak csoportjának létrejöttét jelöli. Az ököritófülpösi magas szakképzettséggel rendelkezők közül néhányan bejutottak a helyi politikai elitbe, ezt a középosztályosodás egyik lehetséges csatornájának tekintjük. A fogalomnal azt a folyamatot is érzekeltetni szeretnénk, amelynek során a volt paraszt-polgár szülők felhalmozott javaikat a jelenlegi recesszió közepette gyermekeik középosztályba juttatására (iskoláztatás, városi lakásvásárlás) használják fel.

e) Lumpenesedés[5]

A faluban eddig is jelen voltak lumpenelemek, akik elsősorban a cigányok és az egyedül élő, deprivált időskorúak közül kerültek ki. Most fennáll az esélye annak, hogy a csoport kiegészül a státuszcsökkenést elviselni csak deviánsként képes volt paraszt-polgár elemekkel. Hogy a városi lumpenrétegek sajátos falusi változatának megjelenéséről, avagy a falusi szegénység korábbi formáinak visszatéréséről van-e szó, ez a jövő még nyitott kérdése.

A „káderek–proletárok–paraszt-munkások–vállalkozók" Szelényi-féle tagolása a rendszerváltás során módosulásokon mehetett keresztül. Első pillantásra a káderek eltűnése, és a nyugati típusú *middle class* megjelenése tűnik a legjelentősebb momentumnak. Úgy látjuk, hogy a paraszt-munkások csoportja is bomlásnak indult, s kutatási terepünkön a Szelényi-féle kategóriák alapján a vállalkozók, a proletárok, az új középosztály néhány képviselője (magas kvalifikáltságú pályákon) és a szaporodó lumpenelemek vannak jelen. Új parasztság kialakulásáról nem beszélhetünk eleddig, bár van esély a kialakulására.

A vállalkozók tehát a falu lakosságának kontinuus csoportját alkotják. Kutatásunk során különös figyelmet fordítottunk kikérdezésükre, s bár adatgyűjtésünk korlátozott volt, tapasztalataink alapján három nagyobb csoportjukat különböztettük meg.

1. A vállalkozók régi csoportja, akik a nyolcvanas években vagy előbb kezdték a vállalkozást. Magas köztük a gazdag-paraszti leszármazottak aránya, így Szelényi megállapításai rájuk nézve igazak.

2. Káderek közül kikerült vállalkozók, akik státuszukat eképpen igyekeznek megőrizni. Többségük szegényparaszti leszármazott. Fontos feladat az ide soroltak korábbi tevékenységének elemzése is, hisz a tsz által kínált kvázi-vállalkozási lehetőségek (melléküzemág, új értékesítési csatornák, lobbizás) kihasználásával már szerezhettek bizonyos vállalkozói tapasztalatokat.

3. A lumpenelemek közül kikerülő vállalkozók, akik a negyedik gazdaság révén kívánnak felemelkedni. Van köztük az ingázási lehetőségek megszűnése miatt állását vesztett cigány lakos is.

Eltérő társadalmi környezetből érkező emberek alkotják tehát ezt az új, a falu jövendője szempontjából kulcsfontosságú csoportot. Közös bennük a piacra szerveződő gazdasági magatartás, a vállalkozás lassan felépülő és nyilvánosan képviselt ethosza.

Mindezeket azért is tartottuk fontosnak elmondani, hogy átgondolásra ajánljuk a középparasztság kontinuus társadalmi szerepéről szóló tézist. Szelényi Iván elemzését úgy összegezhetjük, hogy az 1945-ig nagyjából szervesen fejlődő falusi társadalomban a vagyoni-hatalmi-pozicionális tagozódás nagyrészt egybeesett a presztízs szerintivel. A szocialista államszervezési kísérlet a falu kialakult társadalmi tagozódását úgy kívánta megváltoztatni, hogy egyes csoportokat (pl. „kulákok" akik a legnagyobb tekintélynek örvendtek) diszkriminált és kitaszított korábbi helyzetükből. Az alsóbb csoportokat (cselédség, szegényparasztság) viszont preferálta és számukra pótlólagos forrásokat biztosított. A középparaszti elemeknek a korábbi társadalmi hierarchiában kivívott

társadalmi helye következtében megingott. Státuszuk stabilizálását, a lesüllyedés elekerülését különböző csatornákon vélték elérhetőnek. Erre kezdetben a káderré válással, majd a hatvanas évektől vállalkozások beindulásával kínálkozott lehetőség. Azaz a szocialista vállalkozók és részben a paraszt-munkások nagy része a korábbi társadalmi helyük megőrzésére, illetve visszaszerzésére törekvő középparasztok soraiból került ki. A '89 utáni helyzet, úgy tűnik, már nem írható le teljesen ezzel a társadalomtörténeti magyarázattal. Ezt látszik bizonyítani a helyi pedagógusok magatartása is. Tudjuk, hogy a szövetkezet ún. pedagógusi járadékként művelhető földterületet biztosított számukra. Ezen javarészt jól prosperáló paraszt-polgár kisüzemek működtek — a tsz felbomlásáig és csődjéig. Elbocsátások nem voltak az iskolában a tanári karból, így munkaerő-feleslegüket néhányan másodállásszerű, de a megváltozott piaci körülményekhez alkalmazkodó kisüzemekben hasznosítják (presszó és gyümölcstermesztés). Mélyebb elemzést kíván tehát azoknak a magatartása, akik választásra kényszerülnek a middle class-ba jutás, a vállalkozóvá, vagy épp proletárrá válás alternatívái között. Valószínűleg hosszú távra is érvényes döntést kívánnak hozni. A társadalom átrétegződési folyamatát a hasonló döntések előtt állók nagy száma jelzi.

Ahhoz azonban, hogy eldönthessük, Ökörítófülpösön egyedi esettel állunk-e szemben, illetve hogy a helyhez kötött megállapítások mennyire általánosíthatók, további esettanulmányokra vagy monografikus feldolgozásokra van szükség. További kutatásaink során a szakirodalomban kimunkált kategóriák (parasztosodás-visszaparasztosodás, középosztályosodás, vállalkozóvá válás) segítségével próbáljuk megválaszolni eredeti kérdésünket: vajon beszélhetünk-e a regionális kapcsolatok megerősödéséről. Hogy helyes választ adhassunk, elemeznünk kell a háztartások működését, az önellátás fokának, a magas képzettségűek helyzetének alakulását (hogy valóban szaktudásuk funkcionális működtetése nyer-e teret, avagy átveszik a régi káderek szerepét), s legfőképp meg kell vizsgálnunk, hogy átmeneti, csak a recesszióra jellemző helyzeti elemekkel, avagy tartós, hosszú távú tendenciákkal találkoztunk eddigi vizsgálataink során.

Jegyzetek

[1] A Széchenyi István Szakkollégiumban 1992 tavaszán indult meg a kutatásra való elméleti felkészülés, mely során a téma bő szakirodalmában való tájékozódást és a kiinduló hipotézisek megfogalmazását végeztük el, majd a terepmunka következett: Beregszászon, Kolozsváron és Budapesten létrejött kutatócsapatok a nyár során tíz–tíz napot töltöttek a közös szempontok alapján kiválasztott három faluban: Kárpátalján Borzsaván, Erdélyben Gencsen és Magyarországon Ökörítófülpösön.

A kutatásban Benda Gyula vezetésével Kolozsvárról Kató Csilla, Mátyás László, György István, Székedi Levente, Beregszászról Orbán Sándor, Picur Romen, Ivaskin Vladimir, Ilosvai Attila, Varga Sándor, Budapestről Hella Ferenc, Borsos Endre, Letenyei László, Fodor Albin és Csite András vesz részt.

A munkát a Kereskedelmi Bank Rt., a „Diákok a tudományért" Alapítvány és a Széchenyi István Szakkollégium anyagilag támogatta, amit ezúton is köszönünk.

[2] Kovách Imre (1988) könyve utolsó oldalain felveti az akkor már felbukkanó válságjelenségek hipotézismódosító hatásait, a korábbi időszakra érvényes klasszifikáció átdolgozásának szükségességét. A vállalkozó fogalmát Kovách mind a Szelényi-, mind a Juhász-féle fogalomhasználatnál óvatosabban, szűkebb körre tartja alkalmazhatónak, utalva a befelé fordulás tendenciáira, az önellátás szerepének megerősödésére.

[3] Háztartáson olyan társadalmi intézményt értünk, melyben különböző nemű és korú emberek a mindennapi megélhetés érdekében költségelszámolás és nyilvántartás nélkül teljesítenek egymásnak szolgáltatásokat, illetve átengednek javakat. Gazdaságon elsősorban olyan vállalkozást értünk, amely nem saját fogyasztásra, hanem piaci értékesítésre állít elő javakat. Nem tekintjük tehát pl. a fóliázást gazdaságnak, ha csak a tulajdonosok személyes szükségleteinek fedezésére szolgál, és nem lépnek a javukkal piacra.

[4] A rendszerváltás előtti és az azt követően kialakult politikai struktúra egy lehetséges értelmezését szeretnénk bemutatni Ököritófülpös példáján. A lokális kötődés szerepében és a tisztségek hierarchiájában végbement változások illusztrálására szolgál az alábbi összehasonlító táblázat.

1990 előtt

	Helybeli	*Nem helybeli*
Nagyközségi vezetők		többség
Községi vezetők	*többség*	
Politikailag kiválasztott szakértelmiség		
		többség
TSZ-ágazatvez., főkönyv., osztvez., Pb-alkalm.		
Hivatali apparátus	fele	fele
Politikailag nem érintett szakértelmiség	többség	
Orvosok, tanárok, pap, vállalkozók		

1990 után

	Helybeli	*Nem helybeli*
Községi vezetők	mindenki	
Szakértelmiség	mindenki	
Hivatali apparátus	mindenki	
Önkormányzatban nem résztvevő politikai elit	többség	
volt MSZMP-vezetők		

A táblázatból világosan látható, hogy a rendszerváltás két dimenzióban struktúrálta át a helyi politikai szférát. Egyrészt hangsúlyossá vált a lokalitás (ez a községek és a tsz szétválásával csak erősödött), a helybeli kötődés, aminek következtében a régi vezetők közül szinte senki sem tudta megőrizni pozícióját, másrészt a politikai élet döntő intézménye lett az önkormányzati testület. Mindez természetesen az intézményrendszer törvényi átszervezésének eredménye. A korábbi erősen tagolt vertikális hálót felváltotta (ezt a táblázat már nem tudja mutatni) egy olyan struktúra, mely két párhuzamos személyi kapcsolathálóból áll, az egyik a tsz-elnöké, a másik a polgármesteré. Az utóbbi az új szisztéma révén tudja kiépíteni a falun belüli kapcsolathálóját, míg a tsz-elnök a rendszerváltás előttről megmaradt egyetlen szervezet, a tsz révén.

[5] Megjegyezzük, hogy a folyamat leírására ezt a kategóriát találtuk a legalkalmasabbnak, de a fogalom által kínált erkölcsi ítélet nem része értelmezésünknek.

Felhasznált irodalom

Juhász Pál 1983. „Az agrárértelmiség szerepe és a mezőgazdasági szövetkezetek", *Medvetánc*, 1.

Juhász Pál 1986–1987. „Mai képeink a parasztságról és a falusi társadalom néhány jellegzetességéről", *Medvetánc*, 4, 1.

Kemény István 1992. *Szociológiai írások*. Szeged: Replika

Kovách Imre 1988. *Termelők és vállalkozók*. Bp.: MSZMP Társadalomtudományi Intézet

Márkus István 1992. *Az ismeretlen főszereplő*. Bp.

Sik Endre (szerk.) 1989. „A háztartás a gazdaság »örök« intézménye", *Szociológiai Füzetek*, 48. Bp.

Szelényi Iván 1982. *Harmadik út?* Bp.: Akadémiai K.

Szabó Máté

A TAXISBLOKÁD ÉS UTÓÉLETE — KIHÍVÁS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK SZÁMÁRA*

1. A rendezvény alapgondolata

Miért rendeztük meg Sik Endrével a Magyar Szociológiai Társaság 1992-es közgyűlésén egynapos vitaülésünket a taxisblokádról? A rendezvény alapgondolata azon a szálon alakult ki, hogy a szervezők szerint mind a magyar társadalom demokratizálódásával, mind a piacgazdaság szociális problémáival összefüggő kérdések egész sorát vetette fel az 1990-es taxisblokád, amely ily módon kihívást jelentett a magyar társadalomtudomány számára. Ennek a kihívásnak az eredményeit az utóbbi két évben több esszé és tudományos igényű elemzés is tükrözi. A taxisblokád felvetette problémák interdiszciplináris jellegére tekintettel a vitaülést a Magyar Politikatudományi Társaság és a Magyar Szociológiai Társaság együttesen szervezte meg.

Miért jelentett a társadalomtudományok számára mind elméleti, mind pedig módszertani vonatkozásban kihívást a taxisblokád? Az eddig publikált elemzések a kultúr- és gazdasági antropológia, a szociografikus szubkultúra-kutatás, a társadalmi mozgalmak és a politikai tiltakozás elemzése, a közjavak és a kollektív cselekvés elmélete, illetve a kommunikációelmélet és a párt- illetve az érdekképviseleti szervek kutatása különböző és ellentétes elméleti-módszertani megközelítésekkel jellemezhető irányzataiból indultak ki, és eredményeik egyrészt egymást kiegészítik, ám vitatkoznak is egymással. Általános elméleti-módszertani problémákként vegytiszta formájukban jelentek meg a taxisblokád kapcsán olyan kérdések, hogy hogyan függnek össze egymással a makro- és a mikrostruktúra folyamatai, hol jogosult és mennyiben a tudományos rekonstrukció folyamán a strukturális és a fenomenologikus szemlélet. Az adekvát adatbázis és az adatgyűjtés kérdéskörei a társadalomtudományok számára különös élességgel rajzolódnak ki a taxisblokád témájában, hiszen az esemény váratlanul, néhány nap alatt zajlott le, és hatásmechanizmusai a közvetlen akció után igen nehezen azonosíthatóak. Az empirikus kutatás lehetőségét csupán a stimulált vitahelyzetek, a tömegkommunikációs eszközök dokumentumai, a részt vevő megfigyelés, illetve a

* A szerző az Ernst Reuter Wissenschaftskolleg „Collegium Budapest" ösztöndíjasaként végezte kutatásait.

rögtönzött közvéleménykutatások és az utólagos interjúzás biztosították. Hogyan lehet ilyen adatbázison megteremteni az elmélet és az empíria megfelelő kapcsolatát a leírásban és a magyarázatban — igazi interdiszciplináris kihívás ez a társadalomtudományok számára egy aktuális és releváns kérdéskör elemzésében.

Végül, de nem utolsósorban, közrejátszott a vitaülés megszervezésében az is, hogy a Szociológiai Társaság 1990-es gödöllői közgyűlésével véletlenül egybeeső taxisblokád mély nyomot hagyott a diszciplínát a Társaság tagjaként művelők körében, hiszen saját bőrükön tapasztalhatták a közlekedés korlátozásának hatásait, és nem hagyható figyelmen kívül a blokádnak a diszciplínát a „láttuk-e, hogy jön" komplexumával sokkoló hatása sem. Persze a vitaülés e közvetlen kapcsolaton túl strukturális értelemben is vizsgálni kívánta az esemény összefüggéseit, nevezetesen azt a kérdéskört megvitatni, hogy milyen szerepet töltött be a blokád a magyar társadalom demokratizálódásában és a piacgazdaságra való átmenetben?

2. A vita lefolyása

Az október 18-ára összehívott vitaülést *Sik Endre* körkérdése nyitotta meg, aki bevezetőként a szokatlan témához illő kérdéssel fordult az egybegyűltekhez: milyen volt és milyen ma a személyes viszonyuk a blokádhoz, és milyen élmények határozták meg azt? Ez a körkérdés, illetve az ennek kapcsán kialakult „bemelegítő" beszélgetés azt a funkciót is szolgálta, hogy a résztvevők „kibeszéljék" élményeiket, és ezáltal a további beszélgetés, illetve az elemzés tehermentesülve, a témával kapcsolatos szükséges távolságtartással folytatódhasson.

A személyes reflexiók sokaságát és sokféleségét követően *Hegedüs Zsuzsa*, Franciaországban élő szociológusnő számolt be a taxisblokádot és hatásait a szociológiai intervenció módszerével feldolgozó kutatásainak eredményeiről. Vele vitatkozva, illetve hozzá kapcsolódva adta elő hozzászólását *Dénes János*, független parlamenti képviselő, aki érdekes személyes beszámolót tartott a válság politikai intimitásaiból. *Diósi Pál* szociológus, a taxis és fuvarozó szubkultúra szociografikus kutatásából nyert eredmények alapján a taxisok társadalmának belső tagozódását és érdekképviseleti szerveződésük alternatíváit vizsgálta. *Neumann László* közgazdász-szociológus szintén a taxis érdekképviseleteknek a magyar érdekképviseleti rendszeren belüli sajátosságaival foglalkozott.

A délutáni vitaülésen Sik Endre nemzetközi összehasonlítás eredményeként fogalmazta meg téziseit a fuvarozók és taxisok társadalmi-politikai tiltakozásának és az automobilizmussal jellemezhető modern társadalmi rendszereknek a kapcsolatáról. *Bozóki András* és *Kiss Zsolt Péter* a taxisblokádnak mint a magyar civil társadalom sajátos tiltakozási formájának az elemzését nyújtották hozzászólásukban és vizsgálták a taxis szubkultúrának a sajátosságait. *Szabó Máté* a taxisblokádot a társadalmi mozgalmak hatásmechanizmusának sajátosan érvényesülő formájaként próbálta meg értelmezni a társadalmi mozgalmak kutatásának különféle modelljei alapján.

A fenti elemzések és hozzászólások kapcsán termékeny vita alakult ki a szekcióban, amely a szakmai közönségnél tágabb érdeklődésre is számot tarthatott. Így például részt vett az eszmecserében *Vörösmarty Mihály*, a rendőrség elemző stábjának egyik tagja, aki a válságra való rendőrségi reakció stratégiai kérdéseit elemezte. Ez a hozzászólás a demokratikus rendszerekben a tiltakozó mozgalmakkal szemben alkalmazható politikai-adminisztratív eszközök elméleti és gyakorlati kérdéseit állította előtérbe a vitában.

A vita dinamikáját lehetetlen rövid ismertetés keretében érzékeltetni, ezért a továbbiakban tematikus szempontok alapján igyekszem összefoglalni, anélkül, hogy kísérletet tennék az egyes hozzászólók mondanivalójának visszaadására. Inkább a problémák felvetésében és megoldásában rejlő feszültségeket és kihívást szeretném érzékeltetni a társadalomtudományok számára a „konstruktív rekonstrukció" eljárásával. Az összefoglalás, amely a vitát rögzítő magnófelvételek alapján készült, így nem tart igényt a szöveghűségre, hanem a problémáknak a véleményem szerint inherens logikáját követi a fejtegetések során elhangzott érvek felhasználásával.

3. Témák és problémák

3.1. Okok és előzmények

A válság és a blokád elemzésében az érvelések egyik főiránya a politikai elégedetlenség, a másik pedig a relatív elszegényedés hatásait állította előtérbe. A politikai elégedetlenség okaiként a társadalmi érdekek megfelelő képviseleti intézményeinek hiánya, a politikai reakciókészség zavarai, illetve a kormányzat autoritárius politikai stílusa kerültek előtérbe a vitában. Pozitív vonatkozásban a döntések közvetlen befolyásolásának igénye fogalmazódott meg, amely a magyar társadalom releváns csoportjainak közvetlen demokratikus elkötelezettségét posztulálta. Fölmerült a „tiltakozás kultúrájának" a fogyatékossága is, ami miatt a kisebb és kevésbé jelentős konfliktus is gyorsan és hatékonyan változott össztársadalmi jelentőségű feszültségforrássá. A válság politikai dinamikájának elemzésében így mindkét oldalon, a kormány és a kormányzati szervek, illetve a tiltakozó csoportok reakciójában egyaránt felvetődtek olyan elemek, amelyek a válság elmélyülését hozták magukkal.

A gazdasági-szociális vonatkozású érvelések szerint a blokád a relatíve elszegényedő, a piacgazdaság kiépülésének avantgarde-jához tartozó foglalkozási csoport, a taxisok és a magánfuvarozók sajátos érdekeik érvényesítésére irányuló racionális cselekvése volt. A vita résztvevőinek többsége egyetértett azzal a feltételezéssel, mely szerint a tiltakozás eredetileg nem is irányult másra avagy többre, mint a sajátos csoport- és foglalkozási érdekek érvényesítésére, az átmenet politikai és gazdasági válságszituációjában azonban, eltérően a már kialakult piacgazdasággal és demokratikus intézményekkel rendelkező társadalmaktól, Magyarországon ez a tiltakozás szélesebb társadalmi-politikai elégedetlenség „becsatornázójává", „hordozójává" válhatott. Nagy

jelentősége volt a kialakult helyzetben a makro-politikai és -társadalmi tényezőknek, melyek hatására a stabil demokráciákban partikuláris érdekérvényesítésként jelentkező blokád Magyarországon paralizálta a politikai döntéshozatal mechanizmusait és erőszakos konfliktusok, valamint a „kormányozhatatlanság" rémét idézhette fel. Összehasonlításként az 1992 nyári francia fuvarossztrájk példája kínálkozik, amely a magyarországi blokádnál hosszan tartóbb volt és jóval erőszakosabb konfliktusokat eredményezett, mégis a társadalom nagy többsége mint futó eseményre reagált rá, mint a demokrácia melléktermékét jelentő akcióra, és föl sem merült pl. az élelmiszerek hosszabb távra történő felhalmozása a társadalom jelentősebb funkciózavaraitól való félelem miatt.

Kisebbségi, de fajsúlyos véleményként fogalmazódott meg a válság okainak elemzése kapcsán, hogy a blokád tudatos, stratégiailag-taktikailag előkészített „összeesküvés" eredménye volt, amelyben feltételezhetően szerepet játszottak az előbbi rendszer szekértolói (biztonsági erők, polgári védelem), illetve közvetve avagy közvetlenül az első demokratikusan megválasztott kormány parlamenti és parlamenten kívüli ellenzéke. Többen rámutattak, hogy a tudatos „inszcinuáció" feltételezése ellen szólnak olyan tényezők, amelyek szituatív elemekként hatottak közre a válság kiszélesedésében (az áremelés bejelentésének módja és miléntje, a kormányfő távolléte, a rendőri fellépés bizonytalanságai stb.), amelyek persze felfoghatók az „összeesküvési elmélet" alátámasztásaként is, mint olyan feltételek, amelyeket az „összeesküvők" tudatosan és szándékosan kihasználtak.

Az „összeeesküvési" elmélettel szemben fontos érv lehet az is, hogy miért nem ismétlődött meg a kormány megdöntésére tett kísérlet azóta, hiszen a válság elhárításában korántsem mutatott fel a kormány olyan erőt, amely ellenségeit eltántorította volna egy újabb „összeesküvéstől".Többen érveltek azzal is az összeesküvés fikciója ellen, hogy maguk a taxisblokád kezdeményezői is nem-szándékolt eredménynek tekintették a kialakult helyzetet, és nem voltak elképzeléseik annak eredeti céljaikon túlmutató kihasználására.

Az „okok" taxatív rendszerezése helyett abban foglalnám össze ennek a vitának az eredményét, hogy a makro- és mikroszinten zajló folyamatok sajátos összekapcsolódása eredményezte azt a helyzetet, amelyben a szóban forgó foglalkozási csoport partikuláris érdekérvényesítési törekvése gyújtópontjává válhatott a piacgazdaság szociális problémái, illetve a kialakult új politikai rendszer fogyatékosságai elleni tiltakozásnak. Ez bizonyos szituatív elemekkel párosulva tápot adott az „összeesküvési" elmélet híveinek, azonban ez ellen szól az az érv, hogy a tiltakozó fuvarosok és taxisok a világon mindenütt a legérzékenyebbnek tartott közlekedési csomópontokat igyekeznek minél gyorsabban és tökéletesebben ellenőrizni, az pedig már igazán nem a tiltakozók kompetenciája, hogy ennek milyen hatásai lehetnek a társadalmi-politikai rendszerre. A különböző blokádok társadalmi-politikai hatása ugyanis nagyon nagy eltéréseket mutat, és nehéz ilyen vonatkozásban közvetlenül érvényes összehasonlítási alapot, illetve megfelelő példát találni, mind a magyarországi blokád hirtelenül jött és intenzív társadalmi támogatottságára, mind pedig a tiltakozás mértékének az akció céljához képesti arány-

talanságára, amely értelmezhető a gyakorlatlanságból eredő stratégiai „túlszervezésként" és „túlgyőzésként" is a taxisok eredeti célkitűzései szempontjából.

3.2. Dinamika

A taxisblokád a társadalmi-politikai tiltakozás hirtelen, váratlan és eruptív kitörése volt, amely a tiltakozási formák sokrétű komplexumát foglalta magába. A konfliktus tárgyalásos megoldását követően a társadalom „visszatért" a normális működési mechanizmusokhoz, és látszólag maradt minden ugyanúgy, mint azelőtt volt. A taxisblokád dinamikája eltér a társadalmi mozgalmak hagyományos mintáitól, ezek ugyanis hosszabb előkészítési periódus, a cél- és a szervezetalakítás, valamint a stratégiai viták után és nyomán jelennek meg, összekapcsolódva tartósabb politikai tiltakozási formákkal, illetve más társadalmi-politikai stratégiákkal, és viszonylag tartósabban intézményesült kollektív cselekvési formákat hoznak létre. A taxisblokád ugyanakkor nem értelmezhető spontán tömegcselekvésként sem, amelyre a szituatív, gyakran kontrollálatlanul agresszív, expresszív cselekvési formák a jellemzőek. A spontánul kitört tiltakozás instrumentális jellegű cselekvés volt, a hálózati szervezettség jellemzőit mutatta, ámbár vele párhuzamosan és összefonódva jelentkeztek a spontán tömegakciók is. A taxistársadalom, illetve szubkultúra sajátos hálózati szerveződése és kommunikációs-információs rendszere tette lehetővé a tiltakozás gyors kiszélesedését, amely csak a társadalmi-politikai környezet reakcióival összefüggésben, azok kontextusában válhatott a társadalmi-politikai rendszert paralizáló blokáddá.

A taxisblokád dinamikájában a taxisok tiltakozása volt a „szikra", amelynek hatására a társadalmi-politikai tiltakozás túllépett a szűk foglalkozási körön. Erre utalnak az interjúk, a rögtönzött közvélemény-kutatások és különféle politikai értékelések egyaránt. A tiltakozás persze nem csupán a blokád támogatóit jellemezte, hiszen a kiéleződő konfliktushelyzetben színre lépett a kormány mellett tüntetők „ellenmozgalma" is. A kormánypárti, azaz a kormányzati hatalommal rendelkező politikai irányzatokat támogató, akár a törvényi szabályozás megsértésével az éles politikai konfrontációt is vállaló — politikai tiltakozások egész sorát ismerhettük meg a taxisblokád óta (médiallenes, igazságtételi, földfoglaló, köztársasági elnök-ellenes tüntetések), amelyek a kommunista struktúrák továbbélésével, avagy az ellenzéki „ellenhatalommal" szemben létrehozott ún. ellenmozgalmaknak tekinthetőek. Az ellenmozgalmak létezése és kormányzati manipulálásuk a demokráciák normális tiltakozási kultúrájának a része, azonban a régi struktúrák továbbélését segíthetik elő, valamint az újonnan kiépített demokratikus intézmények funkcionálását veszélyeztethetik a posztkommunista rendszerekben. Az ellenmozgalmak kormányzati támogatásának extrém következményeit figyelhetjük meg például a délkelet-európai posztkommunista rendszerekben a polgárháborúkban és az állam erőszak-monopóliumának aláásásában.

Az ellenmozgalmak kérdéskörét — ezért is fontos eleme a válság dinamikájának — a tiltakozó csoport és támogatóik, illetve a politikai-adminisztratív ellenőrzés ak-

torai közötti válasz–reakció mechanizmusával írhatjuk le. Az ellenmozgalom a taxisblokád esetében alárendelt mellékszereplő volt a válságmegoldás intézményesítésére irányuló stratégiához képest, de az azóta megismert politikai konfliktusok alapján az ellenmozgalmi startégia relatíve stabil mellékszereplőnek bizonyult a kormány repertoárjában, első nagyobb szabású „színrevitele" éppen a taxisblokádnál történt.

A válságmegoldás intézményesítését szolgáló Érdekegyeztető Tanács fellépése nyomán a politikai tiltakozás életre hívta az érdekegyeztető tárgyalásokat, de nem vált azok főszereplőjévé. A taxisblokád szituatív elemének tekinthető az időfaktor annyiban, hogy egy hétvége állt a „rendelkezésére", valamint, az a körülmény, hogy amennyiben hétfőre nem születik megegyezés, úgy a blokád káros hatásai nagymértékben megnehezíthették volna az erőszakmentes, tárgyalásos megoldás esélyeit. Mindez visszahatott a tiltakozási potenciál differenciálódására is. Jól elhatárolható különbségek álltak fenn a középosztályhoz tartozó vállalkozók és a „mezítlábas" taxisok, valamint a létfeltételeik rosszabbodása ellen spontánul tiltakozó, a barikádok körül gyülekező szegények magatartása és célkitűzései között. A tárgyalások elhúzódásával a radikális tiltakozók hangja egyre erősödött, ami mérsékelte a szűkebb professzionális érdekeket szem előtt tartó vállalkozók közvetlen részvételét a tiltakozásban, hiszen érdekeiket már elsősorban az egyeztető tárgyalások révén vélték érvényesíthetőnek.

A tárgyalási folyamatot elindító blokád a tiltakozás differenciálódásának hatására az egyeztetés eredményeinek tudomásulvételével feloszlott. A tiltakozást elindító taxisok és fuvarozók képtelenek voltak a tiltakozási potenciál ellenőrzésére, a tiltakozók fegyelmének lazulása így sem öltött veszélyes méreteket. A tiltakozást elindító foglalkozási csoport nem tartott igényt arra, hogy artikulálja a blokád során támadt szélesebb társadalmi tiltakozást, azt csupán saját érdekérvényesítésének támogatására és mozgósítására fogadta el. Mégis akár az ellenmozgalmak esetében, a taxisblokád alatt kialakult, a piacgazdaság szociális problémái, a létminimumot veszélyeztető hatásai elleni spontán tiltakozás az előtte és utána jelentkező „szegénymozgalmak" (hajléktalanok, létminimum-védők stb.) tiltakozási hullámainak sorába illeszkedik. Ebben a vonatkozásban kétféle típusú tiltakozási potenciál összetalálkozásáról beszélhetünk, a létminimumot veszélyeztetve érző szegényekéről, illetve a profitjukat és kereseti lehetőségeiket védelmező vállalkozókéról. Összekapcsolódásuk a korábbi középosztály elszegényedésének általános tendenciája mellett is véletlenszerűnek tekinthető, hiszen míg az egyik vonatkozásban a jóléti minimum állami szociálpolitikai biztosításáról, a másikban meghatározott piaci szegmens és profitérdek védelméről volt szó.

A tiltakozás dinamikájának értelmezésében a civil társadalom kiteljesedésének és végének a tézise, valamint az új típusú szociális-politikai problémák létrehívta új tiltakozási kultúra gondolata kerültek szembe egymással. Ama felfogás szerint, amely a taxisblokádot a kádárizmus elleni tiltakozási hullám kiteljesedésének és egyszersmind végének tekinti, a blokád az önigazgatásra és az önszerveződésre való képesség lehetetlenségének belátását jelentette. A másik felfogás szerint a taxisblokád éppenséggel a civil társadalom újfajta tiltakozásának egyik első hullámverése volt, amely az új társadalmi-politikai berendezkedés kiépüléséből adódó problémákra új stílusban és új

módon reagált. A taxisblokád kétségtelenül a régi és az új határán áll, hiszen kialakulásában mind a vállalkozók, mind a szegények oldaláról az állami gazdaság- és szociálpolitikai támogatásra irányuló igények fogalmazódtak meg, amelyek részben a korábbi politikai kultúra hagyományain alapultak, ugyanakkor a régi típusú etatista-autoritárius megoldások elutasításával párosulva jelentkeztek. A tiltakozók elutasították a korábbi rendszerre emlékeztető hatalmi államot, de igényelték annak gazdasági és szociálpolitikai gondoskodását a korábbi rendszerhez fűződő beidegződések alapján. Az akcióforma vonatkozásában hagyományos vonás az illegális politikai tiltakozási formák legitimitásának igénye és felhasználásuk, amely azonban párosult az újonnan intézményesített konfliktusmegoldási mechanizmusok elfogadásával és a megegyezésben a jogállamiság kölcsönös elismerésével. A demokratikus beleszólást és részvételt így mintegy a jogállamisággal ellentétben kívánták továbbfejleszteni.

Dinamikája alapján a taxisblokád aligha tekinthető társadalmi mozgalomnak, inkább a különféle társadalmi-politikai tiltakozási formák komplex kombinációjaként jelent meg a társadalmi-politikai struktúraváltozás egyik metszéspontjában. „Aktora" nem azonosítható a tiltakozó taxisokkal, hanem különféle tiltakozó csoportok és társadalmi-politikai szervezetek együttese volt, amelyek konfliktusban álltak a kormányzattal és támogatóival. A taxisblokád az új társadalmi-politikai berendezkedés első nagyobb tiltakozási periódusa, amelyet azóta több hullám követett. Ennyiben a blokád összekötő láncszem a rendszerváltás időszakára kialakuló tiltakozási kultúra és az új berendezkedés kiváltotta tiltakozások és mozgalmak között.

3.3. Célok

A taxisok célkitűzései a válság dinamikájának és intézményesítésének során változásokon mentek keresztül. Kezdetben a spontánul az áremelés visszavonását követelő tiltakozók a politikai-adminisztratív ellenőrzéssel való konfliktusuk büntetlenségét is feltételül szabták, és a konfliktus intézményesítése során az áremelés visszavonása helyett különféle kompenzációkról, illetve árszabályozó mechanizmusokról tárgyaltak és egyeztek meg. A valóban elért üzemanyagár-csökkentés tehát a tárgyalásokon kialkudott kompromisszum keretei között maradt, és intézményes árképzési mechanizmus kidolgozását eredményezte. Nem, illetve csupán mellékes módon artikulálódtak a szegényebb rétegek szociális igényei a tárgyalások során.

A tiltakozás céljai között szubsztantív és kooptációs jellegű elemeket különíthetünk el. A szubsztantív, a tartalmi célkitűzés közvetetten, a kooptációs, a nyilvános tárgyalások kikényszerítésével, a tiltakozás részleges legitimálásának elismertetésével következett be. A célkitűzések körül nem körvonalazódott határozottan „ideológiai" vagy „politikai" célrendszer. Ezzel szemben egyes kutatási eredmények, illetve a tiltakozás és a tárgyalások atmoszférájának elemzése alapján azonban anti-autoritárius, populáris, közvetlen részvételi, a szociális igazságosságot intézményes alkumechanizmusok révén érvényesíteni kívánó „korporatív mozgalom" képe rajzolódott ki, amely parti-

kuláris céljait intézményesíteni kívánja a politikai rendszerben. A különböző, rendszerezetten ki nem fejtett célegyüttesek inkább hangulati-stílusbeli elemekként voltak jelen, eltérő mértékben a közvetlenül tiltakozók, a tárgyalások résztvevői és a tiltakozás különféle irányzatainak körében. A célok egységét elsősorban a „single-issue", az üzemanyagár-emelés visszavonásának, illetve mérséklésének követelése biztosította, az elérhető érdekérvényesítés módját, mikéntjét és értelmét illetően széles körű szóródás volt megfigyelhető a blokád különféle szegmenseiben és aktorainál. Az eredeti cél a válság során átértelmeződött és új elemeket ötvözött magába.

A blokád minden bizonnyal tiltakozó akció volt a maga „negatív programjával" a pozitív célelemek sokaságából viszont szelektíve érvényesültek az érdekegyeztetési eljárások mechanizmusában a különböző érdekképviseletek artikulálta elemek. Engedetlenségi akció volt a blokád annyiban, hogy a tudatos és kollektív szabályszegés stratégiáját követte, az engedetlenség módját és mértékét illetően azonban nem volt konszenzus a tiltakozók között. Mindenképpen „szociopolitikai" mozgalom volt a blokád, amely társadalmi-gazdasági célkitűzéseit politikai érdekegyeztetés révén kívánta elérni, és ennek érdekében élt a politikai tiltakozás eszközeivel.

3.4. „Taxistársadalom" és szubkultúra

A szélesebb közvélemény szemében a blokád során egységesen fellépő „taxisok" társadalma különféle vonatkozásokban erősen tagolt — állapították meg a vitában a taxistársadalmat belülről és közelebbről ismerő hozzászólók. A taxisok piacgazdasági szereplése a „második" avagy „árnyékgazdasági" kapcsolatrendszerben kezdődött, amelyben a még állami vállalatnál dolgozó teher- és személyfuvarozók vettek részt, majd az alkalmazottak fokozatosan átalakultak saját gépjárművet saját költségre és haszonra működtető vállalkozókká, illetve vállalkozók hálózatává. A piaci működésre való átállás ideje, módja és sikere alapján differenciálódott „taxistársadalom" egyaránt felöleli a tőkeerős vállalkozókat és az engedély nélkül dolgozó, „mezítlábas" taxisokat. Eltérő a különböző taxishálózatok tőkeereje és sikere, és azokon belül az egyes taxisok függése a hálózattól.

A sokat emlegetett és vészhelyzetekben, illetve a közös veszélyeztetettség esetén valóban létező taxisszolidaritás, amely a blokádnál is működésbe lépett, nem jellemzi a taxistársadalom mindennapjait, amikor az egyének és csoportok éles konkurenciaharca érvényesül. Különösen igaz ez a tiltakozás kiindulópontjául szolgáló Budapestre, ahol a taxik száma aránytalanul megnőtt a válság időszakára. Ebben a korábbi jó kereseti lehetőségek mellett közrejátszott a munkaközvetítő hivatalok tevékenysége, ahol a munkanélkülivé vált autótulajdonosoknak a magántaxizást javasolták. A fuvarozók és taxisok jó része különböző, sokszor illegális bevételi forrásokkal egészítette ki jövedelmét a növekvő konkurencia és a csökkenő kereslet időszakában.

Az 1990. októberi üzemanyagár-emelés jelezte: a korábbi jó kereseti lehetőségek visszahozhatatlanul megszűntek az addig privilegizált helyzetű foglalkozási csoport

számára, amely így kollektív egzisztenciájának védelmében reagált a kollektív tiltakozással. Az elért megállapodás azonban nem állította meg az elsősorban Budapestre jellemző túlkínálatot, így manapság a taxizás feltételeit szigorító intézkedések, amelyeknek kidolgozásában és végrehajtásában részt vesznek a taxisszervezetek is, a további engedélyek kiadásának korlátozásával és a meglevők felülvizsgálatával a piaci túlkínálat csökkentését és a verseny szabályozását célozzák. A budapesti túlkínálat a személyfuvarozásban így közvetve a válság kirobbantásához is hozzájárult, mivel a szűkös piacért folytatott küzdelemben a vállalkozók veszélyeztetve érezték vállalkozásuk fennmaradását, a túlkínálat csökkentése azonban a blokád sikerének dacára is elkerülhetetlen volt.

A kollektív cselekvés létrejöttének racionális, az érdekérvényesítésre orientált magyarázata mellett felmerültek a vitában a taxis szubkultúra mint létforma sajátosságai is. A munkahely mobilitása, az információ és a kommunikáció fontossága, a veszélyhelyzetekben működő szolidaritás, a kapcsolat az éjszakai élet veszélyeivel és potenciális hasznaival, a folyamatos közúti jelenlétben kialakuló gyakori szabályszegés, és a foglalkozás „férfias", „macho" jellemzői a taxis alakját ambivalens, kétértelmű jelenséggé teszik a „normális" társadalom számára. Egyrészt imponál a taxis mobilitása, vezetői ügyessége és informáltsága, ugyanakkor a nagy és talán nem szabályszerűen szerzett jövedelem, az erőszakos fellépés képzete is társul hozzá. A taxis a szabályok és a normalitás határán mozgó alakként jelenik meg a modern populáris tömegkultúrában (filmek, színdarabok stb.). Gyakran a Charles Bronson-, avagy a Rózsa Sándor-féle „jogon kívüli igazságosztó" szerepében jelenik meg ezekben az ábrázolásokban, aki ha kell, a fennálló jog és igazságszolgáltatás ellenében, akár erőszakos módon is érvényesíti vélt vagy valódi igazát.

A magyar taxistársadalomról alkotott kép, illetve a taxisok önképe is tartalmaz ilyen elemeket. Ehhez hozzájárul néhány ismert, sikeres és híres szolidaritási akció tapasztalata is, amikor a taxisok segítségére siettek bajba jutott társuknak, avagy együttesen léptek fel a rendőrséggel, avagy más szervekkel szemben. Ezek a különféle akciók szolidaritást alakítottak ki a taxistársadalomban, elsősorban a rend hivatásos őreivel szemben a közlekedési szabályok folyamatos megszegése során.

A taxis szubkultúra sajátosságai nagymértékben meghatározták a blokádban tanúsított tiltakozó magatartást. Hálózati szolidaritás, kollektív fellépés, önszabályozás jellemezték, amelyek határait a válság mindannyiunk szerencsére nem hozta felszínre. A populáris támogatást a blokád résztvevői igyekeztek az alapvető lakossági érdekek lehetséges figyelembevételével fenntartani. A blokád sokszor a „happening" ellenkulturális jegyeit viselte magán — „park-in"-nek nevezte el egy a '68-as diáklázadásokra emlékező amerikai megfigyelő —, amelyben visszájára fordított, „karneváli" értékrend uralkodott: az járt el szabályosan, aki nem közlekedett gépjárművel, az vétett a szabály ellen, aki megkísérelte azt. Ennek a karneváli hangulatnak persze megvoltak a határai és korlátai, és azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a társadalomnak egy jelentős része kényszerítésként és érdeksérelemként élte meg a blokádot. Nem mindenki sétálgatott boldogan gyalog, és a közvéleménykutatások eredményei szerint a blokád határozottan

megosztotta a a társadalmat támogatókra és ellenzőkre. Feltehetőleg a válság nagyobb mértékű elhúzódásával az utóbbiak száma nagymértékben megnövekedett volna.

Egyetértés volt a vitaülésen abban, hogy a taxistársadalom helyzete és a taxis szubkultúra sajátosságai egyaránt meghatározó jelentőségűek voltak a tiltakozó akció létrejöttében és lefolyásában. A két aspektus azonban eltérő értelmezési keretet jelent: az egyik a racionális érdekérvényesítést, a másik pedig a szociokulturális expresszivitást állítja előtérbe, ám járható útnak tűnik a blokád elemzésében a kettő összekapcsolása is. Mindkét elem azonban csak szükséges, de nem elégséges feltétele volt a válságnak, amelyhez hozzájárult a szélesebb társadalmi-politikai környezettel való kapcsolat, a makrostrukturális folyamatok hatása.

3.5. Szervezet és akcióforma

A taxisok önálló érdekképviseleti szervezetei főleg a blokádot követően jöttek létre. Előzetesen talán azért nem is volt szükségük rájuk, mivel az informális hálózatok megfelelően biztosították a kommunikációt és az érdekegyeztetést. A külső érdekérvényesítés az új érdekképviseleti szervek fő funkciója. De a kifelé való egységes fellépés képe is csalóka, utaltak rá egyes hozzászólók, és a valódi kapcsolatrendszert a taxistársadalomban továbbra sem a formális szervezetek közvetítik. Nem illúzió-e ezeknek a szervezeteknek a létrehozása az autonóm vállalkozók és az informális hálózatokkal összekapcsolt, „mobil munkahelyű" foglalkozási csoporton belül?

1992 nyarán Franciaországban is megegyezett a kormány a fuvarozók érdekképviseleti szervezeteivel, ez mégsem befolyásolta igazán a blokádot, hiszen a fuvarozóknak csak mintegy 5 százaléka volt tagja a szakszervezeteknek. A blokád nem a formális szervezetek együttműködésén, hanem az informális kommunikációs és szolidaritási hálózaton épült fel, a formális szervezetek csekély szerepet játszottak benne.

Az érdekvédelmi szervezetek másik funkciója a belső érdekkoordináció és szabályozás. A blokádot követően létrejött taxisszervezetek egy részénél nagyon erőteljes az „etikai kódex" kialakításának, a belső szabályozásnak az igénye — állapította meg az egyik hozzászóló —, s ez nem jellemző más hivatások érdekvédelmi szervezeteire. A blokád nyomán a közvéleményben a taxisokról kialakult egységesség képzete csalóka, akárcsak a „szervezeti fegyver" erejének feltételezése a blokád kimenetelében. A siker mögött ugyanis inkább a differenciált, a közös szubkulturális jegyekkel rendelkező többdimenziós (információ, csere, segély) hálózat van, amelynek nem igazi profilja a kollektív érdekérvényesítés, inkább csak „veszélyhelyzetekben", átmenetileg lép működésbe, mint például a blokád idején.

A taxisok érdekérvényesítése azonban általában is felvetette a kérdést: mi az érdekszervezetek szerepe a konfliktusmegoldásban válság idején. Az Érdekegyeztető Tanács szerepének átmeneti felértékelődéséhez és bizonyos érdekképviseleti szervek hosszabb távra érvényes politikai profiljának kialakításához is nagymértékben hozzájárult kooptálásuk a blokád alatti érdekegyeztetésbe. A vita nem foglalkozott ugyan részletesen

az érdekképviseletek általános problémáival, de érdekes adalékokkal szolgált ahhoz a kérdéshez, hogy miként alakult a pártrendszer, a korporatív szint és a mozgalmak közötti kapcsolatrendszer a magyar politikai rendszerben. A taxisblokádot megelőző parlamenti és önkormányzati választások periódusában a pártrendszer szerepe oly mértékben dominált a politikában, hogy azzal szemben a taxisblokád átmeneti korrekciós mechanizmust jelentett az érdekképviseleti és a mozgalmi szint felértékelésével. Hogy ez átmenetinek bizonyult, az a kialakuló magyar politikai rendszerben máig megoldatlan strukturális problémákkal függ össze.

A blokád mint tiltakozási forma újszerű eleme volt a magyar politikai kultúrának, ennek köszönhető az állampolgári engedetlenségről kialakult elméleti-jogi vita, amelyre egy az állampolgári engedetlenséget elfogadó, már kialakult tiltakozási kultúrával rendelkező alkotmányos demokráciában nem kerülhetett volna sor. A legalitás és a legitimitás elválása és kapcsolatrendszere az új alkotmányos rendszerben mind a jogállam képviselői, mind pedig a tiltakozók oldalán félreértésekhez és fogalmi zavarokhoz vezetett. Ezek nem csupán intellektuális viták voltak az állampolgári engedetlenséget illetően, hiszen az érvek az elhárítás és a reakció stratégiáiról, az utólagos büntetlenségről, illetve más jogi kérdésekről nagyon is gyakorlati érvénnyel ütköztek meg a blokád alatt, majd utána, a parlamenti és bírósági jogvitákban.

Az eszmecserében szóba került az erőszak és a kényszer „örök" problémája, amely végigkíséri a társadalmi mozgalmak politizálásának történetét. A különféle erőszakfelfogások és értelmezések ellenére is világos jogi definiálást feltételezve is látni kell: a politikai tiltakozás jogi megítélése politikai kérdés, s ezt nem lehet sem egyoldalú pozitivista jogértelmezéssel, sem pedig szubjektív morális-politikai meggyőződéssel helyettesíteni. A két pólus között a politikai kultúra közvetítő szerepe lenne hivatott egyensúlyt teremteni, de ennek nincsenek még igazi hagyományai Magyarországon, ahol az autoriter rendszer elleni küzdelem tapasztalatain túl más minta nemigen állt rendelkezésre a tiltakozók számára, de az államhatalom képviselői és szervei szintén csak ebből az illegális tiltakozás elleni fellépés eszköztárából merítették tapasztalataikat. Mindez nyilván hozzájárult a kialakult éles polarizációhoz mind a konkrét politikai konfliktusban, mind pedig az azt követő jogi, tudományos és politikai vitákban. A politikai kultúra alapját alkotó konszenzus megteremtése csak hosszabb távon, a konfliktusok sorozatainak békés megoldásának tapasztalatait felhalmozva lehetséges, ennek hiányában nem várható el sem a tiltakozóktól, sem pedig a kormányzati szervektől, hogy magatartásukat a tiltakozás, illetve a konfliktuskezelés kultúrája határozza meg.

A társadalmi mozgalmak a társadalom konfliktusmegoldásai rendszereinek a „rövidzárlatához" hasonlítanak, amely nagy feszültséggel teremt közvetlen kapcsolatot a probléma és a megoldása között, kiiktatva a közvetítő reléket. A „rövidzárlat" persze veszélyes, és csak átmeneti megoldást jelenthet, a „normális" folyamatok időleges kiiktatását. A rövid idő alatt nagy erőforrásokat kizárólag egyetlen probléma megoldása érdekében mozgósító társadalmi mozgalom szükségszerűen kifullad a „single-issue"-ban megjelölt cél elérésével, avagy kudarcával. Ezért „rövidzárlatos" időszakában a

mozgalom általában igyekszik egyre szélesebb körű forrásmobilizációt és a támogatáshoz szükséges akciórepertoárt felvonultatni, ennek egyik fontos eleme a demonstratív és a kényszerítő akcióformák alkalmazása.

A vitában ismertetésre került Joachim Raschke hamburgi politológus (1985: 294), tipológiája, amely az intézményekhez való viszony és cselekvés hatásorientációja alapján csoportosítja a társadalmi mozgalmak akcióformáit.

	intermedier	demonstratív	direkt-kényszerítő
intézményes	x	x	–
többdimenziós	x	x	x
antiinstitucionális	–	x	x

A tisztán intézményes stratégia nem lehet kényszerítő jellegű, nem párosítható azzal. Az intézményellenes viszont nem lehet közvetítő jellegű a társadalom és az intézmények között. Ezért ezek a kombinációk nem jöhetnek létre az ideáltipikus rendszerezés szerint. Viszont a taxisblokád akcióformája éppenséggel többdimenziós jellegével, magába foglalta az intézményes és az antiinstitucionális stratégiák elemeit, és egyaránt tartalmazott közvetítő, demonstratív és direkt-kényszerítő akcióformákat. A taxisok tiltakozása, amely a kényszerítést a közvetítő akcióformákkal kombinálta, elfogadhatóvá vált az alkotmányos jogállam talaján álló tárgyalásos megoldás számára, kivihetetlen lett volna a tisztán antiinstritucionális stratégia keretében megjelenő demonstratív, illetve a direkt-kényszerítő akcióformák alkalmazása esetében (antiinstitucionális-demonstratív pl. a Létminimum Alatt Élők éhségsztrájkja, és antiinstitucionális direkt-kényszerítő például egy bombariadós fenyegetés valamely politikai cél érdekében).

Az akcióformák politikai-kulturális megítélése tekintetében különbségek vannak a „kipróbált" demokráciák között is. Franciaországban vagy Angliában jóval „több" erőszakot visel el a politikai kultúra, mint mondjuk Németországban, ahol élnek a fasizmus terrorizmusának és a tekintélyelvű német államiságnak az emlékei. Míg a régebb óta stabil demokráciákban nem tűnnek annyira veszélyesnek az erőszakos tiltakozás bizonyos fajtái, az újabb demokráciákban, ahol inkább autoriter hagyományok vannak jelen a politikai kultúrában, az erőszakos tiltakozás kisebb mértékét is nehezebben viselik el. A nyolcvanas években az angol bányászsztrájk, avagy a Franciaországban periodikusan ismétlődő agrártiltakozások olyan erőszakos akciókat produkáltak, amilyeneket például az NSZK politikai kultúrája nehezebben viselne el, és hatásosabb reakciókat váltana ki az államhatalom, militánsabb elutasítást a békés polgár részéről. Jellemző, hogy a magyarországi taxisblokádot angol és francia megfigyelői nem annyira veszélyes válságnak, mint inkább a „demokrácia velejárójának" tekintették, és a német, illetve az osztrák hatóságok ajánlottak fel közvetlen üzemanyag-segélyt.

A kelet-európai új demokráciákban egyelőre kialakulóban van a politikai tiltakozási akciók repertoárja, és értékelő mechanizmusuk kifejlődése is gyerekcipőben jár. A politikai kultúra Magyarországon és Kelet-Európában újonnan formálja a tiltakozás

repertoárját, és megítélésében legfeljebb egyes elemeit illetően alakult ki konszenzus a politikai eliten belül, illetve az elitek és a társadalom között. Hogy a magyar politikai kultúrában a tolerancia, avagy az intolerancia elemei erősödtek-e meg a blokád okozta sokk nyomán, az vitakérdés volt, némelyek szerint a veszélyhelyzet hatására toleranciacsökkenés következett be, mások szerint a megismerés, a tapasztalat a fogékonyságot, az elfogadást erősítette a politikai tiltakozások új formái iránt. Sajnos egyik érvelés sem támaszkodhat, empirikus, a blokád előtti, alatti és utáni toleranciaszint szempontjából releváns felmérésekre. Megegyeztek viszont a vélemények abban, hogy a posztkommunista társadalmakban az új intézmények és a már kialakult konszenzus gyakran megrendülhetnek, és a gazdasági-társadalmi problémák állandó súlyos terhe alatt olyan politikai tiltakozási formák, amelyek a stabil demokráciákban könnyen integrálhatóak, itt politikai válsághelyzeteket idézhetnek elő, amelyekben akár szélesebb körű erőszakos konfliktusok is megjelenhetnek.

A közvélemény-kutatások szerint a lakosság körében eltérő vélemények alakultak ki a tiltakozási forma legitimitásáról. A tiltakozás elfogadását pozitívan befolyásolhatják a posztkommunista társadalmakban nemrég lezajlott átmenetek tapasztalatai, amelyeknek a tömegmobilizációval járó formái gyengébbek voltak Magyarországon. Negatívan hathat viszont a korábbi hosszú „mobilizációs stop" hagyománya, melynek eredményeként a lakosság nagy többsége ezekben a társadalmakban nem találkozhatott közvetlenül politikai tiltakozási formákkal, illetve nem volt lehetősége, vagy az aránytalanul nagy kockázat miatt nem akart részt venni ezekben. Magyarországon sokan analógiát vontak a taxisblokád és 1956 között főleg az idősebb generációk körében, de a blokád előtt nem sokkal ünnepelt évforduló miatt talán a fiatalabb nemzedékek esetében sem zárható ki legalább a közvetett hatás. Maga a tény, hogy sokak fejében az 1956-os forradalom és a taxisblokád asszociálódhatott, jól mutatja, milyen szegényes és diszkontinuus a tiltakozás kultúrája Magyarországon. Demokratikus tradíciók hiányában az előző rendszer elleni küzdelmek jelentették az egyetlen vonatkozási pontot. A taxisblokád azonban olyan politikai tanulási folyamatokat indíthatott el, amelyek a tiltakozási formák szélesebb repertoárjának kialakulásához és a megítélésükben kívánatos konszenzus kialakításához vezethetnek hosszabb távon.

3.6. Politikai-adminisztratív ellenőrzés, a politikai rendszer reakciói

A társadalmi mozgalmak feletti politikai-adminisztratív ellenőrzés sok szálon és különféle közvetítőkön keresztül érvényesül a modern társadalmakban. A vitában a rendőrség szerepe került előtérbe, az a kérdés, hogy volt-e beavatkozási stratégiája vagy sem, illetve, hogy az alkotmányos demokráciákban milyen e stratégia jellege és mi a funkciója a politikai tiltakozás különféle formáival szemben. Hol és milyen esetekben célravezető és megengedhető a rendőri erőszak a hasonló blokádokra való reakcióként? Erre a kérdésre eléggé szkeptikus válasz adható az 1992. nyári francia fuvarozási blokád tapasztalatai alapján, ahol a rendőrség nagy, elrettentésre alkalmas technikai erőkkel

vonult fel és szüntette meg az úttorlaszokat, amelyeket a fuvarozók azután más gépjárművekkel néhány kilométerrel arrébb ismét felépítettek. A rendőri erőszak alkalmazása a tiltakozókkal szemben könnyen az erőszak eszkalációjához vezethet, ami különösen veszélyes lehet a feszültségek sokaságától terhes posztkommunista társadalmakban. Rendőri erőszak alkalmazása a partikuláris konfliktusokban kevésbé veszélyes a stabil demokráciákban, mivel ott többnyire nem fenyeget a különféle konfliktusokból felhalmozódott tiltakozási potenciálok egymást erősítő „berobbanásának" lehetősége, amely kézzelfogható közelségbe került Magyarországon a taxisblokád idején.

A rendőrség magatartását a taxisblokád idején több szituatív elem befolyásolta. A rendszerváltás időszakában átmenetileg nagyon megcsappant az erőszakszervezetek tekintélye, különösen az aktuális botrányok vetettek rájuk árnyékot az autoriter berendezkedésben betöltött politikai szerepük miatt. A botrányok között több „taxis ügy" is szerepelt, amelyek igencsak lejáratták a rend őreit a közvélemény szemében. Ez bizonyára bátoríthatta a tiltakozókat és gyengítette a rendőri fellépést. Ugyancsak a politikai átmenettel függött össze, hogy tisztázatlan volt a rendőrség politikai irányítási szintjeinek hierarchiája, ami megmutatkozott például a budapesti rendőrkapitány és a belügyminiszter nyilatkozatai közötti különbségekben. Nem volt világosan kidolgozott a rendőrség beavatkozási stratégiája, és azon belül az erőszakalkalmazás módja és mikéntje sem, ezt tükrözi az akkori belügyminiszter kijelentései körül ma is folyó jogvita anyaga is. Összefoglalva, az erőszakszervezetek és főleg a politikai irányításuk körüli bizonytalanságok növelték a tiltakozók esélyeit és végső fokon megakadályozták az erőszakos rendőri fellépést a tiltakozással szemben.

A politikai elit megosztottsága és a politikai konszenzus hiánya ugyancsak növelték a tiltakozás sikerének esélyét. Mint a politikai pártok reakcióiból kiderült, nagyok voltak az eltérések a válság megítélésében és a kezelésének módja, a lehetséges reakció kérdésében. Nem létezett a „demokraták konszenzusa" a tiltakozással szemben. Az államigazgatás és az államhatalom központi és helyi szervei is eltérő módokon reagáltak a tiltakozásra, a fragmentáció és a differenciáltság nem tette lehetővé az egységes „hivatalos" álláspont kialakítását és kötelező elfogadását a rendőrség számára. Sajnos nem állnak rendelkezésünkre kutatási eredmények az önkormányzatok és a helyi pártszervezetek sokszínű reakcióiról, amelyek pedig minden bizonnyal a helyi politikai erőviszonyok függvényében nagy eltéréseket mutattak. A politikai elit rekaciójának nagymérvű differenciáltsága és fragmentáltsága polarizálta az erőszakos beavatkozás lehetséges támogatóit és a tárgyalásos megoldás esélyeit növelte. Hogy egyáltalán mennyiben volt reális a tiltakozással szembeni erőszakos beavatkozás alternatívája az állami szerveknél, azt utólag nem jogvitákkal, hanem alapos kutatásokkal kellene tisztázni.

A már említett hamburgi politológus, Joachim Raschke a politikai stratégiák két eltérő ideáltípusát állította szembe egymással: az elhárítást és a szelektív tolerálást. Az elhárítás az erőszakos kiiktatás stratégiáját jelenti a tiltakozással szemben, a szelektív tolerancia pedig a tiltakozók kooptálását, a velük való tárgyalást, bizonyos követeléseik elfogadását. A két stratégia legitim módon és általánosan alkalmazott az

alkotmányos demokráciákban is. Az állami erőszak-monopólium legitim birtoklással lehetővé és szükségessé teszi az elhárítás stratégiájának alkalmazását az államrendet és a demokratikus berendezkedést veszélyeztető tiltakozó mozgalmakkal szemben. Ennek azonban az alkotmányos rend intézményesített és normatívan szabályozott keretében kell érvényesülnie. A gyakorlatot többnyire a preventív elhárítás és a szelektív tolerancia együttes alkalmazása jelentik. A prevenció politikai intézkedések sokaságát, a „rövidzárlat" megelőzésére tett erőfeszítések együttesét jelenti, amely szociálpolitikai intézkedésektől a politikai döntéshozatalba való bevonásig a demokratikus eljárások széles repertoárját foglalja magába. A taxisblokád esetében nem működött hatékonyan a preventív elhárításnak ez a komplex rendszere, sőt a politikai elit maga szolgáltatott gyúanyagot a tiltakozás kiszélesedéséhez és a válság elmélyüléséhez az áremelés bejelentésének módjával és a tiltakozásra való kezdeti reakciókkal, illetve más — pozitív — reakciók elmulasztásával. A mulasztás utólagos felismerését jelezték a válság után a politikai vezetésben végrehajtott cserék, illetve bizonyos intézményes változások. A politikai felelősség mértékét persze senki nem vitatta a tudományos vitákban, de azt annál határozottabban megfogalmazták, hogy a preventív elhárító, konfliktusmegelőző intézkedésekre nagy szükség van a demokráciákban, ahol igen sokféle feszültség, konfliktus van jelen látens és manifeszt formában és jelent folyamatos kihívást a politikai válságelhárítás számára. A taxisblokádra való politikai reagálás kezdetben ingadozott az elhárítás és a szelektív kooptáció között, majd egyértelműen az utóbbi vált uralkodóvá a tárgyalásos megoldás keresésével. A vita résztvevői világosan leszögezték, hogy az elhárítás legitim stratégia a demokráciákban is, mivel nem minden helyzetben és nem minden tiltakozást lehet tolerálni és kooptálni a demokratikus politikai rendszerekben.

Az elhárítás és a kooptáció stratégiáinak persze világosan elkülönülő jogértelmezési és jogalkalmazási vonzatai vannak. Az első a pozitív jog mindenfajta megsértésének megbüntetését jelenti — a törvény teljes szigorával —, a második esetben pedig előírás a büntetőjogi normák alkalmazása a politikai kontextusra való tekintettel. Ezek a jogértelmezési és jogalkalmazási problémák a tárgyalásokon leszögezett büntetlenség és a későbbi parlamenti jogszabályi megfogalmazása körüli vitákban, az akkori belügyminiszter felelősségéről folytatott politikai és jogi vitában, valamint az ezekhez kapcsolódó, az állampolgári engedetlenségről folytatott tudományos diskurzusban öltöttek testet. A Szociológiai Társaság rendezvényén folytatott vita nem dolgozta fel ezeket a problémákat, inkább, jogszociológiai szempontot követelve, a rendőrök, a tiltakozók és a társadalom jogtudatának zavaraira keresett magyarázatot. A jogtudat zavarait elkerülendő az állami büntetőhatalom fenntartja a tiltakozók büntethetőségét bizonyos feltételek — újabb szándékos szabályszegés — bekövetkezése esetén. Ennek a megoldásnak a speciálisan preventív hatása azonban semmiképpen sem tévesztendő össze a szélesen értelmezett preventív elhárítási stratégiával. Ha a taxisok esetében a paic szükségszerű leszűküléséből eredő problémáik szabályozása és a speciális jogi prevenció bizonyos időre elejét veszik az aktív társadalmi-politikai tiltakozásnak, ugyanez egyáltalán nem érvényes a más jellegű tiltakozó csoportokra.

A politikai rendszer reakciói végeredményben a nyitott és flexibilis reagálás és stratégia irányába mutattak a kezdeti bizonytalanságok után. Magának az érdekegyeztető tárgyalásnak mint diskurzusnak és alkumechanizmusnak az elemzését eddig még senki sem végezte el, holott az nagyon fontos lenne a tasixblokád egészének megítélése szempontjából. A tárgyalások létrejöttéhez szükség volt mindkét oldal, a tiltakozók és a politikai-adminisztratív ellenőrzést képviselő kormányzat stratégiájának átalakulására. A tiltakozók a demonstratív és a közvetlenül kényszerítő akcióformák helyett a közvetítő formákra váltottak többdimenziós stratégiájukban, a politikai-adminisztratív ellenőrzés pedig az elhárításról a szelektív toleranciára, illetve a kooptációra váltott. Az alkufolyamatban a különféle érdekképviseleti szervezetek intézményesített részvétele és a nyilvánosság egyaránt a kompromisszumos megegyezés útját egyengették, ezért végül is éppen ezek a konfliktus két pólusa között közvetítő elemek, a tömegkommunikáció és az érdekszervezetek kerültek ki „győztesen" a válságból. Helyzetüknél fogva egyedül nekik volt esélyük arra, hogy nyerhetnek, anélkül, hogy bármit veszíthetnének, ezzel szemben a tiltakozóknak is, a kormányzatnak is be kellett érniük részeredményekkel, és mindegyikük feladott valamit eredeti elképzeléseiből és változtatott célmegvalósítási stratégiáján. A kényszerítő körülmények között létrehozott megegyezés végül is végrehajtónak bizonyult, mind a kormányzat, mind a tiltakozók számára. Ez mindenképpen egy partikuláris politikai konfliktus megoldásának eredménye, és nem kívánt új politikai konszenzust teremteni, avagy önmagát intézményesíteni, mégis modellértékű a szelektív kooptáció és a tolerancia stratégiájának érvényesítésében. Ez a minta azonban azóta nem érvényesül hatékonyan az államikormányzati munkában, és a különféle társadalmi csoportoknak külön-külön kell kiharcolniuk kooptációjukat és a szelektív toleranciát követeléseik iránt. Ebben a vonatkozásban nem beszélhetünk arról, hogy a kormányzati munka politikai típusa általában megváltozott volna a taxisblokád hatására, és azt sem állíthatjuk, hogy megtörtént volna az érdekképviseletek, avagy a társadalmi mozgalmak strukturális és intézményes kooptálása a politikai folyamatba.

3.7. Hatások, eredmények

A blokád hatásainak kérdése fontos vitatéma volt a szekcióülésen. A mozgalmak hatásai között Dieter Rucht berlini politológus (1992) nyomán megkülönböztethetjük a szubsztantív hatást, a mozgalmi cél elérését, a procedurális eredményeket, azaz a döntési és akaratképzési eljárások átalakítását, valamint a társadalmi struktúrára gyakorolt átalakító hatást. Ugyancsak fontos az externális, a mozgalmon kívüli, és a mozgalmon belüli, az internális hatások elkülönítése, hiszen ezek is fellépnek a mozgalom aktivitása során. A kétféle hatás viszonyát illetően a kutatók egy része a német szociáldemokrata teoretikusnak tulajdonított kijelentés alapján ún. Bernstein-dilemmáról beszél, mely szerint „a cél semmi, a mozgalom minden", azaz a belső hatások fontosabbakká válhatnak a mozgalom számára a külsőknél. Így a tagok előnyei, a tagok

számának növekedése, a szervezeti stabilitás jellemző belső hatástényezők, amelyek felülmúlhatják bizonyos mozgalmak esetében és bizonyos szituációkban a külső hatások jelentőségét, a mozgalmon kívüli társadalmi-politikai környezet megváltozásának mértékét. Az intern hatékonyság növekedése persze az extern cél elérését is megnövelheti. Ekkart Zimmermann müncheni politikai szociológus (1990) szerint a társadalmi mozgalmaknál általános az aránytalanság a mobilizált források terjedelme, intenzitása, illetve az elért szerény eredmények között, ezért úgy véli, hogy a társadalmi mozgalmak politizálásának fő hozadéka inkább a társadalmi-politikai akcióformák repertoárjának és a nyilvános diskurzus érveinek gazdagítása, mintsem a tényleges politikai hatások. Fontos elkülönítés még a mozgalmak célelérésének és hatékonyságának vizsgálatában a szándékolt és a nem szándékolt, valamint a hosszabb és a rövidebb távú hatások szempontjainak érvényesítése az elemzés során.

Hogyan konkretizálhatók ezek az általános elméleti tételek és tézisek a taxisblokád elemzésében? Az externális hatások között a legfontosabb aspektus, a célelérés csak módosult formában teljesült. Az üzemanyag-áremelés mérséklődött, és ezzel megszűnt az az összetartó erő, amely a blokád tengelyét képezte és a tiltakozók koalícióját létrehozta. A célok átalakulása a tiltakozás dinamikájának során egyébként tipikus, általános jelenség a társadalmi mozgalmak politikájában. A célelérés rövidebb és hosszabb távú elemzése alapján nyilvánvaló azonban, hogy az elérni kívánt helyzet, a piaci szegmens biztosítása a taxisok és fuvarozók számára csak a belső érdekszervezeti avagy a piaci szelekció alapján jöhet létre — az üzemanyag-áremeléstől függetlenül. Ez zajlik ma a taxisszervezetek hozzájárulásával, az új engedélyezési szabályozás révén, tehát hosszabb távon a szándékolt cél nem volt teljesíthető minden egyes részt vevő számára, a gazdaságos működést belső differenciálódás alapján szelekcióval biztosítják az előírásokban megfelelő vállalkozók számára. Így a szándékolt externális cél rövid távon és részlegesen megvalósult, de persze hosszabb távon nem volt fenntartható a strukturális kényszerek ellenében.

Szándékolt rövid távú, internális cél volt a támogatók minél szélesebb körének megnyerése és megszervezése, valamint a „public discourse" befolyásolása. Ezekben a vonatkozásokban a blokád nagyon sikeres volt, olyannyira, hogy hivatalos oldalról még az a gyanú is megfogalmazódott, hogy a tömegkommunikáció a tiltakozókat „támogatta". A támogatás megszerzése és a diskurzus befolyásolása azonban hangsúlyozottan csupán rövid távú célok voltak, és a blokád résztvevői nem léptek fel azzal az igénnyel, hogy ezeket az eredményeket hosszabb távon intézményesítsék. Formális érdekképviseleti szerveződések születtek a taxisok és a fuvarozók körében, részben a blokád hatására, ezek támogatottsága azonban korlátozott, és nem a blokád eredeti célkitűzései alapján szerveződtek meg. Nem született tehát új „mozgalmi szervezet", a fuvaros és taxistársadalom továbbra is informális kommunikációs és szolidaritási hálózataiban „él". Nem szándékolt externális hatás volt a tömegkommunikáció és az érdekképviseletek szerepének átmeneti felértékelése is. A szándékolt externális cél, a blokád képviselőinek átmeneti kooptációja a döntéshozatalba teljesült, sőt a taxisszervezetek

beleszólása a személyfuvarozás szabályozásába és a szabályok végrehajtásába szintén fennmaradt.

Az externális hatások a hatalmi struktúrára és a „public discourse" alakítására nem szándékolt jellegűek voltak. A hatás vizsgálata ezekre azonban nagyon nehéz, hiszen hogyan lehet kvantifikálni és dokumentálni ilyen összefüggéseket, fogalmazták meg az indokolt módszertani kételyt a vita során.

A vita egyes résztvevői a taxisblokád jelentős strukturális hatásait hangsúlyozták, azonban téziseiket nem sikerült megfelelően operacionalizálniuk. Más vélemény szerint a blokád szubsztantív, célelérési és procedurális-kooptációs értelemben sikeres volt, de strukturális vonatkozásai nincsenek. A már említett Ekkart Zimmermann szkeptikus tézise szerint nem is lehetnek, mert a társadalmi mozgalmakban fordított az arány a problémák iránti intenzív figyelem felkeltése az össztársadalmi tudatosításukra való képesség, illetve a problémamegoldási kapacitás között. A taxisblokád is felhívta a figyelmet a piacgazdaság szociális következményeire és az új politikai berendezkedés bizonyos fogyatékosságaira, de nem rendelkezett, és jellegéből következően nem is rendelkezhetett a strukturális problémák megoldására való képességgel. Hogy a válság strukturális problémákat jelenített és fogalmazott meg, az kétségtelen, de a tiltakozás nem rendelkezett a megoldásukra való mobilizálás képességével.

Ezen a ponton gyümölcsözőnek látszik a politikai tiltakozás és a társadalmi mozgalom fogalmi elhatárolása. Míg a tiltakozásnak pusztán a figyelemfelkeltés a célja, és nem lép fel a problémamegoldás igényével, addig a társadalmi mozgalom megoldást ígér a társadalmi problémákra és konfliktusokra. Más kérdés, hogy a Zimmermann feltételezte szerkezeti fogyatékosságból — a mobilizációs képesség és a problémamegoldó kapacitás fordított arányából — következően önmaga nem képes e problémák megoldására, hanem a bürokratikus szervezetek működését kísérli meg befolyásolni ebbe az irányba. Ebből az aspektusból vizsgálva a blokád tiltakozás volt, és nem társadalmi mozgalom. A szakirodalom másik vonulata viszont társadalmi mozgalomnak tekinti a tiltakozó mozgalmakat is a mobilizáció kétségkívül meglévő eleme alapján.

A taxisblokád hatásának és eredményeinek vonatkozásában érdemes megkülönböztetni a „politikai lehetőség-struktúra" (political opportunity structure) különféle aspektusait Herbert Kitschelt német politológus (1986) nyomán. Elsőként a nyitottságot/zártságot (oppenness/closure), amely a társadalmi igényekre való flexibilis reakciókészséget jelenti a politikai-adminisztratív rendszer részéről. Nos, ez a nyitottság jóval nagyobb volt a taxisblokád idején, mint a korábbi időszakban, de azért kisebb, mint a stabil nyugati demokráciákban. A politikai rendszer reakcója intenzív és flexibilis volt, ami a politikai eliten belüli megosztottságnak és az intézmények instabilitásának köszönhető. A taxisok „túlgyőzték" magukat a gyenge lábakon álló új demokráciával szemben, hiszen partikuláris érdekérvényesítésük megrázta a politikai rendszer egészét. Emellett Kitschelt a politikai lehetőségstruktúrákat más aspektusból az erős/gyenge (strong/weak) ellentét párjával a rendelkezésre álló elosztható források mennyisége és az elosztási kompetencia, valamint az egyéb politikai döntések végrehajtására/kikényszerítésére való képesség alapján jellemzi. Ebben a vonatkozásban a taxisblokád idején

„gyenge" rendszer állt fenn, amelynek nem volt nagyobb forráselosztási tartaléka, és döntéseinek végrehajtására, kikényszerítésére való képessége csekélyebb volt az előző rendszernél és a nyugati demokráciáknál is. Ennek következtében a tiltakozók hiába érték el viszonylag könnyen és gyorsan azt, amit elértek, az eloszthatő források strukturális szűkössége következtében és a gyenge döntési implementációs képességgel rendelkező politikai rendszerrel szemben nem volt lehetőségük győzelmük anyagi kihasználására, inkább szimbolikus és kooptációs eredményeket könyvelhettek el. A hegyek vajúdása így ismét egeret szült, mondták a taxisblokád hatásainak elemzői, ám mások az akkor elindult tanulási folyamatoknak hosszabb távú strukturális hatásokat tulajdonítottak.

4. Összefoglalás

A sok szálon futó vita hozadéka szerintem értékes és érdekes volt, eredményei azonban inkább csak tovább szaporították a taxisblokáddal kapcsolatos kérdőjelek számát. A problémák precízebb megfogalmazása, és operacionalizált megoldásukra tett javaslatok igazi kihívást jelentenek a társdalomtudomány számára, mindenesetre túlmutatnak az eddig publikált elemzések esszéisztikus-teoretizáló jellegén. Sok ponton még ahhoz is alapkutatásokra volna szükség, hogy világosan megfogalmazhassunk bizonyos kérdéseket. Teljesen hiányzik például a nemzetközi összehasonlítás fogalmi kerete, jóllehet nyilvánvaló, hogy a hivatásos személy- és teherfuvarozók blokádjai állandó és visszatérő elemei az automobilizmust intézményesítő modern társadalmak életének. A diskurzuselemzés eddig elsősorban a politikai pártok vitáinak feldolgozásában mutat fel eredményeket, de hiányzik a tárgyalások és az azokon főszerepet játszó érdekképviseleti szervek diskurzusának elemzése. Ugyancsak érdekes volna a blokád alatti és az azt követő jogi diskurzus feldolgozása, a jogi és politikai kultúra vizsgálata a különféle képviseleti és igazgatási szervezetekben. A vita ismertetése során már említett hiányosságokat, kételyeket, ellentmondásokat tovább lehetne folytatni, de talán ennyivel is érzékeltethető, hogy milyen kihívást jelent még ma is a taxisblokád elemzése a társadalomtudományok számára.

A taxisblokád rövid időszakának rengeteg érdekes és tanulságos elemzési aspektusa van: vizsgálhatjuk tiltkozásként, mozgalomként, pánikként, tömegcselekvésként mint „pletykát", mint a tudományos, politikai és jogi diskurzusok metszéspontját és kiváltóját, a politikai alkufolyamat sajátos esetét, az érdekérvényesítés és az érdekképviselet jelenségét, a legalitás és a legitimitás nézőpontjából stb. Megkockáztatnám azt a feltevést, hogy a téma tudományos feldolgozásának talán éppen manapság jött el az ideje, hiszen nagyrészt elültek már az akkor felhorgadt szenvedélyek és indulatok, és a posztkommunista társadalmak rövid, de viharos fejlődésének tapasztalatai megmutatták, hogy a magyar társadalom „blokádja" csak az elsők egyike volt az új rendszereket megrázó válságok között. Így az elemzésben egyaránt követelményként jelenik meg a posztkommunista rendszerek politikai válságaival és a fuvarozó-taxis blokádoknak a

nyugati demokráciákban felhalmozódott tapasztaltaival való összehasonlítás. A blokád volt a bevezetője a magyar társadalom rendszerváltást követő első tiltakozási és mobilizációs ciklusának, ezért elemzése nélkülözhetetlen kiindulópontja a rendszerváltás utáni magyar mozgalmak elemzésének.

Hivatkozások

Bozóki András–Kovács Éva 1991. „A politikai pártok megnyilvánulásai a sajtóban a taxisblokád idején", *Szociológiai Szemle*, 1991/1, 109–127.

Bozóki András 1992. Democrats Against Democracy? Civil Protest in Hungary since 1990. In: Szoboszlai György (eds.) *Flying Blind.* Budapest: HPSA, 382–397.

Csapody Tamás (szerk.) 1991. *Az állampolgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban.* Budapest: T-Twins

Diósi Pál 1990. *Taxiskönyv, Fuvaroskönyv.* Budapest: Gondolat

Hegedüs Zsuzsa 1991. „Mozgalmak és változások az önigazgató társadalmakban", *Valóság*, 2, 12–26.

Hegedüs Zsuzsa 1992. „Miért lettem akcionalista?", *Kritika, 9,* 8–11.

Kiss Zsolt Péter 1991. „A taxisok hetvenvalahány órája", *Valóság,* 11, 68–79.

Kitschelt, Herbert P. 1986. Political Opportunity Structures and Political Protest in: *British Journal of Political Science*, Vol. 16. 57–87.

Pál Gabriella 1991. „Ne szavazz, csináld magad! Gondolatok a taxisblokádról", *Szociológiai Szemle,* 1, 127–151.

Raschke, Joachim 1985. *Soziale Bewegungen.* Frankfurt am Main: Campus

Rucht, Dieter 1982. *Studying the Effects of Social Movements: Conceptualization and Problems.* Paper presented at the ECPR Joint Meeting. Limerick

Sik Endre 1991. „A zavarban lévő keselyű esete a csapással", *2000*, 1, 9–17.

Szabó Máté 1992. „Das erste Jahr der Republik Ungarn: Von der Etablierung der parlamentarischern Demokratie zu ihrer ersten Krise", *Südosteuropa,* 3–4, 156–169.

Szabó Máté 1992. Hungary — a new Democracy and its First Crisis. In: B. van Steenbergen et al. (eds.) *Advancing Democracy and Participation. Challenges for the Future.* UNESCO. Barcelona. 1992. 113–121.

Szabó Máté 1992. The Taxi Driver Demonstration in Hungary—Social Protest and Policy Change. In: Szoboszlai György (ed.) *Flying Blind.* Budapest: HPSA 357–382.

Szakonyi Péter (szerk.) 1990. *A blokád.* Budapest. HS

Zimmermann, Ekkart 1990. *Social Movements and Political Outcomes: Why Both Ends Fail to Meet.* Paper presented at the XIIth World Congress of Sociology. Madrid

Sik Endre

ROBIN HOOD, A KESELYŰ — KÉT ÉV UTÁN A TAXISBLOKÁDRÓL

Mindenekelőtt szeretném leszögezni, nem lettem taxisszociológussá. Mindaz, ami itt következik, nem rendszeres kutatás, nem elmélyült elméleti munkálkodás, hanem egy cikk utóhatása. Nyilván a nem csökkenő érdeklődés bennem, hogy legalább utólag megértsem, mi történt — s mi nem történt — azokon az emlékezetes októberi napokon tette, hogy az elmúlt két évben rendszeresen leltem cikkeket a taxisokról, mint egy sajátos munkaerőpiaci csoportról, illetve a blokádról, mint a kollektív cselekvés egy formájáról.

Szabó Máté kollégám kezdeményezésére szerveztünk egy szekciót a Magyar Szociológiai Társaság éves konferenciáján „A taxisblokád — kihívás a társadalomtudományok számára" címmel. Ez kiváló alkalmat jelentett számomra, hogy rendezzem két év alatt felgyülemlett gondolataimat. A konferencián elhangzott roppant tanulságos dolgok után már nem maradt más hátra, mint írásba foglalni mind az eltelt két év alatt született gondolataimat, mind azokat az ötleket, amelyek a beszélgetés kapcsán születtek.[1]

1. Röviden arról, hogy mivel magyaráztam két évvel ezelőtt a taxisblokád létrejöttének okait

Állításom lényege az volt (Sik 1991), hogy a taxisok társadalomszervezetére Mars (1983) *keselyűnek* elnevezett típusának jellemvonásai tökéletesen illenek. Ez magában foglal egy laza, de szükség esetén gyorsan aktivizálható és hatékony hálózatot, amely mindennapi körülmények között a keselyűk közötti koordináció végzésére, az új keselyűk betanítására és fegyelmezésére alkalmas, de legalább ilyen fontos funkciója, hogy bajban gyorsítja a veszély észlelését és fokozza a védekezés hatékonyságát. Mivel a hálózat nem jelent csoportszervezetet, ennek megfelelően nincs is határozott hierarchia a keselyűk között, de van néhány választott elöljáró, akik a keselyűközi hálózatot karbantartják.

A taxisok keselyűségének okai:

— a taxismunka nagyfokú területi és időbeli mobilitása, tehát az, hogy a munkaidő felett a taxis vállalkozónak teljes hatalma van, de még a taxis bérmunkás is olyan rugalmas munkaidőben dolgozik, ami elképzelhetetlen a gyárban vagy a hivatalban dolgozók esetében,

— az ellenőrizhetetlenség és önállóság, amely nagy szerepet játszik abban, hogy a taxisokra egyfajta *macho* szubkultúra jellemző,

— az, hogy személyes szolgáltató tevékenység lévén, a taxisnak szinte folyamatosan idegenekkel kell kommunikálnia, illetve, hogy képesnek kell lennie kapcsolatot teremteni és kezelni, elviselni a sokféle utast, megtalálni a borravaló maximális mértékét biztosító technikát,

— a taxi veszélyes üzem volta, ami nemcsak a közúti forgalom saját természetéből fakad, ahol is sok száz kilós fémtárgyak hajlamosak egymással és nagy sebességgel összeütődni, hanem a kliens természetéből is, s hogy az éjszakai fuvar magasabb jövedelmeiért a taxisoknak nemcsak egészségükkel és családi életük zavaraival, de olykor életükkel kell fizetniük,

— a taxis foglalkozás munkaszervezetére is illik a keselyűlét valamennyi eleme, amennyiben a munkavégzés nem csupán individuális, de független tevékenység is, másként: a taxisok nem csupán egymástól elszigetelten végzik munkájukat, de mindegyikük szabadon dönt arról, hogy mikor és mennyit dolgozik, milyen kiegészítő jövedelemszerző stratégiát folytat, s ezt mennyi kockázatot vállalva teszi, illetve hogy kivel és milyen erősségű kapcsolatrendszert hoz létre,

— a CB-hálózat, a mindennapi megélhetéshez szükséges köldökzsinór, amin keresztül kapják a taxisok az információkat, hogy hol van fuvar, s ami szükséghelyzetben nélkülözhetetlen védelmi eszköz számukra, továbbá társadalmi kapcsolatrendszerük is részben ezen a kommunikációs csatornán keresztül szerveződik: például ennek segítségével tudnak egymásnak üzenni, hazaszólni, randit megbeszélni, hiánycikket fellelni, útakadályról tudósítani stb.,

— s végül, de nem utolsósorban, hogy a taxis keselyűket összekötő CB nem csupán technikailag segíti az keselyűcsoport laza *hálózatának* működését, de mögötte egy *szolidáris szubkultúra* áll.

2. Igazam volt-e?

A két évvel ezelőtti állítások első és legfontosabb tesztje az azóta megismert új tudásdarabkákkal való szembesítés. Nevezzük ezt az eljárást „történelmi tesztnek", ami alapján akkor tekinthető a korábbi állítás érvényesnek, ha az újabb adalékok fényében fenntartható, esetleg még alá is támasztatik. A korábbi gondolatok felülvizsgálata, újragondolása vagy finomítása minden új adalék híján is eredményezheti a tételek változását. Ezt az eljárást „analitikus tesztnek" nevezném. Végezetül lehetséges, hogy a kutató más elméletekre lel, amelyekkel szembesítenie kell a maga magyarázatát. Ezt a megközelítést „összehasonlító elméleti tesztnek" nevezhetjük.

2.1 „Történelmi tesztek"

a) Volt egy elő- és egy fő erőpróbája is a blokádnak. Az elő-erőpróba 1988-ban történt, amikor egy szovjet katona megölt egy székesfehérvári taxist. Ekkor a taxisok elhatározták, hogy nem hagyják elhallgatni az esetet, s megfenyegették a hatalmat, hogy ha nem hozzák nyilvánosságra az elkövető állampolgárságát, akkor a temetés idejére minden taxis leáll ott, ahol éppen az adott pillanatban tartózkodik.

A fő erőpróbára úgy került sor, hogy egy taxis szabálytalanul parkolt (ez ma már inkább szabály, mint kivétel, főleg ha ezt oly módon lehet tenni, hogy az út elduguljon pl. Corvin áruház előtt), és egy rendőr ezt szóvá tette. Valószínűleg nem találta meg a megfelelő hangot, mert e taxis azonnal ütött, mire a rendőr letartóztatta. Erre a

taxisok egy népes csoportja felkereste a kerületi kapitányságot, amely nem állotta az ostromot és kiadta foglyát.

A hatalom mindkét esetben meghajolt a taxisok óhaja előtt, s ez egyfelől nyilván erősítően hatott a taxisok Mi-tudatára, másfelől kézzel foghatóvá tette a számukra a szolidaritásban, az összetartásban, a keselyű-hálózatban rejlő erő nagyságát, illetve megtámogathatta az amúgy sem alulfejlett macho-öntudatot — csakúgy, mint Robin Hood első sikeres akciói a sheriff ellen feldobták a csapatot. A sikerélmény meglebegtethette a blokádszervezés sikerének esélyét az abban részt venni hajlandók számára. Márpedig a sikerben hinni fél siker egy kollektív akció során. A sikerbe vetett hit annál is jogosabb volt, mivel éppen a rendőrség volt az előző sikeres fellépések szenvedő alanya.

b) A kormány nem nagyon akarta vagy nem volt képes komolyan venni a taxisok tárgyalási ajánlkozását, majd fenyegetéseit. Különösen fontos elem lehetett a macho-karaktert frusztráló lekezelő magatartás, ahogyan állítólag Siklós miniszter úr elhessegette a taxisok küldötteit, mintegy semmibe véve a taxisok önbecsülését. A hirtelen haragú, azonnali teljes erőbevetést mint taktikát elfogadó macho-társadalmat egy ilyen megaláztatás azonnal a blokád felé taszíthatta, csakúgy mint Robint az igazságtalanság és a kigúnyoltatás együttes elszenvedése.

c) A City Taxi diszpécserközpontjának a blokád első napján sugárzott beszélgetéseinek elemzése bebizonyította, hogy szó sem volt előre szervezett akcióról. Siklaki (1991) ezt írja:

„Megtörtént a sokkoló bejelentés a benzin árának drasztikus emeléséről. Kézenfekvő, hogy az emberek fontolgatják a lehetséges következményeket. A taxisok az utóbbi években már tanújelét adták, hogy képesek különféle szervezett akciókra, s már volt egy demonstrációjuk (felvonulás a Hősök terétől a Parlamentig — *S.E.*) ... Ilyen helyzetben felfokozódik az igény a hírek iránt. A találgatásokból könnyen lesz hír... a CB-beszélgetések tanúsága szerint ez már csütörtökön bekövetkezett...

Az első akció a Hősök terén való gyülekezés volt, s célja nem több, mint megbeszélni, hogy mi a teendő. Közben már a rádió is hírt ad arról, hogy helyzet van, már magánautósok is adják-veszik a híreket, arról, hogy valami készül, s ez visszaháramlik a taxisokra, akik érzékelik, hogy a figyelem központjába kerültek. Ötletek sokasága röpköd az éterben:

— Berti, ki mondta a holnapi blokádot?

— Nem tudom, ki mondta, de holnap reggel 7-től lesz... Mindenhol meg kell állni sztrájkba, és ha jön a rendőr: elfogyott a benzin, vagy rossz az autó...

— És most mi lesz? Sztrájk tulajdonképpen vagy mi ez, urak?

— Semmi mást nem kellene csinálni, mint a hidakat elállni. És kész.

... Még jó ideig eltart az ötletbörze, mígnem, hogy, hogy nem, a hidakat kezdik elállni."

Úgy tűnik tehát, hogy van a kollektív akcióknak olyan változata, ahol senki sem tudja előre (de sokan még akkor sem, mikor már folyik az akció), mit akar (s mit nem akar). Talán Robin Hood (de még inkább Tuck barát) volt leginkább meglepve, amikor előbb másként gondolkodóvá, majd ellenálló-terroristává, s végül hőssé lett.

d) A világ más részeinek taxisairól és blokádjairól megismertek arra utalnak, hogy amit két évvel ezelőtt leírtam, az valószínűleg nem a kivétel, hanem a szabály volt.

Másként, a taxisok a világ minden részén keselyűk, nagy a hajlamuk és megvan a képességük a blokádszervezésre (vagy az ehhez hasonló kollektív cselekvésre).

Így például volt taxisblokád Marosvásárhelyt, ahol a benzinhiány és a rájuk kivetett többletadó ellen tiltakozott a mintegy 450 taxis (egyszerre elit szakmunkások és potenciális munkanélküliek), volt taxissztrájk Belgrádban, ahol 6000 taxis előbb az „életszínvonal csökkenése ellen tiltakozott", majd este a „törvényhozás épülete előtt összeszólalkoztak a távozó Seselj vajdával" (Népszabadság 1992*b*), és tiltakoztak a benzináremelés ellen a kolozsvári magántaxisok, akik egyesülete „a ROMPRES hírügynökséghez eljuttatott nyilatkozatban közölte: felhívták a megye prefektusának figyelmét arra, hogy közlekedési blokádot szerveznek" (Bogdán 1991).

2.2 „Analitikus teszt"

e) A két év alatt két új érvet is leltem arra, hogy miért követte a lakosság oly lelkesen a taxisokat a barikádokra.

Az egyik szerint a blokád időpontjának sajátosságai játszhattak közre ebben. Így az a tény, hogy a blokád egy hosszú hétvégére esett, nagymértékben elősegíthette, hogy főleg pénteken és szombaton az emberek inkább happeningnek, mint harcnak érzékeljék a blokádot és „kockázat", illetve (társadalmi értelemben) „költségmentesen" vegyenek részt benne. Az időbeliség egy másik aspektusa, hogy éppen ünnep után voltunk, s az áremelés időzítése és tagadva lopakodó technikája sokakat dühösíthetett, hiszen emlékeztetett a kései szocializmus szociotechnikájára, ahol minden ünnep meghozta a maga áremelését. Végül, az is számíthatott, hogy a blokád az önkormányzati választások után történt. Ekkorra mindenki tudta, hogy a többiek sem mentek el szavazni. Ilyen helyzetben a blokád, mint a csömörrel szembeni alternatíva mutatott fel egy másik megoldást a tiltakozásra (Hirschmannal szólva, a blokád a hang alkalmazását kínálta a kilépéssel szemben).

A másik lehetséges magyarázat a lakosság taxis-pártiságára a taxisoknak, mint avantgard-elit gárdának sajátos történeti előképével függhet össze. A magyar lakosság számára ismert történeti alak a népi haramia[2], amilyen Robin Hood vagy Rózsa Sándor. Merek élni a feltételezéssel, hogy a taxisok a piacosodó magyar szocializmusban azért tettek szert olyan széles körű, noha ambivalens népi elismertségre, mert sokban emlékeztetnek a népi haramia kurucmagyar lélekben melegen őrzött képére, melynek főbb elemei a következők: a betyár erős, férfias, elkaphatatlan, fékezhetetlen, jó a szegénnyel, összetartó, államellenes, az elnyomó-illegitim hatalommal szembeszállni kész, „mindenre kész és képes"[3].

A hasonlóság nem csupán az irodalmi (és filmbeli) előkép karakterében, de a taxislét strukturális-funkcionális jellemzőiben is kereshető, amennyiben a taxizás jövedelmeinek második gazdaságbeli volta és az éjszakai élet rejtőzködést, veszélyeket, rugalmasságot-mozgékonyságot[4], állandó készenlétet jelentett, az állam illegitimitása adott volt, ráadásul könnyű volt átverni, ugyanakkor a taxisokról sok (s nyilván igaz) történet kerengett arról, hogyan védik egymást, miképpen segítenek az elesetteken, s teszik nevetségessé a hatalom megvetett képviselőit (lásd az *a* pont eseteit).

f) A taxisok sajátos társadalma és munkavilága jól jellemezhető a frontier (a Vadnyugatot felfedező, meghódító úttörő) fogalommal. Melbin (1978) munkája szellemében a frontier kultúra elemei: a veszély és a másság tudata és ezekkel összefüggésben az erős szolidaritás érzet, a készség mások segítésére és a személyes kapcsolatok felértékelődése. Az előzőkben jellemzett népi haramia-image ebből a szempontból úgy jelenik meg, mint egy olyan frontier szubkultúra, melynek tagjai a külső társadalom részéről magas presztizst élveznek s amelyre megkülönböztetett figyelem irányul mind a hatalom, mind a köznép felől. A frontier-elmélet alapján a Mars-féle elemzéshez hasonló következtetésekhez juthatunk.

g) Létezik továbbá a blokád ún. konspirációs elmélete. Ennek két változatát ismerem. Az egyik szerint a bukott rendszer utolsó rúgása (H. Kreutz), a másik szerint a kommunisták, az MDF liberálisai és az ellenzék közös akciója (Dénes J.) volt a blokád. (Ennek egy másik változatát vallja az akkori belügyminiszter igaznak[5]). Nagyon nehéz szakszerű érveket felhozni a konspiratív magyarázatok ellen, hiszen titkos megállapodásokra, rejtett erőkre, illetve nagyon is látható jelekre alapozzák modelljüket. Márpedig az előbbiek nem elemezhetők, s így nem is vethetők el bizonyítékok alapján, hiszen nem is bizonyítékokon, hanem vélelmen alapulnak, s nem-létüket sem lehet bizonyítani. Ami pedig a valós tényeket illeti, ezek igazát el kell ismerni, ám — úgy vélem — igaz voltuk nem bizonyít semmit. Ilyen például az időbeli egybeesés (ekkor volt az MDF frakcióülése, ahol voltak kormányellenes megnyilvánulások), vagy a blokád kitűnő szervezettsége (gyors, minden fontos pont szinte egyidejű lezárása), amely az elmélet szerint csak külföldi tapasztalatok és hosszas tervezés–felkészülés eredménye lehetett. Két érvecském van csupán a konspiratív magyarázattal szemben. Az egyik nem több, mint a korábban már idézett CB-adás elemzés, amely tényszerűen kizárja a konspiráció lehetőségét. Na persze, erre azt lehet mondani, hogy a *Népszabadság*ban közölt cikk semmit nem bizonyít, illetve, hogy egy magára valamit is adó konspirációnak igazán semmiség tenmaga elleplezésére egy ilyen cikket kitalálni és terjeszteni. A másik ellenérvem empirikus. A konspirációs elmélet ugyanis feltételezi a szervezettség magas fokát, mind az akció tervezése és kivitelezése, mind azóta, a titok megtartása tekintetében. Én pedig ezt elképzelhetetlennek tartom. Mely politikai erő tud ma Magyarországon ennyi szervezettséget felmutatni?

3. Röviden arról, hogyan láttam a taxisblokád hatásait a taxisokra és a taxisok munkaerőpiacára

Úgy véltem, a blokád győztese a taxistársadalom volt, ám azt is hozzátettem, hogy ez a győzelem a benzináremelés megakadályozását tekintve valószínűleg csak rövidtávon igaz. Hosszabb távon azonban mást is nyertek a taxisok: az egység és a keselyű-hálózat alkalmasságának érzetét, melynek eredménye a taxistársadalom szubkultúrájának és szervezeti-hálózati struktúrájának megmaradása lesz.

4. Igazam volt-e?

Szerintem igen. Érveim:

— Nem jelent meg egyetlen erős szakszervezet sem. Csupán egy picike taxis-szakszervezet alakult a Ligában, az is a Hegedűs Zsuzsa-féle szociotechnikai operáció eredményeképpen. Megmaradtak ugyanakkor a keselyű-konform kamara és szövetségtípusú laza szövedékek.

— Nem szűnt meg a hiénák hatalma, nem tisztult meg a taxistársadalom az etikai kódex áldásos hatása révén, de állami, illetve önkormányzati hatásra sem. Ami a ferihegyi állapotokat illeti (amiben a piaci monopóliumok alaptípusát látom), úgy tűnik, az óra nélkül közlekedő és Budapestet három részre felosztó, a hivatalos órabért rendesen meghaladó árért fuvarozó taxisok leginkább (elnézést kérek a biológusoktól) a keselyűk hiéna változatának tekinthetők.

— A benzinár szemszögéből valóban csak rövid távú és pirruszi volt a blokád győzelme. Ennek igazára utal az, hogy a benzinár hamar elérte azt a szintet, amit elviselhetetlennek tekintettek a taxisok. Ezért nem meglepő, hogy a jelek szerint egyre nagyobbra nő a kiegészítő jövedelem aránya a taxizásból származó jövedelemhez képest. Ez jelent hivatalos kiegészítő jövedelmet — posta, küldemények házhoz szállítása (igencsak megalázó egy macho számára) —, de a feketedő informális gazdaságban való még intenzívebb részvétel (pl. emberkereskedelem) is szükséges a taxisok megélhetéséhez egyre nagyobb mértékben.

— Fokozódik a harc a kisebbedő tortaszelet újraosztásáért. Ennek jele az árkartell maradva-bomlása, a kívülállókat és a kisebb halakat kirekesztő határozat megszületésének támogatása, a vásárló szerzésében vagy becsapásában való akadályoztatásra adott erőszakos reakciók[6] léte-terjedése.

A keselyű-hálózat sem örök. A nagy igénybevétel, így a fokozódó harc a kenyérért, ha nem is könnyen, de csomókat köthet a hálóra, sőt el is szaggathatja azt. Elvégre Robin Hoodnak sem kell élete végéig a sherwoodi erdő hősének lennie. Fel is hagyhat a keselyűélettel, s mehet külföldre feketemunkásnak vagy beszállhat egy újonnan privatizálandó boltba.

Összefoglalás

helyett röviden csak annyit, hogy az előzőek fényében ma is fenntartom azt, amit két évvel ezelőtt állítottam[7], de ha ma írnám a keselyű-cikket, egyfelől nagyobb hangsúlyt helyeznék a blokád létrejötte okainak elemzésében az előtörténetre és a kormány viselkedésére, másfelől kerítenék a tanulmány végére egy kitekintő fejezetet, amelyben azt taglalnám, hogy a szubkultúra és szervezethálózat elemzése során valami olyasmit írtam le, ami általánosíthatónak tűnik két értelemben is:

— részben a taxisok foglalkozása mint a személyes szolgáltatás egy speciális válfaja, mint az önálló vállalkozás egy sajátos alfaja és mint az informális gazdaság sokféle elemét fókuszáló foglalkozási munkaerőpiac a világ más részein is éppen olyan, mint kis hazánkban (továbbá, hogy a fenti jellemvonásokat részben magán viselő más fog-

lalkozások, munkaerőpiacok működése is többé-kevésbé hasonlatos a magyar taxisokhoz szubkultúrájához),

— részben a blokád mint a kollektív cselekvés sajátos válfaja sem ritka a mai világban, és létrejöttének társadalmi bázisa sokban hasonlít az előzőekben leírtakhoz. Így volt kamionos blokád Görögországban a felemelt útadó miatt, volt Röszkénél az ENSZ-szankciók betartása elleni tiltakozásul, de a bolgár fuvarozók is blokáddal fenyegették a magyar és cseh kormányokat, ha nem adnak több ingyen tranzitengedményt (ami később jó áron értékesíthető jószágként jelent meg a piacon [Népszabadság 1992*c*]).

Jegyzetek

[1] Köszönettel tartozom a szekció valamennyi résztvevőjének, különösen Bozóki András szociológus-politológusnak, Dénes János országgyűlési képviselőnek, Diósi Pál szociológusnak (a taxisok legnagyobb magyar ismerőjének), Hegedüs Zsuzsa szociológusnak, Kiss Péter Zsolt szociológusnak, Neumann László szociológusnak és Liga-szakértőnek, Szabó Máté politológusnak, Tófalvi Zoltán marosvásárhelyi újságírónak, Vörösmarty Mihály BM-szakértőnek.

[2] Lásd Hobsbawm (1974) „társadalmi bandita" vagy „primitív lázadó" fogalmait.

[3] Lásd az önkéntes tűzhalált választó magyar (Udvarhelyi 1992), a géppisztollyal palesztin kődobálókat lelövő izraeli (Népszabadság 1993), vagy a Novoszibirszk piacát (részben a nyerészkedés ellen tiltakozandó, részben egy meggyilkolt társukért a gyanús ingus származású kerekedőkön bosszút veendő) szétverő orosz taxisokat (Népszabadság 1992*a*).

[4] Így például a *Páratlan páros* című színdarab bigámistája is taxis — Angliában. Az angol taxis is férfias és szabadságvágyó, de ami a lényeg, hogyha a taxis munka nem lenne olyan mozgékony, mint amilyen, esély sem lett volna a kettős életre.

[5] „...szakemberek megállapították azt, hogy egy abszolút profi, tökéletesen szervezett... puccskísérletről van szó. Nekem most is egyébként ez a véleményem..." (Elhangzott 1991. 01. 21-én a torontói Magyar Házban. Idézi: –szeg 1993).

[6] Mikor például kiszúrják annak a kocsinak a kerekét, amelyik a taxisok által „jó placcnak" tekintett közterületen parkol, vagy amikor sípcsonton rúgják a megkopasztandó külföldi vevőt felvilágosító állampolgárt.

[7] Ebből természetesen nem következik, hogy ne fogadnám el a politilógusi elemzéseket a blokádnak a politikai mezőben való utóéletéről és hatásairól (lásd Bozóki András, Szabó Máté és Kiss Zsolt Péter munkáit). Fenntartom azonban, hogy az általam leírt munkaerőpiaci és kulturális elemek nélkül a blokád létrejötte és hatásai nem értelmezhetők, illetve, hogy a blokád kezdetben nem volt sem polgári engedetlenség, sem mozgalom, sem kormánybuktató akció, hanem csupán egy sajátos munkaerőpiaci kollektív akció.

Hivatkozások

Bozóki A. 1992. Democrats Against Democracy? In: Gy. Szoboszlai (ed.) *Flying Blind*. Budapest
Bogdán T. 1991. „Felvásárlási láz Romániában", *Magyar Hírlap*, nov. 15, 2.
Hobsbawm, E. 1974. Primitív lázadók. Bp. Kossuth
Kiss Zs. P. 1992. „A taxisok hetvenvalahány órája", *Valóság*, 68–78.
Mars, G. 1983. *Cheats at Work*. London: Allen and Unwin Press
Melbin, M. 1978. „Night as Frontier", ASR (Vol. 43) 1, 3–22.
Népszabadság 1992*a* április 21, 19.

Népszabadság, 1993. március 3, 2.
Népszabadság, 1992*b* június 12, 2.
Népszabadság, 1992*c* június 24, 23.
Sik E. 1991. „A zavarban lévő keselyű esete a csapással — avagy miért tudtak a taxisok fellázadni a benzináremelés ellen". *2000*, január, 9–16. old.
Siklaki I. 1991. „CB: A hír megvalósítja önmagát", *Népszabadság*, január 5. 19.
Szabó M. 1992. The Taxi Driver Demonstration in Hungary - Social Protest and Policy Change. In: Szoboszlai (ed.) Op.cit. 1992.
Szoboszlai Gy. 1992. *Flying Blind*. Bp.: PTI
— szeg 1993. „A medve bőre", *Beszélő*, február 6.
Udvarhelyi A. 1992. „A lassú taxisblokád?" *Kurír*, április 4.

ABSTRACTS

István Kemény:

The Social Costs of the Transition Period

The primary assumption of this treatise is that the social costs that have been incurred and augmented since 1990 are not the consequeences of the transformation of the old socie-economic system, but of its total collapse. This assumption is demonstrated by the examples of the issues of unemployment and the pensions. A further argument is provided by referring to the fact that later, when the market economy has already been consolidated, the social ills do not disappear automatically. The concluding part of the treatise yuestions the widespread belief according to which the social costs are too high and it also calls into question the assumption that these costs can be reduced in the near future.

János Köllő:

Employed and Unemployed — after the Turning-point

The lecture wishes to survey the process of the emergence of unemployment, its duration and also its effects on the various ways of earning income.

Éva Orosz:

The Role of the Private and Public Sectors in Health-care

The paper analysis the issue of what effects the publicly and privately financed health-care systems have on the growth of health-costs and it tries to reveal the difference. The paper formulates the assumption that the expenditive on health-care will grow to a significant degree if private financing gaips ground. This change would result in the increase of the existing inequalities and in their becoming institutionalized.

Zsolt Csalog:

The Gypsies on the Hungarian Labour Market

This paper analyses from the point of view of historical sociology the weakening of the position of the traditional gypsy occupations.

In the period of extensive industrialization the unemployment of the gypsies could also be elimenated, but the gypsies became a marginal stratum among the community workers of the heavy industry.

Presently the mounting unemployment affects primarily this stratum and the social tensions surrounding the gypsies are also mounting.

György Lengyel–János István Tóth:

The Spread of the Entrepreneurial Inclination

The paper analyses the social determinants of the entre-preneural inclination of the Hungarian population. On the one hand it endeavours to explain what social factors had decisive influence on the entrepreneurial attitudes in 1988 and 1990 and on the other hand it tries to throw light on how these factors were modified between 1988 and 1990. The data show that between 1988 and 1990 the entrepreneurial inclination became markedly stronger; it rose from 25 per cent to 44 per cent. In both years the demographic factors were found to have the closest relations with the entrepreneurial attitude.

In respect of the entrepreneurial inclination there is an increasing tension among the various sections of the intelligentsia because of the conflicting interests. Those whose knowledge can be utilized on the market insist on becoming entrepreneurs in 1990 as well, while the rest, that previously also displayed an interest in the enterprises, abandoned this idea by 1990. The second significant split occurred not between the workers and the employees, but within the working class: while the skilled workers were inclined to start enterprises more often than the average, the semiskilled workers did not reach this level of frequency.

During the analysed period the mechanism of social recruitment was modified in two aspects as well. On the one hand those who were inclined to start enterprises could be characterized less and less by stratum-criteria. In reply to the question whether one would like to become an entrepreneur, the answer stressed — apart from the demographic factors — not so much the occupation and the educational qualification, but rather the capital of relations and the satisfaction with the given work.

On the other hand those whose family background had a lower social status, displayed a decreasing inclination to become enterpreneurs from 1988 to 1990. Owing to this effect the number of those who wished to start enterprises decreased.

The probable connection between the economic effects and the memmchanisms of social recruitment lies in the fact that the crisis increases the number of those who feel compelled to start enterprises and thereby makes the circle of potential entrepreneurs more open. The ensuing changes in the economic policy promote the strengthening of the social capital and also that special capital which is based on having good relations.

Magdolna Leveleki:

The Flowers of Decay

This case-study follows with attention how — parallel to the disintegration of a large-scale enterprise, employing more than 10 thousand workers in a country town — small-scale enterprises were formed in the same branch of industry. Some of those who lost their jobs in the early 1990s now try to become independent entrepreneurs, utilizing the konwledge, the experiences and connections which they had acquired while working within the large-scale enterprise.

What are their chances of success against the large-scale enterprises? How can we characterize their relations with one another and with the large-scale enterprise? Will they ever be able to exceed the level of small-scale production and will they be able to influence the market by inoovation? The study endeavours to answer these questions.

Judit Csoba:

Job-seekers and Work-shirkers

The inclination to work among the long-term unemployed

This study searches for an answer to the question to what extent is unemployment a constraint and to what extent the result of a free choice for those people who are unemployed for a long period. The interviews were conducted in two cities, in Debrecen and Nyíregyháza.

In conducting the 100 interviews we attempted to measure the degree of the „voluntary character" of unemployment. We investigated what importance was attached by the unemployed persons to finding work as soon as possible and also those special reasons which contribute to the long-term character of unemployment. We tried to identify among the unemployed —whose group is often considered to be a unified group — such types that help to throw light on the motivational background and the forced decisions of those people who are out of work for more than a year.

We analysed in details the typical ways of getting out of unemployment, their forms and their efficiency. We also analysed the most characteristic reasons of „falling back" repeatedly among the unemployed.

Endre Boross–András Csite–Ferenc Hella:

After the Change of the System — Changes of Fortune in a Village in the Carpathian Basin

The authors inform us of the first results of those social and economic changes that have taken place since 1989 in a small village of Szabolcs-Szatmár-Bereg county, Ököritófülpös. On the basis of the first field work of the three-year-programme they depict the natural, economic and social setting of the village and then they arrange in groups the peasant households. In the final part of the study they analyse the local manifestations of some processes which are characteristic of present-day Hungarian society.

Máté Szabó:

The Taxi Drivers' Blockade and its Aftermath — a Challange for the Social Sciences

The treatise sums up the results of the debates, held at the 1992 autum conference of the Hungarian Sociological Society, in the section having the same title.

The taxi drivers' blockade was analysed from the point of view of the underlying causes, its dynamics, the organizational form, the forms of its actions, the social and political framework, primarily the political and administrative control and the reactions of the political control system. From a theoretical-methodological standpoint various approaches are applied in the analysis of the taxi drivers' blockade: the sociological intervention, the logic of rational behaviour, the approach of cultural anthropology, that of communicative discourse and also the evaluation of the reactitons of the political parties and interest-organizations, together with the analysis of the social movements. As a conclusion it was stressed that the taxi drivers' blockade highlighted a serious problem of the post-Socialist societes, the threats of mass actions, deriving from the social problems of the transition to the market economy — threats which directly questioned the stability of the newly established democratic political order.

Endre Sik:

Robin Hood, the Vulture — about the Taxi Drivers' Blockade after Two Years

Two years have passed since the taxi drivers' blockade and I have revalued the statements which I made in 1991. I took into consideration all the available new information, the new explanations and the social and economic position of the taxi drivers in other countries. My conclusion is that I was right in 1991.

E számunk szerzői

Borsos Endre
egyetemi hallgató

Csite András
egyetemi hallgató

Csoba Judit
Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen

Csalog Zsolt
szociográfus

Hella Ferenc
egyetemi hallgató

Kemény István
MTA Szociológiai Intézet

Köllő János
MTA Közgazdaságtudományi Intézet

Lengyel György
Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia Tanszék

Leveleki Magdolna
Veszprémi Egyetem

Orosz Éva
ELTE Szociológiai Intézet

Sik Endre
Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem

Szabó Máté
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar

Tóth István János
KOPINT–DATORG Rt.

CONTENTS

LECTURES OF PLENARY SESSION

Introduction 3
Kemény, I.: The Social Costs of the Transition Period 5
Köllő J.: Employed and Unemployed — after the Turning-point 15
Orosz É.: The Role of the Private and Public Sectors in Health-care 21
Csalog Zs.: The Gypsies on the Hungarian Labour Market 29

ECONOMIC TRANSITION

Lengyel Gy.–Tóth I. J.: The Spread of the Entrepreneurial Inclination 35
Leveleki M.: The Flowers of Decay 59
Csoba J.: Job-seekers and Work-shirkers 71
Boross E.–Csite A.–Hella F.: After the Change of the System — Changes of Fortune in a Village in the Carpathian Basin 95

SOCIAL CONFLICTS

Szabó M.: The Taxi Drivers' Blockade and its Aftermath — a Challange for the Social Sciences 121
Sik E.: Robin Hood, the Vulture — about the Taxi Drivers' Blockade after Two Years 141

ABSTRACTS 149

Ára: 128,- Ft

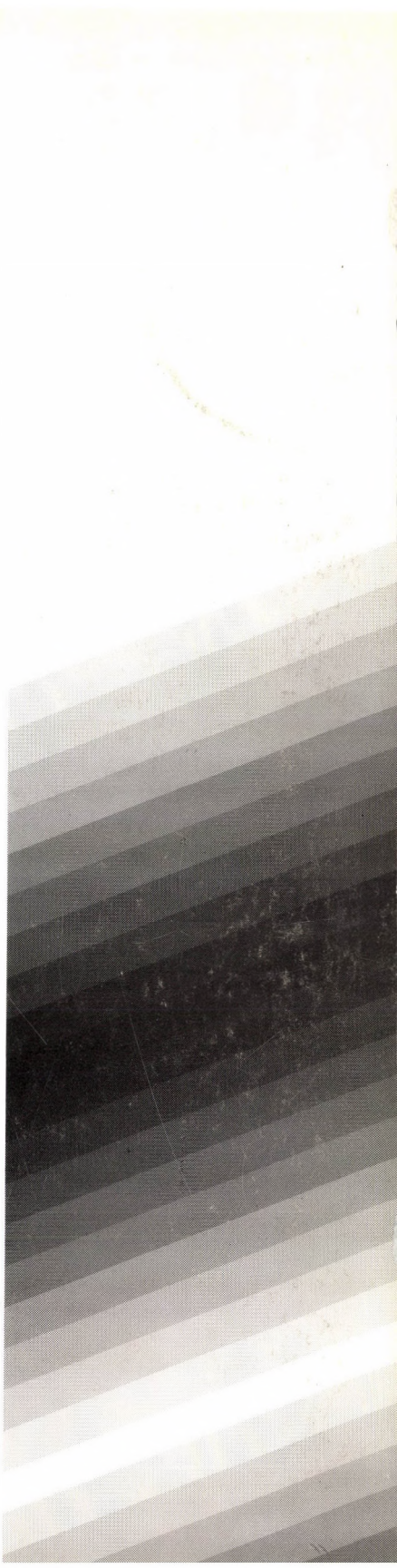

56 755

52-76

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

JATE KÖZPONTI KÖNYVTÁR Folyóiratok Szeged

56755

H: 1. ex.

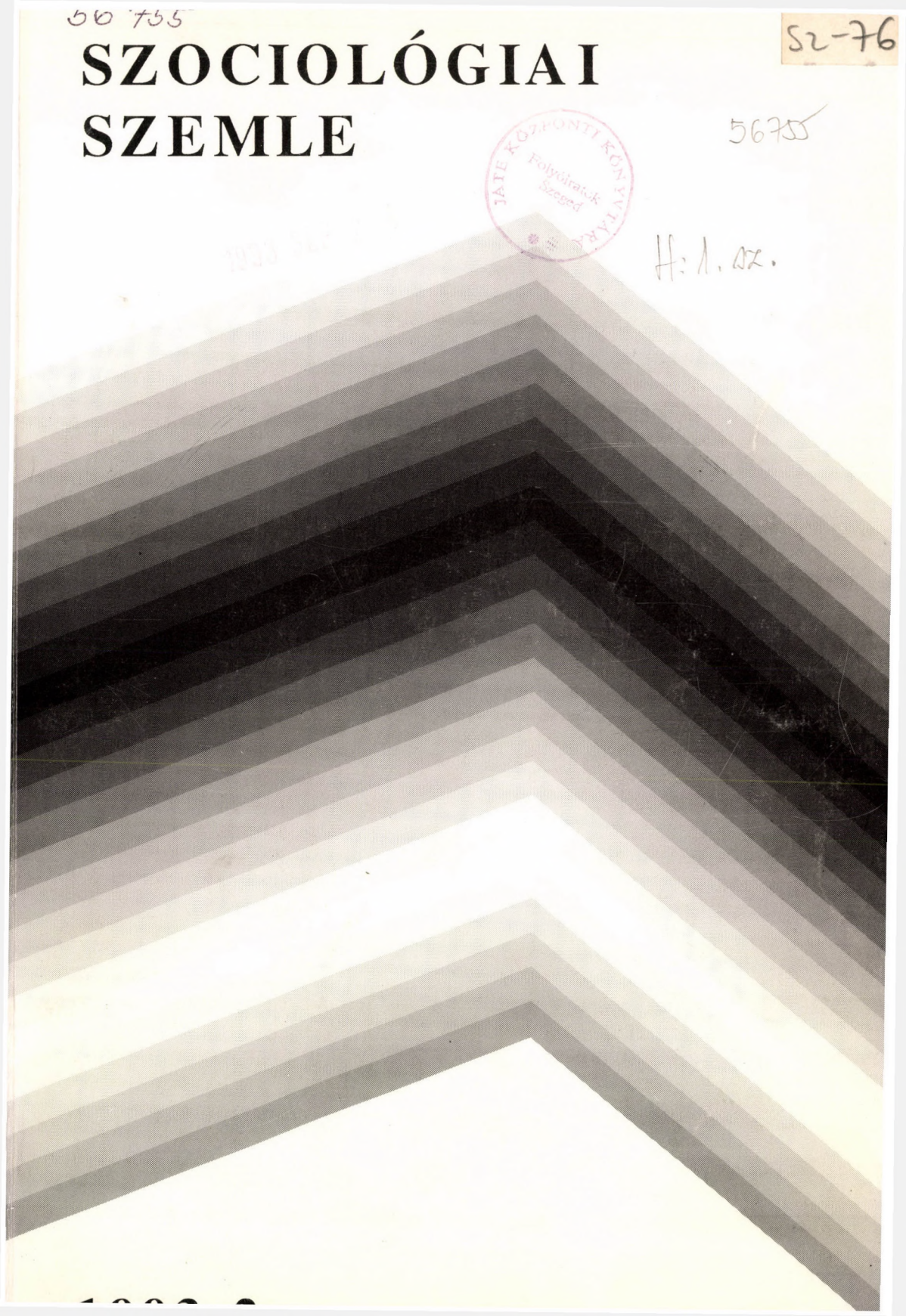

1993/2

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

a Magyar Szociológiai Társaság folyóirata
1993·2

Szerkesztőbizottság

Balázs Katalin
Bozóki András
Czakó Ágnes
Csanádi Gábor
Csákó Mihály
Farkas János
Füstös László
Gábor László
Kamarás István
Kovács I. Gábor
Köllő János
Kuczi Tibor
Lukács Péter
Neményi Mária
Pauker Csaba
Rényi Ágnes
Répássy Helga
Róbert Péter
Róna-Tas Ákos
Rudas Tamás
Sík Endre
Somlai Péter
Szalai Júlia
Szántó Zoltán
Tardos Róbert
Tausz Katalin

Szerkesztőség

Cseh-Szombathy László
(*főszerkesztő*)
Heleszta Éva
(*szerkesztőségi titkár*)
Kovách Imre
Lengyel György
Némedi Dénes
Wessely Anna

Tanácsadó testület

Andorka Rudolf
Angelusz Róbert
Bertalan László
Csepeli György
Ferge Zsuzsa
Hegedűs András
Huszár Tibor
Karády Viktor
Kemény István
Kolosi Tamás
Laky Teréz
Losonczi Ágnes
Márkus Mária
Szelényi Iván
Vaskovics László

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Karády Viktor: Rétegmobilitás, státuszmobilitás és felekezeti vegyesházasság Budapesten a két világháború között 3

Hegedűs József—Tosics István: Privatizációs dilemma a budapesti bérlakásszektorban 45

Szelényi Szonja: Volt-e a szocialista reformoknak eredménye? Osztálykülönbségek az iskolai végzettségben Magyarországon 71

Gedeon Péter: Luhmann és Polányi gazdaságfelfogása és a kettős racionalitás 93

KITEKINTÉS

Hadas Miklós: Az Arab Szociológiai Társaság konferenciájáról 105

KÖNYVEKRŐL

Somlai Péter: Történet a parsonsi birodalom nagyságáról és utódairól 111

Némedi Dénes: Hans Joas „Die Kreativität des Handelns" című könyvéről 119

Jávor István: Szamuely László „Változó struktúra, változó ipari társadalom" című könyvéről 125

ABSTRACTS 127

Olvasószerkesztő: Tomori Lajos
Technikai szerkesztő: Bujdosó Ferencné
Számítógépes szövegszerkesztés: Baranyainé Szabó Piroska

A szerkesztőség címe: 1068 Budapest, Benczúr u. 33.
Tel.: 121-4830
Fax: 122-1843
e-mail: H2001 LEN@ELLA.HU
ISSN 1216-2051

Karády Viktor

RÉTEGMOBILITÁS, STÁTUSZMOBILITÁS ÉS FELEKEZETI VEGYESHÁZASSÁG BUDAPESTEN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Bevezetés

A házasságon keresztül történő rétegváltoztatás a társadalmi mobilitás határesete, amennyiben logikája és szociológiai feltételei merőben mások, mint az egyéb rétegváltozásoknál.

A különbségeknek háromfajta főbb oka van. Egyrészt a házassági mobilitás maga is *kettőn* áll, azaz a *két* partner életstratégiájának, illetve családjaik önreprodukciós elképzeléseinek és lehetőségeinek a függvénye. Mindezeknek a kulcsa a házassági szövetségben konkrétan érdekelt csoportok egymás iránti nyitottságában, illetve távolságában van. A rétegmeghatározók (a vagyon, a műveltség, a szakmai osztályhelyzet stb.) szerint egymáshoz közelebb álló csoportok könnyebben elfogadják tagjaik frigyrelépését egymással, mint a társadalmi térben egymástól messzebb állók. De a társadalmi tér ebből a szempontból egyáltalán nem homogén, és a férfiak és a nők helyzetét illetőleg legtöbbször kifejezetten aszimmetrikus. A különböző osztályok és gazdasági-szakmai rétegek közötti távolság az összeházasodás hajlandósága szerint gyakran természetében más, többek között attól függően, hogy a férfi vagy a női partner birtokában vannak a társadalmilag értékesebb dotációk. Történelmileg a férfiak „lefelé" történő párválasztása általában gyakoribb és könnyebb — mert a házassági piacon, akárcsak az egyéni érvényesülés egyéb területein, nagyobb szabadságot élveznek —, ezzel szemben a nőket a családi, tehát réteg szerinti kontroll rendszerint jobban korlátozza. A „felfelé" történő házassági mobilitás lehetőségei tehát igen eltérően érintik egyrészt a nőket és a férfiakat, másrészt a különböző rétegek tagjait.

A különbözőségek lényeges elve az egész házassági piac viszonylatában a lehetséges vagy preferált partnerek *statisztikai szórásában* rejlik, tehát a helyi házassági piacon a nem házasok nem és kor szerinti megoszlásában, illetve — a társadalmi térbe kivetítve — a családok által rang és státusz szerint kívánatosnak ítélt partnerek mindenkori számszerű arányában. Egy népességben a nemek és korosztályok, valamint alcsoportok és rétegek egyenlőtlenségei (pl. az alcsoportokon *belüli* nőtöbblet vagy nőhiány) mindig a csoportokon *kívüli* párkeresési mobilitást serkenti. De hasonló irányban hatnak az alcsoportok és rétegek között lévő nagymértékű számbeli egyenlőtlenségek is. Minél nagyobb egy csoport a többihez viszonyítva, annál inkább képes a kívülállók előtt zárt házassági piacot képezni, ezzel szemben a kisebb csoportok mintegy *strukturális nyomás*

alatt állnak, hogy kifelé házasodjanak. Ez a nyomás annál jobban érvényesül, minél kisebb belső zártságot mutat egy csoport. A rendi jellegű elitek — például Magyarországon a történelmi arisztokrácia — erre a nyomásra nem érzékenyek, hiszen rendi státuszuknál fogva a házassági piacon maximális homogámiára rendezkedtek be. Így előfordul, hogy megfelelő partner hiányában inkább lemondanak a házasságról s ezzel a törvényes utódokról is. A nyitottabb csoportoknál a lehetséges partnerek statisztikai előfordulása azonban erősen befolyásolhatja a „kifelé" házasodást s az ezzel összefüggő házassági mobilitást is.

Harmadrészt a házassági piac az érvényesülési piacok sajátos és részben öntörvényű fajtája, ahol a szokásos csoportértékek mellett — melyek mindig a partnerek társadalmi elhelyezkedésének javítását, azaz sikerének maximálását célozzák — érvényre jutnak más, egyénekhez kötött, s nem kizárólag vagy nem egyértelműen a csoport által kialakított és elfogadott értékek, illetve helyzeti sajátosságok. Ilyenek a poztív vagy negatív értelemben elsősorban a kor és a családi állapot (hiszen ezek — annak idején főképp a női szüzesség ideológiáján vagy a termékenységgel kapcsolatos elvárásokon keresztül — a házassági stratégiák alapvető tényezőit képezik), de ilyen a „megjelenés", a mindenkori női szabadságideál megvalósítása, a *sex appeal*nek az egyes rétegekben uralkodó formái, a különböző viselkedési készségek és a szimbolikus önmegkülönböztetés, a „disztingváltság" réteg sajátosan valorizált kifejeződései. A párválasztás így indukált s az egyéni vonzódás, a „szerelem" regiszterében megfogalmazott logikája meg is felelhet, de ellent is mondhat a házassági szövetségkeresés pusztán társadalmi logikájának. Innen a „rangon aluli", vagy az előnyös mobilitás szempontjából ellenproduktív házasságok, melyeket általában a jobb réteghelyzetű partner környezete elítél és igyekszik meghiúsítani. Ezek a házassági piac természetéből adódó *rétegek közötti vegyesházasságok* azonban a házassági mobilitásnak csak egyik típusát jelentő, bár igen fontos és gyakori esetei. Akkor fordulnak elő, amikor a helyzetileg gyengébb vagy alacsonyabb rangú partner *egyéni*, de a házaspiacon nagy értékű adukkal (pl. fiatalságával, vonzerejével stb.) kompenzálja réteghez tartozása hátrányait és valósítja meg a házasság segítségével felemelkedését az adott réteghierarchiában.

Egy másik — a *státuszrendi* értékeket őrző társadalmakban nem kevésbé fontos — esete a házassági mobilitásnak akkor fordul elő, amikor a házassági csere mérlegében a *státuszcsoportok hierarchiájában elfoglalt pozíció* is súllyal bír pozitív vagy negatív értéktényező gyanánt. A magyar társadalomtörténetben a legjelentősebb rendi státuszértékek a nemesi eredethez (illetve ennek kései derivátumához, az *úriséghoz*), a nemzetiséghez és a vallásfelekezethez kötődtek. Bár az általuk meghatározott szimbolikus státuszhierarchiák (a nemesség, illetve az *úriság* kivételével) távolról sem bizonyultak egyértelműnek, hiszen irányukban nem létezett az összes érdekeltet összekötő közmegegyezés, mégis voltak ezeknek bizonyos, a társadalmi térben objektíven működő összetevői, amennyiben a különböző státuszcsoportokhoz tartozás igen erősen módosította a rétegváltás, sőt a rétegeken belüli elhelyezkedés lehetőségeit. Hogy csak egy kézenfekvő példánál maradjunk, a pályakezdő nem magyar anyanyelvűek vagy zsidók számára a két világháború közötti korban a megyei vagy állami közhivatalok lényegében

nem voltak elérhetők. Ennek megfelelően a nemesség, a felekezet vagy a nemzetiség a házassági piacon gyakran éppolyan hatású preferenciális választási közeget képezett, mint a műveltség, a vagyon, a foglalkozás vagy a szakmai státusz által behatárolt rétegek. A státuszcsoportok homogámiáját — különösen a felekezeti homogámiát — egyébként szervezetten is támogatták az illetékes hatóságok a csoport–identitás fenntartása és a csoportok népességi erejének növelése végett. Így a vallási vegyesházasságok ellen a felekezeti elöljáróságok intézményes megkötéseket (mint például a katolikus egyház a protestánssal kötendő házasságnál), illetve tilalmakat (mint a zsidó–keresztény házasságoknál mindkét fél) juttattak érvényre. Ennek következtében a státuszcsoportok közötti házassági mobilitás csak akkor válhatott gyakorivá, amikor a polgári fejlődéssel, a nemzeti asszimilációval és a fokozatos szekularizációval a házassági alpiacok rendi jellegű elkülönülése meglazult, anélkül, hogy teljesen felszámolódott volna. Ilyen helyzet alakult ki a két világháború közötti Magyarországon.

Ennek a helyzetnek a felekezeti viszonyokra vonatkozó sajátosságait három regiszterben foglalhatjuk össze.

Mindenekelőtt a rendi jellegű házassági alpiacok továbbra is többé–kevésbé elkülönültek, tehát a házasságon keresztül történő *státuszmobilitás* útjában álló társadalmi sorompókat intézményesen nem húzták fel. A vallási hatóságok által preferált és intézményesen védett házasságok továbbra is saját vallásúakkal köttettek, bár a kötelező polgári házasság (1895 óta) lehetővé tette az egyházi hatóságok megkerülésével, illetve az egyházi előírások ignorálása mellett kötött vegyesházasságokat is. Ezeknek az akadályoknak a vegyesházaságot kizáró ereje a fentebb említett piaci tényezők mellett (csoportsajátos zártság és statisztikai arányok) így lényegében kétfajta, általában egymást alátámasztó körülménytől függött: a státuszcsoportokat a társadalmi térben egymástól elválasztó *szimbolikus távolságoktól* és a vegyesházasságok intézményes kontrolljától. Az intézményes ellenérvek természetesen gyengébben estek a latba az egymáshoz közel álló felekezetek (amilyen a római és görög katolikusok vagy a különböző protestáns egyházak) tagjai közötti házassági terveknél, mint az egymástól távolabb állókénál. Így a felekezetek — a legliberálisabb protestánsok kivételével (ilyenek voltak az unitáriusok s kiváltképpen egyes református vagy evangélikus lelkészek) — a zsidó–keresztény házasságokat nem szentesítették. Hasonlóképp járt el a katolikus egyház a leszármazók katolikus nevelését garantáló rezerválás nélkül kötött katolikus–protestáns házasságok esetén.

Ettől függetlenül a rendi homogámiát az osztályjellegű homogámia is befolyásolta, a rendi státuszcsoportok belső rétegzettsége szerint, és viszont — az osztályok felekezeti, nemzetiségi stb. megosztottsága szerint. Emellett összefüggött a rendi homogámia lehetősége a státuszcsoportok demográfiai szerkezetével is.

A magyar társadalomtörténetben ebben az összefüggésben főképp a zsidó–keresztény s a katolikus–protestáns házasságoknak s az ezekkel járó társadalmi átrétegződési jelenségeknek volt jelentősége, amennyiben egyrészt a felekezeti keveredés dinamikájánál fogva a *szekularizáció* folyamatát erősítették és másrészt hozzájárultak az új (pl. zsidó vagy német származású) és a régi (pl. magyar honorácior vagy dzsentri) közép-

rétegek korábbi nemzeti vagy rendi státuszcsoportok szerinti merev elkülönülésének felszámolásához s ezeknek modern, főképp városi középosztálybeli tömbökben való integrálásához. Az ilyenfajta „vegyes" házasság egyértelműen a korábban hátrányos helyzetű, társadalmilag marginális vagy „be nem fogadott" csoportok tagjainak *státuszmobilitását* jelentette. A rétegmobilitás mellett egyes össztársadalmi szempontból alárendelt vagy uralt helyzetbe jutott csoport számára (ilyenekké lettek egyre inkább, paradox módon, a zsidók a liberális monarchia összeomlásával) a vegyesházasság az egyéni státuszmobilitásnak is elsőrendű eszközévé vált. Az egyéni státuszemelkedésnek ez a lehetősége annál nagyobb jelentőségű lett, minél brutálisabb kollektív státuszsüllyedésnek volt kitéve a fasizálódás éveit végigszenvedő zsidóság.

Ezeknek a jelenségeknek a részletes vizsgálatához sajnos alig állnak rendelkezésre empirikus megfigyelések. A vallási vegyesházasságok történeti statisztikái csak regionális bontást alkalmaznak, de foglalkozási csoportok szerintit nem s még kevésbé státuszrendi összevetéseket. Saját felméréseim a zsidó–keresztény házasságokról szintén csak a vőlegények rétegbeosztására támaszkodnak, s a menyasszonyok társadalmi származása majdnem mindig ismeretlen.[1] A jelen tanulmány így az *egyetlen* erre a témára nézve mind ez ideig azonosított empirikus anyagra, a Budapesti Statisztikai Hivatal által az 1920-as évek végén, illetve az 1930-as évek legelején a főváros 'polgári' és 'munkás' rétegei életkörülményeinek tárgyában végrehajtott felvételekre épült.[2] Ezek a vizsgálatok egyedülállóan gazdag információkat nyújtanak ugyan és megfelelően reprezentatív jellegűek is (amennyiben, mint látni fogjuk, majdnem teljeskörűek), de a vegyesházasságokra nézve sajnos csak a 'munkás' és 'polgár' sommás rétegkategóriáit alkalmazzák, s így a korabeli fővárosi vallási heterogámiát csak a társadalmi heterogámia igencsak leegyszerűsített vetületében mutatják be. Mégis, tekintve, hogy a szakirodalom ehhez hasonló korabeli adatforrást még az országhatárokon túl is alig ismer, érdemes eredményeit egy statisztikai másodelemzés keretében, a differenciális és egyes vallási csoportokra sajátos mobilitási stratégiák tükrében újraértékelni.

A vallási vegyesházasságok Budapesten a két világháború között

Mindenekelőtt a korabeli vegyesházasságok felekezetek szerinti sajátosságait kell bemutatnunk. Ez alkalmat nyújt a felhasznált statisztikai felvétel reprezentativitásának igazolására is.

1. táblázat
A vegyesházasságok felekezetek szerint 1930 körül a fővárosban

	vőlegények		menyasszonyok	
	más vallású menyasszonnyal %	összes megfigyelt házasság N	más vallású vőlegénnyel %	összes megfigyelt házasság N
római katolikus				
népmozg. 1930*	23,7	6251	28,1	6636
felvételek**	23,3	4709	26,1	4885
református				
népmozg. 1930*	76,8	1194	73,1	1326
felvételek**	66,0	1099	65,2	1044
evangélikus				
népmozg. 1930*	87,3	573	85,4	536
felvételek**	73,3	453	75,4	374
zsidó				
népmozg. 1930*	18,2	2066	17,0	2036
felvételek**	15,2	1639	16,2	1662

* *Forrás*: Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve, 1931. 45. oldak.

** *Forrás*: A munkások... 72. oldal és A főváros polgári... 65. oldal.

Megjegyzés: A Főváros Statisztikai Hivatal felvételei a 'polgári' népesség házassági gyakorlatát egyrészt 1926–1930-ra, másrészt 1931-re, a 'munkások' házassági gyakorlatát pedig 1929-re mérték fel. Itt az 1931-es 'polgári' és az 1929-es 'munkás' felvétel eredményeit használtam, melyek az 1930-as népmozgalmi adatokkal csak hozzávetőlegesen, mintegy nagyságrendileg hasonlíthatók össze. Tekintve, hogy a társadalmi heterogámiára nézve ugyanazok a megfigyelések mindkét felvételben szerepelhettek, a 'munkásokra' vonatkozó adatokat teljességükben, a 'polgári népesség' adatait viszont csak a társadalmilag homogám házasságokra nézve (polgári partnerek egymással való házasságai) vettem figyelembe.

A párhuzamos adatsorok egyértelműen bizonyítják a Budapesti Statisztikai Hivatal felméréseinek megbízhatóságát. A két legnagyobb vallási csoportra — a katolikusokra és a zsidókra — vonatkozó felvételi eredmények majdnem pontosan fedik a népmozgalmi adatokat, míg a kétfajta forrásból a kisebb protestáns felekezetekre vonatkozó számok nagyságrendileg hasonlók, bár a felvételekben kimutatott vegyesházasságok arányai nem érik el a népmozgalmi adatok igen magas arányait. Az eltérések ollója itt talán egyszerűen a megfigyelt esetek viszonylag kisebb száma miatt szélesebb.

Az a tény, hogy a vegyesházasságoknak a felvételekben becsült gyakorisága mindig kisebb az anyakönyvileg regisztráltnál (amelyben a népmozgalmi adatok nyugszanak), azt a feltevést valószínűsíti, hogy a vegyesházasságok egy részét az érintettek — amennyiben ez nem elkerülhetetlen (mint például az anyakönyvezésnél) — hajlamosak nem jelezni. A vegyesházasság tehát tendenciálisan bizonyos mértékű *disszimuláció*, ejtés *tárgyát képezi*. Ez az általános megfigyelés máris arra a tényre utal, hogy a két világháború között a budapesti házassági piacon a vallási vegyesházasság társadalmi

legitimitása elmaradt a vallásilag homogám házasságoké mögött. A normát többé-kevésbé még mindig a vallásilag egynemű házasságok jelentették.

Ez a szabály azonban a táblázatból kiolvashatóan a különböző vallási csoportnál igen eltérően érvényesült. A protestánsoknál például alig, hiszen a protestáns partnerek túlnyomó többsége más vallásúval lépett házasságra, mégpedig nagyrészt nem protestáns vallásúval. Így 1930-ban a budapesti evangélikus vőlegények 74 százaléka és a református vőlegények 70 százaléka választott nem protestáns házasfelet.[3] A zsidóknál és a katolikusoknál azonban (mind a többségi római, mind a kisebbségi görög szertartásúaknál) a vallási homogámia igénye még messzemenően fennmaradt. Meg kell jegyezni, hogy a két (a korabeli budapesti népességben hegemón) csoportnál a homogámia ereje egészen másfajta elveken nyogodott. A zsidóságnál egyrészt a vallási parancsból táplálkozó s később — szekularizált formában is — a csoportazonosság megőrzését célzó hagyománynak felelt meg, másrészt a házassági piacon a többi érvényesülési piacnál még inkább megnyilvánuló antiszemita mentalitást tükrözte. Emellett statisztikailag a fővárosi zsidóság olyan nagy tömegű társadalmi makroközeget képezett, mely önálló s viszonylag zárt házassági piac kialakítására volt képes. A katolikusokra ez utóbbi tényező abszolút többségi helyzetüknél fogva hatványozottan volt jellemző, bár a vallási tanítás, sőt az egyházjogi gyakorlat szintén a vegyesházasságok elkerülése irányában hatott. Általánosan érvényes az a megfigyelés — bár a megfelelő statisztikai demonstrációnak itt nincs helye —, hogy a népesség nagyságával a homogámia lehetősége nő. A szétszórtság és kisebbségi helyzet mindig a heterogámiát, a többségi helyzet mindig a monogámiát erősíti a házassági piacon érvényesülő egyéb tényezők hatásmechanizmusainak keretében.

Közelebb jutunk a két világháború közötti időben Budapesten kialakult házaspiac szerkezetének megértéséhez, ha a rendelkezésre álló felvételek anyagából megpróbáljuk kikövetkeztetni a rétegkörnyezet hatását a vegyesházas hajlandóságra nézve.

2. táblázat
A vallási vegyesházasságok aránya rétegek szerint Budapesten 1930 körül

	'munkás munkással' (1929)*		'polgár polgárral' (1926–1930)**	
	vőlegény vallása szerint %	menyasszony vallása szerint %	vőlegény vallása szerint %	menyasszony vallása szerint %
római katolikus	22,1	25,0	24,6	30,8
református	78,1	74,7	75,8	67,5
evangélikus	88,6	87,7	79,8	75,2
zsidó	51,5	39,1	10,4	12,0

* *Forrás*: A munkások... 78. oldal.

** *Forrás*: A főváros polgári.... 64. oldal.

Előzetesen meg kell jegyezni, hogy a 2. táblázaton összegezett megfigyelések csak a felvételek értelmében 'polgári'-nak illetve 'munkásnak' minősített s valójában ezekkel a szociológiai kategóriákkal pusztán igen laza értelemben körülírható rétegekre vonatkoznak. Azért is használom e kategóriákat idézőjelben, hogy itteni, pusztán alkalmi (s félrevezetően tág) értelemben ne legyen általánosabban alkalmazott jelentésükkel összekeverhető.

A házaspiac két részlege, melyeket az itteni osztályozás igen tág keretei között egységesen választottunk meg, csak a zsidókra vonatkózólag mutat számottevő eltérést. Míg a keresztény 'munkás' és 'polgári' rétegek felekezetek szerint sajátosan körülbelül egyforma gyakorisággal lépnek vegyesházasságra, a zsidó 'munkások' ilyen hajlandósága a 'polgári' rétegek többszörösére rúg. A zsidó 'polgárság' házassági piaca tehát sokkal zártabb maradt, mint a zsidó 'munkásságé'. Óvatlanság lenne ennek a különbségnek az eredetét közvetlenül az asszimilációs szint és hajlam vagy a szekularizáció mértékének eltéréseiben keresni, hiszen a zsidó 'polgári' házaspiac terjedelme sokkalta nagyobb 'munkás' megfelelőjénél, s nemcsak belső szerkezete más, de a nem-zsidó házaspiaccal való kapcsolata is igencsak eltérő. Ez többek között azt jelenti, hogy a zsidó 'munkás' rétegek a hasonló nem-zsidó rétegeken belül sokkal inkább kisebbségben vannak, mint a zsidó 'polgárok', s ez a helyzet gyakran (a nagyipari munkásrétegekben például) a munkahelyi elvegyülést követően nagyobb fokú életmód- és élettérbeli elvegyülés kényszerével jár együtt, s a csoport–partikularizmus feladását s a házasmagatartásban a vegyesházasságok gyakoriságát indukálja. Mindenesetre érdemes a fentiekből levonni az általános tanulságot — mellyel más formákban ismételten találkozni fogunk a továbbiakban —, hogy a zsidó házassági piac rétegek szerint sokkal erősebben differenciált, mint a keresztényeké. Más szóval, a zsidóság vegyesházassági készsége és hajlandósága messzemenően osztálysajátos párválasztó gyakorlatra s esetenként kimondottan osztálystratégiákra vallanak.

Vallási és társadalmi vegyesházasság (A kettős heterogámia)

A Fővárosi Statisztikai Hivatal felméréseiben használt rétegkategóriák ('munkás', 'polgári') éppen durvaságuknál, pontatlanságuknál fogva lehetővé teszik a vallási és társadalmi házaskeveredés kísérleti jellegű elemzését. A házasfelek dichotomizált rétegbeosztása ugyanis a házas párválasztásra mindössze három formát nyújt a leegyszerűsítetten definiált társadalmi térben: *saját rétegben* (pl. 'munkás' 'munkás' partnerrel, vagy 'polgár' 'polgári' partnerrel), *felfelé* ('munkás' 'polgári' partnerrel) és *lefelé* ('polgári' partner 'munkással'), bármely nem legyen is a vizsgálat kiindulópontja (azaz a „választó' partner). Az így kialakított kategóriarendszerben a kétfajta forrásban található megfigyelések logikusan csak a társadalmi homogámia kategóriájába eső házasságoknál térnek el egymástól teljesen. A 'polgárok' homogámiája azt jelenti, hogy mindkét partner 'polgári', a 'munkásoké' pedig azt, hogy mindketten 'munkások'. A képet

valamelyest komplikálja az, hogy a források viszonylag csekély számú törvénytelen születésű menyasszony vegyesházas gyakorlatát is jelzik (a törvénytelen születésű vőlegényekét viszont nem). Ugyanis a menyasszonyok társadalmi státuszát, tekintve, hogy legtöbbször nincs foglalkozásuk, apjuk foglalkozása, illetve, amennyiben törvénytelen eredetűek, ez fejezi ki. A törvénytelen menyasszonyokat az alacsonyabb társadalmi rétegből, a 'munkásságból' származók közé soroltam, hiszen a társadalmi heterogámia szempontjából a törvénytelen eredet szintén (ha nem is azonos módon) negatív státuszjelző volt, akárcsak a „proli" családi háttér a polgárság szempontjából.

A 3. táblázat minden vallásra és nemre külön-külön mutatja be a vallásilag vegyes párválasztás esélyeit. A két forrásból származó megfigyeléseket azért választottam külön, hogy elkerüljem a kettős számbavételből adódó torzításokat. Bár a kétfajta forrásban jelzett társadalmilag vegyes házasságok egy része szükségszerűen egymást fedi, az elkülönítve közölt megfigyelések a levonható tanulságok érvényességét — amennyiben ezek, mint látni fogjuk, azonos értelműek — csak erősíthetik.

3. táblázat
A vallásilag vegyes házasságok aránya a réteg szerinti heterogámia szerint Budapesten 1930 körül

		A vallásilag vegyes házasságok %-a	
		1926–1931-ben*	1929-ben**
A vőlegények vallása szerint			
római katolikus	„lefelé"	20,2	23,8
	„saját rétegben"	18,6 ('polgár')	22,0 ('munkás')
	„felfelé"	20,7	24,2
református	„lefelé"	76,3	84,2
	„saját rétegben"	72,8 ('polgár')	77,3 ('munkás')
	„felfelé"	79,5	77,2
evangélikus	„lefelé"	87,3	86,7
	„saját rétegben"	78,5 ('polgár')	88,0 ('munkás')
	„felfelé"	84,2	94,8
zsidó	„lefelé"	33,7	35,7
	„saját rétegben"	10,5 ('polgár')	53,5 ('munkás')
	„felfelé"	13,0	15,6

3. táblázat folytatása
A vallásilag vegyes házasságok aránya a réteg szerinti heterogámia szerint Budapesten 1930 körül

		A vallásilag vegyes házasságok %-a 1926–1931-ben*	1929-ben**
A menyasszonyok vallása szerint			
római katolikus	„lefelé"	23,3	24,1
	„saját rétegben"	25,6 ('polgár')	24,7 ('munkás')
	„felfelé"	72,4	70,1
református	„lefelé"	77,3	77,5
	„saját rétegben"	65,1 ('polgár')	74,4 ('munkás')
	„felfelé"	26,0	32,5
evangélikus	„lefelé"	82,7	92,8
	„saját rétegben"	72,8 ('polgár')	88,6 ('munkás')
	„felfelé"	82,1	83,8
zsidó	„lefelé"	23,0	25,6
	„saját rétegben"	12,0 ('polgár')	40,0 ('munkás')
	„felfelé"	17,6	12,9

* *Forrás*: A főváros polgári.... 64-65.oldal
** *Forrás*: A munkások... 78. oldal
Megjegyzés: A táblázat sorait a következőképpen kell olvasni:
(1. sor, „lefelé") Azok a 'polgári' osztályhoz tartozó római katolikus vőlegények, akik Budapesten 1926 és 1931 között 'munkás' (nem 'polgári') szülők lányát vagy törvénytelen származású lányt vettek feleségül, 20,2%-ukban nem római katolikussal (más vallásúval) házasodtak.
(2. sor, „saját rétegben") Azok a 'polgári' osztályhoz tartozó római katolikus vőlegények, akik... 'polgári' szülők lányát vették feleségül, 18,6%-ukban nem római katolikussal (más vallásúval) házasodtak.
(3. sor, „felfelé") Azok a 'fizikai munkát végző' római katolikus vőlegények, akik... 'polgári' szülők lányát vették feleségül, 20,7%-ukban nem római katolikussal (más vallásúval) házasodtak.

A táblázat tanulságait három regiszterben foglalhatjuk össze.

Elsősorban megerősítést nyert, hogy a keresztények vegyesházas hajlamát a társadalmi mobilitásra vonatkozó stratégiák jelentősen nem befolyásolják. Nőknél és férfiaknál egyaránt körülbelül azonos gyakorisággal történnek vegyesházasságok „lefelé" mint „felfelé" vagy a saját társadalmi rétegben. Úgy is mondhatjuk, hogy a vallásilag „kifelé" való házasodás valószínűsége szempontjából a keresztény felekezeti közösségeken belül az osztályhelyzet (az empirikus adatok szignifikanciájának határai között) közömbös tényező. Ezeknél a vallási csoportoknál bármilyen irányú is rétegek szerint a párválasztás, a vegyesházasságok gyakoriságát az adatok alapján kizárólag a vallás természete határozza meg.

Ennek az eredménynek a fontossága akkor domborodik ki, ha összevetjük a zsidó vegyesházasságok specifikumával. Itt ugyanis sokkal gyakoribb a 'munkás' partner, mint a 'polgári' partner, akár úgy, hogy 'polgári' rétegekhez tartozó zsidók más vallású 'munkás' partnerrel házasodnak, akár úgy, hogy a 'munkás' réteghez tartozó zsidók hasonló helyzetű más vallású partnerhez kötődnek. A zsidóságban tehát a vallási heterogámia erősen összefügg a „lefelé" irányuló társadalmi heterogámiával.

Végül említést érdemel, hogy a kettős heterogámia hajlama a zsidó férfiaknál sokkal nyilvánvalóbb, mint a zsidó nőknél. Míg az előbbiek „lefelé" mért vegyesházassági esélyei a „felfelé" mértet mindkét jelzés szerint mintegy két és félszer haladják meg, az utóbbiaknál ugyanez az arány csak másfél-kétszeres. A zsidó 'munkás' férfiak abszolút többsége más vallásúval lép házasságra, amikor saját rétegében talál partnert, míg a zsidó 'munkás' nőknek ugyanebben az esetben csak kétötöde házasodik vallásilag „kifelé". A kettős heterogámia tehát ugyan a zsidó nők házas gyakorlatában is szignifikánsan megfigyelhető, mégis viszonylag ritkábban, mint a zsidó férfiaknál.

A táblázat értelmezéséhez még hozzátehetjük, hogy egyéb adatokból kiolvasható a kettős heterogámia felerősödése az 1920–1930-as években. 1926 és 1930 között a társadalmilag „lefelé" házasodó zsidó férfiaknak „csak" 33,4 százaléka lépett vegyes házasságra, míg 1931-ben „már" 34,9 százalék. Ugyanez az arány a zsidó nőknél 22,2 százalékról 27,6 százalékra nő.[4] A kereszténynyeknél a hasonlított évek alatt szignifikáns és egyértelmű változást nem lehet tapasztalni. A fejlődés inkább a „felfelé" való vegyesházasságok előnyére történik, semmint a „lefelé" irányulókéra.

Az értelmezésre váró alaptanulság tehát az, hogy a *vegyesházasságok társadalmi ökonómiája a zsidóknál egészen másképp alakult, mint a nem-zsidóknál.*

A zsidóságra jellemző kettős heterogámia, illetve a specifikusan erős hajlam a „lefelé" vagy a társadalmilag „alsó szintű" ('munkás') vegyesházasságra, első megközelítésben a lehetséges partnerek réteg szerinti megoszlásából adódó *statisztikai kényszer* elve alapján értelmezhető. A budapesti zsidóság osztályszerkezetét a két világháború között a 'polgári' túlsúly, míg a keresztény felekezetek osztályszerkezetét a 'munkás'-rétegek számbeli dominanciája jellemezte. Míg a zsidóságban 1930-ban az aktív férfi népességben a 'polgári' elemek részarányát legalább 50 százalékra lehet becsülni (a Budapesti Statisztikai Hivatal felvételeiben empirikusan alkalmazott kategória szerint), addig a megfelelő katolikus népességben ez 35, a reformátusoknál 38 százalékra és még a hagyományosan sokkal polgárosodottabbnak tekintett evangélikusoknál is csak 47 százalékra tehető.[5] Amennyiben feltételezzük, hogy a párválasztásnál csak a lehetséges partnerek statisztikai szórásából adódó esélyek érvényesülnek, a felekezetek osztályszerkezetének különbségei úgy objektiválódhatnak, hogy a vegyesházasságra hajlamos zsidók a házaspiacon többségükben társadalmilag alacsonyabb státuszú partner-jelöltekkel találkoznak. A vallásilag vegyes házasságra hajlamos kereszténynyeknél ezzel szemben a helyzet más, inkább fordított. E szerint érvényesíteni lehetne azt a tételt, hogy a zsidó vegyesházasok azért házasodnak gyakrabban „lefelé", mert „lent" több lehetséges partnert találnak...

Látszólag ezt az értelmezést erősítik meg a zsidó vegyesházasságok irányának vallássajátos adatai. Ezekből az derül ki a 4. táblázat szerint, hogy a zsidó vegyesházasok annál gyakrabban választanak „lefelé" házastársat a különböző keresztény felekezetben, minél nagyobb ezekben a 'munkás' elemek aránya. Így feltűnő, hogy a görög szertartású partnerek esetében a zsidó–nem-zsidó házasságok több mint kétötöde „lefelé" történik, míg az evangélikus partnerek esetében ez az arány alig több mint egyötödnyi. Ennek az értelmezésnek viszont ellentmond az a tény, hogy a „felfelé" való

vegyes párválasztás már nem követi ugyanezt a logikát. Így az evangélikusokkal kötött zsidó vegyesházasságok részaránya alig haladja meg a görög szertartásúakkal kötöttek arányát, és elmarad a reformátusokkal és a katolikusokkal kötött házasságok aránya mögött. A *statisztikai kényszer* elvét tehát az empirikus adatok csak részlegesen valószínűsítik.

4. táblázat
Az összes zsidó vegyesházasság aránya (%) a választott partner felekezete és társadalmi státusza szerint Budapesten (1926–1931)

	„lefelé"	*saját ('polgári')*	*„felfelé"*	*összesen*
zsidó + görögkeleti és görög katolikus partner	41,3	49,5	9,5	100
zsidó + római katolikus partner	32,3	55,9	11,8	100
zsidó + református partner	27,6	58,9	13,4	100
zsidó + evangélikus partner	21,9	67,5	10,6	100

Forrás: A főváros polgári... 64–65.oldal.

A *statisztikai kényszer* feltevését meg lehet közelebbről is vizsgálni, ha a különböző felekezetű és társadalmi helyzetű választott partnerek megoszlását összevetjük az azonos felekezetű és társadalmi helyzetű népességgel, melyre az 1930-as népszámlálásnak a főváros aktív férfi lakosságára vonatkozó adatai jó becslést szolgáltatnak.

Az 5. táblázat teljesen egyértelműen demonstrálja a *statisztikai kényszert* a zsidó vegyesházasságok felekezeti megoszlása szempontjából. Ez a megoszlás ugyanis, bármely réteg felé irányul a házasság, pontosan megfelel a „rendelkezésre álló" népesség felekezeti összetételének. Egyedül az evangélikus partnerek vannak kissé túlképviselve minden rétegirányultság szerinti vegyesházas típusban. Itt is igazolást nyer tehát, hogy a zsidó partnerek számára az evangélikusok bizonyos mértékig preferenciális választás tárgyát képezték a házassági piacon, éppúgy, mint az egyéb érvényesülési piacokon (pl. az iskolarendszerben).[6]

Mégis, a különböző felekezetek osztályszerkezetéből folyó statisztikai kényszer távolról sem szolgál elégséges magyarázatul a zsidó házasságok kettősen heterogám hajlamára, amennyiben sem a zsidó nők és férfiak eltérő viselkedését, sem a heterogámia növekedését az időben nem engedi értelmezni. Márpedig a zsidó nők és férfiak közötti különbség a vegyesházas gyakorlat terén minden felekezeti partnercsoport viszonylatában markáns.

5. táblázat
Az összes zsidó vegyesházasság felekezet és réteg szerinti iránya a számba jövő felekezetek és rétegek megoszlása szerint Budapesten (1926–1931)

zsidó 'polgár' *keresztény 'polgár'*	(saját rétegben)**	keresztény aktív férfinépesség Budapesten (1930)* 'polgári'
görög katolikus és ortodox	1,8	1,9
római katolikus	71,2	71,8
református	16,6	17,4
evangélikus	10,4	8,8
összesen	100	100
zsidó 'polgár' + keresztény 'munkás'	(„lefelé")**	'munkás'
görög katolikus és ortodox	2,8	2,0
római katolikus	76,2	76,6
református	14,4	15,9
evangélikus	6,5	5,6
összesen	100	100
zsidó 'munkás' + keresztény 'polgár' („felfelé")**		('polgári')
görög katolikus és ortodox	1,6	1,9
római katolikus	72,0	71,8
református	18,1	17,4
evangélikus	8,2	8,8
összesen	100	100

* *A számítások forrása:* Magyar Statisztikai Közlemények 96, 42. oldal.
** *Forrás: A főváros polgári...* 64. és 65. oldal.

6. táblázat
A zsidó férfiak és nők vegyesházasságai a partnerek felekezete és társadalmi rétege szerint Budapesten (1926–1931)

		zsidó férfiak %	zsidó nők %
katolikus partnerrel	„lefelé"	37,0	27,0
	„saját rétegben"	52,2	60,1
	„felfelé"	10,8	12,9
	összesen	100	100
református partnerrel	„lefelé"	39,0	19,5
	„saját rétegben"	49,8	65,5
	„felfelé"	11,2	15,0
	összesen	100	100
evangélikus partnerrel	„lefelé"	26,4	20,7
	„saját rétegben"	64,4	73,3
	„felfelé"	9,3	7,0
	összesen	100	100

Forrás: A főváros polgári..., id. kiadás 64–65. oldal.

A *statisztikai kényszer* hatása ugyan jelentkezik a 6. táblázatban is, amennyiben — főképp a zsidó férfiaknál — a „lefelé" irányuló vegyesházas hajlam sokkal gyakrabban mozgósít katolikus vagy református partnereket, tehát azoknak a felekezeteknek tagjait, akik között 'munkás' túlsúly van, mint evangélikusokat, akik között a 'munkás' rétegek számaránya kisebb. Mégis, ebben az összefüggésben sokkal fontosabb a zsidó férfiak és nők magatartása közötti igen számottevő eltérés. Az előbbiek mindig sokkal gyakrabban lépnek „lefelé" vegyesházasságra, mint az utóbbiak, s református partner esetén egyenesen kétszer olyan gyakran. Ezt az eltérést a „statisztikai kényszer" egyáltalán nem magyarázhatja meg, hiszen a nemek aránya társadalmi rétegek szerint nem különbözik jelentősen. A kettős heterogámia értelmezésének tehát — különösen a zsidó férfiaknál — a statisztikai kényszer csupán a kereteit szolgáltathatja, specifikus magyarázatát más tényezőkben kell keresnünk.

Szekularizáció, modern mentalitás és vegyesházasság

Mielőtt azonban a kettős heterogámia szociológiai értelmezését megkísérelnénk, elengedhetetlen tisztázni néhány rendelkezésre álló jelzés segítségével a vegyesházas népesség kiválasztásának azokat a demográfiai sajátosságait, melyek a társadalmi hely- és helyzetváltoztatás készségére, a mentalitásbeli mobilitásra, a modern beállítottságra utalnak. Ezek a jelzések ugyanis közvetítő tényezőket szolgáltatnak a kettős heterogámia elemzéséhez.[7]

Mivel a vallási vegyesházasság legtágabb értelemben azt jelenti, hogy a házasfelek nem követik a vallási közösség demográfiai reprodukciójának és számbeli gyarapításának minden felekezetnél hagyományosan érvényesített parancsát, nyilvánvaló, hogy a vegyesházasság gyakorisága összefügg az elvilágiasodással, a vallás iránti közömbösség terjedésével, a felekezetek morális befolyásának és társadalmi hatalmának csökkenésével. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a vegyesházasságok gyakorisága közvetlenül a szekularizáció jelzéséül szolgálhatna, már csak azért sem, mert — számos egyéb változó közrejátszása mellett — a különböző felekezetek a vallási homogámiát igen változó szigorral követelték meg. Ezt a kérdést itt nem lehetséges pontos társadalomtörténeti megvilágításba helyezni, de sommásan megállapíthatjuk, hogy a két végletet e téren mindenképpen a katolikus egyház és az izraelita hitközségek, ezeken belül is a hagyományhű ortodoxia intézményei képviselték. Az utóbbiak tagjaik részére kizárták a vegyesházasság lehetőségét. Ezt a kizárást ugyan az összes keresztény felekezet viszonozta a zsidók felé (egyes liberális protestáns gyülekezetek, mint az unitárius, illetve bizonyos lutheránus és kálvinista papok kivételével — akik e tekintetben az egyéni engedmény felelősségét vállalták), de a katolikusok a tiltást még a keresztány vallások híveire is kiterjesztették, amennyiben ezek nem kötelezték magukat el (az úgynevezett *reverzálissal*) arra, hogy a házasságból született leszármazottakat katolikusoknak keresztelik és ennek megfelelő nevelésben részesítik. Röviden sommázva, a vegyesházasság a zsidók és a katolikusok számára (ez utóbbiaknál csak reverzális nélkül) lényegében

szakítást jelentett a vallásközösséggel, a protestánsoknál a vallási kötelékek bizonyos mértékű lazulását csak (hiszen a születendő gyerekek egy része már más vallásúvá lett). Ezekkel a minősítésekkel a vegyesházasságot a szekularizáció mércéjének lehet tekinteni.

A vallási kontroll gyengülése ugyanakkor a mentalitásbeli *modernizációra* is utal — ha nem is általában, de a magyar városok e századi fejlődésének társadalomtörténeti kontextusában mindenesetre. A hagyományos életvitelnek, életmódbeli és szakmaválasztási megkötéseknek, illetve preferenciáknak, a földrajzi és társadalmi mozdulatlanságnak stb. ugyanis addig legtöbbször a vallásosság szolgáltatta talán legfontosabb erkölcsi–ideológiai alapvelvét. Nem mehetünk bele annak részletes tárgyalásába sem, hogy a vallási hagyományhűség a különböző nyilvános vagy társadalmasított tevékenységi területeken (mint a gazdasági élet, a gyereknevelés, az iskolázás, a művelődés, a politikai élet stb.) mennyiben normalizálta s egyben fékezte az újító magatartásokat. Legyen itt elég arra a könnyen objektiválható megfigyelésre utalni, hogy a magyar társadalom modernizációjához valószínűleg minden téren s egyben a szekularizációhoz is a városok s főképp Budapest szolgáltatták a földrajzi–társadalmi környezetet.

A két fenti tételből logikusan levezethető, hogy a vegyesházasság a modernizációra való beállítottság jelzéséül is szolgálhat, legalábbis közvetve. Ezt erősítik meg a vegyesházasságok demográfiájára vonatkozó egyéb ismereteink, melyeket érdemes felekezet- és rétegsajátos változataiban bemutatni. Így pontosabb képet lehet rajzolni a vegyesházasságok *társadalmi élményének* és következményeinek természetéről az adatok segítségével elkülöníthető alcsoportokban. A használt fővárosi felvételek e téren a gyermekek vallására vonatkozó megegyezésekre és a szülésgyakoriságra nézve nyújtanak eleddig nem értékelt, fontos objektív információkat.

Az úgynevezett *reverzális* hiánya — éppúgy, mint a zsidó–keresztény házasságok aránya — mindig nagymértékű vallási közömbösség jele, hiszen a reverzálist minden felekezet jog- vagy normarendszere több–kevesebb szigorral megkövetelte. Már fentebb (az 5. táblázat elemzése kapcsán) kiemeltem, hogy az evangélikus–zsidó házasságok aránya rendszeresen meghaladja az evangélikus népesség arányából adódó statisztikai gyakoriságot. Ezzel valószínűsíthető az a feltevés, hogy lutheránus környezetben a vallási fegyelem és előítélet sokkal kisebb volt e téren, mint a többi keresztény felekezetnél. Minden bizonnyal még fokozottabb mértékben érvényes ugyanez az unitáriusokra, csak adataink ennek objektiválását (a rokonnépesség csekély volta miatt) nem teszik lehetővé. A reverzális adatai viszont az egész vegyesházas népességre nézve — kereszténységekre és zsidókra egyaránt — demonstrálják a vallási elvárás iránti nagymérvű közömbösség tényét.

7. táblázat
A vegyesházasságból születendő gyermekek vallása tárgyában kötött egyezségek aránya a vőlegények felekezete és rétege szerint (%)

vőlegény vallása	menyasszony vallása	'polgárok' (1926–1931)	'munkások' (1929)
római katolikus	+ keresztény	15,0	11,8
	+ zsidó	13,2	8,6
református	+ keresztény	15,4	12,6
evangélikus	+ keresztény	16,8	9,8
protestáns	+ zsidó	11,4	10,7
zsidó	+ keresztény	10,1	7,1
összesen		13,8	10,8

A számítások forrása: A főváros polgári... 55–56. oldal és A munkások szociális... 74. oldal.
+ Az evangélikus és református vőlegények izraelitákkal való vegyesházasságainak adatait a kis esetszámok miatt vontam össze.

A táblázat tanulságai egyértelműek. A vegyesházasok túlnyomó többsége felekezete demográfiai reprodukciója irányában közönyös. Ez fokozottan érvényesül minden egyes felekezetnél a 'munkások' között. (Ebből is megerősítést nyer, ha marginálisan is, mennyivel magasabb volt a 'polgári' rétegekhez hasonlítva a fővárosi munkásosztály szekularizációs szintje.) A reverzális abszolút ritkasága a vegyesházasoknál különösen feltűnő általában a katolikusok és a keresztény–zsidó kapcsolatok viszonylatában. Azt a tényt, hogy a katolikus partnerek egyáltalán nem ragaszkodtak jobban, mint a többiek az egyezség megkötéséhez, annak ellenére, hogy ezzel a kánonjog szerint elzárták frigyüket az egyházi áldás lehetőségétől, a teljes elvilágiasodásra fényt vető „kemény" jelzésként lehet értelmezni. Ugyanúgy kell értékelni a reverzális ritkaságát keresztény–zsidó relációban, annál is inkább, mivel a keresztény–zsidó vegyesházasságoknál az egyezség *mindig kevésbé gyakori*, mint amikor különböző felekezetű keresztény partnerek kelnek egybe. Tehát azokban a társadalmi csoportokban, melyek elfogadják a vegyesházasságot, a saját felekezet igénye a vallás családi reprodukcióját illetőleg kevésbé esik a latba, ha a házasság zsidóval, mintha kereszténnyel kötődik... Más szóval, egyrészt a zsidókkal való házasság elmélyültebb vallási elközömbösülést takar (mégpedig az izraelita és a keresztény partnerek átlagánál egyaránt), másrészt, s ennek következményeképp, zsidó–keresztény viszonylatban a vegyesházasság valamelyest ritkábban jelent vallási konfliktust, mint eltérő felekezetű keresztény partnerek, nevezetesen protestánsok és katolikusok között. Ez persze távolról sem jelenti azt, hogy például *ugyanazok* a protestáns családok, amelyek tagjaiknak zsidókkal való kapcsolatát elfogadják, a katolikussal valót kevésbé pártolnák, hanem csupán azt, hogy a keresztény vagy izraelita házasulandók azon töredéke, mely a keresztény–zsidó vegyesházasságot nem ellenzi, túl van minden vallási alapú ellenérzésen e tekintetben, míg a házasulandók *másik töredékének egy része* (valójában, mint láttuk, alig egy hetednyi, tehát elenyé-

ső része), mely a katolikus–protestáns vegyesházasságot elfogadja, ezt csak fenntartásokkal — a reverzális megkötésével — teszi. Mindkét aggregátum túlnyomó többsége azonban — s ez adataink tulajdonképp egyetlen fontos tanulsága — vallási téren ebből a szempontból már közömbösnek tekinthető.

Ha ez így van, érthetővé válik, hogy miért mutat fel a két aggregátum — vallásilag homogám és heterogám házasok csoportja — a *demográfiai modernizáció*, azaz a családtervező, illetve a gyerekszám-korlátozó magatartások síkján igen eltérő profilt. A demográfiai modernizáció ilyen sommás azonosítása a malthusianizmussal természetesen általánosságban nem elfogadható. A magyar városi társadalom demográfiájának a két világháború között kialakult helyzetében azonban, mely a hagyományos, nagycsaládos termékenységi normák fokozatos, bár rétegsajátos, történelmi felbomlásának mélypontjával egyenértékű, a gyermekszámcsökkenés még mindenképpen — nevezetesen a modern családi jövőtervezés, a stratégikus társadalmi mobilitás igénye, a családi iskolázottsági tőke bővített újratermelésének terve, a nagy gyerekszám szokásos értékelésének elutasítása stb. révén — modern demográfiai magatartásnak tekintendő. A modernség persze e téren semmiképp sem értékkategória, csupán leíró terminus, amennyiben a termékenység korlátozását a társadalmasított viselkedés, főképp a jövőre utaló magatartás egyéb történelmileg újító formáival hozza összefüggésbe. Konkrétan ez a párhuzam annál is igazoltabb, mivel a hagyományos erkölcs s hivatalos képviselői, intézményei és terjesztői, jelesen az egyházak, az állami családpolitika, az iskola stb. mind a természetes termékenységet hirdették — persze csak a törvényes család keretében. Ismeretes azonban, hogy ezen a téren a hagyomány hatékonysága az 1930-as évekre igencsak meggyengült, hiszen a gyerekszám csökkenése a városokban már a múlt század vége óta rohamosan kibontakozó folyamat. Ilyen értelemben a tárgyalt korban csak a gyerekszám korlátozásának mértéke és egyenlőtlenségei szolgálhatnak modernizációs jelzésül, s ennek megfelelően egyben a vallási kontroll erejének vagy gyengeségének demonstrálására. Ezt az összefüggést beszédesen mutatják a 8. táblázat adatai.

Mielőtt a 8. táblázatban a differenciális termékenységre vonatkozó igen fontos jelzésrendszer értelmezésébe kezdenénk, nem szabad elhallgatni a jelzőszámok technikai tökéletlenségét, hiszen ezek a megfelelő időszakban és a (vallásilag, réteg szerint) különböző típusú házasságok *összességében* előforduló születéseket vetik egybe az időszak alatt kötött *újabb* házasságokkal. A jelzések tehát a differenciális termékenységnek csak közvetett megközelítését nyújtják — jobb híján —, és csupán annyiban érvényesek, amennyiben hosszabb távon (az 1926–1931-ben termékeny házasok házasodási időszaka alatt) a házas heterogámia vallás és rétegek szerinti trendjei *egymáshoz viszonyítva* lényegesen nem változtak. Ezt a feltevést külön a vallási és külön a rétegek szerinti heterogámia egyebütt felle!hető adatai megerősítik. (Rétegsajátosan ilyen adat tudtommal a fentieken kívül nincs.)[8]

8. táblázat
A házasságok és a születések számának összehasonlítása társadalmi réteg és a házasfelek vallása szerint Budapesten (1926–1931)

vőlegény vallása	menyasszony vallása	100 új házasságra eső születésszám* az összes megfelelő vallási kombinációjú házasságban	
		'polgárok' (1926–1931)	'munkások' (1929)
római kat.	+ római kat.	95	145
római kat.	+ más	86	107
református	+ református	130	209
református	+ más	94	108
evangélikus	+ evangélikus	134	217
evangélikus	+ más	86	96
zsidó	+ zsidó	90	86
zsisó	+ más	39	71

A számítások forrásai: A főváros polgári... 54–55. és 79–82. oldal. A munkások szociális... 74 és 86–89 oldal.
* Élve- és halvaszületettek, törvényes szülések.

Megjegyzés: A Fővárosi Statisztikai Hivatal felmérésében, a 'polgár' vagy 'munkás' minősítés vonatkozhat mindkét házasfélre, de csak az egyikre is. Mint fentebb erről szó volt, az így minősített két népesség tehát kis részben fedi egymást (pl. a mindkét felvételben érintett 'munkás'–'polgár' házaspárok).

A 8. táblázat fő tanulsága kettős. A malthusianista depresszió sokkal mélyebb a vegyesházasságoknál, mint a vallásilag egyneműeknél, és a 'munkások' között legtöbbször sokkal kevésbé súlyos, mint a 'polgári' rétegekben. Ha a termékenység csökkentérésre irányuló stragétiákat, mint fentebb, a szekularizációval s általában a modern beállítottsággal hozzuk összefüggésbe, nyilvánvaló, hogy a vegyesházasok mentalitása demográfiai téren is jelentősen eltér a hagyományostól. Ezen belül érthető, hogy 'munkás' környezetben a demográfiai modernsizáció, melyről tudjuk, hogy később is indult be (hiszen a modern nemzésgátló technikák is műveltségi rétegek és osztályok szerint általában „felülről" „lefelé" terjednek), kissé elmaradt a polgárok között megfigyelttől. Érdemes ezeknek az általános eredményeknek néhány vallásspecifikus aspektusát kiemelni.

Mindenekelőtt feltűnő, hogy a vallásilag homogám katolikusok viselkedése az elvárttal ellentétben kevésbé natalista, mint a protestánsoké, sőt — 'polgárok' házassága esetén — termékenységük alig haladja meg a zsidókét. Ezt úgy lehet értelmezni, hogy míg a katolikusoknál és a zsidóknál a homogám házasság többségi, a protestánsoknál a vegyesházasok vannak hasonló arányban túlsúlyban. Az átlagot tehát az előbbieknél a homogámia, az utóbbiaknál a heterogámia határozza meg. Márpedig — 'polgároknál' például — ezek az átlagok igen közel is állnak egymáshoz. Ez azt jelenti, hogy a malthusianista magatartás a két világháború között Budapest 'polgári' rétegeiben már minden felekezetben általánossá vált. Normává a gyerekszám korlátozása lett. A nor-

mával szemben *pozitív kivételt* képviseltek a kis számú protestáns homogám házasok és negatív végletet a zsidó vegyesházasok. A vallásilag egynemű protestánsok a szélsőséges konzervatívok vékony rétegét képviselhették. Valószínűleg a férjek között a papokat s az egyházi hagyomány fundamentalista őrzőit találná egy részletesebb vizsgálat. Ezzel ellenkező végletet testesítettek meg a zsidó vegyesházasok, akik minden bizonnyal saját csoportjuk és miliőjük „legmodernebb", a vallásos indittatású családi normarendtől legmesszebbre távolodott részéből választódtak ki.

Ezektől a valószínűleg általában érvényes megállapításoktól eltekintve elképzelhető, hogy a tapasztalt eltéréseknek egy töredéke a különböző házassági típusok sajátos demográfiai körülményeinek is betudható lenne, amennyiben ezeket módszeres vizsgálat alá lehetne venni. Egyes megfigyelések szerint például másutt vagy más időpontban a zsidó vegyesházasok az összes többinél lényegesen alacsonyabb szülésszáma összefügghet azzal, hogy ezeknek a házasoknak az életkora magasabb[9], közöttük több az özvegy vagy elvált — akiknek már van leszármazottuk, s így házasságot elsősorban már nem családalapítás céljából kötnek —, vagy akik között a szokásos korviszonyok felborultak (a menyasszony idősebb a vőlegénynél)[10], s így a demográfiai reprodukció esélyei biológiailag gyengébbek.

Ezenkívül a zsidó vegyesházasságok demográfiájára kétségkívül nagy súllyal nehezedett maga az a társadalmi–ideológiai erőtér, melyben ezek a házas kapcsolatok létrejöttek. A nagy vagy akár a vallásilag egynemű zsidó házasságokra jellemző kis (tipikusan kétgyermekes) családok létrehozására nem volt kedvező a korszak antiszemita légköre, melynek konkrét objektivációit nyújtja az 1920 óta érvényben lévő egyetemi *numerus clausus* (a zsidó érettségizettek mintegy felét elzárta a magyar egyetemektől s — jobbik esetben — külföldi tanulmányok folytatására kényszerítette)[11], a zsidó szabadértelmiség egy részének kényszerpályára utalása, a keresztényekkel összehasonlítva jóval magasabb munkanélküliségi rátája[12] stb. A két világháború között felnövő zsidó nemzedékek — amelyektől a csoport demográfiai újratermelését lehetett volna várni — olyan nyomasztó körülmények között, gyakran már a zsidótörvények előtt is (a korábbihoz képest) kifejezett létbizonytalanságban léptek az aktív életbe és a házaspiacra, hogy nagyobb családokat egyre kevesebben vállalhattak. A vegyesházasokat a nagyobb társadalmi elszigeteltség, mind a zsidók, mind a keresztények oldalán a családi–egzisztenciális biztonságot erősítő szövetségi–rokoni hálózat hiánya vagy gyengesége, a vallási közösségből való hivatalos kivetettség, nemegyszer még konkrétan a szakmai pályán elszenvedett hátrányok, sőt (a keresztény felet) sokszor kifejezett pályatörés is fenyegették. Ettől a zsidó házasfelek egyre gyakrabban felekezetük elhagyásával[13] próbáltak menekülni. Mindez termékenységi hajlandóságukat érthető módon drasztikusabb korlátok közé szorította, mint a vallásilag egynemű zsidó házasokét, és sokkal drasztikusabbak közé, mint a keresztényekét.

A vegyesházasságok differenciális demográfiájára vonatkozó elemzések a kettős homogámia problémáját kellő történelmi–szociológiai távlatba helyezik, tehát egy olyan demográfiai és társadalmi helyzet perspektívájába, ahol a nagymértékű szekularizáció és a mentalitásbeli modernizáció a vallási heterogámia lehetőségeit — külö-

nösképpen zsidók és keresztények között — egyre tágították. Ennek a ténynek statisztikai kifejezését megtalálhatjuk magukban a zsidó–keresztény vegyesházasságok emelkedő arányaiban. A „keresztény kurzus" és a fokozódó fasizálódás hozta antiszemita közhangulat ellenére a zsidó–keresztény heterogámia trendje ugyanis az első zsidótörvényt megelőző évben jutott történelmi maximumára.[14] Ennek a fejlődésnek máris áttekintettük néhány összetevőjét (így a vallási elközömbösülést, a gyerekszám radikális leszorítását, a protestánsok nagyobb nyitottságát). Külön magyarázatra szorul az, hogy a zsidó–nem-zsidó vegyesházasságok szaporodását miért követte a kettős heterogámia terjedése. Az ezzel kapcsolatos tényezőket három nagyobb kérdéskörbe lehet csoportosítani. Az elsőben összpontosíthatók a zsidók és nem–zsidók közötti rétegek szerint differenciális *távolság* tényezői (melyet az antiszemita potenciál fejez ki a legképletesebben). A másodikhoz tartoznak a *státuszmobilitás* tényezői a korabeli házassági piac és a szakmai–társadalmi mező és erőtér adta lehetőségek keretében. A harmadik a házassági és mobilitási piacon a *férfiak és nők között* fellépő esélyegyenlőtlenségekre utal.

A csoportközi távolság hatásmechanizmusai

Minden preferenciális házassági (vagy más) kapcsolatra vonatkozó kiválasztásnak két oldala van: vonzási és taszítási. Ez a mindkét fél által külön-külön preferált vagy kizárt, illetve tiltott választásokban fejeződik ki. A zsidó–nem-zsidó kettős heterogámia értelmezésénél a vonzás és a taszítás jelenségei annál nagyobb súllyal esnek a latba, mivel — statisztikai általánosságban — a zsidók és nem-zsidók között mind a státuszcsoportok hierarchiáján belül, mind a rétegződési mezőben a lehetséges partnerek közötti távolság s az ezzel járó feszültségek lehetősége sokkal nagyobb volt, mint a keresztényeknél egymás között.

Ennek a helyzetnek a legkézenfekvőbb kifejezője az *antiszemita beállítottság* szórásában található meg a zsidóságot körülvevő társadalomban. Helyszőke miatti kényszerből itt az antiszemitizmust mintegy csak dologszerű, operatív gyűjtőfogalomként, árnyalatok és minősítés nélkül használom, mint a nem-zsidó csoportokra többé vagy kevésbé jellemző kollektív tulajdonságot. Jelen összefüggésben ennek is pusztán azt az összetevőjét veszem figyelembe, mely a zsidókkal való házasság lehetőségét kizárja vagy negatíven szankcionálja. Márpedig az antiszemitizmus okozta csoportközi feszültségek, bár általában városi környezetben, s különösképp a fővárosban, súlyosabbaknak bizonyultak, mint vidéken — erre mind a polgár-proletár ellentéte, mind az egyetemi diákmozgalmak kanalizáló erővel hatottak — a budapesti polgári rétegekben a zsidóellenes magatartás jóval meghaladta a munkások között megfigyelhetőt. Ennek demográfiai lecsapódását a 2. táblázat demonstrálja. A rétegek szerint egynemű házasságok esetén a zsidó 'munkás' vőlegények *fele*, míg a zsidó 'polgári' vőlegényeknek *csak alig egy tizede* lép felekezetileg vegyes házasságra. A munkások között a zsidók felekezeti vegyesházassági esélyei a vőlegényeknél és a menyasszonyoknál egyaránt

mintegy kétszeresen meghaladják a katolikusokét, míg a 'polgároknál' a katolikusok felét sem érik el. Ez az eredmény — bár más egyéb, alább tárgyalandó tényező eredője is — nem lenne elképzelhető, ha az antiszemita kizárás mechanizmusai a korabeli munkásság házassági piacán belül nem sokkal tompítottabban működtek volna, mint polgári környezetben. E téren érdemes felfigyelni a két protestáns felekezetnél előforduló párhuzamos jelenségre, melynek gyökerei, bár itt a 'munkásokat' a 'polgároktól' elválasztó esélykülönbségek sokkal kisebbek, valószínűleg részben a zsidókéhoz hasonlóan értelmezhetők.

Munkáskörnyezetben a zsidóság irányában tanúsított *viszonylag* nagyobb befogadási készséget illetőleg, melynek csupán sajátos esete a házaspiaci magatartás, több objektív tényezőt is azonosítani lehet, így a foglalkozásbeli konkurencia hiányát, a szervezett munkásmozgalom szerepét egyfajta univerzalista értékrend terjedésében, valamint a felekezeti kontroll és a vallásosság gyengülését (elvilágiasodást).

A 'polgári' rétegekben a zsidó–nem-zsidó megoszlás igen gyakran vette fel a szakmai–gazdasági *osztálykonkurencia* jellegét, különösképp a kereskedő és iparos önállóknál vagy a szabadfoglalkozásúaknál. Ettől függetlenül különösen erős formát öltött s főképp keserűséggel teli rakódott le a keresztény középosztályok tudatában a zsidók egyedülállóan gyors mobilitása, melynek során egy–másfél nemzedéken belül — a kiegyezés és a század eleje közti időszak alatt — a frissen emancipált s jórészt idegenből bevándorolt zsidó családok leszármazottai a hagyományos és új középosztálybeli szakmák mindegyikében erős partnerekké és konkurensekké váltak. Ez a mobilitás néha még a „védett", tehát gyakorlatilag preferenciálisan a kereszténynek fenntartott államhivatalokban vagy közületi szektorban is éreztette hatását (pl. a tisztiorvosi, vasúti mérnöki, városi építészeti stb. állások terén és elég általánosan egyes városok, főképp Budapest hivatalnoki karában).[15] De a szakmai versenyhelyzeten túl s ennél is súlyosabban vetődött fel az osztálykonkurencia a középosztálybeli érvényesülés szimbolikus területein — az iskolákban, a társaséletben, a polgárság nemesítésénél stb. —, ahol a jobb szellemi–műveltségi potenciállal, nagyobb anyagi erővel, a kulturális–társadalmi asszimiláció hozta fokozottabb helyzetfelismerési s az új helyzethez való alkalmazkodási készséggel bíró zsidóság rendre meghaladta az alulról feltörő nem-zsidók teljesítményét, s ennél fogva gyakran látványos módon lett a modernizálódó szellemi elit és a történelmi presztízst hordozó arisztokrácia társadalmi partnere. Így az esetenként előzetesen meglévő antiszemita alkultúrát az érvényesülési versenyben alulmaradó kis- és középpolgárságban és az értelmiségben sokszor erősítette meg a konkurencia helyzet adta zsidóellenes *ressentiment*. Itt nincs hely részletesebben elemezni ezt a tényállást. Azt kell csak kiemelni, hogy munkásmiliőben hasonló helyzetnek nyomait sem találni. Ennek oka részben az lehet, hogy a zsidó munkásréteg sokkal inkább a nagyobb munkabiztonságot élvező, dinamikusabban fejlődő szakmák némelyikében és általában a szakmunkásságban helyezkedett el, ahol a kisebb konkurenciaharc nem engedte kikristályosodni a zsidó–nem-zsidó megosztottságot, annál kevésbé, mivel egyrészt a zsidók a munkásságnak még ezekben a szektoraiban is csupán töredéknyi számerőt, gyakran elenyésző töredéket képviseltek, másrészt pedig, hogy ezek a magyar munkás-

osztály legszervezettebb részlegeit alkották. Ezzel eljutunk a munkásmozgalmak integrációs funkciójához.

A munkás antiszemitizmus kiterjedésének ugyanis maguk a szakszervezetek és az alulról épülő, ipari munkásbázissal rendelkező politikai mozgalmak (így a *szociáldemokrácia*) voltak a legfőbb intézményes fékjei. Vallási vagy nemzetiségi elkülönülést ez a munkásmozgalom sohasem ismert (ellentétben a lengyelországi vagy az oroszországi mozgalmakkal, ahol a zsidó munkásság nagy része külön szervezkedett), még kevésbé megkülönböztetést. Értékrendjében mindig országos egységre és univerzalista emancipatorikus célok megvalósítására törekedett. Így nem véletlen, hogy e mozgalmak irányításában zsidó származású ideológusok és szervezők mindig nagy szerepet játszottak. Ez vonatkozik különösképp a szociáldemokrata pártra és egyes szakmák szervezeteire (mint például a nyomdászokéra). A Szociáldemokrata Párt vezetőségének mintegy harmadrésze mindvégig zsidó politikusokból állt[16], akik, a pártban alacsonyabb szinten szereplő munkatársaikkal, különösen fontos tevékenységet fejtettek ki a mozgalmi sajtóban, a politikai nevelésben, a külföldi kapcsolatok terén (például az osztrák testvérpárttal fenntartott szoros együttműködésben). Ilyen körülmények között például a zsidó burzsoázia elleni harcot Magyarországon a munkásosztály leghatalmasabb szervezete még kevésbé engedte antiszemita agitációvá fajulni, mint Ausztriában vagy Németországban. Ezzel ellentétben a 'polgári' rétegek érdekvédő szervezetei, közvéleményformáló és a politikai nyilvánosságban működő, sőt az 1930-as években gyakran már szakmai képviseleti szervei is — mégha nem is felekezeti alapon szerveződtek — sokszor kifejezetten zsidóellenes töltettel vagy antiszemita szegregációt alkalmazva működtek. Ez vonatkozott az informális vagy intézményesült társaskörökre (nőegylet, vadásztársaság, tánciskola stb. egyrészt, sportegyesület, frontharcos–szövetség stb. másrészt) éppúgy, mint a pártokra és a politikai mozgalmakra, sőt a fasizálódással a „keresztény" orvosok, ügyvédek, mérnökök stb. egyesületeire is.[17]

Harmadrészt, legalább utalásszerűen említeni kell ebben az összefüggésben a magyar társadalmon és sajátosan a városi és fővárosi társadalmon belüli *egyenlőtlen szekularizáció* folyamatát, mely a század végén kialakuló nagyipari munkásság nagymértékű elvallástalanodását eredményezte. A felekezeti kontroll s általában a hagyományos ideológiai–szellemi integrációs mechanizmusok meglazulása a legtöbb bevándorló, területileg, életmódjában és életkörülményeit tekintve mobil népességben megfigyelhető. A pesti munkásságban azonban a földrajzi mobilitás hozta elgyökértelenedés s a hagyományos vallási közösségből való kiszakíttatás tényezőin kívül három sajátos változó hatását is számba kell itt venni. Az egyik a *nyelvi kultúraváltás*. A másik a munkásmozgalmak *antiklerikális* s implicite vallásellenes ideológiai indíttatása és töltete. A harmadik a viszonylag korán laicizált nyilvános (városi vagy állami) elemi *iskolai hálózat* felekezeti értelemben közömbösítő hatása.

A pesti munkásság ugyanis jórészt nem magyar ajkú vidékről felszármazott elemekből tevődött össze. A szakmunkások között jelentős, egyes szakmákban túlnyomó volt a németek, a napszámos–kisegítő munkásrétegben a szlovákok és — kisebb súllyal — egyéb nemzetiségi csoportok (románok, szerbek) jelenléte. (Ezt jelzi — legalábbis

részlegesen és közvetetten — a budapesti aktív lakosságban a színmagyar református 'munkások' alulképviseltsége és a főképp szerb, román vagy rutén eredetű görögkeleti és görög katolikus 'munkások' túlképviseltsége 1930-ban.)[18] Az elmagyarosodás folyamatában ezeknek a csoportoknak újabb nemzedékei (amelyek anyanyelvüket már egyre inkább csak otthon gyakorolhatták) lassan kikerültek eredeti vallási közösségükből, melyek még legtöbbször etnikai–nyelvi alapon szerveződtek. Maga a vallásgyakorlás, a népi–vallási folklór s a begyakorolt verbális rítusrend révén, mindig is erősen az anyanyelvhez, illetve a katekizmus vagy az elemi vallásoktatás nyelvéhez volt kötve. Az elmagyarosodott (mert a század eleje óta főképp magyar nyelvű elemi iskolából kikerült) fiatal tót proletár Pomázról idegenül érezhette magát vallása magyar — akár katolikus, akár evangélikus templomában (s melynek publikuma ráadásul általában sokkal 'polgáribbnak' is bizonyult, mint szülőfalujának templomlátogatói)... A középosztályokban, mivel a vallásosság jellege valamelyest „tanultabb" volt, s a vallásgyakorlat messzemenően megtartotta státuszszimbolikáját (a „jobb" ember jár templomba), s főképp, mert az egyházakhoz fűződő pozitív kapocs a mindenkori uralkodó osztályhoz, a hatalomhoz, sőt valamelyest az államhoz való odaadást is leképezte (mely állammal a keresztény középosztály jó része — a közhivatalnok réteg — függőségi viszonyban állt), a szekularizáció folyamatát nemigen serkentette a polgárságban is végbemenő nyelvváltás, s a folyamat — az első világháború előtti elég alacsony szintű térhódítása után — leállt.[19] Itt tehát a teológiai indíttatású antijudaizmus doktrínái általában továbbra is fokozottabban hatottak.

A munkásmozgalmak antiklerikalizmusa, mely magával a vallásossággal is gyakran szembeállította (mint a „tömegek ópiumával") a szervezett munkásságot, azzal a nyilvánvaló ténnyel függ össze — s ez erősebben vonatkozik a pesti munkásság háromnegyedét kitevő katolikusokra, mint a többire —, hogy az intézményes egyházak szorosan összejátszottak az elnyomónak ítélt államapparátussal és hatalmi gépezettel. Ezt a történelmileg főképp a két világháború között aktivizálódó „keresztény" munkásegyletek szerepének tisztázásával minősítendő tételt itt nincs hely közelebbről elemezni. A többségi s nem „keresztény" alapon szervezkedő szakszervezetekre s általában az alulról épülő munkásmozgalom egészére nézve bízvást helyénvalónak fogadhatjuk el. Ez az antiklerikális beállítottság minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a pesti munkásság jelentős része a teológiai antijudaizmusra is érzéketlen maradt. A fasizálódással beálló változások ezt a megállapítást nem gyengítik, hanem egyenesen megerősítik. A nyilasok előnyomulásának Budapest „vörös övezetében" az 1930-as parlamenti választások alkalmával[20] ugyanaz a szekularizált mentalitás volt keretfeltétele (hiszen a jobboldali radikalizmus demagógiája is tartalmazott antiklerikális tételeket), amely korábban a szociáldemokrácia befolyását biztosította és jórészt semlegesítette a zsidóellenes előítéletek vallásos legitimációját. Már említettük, hogy a 'polgári' politikai–ideológiai nyilvánosságban az antijudaizmust hasonlóan fékező intézmények alig — illetve csak kisebbségi, marginális és zömmel ellenzéki alakulatok formájában — működtek. (Ilyenek voltak az 1919 után már illegalitásra szorított

szabadkőműves páholyok vagy a csekély tömegbázisú fővárosi polgári–radikális ellenzéki pártok.)

Végül nem volt semleges e téren az elemi iskolai hálózat szerepe sem. Az elemi úgynevezett népiskolák a fővárosban nemcsak hogy sokkal nagyobb arányban álltak a város, illetve az állam igazgatása alatt, mint országos viszonylatban, de tanítói karuk is — kiválasztásánál s ennek megfelelő szellemiségénél fogva — lényegesen kevésbé közvetítette a felekezeti megkülönböztetés és zsidóellenesség tanait, mint a vidéki, többségükben eleve felekezeti fennhatóság alatt lévő népiskolák átlaga. E közületi intézmények aránya 1930-ban a főváros összes elemi iskolája között 79 százalék, s ezek a beiskolázottak 89 százalékát oktatják (a fiútanulók 91,5%-át és a lánytanulók 86,4%-át)[21] szemben a közületi iskolák mindössze 28 százaléknyi s a tanulók 35 százaléknyi országos arányával.[22] A fővárosi iskolák viszonylagos liberalizmusára jellemző, hogy a helyi tanítói testületnek még ekkor is 9 százaléka volt zsidó vallású, míg vidéken csak 2,3 százaléka[23], annak ellenére, hogy az ország 156 zsidó elemi iskolájából csak 9 működött a fővárosban[24]. Márpedig a közületi elemi iskolák, már csak azért is, mivel semmifajta felekezeti szegregációt nem gyakoroltak (ami pedig a felekezeti intézményekben gyakran előfordult, ha ez nem is mondható általánosnak) és vallási téren messzemenő semlegességet tanúsítottak, sokkal inkább javították, semmint rontották volna a felekezeti türelem, s így a zsidó–nem-zsidó integráció esélyeit. Holott ezeknek az iskoláknak a súlya a munkásrétegek ideológiai szocializációjának mérlegében sokkal jelentősebb volt, mint a polgári rétegeknél, nemcsak azért, mert a munkásgyerekek a közületi iskolák ingyenessége folytán a középosztály gyermekeinél ritkábban kereshettek egyéb iskolázást, míg a 'polgárok' — szimbolikus önmegkülönböztetés céljából (nevezetesen a „proliktól" való elhatárolódás végett) — gyermekeiket előszeretettel küldték magániskolába (ha ez elérhető volt), hanem azért is, mert a középosztály leszármazottai sokkal gyakrabban folytattak középiskolai tanulmányokat is s ezzel a négy elemi után kikerültek a fővárosban (mint láttuk) túlnyomó arányú közületi népiskolák felekezeti ügyekben semlegesítő (ha nem is vallásellenes) hatása alól.

Összefoglalva, a zsidó–nem-zsidó távolság differenciális (azaz a polgárokra erősebben, a munkásokra gyengébben ható) tényezői keretfeltétel gyanánt motiválják azt, hogy a zsidó 'polgárok' vegyesházassági partnerei miért kerültek ki *aránylag* gyakrabban munkáskörnyezetből, mint a vallásilag egynemű házasságok esetén. A zsidók viszonylag preferenciális „lefelé" való vegyesházasságainak (amit kettős heterogámiának neveztem) volt azonban egy lényeges pozitív kiváltó indítéka is.

Kettős heterogámia, státuszkompenzáció, státuszmobilitás

A zsidó házasulandók számára a heterogám házasság ugyanis sok tekintetben lehetővé tette a két világháború között a társadalmi térben (egyetemen, közületi pályákon, társaséletben, iskolákban stb.) egyre halmozottabb hátránnyal járó zsidó státusz „kom-

penzálását", a státuszhierarchián belüli javítását. A vegyesházasság így a zsidóság egyes részlegei számára a szervezett egyéni *státuszmobilitás* egyre fontosabb formájává vált.

Ebben az összefüggésben lényeges lenne, ha elemzésünk a két világháború között kibontakozó magyarországi antiszemitizmus szociológiai elméletére támaszkodhatna, hiszen a kompenzálás szükségének területeit a zsidógyűlölet objektivációinak térképe fedi. Ennek hiányában csak emlékeztetni lehet néhány társadalmasított érvényesülési mozgástér hatásmechanizmusára, melynek keretében a zsidó–keresztény vegyesházasság — legtöbbször más tényezőkkel együtt — a zsidó státuszmobilitás eszköze gyanánt működhetett.

A vegyesházasság a zsidó partnerre nézve mindenekelőtt a régi rendszerben általánosan elvárt *asszimiláltság társadalmi szimbolikájának* egyik lehetséges, s mint ilyen, elsőrangú hordozója volt. A más vallású házastárssal bíró zsidó mintegy félig számított zsidónak, annál is inkább, mivel házastársán keresztül keresztény rokonsággal, szövetségesekkel, társas partnerekkel került elkötelezett kapcsolatba, mégha a kapcsolatok mélységét s az elkötelezettség mértékét a környezetben dívó esetleges zsidóellenesség korlátozta is. Az antiszemita erőtérben a vegyesházasságokból született gyermekek nagyobbik része már keresztény nevelést kapott, sokszor hangsúlyozottan egyházi (s nem közületi) iskolába járt (éppen a „zsidó szülő" ódiumának kompenzálása végett...). A társasági életben, ha tehette, már nem-zsidó identitást vallott, akkor is, amikor (fentebbi elemzéseink szerint legtöbbször) a szülők felekezeti kötődése nem volt számottevő. A reprodukciós láncon keresztül történő fokozatos „gajosodás" folyamatát egyaránt megerősítik a reverzális adatai (melyek, ha ritkán fordultak is elő, túlnyomórészt — felvételeink 'polgári' népességénél például 4/5 arányban[25], a munkásoknál 3/4 részben[26] — a nem-zsidó félnek kedveztek), vagy a született gyermekek vallási adatai. Ugyan törvény szerint a vegyes házasságból származó fiúk az apa, a lányok az anya vallását követték, ez a felvételekben regisztrált 'polgári' születések 82 százalékánál és a 'munkás' születések 85 százalékánál volt csak így, amikor az izraelita szülő vallásának követéséről volt szó. A gyerekek egy részét tehát a törvény megsértésével „elkeresztelték".[27]

A vegyesházasságok asszimilációs önmegkülönböztetésként való jelentőségét objektív módon fokozta a zsidó fél s a hasonnemű gyermekek „kikeresztelkedésének" tényleges gyakorisága. Igaz, hogy a vegyesházasságok és a kitérések csak laza statisztikai összefüggésben álltak (s ha az utóbbi megelőzte az előbbit, a házasság törvényesen már nem volt vegyes), indíttatásuk azonban sokszor egyaránt a státuszmobilitásban keresendő. Így, tipikusan a zsidó fél saját szülei életében igyekezett elkerülni a vallásváltást, vagy ezt csak akkor fogadta el, ha hasonnemű gyermeke született (s így a törvény szerint ez is zsidó lett volna), de később amint tehette, áttért. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a zsidó „kitérések" trendje egy sor egyéb tényező eredménye is, melyek elsősorban a közvetlen antiszemita nyomás alóli menekülés kísérletét tükrözték. Ugyanezt a vegyesházasságokról nem lehet állítani. Így értelmezhető, hogy míg a zsidó–keresztény homogámia arányai 1896-tól (amikor törvényesen bevezették a polgári házasságot) a zsidótörvényekig, bizonyos (a világháború alatt igen pozitív, utána kissé negatív irányú)

kilengésektől eltekintve, lényegében egyfolytában nőttek, addig a zsidó kitérések nagyságrendje ugyanebben a fél században a politikai helyzet függvényében óriási mértékű ingadozásokat mutatott.[28]

Tudjuk, hogy az intézményesített zsidóüldözések kényszerhelyzetében a vegyesházasság életmentő funkciót tölthetett be. Az „árja párja" esetenként mentesülhetett az elhurcoltatással vagy a kényszermunkával járó életveszélytől. Ezek a sajnos elég ritka határesetek tragikus súllyal példázzák azt a tényt, hogy a vegyesházasság biztosította státuszmobilitást még az üldözéseket szervező hatóságok is elismerték. A represszív hatalom annyira komolyan vette az ilyenfajta státuszváltás ténylegességét, hogy az 1941 november 1-én életbe léptetett úgynevezett harmadik zsidótörvény (a nürnbergi „fajtisztasági" törvény mintájára) éppen ennek a lehetőségét volt hivatva a továbbiakban kizárni.

A vegyesházasság státuszkompenzáló funkciója a zsidó fél számára tehát kétségtelen, akkor is, amikor ez az érdekeltek tudatában nem mindig így jelentkezett. Sokszor azonban a vallási heterogámia az asszimilációs mobilitás betervezett, nem ritka esetben egyenesen a család közreműködésével szervezett *stratégikus lépései közé* sorolható, akárcsak a keresztény lakókörnyezet, egyházi iskola, cserkészcsapat vagy tánciskola választása, a családnév magyarosítása s természetesen a „jó időben" (például érettségi előtt vagy a pálya elején) végrehajtott vallásváltás. Ez a stratégikus jelleg nagymértékben magyarázni engedi a zsidó vegyesházasságok vallási irányulását, egyes történelmi szélsőségeit és minden bizonnyal magát a kettős heterogámiát is.

Ami a vallási irányulást illeti, már fentebb említést nyert az evangélikus partnerek rendszeres, bár csekély túlképviseltsége. A most tárgyalt összefüggésben a hangsúlyt e túlképviseltség *gyengeségére* kell helyezni s arra, hogy adataink hasonlót a többi protestáns viszonylatában alig mutatnak ki, holott minden egyéb intézményes vagy társadalmasított tevékenységi területen (így a politikai életben, az iskolarendszerben, sőt még a valláserkölcs és a rítusrend terén is, nem beszélve a teológiai antijudaizmus intenzitásáról) a zsidóság és a protestantizmus közti távolság sokkal kisebbnek bizonyult, mint a zsidókat a katolikusoktól elválasztó s a régi rendszerben hosszú távon érvényre jutó valóságos űr. Hogyan magyarázható meg például az, hogy a zsidó diákok igen erős túlképviseltsége az evangélikus és (kisebb mértékben) a református középiskolákban alig tükröződik a protestánsok felé irányuló prefernciális vegyesházassági gyakoriságban, pedig a fenti elemzésekből is valószínűsíthető, hogy e diákság jórészét ugyanazok a társadalmilag „asszimilált", világi beállítottságú, modern 'polgári' középosztályok szolgáltatták, mint a vegyesházas-piac zsidó partnereit. A magyarázat kulcsa a heterogámia *társadalmi hasznában* rejlik. A többségi, az állami és társadalmi nyilvánosságban előjogokat élvező s a történelmi uralkodó rétegekben túlképviselt katolikusokkal történő házasszövetségektől nagyobb átlagos társadalmi hasznot lehetett elvárni a vegyesházas státuszmobilitás keretében, mint a kisebbségi protestánsoktól. Így a vegyesházasság bár a protestánsokkal könnyebbnek, a katolikusokkal előnyösebbnek bizonyult. Hasonló eredményhez vezet egyébként a zsidó kitérések vizsgálata

is. A következő fejezetben megkísérelt elemzés a vallásilag heterogám partnerválasztás nemek szerinti sajátosságairól eklatánsan példázza ugyenezt.

A státuszmobilitással kapcsolatos érdekviszonyok nemcsak a zsidó vegyesházasok preferált partnerválasztási szokásait engedik messzemenően értelmezni, de bizonyos mértékben hozzájárulnak ahhoz, hogy megértésük az ilyen típusú kapcsolatok számarányainak történelmi alakulását is. Már említettem, hogy a zsidó–keresztény házasságok aránya egészen a zsidótörvényekig rendszeresen emelkedett — az antiszemita nyomás és a közvélemény fasizálódása ellenére. Ezt egyrészt úgy lehet értelmezni, hogy a magyar társadalom *egyes rétegeinek* a zsidóság iránti „nyitottsága" a szekularizáció és mentalitásbeli modernizáció előrehaladásával nőtt, sőt ez a nyitottság még a fasiszta mentalitásra való *ellenhatásként* is terjedhetett a politikai ellenzék a szervezett munkásság, a liberális középosztály köreiben. A különös azonban az, hogy ennek a „mentalitásbeli nyitásnak" a házaspiac kivételével a társadalmi érvényesülés egyéb területein nemigen találni nyomát. Az iskolai piacon a zsidók majdnem teljesen kiszorulnak a katolikus iskolákból, s a korábbi helyzettel ellentétben egyre ritkábban kerülnek be a református, sőt az evangélikus gimnáziumokba is. A politikai mezőben a zsidók által támogatott polgári–radikális pártok bázisa minimálisra olvad, s a szociáldemokrácia döntően meggyengül. Az 1939-es választásokon a szervezett munkásság jelentős része Budapesten is, vidéken is (például a bányavidékeken) a nyilasokra adja le voksát. A sajtóban a zsidóellenes hajsza paroxizmusát éri el. A zsidók elleni megkülönböztetés és a zsidók kizárása már az antiszemita törvényhozás előtti években is a keresztény középosztályok társaséletében széles körben érvényes normává emelkedik. Ebben a történelmi konjunktúrában a házassági piac egyre nagyobb „nyitottságát" a zsidóság irányában semmiképp sem lehet egyes „liberális" rétegek spontán reakciójaként felfogni. Az értelmezéshez számba kell venni azt, hogy státusz–kompenzatív ereje folytán a házaspiacra lépő zsidók között egyre többen *keresték* a keresztény partnereket. Minél erősebbé vált az antiszemita nyomás, annál nagyobb jelentőségre tett szert az „asszimilált" zsidóság felnőtté váló nemzedékei számára az a kevés védekezési mechanizmus, ezek között a vegyesházasság (de ide lehet sorolni a kitérést és a kivándorlást is), mely egyáltalán még rendelkezésre állt. A vegyesházasság „stratégikus jellege" ebben a helyzetben nyerte el igazi értelmét. Az intézményesített antiszemitizmus éveiben a zsidóság helyzetének állandó súlyosbodásával a kereszténnyel való házasság a nem konformista magatartásból hellyel–közzel már életmentési kísérletté minősült át. Így érthető meg az a tény, hogy pontos számbavétellel kimutathatólag a vegyesházas mozgalom még a zsidótörvények *alatt* sem csökkent, sőt az 1941-es betiltás *után* is tovább fejlődött. Amikor ugyanis a törvény szerint keresztény már nem házasodhatott zsidó státuszú partnerrel, de amikor a tiltást még ki lehetett kerülni a kersztény partner betérésével a zsidó vallásba, az ilyen betérők száma addig soha el nem ért szintre szökött fel. Magyarországon 1941-ben 227, 1942-ben 255 keresztény nő judaizált, többségük Budapesten.[29] Ezt a jelenséget csak az immár kényszeresen rejtett vegyesházasságok továbbra is erős — és a zsidók részéről minden bizonnyal egyre erősebb — keresett-

ségével lehet magyarázni. A férfi és női vegyesházas jelöltek magatartása között e téren mutatkozó eltérést alább próbálom meg értelmezni.

A zsidók számára „stratégikus" jellegű vallási vegyesházasság a „lefelé" irányuló társadalmi heterogámia elemzésére is szolgálhat. Minél nagyobb társadalmi haszonnal kecsegtetett a vallási vegyesházassággal járó státuszmobilitás — s ez csak nőhetett a két világháború közti korszak antiszemita közhangulatában —, annál nagyobb „árat" voltak készek fizetni érte a zsidó jelöltek. Ilyen „árat" jelentettek adott esetben a társadalmi *mésallince*-szal járó hátrányok is. Mivel „lefelé" nyitottabbnak bizonyult a házassági piac, amennyiben — mint ezt fentebb tárgyaltuk — a 'polgári' körökben elterjedtebb volt az antiszemita beállítottság, a zsidó vegyesházasságok jelentős része (ellentétben a keresztények közöttiekkel) a kisebb ellenállás irányában, 'munkás' miliők felé irányult. Ahhoz, hogy a „rangon aluli" házasságnak a súlyát helyesen értékeljük, emlékezni kell arra a merev normarendre, melyet a családok a régi rendszerben a leszármazottak házasstratégiájára nézve érvényre juttattak, hogy elkerüljék a deklasszálódást. Mindez összefüggött azzal, hogy — itt részletesen nem tárgyalható módon — az egyéni választások e téren sokkal inkább a kollektív–családi érvényesülési taktikák részét képezték, mint később, amikor az egyéni érvényesülésnek már egyre inkább *individualista* és *meritokratikus* (egyéni „érdemhez" és erőfeszítésekhez kötött) normarendje érvényesült. A „lefelé" történő házasságnak magas ára volt. Magától értetődik, hogy az ilyen vegyes kapcsolat a 'munkás' partner számára a társadalmi ranglétrán „felfelé" irányuló mobilitásnak felelt meg. A házasszerződés mérlegében a zsidó fél magasabb műveltségét, 'polgári' állását, karrieresélyeit, esetleg vagyonát vagy középosztálybeli jövedelmét és társas kapcsolatait a 'munkás' fél keresztény státuszával ellensúlyozta. Ha ez a jelenség, mint láttuk, már az 1930-as évek fordulóján tisztán kimutatható, elképzelhető, hogy egy pontosabb társadalomstatisztikai vizsgálat az antiszemita krízis kibontakozásának korszakában, egy évtizeddel később, már a kettős heterogámia sokkal elterjedtebb és esetenként nyers érdekkapcsolatként megvalósított formáját mutatná ki. Részben ilyen érdekkapcsolatokat takarhatott például a többszáz keresztény nő betérése (minden bizonnyal legális házasság céljából) az izrealita felekezetbe a zsidó–keresztény házasságok betiltása *után*.

További kutatások talán a zsidó–keresztény vegyesházasságok egyéb demográfiai körülményei között a kettős heterogámiának szerkezetileg megfelelő párhuzamos, mintegy funkciójukban homológ jelenségek sorát fedik fel. Olyan jelenségekről van szó, amelyek során a zsidó fél a keresztény házasszövetség érdekében bizonyos hátrányokkal bíró partnert is elfogad, akit esetleg visszautasítana, ha a státuszkompenzáció igénye vagy kényszere nem állna fenn. Ilyen hátrány lehet elsősorban a nőknél az életkor — vagy abszolút, vagy a vőlegény korához viszonyított értelemben (például amikor a nő idősebb a férfinál, vagy meghaladta az optimális termékenység korát) —, a nem hajadon családi állapot (mely megfosztja a szüzesség hagyományos értékétől), vagy ilyenek lehetnek mindkét nemnél a testi fogyatékosságok és a régi rendszerben olyan súlyos társadalmi megítéltetésű törvénytelen származás. Használt felvételi adataink az erre vonatkozó feltevést is megerősítik, legalább a zsidó férfiak párválasztá-

sánál. (A nők választására e tekintetben a korszak feminizmussal nem vádolható statisztikusai nem szolgáltattak adatokat.)

9. táblázat
A törvénytelen származású menyasszonyok aránya a házasság típusa, valamint a vőlegény vallása és társadalmi helyzete szerint Budapesten

	vőlegények vallása			
	római katolikus %	evangélikus %	református %	izraelita %
'polgár' vőlegények (1926–1931)				
vallásilag vegyes házasságai	3,4	4,3	4,2	7,0
vallásilag egynemű házasságai	3,9	1,6	3,0	1,2
'munkás' vőlegények (1929)				
vallásilag vegyes házasságai	3,8	3,7	4,1	4,6
vallásilag egynemű házasságai	4,5	1,3	5,9	0,5

A számítások forrása: A főváros polgári... 64–65. oldal A munkások szociális... 78. oldal.

Megjegyzés: Azért, hogy a számba vett vőlegények társadalmi rétegbeosztása egyértelmű legyen, a két felvétel adatait kombináltan használtam külön a 'polgári' és külön a 'munkás' népességre nézve. Így az 1929-es 'munkás' felvétel adatainak egy része elképzelhetőleg fedi az 1926–1930-as évekre vonatkozó 'polgár' felvétel adatait. A jelzésekben ennek nem lehet számottevő torzító hatása.

A törvénytelen származású menyasszonyok aránya a vegyesházasságra lépő vőlegények között mindig a zsidóknál a legnagyobb. A 'polgár' vőlegények választásánál ez az arány a többinek mintegy duplája. Ezeknek a számoknak a tendenciát kifejező értékét ugyan kissé módosítja az, hogy a keresztény nők között hosszú távon sokkal több volt törvénytelen származású, mint a zsidó nők között, s így a keresztény vőlegényeknek valamivel kisebb s a zsidóknak kissé nagyobb volt a statisztikai lehetősége, hogy törvénytelen házas jelöltre akadjon.[30] Ez tükröződik egyébként — a különböző felekezetekhez tartozó vőlegények differenciális idegenkedése mellett a törvénytelen házasfél irányában — a homogám házasságokban megfigyelt arányokban (így például a zsidó és az evangélikus menyasszonyok közötti feltűnően ritka törvénytelen származásban). Ha tehát a zsidó és nem–zsidó vegyesházasoknál regisztrált magatartásbeli eltérések a valóságban csekélyebbek is, mint ahogy számaink sejtetik, ezek mindenképp erősen szignifikáns beállítottságbeli különbségekről tanúskodnak, melyeknek elve nem lehet más, mint a státuszmobilitás érdekében „minden áron" keresett vegyesházasság. Bár csupán a jelöltek kis részénél, az antiszemita konjunktúra az ilyenfajta — még 'munkás'

környezetben is „rangon alulinak" tekintett — házasságnak is státuszkompenzáló hatást kölcsönzött.

A személyes „túlinvesztálás" és az érdekviszonyok paradoxonai

Az eddigi elemzések elsősorban a vegyesházasságok társadalmi térben objektivált érdekviszonyaira helyezték a hangsúlyt. Úgy tűnhetett ebből, mintha az antiszemita világban a zsidó házasulandók növekvő számú töredéke csupán nehezülő helyzetének javítása végett keresett és vállalt volna más vallású házastársat. A vegyesházasságok valóságának megértéséhez elengedhetetlen azonban számbavenni a velük járó és objektív jelzésekkel nemigen kimutatható, de annál nagyobb hatású, a házas kapcsolat *személyes élményeinek síkján* kifejeződő érdekviszonyokat is. Hozzá kell tenni, a félreértések elkerülése végett, hogy ezek a személyhez kötött tényezők nem kevésbé az objektív társadalmi viszonyok részei, mint az eddig tárgyaltak, s így értelmezésük is csak szociológiai elemzés segítségével közelíthető meg. A különbségek mindössze hatásmechanizmusaik fenomenológiájában, megjelenési formáiban rejlenek. Az első könnyebben mutatható ki kemény jelzésekkel, a második jobban demonstrálható élménybeszámolók, életvallomások, személyes naplók és önéletírások kapcsán.

A vegyesházasságtól remélt státuszmobilitás nemcsak az objektív társadalmi értékrendben és hierarchiában zajlott le, hanem az *egyéni önmegkülönböztetés és önmegvalósítás* sajátos dimenzióiban is.

A vegyesházasság mindenekelőtt a hagyománytól s legtöbbször a környezet elvárásától eltérő, eredeti, nem konformista választás volt. Ez nemcsak azt jelentette, hogy sokkal erősebben és gyakrabban kellett megvalósítása érdekében szembeszállni az elvárásokkal és legyőzni a sokszor mindkét partner környezetében jelentkező ellenállást, hanem azt is, hogy a döntés sokkal inkább az egyéni (semmint a kollektív, családi, nagycsaládi, esetleg vallásközösségi) életstratégia dinamikájából fakadt. Míg a vallásilag egynemű házasságok jó része a társadalmi térben való közelség, kölcsönösség és „kiegészítőlegesség" logikáját követte (nemritkán egészen konkrétan úgy, hogy a partnerek által „hozott" vagyontárgyak, birtokrészek, anyagiak egymás vagy — a házasfeleken túl — családjaik szükségleteit szerződésszerűen elégítették ki), s így ténylegesen gyakran még városi környezetben is a szülők közreműködésével „elrendezett" családi szövetségnek felelt meg, a keresztény–zsidó vegyesházasság, kivételektől eltekintve, inkább a társadalmi akadályok, fenntartások, ellenségesség és a csoportközi távolság *ellenére* is megvalósított kapcsolat individualista elvét példázta. Így a „választás" sokkal inkább a két fél sajátos személyes döntése volt, mintsem egyfajta, az objektív körülmények és igények által behatárolt „elrendeltség". Ennek következtében rendszeresebben járhatott az egyéni önmegvalósítás és élettervezés prométheuszi élményével, melynek természetes tartozéka az érzelmi túlinvesztáltság, telítettség, a kötöttség személyességének és kizárólagosságának idealizálása, a negatív kényszerek szerelemmel való szublimálása.

Ennek a személyes dimenziónak a túltengésében — az érdekelteknél legtöbbször nem tudatosultan — egy sor objektív tényezőnek is szerepe lehetett. Ilyen volt a viszonylag könnyű válás lehetősége, az ettől nem függetlenül betervezett kis gyerekszám, esetenként a menyasszony életkora, mely kizárta a családalapítást, a társasági izoláltság. Tekintve, hogy a zsidó–keresztény házasságok csak polgárilag köttettek, a válás előtt nem álltak olyan intézményes akadályok, mint például az egyházi áldásban részesült katolikus házasságoknál, melyeket hivatalosan, a kánonjog szerint csak „ásó–kapa" bonthatott fel. A válás lehetősége nem feltétlenül érintette (mint látni fogjuk) a vegyesházasságok valóságos stabilitását. Viszont egyik feltétele volt annak, hogy az ilyen kapcsolatot a partnerek szabad vállalkozásként, voluntarista elkötelezettségként, egzisztenciális kísérletként éljenek át, mely mögött nem társadalmi közmegegyezés, hanem (esetleg csak időleges) szenvedély áll s amely, mint ilyen, elvben le is zárható (s más partnerrel újrakezdhető). A válás *lehetősége* így, paradox módon megerősítette a vegyesházasságok érzelmi túlfeszítettségének esélyeit. Könnyen érthető, hogy a gyerekek hiánya vagy az egyke (melynek fentebb részleteztük külső meghatározóit), nem beszélve a környezet által esetleg kiközösített vagy a társaséletben marginalizált vegyes vallású párok nagyobb társadalmi elszigeteltségéről, ezek a tényezők külön–külön, de együttesen is csak fokozhatták az érdekeltek személyes egymásrautaltságát és a házasság emocionális telítettségének, alkalomadtán fűtöttségének igényét. A jelen összefüggésben azt kell kiemelni, hogy mindezek a körülmények az érdekeltek élményvilágában a házasság emberi kapcsolatértékét jelentősen megemelték és a hagyományos, társadalmilag konformista homogám házasságokkal szembeállítva, valóságos *öndistinkciós funkciót* gyakoroltak. Ismét csak paradox módon, mind a házas ideológia síkján, mind élményszerűen, a zsidó–keresztény heterogámia a homogámiával összehasonlítva gyakrabban felelhetett meg tehát a polgári társadalom hazug–romantikus, obligát házasság–modelljének, mely az érzelmek önkényének hangoztatásán alapult („a házasságok az égben köttetnek", „a szerelem a fontos"), s a ténylegesen érvényesülő érdekviszonyokat elkendőzte. Ennek az öndistinkciós mechanizmusnak a révén a zsidó vegyesházasok egy része rendbontó házasságát egyfajta — ennek belső minőségére vonatkozó — státuszmobilitásként élhette át, melyet aztán életterve értelmezésénél a személyes autentikusság, az érzelmi kötöttség idealizálása, az egzisztenciális függetlenség, a párválasztás szabadsága vagy akár a szexuális vonzás elsődlegessége ideológiai–tudati regisztereiben fogalmazhatott meg, s választását ezek révén felértékelve állíthatta szembe a hagyományos házas kapcsolatokkal.

Az így túlinvesztált vegyesházasságnak legalább négyfajta fontos kísérő körülményét különítheti el egy mégoly utalásszerű elemzés is: az asszimilációs indíttatású *extravertáltságot* s a hozzá kötődő társas *empátiát,* a nagyobb *szexuális szabadságot,* a keresztény feleknél a zsidóság idealizálását (filoszemitizmust), valamint a többszörösen heterogám házas kapcsolatok partnereit sajátosan egymáshoz kötő társadalmasított (anyagi, státuszrendi természetű) érdekviszonyokat.

A társadalmi–kulturális asszimiláció — ez a sem az egyének, sem a csoport részére teljesen sohasem lezárt történelmi folyamat — a zsidóságban egy sor alkalmazkodási

mechanizmust fejlesztett ki, melyeknek egyik eleme a kollektív „belső" társadalmi örökségtől idegen, kívülálló, alternatív vagy konkurens élményforrások felkutatása volt. Ellentétben sok egyéb, erős azonosságtudattal rendelkező közösséggel, a zsidóság — éppen az asszimilációs kényszerhelyzetre való ellenállásként — mintegy habitus formában gyakorolta a másság iránti érdeklődést és nyitottságot, mint ahogy gyakorolta a szellemi mozgékonyság többi technikáját is (mint például a magaskultúra síkján az idegen nyelvek kultuszát, a két- vagy többnyelvűséget, a nyugat-európai szellemi modernizmus recepcióját, a széles körű politikai információszerzést, beleértve az antiszemita nyilvánosság iránti önvédő figyelmet stb.). Az asszimiláció elméletének ezt a fontos kérdését itt nem lehet részletezni.[31] Sommásan azt emelném ki, hogy az így kialakult *extravertált tájékozódási készség* és szükséglet elengedhetetlen előzetes feltétele volt annak, hogy a házaspiacra lépő zsidóság legasszimiláltabb töredékei keressék vagy elfogadják a „kívülálló" házastársat. A „kettős" (vagy többes) heterogámiának (hiszen a „másság" vagy „kívülállás", a kulturális tőke, az iskolázottság, az életmód, az örökölt vagy szerzett vagyon — melyek társadalmi presztízse és sokszor gazdasági haszna is igen eltérő —, a szimbolikus csoportidentitás vagy történelmi „örökség" stb. dimenzióiban is mérhető, nemcsak a kissé durva osztály- és felekezeti kategóriákban) kiegészítő feltétele volt a csoportkülönbségek iránti pozitív érzékenység, azok értékelése és a rájuk vonatkozó „ráérzés", melyet jobb kifejezés híján *társas empátiának* nevezek. Bár itt nem tudok erre nézve konkrét bizonyító adatokat felsorakoztatni, tételes munkahipotézisem szerint ilyenfajta empatikus nyitottsággal rendszerint a messzemenő és gyors (egy–két nemzedék alatt lefolyó) nyelvi, kulturális és társadalmi mobilitást és asszimilációt sikeresen átélt csoportok tagjai rendelkeznek, sajátosan azok — s ilyenek voltak paradigmatikusan a magyarországi zsidók —, akiket környezetük maximális formális elmagyarosodásuk, államhűségük, nemzeti tudatuk, űrbetöltő gazdasági funkciójuk ellenére állandóan „másságukra" emlékeztetett, tehát akik számára a társadalmi *alteritás* (legalábbis szenvedőlegesen) mindennapi élményviláguk integráns része maradt. A társadalmi extravertáltság és a külső csoportok iránti empátia mintegy a nem teljes vagy kétségbe vonható asszimiláción átesett közösségek tagjainak kollektív tulajdonsága, illetve készsége. Ez legtöbbször a csoportok közötti távolságok áthidalása irányában hat, s esetenként egyrészt megnöveli (egyéb tényezők mellett vagy ellenében) a vegyesházasságra (és sajátosan a „többszörös" homogámiára) való hajlandóságot, másrészt hozzájárul a fennálló vegyeskapcsolatok stabilitásához.

A vegyesházasságok személyiséghez kötött túlinvesztálásának (tartalmasításának) minden bizonnyal *szexuális dimenziója* is volt. Ebben az összefüggésben persze nem az „ellentétek vonzására", az „idegen fajta exotikumára" vagy a „szemita érzékiség" sztereotípiáira kell gondolni, hanem a vallásos erkölcsiség által közvetített hagyományos szexuális normarend fellazulásának csoportsajátosan differenciális társdalomtörténeti folyamatára. Röviden azt mondanám, hogy — a fentiek tanulsága szerint — mivel általában a heterogámia, de különösen a zsidó–keresztény vegyesházasságok esélyei a városi népesség szekularizáltabb, „modernebb" beállítottságú, réteg szerint mobilabb és (a zsidók között) legasszimiláltabb frakcióiban voltak számottevők, a hagyományos

nemi morál gátlásai és tabui is ezeket a házasságokat érinthették viszonylag legkevésbé. Ez elsősorban azt jelenthette, hogy az ilyen típusú társválasztásban a *szexuális megfelelés* nagyobb szerephez jutott, mint a női szüzesség tabuját még e korban messzemenően tiszteletben tartó hagyományos frigyekben. A mentalitásbeli modernizáció a szexuális szabadság és szabadosság égisze alatt kiszélesített a párválasztás szexuális dimenzióit, és a házasságban való személyes érdekeltségnek és elkötelezettségnek az addigihoz képest minden bizonnyal lényegesebb alkotó elemévé avatta.

A zsidó–keresztény házaskapcsolatok erejét és létrejöttük valószínűségét számos esetben a keresztény fél előzetesen kialakult judeofil beállítottsága is növelhette. Nem szabad figyelmen kívül hagyni ugyanis, hogy az uralkodó antiszemita légkör, majd a fasizálódás ellenére, sőt valószínűleg nem kis részben az ettől való elhatárolódás igényétől is indíttatva, a magyar társadalom *egyes* frakcióiban a két világháború között *megjavultak* a zsidókhoz való közeledés feltételei. Ennek igen sok, egymástól gyakran függetlenül ható tényezője volt, melyeket az egyszerűség kedvéért, négy nagy csoportba sorolhatunk. Az első az említett visszahatás, tehát az antiszemitizmus áldozataival való együttérzés, s az őket sújtó támadások feletti morális felháborodás, mely az érintettek fantazmagorikus kriminalizálását, ördögképszerű leértékelését is visszájára fordíthatta. Ilyen magatartás a magyar társadalom minden régiójában előfordult. Ennek volt egyik fontos válfaja, másodszor, a politikai–ideológiai szolidaritás, mely a legitimista arisztokráciától a szociáldemokrata munkásságig, az 1918 előtti értelemben liberális középosztályokon (még az 1848-as nosztalgiáit fel nem adó dzsentroid értelmiségen is) keresztül az előretörő jobboldali radikalizmus ellenségeinek talán egyetlen közös platformja maradt. Ehhez járult, harmadsorban, a pozitív tapasztalatok, cserekapcsolatok, közösségtudat, szakmai érdekviszonyok stb. sokasága, mely zsidókat és nem-zsidókat az iskolapadokban, a sportegyesületekben, a cserkészcsapatokban, a vállalatok igazgatóságában és műszaki irányításában, a szakszervezeti mozgalomban, a szociáldemokráciában, a városi előljáróságokban, a szabadértelmiség professzionális képviseleti szerveiben (mint az ügyvédi kamarák), a modern magyar művelődés s az alkotó intelligencia műhelyeiben, a *Nyugat* köreiben, Ady, Bartók, József Attila társaságában, a budapesti pszichoanalitikus iskolában stb. összefűzte s az asszimilált zsidóság *teljesítményeinek* a nemzet jelenkori gazdaság- és kultúrtörténetében egyetlen más elkülöníthető kisebbségéhez sem mérhető presztízst biztosított. Ennek a fejlődésnek, mint ismeretes, az adta meg a lehetőségét, hogy a magyar társadalmi nyilvánosságban a reformkor és 1919 között intézményes zsidóellenes szegregáció alig létezett, s ilyen a két világháború között is csak az érvényesülési területek némelyikében (például a közhivatalban, a katolikus középiskolákban, az egyetemeken), s ezekben is legtöbbször csak részlegesen jutott érvényre. Végül, a vegyesházas kapcsolatok sikeréhez valószínűleg aránytalan mértékben járult hozzá a hosszú távon kialakult pozitív sztereotíp elvárások és előítéletek sora (például „jó férj", „gondos családapa", „megbízható szexuális partner", „gyermekeiért mindent vállaló anya"), mely éppen a házaspiacon forgó értékek szempontjából foglalta rendszerbe a zsidó partnereknek (okkal vagy ok nélkül) tulajdonított erények idealizált formáit.

A vegyesházasságok, s különösképp a kettősen heterogám házasságok erősségéhez hozzájárult még egy sor a partnereket összekapcsoló s éppen a heterogámia természetében rejlő objektív érdek is. Házastársához a zsidó fél a fentiek értelmében azért is ragaszkodott, mert ő volt annak a bizonyos státuszjavulásnak (a majdhogynem félkeresztény helyzetnek) a záloga. Márpedig ez utóbbinak értéke a fasizálódással tornyosuló veszélyek arányában egyre nőtt. A zsidó polgár lefelé való vegyesházasságának partnerét hasonlóképp kötötte a frigy stabilitásához saját társadalmi emelkedése is, tudniillik legtöbbször az, hogy munkás vagy törvénytelen születésű lányból polgári feleség és családanya lett. A társadalmi pozíció kölcsönös javítása minden bizonnyal az objektív érdekek kielégítéséből származó sikerélmény szülte hála, igazoltnak tűnő személyes elkötelezettség, megszolgált bizalom, vagy akár — szublimált alakban — az önzetlenként átélt érzelmek (megerősítést nyert szerelem) jeltartományaiban is kifejezést nyert.

Összefoglalva az előbbieket, ezeknek a személyes jellegű érdekviszonyoknak, nevezetesen a házas kapcsolatok érzelmi túlinvesztálásának számbavétele nélkül nem lehet megérteni sem a zsidó–keresztény vegyesházasságok arányainak állandó növekedését, sem pedig a megkötött házasságok nagyfokú tartósságát és szilárdságát. A tartósságra nézve ugyanis objektív becslések is rendelkezésre állnak, mégpedig éppen a fasizálódás és a zsidótörvények éveire, amikor a megbélyegzett s gyakran deklasszálódásra ítélt házasfél vállalása keresztény partnerének súlyos s nemcsak (mint korábban legtöbbször) szimbolikus jellegű megpróbáltatásokkal járt. Márpedig országosan (sajnos Budapestre nem állnak rendelkezésre adatsorok) az 1930-as és 1940-es években a zsidó vegyesházasokra eső válások száma a férfiaknál *stagnált* és csak a nőknél nőtt jelentékenyen, holott az összes vegyesházas száma a korszakban erősen emelkedett.

10. táblázat
A zsidó és katolikus vegyesházasokra jutó válások számának alakulása Magyarországon 1930 és 1942 között

	zsidó		katolikus	
	férfiak	nők	férfiak	nők
1931	109	85	540	494
1932	101	83	541	633
1937	113	108	717	685
1938	102	118	711	698
1941	124	155	787	661
1942	83	145	845	715

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyvek.

Magára a házasságok stabilitására nézve ezek a nyers számok csak közvetett és pontatlan becslésül szolgálhatnak, hiszen — a mindenkori vegyesházas népességre vonatkozó adatok híján — nincsenek egybevetve azzal a változó nagyságú csoporttal, amely a

válások statisztikai kockázatának tulajdonképpen ki volt téve. Mégis a zsidó és a katolikus vegyesházasságokat érintő válási esetek idősorban összehasonlítva (s mint ismeretes, a katolikusok képezik a válásra felekezeti okokból legkevésbé hajlamos aggregátumot) nyilvánvaló, hogy a zsidó vegyesházasságok *viszonylagos stabilitása* az idővel inkább javult, mint romlott. Az 1941–1942-es számok a megnagyobbodott területre vonatkoznak s így nem hasonlíthatók a korábbiakkal. Jelzésszerűen kiemelem, hogy az első zsidótörvény évében, amikor az összes zsidó–keresztény vegyesházas száma történelmi maximumára jutott, a rájuk eső válások a férfiaknál az évtized elejeit *sem érte el* s a nőknél is csak mintegy harmadával haladta meg. A katolikusoknál a növekedés mindkét nemnél számottevő (1931-hez viszonyítva a férfiaknál majdnem egyharmadnyi, a nőknél több mint kétötödnyi). A fővárosi zsidó vegyesházasságok szilárdságát tehát a férfiaknál minden bizonnyal a katolikusoknál kevésbé, a nőknél hasonló mértékben viselték meg a háborút megelőző (s a zsidóság számára különösen nehéz) évek.[32]

Ez az összehasonlítás nem jelenti azt, hogy a vegyesházasságok, s különösen a zsidó–keresztény vegyesházasságok, nem lettek volna *abszolút értelemben* a homogám kapcsolatoknál sokkal törékenyebbek, különösen a zsidótörvények alatti években, hiszen ekkor a tiszta zsidó házasfelek válási arányai zuhanásszerűen csökkentek le. Erre nézve egyebütt kíséreltem meg becslést.[33] Az instabilitás azonban minden esetben csak a zsidó–keresztény házasságok egy töredékét (1937–1938-ban is csak mintegy ötöd részét érintette), és pontosabb elemzés még ezt a szűk többletet is egy sor társadalom–demográfiai tényezővel magyarázná, hiszen a heterogám kapcsolatok valóságos gyűjtőhelyét képezték a házas stabilitásra *hátrányos* tényezőknek. Ilyen sokszor a magasabb életkor, a lényegesen kisebb (és az 1930-aas évek vége felé drámaian megcsappanó) gyerekszám, a magas iskolázottságú értelmiséghez és a művelt középosztályhoz tartozók magas arányai, s az a tény, hogy a heterogámia még ezek között is a leginkább elvilágiasodott és „modernebb" beállítottságúakat szelektálta, tehát a népességnek azokat a frakcióit, melyek a matrimoniális individualizmus e tartozékát — a válás lehetőségét — is jobban elfogadták. Ilyen körülmények között a zsidó–keresztény házasságok nagyobb széthullási kockázata jórészt ezeknek a külső változóknak tulajdonítandó. Ismét csak paradox módon, még a csekély instabilitási többlet is megerősíti tehát, közvetetten, a megelőző fejtegetéseket a zsidó–kersztény heterogámia gyakoribb személyes–érzelmi „túlinvesztáltságáról".

Összefoglalva, a zsidó–keresztény vegyesházasságokat voltaképp kétfajta, egymásnak ellentmondó, de néha egymást ki is egészítő szociológiai modellel, egyrészt a státuszmobilitáshoz kötött érdekviszonyokkal, másrészt a túlinvesztálással lehet magyarázni. A kétfajta értelmező elv minden bizonnyal alternatív jellegű, vagyis nem ugyanazoknál a pároknál dominált. Hipotetikusan így azt lehet gondolni, hogy a túlinvesztálás — azoknál a házasságoknál, melyekre meghatározólag hatott — csökkentette, az objektív társadalmi érdekviszonyok dominanciája viszont emelte a házasságoknak az aggregált válási mutatókkal az egész vegyesházas alcsoportra vonatkozólag kimutatható viszonylagos törékenységét. A jelenséget megérteni tehát csak teljes

összetettségének számbavételével lehet. Ennek a komplexitásnak fontos elemei a házaspiacra lépő férfiak és nők közötti egyenlőtlenségek.

A nemi egyenlőtlenségek logikája a vegyesházas mobilitás erőterében

A házaspiacra lépő férfiak és nők helyzete közötti különbségeket röviden a nők általános gyengeségével jellemezhetjük, a vegyesházas-piacon érvényesülő legtöbb erő- és érdekviszony szempontjából. Ezeket négy regiszterben foglalhatjuk össze: a biológiai értéktartam és értékjelleg, a házaspiaci választási képesség, a házasságon belüli hatalom, valamint a „nőiesség" és a „férfiasság" változóihoz kapcsolódó regiszterekben. Mindezek a területek a férfiak és nők közötti egyenlőtlenségek terrénumai, melyek többé–kevésbé közvetlenül befolyásolják az érintettek viselkedését a vegyesházasság lehetőségét illetően vagy magukban a vallásilag vegyes kapcsolatokban egy olyan félig modernizált s a mentalitásbeli modernizációban megakadt társadalmi közegben, mint a két világháború közötti Budapest. Ez utóbbi megjegyzés azt hivatott kiemelni, hogy az itt elemzendő s esetenként látszólag biológiai természetű egyenlőtlenségek *kizárólag* egy adott társadalmi gyakorlat, értékrend és erőtér függvényei és semmiképp valamiféle, a nemekre általában érvényes szabály vagy meghatározottság eredői.

Ez a tipikusan „szociologikus" elv különösen alkalmas arra, hogy a nemek által a házaspiacon értékesíthető *generikus készségek* működési logikáját megvilágítsa.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy a nők és a férfiak biológiai életciklusa eltérő. Ennek közismert elemei az ivarérettség korának különbségei, a női nemzőképesség szűkebb időbeli korlátai, a szexuális hajlamok, igények és készségek jellegkülönbségei és egyenlőtlen változása az életkorral, s ide számítható még az is, hogy a zsidó–keresztény hagyományban oly fontos szüzesség megtörése csak a nőknél okoz fizikai elváltozást vagy járhat következményekkel (terhesség). Mindezek a szigorú értelemben vett biológiai tényezők azonban csak annyiban játszanak szerepet a vegyesházas-piacon, amennyiben messzemenően megszabják a piacra lépő férfiak és nők korspecifikus *piaci értékét*, azaz viszonylagos *ritkaságát.* A biológiai sajátosságok tehát pusztán mint helyzeti–társadalmi értékmeghatározók jutnak funkcióhoz. Ezeknek részletes tárgyalása még a mi sajátos szempontunkból is igen messze vezetne. Elégedjünk meg mindössze két tényező, a szexuális *értéktartam* és a *szüzesség* nemspecifikus következményeinek elemzésével.

A nők azért is lépnek kissé korábban a házaspiacra, mert biológiai értéktartamuk rövidebb. A két világháború közötti házaspiacon (melynek történetiségét itt nincs hely tisztázni) mind a nemzőképesség, mind a nőknek tulajdonított szexuális készségek, mind a szimbolikus jellegű „nőiesség" szempontjából a nők „értéke", azaz tényleges keresettsége s így objektív viszonylagos ritkasága körülbelül 17–22 éves kor körül éri el maximumát, s azon túl fokozatosan, majd 40 éves kor körül (a termékenység gyakorlati megszűnésével) rohamosan csökken. Ez nem jelenti azt, hogy a nők házassági esélyei is megszűnnének a korral, csupán azt, hogy keresettségük s ezzel választási

szabadságuk lényegében a náluk idősebb férfinemzedékekre szűkül le, ugyanakkor, amikor a férfiak — legalábbis elvileg (bizonyos szokásrendbeli korhoz kötöttség mellett) — az összes szabad nő között válogathatnak. A biológiai életciklus különbségei tehát önmagukban is azt eredményezik, hogy a férfiak választási lehetőségei a házaspiacon lényegesen tágabbak, mint a nők esetében. Ez többek között azzal jár, hogy a nők számára a „normális" korban kötött házasság az életstratégia szempontjából sokkal meghatározottabb jelentőségű. A két világháború között a 25 évnél idősebb nők „normális" házassági lehetőségei rohamosan leszűkülnek, fellép a „vénlány" komplexum, fenyeget a pártában maradás veszélye, ami — különösen a hagyományos életrendű középosztályokban (ahol a női foglalkoztatottság elenyésző) — azt is jelenti, hogy a családnak a felnőtt lányt beláthatatlan ideig el kell tartania. Ilyen helyzetben a családok által preferenciálisnak tekintett vagy legalább elfogadható házastársak kezdetben esetleg kizárólagos kritériumai fellazulnak, s olyan jelöltek is számításba jöhetnek, akiket korábban nem fogadtak volna el. Ezek közé tartoznak gyakran a más vallású partnerek, a túl korosakkal vagy túl fiatalokkal, a „rangon aluliakkal", az egyéb szempontból (jó megjelenés, műveltség, modor, családi háttér stb.) csökkent értékűekkel egyetemben. A vegyes házasságok, főképp a nők számára tehát sokszor az elmulasztott „normális" lehetőségek kompenzálását és behozását fejezik ki. Ez a zsidó–keresztény heterogámiára vonatkozó kísérleti erdményeimben tisztán objektiválható a „kései" házasságkötések nagy arányában s általában a megfigyelt házasságok korviszonyaiban: a nők gyakran egy idősek vagy idősebbek, néha sokkal idősebbek a férfiaknál, vagy — ellenkezőleg — sokkal fiatalabb, de már „túlkoros" nő megy nyugdíjas korú férfihoz. Valószínű, hogy ez a tényező szerepet játszik a zsidó 'polgári' férfiak fenti elemzéseknek megfelelő stratégikus „lefelé", munkáslányokkal való házasságainál is.

A „szüzesség" tabuja a házaspiacon hasonló hatásmechanizmust működtet, amennyiben a tabu csak a nőket illeti, míg a férfiak szexuális szabadsága minden miliőben nagyobb. A tabu megsértése a nők piaci értékét — s ez különösen jellemző a hagyományos beállítottságú középrétegekre — erősen lecsökkenti, míg a férfiakét nem. Ez az alapvető egyenlőtlenség egy egész, pregnánsan nem-specifikus elképzelésrendszeren alapul, mely a férfi és a női szexualitást s az azt szabályozó normarendet radikálisan szembeállítja egymással. A női szüzesség tabujának hatásmechanizmusa kettős. A hagyományos családok lányaikat a tabu tiszteletben tartása végett nemegyszer messzemenően elvonják a férfiak és nők közötti társasélettől, mely a lehetséges partnerek közeledését egymáshoz egyáltalán lehetővé teszi. A cél a családnak és az általa elfogadott erkölcsi rendnek megfelelő házasság. Ezek előkészítése az esetleges kudarcok folytán azonban időbe kerül, éppúgy mint a preferált partnerek felkutatása és a „parti" összehozása, ami aztán az „időzavarba kerülés", a „túlkorosság" kockázatát vonhatja maga után, tehát ugyanazokat a következményeket, melyekre az előbb utaltam. A tabu megsértése, különösen, ha a „megesett" lány teherbe esik, az érintettek piaci értékét teljesen devalválja s így kizárja őket a preferált vagy „normálisnak" tekintett házasságok lehetőségéből. Ilyen helyzetben az egyébként nem kívánatos vegyeskapcsolat is sokszor elfogadható „kisebbik rosszként" jelenik meg s épül be a nőkre

vonatkozó alternatív házasstratégiák közé. Bár erre nézve természetesen semmiféle történelmi információnk nincs, elképzelhető, hogy ez a tényező szintén valamelyest szerepet játszott a zsidó 'polgári' férfiak megfigyelt „lefelé" történő vegyesházasságaiban, annál is inkább, mert a szüzesség tabujának súlya sokkal enyhébb volt azokban a szekularizált körökben, melyekhez az asszimilált zsidó polgárság és a fővárosi nemzsidó 'munkások' jórésze is tartozott. Ezt közvetve valószínűsíti fentebb a 9. táblázat elemzése a zsidó férfiak és törvénytelen származású nők között a többinél viszonylag gyakrabban kötött vegyesházasságokkal kapcsolatban. Utóvégre a törvénytelen származás ugyancsak a szüzesség tabujának megsértésére utal a felmenő ági nők nemzedékében.

A nők és férfiak közötti egyenlőtlenségek a házaspiacon való választási szabadság és képesség terén a két nem eltérő szocializációs modellje, gazdasági helyzete és társadalmi normarendje következtében is igen nagyok. Említést nyert már a nemek megengedett szexuális szabadsága közötti különbség, melyet a törvényesen „tolerált" — valójában szervezett — túlnyomóan női prostitúció intézményesen is táplált. Ebben az összefüggésben különösen fontos a férfiak gazdasági önállósága szemben a házaspiacra lépő nők teljes vagy részleges függőségével. A férfiak, különösen a 'polgári' férfiak életstratégiájában norma szerint az önállóság a házasság feltétele, míg a nőknél e téren a házasság a családtól való függést a férjtől való függéssel cseréli fel. Jórészt ezért is magasabb a férfiak életkora a házasságkor, különösen a 'polgári' és sajátosan a zsidó 'polgári' rétegekben (ahol a felsőbb tanulmányok gyakorisága és a 'polgári' egzisztencia megteremtése mind a viszonylag kései házasság tényezői, a fentebb tárgyalt biológiai különbségek mellett). Mind a szimbolikus szocializáció síkján (ahol a férfiakat az erőszakgyakorlás, az erőkifejtés, a kezdeményezés és a szimbolikus agresszió kultuszában nevelik), mind a társas rituáléban (ahol a férfi a táncra „felkérő", a szexuális kezdeményező, vagy csak egyszerűen a „kérő"), mind a normális korkülönbség vagy a fentebb tárgyalt biológiai meghatározottságú jobb házaspiaci helyzete jogán, a férfiak választási szabadsága nagyobb, mint a nőké. Ez azt is jelenti, többek között, hogy a házaspiacon a férfiak általában jobban tudják érvényesíteni választási preferenciáikat, mint a nők. Részben ez fejeződik ki a felekezeti házascsere egyenlőtlenségeiben, melyeket a felhasznált felvételek adatai jól tükröznek a 'polgári' rétegek vegyesházas szokásaiban.

A 11. táblázat egyértelműen demonstrálja a párválasztás felekezeti szórásának rétegsajátos jellegét. Míg a 'polgároknál' a zsidó férfiak a zsidó nőknél több mint egy ötöddel gyakrabban lépnek kereszténnyel házasságra, a 'munkásoknál' mintegy tizedrésznyivel ritkábban. Ugyanakkor a zsidó férfiak — a fentebb vázolt státuszkompenzatív magatartásnak megfelelően — sokkal inkább hajlamosak mindkét rétegkategóriában (különösen a 'polgárok' között) a többségi és uralkodó státuszú katolikusokkal vegyülni, mint a 'polgári' nők, akiknél a katolikus házasfelek aránya alig éri el a katolikusok népességi arányát. Mind a zsidó 'polgári' nők kisebb vegyesházas esélyeinél, mind különlegesen kis esélyeiknél a katolikus férfipartnerekkel szemben a felekezetek közti távolság sajátos hatásmechanizmusa működhetett. A katolikus férfiaknál, akik

11. táblázat
A párválasztás nemek, rétegek és felekezetek szerint a zsidó-keresztény vegyesházasságokban Budapesten (1926–1931)

	'polgárok' házasságai (1926–1931)		'munkások' házasságai (1929)	
	N	%	N	%
zsidó vőlegény +				
katolikus menyasszony	1052	75,2	89	79,5
református menyasszony	182	13,0	13	11,6
evangélikus menyasszony	117	8,4	10	8,9
egyéb menyasszony	48	3,4	–	–
összesen	1359	100	112	100
zsidó menyasszony +				
katolikus vőlegény	764	68,3	93	76,9
református vőlegény	231	20,7	18	14,9
evangélikus vőlegény	117	10,5	10	8,6
egyéb vőlegény	6	0,5	–	–
összesen	1118	100	121	100

Forrás: mint a 3. táblázatnál.

választásuknak sokkal erősebben tudnak érvényt szerezni, mint a házaspiacon velük potenciálisan szembesülő zsidó nők, a nagyobb távolságtartás és a gyakoribb antiszemita beállítottság eredményét érhetjük tetten. A zsidó 'polgári' nők a férfiakénál ritkább vegyesházassága kizárólag a katolikus férfiak fenntartásainak tulajdonítható, hiszen a katolikus férfiak közel kétötöddel kevesebbszer vesznek el zsidó nőt feleségül, mint zsidó férfiak katolikus nőt (abszolút számokban). A reformátusoknál az arány fordított, s az evangélikusoknál nincs különbség a nemek magatartása között. A fentebb elemzett differenciális felekezeti távolság a zsidóság és a keresztény valláscsoportok között a nemek közti erőviszonyoknak megfelelően differenciálisan érvényesül. Az a tény, hogy hasonló értelmű eltolódást 'munkás' miliőben nem figyelhetünk meg, megerősíti mindazt, amit e rétegeknek nagyobbfokú vallási elközömbösüléséről fentebb megállapítottunk.

A nemek közötti egyenlőtlen erőviszonyok hatását éppúgy nyomon lehet követni a házasságkötés után, mint annak előtte. A nők gazdasági függősége a legtöbb házasságban — különösen a két világháború közötti időszak 'polgári' osztályaiban — messzemenően fennmaradt. A női szocializáció eredményei — a nyilvánosságtól való nagyobb elzártság, a férfiakkal szembeni magatartásbeli visszatartottság, a passzivitás stb. továbbra is éreztették hatásukat. A családon belüli női szerepek köre messzemenően a háztartás vezetésére és a gyereknevelésre korlátozódott. A szimbolikus hatalmi viszonyok (ki kit „szolgál ki", ki hozza legalább formálisan a családot érintő döntéseket) a férfiak dominanciáját szentesítették. A házastársak esetleges szexuális szabadossága, házasságon kívüli kapcsolatai is súlyosabb megítélést nyertek a nők mint a férfiak esetében. Így nem meglepő, hogy a házasság fenntartásával kapcsolatos határozathozatalnál is a férfiak jobban tudták érvényesíteni konjunkturális (a történelmi helyzet

adta) érdekeiket. Ezt figyelhetjük meg, majdhogynem laboratóriumi pontossággal, a zsidó-keresztény házasságok differenciális törékenységében a zsidótörvények éveiben. A 10. táblázat számsorai jól mutatják be azt a tényt, hogy míg a katolikusok vegyesházasságai közül (melyeknek csak egy töredéke köttetett zsidó partnerrel) a férfiakra és a nőkre eső válások száma nagyjából párhuzamosan és egyenletesen növekszik (a katolikusokat különösképp nem érintő történelmi változásoktól teljesen függetlenül), addig a zsidó vegyesházasságoknál a férfiakra jutó válások száma végig stagnál, majd 1942-re minden addiginál alacsonyabb értékre süllyed: tehát a korábban megkötött, a nőkhöz képest gyakoribb vegyesházasságok arányában lényegesen és fokozatosan csökkenő tendenciát mutat. Ezzel szemben a zsidó nőkre jutó válások száma a megfigyelt évtized alatt közel megduplázódik (ami azonban az évekkel szaporodó vegyesházasságok arányában kissé alacsonyabb növekedési rátát jelent). Érthető, hogy e kritikus korszakban a zsidó férfiaknak a vegyesházasságokhoz való ragaszkodással kifejezett státuszkompenzációs indokai különösen megszilárdultak, míg — ellenkezőleg — a zsidó asszonyokkal vegyesházas kapcsolatban lévő férfiak egy része az immár társadalmilag egyre kompromittálóbb frigyből ki akart lépni. Az a tény, hogy ez a kétirányú érdekérvényesítő magatartás mindkét csoportnál az érintett nők esetleges objektív érdekeinek ellenében messzemenően sikerült, csak a házasságon belül a nőkre rendszeresen kedvezőtlenebb erőviszonyok tükrében értelmezhető.

Mégis, az előbbi elemzések ellenére, egy tekintetben a házas cserekapcsolatban szerepet játszó tényezők egyikének hatásmechanizmusa inkább a nőknek kedvez, amennyiben a házasságon keresztül történő felfelé való mobilitást a nőknél sokkal gyakrabban segíti elő, mint a férfiaknál. A „nőiesség", illetve a „férfiasság", a „szépség" vagy a *sex appeal* különös és történelmi-szociológiai adatokkal számba nemigen vehető dimenzióiról van szó, melyek azonban köztudomásúlag nagy szerepet játszanak a házasságok létrejöttében és talán még stabilitásában is. A férfiak és nők közötti különbségtényező itt természetesen távolról sem a nemhez kötött bájak objektív statisztikai eloszlása egyenlőtlenségeinek ellenőrizhetetlen feltevésén nyugszik, hanem azon a megfigyelésekkel valószínűsíthető hipotézisen, hogy a férfiak és a nők házasmobilitásában ezek — a többi vonzás- vagy taszítástényező mellett — eltérő súllyal szerepelnek. Míg a férfiaktól a házasságban betöltött gazdasági funkciójuk függvényeként elsősorban ennek a funkciónak a betöltésére való készséget várják el, a nőknél — szintén a házas funkcióik szerkezete révén, melyek között kiemelkednek (különösen a 'polgári' rétegekben) a társasélet és a reprezentáció funkciói — sokkal fontosabb adut képvisel a „megjelenés", nem beszélve arról, hogy a férfiak fentebb tárgyalt hatalmi helyzeténél és az ehhez kapcsolódó erősebb választási képességénél fogva ezen a félig nyílt, részlegesen modernizált szexuális piacon a „szép nő" minden bizonnyal sokkal több tényleges választás tárgya, s több házassági ajánlatot kap, mint a „csinos fiú". Ennek következtében belátható, hogy a „nőiesség" a házasmobilitásban sokkal fontosabb tényező, mint a „férfiasság". Ez konkrétan azt jelenti, hogy a „szép nő" könnyebben hárítja el házasság segítségével a partnerek között fennálló osztálykülönbség vagy felekezeti előítélet akadályait, mint a „szép fiú". Elképzelhető, hogy ez a tényező a

házaskapcsolatok létrejöttében annál gyakrabban jutott döntő szerephez, minél nagyobbak voltak a legyőzendő nehézségek, tehát vizsgálódási körünkben elsősorban a zsidó heterogámiában, különösen a zsidó 'polgári' férfiak „lefelé" irányuló felekezeti vegyesházasságaiban. Ha a státuszkompenzáció elemzett logikája értelmében a zsidó férfiak túlnyomóan 'polgári' osztályhelyzetét a házascsere mérlegében egyensúlyozhatta a menyasszony keresztény státusza, még akkor is, amikor ez kifejezetten diszkriminált „törvénytelen" eredettel párosult, a „nőiesség" specifikus előnyei csak javíthatták a „kereszténység" mellett társadalmilag kevesebb aduval rendelkező nők vegyesházassági esélyeit. A zsidó férfiak megfigyelt kettősen heterogám hajlandóságában ennek a tényezőnek a hatása nem lehetett elhanyagolható.

Összegzés helyett

Hangsúlyozni kell ennek a tanulmánynak kísérleti jellegét. Kivételes, történelmileg tulajdonképpen egyedülálló, de korlátolt értékű adatforrásból kíséreltem meg a házasságon keresztül történő társadalmi mobilitás lényeges szociológiai körülményeit kiolvasni. Szignifikáns eredményeket érzésem szerint elsősorban a zsidó-keresztény házasságokra vonatkozólag sikerült nyerni, melyek kapcsán a használt felvételek lehetővé tették néhány ritkán tanulmányozott jelenség — ilyen a felekezetek közötti távolság, a szekularizáció diferenciális hatása, a státuszkompenzáció és a házasságon keresztül történő státuszmobilitás, a házaskapcsolat egyenlőtlen „invesztálása", a nemek közötti társadalmi egyenlőtlenségek — megvilágítását. Mégsem szabad szem elől téveszteni, hogy ezek a részleges eredmények csak akkor juthatnak valódi jelentőséghez, ha építőkockák gyanánt helyet kapnak a magyar társadalomtörténetben oly sorsdöntő fontosságú *asszimilációs* és *modernizációs* folyamatok rendszerében. Mivel ezeknek a folyamatoknak szociológiai elmélete még kidolgozásra vár, ez a tanulmány legfőképp csak módszertani tanulságokkal szolgálhat, amennyiben objektív eszközökkel igyekszik példázni, hogy az asszimilációs kényszerhelyzet és az osztályhelyzet által kettősen meghatározott érdekviszonyok változói milyen messzemenően részt vesznek a párválasztásban, ennek a legszemélyesebb érveket mozgósító, egyéni hajlamokon és igényeken nyugvó, sohasem teljesen tudatos vagy racionalizálható elvű (mivel messzemenően az intimszféra sajátos logikáját követő) egzisztenciális döntésnek a meghozatalában.

Jegyzetek

[1] Ezek a felmérések az 1919 előtti Magyarország négy nagyobb városáról, Szegedről, Aradról, Nagyváradról és Temesvárról készültek el az 1896 és 1940 közötti évekre nézve s számba vesznek — az összes zsidó–keresztény házasság mellett — egy az előbbiekkel azonos nagyságrendű mintát az egynemű zsidó házasságokról. A megvizsgált városok minden rendelkezésre álló jelzés szerint Budapest mellett az ország legfontosabb „asszimilációs" gócai voltak. A budapesti házaspiac egyes mintaéveire nézve most (1993 tavaszán) folyik egy hasonló reprezentatív felmérés. Ezeknek a kutatásoknak az állami házassági anyakönyvek képezik elsőrangú forrásait. Sajnos, a menyasszonyok foglalkozására nézve ezekben is csak kivételesen van adat.

[2] Lásd Dr. Illyefalvi Lajos: *A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai.* Budapest, 1933., különösen 64–65. és 72–88. oldal, és *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten.* Budapest, 1930., különösen 55–82. oldal.

[3] Lásd *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1930. 13. oldal.*

[4] Ez a trend teljesen megfelel a zsidó vegyesházasságok általános és országos fejlődésének, csupán ezekre nézve nincsenek rétegek szerint egyéb adataink. A megjegyzés *A főváros polgári...* 64 és 65. oldalainak adatait hasonlítja össze.

[5] *Magyar Statisztikai Közlemények* 96, 42. oldalán található, az aktív férfinépességre vonatkozó adatok alapján (a „nyugdíjasok és tőkepénzesek" kategóriája nélkül).

[6] Erre nézve lásd a következő munkáimat: „A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején", *Medvetánc,* 1985/2–3, 57–90. oldal, különösen 60–68 .oldal (a „Társadalmi szegregáció és felekezetek közötti" távolság alfejezet); „Jewish enrollment patterns in classical secondary education in Old Regime and Inter-war Hungary", *Studies in Contemporary Jewry,* 1, 1984, 225–252. oldal, különösen 242–246. oldal; „Juifs et luthériens dans le système" scolaire hongrois, 69, septembre 1987, 67–85. oldal, *passim.* (A magyar verzió megjelenés alatt a *Protestáns Szemlé*-ben.)

[7] Az vegyesházasságok egész kérdéskörére lásd tanulmányomat: „Vers une théorie sociologique des mariages internconfessionnels: le cas de la nuptialité en Hongrie sous l'Ancien régime", *Actes de la recherche en sciences sociales,* 57/58, juin 1985, 47–68. oldal.

[8] Így például a Budapesten 1926-ban és 1931-ben kötött vallási vegyesházasságokban a különböző felekezetek részesedése maximálisan négy tized százaléknyi eltolódást mutat. (A katolikusok részesedése 39,1%-ról 39,5%-ra nőtt, a zsidóké 10,9-ről 10,6%-ra csökkent, míg az evangélikusoké 13,3 és a reformátusoké 30,4%-kal változatlan maradt. (A *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyvei* köteteinek adatai.)

[9] Budapesten a homogám és a heterogám házasfelek közötti különbségek még rendkívül számottevőek a vegyesházasságok legalizálásának első évtizedében (1896–1906). A későbbiekre nézve pontos adat egyelőre még nincs, de az eltérések minden bizonnyal az idővel csökkentek. A vidéki városokra vonatkozó felméréseim is kisebb korkülönbséget mutatnak fel e téren. Az adatokat lásd idézett cikkemben, *„Vers une théorie sociologique...",* 51. oldal.

[10] A korviszonyok zavarának nagyobb gyakoriságát vegyesházasság esetén vidéki felvételeim egyértelműen demonstrálják. Így például az Aradon, Nagyváradon, Szegeden, Temesváron és Brassóban 1896 és 1941 között kötött házasságok vizsgálatának eredményösszesítései szerint a homogám zsidó házasságoknak mindössze 17,7%-ában idősebb a feleség férjénél vagy egyidős vele, ezzel szemben a zsidó vőlegények vegyesházasságainak 24,1%-ában és a zsidó menyasszonyok vegyesházasságainak nem kevesebb, mint 32%-ában.

[11] A korabeli statisztikai becslések a *numerus clausus* miatt külföldön tanuló zsidó diákok arányát az összes külföldi magyar egyetemista 80%-ára és a zsidó egyetemisták 38%-ára becsülte 1920 és 1935 között. Az utóbbira nézve ugyanez a becslés 1926 és 1929 közöttre 50% körüli arányokat ad. Lásd Kovács Alajos „Magyarországi zsidó hallgatók a hazai és külföldi főiskolákon", *Magyar Statisztikai Szemle,* 1938, 9.sz., 897–902. oldal, különösen 899. oldal. Ugyanerre lásd még tanulmányomat: „Egyetemi antiszemitizmus és érvényesülési kényszerpályák. Magyar–zsidó diákság a nyugat–európai főiskolákon a numerus clausus alatt", *Levéltári Szemle,* XLII, 1992, 3, 21–40. oldal.

[12] A 'szellemi munkások'-ra vonatkozó 1928-as felvétel szerint a zsidók aránya az egész magyar értelmiségben 18,9%, de a munkanélküliek között 30%. Az összehasonlítható adatok Budapestre 28,7 és 38,1%. Lásd *Magyar Statisztikai Közlemények,* 79, 43. és 157. oldal.

[13] Erre nézve tesznek tanúságot a pécsi rabbinátus kitérési anyakönyveinek bejegyzései a két világháború közötti időben. Idézeteket belőlük lásd cikkemben: *Vers une théorie sociologique...,* 63. oldal.

[14] Az adatok elemzését lásd idézett cikkemben, „A magyar zsidóság helyezte...", 36. oldal s külön Budapestre nézve: „Keresztény–zsidó házasságok Budapesten", *Statisztikai Értesítő,* 1941 november, 252, oldal. Az asszimiláció főbb szociológiai indikátorainak sajátos történelmi alakulását a következő munkám tárgyalja: „Asszimiláció és társadalmi krízis, a magyar–zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálatához", *Világ-*

gosság, 1993/3, 33–60. (A vegyesházasságok teljes nemek szerinti adatbázisa Budapestre és vidékre 1896-tól 1946-ig a hivatalos statisztikák szerint ennek a tanulmánynak utolsó oldalán található.)

[15] Különösen feltűnő ebben az összefüggésben a zsidó közlekedési tisztviselők viszonylag magas aránya, hiszen ezt a szektort nagyrészt az állam vagy a városok működtették. 1910-ben például Budapesten a közlekedési tisztviselők 23%-a, országosan 15%.-a volt zsidó vallású. Ez az arány Budapesten még 1930-ban is 12%-ot tett ki (lásd *Magyar Statisztikai Közlemények*, 56, 596–601. oldal és u.o., 96., 120–121. oldal).

Hegedűs József—Katharine Mark—Raymond Struyk—Tosics Iván

PRIVATIZÁCIÓS DILEMMA A BUDAPESTI BÉRLAKÁSSZEKTORBAN

Bevezetés

Az állami bérlakásoknak a teljes lakásállományhoz viszonyított aránya Budapesten 1990 elején pontosan 50 százalék volt. Ez az arány magasabb a legtöbb európai nagyvárosban tapasztalhatónál. Ha azonban számításba vesszük, hogy Magyarországon nincs magánbérlakás-szektor, nem tekinthető túlzottan magasnak.

A magyar bérlakásszektor jellemzőiként[1] röviden a következőket sorolhatjuk fel:
alacsony lakbérek:

a lakbérek a kelet-európai lakásrendszerekben köztudottan alacsonyak, a mi adataink szerint is a háztartások kiadásainak csak 5–7 százalékát teszik ki;
elmaradás a karbantartásban:

a bérlakásállomány fenntartási ráfordításai szisztematikusan alatta maradtak a szükséges nagyságrendnek — szakemberek és politikusok ma már több száz milliárdos elmaradt felújításról beszélnek;
a bérlők tulajdonosi jogai:

1983-tól a tanácsok a használatbavételi díj többszörösééért vásárolták vissza a bérlakásokat, ami mintegy legalizálta a bérlők tulajdonosi jogait.[2]

Az állami bérlakásszektor átalakulása jóval az 1989–1990-es politikai változások előtt megkezdődött. A privatizáció jogi értelemben már 1969-ben lehetségessé vált. Az első igazi változások azonban csak az 1980-as évek elején következtek be a lakbérek lassú emelkedésével és a nagyobb épületek privatizációját korlátozó előírások fokozatos enyhítésével. Ez a változás nagymértékben megfelelt annak az 1980-as évek elején hozott politikai döntésnek, amely megengedte a magánvállalkozói szektor fejlődését. A személyi tulajdonú lakásszektor kibővítése politikailag kevésbé érzékeny terület volt, ennek ellenére a lakásprivatizációban a nyolcvanas évek végéig nem túl sok történt.

A tanulmányunk alapjául szolgáló empirikus kutatás mintáját az *1990 januárban* budapesti állami bérlakásban élő háztartások képezték. A mintaválasztás[3] ideje egybeesik a privatizáció nagymértékű felgyorsulásával: 1988–1989-ben a lakásállomány mindössze két százalékát vásárolták meg a bérlők, ezzel szemben 1990. január 1. és 1992. január 1. között az állomány 20 százalékát vették meg a bennlakó bérlők (ennek kevesebb mint 10%-át adták ki vagy adták el újra[4]). Az állomány további 5–7 százalékának eladása 1992 januárjában folyamatban volt, ami az jelenti, hogy a budapesti állami bérlakásállomány több mint 25 százaléka hamarosan magántulajdonban lesz.

A bérlők vásárlási igénye főleg azért nagy, mert a bérlakásszektor jövője bizonytalan és a vétel anyagi feltételei nagyon kedvezőek. A bérlakásszektor feltételeinek újraszabályozását — például a bérlők számára ma nagyon kedvező lakbérszínvonalat, a bérlet

biztonságát — a lakástörvény fogja tartalmazni, ennek megszületése azonban 1991 januárja óta késik. A bérlakáshelyzet jövőjének bizonytalanságában közrejátszanak a vételre motiváló erős anyagi ösztönzők is: a legtöbb bérlakást a piaci érték 15 százalékáért adják el (amennyiben nagyobb felújítást az elmúlt 15 évben nem végeztek rajta), és készpénzfizetés esetén ennek is csak 60 százalékát kell kifizetni, vagy 10 százalékot készpénzben és a fennmaradó összeget 15 év alatt évi 3 százalékos rögzített kamat mellett). Ilyen feltételek mellett a bérlőknek kevesebb mint 30 százaléka utasítja vissza a vásárlás ötletét, 30 százalékuk mérlegeli, 20 százalékuk kész az azonnali vételre, és majdnem 20 százalékuk már meg is vette a lakását.[5] Mindezek alapján világos, hogy a budapesti bérlakásállomány történetében fordulóponthoz érkeztünk, amely a város lakáspolitikájának jövőbeni alakulását alapvetően befolyásolni fogja: az eladási feltételektől, a lakbérektől és a bérlők jogaitól függően a bérlakásállomány részesedése, amely jelenleg az összes lakás mintegy 40–42 százaléka, néhány éven belül 20 százalék alá eshet. Kérdés, hogy szükséges és elkerülhetetlen-e egy ilyen arányú változás, és, hogy milyen következményei lesznek ennek a különböző társadalmi csoportok életlehetőségeire és a társadalmi egyenlőtlenségekre. Ebben a dolgozatban a jelenlegi privatizációs stratégia hatékonyságával és az esélyegyenlőségre gyakorolt hatásával foglalkozunk.

A helyi önkormányzatok és a háztartások motivációi. Hipotézisek

A dolgozat első részében megkíséreljük felvázolni a helyi önkormányzatok és a háztartások előtt álló alternatívákat. Először a helyi önkormányzatok viselkedését, majd a háztartások privatizációval kapcsolatos motivációit és viselkedését vizsgáljuk.

A budapesti helyi önkormányzat és a közösségi bérlakásszektor

Az 1990-es önkormányzati törvény megváltoztatta a kormányzaton belüli politikai viszonyokat. A helyileg megválasztott önkormányzati testület autonómiája lépett az erősen centralizált döntéshozatali rendszer helyébe. Az 1990-ben megtartott helyi választások során több hatalom került az ellenzéki pártok kezébe, aminek következtében a közigazgatás helyi és központi szintje közötti konfliktus politikai jelentőségűvé vált.

Budapest esetében a helyzet még bonyolultabb, mivel a 22 kerületi szintű önkormányzat mindegyike majdnem olyan fokú autonómiát élvez, mint más városok. Ez konfliktus forrása a budapesti önkormányzat és a kerületi önkormányzatok között, mivel a lakástulajdont érintő legfontosabb döntések a kerületi önkormányzatok kezében vannak.

A tulajdonátadási törvény az állami bérlakásállomány (1990-ben 400 ezer lakás, a teljes állomány 50%-a) tulajdonjogát átruházta a helyi önkormányzatokra, Budapest

esetében a kerületi önkormányzatokra. Ennek a vagyonnak az értéke (1990 elején) becslésünk szerint 625 milliárd forint, évi 4,6 millárd forintnyi bevétel származott belőle, míg a működtetés és az alapvető karbantartás költségei mintegy 7 milliárd forintot emésztettek fel. A jelenlegi szabályozás szerint a helyi önkormányzatok a privatizáció csaknem minden vonatkozásáról szabadon dönthetnek (kivéve a végletesen alacsony kamatok mellett megszabott részletfizetés feltételeit), vitatott azonban, hogy a lakbérek nagyságát az önkormányzatok szabadon megállapíthatják-e? Ezért — a költségek, az alacsony lakbérek, a lakossági politikai nyomás miatt — ennek a vagyonnak a helyi önkormányzatok számára negatív értéke van.

A nyomasztó privatizációs probléma megoldására a kerületi önkormányzatok két stratégia között választhatnak:

1) a lakásállomány nagy részét eladják (ez a jelenlegi privatizációs sratégia)

2) adminisztratív lépéssel leállítják, vagy az árak emelésével lelassítják a jelenlegi eladásokat.

A helyi önkormányzatok választását anyagi és politikai tényezők befolyásolják.

Politikai nyereségek és veszteségek

Az alacsony áron való privatizálás „kedvezmény" a kerületi lakosoknak, kiváltja a helyi lakosság politikai támogatását, amire a helyi tisztségviselőknek és képviselőknek nagy szükségük van. Ugyanakkor azonban az alacsony áron való privatizálás egy jövőbeli lakáspolitika ellen dolgozik, mert *a)* közösségi lakásállomány nélkül a szociális lakáspolitika lehetőségei csökkennek, és *b)* a közösségi lakásállomány megmaradó része erősen szegregált lesz amiatt, hogy a legszegényebb családok fognak benne lakni, és fenntartására nem lesz elegendő pénz. Ezek a megfontolások váltják egymást a kerületi önkormányzatokban attól függően, hogy milyen összetételű a kerületi lakásállomány.

Az elmaradt felújítás valószínűleg még a privatizált lakások esetében is politikai probléma marad, mert feltehetőleg sok család nem lesz képes fedezni az újonnan vállalt fenntartási feladatok mellett a magas felújítási költségeket is. A családok — talán még a régi beidegződésnek megfelelően — nagyon bíznak abban, hogy a felújítási költségeknek legalább egy részét az önkormányzatok átvállalják. A megkérdezettek 94 százaléka úgy nyilatkozott, hogy a kormányzatnak a költségek egy részét vállalnia kell, egyharmaduk szerint a nagyobb felújítás a privatizáció után is a kormány feladata kell maradjon. Ugyanakkor a bérlakásállomány eladásával Budapest már nem tudja a központi költségvetéstől lekérni az elmaradt karbantartás mintegy 100 milliárd forintnyi költségét, és kérdés, hogy a kerületek és a családok elégséges politikai nyomást tudnak-e gyakorolni annak érdekében, hogy ezt az összeget a költségvetéstől megszerezzék.

Pénzügyi indítékok

A jelenlegi feltételek mellett ennek a bérlakásvagyonnak negatív hozadéka van, mivel a lakbérek nem fedezik a ráfordításokat. Ezt a veszteséget ma a nem lakás céljára szolgáló egységek bérbevételéből és a privatizációs bevételekből fedezik. Csak néhány kerületi önkormányzat tervez lakbéremelést, amit még akkor is nehéz lesz bevezetni, ha a népesség legszegényebb rétegeit védő lakástámogatási program beindításával jár együtt.[6] Az a hit, hogy — akár jogi, akár politikai okokból — továbbra sem lehet majd a lakbéreket a karbantartási költségek fedezéséhez szükséges szintre emelni, minden bizonnyal hozzájárul ahhoz, hogy a kerületi önkormányzatok igyekeznek eladni lakásállományukat, amilyen gyorsan csak lehetséges.

Ha a lakások privatizálását választja, készpénz bevételekhez jut a kerületi költségvetés (akár nagy tőkeveszteség mellett is)— bár becsléseink szerint egyes esetekben a privatizációs tranzakció bevételei épphogy fedezik a költségeket.[7]

A lakbérekkel kapcsolatos várakozások

A helyi önkormányzatok privatizációs döntésének kulcseleme, hogy milyenek lesznek a jövőbeni lakbérek. Ez egyrészt attól függ, hogy a lakástörvény miként rendelkezik a lakbérekről és a bérlők jogairól, másrészt hogy maga a kerületi önkormányzat hogyan jár el. Mivel a lakbérek elképzelt jövőbeli szintje is szerepet játszik a bérlők vételi szándékának alakulásában, a kerület lakbérpolitikája saját privatizációs döntéseit is befolyásolni fogja azáltal, hogy a rá nehezedő lakossági nyomás mértékét meghatározza. Ráadásul az elképzelt magasabb jövőbeli lakbérszint hozzájárulhat ahhoz, hogy az emberek hajlandók lesznek megfizetni egy magasabb vételi árat is.

Összefoglalva a kerületek döntése a következő tényezők mérlegelésétől függ: anyagi megfontolások (az emelt lakbérekből származó bevétel és a költségek különbsége az egyik oldalon, az eladásból származó bevétel a másikon); lakáspolitikai megfontolások (lakás a legszegényebbeknek, források szerzése a központi kormánytól, az önkormányzati és a magán lakásállomány megfelelő színvonalú fenntartásának és rehabilitációjának biztosítása); a lakosság részéről tapasztalható politikai nyomás (amely ismét a feltételezett lakbérekkel és költségekkel függ össze).

A háztartások viselkedése

A bérlakásvizsgálat során a lakásvásárlási tervekről és a jövővel kapcsolatos elvárásokról szerzett információnk alapján a volt és jelenlegi bérlők az alábbi csoportokra voltak oszthatók: azok, akik már megvették a lakásukat, akiknek szándékában áll megvenni, és végül, akik egyáltalán nem akarják megvenni. Elméletileg ezt a döntést „normális" fogyasztói döntésnek tekinthetjük, amelyet főleg anyagi megfontolások befolyásolnak, de ezek mellett van néhány „puhább" tényező is, ami például az életmód és az elvárások.

A jelenlegi magyarországi (és kelet-európai) helyzetben azonban a privatizáció mellett vagy ellen ható motivációk nem olyan egyszerűek. A háztartások döntése a legtöbb esetben racionális választás, de a döntések racionalitása nemcsak a megszokott tényezőkön alapszik, hanem jelentős mértékben a privatizációs politika feltételeinek és a bérlakás szektor szabályozásának bizonytalanságán. Ez azt jelenti, hogy sok család belekényszeríti magát a vásárlásba (túlértékeli a vásárlás mellett szóló érveket az ellene szólókkal szemben), mert attól tart, hogy a jelenlegi kedvező feltételek hamarosan megváltoznak. A legkönnyebben az ár és az eladás anyagi feltételei változhatnak meg, ez hamarabb várható, mint az általános lakbérpolitika megváltozása (lakbéremelés vagy a bérlők tulajdonosi jogainak visszavonása).

Hipotézisünk szerint a jelenlegi helyzetben a következő három tényezőcsoport befolyásolja a vételi döntést:

Anyagi megfontolások. A bérlakás megvásárlásával a tulajdonos hozzájut az ún. értékréshez (a bérlakás és az öröklakás értéke közötti különbség) és ezt bizonyos feltételek mellett tőkésítheti. Emellett megvétel esetén biztosítható, hogy a lakás értéke lépést tartson az inflációval, és a lakásvagyon öröklése biztonságosabbá és egyszerűbbé váljon. E tényezők közül csak az értékrést tudtuk megbecsülni: a lakás piaci értékének fele és a lakásért fizetendő vételárelőleg különbsége mínusz az elmaradt felújítás értéke.

A lakásbérlet biztonsága. Az elmúlt negyven évben a bérlők hozzászoktak, hogy a bérlet biztos, élvezték az alacsony béreket, az infláció alatti, vagy azzal éppen csak lépést tartó lakbéreket. Most nyilván attól tartanak, hogy emelkedhetnek a lakbérek, és szűkülhetnek tulajdonosi jogaik (pl. bérleti jogok cseréje, öröklés). A család lakbéremeléssel kapcsolatos várakozása — akár alatta marad az az infláció mértékének, akár meghaladja azt — jelzi ennek a tényezőnek a hatását. Ha kemény lakbéremelésre számítanak, ez a lakás megvételére indíthatja a családot abban a reményben, hogy tulajdonosként biztonságosabb helyzetben lesz.

A karbantartás feletti ellenőrzés. Az önkormányzati lakások bérlőinek általános panasza az IKV-k alacsony teljesítménye. A családok szeretnék megszerezni a karbantartás feletti döntéshozatal jogát, beleértve azt is, hogy ők választhassák meg a kezelő szervet, ellenőrizhessék a költségeket, és olcsóbb megoldásokat alkalmazhassanak. Az e tényező fontosságának mérésére szolgáló potenciális változók közé tartozik az, hogy a lakó mennyire elégedett a lakás karbantartásával, és milyen mértékben hajlandó többet fizetni jobb szolgáltatásért. Az a tény, hogy a privatizált házak 2/3-a más kezelőt választott, szintén a kezelés javításának igényét jelzi. Előzetes megfigyelésünk szerint a lakásukat megvásárlók több mint 25 százaléka elégedettségét fejezte ki a kezeléssel kapcsolatban, 35 százalékuk volt elégedetlen, míg a bérlakásukat megvenni szándékozó lakók között az elégedettek aránya 7, az elégedetleneké 77 százalék.

Empirikus információk alapján tesztelhetjük, hogy ezek a tényezők közül melyik játssza a legfontosabb szerepet az egyes családok döntéseiben.

1. táblázat
Milyen érvek szólnak a lakások megvásárlása mellett? (Azok körében, akik már megvásárolták vagy szeretnék megvenni lakásukat.)

	1. ok	2. ok
anyagi természetű[a]	52,2	19,1
biztonság[b]	41,8	65,0
lakásfenntartás feletti kontroll[c]	6,0	15,9
Összesen	100,0	100,0
(N)	(588)	(320)

[a] átörökíthető, vagyont lehet szerezni, alacsony ár, stb.
[b] védelmet nyújt az infláció ellen, kivédhető a lakbéremelés, nem lehet kitenni a családot a lakásból stb.
[c] megszabadulnak az IKV-tól, jobban karbantartható az épület.

A lakáseladások okai és következményei (Empirikus eredmények)

A privatizáció meghatározói. Logisztikus regressziós modell

A privatizáció folyamatát a bérlő kezdeményezi, azzal, hogy kérvényt ad be az IKV-hoz, amely azt tovább küldi az önkormányzathoz, amennyiben a kérelmezők aránya az épületen belül elér egy adott minimumot (ez kerületenként változik, rendszerint 35 és 75% között van). Elvben a bérlőnek vételi joga van, de különböző technikai és politikai okok miatt egyes helyi önkormányzatok leállították vagy erősen fékezik ezt a folyamatot.[8] A tényleges privatizációt, azt, hogy ténylegesen melyik család veszi meg a lakását, számos tényező befolyásolja, mind a háztartás, mind az önkormányzat oldaláról.

Először is azokat a tényezőket vizsgáljuk, amelyek meghatározzák, milyen lakásokat adnak el, illetve mely családok veszik meg a lakásaikat. Az eredmények a 2–3. táblázatokban láthatók, ahol a lakások és a családok jellemzőit mutatjuk be. A tendencia világos: minél jobbak a megvásárolt lakások, annál magasabb a vásárlók és a vásárolni szándékozók jövedelmi és képzettségi szintje. De az egydimenziós leírás könnyen félrevezető lehet, ha nem ellenőrizzük az egymással összefüggő változók hatását. Logisztikus regresszió segítségével két hipotézist vizsgáltunk.[9]

1. hipotézis. A legmagasabb értékréssel rendelkező lakásokban élő háztartások szeretnék leginkább megvásárolni a lakásukat, és ők fejtik ki a legtöbb erőfeszítést is e cél elérése érdekében.

2. hipotézis. Azok a háztartások kívánják leginkább megvenni a lakásukat, amelyek a legnagyobb lakbéremelésre számítanak. Ezt az arra a kérdésre adott válasszal mértük, hogy a család az átlagos áremelkedésnél magasabb lakbéremelésre számít-e. A határozott „igen" kapott 1-es kódot, a többi válasz 0-t.

Mindkét modellben a független változó PRIV, aminek 1 az értéke, ha a lakást privatizálták[10], és 0, ha nem adták el (lásd 2. táblázat).

2. táblázat
Becslés a bérlakás megvásárlási valószínűségét meghatározó változók paramétereire

	Változó	1. Modell	2. Modell	3. Modell	4. Modell
	Konstans	–2.0673 (193.6)	–4.5260 (107.65)	–2.0353 (78.01)	–2.388 (168.02)
1–2 hipotézis					
	ÉRÉS	1.87E–06 (51.41)			1.79E–06 (44.31)
	BVÁR	*			0,4768 (8.053)
	ÉRÉSxBVÁR	6.02E–07 (5.21)			*
Háttérváltozók					*
A lakás jellemzői					
	ATER		0.0145 (18.61)		*
	FÜT		*		*
	FSZO		*		*
	W.C.		*		*
	LÁLL		0.3363 (7.76)		*
	HÁLL		0.4650 (17.15)		*
	KERA		1.0479 (35.38)		0,9604 (26.51)
	KERB		*		
A háztartás jellemzői					
	JÖV			1.55E–05 (8.22)	*
	ÜDÜ			*	*
	FOGY			0.6737 (8.13)	*
	ISK1			*	*
	ISK2			*	*
	TLSZ			*	*
	kh^2	84,867	114,655	23,508	95,594
	Szabadságfok	2	4	2	3
	Esetek száma	968,00	985,00	901,00	883,00

*A változó nem szerepel a függvényben, mert a paraméter nem szignifikáns.

3. táblázat
Becslés a bérlakás megvásárlási szándéktól való elállás valószínűségét meghatározó változók paramétereire

	Változó	1. Modell	2. Modell	3. Modell	4. Modell
	Konstans	–0.1345	1.6864	0.6449	1.808
		(1.373)	(20.86)	(11.62)	(25.54)
1–2 hipotézis					
	ÉRÉS	–2.2E–06			*
		(70.6)			
	BVÁR	*			*
	ÉRÉSxBVÁR	*			*
Háttérváltozók					
A lakás jellemzői					
	ATER		–0.0117		*
			(8.72)		
	FÜT		*		*
	FSZO		–0.7366		–0.8676
			(12.25)		(17.59)
	WC		*		*
	LÁLL		0.3204		*
			(7.68)		
	HÁLL		–0.2779		–0.4563
			(5.95)		(17.18)
	KERA		*		*
	KERB		0.4987		0.3648
			(10.17)		(4.61)
A háztartás jellemzői					
	JÖV			–4.5E–05	–3.9E–05
				(28.09)	(20.98)
	ÜDÜ			–0.6067	*
				(5.91)	
	FOGY			0.8356	–0.4924
				(20.18)	(5.79)
	ISK1			*	*
	ISK2			*	*
	TLSZ			*	*
	kh^2	82,110	118,101	96,471	139,100
	Szabadságfok	1	5	3	5
	Esetek száma	968,00	985,00	901,00	883,00

* A változó nem szerepel a függvényben, mert a paraméter nem szignifikáns.

Megjegyzések a 2. és a 3. táblázathoz:
Regressziós elemzés: változók bevonásával (forward step algorithm) Ward koefficiens a zárójelben

PRIV	–	(FÜGGŐ változó) egyenlő 1-gyel, ha megvették, egyébként 0
ÉRÉS	–	piaci érték mínusz az eladási ár
BVÁR	–	lakbér-várakozás, egyenlő 1-gyel, ha a várt lakbéremelkedés nagyobb, mint az infláció
ÉRÉSxBVÁR		az ÉRÉS és a BVÁR közötti interakciós változó
ATER	–	alapterület m^2-ben
FÜT	–	központi fűtés 1, egyébként 0
WC	–	WC a lakáson belül 1, egyébként 0
FSZO	–	fürdőszoba a lakásban 1, egyébként 0
LÁLL	–	lakás állapota 1–5 skálán
HÁLL	–	ház állapota 1–5 skálán
KERA	–	budai kerületek
KERB	–	pesti kerületek
ÜDÜ	–	üdülőtulajdon 1, egyébként 0
JÖV	–	jövedelem
FOGY	–	tartós fogyasztási cikk birtoklása 1, egyébként 0
ISK1	–	egyetem 1, egyébként 0
ISK2	–	középiskola 1, egyébként 0
TLSZ	–	háztartás taglétszáma

Először felállítottunk egy modellt (1. modell) a két hipotézis együttes ellenőrzésére. Az eredmények kétségtelenül azt igazolják, hogy az értékrésnek fontos szerepe van a vétel valószínűségének meghatározásában. A várt lakbéremelés mértékének önmagában viszont nincs szignifikáns hatása. Ha azonban egy interaktív változót hozunk létre, amelyben mind a várt lakbéremelés, mind az értékrés szerepel, akkor szignifikáns változóhoz jutunk, ami javítja a modellünket. Ez azt bizonyítja, hogy a feltételezett lakbéremelés szerepet játszik az értékrés növelésében, azaz a vásárlási hajlam arányos a feltételezett lakbér és az értékrés együttes hatásával (szorzatával).

A 2. modellben a lakás tulajdonságainak hatását vizsgáltuk. Az eredmények azt mutatják, hogy a legfontosabb változó a hely: azaz a jobb kerületekben (budai kerületek és a belváros) lakó családok nagyobb valószínűséggel vásárolják meg lakásukat. A lakás méretének és a függő változóknak szignifikáns hatása volt a modellben. (Ez nem meglepő, mivel ezek a változók korrelálnak a lakás értékével.)

A 3. modellben a családok jellemzőit vizsgáltuk. Ennek a modellnek kisebb a magyarázó ereje, de a jövedelmi és fogyasztási szintnek szignifikáns hatása van. Végül a 4. modellben bevezettünk minden változót. A lépésenkénti logisztikus regresszió eredménye az, hogy a vásárlás valószínűségét legjobban az értékrés, a lakbéremeléssel kapcsolatos várakozások és a lakás helye magyarázzák.

A modellépítésnek ugyanezt a logikáját követve megpróbáljuk megmagyarázni a vételi lehetőséget elutasító döntés[11] valószínűségét (lásd 3. táblázatot). A változók a

különböző modellekben (az 1. modelltől a 3. modellig) ugyanúgy viselkednek, bár természetesen negatív előjellel. Érdekes eredménye az elemzésnek, hogy a szociális tényezők szignifikánsabbak a vétel ellen hozott döntés esetén, mint a vétel melletti döntéskor. A végső modellben azonban a lakáshelyzet és a szociális tényező (jövedelem) fontosabb szerepet játszik, mint az értékrés és a jövőbeli lakbérre vonatkozó becslések, ez utóbbiak hozzájárulása a modellhez nem szignifikáns.

Az elemzés eredménye az, hogy — miként azt eredetileg feltételeztük — a vétel legfontosabb meghatározói az értékrés és a lakbérvárakozások, míg a lakás helye a további vásárlás valószínűségét növelő tényező. A folyamat szociális meghatározói kevésbé kulcsfontosságúak, de természetesen pozitív korreláció van a társadalmi státus és az értékrés között. Az elemzés másik eredménye az, hogy a privatizációval kapcsolatos negatív attitűdöt kevésbé befolyásolja az értékrés, mint a társadalmi helyzet (jövedelem, fogyasztás) és az igazán rossz lakásminőség.

A lakástámogatás hatása a társadalmi egyenlőtlenségekre

A helyi önkormányzatok privatizációs stratégiája több értelemben is döntést igényel két lakástámogatási formával, a lakbértámogatással és az értékréssel kapcsolatban: választani kell, hogy melyik támogatás milyen mértékű legyen és kinek a javát szolgálja. Most ennek a döntésnek a különböző társadalmi csoportokra gyakorolt hatását fogjuk megvizsgálni.

A felvételre alapozott becsléseink alapján a budapesti közületi lakásállomány (1990. január 1-jén) a következő adatokkal jellemezhető:

a lakások száma	400 000
az állomány piaci értéke	625 milliárd forint
az elmaradt karbantartás értéke	95,5 milliárd forint
a teljes lakbérbevétel	4,6 milliárd forint
lakbértámogatás	21,3 milliárd forint
értékrés	168,8 milliárd forint

A két lakástámogatási forma nagyságának érzékeltetésére álljon itt az, hogy 1989–1991-ben a központi költségvetésből fizetett kamattámogatás becsléseink szerint elérte 200 milliárd forintot. Fontos megjegyezni, hogy az értékrés egyedül Budapesten majdnem ugyanilyen nagy összeget tesz ki — bár természetesen az értékrés nem készpénz-támogatás, hanem tulajdonátruházás.

A kelet-európai közösségi bérlakásállomány hatékonyságát és szociális funkcióit többen (Szelényi 1983; Dániel 1985) megkérdőjelezték. Azzal érvelnek, hogy a közösségi bérlakásokhoz jutás lehetősége egyenlőtlenül oszlott el a különböző társadalmi és jövedelmi csoportok között, és a gazdagabb családok élvezték a lakástámogatás nagyobb részét. Más lakáskutatások ezt az elméletet módosították azzal, hogy kimu-

tatták, nem a közözösségi szektor élvezi a lakástámogatás nagy részét[12], és nem kizárólag az államilag ellenőrzött elosztás szabta meg a bérlakáshoz jutást[13].

A jelenlegi bérlők azonban lakáshoz jutottak, és így tekintélyes támogatásban részesülnek. A közületi bérlakásszektorban kétfajta támogatási formát különböztetünk meg: (1) költségvetési és költségvetésen kívüli, ténylegesen a lakásállományra költött források (1990-ben ennek becsült értéke 6 milliárd forint volt), és (2) a lakbértámogatás, mint a potenciális piaci lakbér és a ténylegesen fizetett lakbér különbsége.

Dolgozatunkban a háztartások szempontjából releváns második támogatási formára koncentrálunk. Ezt operacionalizálni nem egyszerű feladat, mivel csak nagyon szűk bérlakás-magánpiac van, amelyet főleg magas jövedelemmel rendelkező külföldi bérlők uralnak. Becslésünket az „igazságos lakbér" koncepcióra alapoztuk: mekkora lenne az egyensúlyi lakbér, ha a piacon nem lenne nagy hiány.[14] Ennek a támogatásnak az elosztása regresszív, azaz a magasabb jövedelmű csoport élvezi a támogatás nagyobb részét.[15] Felvételünk adatai szerint a (75 percentilis feletti jövedelemmel rendelkező) felső jövedelmi csoport kapja a lakbértámogatás 32 százalékát, míg az alacsonyabb jövedelmű (a jövedelmi skála legalacsonyabb 25 %-os sávjában elhelyezkedő) csoport kapja a lakbértámogatás 21,6 százalékát — ez kevesebb, mint a csoport összlakosságon belüli aránya. A kérdés az, hogy a privatizáció hogyan módosítja a lakástámogatások regresszív jellegű eloszlását a bérlakásszektoron belül, és hogy milyen hatása van az értékrésnek. Az alacsony ár melletti privatizáció nagy egyenlőtlenségeket okoz a piaci érték és az engedményes eladási ár különbsége vonatkozásában. Ez amolyan „egyszer az életben" típusú támogatás (vagy segély), és az egyenlőtlenségek tőkésítéseként fogható fel.

Felvételünk adatai alapján a privatizáció tényleges és feltételezett szakaszai a következők:

A időpont: az 1990. január 1-i helyzet,

B időpont: az 1992. január 1-i helyzet,

C időpont: 1992–1995, minden olyan háztartás megveszi a lakását, amely a jelenlegi feltételek mellett meg akarja venni,

D időpont: 1996–1998, minden olyan háztartás megveszi a lakását, amely csak a mainál kedvezőbb feltételek mellett akarja megvenni,

E időpont: minden háztartás megvásárolja a lakását.

A *C–E* stádiumok természetesen feltételezettek, olyan alternatívákat képviselnek, amelyek elképzelhetők a jelenlegi privatizációs politika folytatódása esetén. Kérdésünk az, hogy az esélyegyenlőséget ezeknek a hipotetikus eseményeknek a bekövetkezése hogyan befolyásolja. Az elemzés eredményei a 4. táblázatban láthatók. A táblázatban kiemeltük az alacsony jövedelmű (alsó 25 %), és a magas jövedelmű csoportokat (a háztartások felső 25%-a), és megvizsgáltuk, hogy az implicit lakbértámogatás és a privatizáció során fellépő értékrés mekkora, és hogyan oszlik meg az alsó és felső jövedelmi csoportok között. Az *A* időpontban (1990. január 1.) mindenki bérlakásban lakott, mivel ez volt a mintavétel alapja. A *B* időpontban (vizsgálat időpontja) a bérlakásállomány 18 százalékát eladták a benn lakó bérlőnek. Ekkor tehát csökken a

lakbértámogatás (21,3 md Ft-ról 16,5 md-ra), de megjenik az értékrés (43,8 md Ft). Elemzésünk segítségével azt vizsgáljuk, hogy a privatizáció folyamatában hogyan változik a lakbértámogatás és az értékrés eloszlása az alacsony jövedelmű és a magas jövedelmű csoportok között.

Az *A–B* szakaszban az értékrést még a lakbértámogatásnál is egyenlőtlenebbül osztották szét — ez abból a tényből következik, hogy először a legjobb állapotban levő lakásokat vásárolták meg. A teljes értékrés 40 százaléka (becslésünk szerint mintegy 40 milliárd forint) a felső jövedelmi csoportnak jutott, miközben az alacsony jövedelműek csoportja az értékrés 17 százalékához jutott hozzá. Más szavakkal, az alacsony jövedelmű csoport átlagos értékrése 32 százalékkal alacsonyabb volt, mint a magasabb jövedelműek csoportjáé. A privatizáció elmúlt két éve így csak a lakbértámogatás elosztási mintáját követi, és még annál is sokkal nagyobb egyenlőtlenségeket teremt.

A privatizációs folyamat előrehaladtával az alacsony és a magas jövedelmű bérlő közötti szakadék csökken: a magas jövedelmű bérlő elhagyta a bérlakásszektort, és ezért kisebb mértékben részesül a lakbértámogatásból. A *C-D* szakaszban természetesen a lakbértámogatás teljes összege is csökken 20 milliárd forintról 5 milliárd forintra. Ennek az alacsonyabb szintű egyenlőtlenségnek az ára az a 140 milliárd forint értékű értékrés, amelyet a bérlő regresszív módon kap meg (lásd a 4. táblázatot).

Két módszer használható a lakbértámogatás és az értékrés disztribúciója regresszivitásának csökkentésére: az egyik a lakbérek emelése lakástámogatási program egyidejű bevezetése mellett, a másik az eladási ár emelése olyan magas szintre, amelyen az értékrés nulla.

4. táblázat
A privatizáció és a társadalmi egyenlőségek alakulása a budapesti bérlakásszektorban

		A időpont	*B* időpont		*C* időpont*		*D* időpont*		*E* időpont*
		Lakbér-támogatás	Lakbér-támogatás	Értékrés	Lakbér-támogatás	Értékrés	Lakbér-támogatás	Értékrés	Értékrés
	egy lakásra jutó (Ft)	46200	44244	483955	41868	454988	37572	364785	283637
Alacsony jövedelmű háztartások alsó negyed	*Összesen* (md Ft-ban)	4.6	3.7	7.3	2.9	13.2	1.5	21.5	28.2
	a teljes állomány %-ban	21.6	22.7	16.5	25.3	15.6	31.3	15.6	16.7
	lakások száma	99432	84449	14983	70375	29058	40409	59024	99432
	minta elemszáma	219	186	33	155	64	89	130	219
	egy lakásra jutó (Ft)	66048	63312	707509	61956	642079	63672	600472	587753
Magas jövedelmű háztartások felső negyed	*Összesen* (md Ft-ban)	6.7	4.9	17.7	3.0	34.4	0.8	53.7	60.0
	a teljes állomány %-ban	31.7	29.6	40.3	25.8	40.5	16.7	38.9	35.6
	lakások száma	102157	77185	24972	48581	53575	12713	89444	102157
	minta elemszáma	225	170	55	107	118	28	197	225
	egy lakásra jutó (Ft)	53208	50496	596138	47904	542250	43728	477073	421980
Teljes szektor	*Összesen* (md Ft-ban)	21.3	16.5	43.8	11.7	84.9	4.8	138.0	168.8
	a teljes állomány %-ban	100	100	100	100	100	100	100	100
	lakások száma	400000	326447	73553	243360	156640	110783	289217	400000
	minta elemszáma	881	719	162	536	345	244	637	881
	bérlakások/eladott lakások %-a	100.0	81.6	18.4	60.8	39.2	27.7	72.3	100.0

A „privatizációs játszma": a helyi önkormányzatok és a háztartások opciói közötti interakció

Minden helyi önkormányzatnak döntenie kell egy privatizációs stratégia mellett, pontosabban el kell döntenie, hogy a lakások privatizációját továbbra is a jelenlegi eladási feltételekkel folytatja-e, vagy megemeli az eladási árat. Ez a stratégia a bérleti feltételek változtatásával együtt fontos, tartós hatást fog gyakorolni a lakásszektorra. A helyi önkormányzatok privatizációs döntése az aktuális bérleti feltételek kontextusában vizsgálandó. Világos, hogy a lakbérek folyamatos alacsony szinten tartása és a bérlők túlságosan kiterjedt jogainak csorbítatlanul hagyása, illetve piaci lakbérek bevezetése és a nem fizető bérlők kilakoltatásának lehetősége más és más módon befolyásolja a privatizációs stratégia eredményeit. Négy lehetséges politikát elemeztünk:

1. Privatizációs feltételek: *A* alacsony árak
   B magasabb árak
2. Bérleti feltételek: *C* nyomott lakbérek (jelenlegi szabályozás)
   D piaci lakbérek (lakástámogatási programmal)

A négy lehetséges választás mátrix formában ábrázolható, amint azt az 5. táblázat mutatja:

5. táblázat
A privatizációs stratégia alternatívái (A közösségi bérlakások valószínűsíthető aránya a teljes lakásállomány százalékában)

	C Ellenőrzött alacsony lakbérek	*D* Piaci lakbérek támogatással
A Alacsony eladási árak	I. (15–20%)	II. (10–15%)
B Magasabb eladási árak	III. (30–35%)	IV. (15–25%)

A négy alternatíva néhány jellemzője és értékelésük

1. *Az egyes választások függetlensége.* A helyi önkormányzatok nem függetlenek egymástól, ugyanakkor kis mértékű koordináció van közöttük. Minden egyes helyi önkormányzat csak az állomány egy részét birtokolja, és nem uralja a piacot, azaz egyetlen helyi önkormányzat sem dönthet a lakásállomány egészének jövőjéről.

2. *Inkább folyamatos, mint diszkrét választások.* A mátrix cellái csak a „tipikus" kimeneteket ábrázolják, azaz a lehetőségek között nincsenek szigorú határok, mindegyik döntés és mindegyik eredmény egy kontinuumon helyezhető el. Például az áremelés lehet szerény, vagy lehet nagyon drasztikus. Hasonlóképpen a létrejövő értékrés nagysága is változhat.

3. *Időzítés.* Fontos, hogy az intézkedéseket (az eladási ár növelése és a lakbér emelése) milyen sorrendben hozzák meg. A lakbéremelésnek hatása van a vételi készségre, és az eladási árak emelése csökkenti a privatizációt és befolyásolja a lakbéremelési stratégiákat.

4. *Hatékonyság és a lakásfinanszírozási rendszer.* A helyi szinten hozott döntések hatása kulcsfontosságú az egész lakáspiacra nézve. A szektor lényeges eleme egy működő bérlakásszektor, ezért a lakáspolitikának arra kell törekednie, hogy egészséges bérlakásszektort hozzon létre, tekintet nélkül arra, hogy a bérlakások közületi vagy magántulajdonban vannak-e. A piaci lakbérek felé mozdulás azt jelenti, hogy olyan rendszer jön létre, amelyben a szektor költségeit a lakbéreknek és a támogatásnak fedeznie kell, feltéve, hogy a támogatási rendszert a központi és a helyi költségvetés fedezi. Ha megvan a költségek adekvát fedezésére szolgáló összeg, akkor könnyen hozzá lehet jutni bérlakáshoz (azaz nem lesz nagy hiány), mert a lakásfinanszírozási rendszer javításának fontos feltétele rendelkezésre áll a kényszerkisajátítási probléma megoldódásával. Ugyanakkor a bérlakásszektorban eszközölt beruházások ezáltal profitábilisak lesznek.

5. *Lakástámogatás.* A lakbéremelés feltételezi egy lakástámogatási rendszer párhuzamos bevezetését. Jelenleg a lakbér/jövedelem arány 5–6 százalék, de a közüzemi költségekkel eléri a 27 százalékot. Emiatt a lakbéremelés nagyon bonyolult politikailag.[16] A felvétel adatai szerint 100 százalékos lakbéremelésnél a bérlők 32 százaléka kerül nehéz helyzetbe, míg a bérlők további 13 százaléka kényszerül arra, hogy a helyi önkormányzathoz fordulna segítségért. 200 százalékos lakbéremelés esetén a bérlők 36 százaléka kerülne nehéz helyzetbe, és további 36 százalékuk folyamodna segítségért. Ez azt mutatja, hogy a lakbéremelés szükségessé teszi megfelelő lakástámogatási program bevezetését.

6. *A közösségi bérlakásállomány nagysága.* A szektor jövőbeli nagyságát a különböző kimenetek természetesen befolyásolják. Az elemzés azt mutatta, hogy a háztartások motivációját nagymértékben befolyásolták a makroökonómiai elvárások (pl. az infláció és a lakbéremelés). Az elmúlt két év bizonytalansága ezt a folyamatot erősíti. A felvétel adatainak alapján megbecsültük a szektor lehetséges nagyságát a budapesti lakásállomány százalékában mind a négy változatra (lásd a 6. táblázatot). A II. változat a legkisebb bérlakásszektort eredményezi (becsült 10–15%-ot) mivel a magasabb lakbérek és az alacsonyabb eladási árak a szektorból való távozásra ösztönöznek. Ennek megfelelően a III. opció a legnagyobb szektort fogja eredményezni (30–35%), mivel a magas eladási árak és a támogatott lakbérek elveszik a bérlő kedvét a lakásvásárlástól. A középső helyzetben levő I. és IV. változat eredménye 15–25 százalék, viszonylagos helyzetük az ár- és lakbéremelés viszonylagos nagyságától függ, és mindkét hatás erősségétől.

Ezekután összesítve értékeljük a már leírt következtetéseket. Elsőként a különböző támogatások financiális és esélyegyenlőségi következményeit szem előtt tartva a támogatás nagysága szerint rangsoroltuk a négy változatot:

Alternatíva	Értékrés	Lakbértámogatás
I.	2	2
II.	1	4
III.	4	1
IV.	3	3

1=legnagyobb, 4=legkisebb

Az I. kimenetel egyértelműen a legnagyobb kombinált támogatást eredményezi, a legtöbb anyagi ráfordítást igényli, és valószínűleg a legigazságtalanabb következményekkel jár. Ilyen értelemben ez a legkevésbé kívánatos a négy lehetőség közül. A IV. eredményezi a legkisebb támogatást, és ezért a legkívánatosabb.

A II. és a III. kimenetel között döntés gondos mérlegelést igényel. A II. kimenetel esetében, amikor az alacsony árú privatizációt piaci lakbérekkel kombinálják, az értékrés nagy, amit csökkentett lakbértámogatással kell ellentételezni, és az eladásból származó bevételek alacsonyak, amit magasabb lakbérbevételekkel kell ellensúlyozni. Ezt a két kritériumcsoportot azonban nem könnyű összehasonlítani. Nemcsak a nagyságrendeket nehéz megbecsülni, a két szektor sem független egymástól, a lakbérszínvonal befolyásolja az eladást is.

De egyéb kritériumokat is be kell vonni az értékelésbe. Kettőt már említettünk. Az egyik a hatékonysági elem, amit a bérlakásszektor javulása okoz a lakásfinanszírozási rendszerben. Ez történik a II. és IV. esetben. A másik a bérlakásállomány nagysága, amelynek hatása lesz a kerületi lakáspolitikára és arra, hogy a helyi önkormányzat milyen mértékű központi költségvetési támogatásra szorul. Amint már említettük, a szektor nagysága a négy kimenetelben számottevően különbözik.

Végső és lényeges tényező a politikai kivitelezhetőség. Bár a IV. kimenetelnek számos pozitív vonása van, a helyi önkormányzattól két, politikailag feltehetően népszerűtlen döntést igényel: a lakbérek és az eladási árak emelését. Minden helyi önkormányzatnak gondosan fel kell mérnie, hogy mekkora politikai tőke áll rendelkezésére, mennyi és milyen nehéz akciót vállalhat, és hogyan használhatja fel politikájának időzítését arra, hogy egy értelmes stratégiát politikailag elfogadhatóvá tegyen.

A budapesti helyi önkormányzatok előtt álló két választási lehetőség és ezek kockázata

A privatizációs kérdés értékelésekor figyelembe kell vennünk, hogy a folyamat már javában tart, története van, amely a régi rendszerben kezdődött. Budapesten már eladtak százezer lakást, az állomány legjobb minőségű részét, és mintegy százezer lakás

(a legrosszabb minőségűek) valószínűleg tartósan a kerületek tulajdonában maradnak (megoszlásuk a kerületek között egyenlőtlen). A dolgozat első részében megfogalmazott választási lehetőségek értékelésekor tulajdonképpen a két említett kategórián kívüleső, mintegy kétszázezres állományról beszélünk.

Milyen politikailag kivitelezhető választási lehetőségek állnak a helyi önkormányzatok rendelkezésére?

Az IV. jelű választási lehetőség: az eladási árak növelése és a lakbérek emelése

A helyi önkormányzatok felemelhetik a lakások árát, és egy speciális program bevezetésével a jövőbeli vevő veszteségét részben kompenzálnák ezzel a lakásállományba való beruházással. Ilyen alternatíva lehetőségét vázolja fel egy nemrég készült javaslat[17], amelynek a révén a szektor több mint 24 milliárd forint bevételhez juthat. Ennek egyharmada az elkövetkező 10–15 év során visszakerülne a vevőkhöz, mint rehabilitációs alap.

Ez az árnövekedés el fogja téríteni a még döntés előtt álló bérlőket vételi szándékuktól, ami viszont azt eredményezi, hogy évi 11 milliárd forint támogatást kell majd kifizetni (ennyit tesz ki az „igazságos" lakbér és a tényleges lakbér különbsége). A szektor túl nagy marad ahhoz, hogy rehabilitáció nélkül fenn tudná tartani a támogatásnak ezt a szintjét, így a helyi önkormányzatoknak meg kellene emelniük a lakbéreket és növelniük a beruházásaikat a szektorban. A lakbéremelés miatt a lakosságnak egy nagy része támogatásra szorul, be kell tehát vezetni a lakástámogatási programot a tulajdonosi jogok fokozatos megváltoztatásával együtt.

Ez a program négy módon veti fel az igazságosság kérdését. Egyrészt a program igazságosabb, mert (1) pontosabban célozza meg azt a csoportot, amely rászorul a támogatásra, (2) mivel az értékrés csökken, ennek az általában minden feltétel nélkül adott támogatásnak az igazságtalansága csökken. Másrészt viszont a program regresszív, mert (3) a privatizáció csökkenése az alacsony jövedelmű háztartások terhére történik, mivel ők fognak elállni a vételtől, és (4) a magasabb eladási árak igazságtalanabbak a jelenlegi, feltételezhetően a korábbiaknál szegényebb vevőkörrel szemben, mert akinek volt pénze, az gyorsan, előnyösebb feltételek mellett tudta megvenni a lakását. Nem szabad elfelejtenünk azonban, hogy a vevőknek ez a csoportja kompenzációban részesül majd azáltal, hogy az újonnan privatizált lakásokba újra befektetik a bevétel egy részét. Ezeket az ellentmondásos eredményeket gondosan kell mérlegelni, de az valószínűsíthető, hogy a lakbér- és az értékréstámogatás pontosabb odaítélése, a jobb bérleti feltételek bevezetésének hatásával együtt, ellensúlyozni fogják az igazságtalanságokat.

Számolni kell a IV. választási lehetőséghez társuló kockázati tényezőkkel is. Ez a stratégia azon az elven alapul, hogy jobb egy folyamatot leállítani, ha az egyenlőtlenségi problémákat és nagy torzulásokat idéz elő a rendszerben. Ez természetesen igazságtalan azokkal a társadalmi csoportokkal szemben, amelyek a következő haszonélvezői lettek

volna ennek a stratégiának. A rendszer leállításának társadalmi haszna azonban nagymértékben függ az időtényezőtől, és ezért fontos meghatározni, hogy mely időpontban érdemes még leállítani a folyamatot.

Az „időtényező" az első kockázati faktor: minél később áll be a fordulat, annál kisebb a haszon, és annál magasabbak a költségek. Van egy pont, amelyen túl már késő leállítani a folyamatot, amikor a változások már többe kerülnek, mint amennyi hasznot hajtanak.

A második kockázat egy rugalmas keresleti görbe: a megnövekedett eladási ár (azaz a csökkent kedvezmény) miatt egyes családok elállhatnak a vásárlástól, előfordulhat, hogy a privatizáció teljesen leáll. A közösségi bérlakásszektor jelentős súlya esetén a családok bevethetik politikai befolyásukat, hogy megakadályozzák a helyi önkormányzatnak a lakbérek emelésére és a lakbértámogatási rendszer bevezetésére irányuló kísérleteit. Ezt a kockázatot, először is, csökkentheti valamelyest, ha a lakbéremelést úgy ütemezik, hogy időben a lehető legközelebb essen az eladási feltételek megváltozásához. Másodszor pedig valószínűsíthető, hogy ameddig az értékrés nem nulla, a privatizáció folytatódik.

A II. jelű választási lehetőség: a jelenlegi privatizációs stratégia piacorientált bérlakás szektor mellett

A másik választási lehetőség az, hogy alapvetően a jelenlegi feltételek mellett folytatják a privatizációt (bizonyos könnyen bevezethető változtatások mellett, mint például a részletekre fizetendő kamat növelése), és közben a lakbéreket folyamatosan emelik, egyidejűleg a legszegényebb családoknak szánt lakbértámogatási program bevezetésével. Ekkor a magas jövedelműek és a jobb lakáskörülmények között élő családok kénytelenek lesznek elhagyni a szociális bérlakásszektort, és felgyorsítják a privatizációs folyamatot. A folyamat végül relatíve kis (becsléseink szerint százezer lakásnyi) szociális bérlakásszektort eredményez.

Ennek a választási lehetőségnek a hátránya a hatalmas értékrésveszteség. Ezzel a megoldással nemcsak az a baj, hogy hatása erősen regresszív (azaz a magas jövedelműek kapják meg az értékrés nagy részét). További negatív következménye az, hogy a bérlakásállomány ingatlan-értékének aránytalanul nagy hányada található az állománynak jelenleg eladás alatt álló részén. Ha az eladási árak nagyon alacsonyak, ezeknek a lakásoknak a vevői hatalmas értékréshez jutnak, azaz a helyi önkormányzat gyakorlatilag elkótyavetyéli a lakásállomány legjobb részét, éppen azt, amelynek eladásából némi jövedelemhez juthatott volna, a rosszabb minőségű lakásállomány felújítására.

A magasabb jövedelműek távozása a bérlakásszektorból csökkenti egy lakástámogatási rendszer kivitelezhetőségének esélyeit. Ezáltal lehetetlenné válhat a rendszer önfinanszírozása, sőt, bizonyos küszöb fölött csak akkor érdemes a támogatási rendszert beindítani, ha abban a magánbérlakások is szerepelnek, mivel a közületi bérlakásszektoron belül nagyon alacsony lesz a jövedelemszint.

Másrészt a magasabb lakbérszínvonal indirekt hatásának eredménye a hatékonyság növekedésében megmutatkozó nyereség és a magánbérlakás-szektor esetleges kialakulása. Feltételezve, hogy a 300 ezer privatizált lakásnak minimum 10 százalékát újra eladják vagy kiadják a magánpiacon, legalább 50–100 ezer magán bérlakással számolhatunk, ha a lakástulajdonosok tulajdonjogai megerősödnek. Ennek feltétele egy igazságos lakáspolitika a közületi bérlakásszektorban és egy gondosan megtervezett lakástámogatási rendszer, amely a magánbérlakások bérlőire is vonatkozik. Ennek az alternatívának az ára tehát a nagy értékrésveszteség, viszont a lakásrendszer hatékonysági oldalán nyereség mutatkozik.

A II. választási lehetőséghez kapcsolódó legfontosabb kockázati tényező az, hogy ha a lakbérrendszert és a tulajdonosi jogokat nem lehet megváltoztatni, a szociális szektor nagyobb és vegyes lesz, azaz a jelenlegi rendszer reprodukálódik úgy, hogy közben a magánszféra nagyobb lesz. Az állomány rehabilitációja leállhat, mert a jelenlegi szabályozás mellett semmilyen pénzügyi eszközt nem lehet bevezetni.

Metodológiai függelék

Az elemzés kulcsváltozóinak meghatározása

Piaci érték

A piaci értékre vonatkozó becslést arra alapoztuk, hogy a megkérdezettek hogyan értékelték saját lakásukat. A felvételben szereplők 40 százaléka válaszolt arra a kérdésre, hogy mennyi pénzt kapnának a lakásukért, ha az öröklakás volna. Ezt az adatot használva OLS regresszió analízist végeztünk, hogy meghatározzuk a függvény paramétereit. Ennek az elemzésnek az volt a célja, hogy a valódi piaci értéket jól megbecsüljük.

Az első lépésben kiválasztottuk és kiejtettük a kirívó eseteket (outliers), azokat, amelyekben a piaci érték 50 millió forint felett volt. Tettük ezt azon az alapon, hogy ez az érték a hivatali helyiségek iránti keresletet tükrözi, és ha belevennénk a lakások értékének meghatározásába, az eltorzítaná az eredményeket.

A második lépésben OLS regressziós modellt futtattunk le az összes változóval (kivéve természetesen a kontraszt változókat), lépésenként, és meghatároztuk a függvény első becslését. Ezután megint kiejtettük a kiugró értékkel bíró eseteket (38 outliers). Majd újra lefuttattuk a regressziós modellt, de már csak azokkal a változókkal, amelyek a korábbi regressziós modellben szignifikánsnak bizonyultak. Az eredmények a 2. és az 3. táblázaton láthatók.

A privatizált lakásokról szerzett információk között szerepel az IKV által készített árbecslés is, ezt a becsült piaci áraink érvényességének ellenőrzésére használtuk. Ugyanazt az OLS regressziót futtattuk le, lépésenként a függvény paramétereinek becslésére. Szoros összefüggést találtunk a piaci értékkel. Egy korábbi tanulmányunkban a piaci értéket más módszerrel becsültük meg, olyan képlet alapján, amelyben a paramétereket ingatlanügynökök becsülték meg (lásd Hegedűs—Struyk—Tosics 1991). Ezt az egyszerűbb megoldást is felhasználtuk számításaink ellenőrzésére.

Olykor a piaci érték negatív volt vagy irreálisan alacsony (50 ezer forint alatt). Ezekben az esetekben az IKV és az ingatlanpiaci becslés közül az alacsonyabbikat vettük számításba.

Elmaradt felújítás

Az elmaradt felújítás költségeit szakértők „felújításra, költségekre vonatkozó becslései" alapján számoltuk ki. Kiszámoltuk a minta teljes elmaradt karbantartási és felújítási költségeit, és megbecsültük ezt az összeget Budapestre vonatkoztatva. Tudtuk, hogy az egész bérlakásszektort véve alapul az elmaradt karbantartások költségét 200 milliárd forintra becsülik, az arányosított budapesti számhoz képest az elmaradt budapesti karbantartás teljes összegét 100 milliárd forintra becsültük. Ennek a hipotézisnek az alapján módosítottuk az elmaradt felújítás függvényt.

Értékrés

Az értékrést a jelenlegi privatizációs gyakorlat alapján számítottuk ki a tulajdonjogi kérdések és az elmaradt felújítás figyelembevételével. A piaci érték 50 százalékából kivontuk az elmaradt felújítás becsült költségeit, és annak az eladási árnak a 10 százalékát, amelyet a fent leírt IKV regressziós függvény alapján becsültünk meg. (A 10% a lakásvásárlásnál befizetendő előleg.)

Amikor az értékrés negatív lett (ez az esetek 16 %-ban fordult elő), az értéket nullával helyettesítettük. (Ez az elmaradt felújítás költségeinek túlbecslése miatt következhetett be.)

Piaci lakbér

A piaci lakbérre vonatkozó becsléseket arra a kérdésre alapoztuk, amelyben a válaszolóknak becslést kellett adni arra, hogy mennyi lenne a lakásuk lakbére, ha egy magánszemélynek adnák ki. (A megkérdezettek 34%-a válaszolt.)

Az első lépésben „kisimítottuk" a felső kiugró értékeket, de nem hagytuk ki őket a számításokból, hogy ne csökkentsük az esetszámot. (Ha a lakbér 30 000 forintnál magasabb volt, az afeletti résznek csak az 50 %-átvettük figyelembe.)

A második lépésben lefuttattuk az OSL modellt, ennek eredményei a 6. táblázatban láthatók. A piaci lakbérekre vonatkozó becslésekkel kapcsolatban az a probléma, hogy Budapesten nagyon szűk a magánbérlakás-szektor, a kínálat nagyon korlátozott. A lakbérek színvonalát a magasabb jövedelmű csoportok keresete szabja meg, amelyek általában a legjobb helyeken levő lakásokat keresik.

A válaszolók által (sőt, 1990-ben az ingatlanügynökök által is, lásd Hegedűs—Struyk—Tosics 1991) megadott lakbér szintje sokkal magasabb volt annál, mint amit a család ki tudott volna fizetni. A lakbértámogatás nagyságának operacionalizálása azonban nem egyszerű, mert nagyon szűk magánpiac van, amelyet a magas jövedelmű külföldiek uralnak. Becslésünket a „tisztességes lakbér" elképzelésre alapoztuk: milyen lenne az egyensúlyi lakbér, ha nem lenne nagy hiány a piacon. Feltételeztük, hogy a családok jövedelmének 20–25 százaléka költhető lakbérre, ezért a teljes családi jövedelem 25 százalékát vettük alapul. Az átlagos lakbérszint az „igazságos lakbér" elképzelés alapján a képzett piaci lakbér 38,1 százaléka volt. A piaci lakbért regressziós egyenlettel számítottuk ki.

Lakbértámogatás

Ellenőrzött lakbért számoltunk a szektor egészére, annak ellenére, hogy a felvétel időpontjában a lakások 20 százaléka már magántulajdonban volt. Egyszerű képletet

használtunk arra, hogy megbecsüljük a már eladott lakások ellenőrzött lakbérét. A lakbértámogatást a piaci lakbér és az ellenőrzött lakbér különbségeként értelmeztük.

6. táblázat
Az OLS regressziós modell szerint meghatározott piaci árak és piaci lakbérek

	Változó	Piaci lakásárak	Eladási ár	Piaci lakbér
	Konstans	-1063610	-127712	-8004
		(0.5905)	(-0.781)	(-3.58)
A lakás mérete	ALAPTERÜLET	21536	20423	170
		(8.19)	(1292)	(8.45)
	SZOBASZÁM	233636*	*	*
		(2.9)		
Komfortfokozat				
	FŰTÉS 1	*	*	*
	FŰTÉS 2			
	FŰTÉS 3	*		*
	FÜRDŐSZOBA 1	*	351257	*
			(2.19)	
	FÜRDŐSZOBA 2	*	*	*
	WC 1	*	*	*
	WC 2	*	*	*
	BURKOLAT	*	*	*
	TELEFON	*	204725	*
			(2.40)	
	KOMFORT 1	*	*	*
	KOMFORT 2			
	KOMFORT 3			
Állapot	KOMFORTFOK	194207	*	2391
		(4.18)		(3.58)
	HÁZ ÁLLAPOTA	154980	*	1416
		(3.32)		(2.34)
	TÖNKREMENT 1	*	*	*
	TÖNKREMENT 2	*	*	3362*
				(2.62)
	TÖNKREMENT 3	*	*	*
	TÖNKREMENT 4	*		
	TÖNKREMENT 5	*	*	*
Helyzet, típus	BÉRHÁZ	*	*	*
	LAKÓTELEP	-172061	*	*
		(2.37		
	HÁZTÍPUS 1	*	*	*
	HÁZTÍPUS 2			
	KERÜLET 1	376623	264704	5320
		(4.92)	(3.25)	(4.73)
	BELSŐ KERÜLET	*	*	*
	KERÜLET 2			
	Más	HÓNAP	*	*
	R	0.76843	0.79583	0.5843
	R2	0.5905	0.6333	0.3415
	F Statisztika	88.16	66.50	33.90
	Szignifikancia	0.0000	0.0000	0.0000
	Esetek száma	985.00	985.00	901.00

*Változó nem szerepel a függvényben, mert a paraméter nem szignifikáns.

ALAPTERÜLET	a lakás alapterülete m^2-ben
SZOBASZÁM	szobák száma
FŰTÉS 1	központi fűtés 1, egyébként 0
FŰTÉS 2	egyedi, lakásonkénti fűtés 1, egyébként 0
FÜRDŐSZOBA 1	fürdőszoba a lakásban 1, egyébként 0
FÜRDŐSZOBA 2	tusoló van a lakásban 1, egyébként 0
WC 1	2 db WC a lakáson belül 1, egyébként 0
WC 2	WC a lakáson belül 1, egyébként 0
BURKOLAT	a padlóburkolat anyaga a lakásban, ha parketta 1, egyébként 0
TELEFON	ha van a lakásban 1, egyébként 0
KOMFORT 1	fürdőszoba és központi fűtés 1, egyébként 0
KOMFORT 2	fürdőszoba van, központi fűtés nincs, melegvízellátás van 1, egyébként 0
KOMFORT 3	fürdőszoba van, központi fűtés és melegvízellátás nincs 1, egyébként 0
KOMFORT 4	nincs fürdőszoba
KOMFORTFOK	a lakás állapota fokozatok szerint 1–5-ig
HÁZ ÁLLAPOTA	a ház állapota fokozatok szerint 1–5-ig
TÖNKREMENT 1	elromlott WC, ha igen,1, ha nem, 0
TÖNKREMENT 2	elromlott áramszolgáltatás: ha igen, 1, ha nem, 0
TÖNKREMENT 3	elromlott villanyvezetékek a lakáson belül: ha igen,1, ha nem, 0
TÖNKREMENT 4	beázás, ha igen,1, ha nem, 0
TÖNKREMENT 5	elromlott vízvezetékek: ha igen, 1, ha nem, 0
BÉRHÁZ	ha bérházban van a lakás 1, különben 0
LAKÓTELEP	ha lakótelepen van a lakás 1, különben 0
KERÜLET 1	jobb kerületek mint, I. II. V. XI. XII.: ha igen, 1, ha nem, 0
BELSŐ KERÜLETEK	belső kerületek, mint VI. VII. VIII. IX. XIII. XIV.: ha igen, 1, ha nem, 0
HÓNAP	a privatizáció megkezdése óta eltelt idő hónapokban

Jegyzetek

[1] Részletesebb leírását lásd: Hegedűs—Tosics 1990*b*

[2] A vizsgálat adatai szerint 30–40 százaléka a bérlőknek „piaci" tranzakció révén jutott lakásához.

[3] A vizsgálatot a Városkutatás Kft a USAID segítségével készítette el a Világbank/UNCHS Housing Indicator Project keretében.

[4] Nem telt még el elég idő ahhoz, hogy tiszta és megbízható képet kapjunk arról, hogy mi történt vagy fog történni a privatizált lakásokkal. Az alábbi adatok a piaci folyamatok beindulásának csak a kezdetét jelzik. A vizsgálatban szereplő privatizált lakások jelenlegi használata a következők szerint oszlik meg: a tulajdonos lakik benne – 184; a tulajdonos bérbe adta – 7; a tulajdonos elköltözött – 4; irodának használják – 5.

[5] Ezeket az adatokat a kérdőíves vizsgálat során feltett, a lakók terveire vonatkozó kérdésekre adott válaszokra alapozzuk. Meg kell jegyezzük, hogy a „meg kívánja vásárolni" 20 százalékában benne vannak azok is, akik már elkezdték a privatizációs folyamatot és azok is, akik tervezik, hogy „amilyen hamar csak lehet" megveszik a lakást.

[6] A lakástámogatási rendszer bevezetését a főváros lakásprogramjának első változata elutasította (lásd Budapest Szabaddemokrata Polgármesterének Programjavaslatai, 5. 1991.), de egy újabb kezdeményezésben a Szociális és Lakásügyi Bizottság már javasolja ezt a rendszert.

[7] A legolcsóbb lakások esetében a fizetendő készpénzhányad éppen fedezi az átírási díjat, az értékbecslés költségeit és az eladással kapcsolatos jogi kiadásokat.

[8] Például minden kerületben van egy tilalmi lista, amelyet különböző politikai megfontolások alapján állítanak össze, és amely alól eseti alapon felmentést lehet kapni.

[9] Nem vizsgáltuk azonban a harmadik hipotézist — mely szerint azok akarták leginkább megvenni a lakásukat, akik leginkább szerették volna az épület fenntartása és karbantartása fölötti ellenőrzést átvenni —, mert ezt a változót nem tudtuk mérni.

[10] Ide tartoznak azok az esetek is, amelyekben a privatizációs folyamat megkezdődött, de még nem írták alá a szerződést.

[11] Ez nem teljesen komplementer eset, hiszen jelentős azoknak a háztartásoknak az aránya, amelyek nem vették még meg, de szeretnék megvenni.

[12] A bérlakásrendszeren alapuló államszocialista lakásrendszerrel kapcsolatban hiba lenne általános következtetéseket levonni, mert a legtöbb támogatást a „magánszektor" kapta az államilag épített és elosztott öröklakásokon keresztül, és még Magyarországon is a teljes támogatási rendszer a magánpiac legfelső részét favorizálta (Hegedűs—Tosics, 1990*b*; egy Világbank-tanulmány szerint (R. Buckley et al. 1991) az elismert költségvetési támogatásnak csak 25 százaléka ment a bérlakásszektorba.

[13] Egy korábbi dolgozatban az 1982-es országos háztartás-survey (Életút-Lakásút vizsgálat) alapján becslést végeztünk: a családok 30 százaléka lakott akkor állami bérlakásban (Hegedűs—Tosics, 1990*a*). Felvételünk adatai szerint az 1952 után beköltöző családok 35 százaléka „piaci" úton jutott állami bérlakáshoz (ami a minta 87%-át jelentette). Azaz lakásukat a „szürke piacon" vették. A családok másik 58 százaléka állami csatornákon jutott lakásához, míg 7 százalékuk egyéb módon (örökölte, házastársához költözött stb.) Ez a tény gyakorlatilag megkérdőjelezi azoknak a tanulmányoknak a kutatási módszerét, amelyek a közületi lakások bérlőinek szociális összetételét közvetlenül az állami politika eredményének tulajdonítja. Ráadásul mivel sok állami-lakás bérlő a piacon keresztül jutott lakáshoz Alexeev (1988) szerint a támogatás tulajdonképpen annak az árnak az ellentételezése, amit a bérlő azért fizetett, hogy bejusson a szektorba.

[14] Feltételeztük, hogy a család jövedelmének 20–25 százalékát lehet lakbérre költeni, úgyhogy a teljes családi jövedelem 25 százalékát tekintettük maximális lakbérkiadásnak (felső határt vettük, mert feltételezhető volt, hogy a tényleges jövedelmek valamivel magasabbak, mint amit a kérdezettek jelentettek). Ez a 21 733 forintos havi családi jövedelem alapján 5 430 forintot adott ki.

[15] A támogatás elosztás egyenlőtlenségét két lépcsőben kell vizsgálni: először a szektorba kerülés lehetőségét, aztán a támogatáshoz jutás lehetőségét. Most a második kérdésre összpontosítunk, arra, hogy a lakbértámogatás hogyan oszlott el a különböző jövedelmi csoportok között.(Dániel 1985; Dániel-Semjén, 1987; Hegedűs—Struyk—Tosics, 1991).

[16] Ez a helyi és a központi kormányzat közötti játszma része: a közüzemi díjakat emelték mielőtt törvényes lehetőség lett volna a lakbérek kiigazítására, így most kevesebb „hely" marad a helyi önkormányzatoknak a lakbéremelésre.

[17] Struyk—Hegedűs—Heller—Mark—Tosics. *Inner City Privatization,* MRI-UI. 1992.

Hivatkozások

Alexeev Michael 1988.: Market vs. rationing: the case of Soviet Housing *Review of Economics and Statistics* (Vol LXX), 3, August

Robert Buckley—Loic Chiquier—Silvia Sagari—Douglas Diamond—Raymond Struyk 1991.: *Housing Policy Reform in Hungary*. May, Report No. 9031–HU

Dániel, Zsuzsa 1985. The Effect of Housing Allocation on Social Inequality in Hungary. *Journal of Comparative Economics*, Central Redistribution , vol. 31, 87—104.

Dániel, Zsuzsa—András Semjén 1987. Housing Shortage and Rents: The Hungarian Experience, *Economics of Planning* (vol. 21), no. 1.
Hegedűs, József—Iván Tosics 1990*a*: Moving away from the Socialist Housing Model: The Changing Role of Filtering in Hungarian Housing. In: Willem van Vliet–Jan van Weesep (eds.) *Government and Housing*, Urban Affairs Annual Reviews, Volume 36.
Hegedűs József—Tosics Iván 1990*b*: A magyar közösségi bérlakásszektor kialakulása és dilemmái. *EGSZI Gyorsjelentés* (XXIV. évfolyam) augusztus 22.
Hegedűs, József—Raymond Struyk—Iván Tosics: Integrating State Rental Housing with the Private Market. *Urban Institute Report* 91—7.
Struyk, Raymond—Micheal Heller—Katherine Mark 1991. Financing Sales of Budapest Districts Rental Housing, Urban Institute
Struyle, Raymond—Hegedűs, József—Heller, Michael—Mark, Katie—Tosics, Iván 1992. A budapesti belső városrészek bérlakásállományának privatizációja. Városkutatás Kft
Szelényi, I. 1983. *Urban Inequalities under State Socialism.* Oxford: Oxford University Press

Szelényi Szonja—Karen E. Aschaffenburg

VOLT-E A SZOCIALISTA REFORMOKNAK EREDMÉNYE? OSZTÁLYKÜLÖNBSÉGEK AZ ISKOLAI VÉGZETTSÉGBEN MAGYARORSZÁGON*

Messzire nyúlnak vissza a viták arról, hogy a kormánypolitika milyen hatást gyakorol a nyugati iparosodott társadalmak rétegződési rendszerére (Parkin 1971; Hewitt 1977; Erikson—Goldthorpe—Portocarero 1982; Muller 1988; DiPrete—Grusky 1990). Bár természetesen vitathatatlan a politikai reformok vonulata, mégis felvethető, nem az államszocialista gazdaságok nyújtják-e a jobb kísérleti terepet annak felmérésére, milyen mértékben manipulálhatja a politikai beavatkozás az esélyszerkezetet (lásd pl. Goldthorpe 1966; Grusky—Hauser 1984). Végül is, ötven éven keresztül ezek az országok „nem kevesebbre tettek kísérletet, minthogy alaposan újraszervezzék az egész társadalmat és megszüntessék az egyenlőtlenséget, kizsákmányolást, elidegenedést és társadalmi igazságtalanságot" (Lenski 1978: 364–365).

Magyarországon a politikai beavatkozások nagyratörőek voltak, de a gyakorlatban ezek a reformkísérletek az oktatási rendszer körül sűrűsödtek.[1] 1949-től eltörölték az oktatási díjakat és ösztöndíjrendszert alakítottak ki a munkás- és parasztcsaládokból származó gyerekek támogatására (Connor 1979; Központi Statisztikai Hivatal 1985). Diákszálló-hálózatot is kiépítettek a vidéki fiatalok részére, és államilag támogatott diákmenzák sorát létesítették a rászoruló gyerekeknek (Ferge 1979; Bencédy 1982; Simkus—Andorka 1982).

A magyar oktatási reformok legradikálisabb vonása mégis a kvóta-rendszer volt (lásd Simkus 1981; Simkus—Andorka 1982). A második világháborút követő években a szocialista kormány határozott kísérletet tett a régi elit előjogainak megszüntetésére: megkövetelte, hogy a közép- és felsőoktatási intézményeknél támogatni kell a kevésbé előnyös helyzetű gyerekek felvételét. Az ötvenes években például a kvóta előírta, hogy a felvett diákok fele munkás- vagy parasztszármazású legyen.[2] Az is igaz persze, hogy egy évtizeddel később lazult a központi ellenőrzés, és a hetvenes évek elejére a program megszűnt létezni (Simkus—Andorka 1982). A mi vizsgálódásunk szempontjából azonban ezeket az osztályalapú felvételi kvótákat illetően nem annyira az a fontos, hogy végül is eltörölték őket, hanem az, hogy húsz éven keresztül meghatározták az iskolázási lehetőségek elosztását.[3]

Mindent egybevéve, ezekből a reformokból világosan kiderül, hogy a szocialista rezsim komoly kísérletet tett a társadalmi egyenlőtlenségek intergenerációs átörökítésének csökkentésére. Hogy azután ezek a politikai döntések meghozták-e a kívánt eredményt, az továbbra is — az eddig elvégzett kutatások tetemes mennyisége dacára — tisztázatlan. A magyar oktatási rendszerrel foglalkozó korábbi kutatások vegyes eredménnyel jártak. Az a meglepő, hogy a hivatalos jelentések kedvező képet festettek

az iskolázási lehetőségekről (lásd pl. Bencédy 1982; KSH 1985; Inkei—Koncz—Pocze 1988). Hangsúlyozták az oktatási reformok átfogó jellegét, de kevéssé törekedtek hatásuk pontos felmérésére.

Ez az optimizmus a szakirodalom egy részében is visszhangra talált. Az egyik tanulmány elismerőleg méltatja az oktatási rendszer háború utáni változásait, nekik tulajdonítva az iskolai elitizmus és szelekció megszüntetését (Ferge 1979), egy másik pedig azért dicséri őket, mert „fizikai dolgozók gyermekeinek tízezreit emelték az értelmiségiek sorába" (Gazsó 1978: 252). Ennek az álláspontnak a legmeggyőzőbb (és kétségtelenül igen alapos) alátámasztása csak 1982-ben látott napvilágot, amikor is egy korszakos jelentőségű tanulmány (Simkus—Andorka 1982) kimutatta, hogy a szocializmusra való áttérés következtében csökkent a társadalmi háttér hatása az iskolázottságra. Eredményeik alapján Simkus és Andorka amellett érveltek, hogy „a társadalmi kiválasztódás folyamatának adminisztratív irányítása" igenis hatékony eszköz arra, hogy a képzéshez jutásban lényegesen csökkenjenek a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek (Simkus—Andorka 1982: 740; lásd továbbá Andorka—Simkus, 1983, ahol némileg eltérő végkövetkeztetésre jutnak a szerzők).

Az utóbbi tanulmány az elmúlt évtizedben kiindulópontul szolgált szinte az összes későbbi kutatás számára, mely a magyarországi tanulási lehetőségekkel foglalkozott. Az azonban nem kapott kellő hangsúlyt, hogy valójában számos tanulmány következtetése ellentétesnek bizonyult a Simkus—Andorka ortodoxiával. Néhány tudós kimutatta például, hogy a társadalmi háttér továbbra is meghatározza az iskolai teljesítményt (Ferge 1972: 229–235; Ferge 1980: 118–119; Gazsó 1984: 185), illetve azt találták, hogy szoros kapcsolatban van az iskolák rangjával, színvonalával és státuszával (Ferge 1972: 235–243; Csákó—Liskó 1982: 183; Ladányi—Csanádi 1983: 6; Gazsó 1984: 184).

Az általános kép, mely ezekből a dolgozatokból kirajzolódik, némileg homályos, ami arra ösztönöz minket, hogy közvetlen bizonyítékok alapján újravizsgáljuk a kérdést. Országosan reprezentatív mintát és az iskolai végzettség folytonossági-arány modelljét használva azt vizsgáljuk, milyen változásokat mutat hosszú távon a társadalmi háttér hatása az iskolai végzettségre.

Elméletek az iskolai végzettség változásáról

Nyilvánvaló, hogy a szocializmusra való áttérés magával hozta a magyar oktatási rendszer alapos átszervezését is. Kérdés, hogy az ilyen szerkezeti reformok megváltoztatták-e az iskolázási esélyek alapvető paramétereit.

Erre a kérdésre igen sokféle válasz született. A spektrum egyik végén olyan elméleteket találunk, melyek az iparosodásban — és nem a szocializmusban — látják a tanulási lehetőségek fejlődésének mozgatóerőit (Moore 1963: 103; Treiman 1970: 216; Parsons 1977: 190–193). Egyes elméletek szerint az iparosodás az egyetemes értékek endogén fejlődését váltja ki, és ennek megfelelően csökkennek az alapvető aszkriptív folyamatok, mások szerint azért bővülnek az iskolázási lehetőségek, mert a nemzetál-

lamok követni kényszerülnek az Egyesült Államokat és egalitárius intézményeit (Inkeles—Smith 1974: 133–143; Ramirez—Meyer 1980: 372–373; Ramirez—Boli 1987). Az utóbbi felfogást úgy tüntetik fel, mint amely szöges ellentétben áll Moore (1963) és mások funkcionalizmusával, de a modernizációs elmélet mindkét változata nagyjából azonosan körvonalazza a hosszú távú tendenciákat.

Ezek az elméletek természetesen szemben állnak azokkal, amelyek a radikális társadalmi változás dacára változatlan iskolázási lehetőségekről szólnak. Ennek a megközelítésnek legismertebb változatát Sorokin dolgozta ki több mint 60 évvel ezelőtt. Nézete szerint „tendenciátlan ingadozást" kell feltételeznünk az egyenlőtlenségek szerkezetében, minthogy a rétegződés erői állandó harcban állnak az egalitarianizmus erőivel (Sorokin 1964: 152–200). A kétféle erő közti feszültséget hangsúlyozó Sorokinnal szemben az újratermelési elmélet hívei (pl. Jencks 1972; Boudon 1974; Bourdieu 1977) kizárólag a rétegződés erőire koncentrálnak, mint amelyek az intergenerációs zárlat potenciálját jelentik. Mindkét megközelítés azonban valószínűtlennek tartja az egyenlőség növekedésének egyenesvonalú tendenciáját. Az újratermelés teoretikusai valójában a társadalmi változás lehetőségét tagadják, mondván, hogy a vélt reformokat a régi elit tagjai állandóan újabb előjogokká alakítják.

A sort az „új osztály" elméletekkel zárhatjuk, amelyek szerint a posztindusztriális fázisba lépő társadalmakban csökkennek az iskolázási lehetőségek. Ezek az elméletek azt hirdetik, hogy a posztindusztriális társadalmakban a hatalom és előjog a kollektív tulajdont ellenőrző egyének monopóliuma, (Trotsky 1972: 248–256; Djilas 1957: 37–69; Cliff 1974: 170–172), valamint azoké, akik kulturális tőkével rendelkeznek (Bell 1976: 408–423; Bahro 1978: 147; Gouldner 1979: 18–27; Konrád—Szelényi 1979: 24–35). Az elmélet, legalábbis néhány verziója, feltételezi, hogy amint az oktatási rendszer a privilegizált pozíciók kiosztásának fő mechanizmusává válik, az elitnek mind inkább érdeke, hogy monopolizálja a rendelkezésre álló iskolai helyeket. A végeredmény tehát az lesz, hogy szorosabbá válik a kapcsolat az osztályhelyzet és a képzettség között. Ha valóban a kulturális tőke lesz az új mérték, ez azt is jelenti, hogy a vagyon helyett a szülők végzettsége az iskolázási előny fő forrása (Bourdieu—Passeron 1977).

Módszerek és eredmények

Az adatok

Az iskolázási lehetőségek változásának követésében a Magyar Központi Statisztikai Hivatal 1983 őszén végzett *Társadalmi mobilitás és életút* (TMÉ) vizsgálatára támaszkodunk (Harcsa—Kulcsár 1983). A keresztmetszeti tanulmányokkal szemben ennek a felmérésnek sok előnye van a családi háttér és az iskolázottságra gyakorolt hatása elemzésében. Először, ez eddig az egyik legátfogóbb és leggazdagabb adatforrás a magyar társadalmi szerkezetről. Átfogó képet ad a megkérdezettek iskolai végzettségéről és a szüleik társadalmi-gazdasági helyzetét jellemző mutatók széles körét tartalmaz-

za. Másodszor, a TMÉ vizsgálat ideális a tendenciaelemzéshez, mivel a kellően nagyszámú minta (N = 32 301) lehetővé teszi a születési kohorszok szerinti viszonylag részletes felbontást. Miután a mintát az 1911 és 1960 között születettekre korlátozzuk, összesen 24 829 egyén áll rendelkezésre — 11 800 férfi és 13 029 nő —, akikre nézve egyetlen adat sem hiányzik.

Empirikus leírás

Az 1. táblázat leíró összefoglalása a tanulmányban használt változóknak. A iskolai végzettség két mércéjét állítottuk fel az adatokból. Az egyik, az „iskolai évek száma" jelzi, hogy 1983-ig hány osztályt végzett a megkérdezett.[4] Az 1. táblázat adatai szerint a férfiak átlagosan kb. 9,4 évet, a nők 8,5 évet jártak iskolába. Ha összehasonlítást végzünk, ezek az adatok jóval alatta maradnak az Egyesült Államokbeli (Hauser 1970: 109; Hauser—Featherman 1976: 102) és a franciaországi átlagoknak (Garnier—Hout 1976: 244). Ugyanakkor hasonlóak a Lengyelországban, Portugáliában és Romániában tapasztaltakhoz (KSH 1985).

1. táblázat
Az elemzésben használt változók leíró összegzése

Változó	Férfi (N=11 800)		Nő (N=13 029)	
	átlag	s.d.	átlag	s.d.[a]
Iskolai évek száma	9,404	3,228	8,533	3,250
Iskolázási szakaszok:[b]				
1. elemi elvégzése	0,770	0,421	0,639	0,480
2. középiskola megkezdése	0,707	0,455	0,593	0,491
3. középiskola elvégzése	0,981	0,137	0,956	0,206
4. felsőoktatás megkezdése	0,219	0,414	0,211	0,408
5. felsőoktatás elvégzése				
Születési kohorszok:				
1. 1911–1920	0,123	0,328	0,147	0,354
2. 1921–1930	0,201	0,401	0,218	0,413
3. 1931–1940	0,199	0,400	0,196	0,397
4. 1941–1950	0,236	0,425	0,218	0,413
5. 1951–1960	0,240	0,427	0,221	0,415
Társadalmi háttér:[c]				
Apa végzettsége	5,985	3,646	5,985	3,657
Apa foglalkozása	33,754	11,140	33,858	11,430
Apa aktivitása/inaktivitása	0,051	0,220	0,047	0,212

[a] Ha másképp nem jelezzük, a hiányzó megfigyeléseket nem vettük be ezeknek a (súlyozott) középértékeknek a kiszámításába.
[b] A minta nagysága változik minden egyes oktatási szakaszban. Ezeknek a középértékeknek a kiszámításakor csak azokat vettük figyelembe, *akik az előző szakaszt elvégezték.*
[c] Az apa végzettségét az iskolázási évek számával mérjük. Az apa foglalkozását Treiman (1977) Nemzetközi Foglalkozási Presztízs-skálája alapján indexeljük. Az apa aktív-inaktív státusz 1, ha inaktív, 0 a többi esetben.

Az iskolai végzettség másik mércéjét a felmérés két változójából alkottuk: milyen iskolatípusokat látogatott a megkérdezett tanulmányai során, és mi a legmagasabb szint, amit ezekben egyenként elért.[5] Ennek alapján a magyar oktatási rendszert öt szakaszra bontottunk:

(1) elemi iskola elvégzése (8 év)
(2) középiskola megkezdése elemi iskola elvégzése után
(3) középiskola elvégzése, érettségizés
(4) felsőoktatás megkezdése a középiskola elvégzése után
(5) felsőoktatás elvégzése

Az 1. táblázat adatai azt mutatják, hogy mind a férfiak (77%), mind a nők (64%) döntő többsége elvégezte az elemi iskolát. Azoknak, akik az első szakaszon átmentek, majdnem egynegyede (férfi) ill. fele (nő) kezdte meg a középiskolát. A középiskolát az elkezdők több mint 90 százaléka be is fejezte. Ezek az eredmények egyértelműen mutatják, hogy Magyarországon a tömegoktatás kiterjesztése elérte a középszintet. Az is nyilvánvaló azonban, hogy a középszint utáni oktatás továbbra is a válogatott kevesek privilégiuma maradt. Az összes középiskolát végzettnek csak egyötöde járt magasabb iskolába. Nem meglepő azonban, hogy ezek igen magas arányban (férfiak 91%-a, nők 83%-a) végezték el a felsőoktatási intézményt.

A megkérdezettek születési évét is bevettük a modellbe, hogy az iskolai végzettség hosszú távú tendenciáit megragadhassuk. A születési kohorszok egymásutánja a magyar történelem ötven évét íveli át. Mindegyik az oktatási rendszer fejlődésének egy-egy jellegzetes korszakát képviseli. Az első csoport (sz. 1911–1920) a szocialista hatalomátvétel (1949) előtt fejezte be tanulmányait. Iskolai karrierjüket tehát a háború előtti években uralkodó, osztályalapon erősen szelektív rendszer alakította. A második kohorsz tagjai (1921–1930) is a régi rendszerben tanultak, de néhányan a sztálinista elitek uralma alatt fejezték be tanulmányaikat.

A többi kohorsz a szocialista rendszer fejlődésének különböző fázisait képviseli. Például a harmadik kohorsz tagjai (1931–40) 1937 körül kerültek elemi iskolába. Mire tanulmányaik végére jutottak, a szocialista rezsim teljesen átalakította az oktatási rendszert és demokratizálta a közép- és felsőszintű oktatási esélyeket. Ez a csoport találkozott elsőként a szocialista oktatási rendszerrel, tehát rájuk volt valószínűleg a legnagyobb hatása az egalitáriánus reformoknak.

A negyedik kohorsz tagjai (1941–50) a szocialista fejlődés „második szakaszában" nagykorúsodtak.[6] Ekkorra már sok egalitáriánus koncepció lett a múlté (lásd pl. Sz. Szelényi 1987: 560) és láthatóvá vált az egyenlőtlenségek bizonyos szerkezete (Ossowski 1963: 115; Bauman 1974: 140–147; Nove 1983: 307–310; I. Szelényi 1983: 43–84). Ha igazuk van az „új osztály" teoretikusainak, amikor azt állítják, hogy a fejlett szocializmus a családi kapcsolatok újjáéledését hozza magával, akkor bizonyára ebben a kohorszban kellene fellelnünk a változás jeleit.

Végül az utolsó csoport (1951–60) a szocialista fejlődés „harmadik szakaszát" képviseli. E csoport tagjai már nem részesültek a kvóta-rendszer előnyeiből. Sőt, az

iskolázási lehetőségek új sorompóiba ütköztek, melyek a piacgazdaság (újra) bevezetésével keletkeztek (Kolosi 1986: 21–24).

Az 1. táblázat utolsó három adata a társadalmi háttér mérését szolgálja. Az apa iskolai végzettsége (tanulmányi években kifejezve) azért került a modellbe, hogy ellenőrizzük az „új osztály" teoretikusainak azt az állítását, miszerint a fejlett szocializmusban a szülő iskolázottsága fontos meghatározója a tanulási lehetőségeknek (Bourdieu—Passeron 1977; Konrád—Szelényi 1979; Gouldner 1979). Az apa foglalkozását azért vettük be, hogy lássuk, van-e hatása az osztálykülönbségeknek az oktatási rendszerre.[7] Végül, az apa aktivitás/inaktivitás mutatója azért szerepel, hogy az apa foglalkozásánál hiányzó adatok miatti esetszámveszteséget ellensúlyozzuk.[8]

Metodológia

A jelen tanulmány további része két fejezetre tagolódik. Először megvizsgáljuk a kohorszok közötti különbségeket az elmúlt ötven év iskolázottságának megoszlásában. Elsőnek a férfiak és nők átlagos iskolai végzettségének hosszú távú tendenciáit vesszük szemügyre. Azután megnézzük, hogyan különböznek egymástól a kohorszok a tanulmányi szakaszok aránya szerint.

A második részben egy többváltozós modell segítségével megvizsgáljuk az oktatás elosztásának változásait. Az oktatásszociológia jól bevált hagyományát követve (lásd pl. Duncan 1967; Sewell—Shah 1967; Garnier—Hout 1976; Hauser—Featherman 1976), legkisebb négyzetes regressziót használunk annak felmérésére, hogyan befolyásolja a társadalmi háttér az tanulással töltött évek számát. Ezután szakaszokra bontjuk a tanulási folyamatot, és logisztikus regressziót használunk annak megállapítására, hogyan változnak a továbbtanulási döntések a társadalmi háttér hatására.

Eredmények

Időbeni változások a tanulási lehetőségek szerkezetében

Az 1. ábra azt mutatja, hogy milyen kohorsz-közi variációk vannak a férfiak és nők átlagos iskolázottságában. A görbék az egyéves születési kohorszok öt éves mozgó átlagán alapulnak. A vízszintes tengely a születési évet jelzi, a függőleges a születési kohorsz átlag iskolai végzettségét mutatja.

Több tendencia érdemel itt figyelmet. A legkirívóbb azonban mindenképpen az 1911 és 1945 között születettek átlag iskolázottsági szintjének erőteljes növekedése. Ez lényegében azt jelenti, hogy a tömegoktatás expanziója jóval a szocializmusra történt áttérés előtt megkezdődött. Tehát a szocialista reformok bevezetése nem lehetett a tanulási lehetőségek változásának egyetlen forrása.

1. ábra: Elvégzett iskolai évek átlaga nemek és születési kohorszok szerint

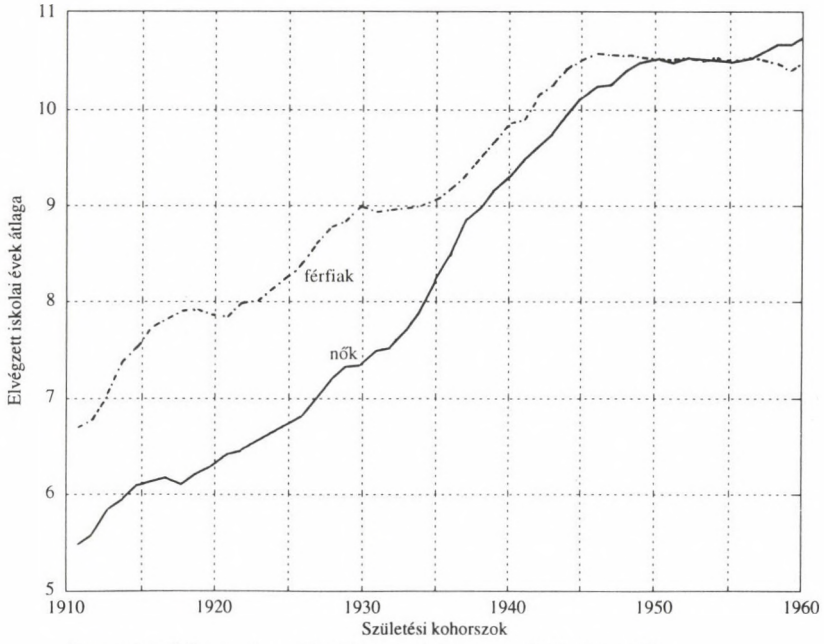

Jegyzet: A görbék az egyéves születési kohorszok ötéves mozgó átlagát mutatják.

2. ábra: Az elemi iskolát elvégzők százalékaránya nemek és születési kohorszok szerint

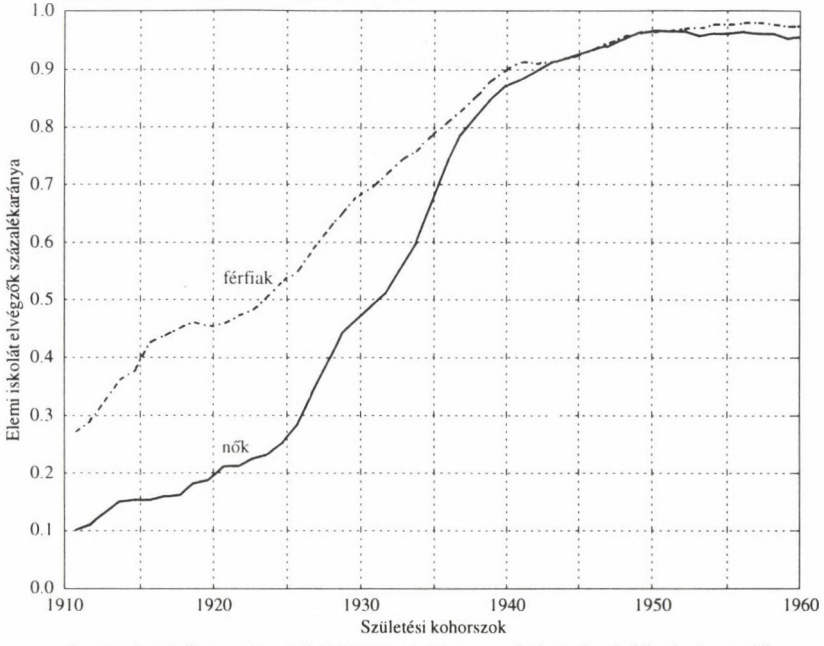

Jegyzet: A görbék az egyéves születési kohorszok ötéves mozgó átlagának százalékarányát mutatják.

3. ábra: A középiskolába beiratkozottak százalékaránya nemek és születési kohorszok szerint

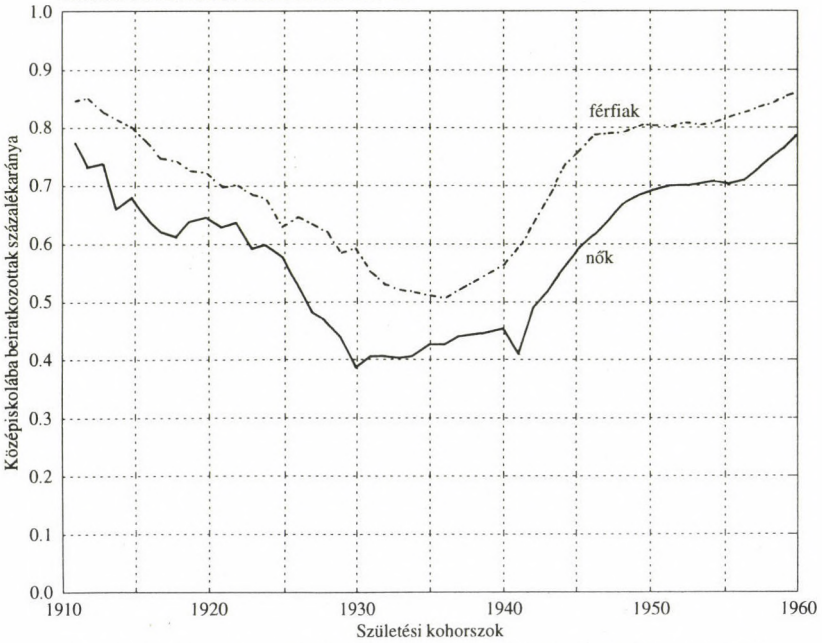

Jegyzet: A görbék az egyéves születési kohorszok ötéves mozgó átlagának százalékarányait mutatják.

4. ábra: A középiskolát elvégzők százalékaránya nemek és születési kohorszok szerint

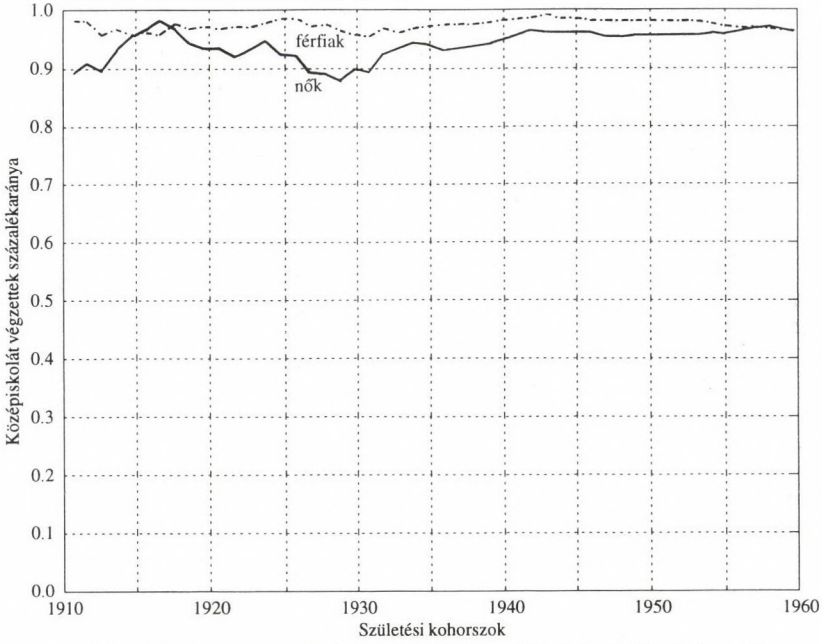

Jegyzet: A görbék az egyéves születési kohorszok ötéves mozgó átlagának százalékarányát mutatják.

5. ábra: A felsőoktatásba beiratkozottak százalékaránya nemek és születési kohorszok szerint

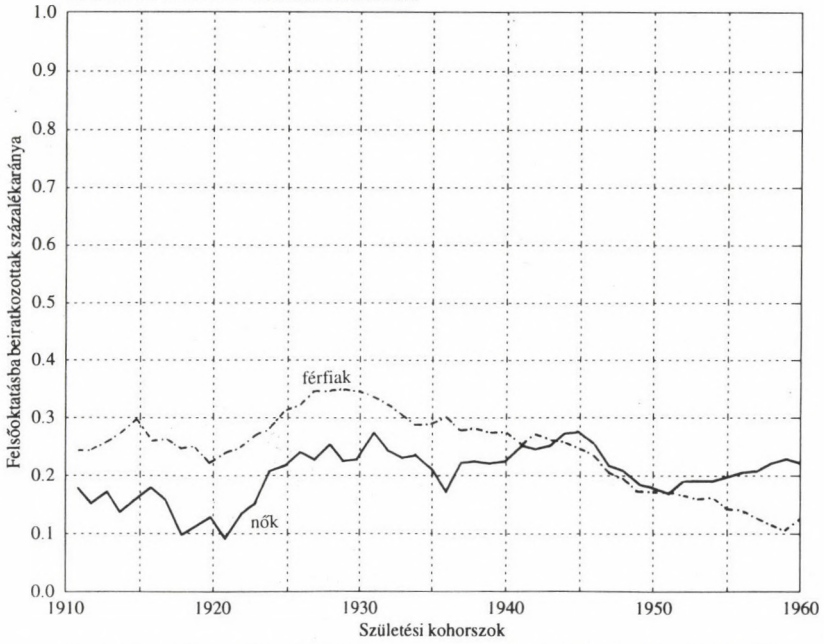

Jegyzet: A görbék az egyéves születési kohorszok ötéves mozgó átlagának százalékarányait mutatják.

6. ábra: A felsőoktatási intézményt elvégzők százalékaránya nemek és születési kohorszok szerint

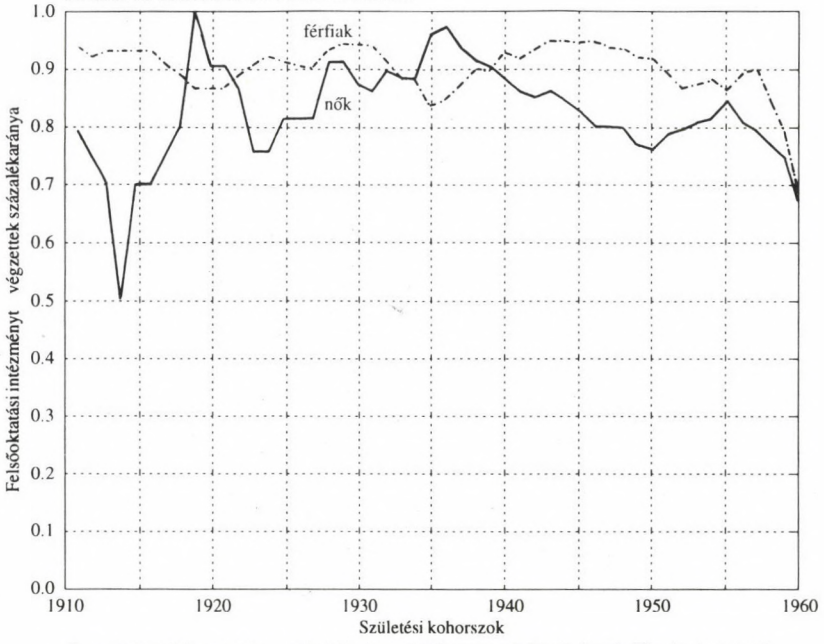

Jegyzet: A görbék az egyéves születési kohorszok ötéves mozgó átlagának százalékarányát mutatják.

A másik itt megfigyelhető változás az, hogy a férfiak és a nők iskolai végzettsége milyen feltűnő módon konvergál. Ez a konvergencia a harmincas években születettekkel kezdődik, ami mögött talán az rejlik, hogy a háborús gazdaságban nagy kereslet volt iskolázott nők iránt (lásd pl. Koncz 1984: 427). Ugyanakkor a nők részvétele az aktív keresők között a háború után is tovább növekedett (Sz. Szelényi 1988, 1992; Rueschemeyer—Szelényi 1989), tehát nem meglepő az iskolázottak körének ehhez kapcsolódó bővülése a háború után.

Az elemi iskolát végzett nők és férfiak arányának időbeli változásait mutatja a 2. ábra. Mint a görbék jelzik, az e kategóriába tartozók arányának lényeges növekedése megelőzte a szocializmusra való áttérést. Sőt a végzettségi arányok nemek közötti különbsége is már a második világháború előtt kezdett csökkenni. Ezek a tények is azt a korábbi következtetésünket támasztják alá, hogy önmagukban a szocialista reformok nem eredményezhették volna az iskolázási lehetőségek megfigyelhető expanzióját.

Áttérve a középiskolai végzettségre (lásd a 3. ábrát), eredményeink olyan görbét rajzolnak ki, amely összetett magyarázatra szorul. A középiskolások nemek szerinti különbségét nem nehéz magyarázni: tény, hogy ezen az oktatási szinten a férfiak nőkkel szembeni előnye viszonylag változatlan maradt az elmúlt ötven évben.[9] Sokkal nehezebb megmagyarázni viszont a középiskolába lépők számának drámai csökkenését az 1911 és 1935 között születettek körében.

Az ábrán látható U-alakú görbe lényeges mértékben annak tudható be, hogy igen gyorsan növekedett a háború előtti években az elemi iskolát végzettek aránya. Amint egyre többen végezték el az elemit, potenciálisan nőtt a középiskolás jelentkezők tábora. Minthogy azonban ez a változás anélkül zajlott le, hogy a középiskolát végzők abszolút számában megfelelő növekedés történt volna, csökken az évek folyamán az elemi után középiskolát végzettek százalékos aránya. Az idősor csak akkor fordul vissza, amikor a tömegoktatás kiterjed a középiskola szintjére is, a megnövekedett igények kielégítésére új iskolákat építenek.

Figyelembe véve, hogy ily módon változott az évek során a középiskolába jelentkezők aránya, meglepő, hogy a középiskolát végzettek százalékaránya nagyjából változatlan. Mint a 4. ábra mutatja, az elmúlt ötven évben a férfiak és nők 80–90 százaléka végezte el a középiskolát. Ebből az következik, hogy az oktatás középső szintjén a fő akadályt a bejutás jelenti. Ha valaki bejutott, majdnem biztos, hogy el is végzi.

Végül, a felsőszintű oktatásban részesülők arányának időbeni változásait mutatjuk be az 5. ábrán. Mint látható, a férfiak részvételét jelző görbe egyértelműen csökkenést mutat, aminek a fő oka talán a második gazdaságban megjelenő jövedelmező fizikai munka lehetősége (lásd Andorka—Harcsa—Kulcsár 1986). Ezek az állások természetesen nők számára nem állnak rendelkezésre (lásd Rueschemeyer—Szelényi 1989), és valószínűleg ezért nem követi a görbéjük a férfiakét. Idősoruk ehelyett tendencia nélkül fluktuál, és összességében sem igen mutat arra, hogy változna részvételi arányuk a felsőoktatásban.

A 6. ábrán láthatjuk 1911-től kezdődően a felsőoktatási intézményt végzett diákok százalékarányát. Mint a görbékből kitűnik, mind a férfiak, mind a nők vonala ingadozik

az idő függvényében. De mivel a csúcsok és völgyek mérsékeltek és nem is rajzolnak ki semmilyen következetes kontúrt, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a felsőfokú iskolát végzettek kohorszok közötti aránya az elmúlt ötven év során viszonylag változatlan maradt.

A társadalmi háttér hatása az iskolai végzettségre

Hogy teljes képet kapjunk a magyarországi tanulási lehetőségek fejlődéséről, az iskolázás időbeni megoszlása mellett szemügyre kell venni az iskolázás folyamatában lejátszódott változásokat is. A 2. táblázaton látható a társadalmi háttér hatása a férfiak és nők legmagasabb iskolai végzettségére. Minden oszlop a TMÉ vizsgálat alapján készített regresszió eredményeit mutatja, és mindegyik sor az egyenlet egy változójára vonatkozik.

2. táblázat
A társadalmi háttér hatása a legmagasabb iskolai végzettségre 1911 és 1960 között született férfiaknál és nőknél

Változó	Férfi	Nő
Fő hatás		
Apa végzettsége	0,421*	0,293*
	(,024)	(,018)
Apa foglalkozása	0,035*	0,033*
	(,008)	(,006)
Apa inaktív/aktív	0,252	–0,485*
	(,257)	(,214)
Kohorsz 1921–1930	1,003*	1,470*
	(,335)	(,250)
Kohorsz 1931–1940	2,406*	2,026*
	(,335)	(,256)
Kohorsz 1941–1950	3,116*	3,528*
	(,307)	(,233)
Kohorsz 1951–1960	3,714*	4,203*
	(,306)	(,232)
Interaktív hatások		
Apa végzettsége a következő kohorszok szerint:		
1921–1930	0,025	–0,016
	(,031)	(,024)
1931–1940	0,002	0,103*
	(,031)	(,024)
1941–1950	–0,085*	0,052*
	(,030)	(,023)
1951–1960	–0,164*	0,015
	(,030)	(,024)

Változó	Férfi	Nő
Apa foglalkozása az alábbi kohorszok szerint:		
1921–1930	–0,011	–0,018*
	(,010)	(,007)
1931–1940	–0,024*	–0,011
	(,010)	(,007)
1941–1950	–0,007	–0,007
	(,010)	(,007)
1951–1960	–0,015	–0,016*
	(,010)	(,007)
Apa aktív/inaktív státusa a kohorszok szerint:		
1921–1930	0,545	0,743*
	(,360)	(,307)
1931–1940	–0,089	0,750*
	(,361)	(,312)
1941–1950	–0,037	0,308
	(,362)	(,315)
1951–1960	–1,116*	0,526
	(,439)	(,348)
Konstans	4,197*	3,418*
	(,658)	(,192)
R négyzet	0,294	0,443
Mintanagyság	11.800	13.029

Megjegyzés: Az adatok az OLS regresszió paraméter becslései (standard hiba). Mindegyik modellben a függő változó a megkérdezett által elvégzett legmagasabb iskolai év. A kategoriális változók a következők: Apa aktív/inaktív volta (*aktív, nem aktív*), születési kohorsz (1911–1920, 1921–1930, 1931–1940, 1941–1950, 1951–1960). Mindegyik esetben a zárójelben elsőnek említett kategória szolgáltatta a kontrollcsoportot. A csillaggal jelzett becslések .05 valószínűségi szint mellett szignifikánsak.

Érdemes részletesebben is megnézni ezeknek a modelleknek az együtthatóit. Az apa végzettségére és foglalkozására utaló koefficiensek azt mutatják, hogy erős és szignifikáns a „társadalmi háttér" hatása. De ellentétben az USA-val, ahol ezek a hatások bizonyítottan változatlanok a születési kohorszokban (Hauser—Featherman 1976: 109; Mare 1981: 77), itt arra mutató jeleket találunk, hogy hatásuk csökken. A férfiak tekintetében modelljeink összhangban vannak azzal a tétellel, hogy a szocialista oktatási reformok sikeresen demokratizálták a tanulási esélyeket. Azért ez a konklúzió nem túl meggyőző, hiszen a nők esetében modelljeink azt jelzik, hogy bár csökkent az apa foglalkozásának hatása, nőtt az apa végzettségének befolyása.

A társadalmi háttér hatása a továbbtanulási döntésre

Hogy ezt a talányt megpróbáljuk megfejteni, rátérünk a tanulmányok folytatására vonatkozó döntésekre. Az utolsó táblázatok a kohorszok közötti eltéréseket mutatják a társadalmi háttérnek az öt tanulási szakaszra gyakorolt hatása tekintetében. Érdemes a vizsgálódást a 3. táblázattal kezdeni, amely a férfiak adatait tartalmazza.

3. táblázat
A társadalmi háttér hatása a továbbtanulási szándékra 1911 és 1960 között született férfiak esetében

Változó	Iskolázási szakaszok				
	elemit végzett	középiskolát végzett	középiskolát kezdett	felsőfokú iskolát végzett	felsőfokú iskolát kezdett
A. Fő hatás					
Apa végzettsége	0,229	0,170*	0,006	0,136*	–0,044
	(,021)	(,036)	(,091)	(,035)	(,087)
Apa foglalkozása	0,007	–0,016	0,015	0,034*	0,044
	(,007)	(,011)	(,038)	(,014)	(,039)
Apa aktív/inaktív	0,146	–0,027	–1,097	0,838	–1,249
	(,214)	(,381)	(,865)	(,452)	(,852)
Kohorszok:					
1921–1930	0,756*	–1,675*	0,049	1,083	1,442
	(,278)	(,453)	(1,461)	(,547)	(1,435)
1931–1940	1,784*	–1,995*	–0,327	1,230	0,398
	(,310)	(,424)	(1,459)	(,533)	(1,401)
1941–1950	1,651*	–1,435*	1,160	–0,102	1,435
	(,378)	(,410)	(1,360)	(,504)	(1,397)
1051–1960	2,943*	–1,221*	0,459	–1,260	0,747
	(,464)	(,418)	(1,275)	(,517)	(1,360)
B. Interaktív hatások					
1. Apa végzettsége a kohorszok szerint:					
1921–1930	–0,024	0,071	0,057	–0,046	0,104
	(,027)	(,043)	(,118)	(,042)	(,113)
1931–1940	0,066	0,019	0,236	–0,014	0,079
	(,034)	(,040)	(,126)	(,041)	(,107)
1941–1950	0,234*	0,057	0,000	0,043	0,060
	(,050)	(,040)	(,115)	(,040)	(,112)
1951–1960	0,154*	0,018	0,171	0,092	0,052
	(,056)	(,041)	(,102)	(,043)	(,114)
2. Apa foglalkozása a kohorszok szerint:					
1921–1930	0,001	0,021	–0,016	–0,012	–0,057
	(,008)	(,013)	(,046)	(,016)	(,045)
1931–1940	–0,005	0,024	–0,030	–0,025	–0,030
	(,009)	(,013)	(,044)	(,016)	(,045)
1941–1950	0,018	0,027*	–0,016	–0,015	–0,038
	(,012)	(,012)	(,043)	(,015)	(,044)
1951–1960	0,008	0,038*	–0,047	–0,017	–0,041
	(,015)	(,013)	(,040)	(,015)	(,044)

Változó	Iskolázási szakaszok				
	elemit végzett	középiskolát végzett	középiskolát kezdett	felsőfokú iskolát végzett	felsőfokú iskolát kezdett
3. Apa aktív/inaktív státusa a kohorszok szerint:					
1921–1930	0,274	0,383	5,829	–0,274	2,253
	(,288)	(,471)	(6,213)	(,580)	(1,684)
1931–1940	0,041	0,584	1,105	–0,318	7,340
	(,307)	(,447)	(1,176)	(,567)	(10,340)
1941–1950	0,495	0,296	4,937	–0,061	6,874
	(,387)	(,440)	(4,613)	(,560)	(10,340)
1951–1960	–0,689	0,223	2,109	0,024	7,652
	(,466)	(,503)	(1,559)	(,755)	(21,050)
Konstans	–1,848*	0,764*	3,225*	–3,312*	0,899
	(,222)	(,380)	(1,198)	(,465)	(1,218)
Valószínűségi arány teszt statisztika (L^2)	8811	9434	1095	5433	700
Szabadságfok	11780	8855	5979	5859	1130
Mintanagyság	11800	8875	5999	5879	1150

Megjegyzés: Az adatok a logisztikus regresszióból adódó maximális valószínűségű paraméter becslések (standard hiba). Mindegyik modellben a függő változó a továbbtanulás logisztikus „odds"-a, ha az előző szakaszt sikeresen elvégezte valaki. A kategoriális változók a következők: Apa aktív/inaktív státusa (*kereső, nem kereső*), születési kohorsz (1911–1920, 1921–1930, 1931–1940, 1941–1950, 1951–1960). Mindegyik esetben a zárójelben levő első kategória szolgál kontrollcsoportként. A csillaggal jelzett becslések 0,05 valószínűségi szint mellett szignifikánsak.

A korábbiakban megfigyeltekkel ellentétben itt azt tapasztaljuk, hogy az apa végzettségének hatása vagy változatlan (lásd B1 pont, 2. és 4. oszlop), vagy az évek során nőtt (lásd B1 pont, 1. oszlop). Az apa foglalkozásának hatása is hasonló mintát követ (lásd A pont, 1. oszlop), de azokban az oktatási szakaszokban, amelyekben e hatás erős és szifnifikáns, vagy változatlan maradt (pl. B2 pont, 4. oszlop), vagy a születési csoportokkal nőtt (B2 pont, 2. oszlop).

Arra is érdemes felfigyelni, hogy a társadalmi háttér hatása elsősorban három szakaszhatáron érvényesül az iskolázási folyamatban. Befolyásolja a férfiaknál az elemi iskola elvégzését, valamint a középiskolai és felsőszintű továbbtanulásukat. Meglepő módon azonban azzal nincs összefüggésben, hogy a középiskolát befejezik-e vagy a felsőoktatásban diplomát szereznek-e. Mindent egybevetve megállapítható, hogy eredményeink szerint az egyenlőtlenség aszkriptív alapjai az intézménybe lépéskor érvényesülnek a magyar oktatási rendszerben, akik azonban bizonyos szintű iskolába bejutottak, gyakorlatilag mind elvégzik (lásd 4. és 6. ábrát).

A női minta becslései hasonló vonalat követnek. A 4. táblázatból kiderül, hogy a nőknek a magyar oktatási rendszer három fő kapuján kell átjutniuk, és mindhárom kapunál erős és szignifikáns a „társadalmi háttér" hatása. Amikor azonban bekerültek, megszűnik ez a hatás, és szinte minden nő elvégzi az adott iskolát.

Amikor a társadalmi eredetnek a nők továbbtanulási döntéseire gyakorolt hatását vesszük szemügyre, arra nézve találunk némi bizonyítékot, hogy az elmúlt ötven évben valamivel szorosabbá vált a kapcsolat osztályhovatartozás és képzettség között. Adataink ugyanakkor arra mutató jeleket is tartalmaznak, hogy az apa foglalkozása kevésbé befolyásolja, hogy a nők elvégzik-e az elemi iskolát (lásd B2 pont, 1. oszlop) és képesek-e középiskolába menni (lásd B2 pont, 2. oszlop). Ugyanebben a modellben azonban arra is találunk utalást, hogy nő az apa végzettségének hatása (lásd B1 pont, 1. oszlop, és B1 pont 2. oszlop). Ezek az adatok azt az állítást támasztják alá, hogy a posztindusztriális társadalmakba való átmenet csökkenti a gazdasági tőkének (itt az apa foglalkozásával jelölve), és következésképpen növeli a kulturális tőkének (itt az apa képzettségével jelölve) a társadalmi egyenlőtlenségek megoszlására gyakorolt hatását.[10]

4. táblázat
A társadalmi háttér hatása a továbbtanulási szándékra 1911 és 1960 között született nők esetében

Változó	Iskolázási szakaszok				
	elemit végzett	középiskolát végzett	középiskolát kezdett	felsőfokú iskolát végzett	felsőfokú iskolát kezdett
A) Fő hatás					
Apa végzettsége	0,280*	0,275*	–0,033	0,294*	0,048
	(,021)	(,031)	(,082)	(,096)	(,539)
Apa foglalkozása	0,034*	–0,038*	0,024	–0,018	0,072
	(,007)	(,009)	(,028)	(,023)	(,083)
Apa aktív/inaktív	–0,023	–0,123	–1,441	1,205	3,626
	(,320)	(,481)	(,785)	(,916)	(9,157)
Kohorszok:					
1921–1930	2,401*	2,565*	0,828	2,644	0,684
	(,317)	(,419)	(1,150)	(1,010)	(5,289)
1931–1940	3,992*	4,248*	0,091	0,703	3,484
	(,324)	(,416)	(1,152)	(,985)	(5,230)
1941–1950	4,690*	4,805*	0,442	–1,113	1,472
	(,389)	(,487)	(1,087)	(,939)	(5,117)
1051–1960	5,110*	4,750*	0,731	0,829	0,561
	(,422)	(,524)	(1,082)	(,937)	(5,171)
B) Interaktív hatások					
1. Apa végzettsége a kohorszok szerint:					
1921–1930	–0,090*	–0,116*	0,061	–0,198	–0,066
	(,026)	(,038)	(,098)	(,103)	(,549)
1931–1940	–0,044	–0,079	0,081	–0,181	–0,064
	(,029)	(,040)	(,096)	(,100)	(,544)
1941–1950	0,204	0,182*	0,115	–0,158	0,001
	(,049)	(,061)	(,093)	(,098)	(,541)
1951–1960	0,157*	0,184*	0,109	–0,150	–0,006
	(,050)	(,064)	(,094)	(,098)	(,541)

Változó	Iskolázási szakaszok				
	elemit végzett	közép-iskolát végzett	közép-iskolát kezdett	felsőfokú iskolát végzett	felsőfokú iskolát kezdett
2. Apa foglalkozása a kohorszok szerint:					
1921–1930	–0,023*	0,025*	–0,045	–0,007	–0,028
	(,008)	(,011)	(,032)	(,026)	(,089)
1931–1940	–0,025*	–0,030*	–0,016	0,058*	–0,089
	(,008)	(,011)	(,032)	(,024)	(,085)
1941–1950	–0,026*	–0,030*	–0,020	0,038	–0,070
	(,010)	(,012)	(,030)	(,023)	(,084)
1951–1960	–0,025*	–0,022*	–0,023	0,037	–0,051
	(,012)	(,014)	(,030)	(,023)	(,084)
3. Apa aktív/inaktív státusa a kohorszok szerint:					
1921–1930	0,393	0,070	6,390	–1,651	0,974
	(,382)	(,583)	(5,264)	(1,171)	(13,100)
1931–1940	0,258	–0,042	2,138	–1,594	0,289
	(,381)	(,563)	(1,273)	(1,091)	(11,900)
1941–1950	0,528	–0,094	1,038	–1,049	–3,955
	(,442)	(,622)	(1,011)	(1,026)	(9,209)
1951–1960	–0,261	0,371	1,517	0,704	–4,532
	(,470)	(,666)	(1,133)	(,991)	(9,180)
Konstans	–4,627*	–4,775*	2,037*	–4,321*	–0,509
	(,276)	(,359)	(1,002)	(,914)	(5,154)
Valószínűségi arány teszt statisztika (L^2)	9604	5807	1579	4047	748
Szabadságfok	13009	8064	4487	4276	825
Mintanagyság	13029	8084	4507	4296	845

Megjegyzés: Az adatok a logisztikus regresszióból adódó maximális valószínűségű paraméter becslések (standard hiba). Mindegyik modellben a függő változó a továbbtanulás logisztikus „odds"-a, ha az előző szakaszt sikeresen elvégezte valaki. A kategoriális változók a következők: Apa aktív/inaktív státusa (kereső, nem kereső), születési kohorsz (1911–1920, 1921–1930, 1931–1940, 1941–1950, 1951-1960). Mindegyik esetben a zárójelben levő első kategória szolgál kontrollcsoportként. A csillaggal jelzett becslések 0,05 valószínűségi szint mellett szignifikánsak.

Végkövetkeztetések

Befolyásolták-e a szocialista reformok a magyar oktatási rendszert? És ha igen, a kívánt irányban-e? Erre a két kérdésre kerestünk választ elemzéseinkben.

A kapott eredményekből kitűnik, hogy a tanulási lehetőségek szerkezetében forradalmi változások történtek az elmúlt ötven évben. Mint azonban kimutattuk, ezek a változások egy következetes fejlődési mintát követtek. Például, a tömegoktatás terjedése (1. ábra) teljesen egyenesvonalúan történt, bár a nők iskolai végzettségének szintje valamivel gyorsabban emelkedett, mint a férfiaké. Ebből következik, hogy Sorokin „tendenciátlan ingadozás" modellje nem használható adataink jellemzésére. Ehelyett, úgy tűnik, van egy, legalább néhány görbében jelentkező, tisztán monoton összetevő.

A tömegoktatás kiszélesedésének okát keresve (2. és 3. ábra) azt találtuk, hogy a „szocialista reformra" hivatkozás legjobb esetben is csak részben magyarázza a megfigyelt trendeket. A születési csoportok elemzéseinél kiderült, hogy az iskolázás „kezdeti" periódusa a szocializmust megelőző évekre tehető, sőt a bővülés 1911-ben kezdődik. Következésképpen a megfigyelt változások összetett magyarázatára van szükség, mely egyesíti a „szocialista reform" hatását az iparosodásra és társadalmi modernizálásra való hivatkozásokkal.

Még bizarrabb a kép, ha az iskolai végzettség formális modelljeit vesszük szemügyre. Ezekben az elemzésekben nem bukkantunk semmi jelre, mely a társadalmi háttér hatásának egyenletes csökkenésére utalna, ahogy azt az iparosodás tézise előrevetítette. Nem találtunk azonban semmilyen küszöbhatást sem, amit a szocialista reform mellett érvelők jósoltak. Sőt, az iskolázási szakaszok némelyikében éppen ellenkező tendenciát tapasztaltunk, mint amit a szocialista reformoknak kellett volna kiváltaniuk. Ha valamivel, akkor az „új osztály" elméletekkel tartanak eredményeink némi kapcsolatot, melyek az oktatási szférában is újjáéledő egyenlőtlenségekkel számolnak.

Marad a nyugtalanító kérdés: hogy lehet, hogy húsz év osztályalapú kvóta-rendszere ilyen kevés eredményre vezetett? Modelljeink leíró jellegűek lévén, csak feltételezéseink lehetnek azokról a mechanizmusokról, melyek a kvóta-rendszert esetleg aláásták. Az egyik lehetséges magyarázat az, hogy túl korán törölték el a kvótákat ahhoz, hogy tartós hatást gyakorolhassanak az iskolázási lehetőségekre. Eleinte valószínű, hogy növelték a munkás származású gyerekek arányát a közép- és felsőbbszintű iskolákban, de mivel alig két évtized múltán feladták a kvóta-rendszert, a társadalmi elit gyerekei visszatérhettek az iskolába, hogy képzésükben a kiesést pótolják. Következésképpen, a kvóta-rendszer lehet, hogy késedelmet okozott a társadalmi elit iskolázásában, de ezek a lemaradások nem állandósultak.

Bár lehet, hogy ez a magyarázat is igaz, gyanítható, hogy nem teljes. Feltevésünk szerint már akkor aláaknázták a kvóta-rendszert, mikor még élt. Néhány esetben egyszerű lepénzeléssel ellensúlyozták a kvóta-rendszer hatását. Kirívó példa erre annak az adjunktusnak az esete, aki hálapénzt kapott a diákoktól, ha garantálta a felvételi vizsgán való megfelelést (lásd Szelényi—Aschaffenburg, előkészületben). Leggyakrabban azonban a pénzes és megfelelő kapcsolatokkal rendelkező szülők úgy próbáltak gyermeküknek helyet biztosítani az oktatási rendszerben, hogy politikusokat, hivatalnokokat, tanárokat kentek meg (Fiszman 1986). Arra is vannak adatok, hogy legalább a szülők egy része úgy próbált gyermekének felvételt biztosítani, hogy saját társadalmi helyzetét hamisan jelölte a felvételi kérelmében.[11]

Azt jelenti-e ez, hogy a rég fennálló egyenlőtlenségek eloszlatására született kvóták szükségszerűen megbuknak? Ha csak az amerikai oktatási politika példáját vesszük, azonnal látjuk, hogy nem erről van szó. Elég bizonyíték gyűlt már össze arra nézve, hogy a kisebbségeknek az iskolában és a munkaerőben való képviseletének növelésére irányuló politikák beválnak (Fraley 1984; Beller 1984; Leonard 1984; Grusky—DiPrete 1990). Az oktatási reformok hatástalanságának okát kutatva, elég arra utalni, hogy a magyar társadalmi rendszert alapvetően áthatották a megvesztegetés, a protekciózás

és a bomlasztás egyéb formái (Kornai 1986; Stark 1986). Nem meglepő tehát, hogy ezek az illegális vagy kvázi-legális tevékenységek az oktatás terén is megjelentek. Az egyenlőséget célzó radikális reformok kudarca tehát inkább ennek az ellenséges „bomlasztási kultúrának" tudható be, semmint az állami támogatású reformok erendendő bizonytalanságának.

Jegyzetek

* A kutatást a Stanfordi Egyetem Humán- és Reáltudományok Iskolája 1990-91-es Annenberg ösztöndíja a stanfordi család-, gyermek- és ifjúságkutató központ ösztöndíja, és a Hoover Intézet VIII. szintű posztdoktorális kutatási ösztöndíja támogatta. A számításokat GLIM 3.77, Lotus 1-2-3 (release 2.0) és SPSS* (release 4.0) programokkal végeztük IBM 4381 és IBM PC-AT számítógépeken. Munkánkat észrevételeikkel segítették: Andorka Rudolf, Diane Burton, Carol Conell, Ivan Fukumoto, David Grusky, Michael T. Hannan, Julie Elworth, Jonathan Kelley, Richard Scott, Suzanne Shanahan, Yossi Shavit, Mark Schuman, Szelényi Iván, Stephen Van Rompaey, Marc Ventresca és a *Szociológiai Szemle* egy névtelen kommentátora. A tanulmányban a szerzők a saját álláspontjukat fejtik ki.

[1] Az oktatás kiemelés arra való hivatkozással történt, hogy a szocialista rezsim az iskolákon keresztül tudná a legközvetlenebbül megváltoztani az egyenlőtlenségek rendszerét. Ahogy az egyik szerző összefoglalta: „Ahhoz, hogy a jövőben kialakuljanak a szocialista társadalmi viszonyok, beleértve a munkamegosztás, a hatalmi viszonyok és a legáltalánosabb értelemben vett életviszonyok fokozatos átalakítását, arra van szükség, hogy alapvető változásokat idézzünk elő a tudás társadalmi megoszlásában. A legfontosabb társadalmi intézmény, amely ezt a célt szolgálja, az iskolai rendszer" (Ferge 1979: 26).

[2] Külön szervet hozott létre a magyar kormány ebben az időszakban az iskolai felvétel intézésére. Felsőbb iskolába lépés előtt ez a szerv minden jelentkezőtől tájékoztatást kért társadalmi hátterükről. Bizonyos családokból származók (régi úri osztály, polgárság, magasszintű szakértelmiség gyerekei) kérelmét x-szel jelölték (ikszesek): őket utasították el legvalószínűbben a kvóta-rendszer miatt. Másrészről a munkás- és parasztszármazású gyerekeket közvetlenül kiemelte a támogató politika. Külön erőfeszítéseket tettek azok beiskolázására, akiket a párt vezető pozíciókra kiszemelt (lásd Simkus—Andorka 1982: 473).

[3] Köszönjük Michael T. Hannannek, hogy felhívta figyelmünket: húsz év hosszú idő egy társadalmi reform életében.

[4] A változók kódolására vonatkozó részleteket az elsőként jelölt szerző bármikor rendelkezésre bocsátja.

[5] A szakaszok meghatározásakor figyelembe vettük, hogy a képzési idő intézményenként változó (lásd 1. ábra). A hároméves szakmunkásképzőt végzetteket ezért úgy tekintettük, mint akik középiskolát végeztek, mivel ezekben az iskolákban a tanulmányi idő három év. Azok ellenben, akik csak három évet végeztek a gimnáziumban, ahol négy éves a képzés, nem a középiskolát végzettek között szerepelnek, hanem azok között, akik elkezdték.

[6] A forradalmi fejlődés első és második fázisa közti megkülönböztetéshez lásd Kelley—Klein 1986: 211–218.

[7] Az apa foglalkozását bevette Treiman (1977) a nemzetközi presztízs-skálába. A magyar foglalkozási kategóriák rendszerének (FEOR) a presztízs-skálába való beépítéséről részletekkel szolgálhat az elsőnek jelzett szerző.

[8] Minden inaktív apát a presztízs-pontszám átlagához soroltunk a korlátozott mintában. Emiatt azonban az összes modellben szerepeltetni kellett az apa inaktivitása/aktivitása mutatót.

[9] A nemek közötti egyenlőtlenségre Magyarországon lásd Turgonyi—Ferge 1969, Ferge 1979, Koncz 1982 és Olajos 1983.

[10] Ezek az eredmények voltaképpen ellentmondanak a Simkus—Andorka-féle ortodoxiának (1982). Hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy a két eredmény nem vethető közvetlenül össze, mert a mi folytonossági-arány modelljeink meghatározásában eltérések vannak. Simkusszal és Andorkával ellentétben

nem vizsgáljuk az iskolai végzettség földrajzi különbségeit. Ezenkívül bevettük az apa végzettségét is a társadalmi háttér mérésébe.

[11]Például egy evangélikus lelkész két gyermekét azért vették fel a Rákóczi Gimnáziumba, a munkásosztály gyermekeinek tanítására elkötelezett magas színvonalú gimnáziumba, mert felvételi kérelmükre azt írták, apjuk fizikai dolgozó.

Bibliográfia

Andorka, Rudolf—István, Harcsa—Rózsa, Kulcsár 1986. *Changes of Social Mobility in Hungary, 1973–1983.* Paper Presented at the Bi-annual Meeting of Research Committee 28 (Social Stratification) of the International Sociological Association, Rome (Italy), April 1986.

Andorka, Rudolf—Albert Simkus 1983. „Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete", *Statisztikai Szemle*, (61) 6, 592–611.

Bahro, Rudolf 1978. *The Alternative in Eastern Europe.* London: New Left Books

Bauman, Zygmunt 1974. Officialdom and Class: Basis of Inequality in Socialist Society. In: Frank Parkin (ed.) *The Social Analysis of Class Structure*. London: Tavistock

Bell, Daniel 1976. *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books

Beller, Andrea H. 1984. Trends in Occupational Segregation by Sex and Race, 1960–81. In: Barbara Reskin (ed.) *Sex Segregation in the Workplace: Trends, Explanations, Remedies*. Washington, D.C.: National Academy

Bencédy, József 1982. *Public Education in Hungary.* Budapest: Corvina Kiadó

Boudon, Raymond 1974. *Education, Opportunity, and Social Inequality: Changing Prospects in Western Society*. New York: Wiley

Bourdieu, Pierre 1977. Cultural Reproduction and Social Reproduction. In: Jerome Karabel—A.H. Halsey (ed.) *Power and Ideology in Education*. New York: Oxford University Press

Central Statistical Office. 1985. *Education and Cultural Conditions in Hungary, 1960–1984.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal

Cliff, Tony 1974. *State Capitalism in Russia*. London: Pluto Press

Connor, Walter D. 1979. *Socialism, Politics, and Equality*. New York: Columbia University Press

Csákó Mihály—Liskó Ilona 1982. „A magyar szakmunkásképzés rendszere és társadalmi meghatározói", *Medvetánc*, 2(2–3), 173–188.

DiPrete, Thomas A.—David B. Grusky 1990. „Structure and Trend in the Process of Stratification for American Men and Women", *American Journal of Sociology*, (96) July, 107–143.

Djilas, Milovan 1957. *The New Class*. New York: Harcourt Brace Jovanovich

Duncan, Beverly 1967. „Education and Social Background", *American Journal of Sociology*, 72, 363–372.

Erikson, Robert—John H. Goldthorpe—Lucienne Portocarero 1979. „Social Fluidity in Industrial Nations: England, France, and Sweden", *British Journal of Sociology*, 33, 1–34.

Farley, Reynolds 1984. *Blacks and Whites: Narrowing the Gap?* Cambridge, Mass.: Harvard University Press

Ferge, Zsuzsa 1972. Some Relations Between Social Structure and the School System. In: Paul Halmos—Martin Albrow (ed.) *Hungarian Sociological Studies*. Keele: University of Keele.

— 1979. *A Society in the Making*. White Plains, New York: M.E.Sharpe, Inc.

— 1980. *Társadalompolitikai tanulmányok.* Budapest: Gondolat

Fiszman, Joseph R. 1976. Education and Social Mobility in Peoples Poland. In: Bernard Lewis Faber (ed.) *The Social Structure of Eastern Europe*. New York: Praeger Publishers

Garnier, Maurice—Michael Hout 1976. „Inequality of Educational Opportunity in France and the United States", *Social Science Research* 5, 225–246.

Gazsó, Ferenc 1978. Social Mobility and the School. In: Huszár, Tibor—Kálmán, Kulcsár—Sándor, Szalai (ed.) *Hungarian Society and Marxist Sociology in the Nineteen-Seventies.* Budapest: Corvina Kiadó

— 1984. Unequal Opportunities, School System, Youth. In: Andorka, Rudolf—Tamás Kolosi (ed.) *Stratification and Inequality*. Budapest: Institute for Social Sciences

Goldthorpe, John H. 1966. Social Stratification in Industrial Society. In: Reindhard Bendix—Seymour Martin Lipset (ed.) *Class, Status, and Power*. New York: The Free Press
Gouldner, Alwin W. 1979. *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. London: Macmillan.
Grusky, David B.—Thomas A. DiPrete 1990. „Recent Trends in the Process of Stratification", *Demography*, (27) November, 617–637.
Grusky, David B.—Robert M. Hauser 1984. „Comparative Social Mobility Revisited: Models of Convergence and Divergence in 16 Countries", *American Sociological Review* (49) February, 19–38.
Harcsa, István—Rózsa, Kulcsár 1983. *Social Mobility and Life History Survey. 1983* (gépen olvasható adatfile). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal
Hauser, Robert M. 1970. „Educational Stratification in the United States", *Sociological Inquiry*, (40) Spring, 102–129.
Hauser, Robert M.—David L. Featherman 1976. „Equality of Schooling: Trends and Prospects", *Sociology of Education*, (49) April, 99–120.
Hewitt, Christopher 1977. „The Effect of Political Democracy and Social Democracy on Equality in Industrial Societies: A Cross-National Comparison", *American Sociological Review*, (42) June, 450–464.
Horváth, Márton 1978. *Közoktatáspolitika és általános iskola*. Budapest: Akadémia Kiadó
Inkei, Péter—Gábor, Koncz—Gábor, Pocze 1988. *The Diversification of the Educational Field in Hungary*. Paris: Unesco, International Institute for Educational Planning
Inkeles, Alex—David H. Smith 1974. *Becoming Modern.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press
Jencks, Christopher 1972. *Inequality*. New York: Basic Books
Kelley, Jonathan—Herbert S. Klein 1986. Revolution and the Rebirth of Inequality: Stratification in Post-Revolutionary Society. In: Jack A. Goldstone (ed.) *Revolutions*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich
Kolosi, Tamás 1986. „Structural Groups and Reform", *Acta Oeconomica*, (37) 1–2, 15–30.
Koncz, Katalin 1982. *Nők a munka világában*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
— 1984. „A nők foglalkoztatásának demográfiai, gazdasági körülményei Magyarországon a két világháború között", *Demográfia*, (27) 4, 425–440.
Konrád, Georg—Iván, Szelényi 1979. *The Intellectuals on the Road to Class Power*. New York: Harcourt Brace Jovanovich
Kornai, János 1986. *Contradictions and Dilemmas: Studies on the Socialist Economy and Society*. Cambridge, Mass.: The MIT Press
Kozma, Tamás 1990. „Education in Eastern Europe: The New Conservative Wave", *The Anthropology of East Europe Review*, (9) Fall, 18–30.
Ladányi, János—Csanádi Gábor 1983. *Szelekció az általános iskolában.* Budapest: Magvető Kiadó
Lenski, Gerhard 1978. „Marxist Experiments in Destratification: An Appraisal", *Social Forces*, (57) December, 364–383.
Leonard, Jonathan S. 1984. „The Impact of Affirmative Action on Employment", *Journal of Labor Economics*, 2, 439–463.
— 1985. „What Promises Are Worth: The Impact of Affirmative Action Goals", *Journal of Human Resources*, 20, 3–20.
Mare, Robert D. 1980. „Social Background and School Continuation Decisions", *Journal of the American Statistical Association*, (75) June), 295–305.
— 1981. „Change and Stability in Educational Stratification", *American Sociological Review*, (46) February, 72–87.
Moore, Wilbert E. 1963. *Social Change*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall
Muller, Edward N. 1988. „Democracy, Economic Development, and Income Inequality", *American Sociological Review*, (53) February, 50–68.
Nove, Alec 1983. „The Class Nature of the Soviet Union Revisited", *Soviet Studies*, 3, 298–312.
Olajos Árpád 1983. *Tanulmányok a női munkáról*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
Ossowski, Stanislaw 1963. *Class Structure in the Social Consciousness*. London: Routledge and Kegan Paul.

Parkin, Frank 1971. *Class Inequality and Political Order*. New York: Praeger
Parsons, Talcott 1977. *The Evolution of Societies.* Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall
Ramirez, Francisco O.—John W. Meyer 1980. „Comparative Education: The Social Construction of the Modern World System", *Annual Review of Sociology*, 6, 369–399.
Ramirez, Francisco O.—John Boli 1987. Global Patterns of Educational Institutionalization. In: George M. Thomas—John W. Meyer—Francisco O. Ramirez—John Boli (ed.) *Institutional Structure*. Newbury Park: Sage Publications
Rueschemeyer, Marilyn—Szonja, Szelényi 1989. Socialist Transformation and Gender Inequality: Women in the GDR and in Hungary. In: David Childs—Thomas A. Baylis—Marilyn Rueschemeyer (ed.) *East Germany in Comparative Perspective.* London: Routledge
Sewell, William H.—Vimal P. Shah 1967. „Socioeconomic Status, Intelligence, and the Attainment of Higher Education", *Sociology of Education*, (40) Winter, 1–23.
Simkus, Albert 1981. Historical Changes in Occupational Inheritance Under Socialism: Hungary, 1930–1973. In: Donald J. Treiman—Robert V. Robinson (ed.) *Research in Social Stratification and Mobility*, Volume 1. Greenwich, Connecticut: JAI Press
Simkus, Albert—Rudolf, Andorka 1982. „Inequality in Educational Attainment in Hungary, 1923–1973", *American Sociological Review*, (47) December, 740–751.
Sorokin, Pitirim A. 1964. [1927] *Social and Cultural Mobility*. New York: Free Press
Stark, David 1986. „Rethinking Internal Labor Markets: New Insights from a Comparative Perspective", *American Sociological Review*, (51) 492–504.
Szelényi, Iván 1983. *Urban Inequalities Under State Socialism.* Oxford: Oxford University Press
Szelényi, Szonja 1987. Social Inequality and Party Membership: Patterns of Recruitment into the Hungarian Socialist Workers Party, *American Sociological Review*, (52) October, 559–573.
— 1988. *Social Mobility and Class Structure in Hungary and the United States*. Unpublished doctoral dissertation. Madison: University of Wisconsin — Madison
— 1992. „Economic Subsystems and the Occupational Structure: A Comparison of Hungary and the United States", *Sociological Forum*, (7) December, 563–586.
Szelényi, Szonja—Karen E. Aschaffenburg [Előkészületben.] Inequalities in Educational Opportunity: Changes in Socialist Hungary. In: Yossi Shavit—Hans-Peter Blossfeld (ed.) *Persistent Inequality: Changing Educational Stratification in Thirteen Countries*. Boulder, Colorado: Westview Press
Treiman, Donald J. 1970. Industrialization and Social Stratification. In: Edward O. Laumann (ed.) *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*. Indianapolis: The Bobbs—Merrill Company, Inc.
— 1977. *Occupational Prestige in Comparative Perspective*. New York: Academic Press
Trotsky, Leon 1972. [1937] *The Revolution Betrayed*. New York: Pathfinder Press
Turgonyi Júlia—Ferge Zsuzsa 1969. *Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó

Gedeon Péter

LUHMANN ÉS POLÁNYI GAZDASÁGFELFOGÁSA ÉS A „KETTŐS RACIONALITÁS"*

A kettős racionalitás: egy alrendszer — több médium

A társadalmi alrendszerek differenciálódása Luhmann szerint a szimbolikusan általánosított médiumok elkülönülése mentén megy végbe. Szemléltessük ezt az állítást a pénz példájával. Ez azért is a legjobb példa, mert a médiumelmélet a pénz elemzésének általánosítása útján alakult ki. A pénz általánosított médium, mert az egyes csereaktusok általánosítása, a csere általános eszköze. Segítségével győzik le, hidalják át a piaci szereplők az őket egymástól elválasztó különbségeket. A pénz közömbös a piaci szereplők különös szükségletei iránt, ha a pénzt keresem, akkor nem különös szükségleteimet elégítem ki. De éppen azért keresem a pénzt, mert felhasználásával bármely konkrét szükségletem kielégíthetővé válik. Ezért a pénz integrálja a gazdaság szereplőit a gazdasági rendszerbe. Szimbolikusan általánosított médium, mert a gazdasági szereplők nem-nyelvi kommunikációjának eszköze, mert nem dolog, hanem jel. Az igazi pénz nem az arany, hanem a papír. Végül a pénz médium, mert a csere eszköze, a kicserélendő javak cserearányainak mércéje, a csere közege.

A pénzmédium használata választja le a gazdasági kommunikációt más típusú kommunikációkról, amelyek más médiumok körül szerveződhetnek meg. Így például, ha a kommunikáció egy adott jószág árára, termelésének rentabilitására vonatkozik, akkor a gazdasági rendszerrel van dolgunk. Ha a kommunikáció ugyanezen jószág esztétikai tulajdonságai körül forog, akkor egy másik médium és egyik másik alrendszer birodalmába léptünk.

A szimbolikusan általánosított médiumok elkülönülnek egymástól, és a társadalmi rendszert egymással szemben lezáródó alrendszerekre osztják. Az egyes alrendszereken belül a médiumok bináris kód formájában szelekciós, jutalmazó és büntető mechanizmusként is működnek. A médiumok a van–nincs dimenzió mentén hasadnak bináris kódokra. Így például a pénz esetében a van pénz—nincs pénz megkülönböztetés a rentábilis/nem-rentábilis kód formájában szabályozza a gazdasági alrendszer működését. A különböző médiumok különböző bináris kódok alapjául szolgálnak. A társadalmi alrendszerek elválása tehát az önállósuló bináris kódok körül szerveződő társadalmi

* A dolgozat a Magyar Szociológiai Társaság 1992. évi kongresszusán a „Piacgazdaság és szociális problémák" szekcióban elhangzott előadás kibővített változata. Köszönettel tartozom Némedi Dénesnek és Somlai Péternek a kéziratról tett értékes kritikai megjegyzéseikért, valamint Pokol Bélának, akinek ösztönzése jelentős szerepet játszott e szöveg megszületésében. A leírtakért a felelősség természetesen kizárólag a szerzőt terheli.

kommunikáció sajátos szféráinak kialakulását jelenti. Luhmann elméletében ezért egy alrendszerhez egy médium tartozik.[1]

Pokol Béla Luhmannal vitázva arra hívja fel figyelmünket, hogy a valóságban egy alrendszer több, egymástól elkülönült médium működésének a terepévé is válhat, illetve, hogy egy alrendszer saját bináris kódjának érvényesülése ráutalt egy másik alrendszer, a gazdaság bináris kódjának a behatolására[2]. Egy példával élve: a gazdaság médiumának rátelepedése a tudomány alrendszerére egyenesen feltétele annak, hogy a tudomány értékduálja megtarthassa *önállóságát* — míg fordítva nem ez a helyzet: a gazdaság médiuma önállóságának biztosításához nem ráutalt a tudomány bináris kódjára. Ebből következik, mondja szerzőnk, hogy a gazdasági alrendszer kitüntetett, nem csupán egyik alrendszer a többi között. A gazdaságon kívüli alrendszerek csak akkor őrizhetik meg autonómiájukat, csak akkor biztosíthatják saját értékduáljuk más értékduálokat kizáró működését, ha saját határaikon belülre engedik a pénz médiumát. A nem-gazdasági alrendszerekben, egy kivétellel, kettős racionalitás érvényesül. Ez a kivétel a politikai alrendszer.

A politika sem nélkülözheti ugyan a pénz médiumát, de a pénz jelenléte nem a politikai alrendszer önállóságának, hanem a szükséges erőforrások mobilizálásán alapuló *működőképességének* a feltétele. A politika sajátos természete ellenáll a politikai outputok áruvá válásának. Hiszen a politikai tevékenység termékei kötelezően és általánosan érvényes magatartásszabályok, amelyeknek piaci közvetítése a címzetthez ellentmondana éppen e szabályok kötelező és általános jellegének. A piaci mechanizmus sajátosságai ugyanis éppen a kereslet és a kínálat önkéntességén alapulnak. A politika által kínált kötelező magatartásszabályok olyan területeken jelennek meg, amelyeken a piaci önkéntességen alapuló tranzakciók kudarcot vallanak, vagy elmaradnak. A „kettős racionalitás" tézise alapján a politikával szemben a nem-gazdasági és nem-politikai alrendszerekben a pénz médium egyszerre, egymástól nem elválasztható módon jelenti a *működőképesség* és az *önállóság* garanciáját.

Kettős racionalitás? A gazdasági alrendszernek a kettős racionalitáson alapuló kitüntetett szerepe a társadalmi rendszeren belül? E kérdések valóban túlfeszítik a luhmanni teoretizálás fogalmi kereteit.

A gazdasági alrendszer a luhmanni rendszerelméletben

Luhmann a társadalmi rendszert és ennek alrendszereit kommunikációs rendszerekként értelmezi. Ennek az elméleti kiindulópontnak a következtében a rendszerkörnyezet megkülönböztetés társadalomra való alkalmazását tartalmilag előzetesen strukturálja a *kommunikáció-nem-kommunikáció* megkülönböztetés. Magyarul: a kommunikációs tevékenységek a társadalmi rendszeren belülre, a nem-kommunikációs tevékenységek a rendszeren kívülre, a környezet fogalmába sorolódnak. Mindez sajátos aszimmetriát eredményez a gazdasági alrendszer és az egyéb társadalmi alrendszerek határainak megvonásakor.

A pénz médiuma körül szerveződő gazdasági alrendszer nem foglalja magában az anyagi javakat mint termelési erőforrásokat és az anyagi szükségleteket, mivel ezek nem a kommunikáción belül álló alkotóelemek. Az erőforrások és a szükségletek a gazdasági kommunikációnak e kommunikáción kívül eső tárgyai.[3] De ha az erőforrások és a szükségletek nem a gazdasági alrendszer elemeihez, hanem e rendszer külső környezetéhez tartoznak, akkor a termelés is, mint fizikai tevékenység, mint az anyagi elemek pozícióváltoztatása térbeli helyük vagy birtokosuk cserélése révén[4] a gazdasági alrendszer nem-társadalmi környezete lesz[5]. E nem-társadalmi környezetre ugyanakkor a gazdaság önmagába záródó társadalmi alrendszere nyitott: a kifizetések végtelen, zárt kört alkotó sorozata egyúttal kifelé, a külső dologi világra vonatkoztatott. A kifizetések végső soron valamilyen hasznos jószág megvásárlását jelentik.[6]

A gazdasági és nem-gazdasági alrendszerek viszonya

A politika, a tudomány, a művészet stb. alrendszerei szintén saját médiumaik köré szerveződnek, de a politikai, a tudományos, a művészeti stb. tevékenység viszonya saját alrendszerének médiumához nem rendszer és környezet kapcsolata, hiszen e tevékenységek, vagy ezek zöme, maga is kommunikáció, és így nem a társadalmi rendszer külső környezetéhez sorolódik, hanem a társadalmi alrendszerek határain belülre esik. Így például az esztétikai szükséglet tárgyául szolgáló műalkotás létrehozása maga is a művészet alrendszerének része.

Az adott fogalmi rendszerben az a kijelentés, hogy a gazdaság kiterjeszti médiumát a nem-gazdasági alrendszerekre, a rendszer–környezet megkülönböztetés alkalmazásával értelmezhető.

A gazdaság értékduáljának kiterjesztése más társadalmi alrendszerekre a rendszer–környezet viszony sajátos esetének tekinthető. A gazdaság környezetre nyitottsága éppenúgy vonatkozik az anyagi javak termelésének nem-társadalmi környezetére, mint az egyéb társadalmi alrendszerekre, amelyek a gazdaság külső társadalmi környezetét alkotják. A gazdasági alrendszer szempontjából tekintve a pénzmédium azzal, hogy lezárja a gazdaságot más médiumok behatolása elől, egyúttal környezetté fokozza le e más médiumok által lehatárolt és magukba záruló társadalmi alrendszereket. E lezárással a pénzmédium egyúttal ki is nyitja a gazdaságot más alrendszerek felé: a gazdaság nyitott más alrendszerekre akkor, ha ezeket önmaga környezeteként, a kifizetések körforgását megvalósító pénzmozgásra vonatkoztatott, e pénzmozgás által uralt matériaként tekintheti.

Ugyanígy, a nem-gazdasági alrendszerek behatolása az anyagi javak és szolgáltatások termelésének a területére — pl. esztétikai szempontok érvényesítése valamilyen áru előállítása során — nem jelenti a gazdasági alrendszert szabályozó pénzmédium működésének megzavarását, nem jelenti a társadalmi alrendszerek összefonódását, hiszen ez a behatolás nem a gazdasági alrendszerbe, hanem annak nem-társadalmi környezetébe történt. A kérdés ekkor az, milyen formát ölt a gazdaságnak és más alrendszerek-

nek az anyagi termeléshez mint nem-társadalmi környezethez való viszonya, mennyiben erősítik vagy gyengítik, korlátozzák a különböző alrendszerek médiumai egymás hatását a szóban forgó környezetben.

Hogyan értelmezhető ugyanez a viszony a nem-gazdasági alrendszerek szempontjából? Mit jelent a gazdaság környezetre nyitottsága a környezetben található egyéb társadalmi alrendszerek számára? A társadalom nem-gazdasági alrendszerei saját médiumaik révén zárják le magukat a gazdasággal és egymással szemben. Így például a természetre vonatkoztatott tudományos és gazdasági tevékenység különbségét éppen az adja, hogy az előbbi az igaz/hamis, az utóbbi a rentábilis/nem-rentábilis kódot alkalmazza ugyanarra a tárgyra, és így egymástól különböző tárgyakat és alrendszereket hoz létre. Ha a tudomány felcseréli az igaz/hamis kódot a rentábilis/nem-rentábilis kódra, akkor többé már nem tudomány, hanem gazdaság. Természetesen lehetséges a tudománynak a rentabilitáshoz kötődő megszerveződése, a tudomány piacosítása, de ez az igaz/hamis kód révén önmagába záruló tudományos alrendszeren kívül maradó környezeti összefüggés. Ezért a luhmanni felfogás keretei között a pénz behatolása a többi médium által kijelölt alrendszeren belüli tevékenységekbe nem tematizálható a társadalom nem-gazdasági alrendszereinek kettős racionalitásaként. Mint láttuk, Luhmannál a médium-elméletből következően a médiumok kifelé lezárják az alrendszereket: igaz ugyan, hogy különböző médiumok vonatkoztathatók ugyanarra a tárgyra, de nem a tárgy, hanem a médiumok konstituálják az alrendszereket, és így magát a tárgyat is — ugyanaz a tárgy egyúttal nem ugyanaz a tárgy lesz. A luhmanni rendszerben a kettős racionalitás tematizálhatóságához fel kellene tételeznünk azt, hogy a társadalom nem-gazdasági alrendszereinek médiumai nyitottak a gazdasági alrendszer felé. A tudomány példájánál maradva, fel kellene tételeznünk, hogy a tudomány alrendszere nemcsak úgy nyitott a gazdaságra, mint a tudományos kommunikáció által tematizálható környezetre, azaz mint a gazdaságtan lehetséges tárgyára, hanem mint a tudományos tevékenységet belülről meghatározó kódra. Ez a feltételezés azonban ellentmond az alrendszerek differenciálódásáról, a szimbolikusan általánosított médiumokról kifejtett luhmanni alapvetésnek.

A társadalom nem-gazdasági alrendszereinek „kettős racionalitására" vonatkozó kérdés megfogalmazásával kilépünk a luhmanni elmélet keretei közül, mivel eltávolítjuk egymástól az alrendszer és a médium fogalmait, éppen azért, hogy eljuthassunk az egy alrendszer — több médium tételéhez, amely a „kettős racionalitásra" vonatkozó kérdés megfogalmazhatóságának előfeltétele. Az egy alrendszer — több médium tételének akár csak feltételes felállításához átértelmezzük Luhmann alrendszer-kategóriáját: az alrendszereket nem tekintjük pusztán kommunikációs alrendszereknek.

A társadalmi alrendszerek szubsztantív és formális vonatkozása

Elválaszthatók-e a rendszerelméletnek a társadalmi alrendszerek funkcionális differenciálódásával kapcsolatos állításai a társadalmiságnak a kommunikációhoz kötésétől?

Erre tehetünk kísérletet akkor, ha követve Pokol Béla javaslatát (Pokol 1988) Polányinak a gazdaság szubsztantív és formális jelentését megkülönböztető elméletét tesszük meg kiindulópontnak. Általánosítsuk Polányinak a gazdaságra alkalmazott megkülönböztetését, azaz terjesszük ki azt valamennyi társadalmi alrendszerre![7]

Az egyszerűség kedvéért csupán három alrendszert veszünk figyelembe: a gazdaságot, a politikát és a tudományt. E három alrendszer felbontását szubsztantív és formális szférára az alábbi táblázat foglalja össze.

A társadalmi alrendszerek kettős jelentése

társadalmi alrendszerek	szubsztantív	formális
gazdaság	anyagi javak és szolgáltatások termelése	pénz rentábilis/nem-rentábilis
politika	politikai javak (kötelező magatartás-szabályok) termelése	hatalom kormányon lenni/ellenzékben lenni
tudomány	tudományos javak (ismeretek) termelése	ismeret (tudás) igaz/hamis

Az egyes alrendszerek közötti határokat szubsztantív sajátosságaik alapján vonjuk meg. Az egyes alrendszerek szubsztantív szférája az adott alrendszerekhez tartozó konkrét javak termelése[8]. Egy alrendszer szubsztantív vonatkozása az alrendszer reálszféráját jelöli ki. Az egyes alrendszerek formális szférája az adott alrendszer alá tartozó absztrakt javak termelése, az adott alrendszer értékelési struktúrájának létrehozása és fenntartása. Egy alrendszer formális vonatkozása az alrendszer szabályozási szféráját jelöli ki.[9]

Ez a besorolás helyreállítja az alrendszerek szimmetriáját: a gazdaságnak mint szubsztantív alrendszernek a fogalma az anyagi javak előállításának a szükségletekhez és erőforrásokhoz kötődő folyamatát visszahelyezi a gazdaság szférájába, tehát nem a társadalom nem-társadalmi környezetének részeként, hanem a társadalmi, és ezen belül a gazdasági rendszer részeként tekinti a szubsztantív módon értelmezett gazdaságot.

A fenti séma a társadalmi alrendszerek formális vonatkozásán keresztül kapcsolódik a luhmanni felfogáshoz: az egyes alrendszerek formális oldalát a luhmanni médiumok, illetve az ezekből képződő bináris kódok alkotják. A kód a különbség mozzanatát vezeti be az önmagával azonos médium közegébe. A gazdaság médiumának esetében például a rentábilis/nem-rentábilis kód a pénzmédiumból képezhető a van pénz — nincs pénz különbsége alapján. Ehhez hozzá lehet tenni harmadik elemként az egyes alrendszerekre jellemző hierarchiákat: a pénzzel bírás fokozataiból adódik a vagyoni hierarchia, a hatalommal bírás fokozataiból a hatalmi hierarchia, az ismerettel bírás fokozataiból a tudáshierarchia, a reputáció rangsora.

Az alapvető eltérés Luhmanntól abban rejlik, hogy azok a problémák, amelyeket Luhmann a gazdaság vonatkozásában a rendszer-környezet fogalompárral tematizál, most a formális-szubsztantív megkülönböztetés alá esnek, illetve — s ez alapvető tartalmi különbség — a kategorizálás reguláló fogalma nem a kommunikáció, hanem a tevékenységek szubsztantív megkülönböztetése.[10] Ebből adódóan egyenlítődik ki a gazdaság és az egyéb alrendszerek közötti aszimmetria. De ha figyelmesen vizsgáljuk a táblázatot, akkor megállapíthatjuk, hogy ez a szimmetria csupán formális, és nem szubsztantív. Az aszimmetria nem tűnt el, hanem csak új formát öltött. A szubsztantív és formális aspektus viszonya ugyanis a gazdaság és az egyéb alrendszerek esetében igencsak különböző. A gazdaságnál a formális mozzanat elkülönül a szubsztantív mozzanattól, önállósul vele szemben.[11] A pénzmédium termelése minőségileg más, mint az anyagi javak termelése. Marxot idézve, a csereérték és a használati érték termelése olyan különbséget rejt magában, amely az ellentétig jut el[12]. A pénzmédium általánosságában az anyagi javak különössége kihunyt. Ugyanakkor a pénz mint a csereérték önállósulása bármely tetszőleges használati érték különösségét megelevenítheti, mint a használati értékekre való vonatkozás, amely a pénz és az áru cseréjében ölt testet. Az anyagi javak termelése leválasztható a pénzmédiumtól, az előbbi lehetséges az utóbbi nélkül is. Megfordítva azonban ez nem áll: a pénzmédium mindig feltételez valamilyen szubsztantív tevékenységet mint rajta *kívül* álló vonatkoztatási alapot.

A többi alrendszernél a szubsztantív és a formális aspektus nem önállósul egymással szemben. Így például a tudomány esetében mondhatjuk azt, hogy a szubsztantív vonatkozás a konkrét ismeretek termelése, a formális vonatkozás a konkrét ismerettermelés általánossága, és így logikailag ettől külön választható, e különválasztásnak azonban határai vannak. A tudományos javak termelésének szubsztantív mozzanata nem választható el a tudomány alrendszerének az igaz/hamis értékduál szelekciós mechanizmusában testet öltő formális aspektusától: az igaz/hamis kódra vonatkoztatás az ismeretszerző tevékenység része — az igaz/hamis értékduál működtetése maga is ismerettermelés. A tudomány alrendszerének formális oldala, bináris kódként szelektáló médiuma *nem közömbös* a szubsztantív oldal konkrét vonatkozásai iránt, s ezért a formális oldal *nem önállósulhat* a szubsztantív oldallal szemben.

A gazdasági és nem-gazdasági alrendszerek e különbsége magyarázza azt a módot, ahogyan a gazdaság formális mozzanata, a pénzmédium, kiterjeszti hatalmát a szellemi termelés szféráira, a tudományra és a művészetre. A tudomány és a művészet áruvá válása, ami akkor következik be, amikor a tudományos ismereteket és a műalkotásokat a piac közvetíti a tudomány és a művészet termékeinek fogyasztóihoz, kiterjeszti a gazdaság formális mozzanatának, a pénznek az érvényességét a tudomány és a művészet szférájára.

A gazdasági alrendszer szerkezeti sajátosságának megfelelően azonban a pénz hatalmának kiterjesztése a szellemi termelés területére nem érvényteleníti ezen alrendszerek értékduáljainak működését. Hiszen a gazdaság a formális és szubsztantív mozzanat, vagy ismét Marxszal szólva a csereérték és a használati érték közömbösségére

épül[13], s ez a szerkezet reprodukálódik akkor is, amikor a csereérték túllép az anyagi termelés szféráján. A tudományos és művészeti tevékenységek áruvá válása a gazdasági és a tudományos, művészeti alrendszerek médiumainak kölcsönös közömbösségét, és így a gazdasági és nem-gazdasági alrendszerek elkülönülését, önmagába záródását tartja fenn és termeli újra. Az árszabályozó piac pénzmédiuma közömbös a tudományos és művészeti termékek iránt, amelyeket önmaga szubsztantív hordozójaként konstituál, s így közömbös a tudomány és a művészet médiumai iránt, amelyek számára a szubsztantív oldalon jelennek meg.[14] A gazdasági alrendszer médiumának behatolása a tudomány és a művészet szubsztantíve meghatározott alrendszereibe a formális oldalon álló pénzmédium sajátosságainak megfelelően nem veszélyezteti, hanem inkább érvényben hagyja a tudomány és a művészet médiumainak önállóságát. Ugyanakkor az árszabályozó piacon működő pénzmédium *nem teremti* e nem-gazdasági médiumok önállóságát. E vonatkozásban a *közvetlenül* meghatározó szerep a politikáé.

A társadalmi alrendszerek piaci finanszírozása és a politikai alrendszer

A társadalmi alrendszerek önállósodása, a különböző társadalmi tevékenységek elkülönült médiumok körüli szerveződése feltételezi a hatalom médiumának lehúzódását az egyéb társadalmi szférákról, vagy másképpen fogalmazva, feltételezi magának a hatalomnak más médiumoktól elkülönülő médiummá koncentrálódását. A politika médiuma, a hatalom, csak meghatározott feltételek mellett tanúsít a pénzhez hasonlóan közömbösséget azoknak az alrendszereknek az értékduáljai iránt, amelyekbe behatol. A politika nem csupán kiegészíti más szubsztantív alrendszerek médiumait, mint a pénz, hanem megkísérelheti *helyettesíteni* azokat. A politika alrendszerré önállósodása a strukturális előfeltétele a többi társadalmi alrendszer folyamataiba való politikai beavatkozásnak. Ez a beavatkozás mindaddig hozzájárul a társadalmi alrendszerek elkülönülésének fenntartásához, ameddig nem számolja fel az egyes médiumok belső folyamatokat koordináló szerepét, ameddig nem kísérli meg a politika médiumával helyettesíteni a többi alrendszer médiumait. A politikai alrendszer kiterjedését más társadalmi alrendszerekre csak a politikai alrendszeren *belül* lehet korlátozni. A politikai alrendszer a politika eszközeivel állapíthatja meg és tarthatja fenn a kifelé irányuló hatalom beavatkozásának korlátait.

Mindez azt jelenti, hogy a társadalom nem-politikai alrendszereinek önállósága közvetlenül a társadalom politikai alrendszerétől függ: ezt az önállóságot közvetlenül a politika veszélyezteti. Éppen ezért a nem-politikai alrendszerek önállóságának közvetlen garanciáit nem kereshetjük a pénzmédiumnak, az árszabályozó piacnak a nem-gazdasági és nem-politikai alrendszerekre való kiterjesztésében: a közvetlen garanciák a politikai rendszer belső szerkezetében, személyi és intézményi viszonyaiban, kifejlett formájában a politikai demokrácia intézményesülésében találhatók. Ugyanakkor a piac kiterjedése más alrendszerekre, vagy éppen a piac jelenlétének hiánya nem független a társadalmi alrendszerek autonómiájának lététől vagy hiányától. Vegyük példaként a

tudományt. Ha a politika médiuma korlátozni, helyettesíteni törekszik a tudomány médiumát, azaz fenyegeti a tudomány autonómiáját saját szelekciós mechanizmusának működtetésében, akkor valószínűleg nem engedi át a piacnak a tudomány gazdasági erőforrásainak elosztását, noha a piacot is felhasználhatja a maga céljaira, ha képes a keresleti oldalt dominálni. A politika meghatározó szerepe a keresleti oldalon ugyanakkor önmagában még nem jelenti a tudomány autonómiájának visszavételét (gondoljunk az állam monopolszerepére a hadiiparral kapcsolatos K+F keresleti oldalán az USÁ-ban). Ha pedig a politika nem kívánja korlátozni a tudomány önállóságát, akkor nagy valószínűséggel nem zárja ki a piacot pl. a tudomány számára szükséges gazdasági erőforrások elosztásából.

A tudomány számára szükséges gazdasági eszközök piaci elosztása azonban még önmagában nem biztosítéka annak, hogy a tudományos tevékenységek koordinációja és szelekciója kizárólagosan vagy meghatározó módon az igaz/hamis értékduál köré szeveződik. A tudomány alrendszere akkor teljesen autonóm, ha (1) a reputáció rangsorának kialakulása és változása csupán a tudományos közösség értékítéletei által meghatározott igaz/hamis értékduálra vonatkoztatott, és ha (2) a tudomány számára szükséges gazdasági erőforrások elosztása az autonóm reputáció rangsorához igazodik. E (2) számú feltétel olyan elvonatkoztatás, amely tiszta formájában a valóságban nem érvényesül, hiszen a gazdasági erőforások elosztása sok esetben nem a tudományos reputációt, hanem a tudományos eredmények feltételezett gyakorlati hasznosíthatóságát követi, s e két dolognak nem kell egybeesnie. Ez a megkülönböztetés azonban közömbös a tudomány állami vagy piaci finanszírozásának dichotómiájával szemben, hiszen mindkét finanszírozási formát egyaránt érinti, ezért ettől a problémától a továbbiakban eltekintünk.[15]

Az első feltétel akkor teljesül, ha a politika nem avatkozik be a reputáció rangsorának kialakulási folyamatába, ha nem próbálja meg korlátozni, fellazítani vagy éppen felfüggeszteni a reputációs rangsor felépülésének az igaz/hamis értékduálra vonatkoztatottságát. A második feltétel akkor teljesül, ha a piaci keresletben és/vagy a politikai erőforráselosztásban megnyilvánuló társadalmi preferenciák egybeesnek a reputáció rangsorával vagy igazodnak ahhoz. Az első feltétel teljesülése csupán közvetve függ a második teljesülésétől, míg a második feltétel teljesülése közvetlenül feltételezi az első teljesülését. A tudomány autonómiája szempontjából tehát a két feltétel nem egyenlő súlyú, az első feltétel jelentősége a nagyobb. Így a tudomány autonómiája elsősorban a tudomány és a politika alrendszereinek viszonyától függ. A második feltétel teljesülésének hiánya ugyanakkor hosszabb távon torzíthatja a reputációban megtestesülő értékrendet, és ezen keresztül a tudomány koordinációs és szelekciós mechanizmusának autonómiáját.

Azt gondolhatjuk, hogy a tudomány piaci finanszírozása inkább biztosítja a tudomány autonómiáját, mint a politikai redisztribúció, mert a bürokratikus eljárások önkényességét és a politikai racionalitás önállósulásának veszélyét kerüli el azzal, hogy az anonim piaci mechanizmusra bízza a tudomány számára szükséges erőforrások elosztását.

E gondolatmenet előfeltételezi a második feltétel teljesülését, azt, hogy a piaci kereslet mögött meghúzódó fogyasztói preferenciák megegyeznek a reputációban megtestesülő rangsorral vagy igazodnak ehhez. A tudománnyal kapcsolatos fogyasztói preferenciák azonban nem a piacon alakulnak ki, a piac nem hozza létre e preferenciákat, hanem csupán pénzformát ad nekik. A tudomány piaci értékelése igazodhat a tudománynak a reputáció rangsorában adott belső értékléséhez, de el is térhet ettől. Adódhat olyan eset, amikor a tudomány piaci finanszírozása a tudomány autonóm értékelési folyamatában kialakuló reputációs rangsorral ellentétes, például a politika által meghatározott értékhierarchiát közvetít és érvényesít. Ez bekövetkezhet olyan időszakokban, amikor a társadalom kulturális élete átpolitizálódik, s ez az átpolitizáltság a tudományos piac fogyasztóinak értékpreferenciáiban is megjelenik. Elképzelhető persze, hogy ilyen esetben a tudományos értékelés szférája is átpolitizálódik, ez megtörténhet a tudomány politikával szemben intézményesített autonómiájának csökkenése nélkül is, s ezt az átpolitizáltságot a piac nem tudja megakadályozni, sőt, e folyamatot a maga eszközeivel erősíti. E példával nem vonjuk kétségbe a piaci mechanizmusnak a tudomány autonómiáját szolgáló szerepét, csupán azt állítjuk, hogy ez a szerep nem feltételek nélkül, nem általában igaz.

A fogyasztói preferenciák igazodása a tudományos reputációban megtestesülő rangsorhoz konkrét feltételek létezéséhez kötött, mivel a reputáció kialakulásának mechanizmusa nem azonos a fogyasztói preferenciák kialakulásának mechanizmusával. *Így a meg-nem-felelés lehetősége strukturálisan adott.* A másik oldalon pedig, bár a tudomány redisztribúción keresztül megvalósuló politikai finanszírozása nagy valószínűséggel életre hívja a reputációtól eltérítő bürokratikus torzulásokat, ha biztosított a reputáció autonóm, a tudományos közösség által meghatározott rangsora, akkor ez korlátok közé szorítja a politikai elosztás preferenciáinak lehetséges eltérését a reputáció rangsorában testet öltött értékrendtől.

Kettős racionalitás?

Beszélhetünk-e a gazdaságon és politikán kívüli (szubsztantív értelemben vett) társadalmi alrendszerek esetében kettős racionalitásról? Ha a kettős racionalitás azt jelenti, hogy az ezekhez az alrendszerekhez tartozó tevékenységek nem csupán saját médiumuk, hanem legalábbis részben a pénz szabályozása alá is esnek, akkor a kérdésre igennel válaszolhatunk. Ha a kettős racionalitás azt jelenti, hogy a pénz behatolása ezekbe az alrendszerekbe az, ami megszilárdítja és fenntartja a vonatkozó médiumok önállóságát, akkor a kérdésre adott válaszunk: nem. Hiszen a szóban forgó alrendszerek autonómiáját közvetlenül nem a gazdaság médiumával való összekapcsolódásuk biztosítja, hanem a politikától való függetlenségük, s ezt csupán a politikai alrendszer konstituálhatja. Persze igaz az, hogy az elkülönült politikai rendszer logikailag feltételezi a gazdaságnak az árszabályozó piac uralma alá való vetését, árugazdaságként történő önállósodását. A pénzmédium kifejlődése e közvetítéssel jelentős szerepet játszik az egyéb társa-

dalmi alrendszerek elkülönülési folyamatában. A társadalmi alrendszerek önállósodásának folyamatában tehát a gazdaság *és* a politika alrendszereinek elkülönülése szolgál alapul az egyéb társadalmi alrendszerek önállósulásának, illetve autonómiájuk megszilárdulásának.[17] E két alrendszernek kitüntetett szerepe van a modern társadalom struktúrájának kialakításában és fenntartásában. A tőkeviszonyon alapuló piacgazdaság evolúciója hozza magával önmaga strukturális megfeleléseként azt az elkülönült politikai rendszert, amely ezt az elkülönülést hosszabb távon — átmeneti időszakoktól és esetektől eltekintve — a politika demokratikus uralmi technikái révén intézményesíti, s ezzel a többi — nem-gazdasági — alrendszer autonómiájának politikai feltételrendszerét is biztosítja. E kérdéskör szempontjából az egyes elkülönült — nem-gazdasági és nem-politikai — társadalmi alrendszerek finanszírozásának problémája olyan kérdés, amely a társadalmi alrendszerek differenciálódásának leírására kidolgozott makroszociológiai fogalmakkal nem válaszolható meg egyértelműen: a finanszírozás kérdéseire adott válaszok nem dedukálhatók kényszerítő erővel és segédváltozók felvétele nélkül a makroszociológiai fogalmi hálóból. A gazdaságon kívüli társadalmi alrendszerek finanszírozásának kérdése a makroszociológiai fogalmak által kifeszített kereten belül jelentkező olyan speciális probléma, amelynek megoldásához azért nem elégséges e fogalmak használata, mert ezek csupán mind a piaci, mind a politikai (redisztributív) természetű finanszírozás *általános* feltételeit határozzák meg. Annak eldöntése, hogy például az elkülönült tudomány, művészet teljesítőképességének növekedése, e teljesítőképesség feltételéül szolgáló autonómia megőrzése, milyen finanszírozási módot igényel, az e kereten belül mozgó, de e keret által kizárólagosan nem meghatározott konkrét viszonyok figyelembevételével dönthető el.

Jegyzetek

[1] A luhmanni rendszerelméletről, ezen belül a szimbolikusan generalizált médiumok fogalmáról vö.: Pokol 1987

[2] „...néhány társadalmi alrendszer vonatkozásában az önálló, saját értékelési kódot intézményesítő mechanizmusok mellett az *adott szférák sajátos piaci racionalitásának is működnie kell*: az egyetemi piacnak, tudományos piacnak, művészeti piacnak, sportágakon belüli piacoknak, másrészt az egyetemi és tudományos szférán belüli sajátlagos értékelési mechanizmusoknak, a művészeti szféra belső értékelésének, a sportszférán belüli sajátlagos értékeléseknek, és a két értékelési mechanizmus *együttes hatása* biztosítja a tudomány, a művészetek, a sport etc. önszerveződésének lehetőségeit" (Pokol 1988: 14).

[3] „A gazdálkodó társadalmakat, vagy a társadalmakon belül elkülönült gazdasági rendszereket, éppen úgy mint a társadalmi rendszereket általában, olyan rendszerekként kell felfogni, amelyek a cselekvéseket a kommunikációk alapján határozzák meg. Ezért sem a szóban forgó erőforrások, sem a részt vevő személyek pszichológiai állapota nem eleme vagy alkotórésze a rendszernek. Ezek a rendszer környezetének elengedhetetlen mozzanatai. Ezekről kommunikálnak, és a kommunikáció a maga részéről anyagi és pszichikai elemeket vesz igénybe. A kommunikáció e környezet nélkül nem lenne lehetséges. A szóban forgó rendszerképződés azonban kizárólag magának a kommunikatív történésnek a szintjéhez tartozik" (Luhmann 1988: 14).

[4] Polányi definiálja így a gazdaságot mint szubsztantív kategóriát (Polányi 1976: 237).

[5] „A termelés csupán akkor gazdaság, a csere csupán akkor gazdaság, ha költségek keletkeznek, illetve a fizetés formáját öltő ellentételezés történik. Ez a folyamat ekkor az utalások olyan kontextusát hozza létre, amely javakra és szolgáltatásokra, a rendszeren kívüli következményekre vonatkozik;..." (Luhmann 1988: 14).

[6] „A zárt rendszerek csak nyitott rendszerekként lehetségesek, az önmagára-való-vonatkozás együtt jár a másra-való-vonatkozással." (Luhmann 1988: 15). „A társadalom mindig a kommunikáció történései révén jön létre és reprodukálja önmagát. Ezért sem a társadalom környezetében, sem a társadalom környezetével nem jöhet létre kommunikáció. Ennyiben a társadalom mint kommunikációs rendszer zárt rendszer. Ez a rendszer azonban csupán egy környezetben lehetséges, mindenekelőtt a szerves életnek, a fizikai materializációnak, a napok és atomok evolúciójának köszönhetően. A társadalom tudatában van e helyzetnek, minthogy önmagát nyitott rendszerként hozza létre. A társadalom *valamiről* kommunikál — olyan témákról, amelyek vagy környezetét, vagy önmagát, vagy az éppen folyó kommunikációt érintik" (Luhmann 1988: 50).

[7] Az általánosítás lehetőségét Pokol Béla egy kérdés formájában villantja fel: „És talán át lehetne vinni a *használati érték* ... illetve csereérték ... kettősét e szférából a tudomány, a művészet stb. kettős racionalitásának megértéséhez?" (Pokol 1988: 20).

[8] A termelés fogalmát szélesen értelmezzük, a dolgok elsajátítási és elhelyezési mozgásaként (Polányi 1976: 288), vagyis azonosnak tekintjük a gazdaságnak Polányi által adott szubsztantív meghatározásával.

[9] A reálszféra–szabályozási szféra megkülönböztetés Kornaitól (1971) származik.

[10] Adódhat a kérdés: a luhmanni renszerelméletnek és Polányi kettős gazdaság felfogásának a keresztezése nem a parsonsi elmélet felé vezet-e vissza? A kérdés jogos, hiszen az alrendszerek fogalmának kiegészítése a szubsztantív mozzanattal azt jelenti, hogy a rendszerelmélet kiválik a kommunikáció fogalmára épülő elméleti keretből, márpedig ez az egyik olyan elem, amely elválasztja a parsonsi és a luhmanni rendszerelméletet egymástól. Másrészt viszont Parsonsszal szemben változatlanul Luhmannhoz közelíti eljárásunkat az az előfeltételezett módszertani kiindulópont, amelynek értelmében a társadalmi alrendszerek nem analitikus fogalmi konstrukciók, hanem valóságosan létező képződmények.

[11] A pénznek pénzáruból pénzjellé fejlődése történetileg is megragadhatóvá teszi ezt az önállósodási folyamatot.

[12] „Annak az egyszerű ténynek, hogy az áru kettősen létezik, egyszer mint meghatározott termék, amely a csereértékét a maga természeti létezési formájában eszmeileg tartalmazza (látensen tartalmazza), és azután mint megnyilatkozott csereérték (*pénz*), amely megint levetett a termék természeti létezési formájával való minden összefüggést, ennek a kettős *különböző* létezésnek tovább kell mennie a *különbségig*, a különbségnek az *ellentétig* és *ellentmondásig*" (Marx 1972: 65).

[13] Vö.: „Valójában ami dologilag a használati értékek különbözőségeként, az folyamatszerűen a használati értékeket létrehozó tevékenység különbözőségeként jelenik meg. A csereértéket szülő munka, mint olyan, amely közömbös a használati értékeknek a különös anyaga iránt, ezért közömbös magának a munkának a különös formája iránt is" (Marx 1965: 13. Vö. még Papp 1985: 163–184.)

[14] E közömbösségnek természetesen határai vannak, hiszen egy adott áru csereértéke, legyen ez anyagi jószág, tudományos vagy művészeti produktum, csak akkor váltható pénzre, ha az adott áru valóságos használati értéket képvisel. A közömbösség úgy értendő, hogy a pénztermelés természete nem kényszerít idegen logikát a használati érték termelésére, ellenkezőleg, minél inkább igazodik a termelési folyamat az adott használati érték saját természetéhez, annál jobban szolgálhatja a pénztermelés saját természetét.

[15] Az adott összefügésben csupán a tudomány autonómiájának a rendszerelmélet szintjén megfogalmazható összetevőivel foglalkozunk. Ez együtt jár a vizsgált téma komplexitásának további redukciójával is. A tárgyalás kereteit ugyanis szétfeszítenék olyan kérdések, amelyek a tudománnyal kapcsolatos preferenciák keletkezésére, a tudományos alkotók és a tudományos közösség viszonyára, a reputációs rangsor kialakulásának szociológiai problémáira stb. vonatkoznak.

[16] Erre a logikára épül Pokol (1988) érvelése.

[17] Ez az összefüggés logikai és nem történeti kapcsolatként értelmezendő. Történetileg a gazdasági és a politikai alrenszer önállósodási folyamatát megelőzhette vagy kísérhette más társadalmi alrendszer önállósodási folymata.

Hivatkozások

Kornai János 1971, *Anti-equilibrium.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Luhmann 1988. *Die Wirtschaft der Gesellschaft.* Suhrkamp

Marx, K. 1965. *A politikai gazdaságtan bírálatához.* Marx Engels Művei (MEM) 13, Budapest

Marx, K. 1972. *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai.* I. rész, MEM 46/I, Budapest

Papp Zsolt 1985. *Konszenzus és kihívás.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó

Pokol Béla 1987. A funkcionalista rendszerelmélet kibomlása. Talcott Parsons és Niklas Luhmann társadalomelméletének kategóriáiról. In: Csepeli György–Papp Zsolt–Pokol Béla: *Modern polgári társadalomelméletek.* Budapest: Gondolat Kiadó

Pokol Béla 1988. „A társadalmi alrendszerek kettős racionalitása", *Valóság,* 4.

Polányi Károly 1976. *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet.* Budapest: Gondolat Kiadó

Hadas Miklós

AZ ARAB SZOCIOLÓGIAI TÁRSASÁG KONFERENCIÁJÁRÓL

Hammamet, Tunézia, 1993. március 29–31.

„L'image de l'autre", azaz a másikról alkotott kép volt a címe és fő témája a tunéziai Hammametben 1993. március 29–31 között megrendezett konferenciának. Szervezője az Arab Szociológiai Társaság, mely a Mauritániától Jemenig terjedő arab világ mintegy 200 millió lakosának egyetlen ilyen jellegű szervezete. A Társaság főtitkára és motorja a mi fogalmaink szerint leginkább kultúrszociológusnak tekinthető fiatal *Tahar Labib*, a tuniszi egyetem „animation culturelle" (kb. népművelés) tanszékének vezetője, aki a konferencia tudományos, személyközi, tudománypolitikai és politikai vonatkozásait tekintve is kitűnően állta a sarat.

A mintegy 160–170 résztvevő fele érkezett az arab világból, másik fele pedig Európából, azaz az arab fogalmak szerinti Nyugatról. A legnépesebb természetesen a tunéziai gárda volt, de jó néhány kutató jött a másik két maghreb (nyugati arab) országból, Marokkóból és Algériából. Számottevő volt az egyiptomi, libanoni és palesztin jelenlét is. Többeknek meglepetést okozott, hogy volt egy-egy kutató Irakból (akit egyébként kitüntetett szeretettel fogadtak) és Líbiából.

Ami a nyugati résztvevőket illeti: a franciák voltak a legtöbben, őket az olaszok, spanyolok és svájciak követték. Mint minden konferencián, holland is akadt néhány. Kelet-Európát hat orosz, két lengyel, egy cseh, egy „jugoszláv" (azaz szerb) és személyemben egy magyar képviselte. Elgondolkodtató, hogy az angolszász világ gyakorlatilag nem jelent meg a konferencián. Nagy-Britanniából senkit nem érdekelt a rendezvény. A legnagyobb név, a programban előzetesen szereplő amerikai J. C. Alexander távolmaradása után pedig az Egyesült Államokból csupán egy ott élő arab kutató jött el. Összességében elmondható, hogy igen kevés ismertebb nyugati szociológus jelent meg Hammametben. A szakmai elitet a német Wolfgang Fritz Haug és a francia Daniel Bertaux képviselte...

A nyugatiak előadásai különösebb meglepetést nem okoztak. Elméleti fejtegetésekre kevesen vállalkoztak. Akik pedig igen (mint például a finn Vilho Harle), számíthattak a publikum leplezetlen ásítozására, mocorgására, zajongására. Sok kutató több-kevesebb empíria alapján arról beszélt, hogy országukban nem szeretik az arab bevándorlókat. Jobb esetben e negatív attitűdök, „előítéletek" okaival kapcsolatos hipotézisek is megfogalmaztattak.

Más (elsősorban francia vagy frankofon) résztvevők, jobban ismervén hallgatóságuk érzékenységét és kultúráik interakcióinak történelmét, a volt gyarmatosítók túlhang-

súlyozott bűntudatával fogalmazták meg a kulturális és etnikai tolerancia, a másság tiszteletének tudományos és állampolgári követelményét és ítélték el a „nacionalista és rasszista pestis" európai újjászületését, alkalmasint szellemes elemzését is adva a nagy médiák rasszista előítéleteket generáló nyelvi és képi üzeneteinek. (Időközben azonban egy-egy pillanatra elfeledkeztek szerepükről. Például amikor a föntebb már említett francia szociológus, a Nemzetközi Szociológiai Társaság egyik vezető funkcionáriusa, ünnepélyes zárszavában így fogalmazott: „jöjjenek jövőre a szociológiai világkongresszusra, hiszen önök *már* vannak azon a szinten!".)

Az európai előadók harmadik csoportja saját országuk, illetve régiójuk „másságként" értelmezett problémáiról beszélt (Ossiek és Wessiek Németországban, kisebbségek Oroszországban, város és vidék ellentéte Spanyolországban, stb.). Előadásaikat az egzotikumnak kijáró udvarias érdektelenség fogadta.

Az európai résztvevő többszörösen is kirekesztett volt a konferencián, hiszen csak áttételesen és töredékesen informálódhatott a folyosói és esti arabközi kommunikációk érdemi tétjeiről. Sokszor az is komoly erőfeszítésbe került, hogy egy csupán arabul jelzett szekció előadásainak címét előzetesen megtudhassa (az aznapi programok többnyire csak este, utólag kerültek európai nyelven is kihirdetésre, aminek köszönhetően a konspiratívabb késztetettségű kelet-európaiak különféle gyanúiknak adtak hangot, ám tapasztaltabb latin kollégáik megnyugtatták őket: ez nem tudatos manipuláció, csupán egy mediterrán rend). Szó ami szó, az embernek néha kétségtelenül olyan érzései támadtak, hogy *vatta funkció*t van hivatva betölteni, ám amikor egyedüli nemarabként megjelent egy-egy szekcióülésen, kellemesen kellett csalódnia: többnyire akadt készséges, *fülbesúgó* fordító. Így tehát összességében elmondható: rendkívül érdekes és tanulságos benyomásokat, ismereteket és ahá-élményeket lehetett szerezni e néhány nap alatt.

Ami az ahá-élményeket illeti: azt az ember már korábban is sejtette, hogy arabokkal kapcsolatos nézetei enyhén szólva is elnagyoltak, előítéletesek. Mégis, egy arab országba kellett eljönni ahhoz, hogy valóban átélhesse, tapasztalhassa: *az arab világ nem egyenlő az iszlám világgal!* Nem egyenlő, mivel kétszázmillióból sok millióan egyáltalán nem tartoznak vallási felekezethez. Nem egyenlő, mivel (elsősorban a Közel-Keleten) tízmilliós azok nagyságrendje is, akik arabként keresztények. És nem egyenlő, mivel nem csupán az arabok ősi ellenségei, a törökök és a perzsák tartoznak az iszlám világba, hanem ázsiai tömegek is.

Egy másik ahá-élmény annak fölismerése volt, hogy az arabok nem tekinthetők a mi fogalmaink szerint egységes népcsoportnak, ha tetszik rasszsnak. Látni kellett, hogy a számunkra leginkább fekete afrikainak tűnő beduin és az európaitól nem megkülönböztethető szíriai és a közöttük létező számtalan árnyalat önmagát egyaránt arabként azonosítja. A „mi az arab" kérdésre tehát viszonylag egyszerű válasz adható. Arab az, aki arab nyelven beszél, aki az arab kultúra hordozója. Mindehhez persze hozzá kell tennünk: e nyelvi-kulturális entitás léte a gyűlölt és csodált Nyugat történelmi szerepének is köszönhető. Sokszor és sokan megfogalmazták a konferencián: ha nincs Napóleon, brit és francia fennhatóság, Izrael, Öböl-háború stb., a pánarab identitás és

szolidaritás sem marad fönn és erősödik tovább. Ily módon azonban a kulturális egységesedés tendenciái mintegy „történelmi szükségszerűségként" váltak hangsúlyossá, s az egyes arab kultúrkörök szellemisége, mentalitása között csupán stíluskülönbségek alakultak ki.

(Pongyola a fogalmazás, tudom. Sajnos azonban nincsenek pontosabb terminustechnicusaim, hiszen tárgyi tudásom csekély: néhány előadásra, cikkre, beszélgetésre és benyomásaimra támaszkodhatom csupán. Mindenesetre rendkívül érdekes volt tapasztalni, hogy az inkorporálódott viselkedési jegyek európai szemlélő számára szinte fölismerhetetlen distinkciói alapján /nyelvjárás, beszédstílus, öltözködés, külső megjelenés, kedély(!) stb./ milyen pontosan azonosítja az egyik arab a másikat, miközben együvé tartozásuk egy pillanatra sem kérdőjeleződik meg. És néhány nap elteltével mintha már én is franciásan cinikusnak láttam volna az algériait, arisztokratikusan ironikusnak az egyiptomit, meditatívabb késztetettségűnek a szíriait és olaszosan túlfűtöttnek a libanonit. Azaz: a korábban brutálisan leegyszerűsített arab-képem kulturális szimbólumok automatikus működésbe lépésének köszönhetően differenciálódni kezdett.)

E kulturális közegben a szociológia egy félellenzéki értelmiségi csoport impresszionisztikus diskurzusa. Félellenzéki az arab szociológus, amennyiben egy európai gyökerű modern tudományág képviselőjeként szemben áll az elsősorban a művészet (s azon belül is főleg a költészet) iránt vonzódó tradicionális arab értelmiségivel. Félellenzéki az arab szociológus abban az értelemben is, hogy diszciplínájának leleplező, s olykor egyenesen marxista beállítottsága jó eséllyel gyanússá teszi őt a politikusok szemében. És félellenzéki az arab szociológus azért is, mert kritikusan tekint az iszlámra, ily módon maga ellen fordítva annak vezetőit és követőit egyaránt.

Impresszionisztikus az arab szociológiai diskurzus, amennyiben nem vált le egyértelműen a mi értelmünkben fölfogott szociográfiáról, szépirodalomról, antropológiáról, történettudományról, politikáról és pszichológiáról. Föllelhetők ugyan benne olykor weberiánus vagy marxista fogalmak és hivatkozások, Durkheim neve is el-elhangzik alkalomadtán, ám e szociológia nem a diszciplínán belüli paradigmákból építkezik. Ritkák az empirikus megalapozottságú tanulmányok és a pozitivista-racionalista érvelések. A diskurzus tárgya a mi fogalmaink szerint leginkább talán politikainak vagy kulturálisnak minősíthető. Érvelésmódjában és fölhasznált módszereiben egyaránt megtalálhatók pszichológiai megfigyelések és fogalmak (föltűnően sok freudi hivatkozással!), esszéisztikus elemek, szépirodalmi referenciák, leíró történelmi összefüggések és adatok. Jellemző, hogy az európai értelemben fölfogott „értékmentesség" igénye nemigen merül föl: egy arab szociológus a legtermészetesebb módon fogalmazza meg tárgyával kapcsolatos értéktételezéseit, sőt, gyakorta vállalkozik a „helyes cselekvés útjának" kijelölésére; a messianisztikus beállítódás nem idegen tőle.

(Vegyük észre, hogy a fenti fogalomkészlet nem alkalmas a vizsgált jelenség megragadására! Használata ugyanis óhatatlanul azt sugallja, hogy az arab szociológia nemhogy egy valamirevaló tudományos paradigmának, de még egy feyerabendi anar-

chikus pozíciónak sem felel meg — következésképpen a *mi tudományosságunk*nál alacsonyabbrendű valami.

Ám lassan az eurocentrikus intellektuális kolonializmussal! Az arab gondolkodás ugyanis valami alapvetően más dolog. Máshol vannak súlypontjai, hangsúlyai, mások a tradíciói, a referenciái. Mi, európaiak, megsejthetünk valamit e tradícióból, ráérezhetünk az ízére, de a jelentéstartalmakat képtelenek leszünk a maguk kontextusában fölfogni. Mit tudunk mi egy arab szöveg nyelvi szintjeiről? Mit az idézetként beemelt elemek konnotációiról?)

Ha csoportosítani kívánjuk a konferencia arab előadásainak tematikáját, először az tűnik szemünkbe, hogy mindössze kettő olyan akadt, amelyben az „egyik" és a „másik" fél is arab lett volna. Ám ezekben az esetekben is egy adott társadalmon belüli osztálykülönbségekről volt szó (a kairói Ali Fahmi például az egyiptomi effendik, azaz állami kishivatalnokok és a „plebsz" közötti reciprok gyanúsítgatási mechanizmusokról beszélt igen szellemesen és élvezetesen). Olyan előadás azonban egyáltalán nem volt, mely a különböző államokban élő arabok egymásról kialakított képével foglalkozott volna.

Az arab kutatók három jelenséggel szemben nyilvánultak meg előadásaikban többé-kevésbé egységesen. Némileg talán meglepő módon az egyik ilyen az iszlám volt. Több előadás is foglalkozott az iszlám (értsd: a fundamentalista iszlám mozgalom) által kialakított Nyugat-képpel, leleplezni igyekezvén annak „manipulatív", „leegyszerűsítő", „ideologikus", „szolipszista", „előítéletes", „felszínes", „az elutasítás ördögi körében mozgó" (stb.) jellegzetességeit. (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy akadt olyan előadás is, amely az Iszlám Mozgalom Nyugat-képét „összetettnek", „megalapozottnak" tartotta, s a mozgalomról kialakult negatív véleményért a vele szemben álló arab „értelmiségieket", „kutatókat", „írókat" tette felelőssé.)

Izrael állam szerepe, az izraeliek arab-képe illetve az arabok zsidóképe volt a másik jelenség, amelyet illetően viszonylag egybecsengő álláspontokat lehetett hallani. Ezek szerint az izraeliek arab-képére lényegében ugyanaz jellemző, mint az iszlám fundamentalizmus Nyugat-képére vagy az európai médiák, illetve közvélemény arab-képére: a „leegyszerűsítő előítéletesség", a „tájékozatlanság", a „manipulatív jelleg". Több előadás is foglalkozott e téma kapcsán azzal, hogyan is jelennek meg az izraeli médiákban az arabok, s hogy e reprezentáció hogyan járul hozzá az előítéletek újratermelődéséhez.

A legtöbb arab kutató szerint ugyanakkor az arabok világosan megkülönböztetik egymástól a zsidókat, akiket „fivérüknek" tartanak, és Izrael államot, amelyet egyértelműen a nyugati kolonializmus legveszélyesebb előretolt bástyájaként azonosítanak. Az arabok zsidókról alkotott képét tárgyaló előadások szinte kivétel nélkül történetiek voltak, s azt igyekeztek bemutatni, hogy a Korán vagy az arab irodalom differenciált és a zsidókat kedvező színben bemutató képe hogyan alakult át egyes történelmi események hatására (első világháború, Izrael állam létrehozása, a 67-es izraeli–arab háború, az Öböl-háború).

Egyetlen kérdésben sem volt tapasztalható olyan összhang az arab résztvevők között, mint az Öböl-háború megítélésében, amit csaknem valamennyien a „militáns nyugati imperializmus" föléledéseként definiáltak. A legtöbben stratégiailag is teljesen elhibázottnak ítélték a nyugati szerepvállalást, mondván, hogy az Irakot megtámadók nem számoltak a föléledő iszlám fundamentalizmus beláthatatlan bumeránghatásával. „Arról nem is beszélve" — fogalmazta meg egyikük —, „hogy a Nyugatnak sikerült egy Szaddam Huszein-féle paranoid diktátorból arab Garibaldit faragnia".

A konferencián leggyakrabban elemzett „másik" az arab világ által ellentmondásosan megítélt Nyugat, azaz Európa volt. Az arabok szemében a Nyugat az etalon, amihez képest, amivel szemben igyekeznek meghatározni önmagukat. A Nyugat a kolonializmus, a modernizáció, a technika, a tudomány, a jövőirányultság, az elidegenedés, a kereszténység, a laicitás, a ridegség, amely szemben áll a függetlenséggel, a tradícióval, a múltirányultsággal, a meghittséggel, az arab szellemmel, az iszlám vallásossággal, az arab melegséggel. A Nyugat racionalizálja az irracionálisat, katonai és kulturális invázió révén saját képére akarja formálni az egész harmadik világot (amire jó példa az arab óvárosok, medinák marginalizációja a Nyugat által átstrukturált arab városszerkezetekben). A Nyugat leegyszerűsíti, önmagához méri és ezáltal alacsonyabb rendűnek ítéli az arab kultúrát.

„De vajon az iszlám-arab kultúra differenciáltan látja-e a Nyugatot" — teszi föl a kérdést Tahar Labib. „Azt mondhatjuk, hogy a gyarmatosító a maga nézőpontja révén behatárolta, hogyan láthatja az arab önmagát és a másikat: a gyarmatosított arab többé nem ugyanúgy észlelte önmagát, mint annak előtte; kevesebbé vált, ám ezáltal a másik is visszavonhatatlanul az ellensége, jóllehet gyakorta csodált ellensége lett. A gyarmatosításból következően az arab nép történelme a másikkal szemben és nem a másikkal együtt megélt történelem volt. Ebből adódik, hogy mind a másikról, mind önmagunkról egy statikus képet alakítottunk ki."

„Mi a *feladatunk* ebben a helyzetben?" — kérdezi Labib. „Az, hogy igyekezzünk mi is változtatni a másikról kialakított statikus képünkön" — hangzik a válasz. „Legyünk önkritikusak, és tudatosítsuk magunkban, hogy a ránk vonatkozó nyugati kép a mi Nyugat-képünk reciproka, tükörfordítása. Ne feledjük, hogy a másság észlelése igenis történelmileg kondicionált. Használjuk tehát a másik fogalmát többes számban: vegyük észre, hogy a másik másokból áll, s akkor talán számíthatunk arra, hogy bennünket is differenciáltabban észlelnek majd."

Vagy ahogy az iraki Sayar El-Jamil megfogalmazta: „Hogyan teremthetjük meg saját jövőnket? Tisztában kell lennünk azzal, hogy a tudomány, a technológia és a gazdaság nélkülözhetetlenek számunkra. A *nyugatosság* (l' occidentalisme) nagy hasznunkra lehet a jövőben, ha képes lesz helyettesíteni az utánzásként, csodálatként, európaizálásként, kivándorlásként, menekülésként, stb. fölfogott *nyugatosodás*t (l'occidentalisation). A nyugatosság nemcsak összehasonlítási alapul szolgálhat számunkra, hanem olyan kritikai eszközként is, amelynek segítségével magának e kifejezésnek a tartalmát is bírálat tárgyává tehetjük. Mindenesetre az világos, hogy egyre többet kell lefordítanunk nyugati nyelvekből, egyre több nyugati tudáselemet kell elsajátítanunk,

hogy olyan eszközök birtokába kerülhessünk, amelyek révén megalkothatjuk saját Jövőnket".

Az arab és a nyugati világ kapcsolatának elemzésekor föltűnően sok előadó támaszkodott szépirodalmi alapanyagokra. Ezekben az előadásokban a regény vagy az irodalmi mű az elemzések forrása volt, nem pedig tárgya. A mű keletkezésének, befogadásának, hatásának, azaz társadalmi interakciójának kérdései gyakorlatilag nem merültek föl. „A regény" — fogalmazta meg az egyiptomi Fathi Abou-Al-Ainain — „a maga totalitásában és belső szerkezetében számos értelmezhető szociológiai jelentéstartalom hordozója, miközben természetesen a szöveg megfelelő irodalmi autonómiával is rendelkezik."

Érdekes előadásokat hallhattunk az angolszász irodalom eurocentrikus, rasszizmust megalapozó arab-képéről (R. Achour Shakespeare, Defoe, Washington és Conrad műveket elemzett), az arab regény Európa-képéről (Fathi Abou-Al-Anain), az arab-iszlám utazási irodalomról (Hussein Fahim), vagy például a bolgár születésű, de franciául alkotó Todorov kulturálisan kondicionált, bonyolult kettős énképéről (Mohammed H. Dhiab). A rendkívül fölkészült, Párizsban dolgozó szíriai katolikus George Tarabichi az arab regényekben ábrázolt, európaiak és arabok közötti szerelmi viszonyokról tartott előadást. Többek között azt is kifejtette, hogy e párkapcsolatok, amelyekben az európai szinte kivétel nélkül a nő, a kultúrák és a tradicionális nemi szerepek közötti konfliktusból adódóan csaknem mindig tragikusan végződnek.

Röviden ennyit a konferenciáról, tudván, hogy mindennek csupán a felszínén kapirgálhattam. Nem szóltam semmit a hangulatokról, az ízekről, a mediterrán zsongásról, a felszabadult zűrzavarról, a testmelegről, a térélményről, a katartikus pillanatokról, a zenékről, vendéglátóim elhallgatásairól, vallomásairól, szorongásairól — aminek köszönhetően néha ismét a hetvenes–nyolcvanas évek Kelet-Európájában érezhettem magam. Nem szóltam a tengerről, a tájról, a városokról, a sivatagról sem. Tudom, hogy kívül rekedtem, s hogy a konferencia igazi tétjeiről legföljebb homályos sejtéseim alakulhattak ki. De annyi baj legyen: ezzel is csak a kíváncsiságom fokozódott.

Somlai Péter

TÖRTÉNET A PARSONSI BIRODALOM NAGYSÁGÁRÓL ÉS UTÓDAIRÓL

Jeffrey Alexander „Twenty Lectures. Sociological Theory since World War II" (New York 1987. Columbia University Press) című könyvéről

Eredetileg kezdő egyetemistáknak, Kaliforniában tanuló „undergraduate"-knek tartotta ezeket a leckéket Jeffrey Alexander. Belőlük írta később könyvét, amelynek alcíme leghelyesebben így hangozhatna: „Bevezetés a második világháború utáni amerikai szociológiai elméletekbe".

A szerzőt a világon sok helyütt ismerik, nálunk is. Előadásokat tartott a Magyar Szociológiai Társaság két vándorgyűlésén, és az elméleti kérdések iránt érdeklődő olvasók hozzájuthattak több művéhez, az általa szerkesztett tanulmánykötetekben kívül főként terjedelmes monográfiáihoz. Ezek egyike, a *The Modern Reconstruction of Classical Thought: Talcott Parsons* (Berkeley and Los Angeles: Univ. of California Press 1983) teljes egészében Parsons életművéről szól. A másikat, a gyakran idézett három kötetes *Theoretical Logic in Sociology*-t (Berkeley and Los Angeles: Univ. of California Press 1982–1983) a szociológia klasszikusairól (K. Marx, M. Weber, E. Durkheim) írta, illetve arról a kérdésről, hogy miként kapcsolódott Parsons hozzájuk, s hogyan teljesítette ki kezdeményezéseiket.

A *Húsz lecke* is főként Parsons elméleteiről szól. Az áttekintő jellegű, terminológiai, fogalmi és történeti kérdésekben eligazító 1. előadás után *Parsons szintéziseinek* szentelte a *2–6.* leckét. A *7. lecke összefoglalja a Parsonsszal szemben fellépő irányzatokat*, illetve azt, hogy miért kellett felbomlania ennek a „többdimenziós elméletnek". Ezután a *8–9.* leckében *a konfliktuselméleteket* (főként J. Rex koncepcióját), a *10–11.*-ben G. Homans *csereelméletét* tárgyalja a szerző. Ezt követi a *12–13.* leckében a *szimbolikus interakcionizmus* (G. H. Mead, H. Blumer, E. Goffman), a *14–15.* leckében a *fenomenológia* (E. Husserl és társadalomtudományi követői) és az *etnometodológia* (főként H. Garfinkel) elemzése. A *16–17.* leckében a *„kulturális szociológiának"* nevezett irányzatot, a *hermeneutikai* megközelítéseket, elsősorban pedig Clifford Geertz kultúraelméletét tárgyalja. A *18–19.* lecke a *marxizmussal* foglalkozik, azon belül H. Marcuse életművét, főként pedig az „Egydimenziós ember"-t elemzi. Végül a *20.* lecke rövid áttekintést ad *a nyolvanas évek közepétől kialakult irányzatokról.*

E gazdag tematika ismertetését nem érdemes elaprózni. A Parsons utáni elméletekről szóló leckéket csak a szerző tudománytörténeti koncepciójának keretében említem. Némileg részletesebben méltatom viszont a mű első, Parsons elméleteiről szóló részét, illetve a „többdimenziós elmélet" jellegéről és felbomlásáról szóló elemzéseket.

„1937-ben megjelent egy rendkívüli könyv. Akkor kevesen figyeltek fel rá, pedig a legfontosabb és legnagyobb hatású szociológiai publikáció lett azt követően, hogy a húszas évek közepén kiadták Weber *Gazdaság és társadalom* című művét. Ez a könyv a *The Structure of Social Action* volt" (22. old.).

Így kezdődik Alexander könyvének 2. fejezete. De — kérdezi a szerző — vajon ki tudja, hogy miről szól ez a „rendkívüli könyv", amely sosem volt népszerű Európában, még szűkebb, szakmai körökben sem, s tegyük hozzá: Magyarországona alig ismerik. „Ki olvassa ma Parsonst?" — ismétli műve utolsó fejezetében a kérdést a szerző. Fejtegetéseiből és leírásaiból addigra megérthetjük, miért volt mégis annyira jelentős ez a munka.

1937-ben Európa nagyobb részét diktátorok, a társadalomról való gondolkodást pedig szélsőséges elméletek uralják. Parsons erre a korszellemre reagált cselekvéselméletével. Művét a liberális társadalomelmélet, de nem az utilitarista eszmék védelmében írta. Ellenkezőleg. Az utilitarizmust s a rajta alapuló gazdaság- és társadalomelmélet torzításait tette felelőssé az európai liberalizmus elgyengüléséért. Ezért tekintette saját feladatának azt, hogy a szociológia alapzatául szilárdabb s egyúttal modernebb elméletet dolgozzon ki.

Úgy látta, hogy e munkálatokat több irányból veszély fenyegeti. Először is a materializmus felől (ezt mások inkább empirizmusnak nevezik), mert az figyelmen kívül hagyja a célokat, értékeket, normákat, tehát az „idealista" tartalmakat. Azután egy torz individualizmus irányból, amely atomoknak láttatja az egyéneket és véletlenszerűnek a társadalmi rendet. Végül pedig az olyan kollektivizmus felől, amely nem érzékeli az egyéni és társas cselekvéseknek, a társadalmi rend alapegységeinek a jelentőségét. E tévutakat, s főleg az utilitarizmus és a szociáldarwinizmus zsákutcáit kikerülve próbálta megújítani a liberalizmus angolszász hagyományait.

Alexander történeti háttérrajzában ott látjuk Európa gyengülését és az amerikai fellendülését, a szociológia amerikanizálódását. Amerika azonban nemcsak az empirikus társadalomkutatásnak lett a terepe. A szociológiai elmélet elé is feladványként állította — főként a világgazdasági válság és a „New Deal" után, tehát az 1930-as évek második felétől — a modernitás, növekedés és stabilitás közös problémáit, összefonódó folyamatait. Parsons több mint harminc éven át, újabb és újabb fogalmakat és elméleti változatokat dolgozott ki e feladványok megoldására.

A *Húsz lecke* bőségesen idéz e változatokból és szívesen népszerűsíti őket. Alexander munkájának egyik fő erénye éppen ez: a pontos összefoglalás, tömörítés, az ezoterikusan hangzó szövegek „lefordítása" ismertebb nyelvre, tehát az elméletek pedagógiája. Közben pedig felvillantja a kortörténet és az eszmetörténet érdekes összefüggéseit.

Jó példa erre Parsonsnak a fasizmusról szóló két rövidebb tanulmánya (mindkettő újraközölve az 1954-es *Essays in Sociological Theory* című gyűjteményes kötetben — New York, The Free Press). Az eredetileg 1942-ben megjelent első mű — a *Democracy and Social Structure in Pre-Nazy Germany* — a nemzeti-szocialista diktatúra keletke-

zésének okait, a „Weimar–jelenséget" vizsgálja. Egyik tézise szerint a német társadalom kettészakadt egy progresszivista (munkásokból, értelmiségiekből, tudósokból, baloldaliakból álló) és egy tradicionalista (arisztokratákból, az alsó középosztályból, vallási vezetőkből és az új középosztálynak velük szövetségre lépő csoportjaiból álló) tömbre, s a két irányzat harcából 1932-től a tradicionalisták kerültek ki győztesen. A másik tanulmányt — a *Certain Primary Sources and Patterns of Aggression*-t — már a háború után írta Parsons (1947-ben jelent meg). Ebben az agresszió eredetét magyarázva a modern társadalmak egyik szervezeti feszültségére hívja fel a figyelmet. Arra, hogy milyen egyenetlenségek tapasztalhatók a hivatásszerű munka és a család világa között. A foglalkozás, a pénzkereső munka mindinkább személytelenné és instrumentálissá s egyre inkább a férfiak tevékenységi körévé lett a modernizáció során. Ezzel párhuzamosan a családi élet és a nevelés visszahúzódott a termelés, a forgalom és az igazgatás szféráitól, s mindinkább a nők területévé vált. A felnövekvő fiúgyerekek azonosulási tárgya így szükségképp az anya, a nagymama, a nevelőnő, az óvónéni lett, s ez a körülmény később, a kamaszkor idején súlyosan akadályozta fejlődésüket.

Parsons szerint tehát a férfiak agresszivitásának kimeríthetetlen forrását táplálja az integrációnak a modern társadalmakra jellemző szervezeti formája. Arra pedig már 1942-ben is utalt, hogy a német családok rendkívüli mértékben zártak és nő-központúak voltak. Még hangsúlyosabb volt bennük a „férfiasság kigyenlítő kultusza", s még nehezebben lehetett feloldani a nemi azonosulás feszültségeit. Az így adódó „frusztrációs többlet" azután szükségképpen vezetett a romantikus fantáziaképek elburjánzásához és a múltba vágyódáshoz. Ehhez járult a hierarchikus személyközi viszonyok és formalizmusok tisztelete. Az „agressziós többlet" előbb befelé irányult, bűnbakot keresve, „gleichschaltolva" a progresszivista csoportokat, majd a modernista Nyugat felé fordult s azt próbálta ugyanígy megsemmisíteni.

Az ilyen tanulmányok szélesebb körű ismerete talán változtatna a Parsonsról kialakult sematikus képen is. Parsons igazi jelentőségét azonban nem ezekkel, hanem „többdimenziós elméletével" magyarázza a *Húsz lecke.*

A „többdimenziós" elmélet

A szociológiai elméleteket Alexander szerint két kérdés foglalkoztatja: *a cselekvés és a rend.* A cselekvés mindenfajta társadalmi jelenségnek, struktúrának és intézmények a forrása, a rend („order") pedig a kollektív viszonyok megjelenését, szervezettségét, a társadalmak létformáinak szabályszerűségeit foglalja magában. *A cselekvésre vonatkozó fogalmak nélkül nem látjuk az erdőben a fákat, ha viszont a kollektív renddel nem, csakis a cselekvő egyénekkel foglalkozunk, akkor nem látjuk a fáktól az erdőt.*

Az individualizmus–kollektivizmus dilemmája mellett azonban egy másik nehézséget is át kell hidalnia a teoretikusnak: az *objektivista* („materialista") versus *szubjektivista* („idealista") szociológiai nézőpontok egyoldalúságait. „Az idealista hagyományokon belül a normákra összpontosítottak a kollektivisták és az egyéni

erőfeszítésekre az individualisták. Ezzel szemben a materialista hagyományt követő kollektivisták a létfeltételekre, az individualisták pedig az eszközökre fordították figyelmüket. Parsons úgy alkotta meg a cselekvési egység modelljét, hogy magába foglalja mindezeket a hangsúlyokat, s teszi ezt anélkül, hogy áldozatául esnék egyoldalúságaiknak" (24–25. old.).

A *Húsz lecke* tehát azzal magyarázza *Parsons* elméleti munkásságának rendkívüli jelentőségét, hogy *szintetizálta a cselekvés és a rend problémakörét, illetve a materializmus (empirizmus) és idealizmus (normativizmus) elemzési szempontjait.* Ez a „többdimenziós elmélet" azonban maga is többször változott. Az 1937-es első változatot még döntően a voluntarizmus és normativizmus jellemezte, míg a középső korszak nagy műveit főként az „egyensúly" követelményeinek megfogalmazására tett kísérletek.

E középső korszakot a strukturalista funkcionalizmus kibontakozását leginkább az 1951-ben megjelent két nagy monográfia, a *The Social System* és az E. Shilsszel közösen írt *Toward a General Theory of Action* fémjelzi. Parsons társadalomelméletének ekkor lesz kulcsfogalma a *differenciálódás,* a *bevonás* („inclusion") és az *érték-általánosítás.* Mindhárom fogalom a társadalmi változás egy-egy mozzanatára vonatkozik s olyan tendenciákat jelöl, melyek a modernizáció során váltak hangsúlyosakká és átütő erejűvé. Persze „modernizációról" szólva is arra kell gondolnunk itt, amire Parsons a negyvenes évek végétől utalt: az integrációját fejlesztve és egyensúlyozva megőrizni tudó fejlődésre, a stabilitás és növekvő bőség amerikai társadalmára. A *Húsz lecke* itt is tömören és pontosan tanít meg a „nagy elméletre". Például az „érték-általánosítás" („value generalization") fogalmát így ismerteti: „A demokratikussá és individualistává váló társadalomban széles körű érték-általánosításra van szükség, mert nem mardhat közvetlen kapcsolat egyfelől egy bizonyos érték, másfelől egy bizonyos tevékenység között. Ha ilyen kapcsolat fennmarad, ha konszenzuális értékek közvetlenül ellenőrzik a tevékenységet, akkor nincs helye a különbözésnek, racionalitásnak és változásnak. Az általános értékek viszont forrásai lehetnek az egyezkedéseknek, de nem szabályozzák részletekbe menően a mindennapi életet" (78. old.).

Az érték-általánosítások hatásai a differenciáció és a bevonások trendjeinek hatásaival együtt az „intézményesített individualizmusban" („institutional individualism") összegeződnek. Ez megakadályozza az embereket központilag szabályozó hatóság működését, s fenntartja a cselekvéskoordináció, illetve az értelmezés és értékelés esetlegességeit („kontingenciáit"). A nyitott döntési helyzetekbe lépő egyének lehetőségei azonban nagyon is korlátozottak, hiszen egyikük sem határozhatja meg egyedül a döntési tényezőket, s mindegyiküknek figyelembe kell vennie a partnerek elvárásait.

Ezek bemutatásából is érdekes részletekre derül fény. Például arra, milyen nagy hatással volt Freud, s főként a „felettes én" fogalma Parsonsnak a személyiségfejlődésről és szocializációról kidolgozott elméletére. Sőt, arra is, ahogyan megfogalmazta a páros interakciók mint alapegységek sajátos kétoldali nyitottságát, az „egymást kiegészítő elvárások" egyensúlyát és a „kettős kontingenciát". Ugyancsak érdekes a szociális rendszerekről, az integrációról és az allokációs mechanizmusokról szóló fejtegetés. Alexander itt is szívesen hivatkozik társadalomtörténeti összefüggésekre, azok-

ra a kérdésekre, melyek a jóléti állam kiépítésével kapcsolatban foglalkoztatták a modernizáció mintaállamává lett Amerikát. Ilyen történeti háttér előtt a *Húsz lecké*-ben sokkal élettelibbé válnak a funkcionalista rendszerelmélet konstrukciós problémái is.

Elméletek és dilemmák a parsonsi „birodalom" után

A hatvanas évek közepétől megváltozott az amerikai társadalomfejlődés és a szellemi élet. A vietnami háború és a békemozgalmak, a jóléti állam válsága és a diáklázadások új fényben láttatták Amerikát, a gazdagságot, a növekedést, a fogyasztói társadalmat, a műszaki haladás és felhalmozás értelmét. A változások új kérdéseket indukáltak a szociológiában is. *Parsons elmélete ettől kezdve konzervatívnak bizonyult és dimenzióira bomlott — akárcsak az az értékrendszer, amelyet megörökített és kifejezett.*

„A szociológiai elmélet története a második világháború után bizonyos értelemben nem más, mint a »parsonsi birodalom« felemelkedésének és hanyatlásának története. Parsons »hanyatlása« azonban maga is egyfajta felemelkedéssel járt, nevezetesen új elméleteket eredményezett, melyek azután maguk tettek szert intellektuális népszerűségre és tekintélyre. Ezek az elméletek mind szembenálltak a funkcionalizmussal, mégis mind kötődtek, meghatározó módon, Parsons elméletéhez" (281. old.).

A „nagy elmélet" tehát elkerülhetetlen felbomlásában is kivételesen tanulságos volt. Legfőbb tanulságát éppen a belőle származó „utódelméletek" szolgáltatták, amelyek mind a strukturalista–funkcionalista elvek kritikájából formálódtak. Ezek nyomán ugyanis világosabbak lettek a szociológiai elméletképzés „alapproblémái", általános érvényű ismeretelméleti és módszertani követelményei. Az új elméletek együttese, az elkülönült szemléleti dimenziók halmaza értette meg a „több dimenzionalitás" jelentőségét is. Erre próbálja szakadatlanul figyelmeztetni olvasóját a *Húsz lecke*.

Alexander tudományképében sokféle elméletképző dimenzió található. Ezek egyik, metaelméleti tengelye az individualizmus–kollektivizmus, a másik pedig racionalizmus–normativizmus. E „változók" permutációi révén csoportosíthatók az elméletek. A racionalista individualizmus csoportjába kerül a csereelmélet és a racionális döntéselmélet; a racionális kollektivizmus csoportjába a marxizmus; a normativista individualizmus csoportjába tartozik a szimbolikus interakcionizmus és az etnometodológia, míg a normativista kollektivizmushoz a hermeneutika és a „kulturális szociológia".

Ezekhez az elmélettípusokhoz sajátos dilemmákat rendel Alexander. A *Húsz lecké*ben ezek közül háromról olvashatunk: az individualista, interpretációs és marxista dilemmáról.

Az *individualista társadalomelméletek dilemmája* az, hogy a cselekvési és döntési helyzetek, az előfordulások (kontingenciák) nyitottsága miatt nem tudják a „rendet" értelmezni. Mégis szociológiai keretben kell gondolkodniuk, ezért aztán csak két rossz között választhatnak: vagy a véletlennel, vagy pedig egy rejtett kollektivista kategóriával magyarázzák az integrációs és társadalomszervezeti formákat, a csoportszolidaritást,

a magatartás normatív szabályozását, s minden más, elméletükből kimaradt jelenséget. Az „individualista dilemma az, hogy választani kell egyfelől a maradványkategóriák meghatározatlansága, másfelől a tiszta kontingencia véletlenszerűsége között" (223. old.).

Ugyancsak megoldhatatlan az *interpretációs dilemma* (327. old.), amely előtt a hermeneutika és a „kulturális szociológia" találja magát. Ezek az irányzatok feltételezik a jelentések és kontextusok kollektív elrendezettségét. De szakítván a szociológiai determinizmussal, kénytelenek minduntalan kontingens szerkezetekre, illetve olyan tényezőkre hivatkozni, amelyek nem állhatnak össze „kulturális rendszerré". Fel kellene adniuk az igényüket, hogy általános érvényű szabályszerűségeket fogalmazzanak meg — s Clifford Geertz ezt meg is tette a *The Interpretation of Cultures* című kötetében.

A *marxista dilemma* a determinizmus és voluntarizmus megoldatlan kettősségéből fakad. A marxisták vagy feladják az utópizmust és a forradalmi radikalizmust (ezt tette a szociáldemokrácia) — s akkor alig lehet megkülönböztetni őket a liberálisoktól —, vagy pedig a hiperaktivizmust és voluntarizmust választják (mint Lenin a „Mi a teendő?"-ben, mint Mao és mint a nyugati „spontik" és mások) — ez a választás azonban eltávolít az „obejektív feltételektől" és a „törvényszerűségek" figyelembevételétől.

E dilemmák is jelzik, hogy Parsons, a szintetizáló mennyire abszolút, már-már mennyei magasságokba emelt tekintély Alexander elemzéseiben. A leckéket olvasva egy idő után már nem is csodálkozunk azon, hogy Parsonst több helyütt Hegelhez hasonlítja, ahhoz a gondolkodóhoz, aki ugyancsak az ész és egyéniség földi megvalósulását, testet öltését fedezte fel saját országában. Az „új Hegel" után jöttek tehát az utódok, az „új neohegeliánusok", J. Rextől, G. Homasntól és R. K. Mertontól kezdve H. Garfinkelen át C. Geertzig. Az általuk képviselt elméleti irányokból most a *szimbolikus interakcionizmus*ról szóló leckéket emelem ki példaként a *Húsz lecke* tanulságaira.

Alexander szerint G. H. Meadnek sikerült egyesítenie az individualizmus és a kollektivizmus társadalomelméleti követelményeit, míg a későbbi interakcionisták eltávoldotak ezektől a követelményektől. Meadet — noha már ő sem tudta teljesen kikerülni az individualizmus buktatóit — még az a kérdés foglalkoztatta, hogy miként válnak szociális intézményekké az individuális gesztusok, és erre adott választ a „szerepátvétel", az „általánosított másik" fogalmával, az „én" két minőségének („I" és „Me") megkülönböztetésével. Mead követői azonban, s közülük főként H. Blumer, még mélyebb csapdába jutottak amiatt, hogy elvonatkoztattak az érdekviszonyoktól, a társadalmi kényszerektől és a szociális meghatározottságoktól, hatalomtól és tulajdontól, szolidaritástól és konfliktustól.

Alexander itt, a *„self-indication"* („énjelzés") fogalmának elemzésekor igen aprólékosan nyomon követi azt, hogyan fordult visszájára az interakcionizmus eredeti szándéka. H. Blumer műveiben a cselekvő személy már nem együttműködések folyományaként és egy dialógus keretei között, hanem mint „meghatározatlan meghatározó", afféle demiurgoszként dönti el, hogy a „dolgok" mit jelentenek. Az interakciós partnerek így múlttalanná, történetietlenné válnak, hasonlóvá azokhoz az elvonatkoz-

tatásokhoz — ez Alexander egyik legérdekesebb megfigyelése —, amelyekből a csereelméletben formálnak szereplőket (220. old.).

Négy irányzatról olvashatunk, amelyeket annak alapján különböztet meg a szerző, hogy az 1950-es évektől az interakcionisták mennyire zárkóztak el a „kollektivista szempontoktól", tehát mennyire követték H. Bulmert, illetve próbáltak visszatérni G. H. Mead eredeti eszméihez. Eszerint térnek el egymástól:

— a „tiszta blumeriánusok" (ide sorolja a „címkézés"-elmélet híveit, főként H. Beckert),

— R. Turner és a „kollektív magatartás"-elmélet más hívei,

— az ún. „iowai iskola" tagjai (M. Kuhn) és Sheldon Stryker, akik a strukturalizmussal próbálták egyesíteni az interakcionizmust,

— E. Goffman és a „dramaturgiai metafora" művelői.

A nyolcvanas évekkel új korszak köszöntött nemcsak a szimbolikus interakcionizmusra, hanem a szociológiai elméletek egészére is. Új témák jelentek meg — mint például a mikro- és makroszint közötti összefüggések, a pragmatista hagyomány feléledése, illetve a társadalom kommunikációs alapjai —, s velük az elméleti tájékozódás is új irányok felé halad. Ezzel lett vége a Parsons elleni „lázadásnak" is, s ekkor kezdtek körvonalazódni egy radikálisan új szintézis igényei.

„Pótleckék" kellenek

Könnyen csalódhat, aki komolyan veszi a *Húsz lecke* alcímét és a második világháború utáni szociológia „teljes" történetét várja J. Alexander munkájától. E történet fontos részletei közül sok minden fog hiányozni a magyar olvasó számára. Nem talál „tématörténetet" (a legfontosabb elméleti témák alakulásának, vitáinak s jelen állásának bemutatását); nincs benne „szociológus- és intézménytörténet"; alig esik szó az elméletek tudományos hatásairól (a filozófiától kezdve a pszichológián és etnológián át a történettudományig), illetve alkalmazásaikról az empirikus kutatásokban, „szakszociológiákban", módszertanokban; nem tárgyalja a szociológiai elméletek szerepét a modern gazdaságban, politikában, iskolaügyben, a társadalmi tervezésben, reformizmusban, az előrejelzésekben és prófféciákban; végül hiányzik annak bemutatása is, hogyan váltak szociológiai fogalmak és koncepciók az értelmiségi vagy (főként Amerikában) középosztályi „közbeszéd", tömegkommunikáció, tömegkultúra stb. jellegzetes részeivé és tartalmaivá.

A szerző maga hangsúlyozza, hogy a szimbolikus interakcionizmus volt az egyetlen olyan szociológiai elmélet, melynek kereteit Amerikában — a pragmatikus filozófusok — dolgozták ki. Ennek ellenére a „parsonsi birodalom felbomlásáról" szóló történetek valamennyi főszereplője amerikai teoretikus, s J. Alexander csak mellesleg említi az európai elődöket és kortársakat. (Eléggé feltűnő, hogy például P. Bourdieu neve elő sem fordul a könyvben.) A *Húsz lecke* igen kurtán bánik az osztályelméletekkel, szót

sem ejt a világrendszer-elméletekről stb., stb. S tovább folytathatnánk a „teljességi" hiányok felsorolását és a pótleckeigényeket.

De hát ez a munka nem monográfia, hanem bevezetés — az amerikai szociológiai elméletekbe. Magyar nyelven nem talál hasonló tárgyú művet az olvasó. Ezért is érdemes lenne lefordítani és kiadni nálunk. Ami pedig kimaradt, azt máshonnan kell megismerni. Valószínűleg nehezen talál majd az olvasó ilyen körültekintő, világosan érvelő és jó tankönyvet, mint a *Húsz lecke*.

Némedi Dénes

HANS JOAS „DIE KREATIVITÄT DES HANDELNS" CÍMŰ KÖNYVÉRŐL

Frankfurt A. M.: Suhrkamp 1992

A szociológia cselekvéselmélete — elsősorban az angolszász és német nyelvterületen — mozgalmas évtizedeket tudhat maga mögött. A nyolcvanas években ugyan az a látszat alakult ki, hogy a racionális döntéselmélet (RDE) előbb-utóbb minden vetélytársát le fogja söpörni az elméleti piacról, de ez ma már egyre kevésbé valószínű. Tulajdonképpen az RDE diadalmenetének tűnő nyolcvanas években is rengeteg ellentendencia létezett; egy részük korábbi elméleti törekvéseket folytatott (például Münch viszonylag ortodox parsonsiánus elmélete), volt azonban több újító szándékú kezdeményezés is. Végeredményben Jeffrey Alexander és a köréje csoportosulók „neofunkcionalizmusa" is ezek közé számítható, a megtévesztő önmegjelölés ellenére. Giddens „konstitúciós" társadalomelmélete is tartalmaz egyfajta cselekvéselméletet. Termékenynek bizonyultak a Habermas kommunikatív cselekvéselméletéhez kapcsolódó törekvések[1], nem utolsósorban azért, mert erőteljesen bírálták is Habermas javaslatait.

Joas ebbe az utóbbi csoportba tartozik. Már korábbi írásaiban is[2] a pragmatizmus hagyományaihoz kapcsolódva kívánta korrigálni a „frankfurti iskola" gyengéit. A pragmatizmus szerinte az a nagyjából elfeledett tradíció, amelyhez (elsősorban Dewey-hoz és Meadhez) visszatérve a szociológiai cselekvéselmélet krónikus problémái feloldhatók. A pragmatista hagyomány elfelejtése (vagy elfojtása) szempontjából a kulcsfigura Parsons. Ebből a klasszikus, a szociológiaelmélet későbbi alakulását döntően befolyásoló munkából ugyanis sajátos módon éppenséggel a jellegzetes amerikai elméleti hagyomány, a pragmatizmus hiányzik.

Parsons, aki közgazdászként indult, az institucionalista és neoklasszikus gazdaságtani elméletek közti vita által kijelölt térben próbálja a szociológia diszciplináris helyét meghatározni oly módon, hogy az az utilitarizmus kritikája formájában hasznosíthassa az institucionalisták belátásait, de ezt összekapcsolhassa a neoklasszikus hagyomány szigorúbb elméleti igényeivel. Ezzel a parsonsi kodifikáció kijelöli azt a teret, amelyben a szociológiai cselekvéselméleti vita még sokáig mozog: ennek jellemzője a normativista cselekvéselmélet szembenállása az utilitarizmus valamely kései leszármazottjával. A maguk módján Giddens, Habermas és persze Joas is ebből a térből akarnak szabadulni.

Joas könyvét Parsons-interpretációval indítja: az 1937-es nagy művet, a klasszikusok parsonsi reinterpretációját (*The Structure of Social Action*) veszi elő. Parsonshoz hasonlóan ő is a hagyományok interpretárciójával épít elméletet. A parsonsi tézist, hogy ti. a szociológia klasszikusainál az ún. voluntarista cselekvéselmélet irányába mutató „konvergencia" figyelhető meg, természetesen elutasítja (elsősorban Weber és Durkheim parsonsi interpretációját kritizálva). De ennek az elméletépítési technikának szinte kikerülhetetlen következménye nála is egyfajta „konvergencia-tézis", perspek-

tivikus torzulás, noha Joas természetesen nem Parsons naiv brutalitásával kezeli a történeti anyagot. A horizontnak azt a megfigyelőtől függő pontját, ahol az elméleti párhuzamos vonalak találkoznak, a könyv címe jelezné.

Ezt a címet félrevezetőnek érzem, noha értem a szándékot, amely Joast a címválasztásban vezette. E szándék nem az, hogy a kreativitás kérdését mint valamely specifikus cselekvéselméleti (ne adj isten szociálpszichológiai) problémát tárgyalja. Ezt az is jelzi, hogy hiába keresnénk a kreativitás valamelyest kielégítő vagy tartalmas szaktudományi jellegű definícióját. Például a kreativitás eredményeinek felsorolása (létrehozott cselekvési eszközök, új cselekvési stratégiák, kulturális innovációk és kulturális tartalmak kötődést kiváltó hatásai — 342. l.) meglehetősen banálisra sikerül. Joas szándéka az, hogy a normativista és racionalista cselekvéselméletekkel szemben a Parsonsnál elveszett alternatívát kidolgozza. A „cselekvés kreativitása" mint címke ezt a szándékot jelzi; a cselekvés számításba nem vett vagy letagadott aspektusaira utal.

Miután a parsonsi konvergencia-tézis bírálatával az általános elméleti hátteret kialakította, Joas azokat a metaforákat elemzi, amelyekkel a társadalmi gondolkodás története során a „kreativitást", vagyis az emberi cselekvésnek a haszonelvű vagy normavezérelt modellekkel meg nem ragadható aspektusait próbálták kifejezni. Ezek közül több a magyar társadalomelméleti és filozófiai gondolkodásban is jól (koronként természetesen eltérő mértékben és értékhangsúllyal) ismert és használt metafora. Ilyen az „akarat" (Schopenhauer) és az „élet" (Nietzsche) metaforája, „a kreativitásnak a cselekvéselméleti alapoktól elszakított metafizikája", amely „megőrzi, még ha nem kielégítő formában is, az alkotás reflexió előtti alapjainak és a kollektíve elfogadott értelmen túlmenő egyéni értelemadás gondolatát" (186. l.). Ilyen a „termelés" metaforája Marxnál, mindenekelőtt a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban*, ahol a szellemfilozófia önteremtési és önlétrehozási eszmét a feuerbachi antropológiai indíttatással kapcsolja össze, mindenesetre azon az áron, hogy a cselekvés kreativitását egy meghatározott típusú termelőmunka kreativitására redukálja. Ilyen a „forradalom" metaforája, amellyel kapcsolatban Joas elsősorban arra mutat rá, hogy Marx (a *Louis Bonaparte Brumaire 18-ájá*ban) a politikai cselekvés kreatív jellegét a politikai pártokat konstituáló gazdasági és osztálystruktúra relativizálja. Marxszal szemben Joas többször hivatkozik Castoriadisra, ő ugyanis képes arra, hogy „az emberi cselekvés intézményeket teremtő képességét mint a kreativitás sajátos módját vegye tekintetbe" (170. l.). A forradalom-metafora értelmezésében azonban az igazán használható hagyományt Arendt jelenti, ő ugyanis ezt a politikai kreativitást a Castoriadisra jellemző túlfokozott változtatási elvárások nélkül gondolja el.

Kevésbé ismert a Herder példáján szemléltetett „kifejezés" (Ausdruck) metafora, az alapját képező kifejezés-antropológia. Az emberi szabadság ugyanis Herdernél nem a természetes hajlamok feletti uralomban, hanem a spontán hajlamok autentikus önkifejezésében mutatkozik meg. Herdernél, mondja Joas, nem egyszerűen arról van szó, hogy valami eleve készen meglevő „belsőt" fejez ki az ember észlelhető külső formában: „az önmagát kifejező ember újra és újra meglepődik attól, amit kifejez"; ennélfogva a szándékolt jelentéstartalmak az alany számára is csak a kifejezés által

válnak világossá. Másfelől ez az önkifejezés eleve a másik számára való kifejezés (119. l.). Joas Herderben nem a romantikát, hanem a Meadet (és Wittgensteint) előkészítő gondolkodót látja.

Azokat a metaforákat, amelyek a legközelebb visznek a Joas által elképzelt cselekvéselmélethez, előre láthatóan a pragmatikus hagyományban találja meg: az „értelem" (Intelligenz) és a rekonstrukció metaforáit. A cselekvést ugyanis a pragmatikusok a nem-reflektált cselekvési szokások és a kreatív teljesítmények közti feszültség szemszögéből nézik: a világ a nem-reflektált elvárások kudarcának a forrása, s ebből a megszakított összefüggés rekonstrukciója vezet ki. Ez a rekonstrukció a cselekvő kreatív teljesítménye (190. l.). Joas ezt a gondolatot követi végig Peirce, James, Mead fejtegetéseiben. Korábbi írásaihoz képest most sokkal nagyobb figyelmet szentel Dewey-nak, benne ismeri fel végül is azt, aki a legtermékenyebben bontotta ki a pragmatizmusban rejlő lehetőségeket. Dewey művészet- és valláselméletének elemzése zárja a „metaforákkal" foglalkozó fejezetet. „A művészi teremtés a prekognitív tapasztalatokat új alakba formálja át; az alkotói folyamat arra irányul, hogy a valóság új oldalait hódítsa meg, új tapasztalási lehetőségeket tárjon fel, amelyek aztán új jelentésegységgé válnak" (208. l.).

A könyv központi, 3. fejezete hivatott a cselekvés kreativitása elméletének az alapjait felvázolni. Joas nem arra törekszik — ez az eddigiekből is világos volt —, hogy a szokásos cselekvéstípusokat (normavezéfelt, kommunkatív, vagy cél- és értékracionális stb.) újabbal szaporítsa (ti. a kreatív típussal). Újfajta cselekvéselmélet alapvetésére vállalkozik. Ezt nem annyira a mára már agyonbírált normativista koncepciótól kell elhatárolnia, sokkal inkább az RDE-től. A három kulcsprobléma: az intencionalitás, a testiség és a szocialitás (-inkább társiasság, mint társadalmiság) kérdése.

Az intencionalitás elemzése kapcsán olyan kulturális magától értetődőségekbe botlunk, amelyeket ugyanakkor a nyugati filozófia is szentesített — pontosabban szólva aligha lehet tudni, hogy itt magától értetődővé vált filozófiai tézisekről vagy átfilozofált kulturális ősformákról van-e szó. Joas ezeket karteziánus dualitásoknak nevezei — noha valószínűleg sokkal mélyebben gyökereznek a nyugati kultúrában. Az én és a világ, a szellem és a test elválasztásáról van szó, jelen esetben abban a formában, hogy a megismerő szubjektum kontemplatív beállítottságban *először* megismeri a világot és kialakítja orientációit, *majd* a cselekvése során ezeknek az ismereteknek és orientációknak megfelelően jár el. Az intencionalitás teleológiai értelmezése a megismerés és cselekvés elválasztásával jár együtt (231. l.). „Az intenciók, motívumok, értékek mint egy belső világ tartozékai jelennek emg, amelyek csak az elhatározás sajátos aktusa révén hathatnak a külvilágra" (232. l.). Joas szerint a pragmatikus hagyomány ezzel (de nemcsak ezzel) az értelmezéssel szemben alternatívát kínál, mert a céltételezést és a cselekvést választja el. „A célok tételezése nem a tulajdonképpeni cselekvés *előtt* történik, egy szellemi cselekvés során, hanem a cselekvésünkben *mindig is* hatékony prereflexív törekvésekre és irányultságokra való reflexió eredménye" (232. l.). Az intencionalitás ebben az értelemben a folyamatban levő viselkedésünk önreflektív szabályozása — Joas megfogalmazása itt szinte szó szerint egyezik a Giddens által

javasolttal. Minthogy így a cselekvésnek a *szituáció* nem pusztán kerete, hanem konstitutív eleme, ezért Joas szerint a cél/eszköz séma helyét a szituációnak kell elfoglalnia.

A karteziánus dualizmusok formáját öltött kulturális magától értetődőségek kritikája elvezet a testiség problémájának átértelmezéséhez. Már a cél/eszköz séma kritikája is szükségessé teszi ezt, hiszen az intencionalitás mint a viselkedés önreflektív szabályozása feltételezi a testi jelenlétet a szituációban (míg a hagyományos cselekvéselméletben az intenciók a tiszta szellemi világ szülöttei). Könnyű kimutatni, hogy a test a hagyományos cselekvéselméletekben az intenciókká transzformálódó vágyak forrása ugyan, de aztán vagy szóba sem kerül, vagy szerepe a puszta instrumentuméra korlátozódik. Joas kísérletet tesz arra, hogy felvázolja azt az elméleti anyagot, amely révén lehetséges ennek a — most már látható — abszurditásnak a felszámolása. Gehlent emeli ki, valamint a testsémára és a „testképre" (Körperbild) vonatkozó kutatásokat — ez utóbbiakat azért, mert a testséma elméleti igényű kutatása már önmagában kétségessé teszi a karteziánus dualizmust. Szerinte Merlau-Ponty jutott legtovább, amikor azt fejtette ki, hogy az intencionalitást „testiként" kell elképzelnünk, amikor a konstitúciót mint a test tudat előtti teljesítményét értelmezi, nem pedig, mint Husserlnél, a tudat általi konstitúciót. Joas ebben az alfejezetben inkább a tovább folytatható hagyományok elősorolásáig jut el, érdemi megfogalmazásokig kevésbé, ami érthető, ha tekintetbe vesszük, hogy a hagyományos cselekvéselmélet által befolyásolt szociológia jellegzetesen „testetlen" módon képzeli el tárgyát, szűrőjén áthullik mindaz az információ, amely nélkül az elméleti reflexió sem élhet meg.

Nem ez a helyzet a szocialitással, mondja Joas; már csak azért sem, mert hiszen „szocio"lógiáról van szó, s csak az RDE legszűklátókörűbb változatai tételezik eleve adottnak a cselekvő individualitását. A normativista cselekvéselmélet vagy Habermas kommunikatív cselekvéselmélete is sokat foglalkozik az interszubjektivitással. Joas szerint azonban Mead az, aki a legkövetkezetesebben próbálkozott a társadalmi cselekvés nem-individualista cselekvésben eleve feltételezett és individuális cselekvésekre nem redukálható szocialitásnak a felfedezésével (278.l .). Joas ezzel kapcsolatban hivatkozik Mead egy kiadatlan kéziratára, amelyben a nyelv előtti, testi kommunikáció problémájával foglalkozik (magától értetődően az anya és gyermek kapcsolatában). Ez az „eslődleges" szocialitás, amely szorosan kapcsolódik a testiség problémájához, már sokkal ritkábban fordul elő a társadalomelméletben.

Elmélete kidolgozása során Joas nem kerülheti meg a szocialitás kérdésének a felvetését: ha ugyanis a szocialitás problémáját elsődlegesen a szerepelvárások kölcsönössége (Parsons) vagy a nyelv mint interakció (Habermas) szintjén ragadná meg, akarva-nem-akarva a karteziánus dualizmusok rabja maradna. Ahhoz tehát, hogy e csapdákat kikerülje, a szocialitásnak is meg kell találnia a „primér" formáit. Hogy visszatérjen a munka marxi metaforájához (amely a munkamegosztás fogalmával kínált egyfajta megoldást e problémára) Joas számára nem járható út. Mead e vonatkozásaban töredékes megjegyzésein túl Joas a szocialitás „düonizikus" alapjait keresi — s e tekintetben az alapvető szociológiai „elmélet" mindmáig Durkheim fejtegetése az „effervescence collective"-ról: a kolletkív rítusok (az ausztrál intichiuma, a korrobori)

során történik meg a kollektivitás újraélesztése az énhatárok ideiglenes feloldódása révén, egyben Durkheim ezzel magyarázza az intézmények és a kollektív hiedelmek keletkezését is. Durkheim impresszív szövege nem feledtetheti, hogy egyrészt nála több elméleti állítás hallgatólagos összeolvasztásáról van szó, másrészt az egyes állítások elméleti érvényessége is enyhén szólva kérdéses. Durkheim fejtegetései (Mead vázlatai mellett) legfeljebb annyit jelezhetnek, hogy a primér szocialitás nem álprobléma. A probléma kielégítő elméleti felvázolásához nem adnak elegendő segítséget.

Látható, hogy cselekvéselmélete felvázolása során Joasnak egyre több nehézséggel kell megküzdenie, s egyre nehezebb tartalmas állításokhoz eljutnia, mert egyre kevesebb és töredékesebb anyag áll a rendelkezésére. Ugyanakkor az intencionalitás hagyományos felfogásának a kritikája megkívánja a cselekvéselmélet eme „sötétebb" régióinak a feltárását: az intencionalitás problémájában rejlő „magától értetődő" karteziánus dualizmus csak akkor haladható meg, ha a testiség kérdését az elmélet nem teszi zárójelbe, ezt viszont csak akkor oldhatja fel hihető módon, ha a társiasságnak is tud új, a hagyományos interszubjektivitást módosító értelmet adni.

A könyv lezáratlan, mert több lényeges elméleti probléma tekintetében csak progmatikus kijelentésekre juthat. A 4. fejezet persze lezárja a fejtegetéseket, de csak irodalmi értelemben: Joas e részben olyan makroszociológiai problémákat tekint át, amelyek elemzésébe egy igényes, az ismertetett értelemben „kreatív" cselekvéselmélet értelmes módon bele tudna szólni. Ilyen a kollektív cselekvés elmélete (ahol a chicagói hagyományt folytató szerzők és A. Touraine munkáit emeli ki), a társadalomkonstitúciós elmélet és a „kockázattársadalom" körüli viták, vagy a posztmodern kérdése. Ezeknek a fejezeteknek már függelék jellege van: rendkívül tanulságosak, tele gondolatébresztő megjegyzésekkel, de az első három fejezetben, egyre emelkedő elméleti színvonalon és egyre merészebben kifejtett gondolatokat nem tudják tovább vinni, a 3. fejezet végén ágaskodó kérdőjeleket nem tudják feloldani. Ez egy következő könyv dolga lesz.

Jegyzetek

[1] Német nyelvterületen az Axel Honneth és Hans Joas által szerkesztett *Kommunikatives Handeln* című kötetben (Frankfurt a. M., 1986) jelentkeztek. A kötet szerzői azóta sorra adják ki már nem polemikus, hanem koncepciójukat monografikusan kifejtő műveiket: Johann P. Arnason: *Praxis und Interpretation*, Frankfurt a. M. 1988, Hans-Peter Krüger: *Kritik der kommunikativen Vernunft*, Berlin, 1990, Axel Honneth: *Kampf um Anerkennung*, Frankfurt a. M. 1992 és a jelen ismertetés tárgyát képező könyv.

[2] Lásd elsősorban nagysikerű Mead-életrajzát: *Praktische Intersubjektivität. Die Entwicklung des Denkesn von G. H. Mead.* Frankfurt a. M. 1980 (angolul: *G. H. Mead A Contemporary Re-examination of his Thought.* Cambridge, 1985), valamint az ismeretett könyvvel egyidőben megjelent tanulmánygyűjteményét: *Pragmatismus und Gesellschaftstheorie*. Frankfurt a. M.

Jávor István

SZAMUELY LÁSZLÓ „VÁLTOZÓ STRUKTÚRA, VÁLTOZÓ IPARI TÁRSADALOM" CÍMŰ KÖNYVÉRŐL

KOPINT–DATORG Rt. Budapest 1992

Szamuely László új könyve — a szerzőtől megszokottan, ezúttal is — izgalmas problémákkal foglalkozik és olyan témákat tekint át, amelyek nemcsak gazdasági fejlődésünk jövőbeli útvonalát jelölik ki, hanem hiánycikknek számítanak a magyar szakirodalomban. Jó lett volna, ha az elmúlt évtizedben több hasonló színvonalú tanulmányt, könyvet olvashattunk volna a jóléti társadalomról, az ipari demokráciákról, és bizony jó lenne, ha Szamuely könyve nyomán a szakemberek sokkal több figyelmet szentelnének ezeknek a témáknak. A könyv éppen jókor, jó időben jelent meg: fontos kérdések összefoglaló áttekintésével hozzásegíti a szakembereket és az érdeklődőket is, hogy közelebb kerüljenek ahhoz az elmélethez, amelynek gyakorlati problémáit egyre kevésbé kerülhetjük meg.

A szerző az ipari társadalmak címszó alatt a modern gazdaságok fejlődésének néhány fontos kérdésével foglalkozik. Áttekintést ad a szolgáltató szféra növekedésével, gazdasági túlsúlyának kialakulásával kapcsolatos fejlődési tendenciákról és elemzésekről, majd a szorosan vett ipari demokárcia kérdéseit, a vállalati döntések demokratizmusának, a dolgozói részvételnek a problémáit taglalja, végül a jóléti állam szerepét elemzi.

Az első fejezetben azt fejti ki a szerző, hogy a szolgáltatások arányának növekedése a modern gazdaságban elkerülhetetlen tendencia. Ez azonban közel sem jelenti azt, hogy az ipar fontossága, jelentősége háttérbe szorul. Sokkal inkább arra mutat rá, hogy termelékenységének növekedésével az ipar egyre kevesebb munkaerőt foglalkoztat, miközben a szolgáltatások termelékenysége nem, vagy csak igen lassan növekszik. Itt egyre több ember dolgozik, s egyre nagyobb a költség. A fejlődés a szolgáltatásoknál inkább a minőség terén jelentkezik. Azt is megtudhatjuk, hogy ezt az átrendeződést számos egyéb strukturális folyamat (pl. a nők nagyobb arányú foglalkoztatása) is kíséri.

A második fejezet bizonyos mértékig elkerülhetetlen folyamatként mutatja be az ipari demokrácia kialakulását, a vállalaton belüli demokratizálódást. Ennek persze számos változata, megoldása létezik a világban, a felső szintű döntési pontokon való részvételtől a kollektív szerződésen keresztül az üzemi tanácsokig. Egyik megoldás sem tökéletes, mindegyiknek vannak előnyei és hátrányai, és az egyes országok, országcsoportok történelmi helyzetük folytán és a politikai irányzatoktól függően is más és más megoldásokat fejlesztettek ki.

A harmadik fejezet témája a jóléti állam, amely fogalmilag nálunk a szociális piacgazdaság címszó alatt jelenik meg. Ez az egyik legellentmondásosabb fogalom, hiszen a szociális és a piaci részben egymásra szorul, részben pedig egymás ellen hat.

A piaci folyamatok a gazdaság kiépítését szolgálják, hozzájárulnak a növekedéshez. A kiéleződő szociális feszültségeket azonban csak a jóléti állam redisztribúciós mechanizmusai tudják kompenzálni. A túlzott redisztribúció fékezi a gazdasági növekedést, sőt, magának a jóléti költségeknek a gazdasági alapját ássa alá. Miközben a jóléti állam működtetése megkérdőjelezhetetlen, irreverzibilis, a konkrét megoldások szokszor változnak, és olykor ciklikusan, hol a piaci, hol a szociális elemek javára történik az elmozdulás.

A könyvnek konkrét tartalmán túl üzenete is van számunkra. Például az első fejezet arra figyelmeztet, hogy hiába történt a gazdaságban elmozdulás a szolgáltatási szféra irányában, az a típusú termelési leépülés és szolgáltatási fellendülés, ami az elmúlt években nálunk végbement, nem ugyanaz, mint amit tőlünk nyugatra látunk. Az ipar leépülése nem a termelékenység növekedése miatt következett be. A szolgáltatások súlyának növekedését, a vállalkozások megjelenését a szolgáltatási szférában pedig olyan, szintén konjunkturális feltételek és motivációk serkentették, mint a kisbefektetés és az aktuálisan realizálható nagyobb haszon, valamint kisebb kockázat összefüggése. Eközben azonban a nagy állami szolgáltató rendszerek, amilyen a közlekedés, az oktatás, az egészségügy, felélik saját bázisukat. Azt mondhatjuk tehát, hogy a látszatra korszerű tendencia mögött rejlő valóságos tényeknek nem sok köze van a magyar gazdaság kívánatos fejlődési irányához.

A második fejezet üzenete számomra az volt, hogy a különböző demokratizálási megoldások nagyon komoly politikai tartalommal bírnak. Így talán nem értelmetlen elgondolkodni arról, hogy miért kap ma preferenciát a munkavállalói részvényprogram, miközben a szakszervezetek hatalmi pozíciója kedvezőtlen. Lehet, hogy azért, mert egy szakszervezet mindig ellenhatalmi pólusként működik, ezzel szemben a részvényprogramoknak igen gyakran a meglévő struktúrát erősítő, legitimáló hatásai is felfedezhetők.

A harmadik fejezet üzenete pedig az, hogy a jóléti állam kiépített intézményeit és redisztribúciós mechanizmusait lehet változtatni, egyes elemeit visszább szorítani, az állampolgárok hozzájárulását lehet növelni, de magát a rendszert nem lehet alapvetően megváltoztatni vagy leépíteni. Ezt a társadalom nem tűri el, és igen nagy a veszélye annak, hogy a drasztikus lépések a gazdaságot is destabilizálják.

Végül megjegyezném, hogy a mű kifejtése némileg egyenetlenre sikerült. Mintha a három, jellegében eltérő fejezetet a szerző nem tudta volna megfelelően összehangolni.

Az első fejezet talán túlságosan sok adattal, száraz statisztikával lát el bennünket, az érvek—ellenérvek és elemzések itt visszafogottabbra sikerültek.

A második fejezet első része inkább tankönyvi jellegűre sikeredett, felsorol, ismertet. A második részében aztán elkezdi a szerző az igazi elemzéseket. Talán itt ismertem rá leginkább arra a Szamuely Lászlóra, akinek műveit szeretem és élvezettel olvasom.

A harmadik fejezet számomra túlságosan elmélkedő–filozofáló jellegű, egyes helyeken kifejezetten hiányoltam a tényeket és az érveket.

Összességében azonban a könyvet érdemes elolvasni, és feltétlenül ajánlom érdeklődőknek, szakembereknek egyaránt.

ABSTRACTS

Karády Viktor

Stratum-mobility, status-mobility and denominational mixed marriage in Budapest between the two world wars

The study aims to assess the social significance of the mixed marriages on the basis of analysing statistical sources of extraordinary value. The mixed marriage is analysed as a way of social mobility through marriage. Significant results are obtained primarily from the analysis of mixed Jewish-Christian marriages; the study investigates the social distance between the denomations, the effects of secularization, the status mobility, the inequalities in the position of men and women and also the unequal share of „investing" in the marriage.

The author draws the conclusion that the conditions, determined by forced assimilation and class-status exert a decisive influence on choosing marriage-partners, though of course these decisions are always subjective decisions which can never be fully rationalized.

József Hegedűs—Katherine Mark—Raymond Struyk—Iván Tosics

The dilemmas of privatization in the sector of rented flats in Budapest

The local self-governments face a very difficult dilemma when they have to choose between selling or retaining the rented flats, between raising the prices or squandering the flats, in one word, when they work out the details of how to manage the local flat-stock. What should the role of the rented flats be, how should those households be defended which are characterized by a low level of income and how should the decayed flats be restored? At the same time a similarly difficult dilemma is to be faced by the households themselves: they should decide upon whether to buy their flats from the self-governments at the present cheap price (while they have only very meagre information concerning the real condition of the building or the necessary expenses of maintenance or full restoration); if they decide not to buy the flats, they are bound to face as tenants unforeseen problems in the future. The authors try in this paper to survey the situation and the alternatives of the two main actors of the privatization process, i.e. of the local self-governments and the tenants, on the basis of empirical questionnaires concerning the privatization of flats in Budapest in 1992.

Szelényi Szonja—Karen E. Aschaffenburg

Did socialist reforms make a difference? Class differences in educational attainment in Hungary

Did socialist reforms have an impact on the Hungarian educational system? And if so, were the effects in the desired direction?

The article answers the questions on the basis of a 24.829-strong empirical survey, restricted to respondents who were born between 1911 and 1960. According to the results of the cohort analysis the expansion of the mass education comenced before the transition to socialism, as well as the convergence between the levels of schooling of men and women. It follows that a more complex explanation, one which combines „socialist reform effects" with the thesis of industrialisation and social modernization arguments, might have to be invoked in order to explain the observed pattern of change.

On the other hand the class based quotas of the first twenty years of socialism produced little in the way of results. Quotas were abandoned too soon to have a lasting influence on educational opportunities. The authors think that the quota system was also undermined while it was in place.

Gedeon Péter

Luhmann's and Polányi's interpretations of the economy and the „dual rationality"

In the system-theory of Luhmann the separation of each sub-system is effected by the symbolically generalized media of the respective sub-system. This view is called in question by Béla Pokol who introduced the concept of „double rationality", stressing that the independence of the social sub-systems requires not only their own media, but also the presence of the financial medium. Consequently, he thinks that the independence of each sub-system (such as science, arts, etc.) can be secured if the activities within these spheres are financed by the market. In this paper, trying to assess this standpoint, we compare the original theory of Luhmann with the „double rationality" thesis of Pokol, utilizing the concept of Polányi regarding the „dual economy". According to our findings it is not the sphere of economy itself, but rather the separation of the economic *and* political sub-systems that serves as the basis for the process whereby the other social sub-systems become gradually independent. These two sub-systems have crucial significance in the formation and preservation of the structure of modern society. Financing each separated — non-economic and non-politic sub-system — poses such a dilemma that cannot be solved on the theoretical basis of those macro-sociological concepts which have been elaborated to depict the differentiation of the social sub-systems: the answers concerning the problems of financing cannot be deducted with constraint from the network of macro-sociological concepts.

E számunk szerzői

Aschaffenburg, Karen E.
Department of Sociology
Stanford University

Gedeon Péter
BKE Elméleti Közgazdaságtani Tanszék

Hadas Miklós
BKE Szociológia Tanszék

Hegedűs József
MTA Szociológiai Intézet

Jávor István
BKE Vállalkozás Kutatási Csoport

Karády Viktor
Centre de Sociologie
De L'Education et de la Culture, Paris

Némedi Dénes
ELTE Szociológiai Intézet

Somlai Péter
ELTE Szociológiai Intézet

Szelényi Szonja
Department of Sociology
Stanford University

Tosics Iván
Városkutató Kft

Nyomás és kötés a NEOTIPP BT-ben készült
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5. – Felelős vezető: dr. NASZÁLYI GÁBOR

CONTENTS

STUDIES

Karády, V.: Stratum-mobility, status-mobility and denomanational mixed marriage in Budapest between the two world wars 3

Hegedűs, J.–K. Mark–R. Struyk–I. Tosics: The dilemmas of privatization in the sector of rented flats in Budapest 45

Szelényi, Sz.–K. E. Aschaffenburg: Did socialist reforms make a difference? Class differences in educational attainment in Hungary 71

Gedeon, P.: Luhmann's and Polányi's interpretations of the economy and the „dual rationality" 93

ORIENTATION

Hadas, M.: The conference of the Arab Sociological Society 105

BOOK REVIEWS

Somlai, P.: A history of the grandeur of the Parsonsian empire and its successors 111

Némedi, D.: On the book of Hans Joas „Die Kreativität des Handelns" 119

Jávor, I.: On the book of László Szamuely „Változó struktúra, változó ipari társadalom" 125

ABSTRACTS 127

Ára: 128,- Ft

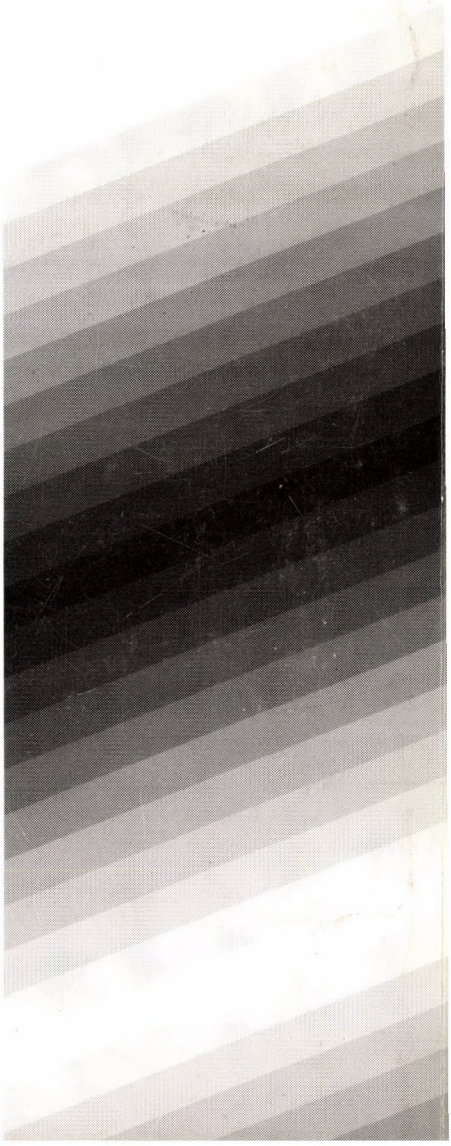

56755

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

52-76

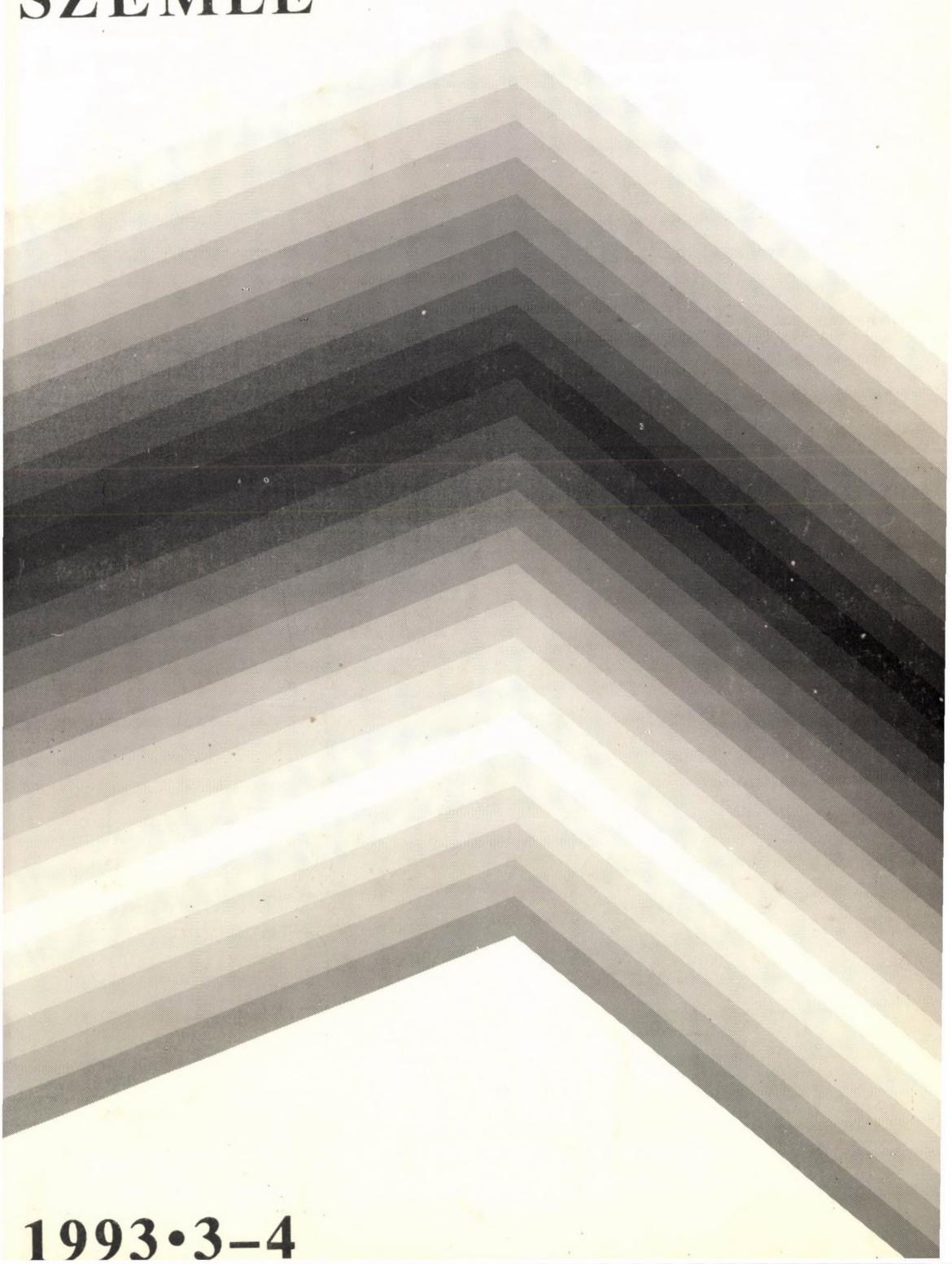

1993•3–4

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

a Magyar Szociológiai Társaság folyóirata
1993·3–4

Szerkesztőbizottság

Balázs Katalin
Bozóki András
Czakó Ágnes
Csanádi Gábor
Csákó Mihály
Farkas János
Füstös László
Gábor László
Kamarás István
Kovács I. Gábor
Köllő János
Kuczi Tibor
Lukács Péter
Neményi Mária
Pauker Csaba
Rényi Ágnes
Répássy Helga
Róbert Péter
Róna-Tas Ákos
Rudas Tamás
Sík Endre
Somlai Péter
Szalai Júlia
Szántó Zoltán
Tardos Róbert
Tausz Katalin

Szerkesztőség

Cseh-Szombathy László
(*főszerkesztő*)
Heleszta Éva
(*szerkesztőségi titkár*)
Kovách Imre
Lengyel György
Némedi Dénes
Wessely Anna

Tanácsadó testület

Andorka Rudolf
Angelusz Róbert
Bertalan László
Csepeli György
Ferge Zsuzsa
Hegedűs András
Huszár Tibor
Karády Viktor
Kemény István
Kolosi Tamás
Laky Teréz
Losonczi Ágnes
Márkus Mária
Szelényi Iván
Vaskovics László

TARTALOM

1993 DEC 3 1

JATE Könyvtár Folyóiratok Szeged

TANULMÁNYOK

Héthy Lajos: Az új demokráciák törékeny tripartizmusa 3
Petr Mateju: A gazdasági siker meghatározói. Cseh Köztársaság 1989–1992
Elméleti fogalmak és hipotézisek 19
Felkai Gábor: Kritikai megjegyzések a habermasi cselekvéselmélethez 45
Huoranszky Ferenc: Kinyilvánított preferenciák és irracionalitás 61
Wessely Anna: A műértő avagy a konjunktív tudás a modern társadalomban
A művészet fogalmi tere 71
Némedi Dénes: Család, korporáció, állam
A ‚tudat' kommunkatív felfogása Durkheimnél 81

MŰHELY

Papházi Tibor: A német egyesületi modell és kialakulása 101
Tóth Olga: A szülővé válás időzítése az életútban 121
Kuczi Tibor: Milyen „készen talált" kapcsolatokból épülnek fel
a vállalkozáson belüli viszonyok? 137
Nagy Beáta: Nők a vezetésben 147

TÁJÉKOZÓDÁS

Herbert J. Gans: A szociológia némely erényéről 167
Kovách Imre: Rurálszociológiai kongresszusok 1993 nyarán 171
Dupcsik Csaba: Mary Douglas kulturális antropológiája 177
Szántó Zoltán: Racionalitás és társadalom
Peter Abell (ed.) „Rational Choice Theroy" című könyvéről 185
Molnár Attila: Steve Bruce (ed.) „Religion and Modernization.
Sociologist and Historians Debate the Securalization Thesis"
című könyvéről 191

ABSTRACTS 195

Olvasószerkesztő: Tomori Lajos
Technikai szerkesztő: Bujdosó Ferencné
Számítógépes szövegszerkesztés: Baranyainé Szabó Piroska

A szerkesztőség címe: 1068 Budapest, Benczúr u. 33.
Tel.: 121-4830
Fax: 122-1843
e-mail: H2001 LEN@ELLA.HU
ISSN 1216-2051

Héthy Lajos

AZ ÚJ DEMOKRÁCIÁK TÖRÉKENY TRIPARTIZMUSA

Munkaügyi kapcsolatok Kelet-Európában

Kelet-Európában az elmúlt évek alapvető politikai és gazdasági átalakulása közepette országos tripartit intézmények jelentek meg a színen, és tárgyalások (konzultációk) zajlottak le a kormányok, a szakszervezetek és a munkáltatók között. E folyamat Magyarországon kezdődött el, ahol a Németh-kormány 1988-ban létrehozta az Országos Érdekegyeztető Tanácsot; a példát követte a „bársonyos forradalom" utáni Csehszlovákia, ahol mind a föderáció, mind a köztársaságok szintjén életre hívták a Gazdasági és Társadalmi Megegyezés Tanácsát (Musil 1991). Hasonló gyakorlat vette kezdetét Bulgáriában (1990) és más országokban (Thirkell–Tseneva 1991). Lengyelországban — többéves bipartizmust követően — 1993-ban tripartit állami vállalati paktum született (Tyszkiewicz 1992). A jelen elemzés arra — a kutatók és a politikai megfigyelők számára talán egyaránt érdekes — kérdésre keres választ, hogy mit jelent a tripartizmus a régióban, és milyen politikai-gazdasági lehetőségek és kényszerek vezettek el megszületéséhez, illetve határozzák meg működését? A tanulmány — amely elsősorban a három, illetve Csehszlovákia kettéválasztásával négy visegrádi országra, valamint Bulgáriára összpontosít — egyfajta első kísérlet az összehasonlító elemzésre, amelynek lehetőségeit természetesen behatárolja a folyamat újszerűsége és a megbízható információk szűkössége.

A politikai-gazdasági színpad

A tripartizmus[1] (az állam, a szakszervezetek és a munkáltatók közötti — tehát a munkaügyi — kapcsolatok e sajátos formája) a politika és a gazdaság folyamataitól alapvetően meghatározott jelenség.

A kelet-európai régióban az 1989–1990-ben megkezdődött (felgyorsult) átalakulás céljai azonosak: a piacgazdaság és a pluralista parlamenti demokráciák kiépítése. E cél felé az egyes országok, eltérő örökségükből és mai adottságaikból is fakadóan különböző utakon haladnak (Bruszt 1992; Stark 1992; Héthy 1993; Thirkell et al. 1993). Csehszlovákiában a „bársonyos forradalom" vitte az utcára a tömegeket az előző rendszer megdöntésére, a lengyel fokozatos átmenet a Jaruzelski-rezsim és a Szolidaritás tárgyalásos megállapodásán nyugodott (1989–90), hazánkban pedig — az ugyan-

csak kerekasztal tárgyalásokon elért megállapodások (1989) alapján — „választási verseny" révén történt meg a rendszerváltás (Bruszt 1992), Bulgáriában a szocialisták (ex-kommunisták) 1991 végéig kormányzó erő maradtak. Szervezett és jelentős társadalmi támogatottsággal rendelkező ellenzék a múlt rendszerrel szemben csupán Lengyelországban jött létre (a Szolidaritás, 1980 körül), a többi országban az új politikai erők hatalomra jutásukat megelőzően, illetve azt követően igyekeztek ezt a támogatást — több-kevesebb sikerrel — kiépíteni (Róna-Tas 1991).

A piacgazdasági átalakulás és a makrogazdasági stabilizáció feladatai valamennyi országban egyszerre jelentkeztek. A gazdasági (és szociális) programok eltérő koncepciók jegyében születtek és más-más vágányokon haladnak. Például Lengyelországban a Mazowieczki-kormány (illetve Balcerowicz pénzügyminiszer) nevéhez fűződő eredeti gazdasági program (1990) az ún. „sokkterápia" jegyében fogant: gyors átalakulást és stabilizációt ígért, a lakosság (átmeneti) nagy áldozatvállalásáért a helyzet gyors javulását helyezte kilátásba. Hazánkban a Németh-kormány (majd ezt követően az Antall-kormány) egyaránt a „fokozatos reformokra" helyezte a súlyt, és úgy tervezte, hogy a lakosság fokozatosan növekvő anyagi terhelését „szociális védőháló" ellensúlyozza, amely gondoskodik a gazdasági folyamatok áldozatairól. Az előző stratégia a neoliberális, az utóbbi a szociális piacgazdaság filozófiájának alapjaira építkezett.[2] Csehszlovákiában, jóllehet az 1990-es gazdasági program neoliberális közgazdászok (így az akkori pénzügyminiszter Klaus) meghatározó befolyása alatt született, az átalakulás stratégiája — a szociális átalakulás forgatókönyvét is figyelembe véve — közelebb esett a magyar fokozatossághoz, mint a lengyel sokkterápiához (Musil 1991). Azóta a kezdetben tiszta alternatívák számos változáson mentek keresztül és sok vonatkozásban összemosódtak. Bulgáriában a gazdasági átalakulás feladatai jelentős késéssel kerültek napirendre.

Az átmenet sajátosságaiból fakadt az a tény, hogy hazánkban, Lengyelországban és Bulgáriában az előző rendszer intézményei és szereplői (a munkaügyi kapcsolatok intézményei, a hagyományos szakszervezetek) a helyükön maradtak, míg Csehszlovákiában viszont az események elsöpörték őket (a korábbi szakszervezeti szövetséget feloszlatták és új szakszervezetek alakultak). Ebből adódóan a munkaügyi kapcsolatok fejlődése az előző országokban fokozatosan, egyfajta kontinuitást megőrizve, Csehszlovákiában pedig „törés", a korábbi helyzet felszámolása révén valósul meg.

A tripartizmus születése

Mi indította a régió országait (kormányait, szakszervezeteit, munkáltatóit) arra, hogy az országos intézményes tripartizmus (tárgyalások és megállapodások) útjára lépjenek? Emellett — legalábbis az átmeneti időszakban — erős (nem annyira filozófiai, hanem nagyon is pragmatikus) érvek szóltak:

1. A tripartizmus — mint ezt számos fejlett piacgazdaság, köztük Ausztria, Németország, Svédország stb. második világháború utáni, de főleg 1970-es évekbeli története

mutatja[3] — fontos szerepet tölthet be az ipari, a társadalmi együttműködés erősítésében és a béke megőrzésében; része volt politikai és gazdasági átalakulási folyamatok lebonyolításában is — mint Spanyolország példázza.

Közép-Európában a sok szempontból vitatott gazdasági programok számos vonatkozásban eredményesek voltak (a gazdaság egyensúlyának javítása, az infláció lefékezése), ugyanakkor (átmenetileg) a GDP, az ipari termelés hanyatlását, a termelékenység további romlását, a reálbérek és az életszínvonal csökkenését, fokozódó szegénységet és növekvő munkanélküliséget hoztak magukkal, miközben az infláció is kettős számjegyű maradt. Ez magában hordozza a növekvő társadalmi feszültségek — szélső esetben a társadalmi robbanás — veszélyét (Héthy 1991).

2. A tripartizmus valamennyi részese számára legitimitásuk és társadalmi támogatottságuk kölcsönös megerősítését ígérte.

A kibontakozó piacgazdaságok és parlamenti demokráciák fő társadalmi szereplői, az átalakulás körülményeiből adódóan, valamennyien a legitimitás és/vagy a társadalmi támogatottság hiányával küzdenek. A munkaügyi kapcsolatok azon szereplőinek (hagyományos szakszervezetek, munkáltatói szervezetek), amelyek átélték a rendszerváltást, „bizonyítaniuk kell" legitimitásukat, tagsági támogatottságukat.

A társadalmi támogatottság szemszögéből nézve különösen érdekes a kormányok és a szakszervezetek viszonya; az utóbbiak jelentősége két szempontból is növekedni látszik: egyfelől a lakosságnak éppen azok a tömegei (a bérből és fizetésből élők) tartoznak tagjaik közé, akik a gazdasági átalakulás legsúlyosabb terheit viselik, másrészt a szakszervezetek megőrizték tömegszervezet jellegüket, míg az új politikai pártok (szemben a korábbi kommunista tömegpártokkal) legfeljebb néhány tízezres stabil tagsággal rendelkeznek (Thirkell et al. 1993).

A szakszervezeti helyzetkép igen változatos. Egyfelől valamennyi országban létrejöttek, még a rendszerváltást megelőzően, illetve annak kezdeti szakaszában ún. független vagy alternatív munkavállalói szervezetek: ezek a lengyel Szolidaritás mintájára szerveződtek, és valóban tagságukra támaszkodtak (így a később a Ligába tömörült szakszervezetek, a munkástanácsok hazánkban, a Podkrepa Bulgáriában stb.). Másfelől (Csehszlovákia kivételével valamennyi országban) fennmaradtak a korábbi szakszervezetek: ezek újradefiniálták funkcióikat (a munkavállalói érdekképviseletet jelölve meg elsődlegesnek), deklarálták függetlenségüket (az akkor még létező) kommunista pártoktól, decentralizálták és demokratizálták szervezeti struktúráikat és (gyakran) maguk is pluralizálódtak.

E sajátos és összetett fejlődési folyamat (ismételten Csehszlovákia kivételével) igen összetett viszonyokhoz vezetett: Magyarországon, mint ismeretes, hét szakszervezeti konföderáció létezik, közülük ma hat alkotja az Érdekegyeztető Tanács (ÉT) munkavállalói oldalát, Lengyelországban pedig a (ma már megosztott) Szolidaritás és a hagyományos OPZZ, Bulgáriában a Podkrepa és az átalakult régi szakszervezetek (CITUB) uralják a munkavállalói érdekképviseletet. Az új és a hagyományos szakszervezetek együttes jelenléte a pluralizmussal együtt a megosztottság elemét is magával hozta: a Szolidaritás és az OPZZ között nincs (vagy alig van) „beszélő viszony",

Magyarországon pedig éles szembenállás terhelte (1991–92) mindenekelőtt az MSZOSZ, a Liga, és a Munkástanácsok kapcsolatát. A feszültség fő forrásait a legitimitás és (hazánkban) a reprezentativitás[4] kérdései jelentették, emellett közrejátszott benne a szakszervezeti vagyonmegosztás évekig megoldatlan, tüskés problémája. (Ezt egyedül Csehszlovákiában sikerült azonnal rendezni.)

3. A térségben hagyományai vannak a kormány és a szakszervezetek politikai kényszer alatt született és gyakorolt (korporatista) bipartit együttműködésének, vagy ahol a munkáltatói szervezetek már korábban az önállósulás útjára léptek, az ilyen tripartit kooperációnak; ebből egyenesen vezet az út a most már nem kényszerből fakadó, önkéntesen vállalt együttműködés felé.

4. A régióban növekvő szerepet betöltő nemzetközi szervezetek — köztük a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (ILO) mellett a Világbank, az Európai Közösség — különféle megfontolásokból jelentőséget tulajdonítanak a tripartizmusnak és, úgy tűnik, szívükön viselik a fejlesztését.[5]

Mindezek az érvek, természetesen nem azonos módon fejtették ki hatásukat a régió országaiban. Hazánkban az Antall-kormány (1990), Bulgáriában a Demokratikus Erők Uniójának új kormánya (1992) már örökségük részeként kapták a tripartit struktúrákat, és a kérdés akként merült fel: megőrizzék és megerősítsék, vagy korlátozzák, esetleg felszámolják azokat? A válasz, amely Magyarországon született meg, pozitív volt (Héthy 1992), Bulgáriában viszont a tripartizmus erős korlátozását tartalmazta.[6] Csehszlovákiában az 1990–92-ben hatalmon volt politikai erők szociáldemokrata áramlataiban fogant meg a gondolat, amikor is 1990 őszén az új politikai rendszer vadonatúj szakszervezetei szembekerültek az ugyancsak vadonatúj kormánnyal (és parlamenttel). Lengyelország sajátosságát az adja, hogy a Szolidaritás — szakszervezet és politikai mozgalom — 1988/90-ben „elfoglalta" a parlamentet és a kormányt, miközben — a hagyományos OPZZ mellett — a két nagy szakszervezeti tömörülés egyike maradt. A tripartizmus ekkor semmiféle előnyt nem látszott kínálni, és (bár a társadalmi paktum gondolata felmerült) nem is jött létre. Amikor a Szolidaritás fokozatosan dezintegrálódott (Morawski 1992), és jobboldali pártokból álló koalíciók vették át a kormányrudat, a tripartizmus alternatívája — némi késéssel — 1992-ben került elő.

A tripartizmus küldetése és működése

A tripartizmus jelentőségéről és működéséről megoszlanak a vélemények: némelyek szerint kizárólagos funkciója, hogy a „társadalmi konszenzusra" való hivatkozással legitimálja a kormányok szükség szülte népszerűtlen intézkedéseit, mások szerint csupán arra jó, hogy a kormány, a szakszervezetek, a munkáltatók kölcsönösen „megmutassák magukat" a társadalomnak, és vannak — kevesen, de a jelen írás szerzője is idetartozik —, akik úgy vélik, hogy funkciója van (lehet) az új rend felépítésében és a társadalmi béke megőrzésében. (Ezt egyébként annak rögzítése mellett hangsúlyozzuk, hogy az előző vélekedések sem alaptalanok.)

Milyen funkciókat tölt(het) be tehát a tripartizmus? A régióban három fő területen nyílt cselekvési lehetőség előtte.

1. Részvétel a munkaügyi kapcsolatok intézményrendszerének és jogi kereteinek átalakításában, a piacgazdasági munkaügyi kapcsolatok útjában álló akadályok lebontásában a gazdasági szabályozás terén.

2. Részvétel a kormányzati politika (mindenekelőtt a jövedelem-, a bér-, a szociális és a foglalkoztatáspolitika) intézkedéseinek kimunkálásában (és társadalmi elfogadtatásában).

3. Országos méretű társadalmi (munkaügyi) konfliktusok rendezése.

E három tevékenység szorosan összefügg: a tripartit együttműködés maga is a munkaügyi kapcsolatok intézményei révén, a megalkotott jogi keretek között valósul meg, és lényege a politikai egyezkedés — a munkavállalók és a munkáltatók érdekeit egyaránt közvetlenül érintő — jövedelem-, bér-, szociális és foglalkoztatási kérdésekben. Ez utóbbiak talaján keletkez(het)nek ugyanakkor azok (az országos és helyi) társadalmi (munkaügyi) feszültségek és konfliktusok, amelyeket a tripartizmus — a társadalmi dialógus révén — megelőzni (vagy ha mégis kialakulnak) megoldani hivatott. Az eltérő horderejű feladatok időtávlataikban is különböznek: a munkaügyi kapcsolatok intézményeinek (jogi alapjainak) megalkotása hosszú távra meghatározza a szociális partnerek együttműködését, a kormányzati politikával kapcsolatos „alku" rövid távra (rendszerint egy évre) szól, a konfliktusok rendezése pedig eseti.

A tripartizmus azokban az országokban, ahol 1990 óta vagy ezt megelőzően is működött (Magyarországon, Csehszlovákiában, Bulgáriában), hozzájárult a munkaügyi kapcsolatok „deregulálásához" és az új intézmények és jogi szabályozás kialakításához.

Magyarországon a Németh-kormány lényegében országos bértárgyalási intézményként hozta létre 1988-ban az Országos Érdekegyeztető Tanácsot (OÉT), ráruházva a bérszabályozás kormányzati jogosítványainak egy részét. Az OÉT döntési jogot kapott a garantált minimálbér meghatározásában és ajánlásokat fogalmazhatott meg a nemzetgazdaság átlagos, illetve ezzel összefüggésben a vállalatok maximális és minimális nominálbér-növekedésére. Jóllehet a Németh- majd az Antall-kormány az állami bérszabályozást átmenetileg (1989–91) továbbra is fenntartotta, az új szabályozás (a régió más országaival összehasonlítva) már 1989-ben páratlan mértékben liberális volt. 1992-ben, az ÉT-ben született megállapodás alapján, az állami bérszabályozást felfüggesztették, majd 1993-ban, újabb ÉT-megállapodás nyomán, eltörölték (Herczog 1991; Popper 1991; Tájékoztató... 1991). E folyamat alapja az 1988–89-es ún. bérreform-munkálatok során született koncepció volt, amely szerint (a kibontakozó piacgazdaságban) az állami bérmeghatározás szerepét (fokozatosan) a munkaerőpiacnak, illetve a kollektív tárgyalásoknak kell átvenniük (A bérpolitika... 1989).

Hasonló utat járt be Csehszlovákia (Hradecka 1992; Pollert—Hradecka 1993), és Lengyelországban is az Állami Vállalati Paktumot megelőző tárgyalásoknak (Tyszkiewicz 1992) egyik központi kérdése volt a tetemes béradóztatás enyhítése és a tárgyalásos bérmeghatározás előmozdítása. Csehszlovákiában (illetve napjainkra:

Csehországban és Szlovákiában) a garantált minimálbér meghatározása éppúgy tripartit tárgyalások révén történik, mint hazánkban.

Miután a valódi (szabad) kollektív tárgyalásoknak a piacgazdaságokban központi eleme a bér, a tripartizmus közreműködésével a bérszabályozás lebontása — „deregulálása" — lényegében ezek fő gazdasági szabályozásbeli akadályának eltávolítását jelenti. A jogszabályi akadályok lebontása már korábban — hazánkban a Munka Törvénykönyve 1989-es módosításával — megtörtént. Ezzel együtt valamennyi országban — Csehszlovákiában 1990-ben, Lengyelországban 1991-ben, hazánkban 1992-ben, Bulgáriában 1993-ban — megszülettek a kollektív tárgyalások piacgazdaságba illeszkedő jogi szabályai. A kollektív tárgyalások új rendszerének jelentős fejleménye, hogy magában foglalja a kollektív munkaügyi érdekviták legalizálását — magyarán: a sztrájkjog biztosítását meghatározott korlátok között — és az ilyen viták rendezésére vonatkozó eljárásokat is. (A régió első sztrájktörvényét Lengyelországban már 1982-ben megalkották, a jelenlegi szabályok Magyarországon 1989-ben, Bulgáriában és Csehszlovákiában 1990-ben és Lengyelországban 1991-ben születtek.) Ez igen fontos mozzanat, mert valódi kollektív tárgyalások nem képzelhetők el kollektív érdekviták és nyomásgyakorlás nélkül.

A hazai Érdekegyeztető Tanács — amelyet 1990-ben az Antall-kormány megerősített és szervezetében továbbfejlesztett — ma lényegesen kiterjedtebb hatáskörrel rendelkezik, mint elődje. A Munkatörvénykönyv (1992) — megteremtve a tripartizmus jogszabályi alapjait — előírja: „A munkaügyi kapcsolatokat és a munkaviszonyt érintő országos jelentőségű kérdésekben a kormány a munkavállalók és a munkáltatók országos érdekképviseleti szervezeteivel az Érdekegyeztető Tanácsban egyeztet." Az ÉT részt vállalt mind a Foglalkoztatási Törvény (1991), mind pedig a Munkatörvénykönyv (1992) megalkotásában. Csehszlovákiában, hasonló módon, az 1991-es tripartit Általános Megállapodás rögzíti a kormány(ok) azon kötelezettségét, hogy ilyen jellegű törvényalkotási kezdeményezéseiket és tervezett intézkedéseiket a tripartit testület(ek)ben előzetesen megvitassák (Musil 1991). Bulgáriában a tripartizmus ugyancsak helyet kapott az új munkatörvénykönyv (1993) elkészítésében.

A munkaügyi kapcsolatok intézményeiről és jogi szabályozásáról folytatott vitákban nem kisebb volt a tét, mint az, hogy miként alakulnak a szakszervezetek (és munkavállalók) pozíciói a munkáltatókkal, illetve közvetett módon a kormánnyal szemben a piacgazdaság és a privatizáció új viszonyai között. A fő kérdések (amelyek változó összetételben, súllyal és élességgel vetődtek fel a régió egyes országaiban) a következők voltak: Milyen jogosítványokat, védelmet és működési feltételeket kapjanak a szakszervezetek a vállatoknál? Megszüntetendők vagy fenntartandók-e a munkásrészvétel (tehát a szakszervezetektől független munkavállalói érdekképviselet) intézményei (amilyenek a korábbi hazai vállalati tanácsok vagy a lengyel munkavállalói tanácsok), és ha igen, milyen jogosítványokat kapjanak? Ki legyen a jogosult a kollektív tárgyalások folytatására és a megállapodások megkötésére: a szakszervezet(ek) vagy (esetleg) a munkavállalók egyéb képviselői? A vita tétjét leginkább az utóbbi — több országban is felmerült — kérdés érzékelteti: ugyanis a szakszervezetek amennyiben megfosztják

őket ettől a jogtól, lényegében létalapjukat vesztik el. E kérdések még Csehszlovákiában is éles, sztrájkfenyegetésektől kísért konfrontációt idéztek elő 1990 őszén a kormány, a parlament és a szakszervezetek között.

A megoldások eltérőek: a szakszervezetek megtartották szerepüket a kollektív tárgyalásokban, de a vállalati döntéshozatalba való beleszólási jogosítványaikat (csakúgy, mint a munkásrészvételi testületekéit) megnyirbálták (Thirkell et al 1993): ezt általában indokolják a kibontakozó (a tervek szerint alapvetően a magánszektorra épülő) piacgazdaság körülményei, a korábbi jogosítványok fenntartása ugyanis a munkáltató-tulajdonos jogainak gyakorlását korlátozta volna. Látni kell továbbá, hogy a szakszervezetek (és a munkásrészvételi intézmények) korábbi széles körű beleszólási lehetősége a munkáltató ügyeibe a valódi kollektív tárgyalások és megállapodások hiányát volt hivatott pótolni: ez utóbbiakra pedig megnyíltak a jogi (és egyre inkább a gazdasági szabályozásbeli) lehetőségek. Hazánkban mind a vállalati szakszervezeti érdekképviselet, mind a munkásrészvétel kevés veszteséggel került ki a játékszabályok átrendezéséből, ezzel szemben például Csehszlovákiában — a két világháború közötti jelentős hagyományai dacára — elvetették a vállalati szintű munkásrészvétel intézményének létrehozását. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a szakszervezetek (és munkavállalók) csökkenő vállalati befolyását sok szempontból ellensúlyozza az országos tripartizmus.

A jövedelem-, bér-, szociális és (egyre inkább) a foglalkoztatáspolitika, illetve az e területeken születő intézkedések talán a legforróbb mezőt jelentik a munkavállalók, a munkáltatók és a kormányok kapcsolataiban.

Az elért megállapodások (Csehszlovákiában az 1991-es és 1992-es Általános Megállapodás, hazánkban az 1992 novemberi ÉT-megállapodás[8] számos közös sajátosságot mutatnak: 1. Nem kormányzati politikáról, stratégiákról, hanem egyes kormányzati politikák területén részintézkedésekről köttettek (pl. a munkanélküli ellátás feltételeinek, a minimálbérnek a meghatározása). 2. Időhorizontjukat tekintve rövid távúak: rendszerint egy évre szólnak (ily módon az éves költségvetés tripartit „függelékének" is tekinthetők), vagy még rövidebb időre (amíg az újabb megállapodás megszületik vagy bizonyos kérdések a törvényhozásban elrendeződnek). 3. A munkavállalók szemszögéből sajátos kompromisszumot jelentenek bizonyos pozitív és negatív lépések között, de — egészében véve — a „megegyezés a még elfogadható legkisebb rosszról" szellemében fogantak. (Az 1991-es csehszlovák megállapodás például megengedett ugyan bizonyos minimálbéremelést, de 10–12 százalék közötti reálbércsökkenést irányzott elő.) Az egyezmények tehát, miközben tripartit szentesítést adnak bizonyos kormányzati politikák megvalósításához, vajmi kevéssé befolyásolják azokat a koncepciókat és stratégiákat, amelyekből ezek fakadnak. Nem véletlen, hogy a hazai ÉT rendszeresen sürgeti ez utóbbiak megvitatását s (az 1992. novemberi megállapodásban) effektíve kötelezte is a kormányt foglalkoztatáspolitikai koncepciójának bemutatására. (Bulgáriában — az igen törékeny tripartizmus keretei között született — számos megállapodás messzebb ment a részintézkedéseknél, de ez a gyakorlat igen rövid életűnek bizonyult.)

Nem vitatható ugyanakkor, hogy a társadalmi dialógus — mégha csak részintézkedésekben hoz is megegyezést — oldhat feszültségeket és hozzájárulhat a társadalmi békéhez.

A tripartizmus létrejöttében, megerősödésében és szerepkörének alakulásában kétségtelenül közrejátszottak az országos társadalmi (munkaügyi) konfliktusok, az ezektől való félelem, illetve a megelőzésükre (és rendezésükre) való törekvés.

Hazánkban közismert az ÉT szerepe az 1990. októberi taxisblokád feloldásában, amelyet a testület magára vállalt, jóllehet az ilyen feladat nem szerepel statutumaiban (Ladó 1991). Az esemény hatása a hazai tripartizmusra vitatott: tény azonban, hogy az ÉT munkája ettől kezdve vált egyre érdemibbé. A taxisblokád közrejátszott abban, hogy a szomszédos Csehszlovákiában a kormány — miután saját szakszervezeteivel is konfrontálódott — megteremtette saját tripartit struktúráit és sietve tető alá hozta 1991 januárjában az Általános Megállapodást (Musil 1991). A Gazdasági és Társadalmi Megegyezés Tanácsának már a statutumaiban is szerepel a nagyméretű kollektív konfliktusok rendezésének feladata, amire — szerencsés módon — ez ideig nem volt szükség. Bulgáriában a Popov-kormány, amely az IMF-kölcsön elnyerése érdekében árliberalizálásra szánta el magát, az országos sztrájkmegmozdulások elkerülése céljából írta alá „A társadalmi békéről szóló megállapodást" 1991 januárjában (Thirkell–Tseneva 1991). Lengyelországban a kormány az 1991–92-es sztrájkok nyomására kezdett tárgyalásokat a Szolidaritással az állami szektorban kialakult konfliktusok rendezési eljárásairól, majd nyitott a tripartizmus irányába (Baczkowski 1992).

A tripartizmus alternatívát jelent(het) a szrájkjognak a közérdekre hivatkozó korlátozásával szemben. Az utóbbi törekvés — amíg az állam a fő (jóllehet indirekt) munkáltató a gazdaságban, és a kormány (nem pedig a magánmunkáltató) hozza a munkavállalók érdekeire leginkább sérelmes intézkedéseket — vajmi kevés sikert ígér. (Lengyelországban 1991/92-ben a munkabeszüntetések hatoda-harmada, Csehszlovákiában 15%-a minősíthető törvénytelennek) (OECD 1992).

A régióban ma szokásos, némi túlzással, „társadalmi szerződésekről" vagy „szociális paktumokról" beszélni (Musil 1991; Ágh 1993). Nagy bizonyossággal állítható, hogy ilyenek — bár egyes időszakokban és országokban az események elindultak ebbe az irányba — mind ez ideig nem születtek. A fogalom eredeti értelmezésben olyan globális megállapodást jelent a főbb politikai erők (a kormányon és az ellenzékben lévő politikai pártok, a jelentős társadalmi egyesületek, így — egyebek közt — a munkavállalók és a munkáltatók érdekképviseletei) között, amely megszabja a politikai és gazdasági átalakulásnak és a folyamat során keletkező szociális problémák kezelésének a stratégiáját. Ilyen felfogásban a politikai átmenetre vonatkozó kerekasztal-megállapodások (Magyarországon és Lengyelországban) éppúgy nem ütik meg a „társadalmi szerződés" vagy „szociális paktum" mértékét, mint ahogy az országos tripartit testületek részpolitikákkal (pontosabban: ezek részintézkedéseivel) kapcsolatos megegyezései sem. A megszületett gazdasági (és ahol voltak, szociális) programok — Csehszlovákiában, Magyarországon — a kormányok mögött álló szakértői csoportok munkái, amelyek megkapták a törvényhozásbeli támogatást, de nincs (nem lehet) mögöttük ezt megha-

ladó — a széles körű társadalmi mobilizációt biztosító — megegyezés. Az ilyen globális megállapodás hiánya egyike azoknak a tényezőknek, amelyek magát a tripartizmust is instabillá teszik.

A tripartizmus korlátai

A Kelet-Európában kialakult tripartizmus instabil, törékeny és sérülékeny: a gazdasági válsághelyzetből, illetve a politikai-gazdasági átalakulás sajátos körülményeiből adódóan jórészt hiányzanak azok a feltételek, amelyek a munkaügyi kapcsolatoknak ezt a (piacgazdaságokban korántsem általános) modelljét a régióban szilárddá és hosszú távon tartósan működőképessé tennék.

A makrogazdasági stabilizáció szűk teret nyit a kormányok számára ahhoz, hogy a munkavállalók és a munkáltatók együttműködését politikájukhoz a nekik tett gazdasági engedményekkel „vásárolják meg". Magyarországon és Lengyelországban 1992-ben a kormányok egyaránt azzal igyekeztek megbirkózni, hogy költségvetési deficitjüket az IMF által még megengedett szintre csökkentsék. Ebből is adódott a térségben létrejött tripartit megállapodásoknak az a sajátossága, hogy negatívak voltak, abban az értelemben, hogy — mint már utaltunk rá — a szociális partnerek a „lehető legkisebb rosszra" adták áldásukat. Ez a helyzet ugyanakkor a szociális partnerek számára hosszabb távon nehezen tartható fenn: a szakszervezetek társadalmi presztízse mindhárom visegrádi országban alacsony, s amennyiben tagságuknak nem tudnak eredményeket felmutatni az érdekeiket legikább érintő kérdésekben (a reálbérek, a szociális juttatások, a foglalkoztatás alakulása stb.), azzal a veszéllyel kerülnek szembe, hogy elvesztik hitelüket még mielőtt visszanyerhették volna.

A szociális partnerek a tripartizmus gyenge láncszemei (Touraine 1991). A fejlett piacgazdaságokban a szociális szereplők organikus fejlődés során alakultak ki, oly módon, hogy létező gazdasági aktorok fokozatosan átalakultak szociális aktorokká és (állami közreműködéssel vagy anélkül) kialakították együttműködésük intézményeit és játékszabályait: a munkaügyi kapcsolatokat. Ma a régióban egyszerre van napirenden a gazdasági és a szociális szereplők kialakulása (létrehozása) és a kapcsolataik keretéül szolgáló intézményrendszer megteremtése. E folyamatok közül, feltehetőleg, a legegyszerűbb az intézmények (így az országos tripartit testületek) megalkotása: ez azonban önmagában nem vezet(het) ahhoz, hogy a tripartizmus feltételezte szereplők maguk „teljes vértezetben" megjelenjenek a színen: az aktorok most keresik identitásukat, szerepeiket, viselkedési formáikat, együttműködésük normáit.

A tripartizmus erős és egységes munkavállalói érdekképviseletet feltételez: olyan szakszervezeteket, amelyek megfelelő súllyal és hatékonyan tudnak tagságuk képviseletében fellépni a munkáltatókkal és a kormánnyal szemben, ha szükséges (szélsőséges esetben) módjukban áll akár megvétózni is ezek politikáját, illetve képesek az elért megállapodásokat saját tagságukkal (tagszervezeteikkel) elfogadtatni és betartatni. Ugyanez a követelmény a munkáltatókkal, illetve érdekképviseleteikkel szemben is.

Ma nehéz pontos és megbízható választ adni arra a kérdésre, hogy a régió szakszervezetei mekkora súlyt képviselnek. Taglétszámuk, a korábbi mesterségesen magas 95 százalék feletti szervezettségi szinthez képest, tetemesen csökkent, ami részben a tagság korábbi politikai kényszerének megszűnéséből, részben a gazdaság objektív folyamataiból (a kisvállalkozások és az önfoglalkoztatás fejlődése, a privatizáció, az atipikus munkák terjedése, a munkanélküliség növekedése, a fekete foglalkoztatás burjánzása stb.) adódik. Ugyanakkor ez a taglétszám a fejlett piacgazdaságok mércéjével mérve továbbra is impozánsan magas: Lengyelországban a szervezettségi szint (az összes munkavállalók létszámára kivetítve) mintegy 40 százalék, hazánkban 60 százalék körülire becsült, (a volt) Csehszlovákiában pedig ennél is több. A legitimitás körüli viták elcsitultak, s feloldódóban van a megosztottság is: e vonatkozásban Magyarországon új korszak kezdetét jelent(het)i a hat konföderáció között a vagyonmegosztásról született 1992. őszi — tehát a sokat vitatott 1991-es szakszervezeti törvényeket egy évvel követő — megállapodás.

Keveset tudunk ugyanakkor a munkásszervezetek tényleges mozgósító erejéről, tehát arról, hogy mennyiben képesek tagságukat akciókra (sztrájkra) felsorakoztatni: jelentős sztrájkok a rendszerváltást követően Bulgáriában és Lengyelországban voltak; hazánkban a legjelentősebb országos akció (a taxisblokád) nem szakszervezeti kezdeményezésre bontakozott ki, az elmúlt években a MSZOSZ által több ízben kezdeményezett országos megmozdulások sikere/sikertelensége vitatott; Csehszlovákiában nagyobb horderejű országos akció nem volt.

A szakszervezeteknél lényegesen képlékenyebbek — az objektív helyzetből adódóan —, a munkáltatói szervezetek. Az átalakulás során minden országban létrejöttek a magánmunkáltatók szövetségei, illetve országos keretszervezetek, amelyek a munkáltatói szövetségek összefogását tűzték célul. Ugyanakkor, a privát szektor fejlődése és a privatizáció viszonylag kezdeti szakaszában a munkáltatók csoportja (pontosabban azoké, akik munkáltatónak definiálják magukat, illetve akiket partnereik annak fogadnak el) rendkívül heterogén és alig felel meg a klaszikus piacgazdasági definíciónak: például hazánkban az ÉT munkáltatói oldala ma magában foglalja az állami vállalatok, a (fogyasztási, ipari, mezőgazdasági) szövetkezetek, kisiparosok és a kiskereskedők stb. érdekképviseleteit (miközben továbbra is az állam a legjelentősebb — jóllehet indirekt — munkáltató). Mutatja a helyzet bizarrságát, hogy egyes országokban (így Bulgáriában) a szakszervezetek (!) bábáskodtak a munkáltatói szervezetek életrehívásánál — hogy ezáltal a tripartit struktúrák megteremthetők legyenek. Miután a munkáltatói szervezetek esetében nem került sor a legitimitás és reprezentativitás — szakszervezetekéhez hasonló[9] — megmérettetéseire, ma szinte találgatásokba sem lehet bocsátkozni arról, hogy ezek mekkora erőt képviselnek.

Nehezen illeszkedik a tripartizmus a politikai és gazdasági átalakulás során uralkodóvá lett kormányzati politikai és gazdasági filozófiákba is: alig van (lehet) helye a Lengyelországban és Csehszlovákiában erőteljes neoliberális koncepciókban, de beilleszthető az intervencionista, illetve szociális piacgazdasági elgondolásokba[10]. (Lengyelországban az Állami Vállalati Paktumot szorgalmazó Kuron munkaügyi miniszter

maga is a szociális piacgazdaság híve (Tyszkiewicz 1992), s hazánkban az Antall-kormány ugyanebből az eszmekörből indult ki.) Megszületésében és létében ugyanakkor — ez a régió egészére igaz — az absztrakt politikai filozófiáknál nagyobb szerepet játszik a politikai pragmatizmus, ez pedig a reális problémákból és erőviszonyokból kiindulva, olyan megoldásokra törekszik, amelyek az elfogadhatóságot és működőképességet részesítik előnyben az elvont elvekkel szemben. A pragmatizmus sem képes ugyanakkor mindig áthidalni azt a szakadékot, amely egyfelől a többnyire jobboldali kormányok nézetei (és pártpolitikai érdekei), másfelől a zömében baloldali (szocialista, szociáldemokrata orientációjú, netán kommunista gyökerű) szakszervezetek törekvései (és politikai érdekei) között húzódik. A munkaügyi kapcsolatok átpolitizálódása komoly veszélyt jelenthet a tripartizmus jövőjére nézve: a kormányok (és a mögöttük álló politikai pártok), okkal vagy ok nélkül, hajlamosak a jelentős tagsággal támogatott szakszervezeti konföderációkban politikai riválist látni, az intézményes tripartizmusra pedig úgy tekinteni, mint e konföderációk érdekérvényesítésének intézményére, amelynek léte egyben a törvényhozás jogkörét is csorbítja.[11]

1. A tripartizmus működését a kormányok és a munkavállalói érdekképviseletek közti — illetve, ahol a szakszervezetek megosztottak voltak: ezek egymás közötti — konfrontációinak és együttműködésének periodikus váltakozása jellemezte. Csehszlovákiában 1991-ben és 1992-ben is éles viták folytak a reálbér csökkentése és a minimálbér megállapítása körül (Hradecka 1992); az önállóvá lett Szlovákiában 1993 márciusában a szakszervezetek felfüggesztették részvételüket a Gazdasági és Társadalmi Megállapodás Tanácsában, mert a kormány elmulasztotta egy fontos — a társadalombiztosításra vonatkozó — törvénytervezetét a testület elé vinni. Hazánkban 1989–1992 között sztrájkfenyegetésekkel — és figyelmeztető sztrájkokkal — tarkított konfrontációkra került sor a kormány és a SZOT, majd a MSZOSZ között. Bulgáriában az elmúlt négy évben — a gyorsan változó kormányok idején — az országos érdekegyeztető testület karrierje a gazdasági stratégia megfogalmazásának kulcsszerepe és a teljes felszámolás szélsőségei között ingadozott, jól illusztrálva a tripartizmus politikai sebezhetőségét[12] (Thirkell–Tseneva 1991).

2. A tripartizmus Csehszlovákiában és Magyarországon a jövedelem-, bér-, szociál- és foglalkoztatáspolitikai részintézkedések vitatására — és az ezekben való megállapodásokra — szorítkozott: hatása a politikai koncepciókra — mint mondottuk — igen korlátozott volt, és lényegében nem volt befolyása az átalakulás olyan alapvető folyamataira sem, mint a privatizáció: ennek megvalósítását a kormányok mindkét országban szigorúan saját (gyakorlatilag kizárólagos) cselekvési körükben tartották és tartják. Ebből a szempontból kivétel Lengyelország, ahol az ez év elején tető alá hozott Állami Vállalati Paktum integráns részeként rögzítették a privatizáció miként jét és a szakszervezetek e folyamatban betöltött szerepét. Ugyanakkor a bolgár szakszervezetek átmenetileg nagy befolyáshoz jutottak — Popov koalíciós kormánya idején (1991) — a gazdasági és szociális átalakulás stratégiájának kialakításában.

3. A tripartit megállapodásoknak nincs kötelező jogi érvénye: ahhoz, hogy megvalósuljanak, rendszerint történyhozási aktusra van szükség. Elvileg ennek (amennyiben

a kormányok szilárd többségre támaszkodnak a parlamentben) nem lehet akadálya: ugyanakkor a gyakorlatban ez a helyzet manővezerési lehetőséget biztosít számukra, illetve a törvényhozások számára az utólagos korrekciókra.[13] Az érv, ez esetben az — s ez nemigen vitatható —, hogy a kormány nem rendelkezik olyan kontrollal a parlament felett, amely az automatikus jóváhagyást garantálhatná. Sok szempontból rendezetlen és szabályozatlan a tripartizmus és a törvényhozás viszonya is (Herczog 1991; 1992). Míg egyes parlamentekben (pl. Lengyelországban, Bulgáriában) egyes szakszervezetek nagyszámú képviselővel rendelkeznek, a magyar parlamentben csupán kettő-három ilyen akad (s ugyanez mondható el a munkáltatókról is).

4. A tripartizmus — a jelentős fejlődés ellenére, amire hazánk a legjobb példa — nem rendelkezik azzal a szervezeti struktúrával és információs bázissal, amely megalapozott és hatékony, az országos és regionális szintek koordinált működését biztosítaná.

A tripartizmus korlátai tehát alapvetően beszűkült gazdasági mozgásterében, szereplőinek és ezek magatartásnormáinak a (részbeni) kialakulatlanságában, szervezetének és intézményesülésének gyengeségeiben és a szereplők viszonyát terhelő politikai nézet- és érdekkülönbségekben rejlenek.

* * *

A Kelet-Európában kibontakozott tripartizmus érdekes, új eleme azoknak a változásoknak, amelyek a politikai és gazdasági rendszerváltás nyomán a munkahelyi kapcsolatokban végbemennek. Jelentős küldetése lehet az új szociális szereplők arculatának és szerepkörének létrehozásában, a zökkenőmentes együttműködésüket biztosító intézmények és jogi szabályozás kimunkálásában és nem utolsósorban olyan szociális programok megvalósításában, amelyek biztosítják a szociális béke fennmaradását: ha nem is a gazdasági programok — a stabilizáció és az átalakítás — megvalósításához szükséges társadalmi mobilizációt és támogatottságot, de legalább a toleranciát a munkavállalók és általában a lakosság részéről. Ez a tripartizmus ugyanakkor — a gazdasági válsághelyzet, a szereplőket feszítő belső problémák, a szerepek és a szabályok kialakulatlansága miatt — korlátozott, instabil és törékeny; konszolidációját hosszabb távon csak azoknak a politikai és gazdasági rendszereknek a konszolidációja hozhatja magával, amelyeknek maga is „terméke" és egyben „építőköve".

Jegyzetek

[1] A piacgazdaságokban a munkaügyi kapcsolatok rendszere nem egységes, léteznek bipartit és tripartit modellek. Bár nincs köztük éles tartalmi határvonal, némileg eltérő módon biztosítják a tőke és a munka együttműködését. A bipartizmus a munkavállalók (a szakszervezetek) és a munkáltatók (munkáltatói szövetségek) kapcsolatára — ezen belül a kollektív tárgyalásokra és megállapodásokra — helyezi a hangsúlyt (ilyen az amerikai és a jelenlegi brit modell), a tripartizmus esetében pedig az állam (a kormány) közvetlenül szerepet vállal a munkavállalók és a munkáltatók kiegyensúlyozott kapcsolatainak karbantartásában. Törekvése az, hogy e kapcsolatokat magas szintű tripartit politikai megállapodásokkal meghatározott irányokba terelje. A tripartizmust — fejlett változataiban — a szakirodalom egy része a „neokorporatizmus" címszó alatt tárgyalja. A szakirodalom másik része, tekintettel a korporatizmus ideológiájának hosszú és nem túl tiszteletre méltó történetére — így a totalitáriánus politikai rendszerekkel asszociálódott —, óvakodik az elnevezéstől, s bár a neokorporatizmus a pluralista demokráciák (Németország, Ausztria, Svédország, Belgium) terméke, elhanyagolja vagy egyenesen elveti a koncepciót. A jelen tanulmány, bár hasonló okokból mellőzi az elnevezést, a neokorporatizmust a tárgyalt jelenség leírására alkalmas analitikus fogalomnak tartja. (A neokorporatizmus definiálásáról lásd Cawson 1985; Salamon 1982.)

[2] A választás, egyébként, feltehetőleg nem absztrakt filozófiák kérdése volt: a sokkterápiát a gazgasági helyzet súlyossága indokolta, és megindítása erős társadalmi támogatottságot feltételezett: Lengyelországban 1990-ben még mindkét tényező adott volt, a másik két országban pedig jórészt hiányzott.

[3] Az intézményes tripartizmus az 1970-es években a „jóléti állam" politikai programjainak és a szociáldemokráciának a virágkorában érte el nyugat-európai tetőpontját és azóta hanyatlóban van (Streeck 1991).

[4] A reprezentativitás problémája, a szakszervezeti helyzetképből adódóan, sajátos hazai gond: a konföderációk jelentősen különböznek tagságukban (az MSZOSZ milliós létszámától a kisebb konföderációk néhány tízezres létszámáig), abban, hogy mennyiben fedik le a nemzetgazdaság ágazatait (az MSZOSZ gyakorlatilag lefedi a „termelő" szférát. Az ÁSZOK súlypontja a vegyipar, a SZEF-é a közszolgálat stb.), továbbá, hogy mennyiben rendelkeznek konszolidált regionális, illetve ágazati szervezeti struktúrákkal. Kevésbé éles a kérdés pl. Lengyelországban, ahol a két nagy konföderáció létszámában jelentős és országosan szerveződött, szektorális szervezetében erős. Az országos reprezentativitásra Magyarországon (ellentétben pl. Bulgáriával) nincsenek jogszabályi kritériumok.

[5] A Világbank Emberi Erőforrás Fejlesztési Programja (1991-95) Magyarországon — egyebek közt — egy sor regionális átképzési központ létesítésére irányul: ezek kontrollját az Országos Képzési Tanácsra — az ÉT egyik szakmai albizottságára, illetve a regionális munkaügyi tanácsokra ruházta. Az Európai Közösség által menedzselt PHARE-program (1991–1996) külön részt tartalmaz a „szociális dialógus" támogatására: ez — egyebek közt — az ÉT szervezeti struktúrájának és információs bázisának megerősítését tűzte ki célul. A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal magyarországi (és lengyelországi) technikai kooperációs projektjei kitüntetett figyelmet szentelnek a tripartizmus előmozdításának.

[6] Az Antall-kormány, mint ismeretes, 1990 nyarán az országos érdekegyeztetést újból életre hívta. 1. Valamennyi akkor létezett szakszervezeti konföderációt és munkáltatói szövetséget meghívott az ÉT munkavállalói és munkáltatói oldalára, autonóm döntéseikre bízva saját összetételük alakítását. (A Németh-kormány idején az OÉT-ben a munkavállalói érdekképviseletet a SZOT monopolizálta, a munkáltatókét pedig a Gazdasági Kamara uralta.) 2. Az ÉT-t szervezetében továbbfejlesztette: ekkor jöttek létre — a plenáris ülésen túl — a szakosodott albizottságok, köztük a sajátos funkciókat betöltő Munkaerőpiaci Bizottság (amely az 1991-es Foglalkoztatási Törvény értelmében a Foglalkoztatási Alap felhasználásának fő irányairól dönt) és az Országos Képzési Tanács, ekkor kezdődött meg az ÉT regionális szerveinek (megyei, munkaügyi tanácsok) kiépítése. 3. Az ÉT munkájának segítésére tripartit titkárságot hívtak életre. 4. A Foglalkoztatási Törvénnyel (1991), majd a Munkatörvénykönyvvel (1992) létrejöttek az ÉT működésének jogszabályi alapjai is. A tripartizmus politikaformáló hatását tekintve igen fontos új mozzanat a nyugdíj- és egészségügyi biztosítás irányításának tripartit alapokra helyezése.

[7] Tényleges közgazdasági lehetőségét pedig a bérköltségek megdrágítása, az állami vállalatok romló pénzügyi helyzete, illetve végső soron a — már 1988-ban bevezetett — személyi jövedelemadózás teremtette meg: ez utóbbi a jövedelempolitika sokkal erőteljesebb eszközének bizonyult, mint bármiféle állami bérszabályozás.

[8] Lásd az ÉT 1992. novemberi megállapodása. Tájékoztató az Érdekegyeztető Tanács 1992. november 20–21-i üléséről. *Magyar Közlöny*, 1992. 124. szám. Az 1991-es csehszlovák Általános Megállapodás (angol nyelvű verzióját) a föderatív Munka- és Szociálisügyi Minisztérium tette közzé, a lengyel Állami Vállalati Paktum alapelveit (és a hozzá kapcsolódó törvények fő irányvonalait) a lengyel Szociális- és Munkaügyi Minisztérium hozta nyilvánosságra, illetve tette elérhetővé. Az utóbbiakra vonatkozóan lásd Musil 1991. és Tyszkiewicz 1992.

[9] A szakszervezetek reprezentativitásának első megmérettetésére az 1991-es ún. szakszervezeti törvények nyomán került sor: ezek egyike előírta a munkáltatók részére adott ún. tagdíjlevonási meghatalmazások kötelező megújítását, amit a hagyományos szakszervezetek sikerrel (némi veszteségek árán) megoldottak. A soron következő megmérettetést a májusi társadalombiztosítási (és üzemi tanácsi) választások jelentik.

[10] A neokorporatizmus „sokkal inkább az élet politikai, gazdasági és szociális aspektusainak az integrációján, mint ezek különválasztásán alapul, ez pedig azt jelenti, hogy a gazdasági rendszer működését illetően a politikai rendszerben foglalt ideológiai céloknak sokkal inkább fölérendelt, semmint alárendelt szerepük van" (Salamon 1987).

[11] Miután a régió szakszervezetei lényegében fenntartották a lakosság érdekképviseletének hagyományos ambícióját — tehát éppúgy törekszenek a nyugdíjasok, a munkanélküliek, mint az aktív munkavállalók képviseletére —, működésük sok esetben valóban tisztázatlan határvonalakon feszül neki a parlament által megvalósuló társadalmi érdekképviseletnek. A szakszervezetek, ugyanakkor, saját szétesésük megkockáztatása nélkül nem kísérelhetik meg átvenni a politiki pártok funkcióit: a lengyel Szolidaritás válságát az elmúlt években éppen az okozta, hogy nem tudott választani munkavállalói érdekképviseleti és politikai mozgalmi minősége és működése között.

[12] Bulgáriában az 1991-es választások nyomán uralomra jutott UDF-kormány 1992-ben kísérletet tett az országos érdekegyeztetés felszámolására, de gyorsan visszakozott; viszont a szakszervezeti vagyonvitára a vagyon államosításával tett pontot.

[13] A Munka Törvénykönyve az ÉT-ben alapos vitákon ment keresztül, és a vitatott kérdésekben a felek megállapodásra jutottak; ennek ellenére a törvénytervezethez a parlamentben 500-nál több módosító javaslatot nyújtottak be, nem kis számban a kormány mögött álló koalíciós pártok képviselői. Az 1992. novemberi ÉT megállapodást ugyan a kormány keresztülvitte a parlamentben, de pl. az 1993-ra a megállapodás szerint előirányzott 14 százalékos átlagos nyugdíjemelést a törvényhozás akként hagyta jóvá, hogy 1993 márciusában a nyugdíjasok 10 százalékos, majd szeptemberben további 4 százalékos emelést kapnak, ami az évre kivetítve 10 százaléknál valamivel alacsonyabb javulást eredményez a nyugdíjakban.

Hivatkozások

Ágh A. 1993. Az első szociális paktum. *Népszabadság,* január 30.

Baczkowski, A. 1992. *Preventing and resolving industrial conflict (in Poland).* OECD Seminar on Industrial Conflict Settlement, Warsaw, 18–20 May

Berki E. 1992. A bérszabályozástól a béralkuig, bérmegállapodások 1992 első felében. *Munkaügyi Szemle*, 11, 21–28.

A bérpolitika és a bérrendszer reformjának koncepciója. 1988. *Munkaügyi Szemle*, 4, 18–21.

Bruszt L. 1992. Transformative Politics: Social Costs and Social Peace in East Europe. *East European Politics and Societies,* (6) 1, Winter

— 1993. Gondolatok a gazdasági kapcsolatok rendszeréről. *Társadalmi Szemle,* 2.

Cawson, A. 1985. Introduction. In: A. Cawson (ed.) *Organized Interests and the State.* Sage Series on Neo-Corporatism. London: Sage Publications

Ferge Zs. 1991. Marginalisation, poverty and social institutions. *Labour and Society,* Geneva, (16)4, 417–437.

Fischer, G.–G. Standing 1991. *Restructuring in Eastern and Central Europe: Labour Market and Social Policy Issues.* ILO– OECD–CEET Conference, Paris, 11–13.

Garzó L. 1991. Kollektív alku a munkahelyen. *Munkaügyi Szemle,* 6, 1.

Góra M. 1991. Shock therapy for the Polish labour market. *International Labour Review,* Geneva, (130) 2.

Herczog L. 1991. Az Érdekegyeztető Tanács első esztendeje. *Munkaügyi Szemle,* 9, 3–6.

— 1992. Az érdekegyeztetés szövevényei. *Gazdaság,* különszám, 88–89.

Héthy L. 1991. Towards social peace or explosion? Challanges for labour relations in Central and Eastern Europa. *Labour and Society,* Geneva, (16)4, 345–358.

— 1992. Political Change and the Transformation of Industrial Relations in Hungary. *International Industrial Relations Association* (IIRA), *9th World Congress*, Sidney. Proceedings Volume No 4, 58–67.

— 1993. Tripartizmus: lehetőség vagy illúzió? A munkaügyi kapcsolatok és a rendszerváltás. *Társadalmi Szemle*, 2.

Héthy L.–V. I. Csuhaj 1990. *Labour Relations in Hungary.* Institute of Labour Research. Budapest.

Hradecka, J. 1992. *Economic Changes in Today's Czechoslovakia.* IVth International Meeting of Work Sociology, Bologna–Forli, 10–17 November.

Jones, D. C. 1992. The transformation of labour relations in Eastern Europe: the case of Bulgaria *Industrial and Labour Relations Review,* (45) 3, April

Ladó M. 1991. *The losers' victory — the winners' defeat?* Contribution to the conference „Social Conflicts", Institute of Labour Research, Budapest and Luigi Sturzo Institute, Rome — Rome, 29–30 May 1991. (Manuscript.)

Ladó M.—Szalay J.—Sziráczky Gy. 1991. *Recent labour market trends and labour policy in transition in Hungary.* ILO–OECD–CEET Conference, Paris, 11–13. Sept.

Makó Cs. 1992. *From state corporatism to divided unionism.* Vienna Institute for Advanced Studies (Manuscript).

Morawski W. 1992. *Trade unions in Poland: Dilemmas of Dependence. Independence and Relative Autonomy.* (Manuscript.)

Musil, J. 1991. New social contracts. Responses of the State and the social partners to the challanges of restructuring and privatization. *Labour and Society,* Geneva, (16)4, 381–399.

— 1992. Czechoslovakia in the Middle of Transition. *Czechoslovak Sociological Review,* Special Issue, Prague, Vol 28, (August) 5–21.

OECD 1992. Preventing and Resolving Industrial Conflict. *Labour Market and Social Policy Occasional Papers,* Paris, 11.

Petkov, K.–J. E. M. Thirkell 1991. *Labour relations in Eastern Europe. Organisational Design and Dynamics.* London: Routledge

Pollert, A.–I. Hradiecka 1993. *Spring 1993–Between State Dis–Ownership and privatisation: Managers, Unions and Workers in the Czech Republic.* 11th Annual Labour Process Conference, Blackpool, April.

Pongrácz L. 1991. Búcsú a bérszabályozástól. *Munkaügyi Szemle,* 1, 1–4.

Popper L. 1991. Bérszabályozás! Bérszabályozás? *Munkaügyi Szemle,* 3, 2–6.

Róna–Tas Á. 1991. The Selected and the Elected: The Making of the New Parliamentary Elite in Hungary. *East European Politics and Sociaties,* (5) 3.

Salamon, M. 1987. *Industrial Relations. Theory and Practice.* New York: Prentice Hall.

Stark, D. 1992. Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe. *East European Politics and Societies,* (5) 1, Winter

Streeck, W. 1991. *Industrial relations in a changing Western Europe.* 3rd European Regional Congress of IIRA. Bari–Naples, 23–26 Sept.

Tájékoztató a bérmeghatározás 1992. évi változásairól. 1991. *Munkaügyi Szemle,* 2, 1–11.

Thirkell, J. E. M.–E. A. Tseneva 1991. Bulgarian Labour Relations in Transition. Tripartism and Collective Bargaining. *International Labour Review,* Geneva, (130), 2.

Thirkell, J.–R. Scase–S. Vickerstaff 1993. *Transitional models of labour relations in Eastern Europe: Bulgaria, the Czech and Slovak Republics, Hungary and Poland.* (Manuscript.)

Tomes, I. 1991. Social reform: A cornerstone in Czechoslovakia's new economic structure. *International Labour Review,* Geneva, (130) 2, 191–198.

Touraine, A. 1991. Economic reform and democracy: A new social contract? *Labour and Society,* Geneva, (16)4, 467–477.

Tyszkiewicz, M. 1992. Jacek Kuron's New Economic Policy. *Labour Focus on Eastern Europe,* 43, 31–33.

Petr Mateju

A GAZDASÁGI SIKER MEGHATÁROZÓI. CSEH KÖZTÁRSASÁG 1989–1992

Elméleti fogalmak és hipotézisek

Ritkán adódik lehetőség arra, hogy empirikusan nyomon kövessünk társadalmi változásokat[1] vagy legalábbis leglényegesebb jellemzőiket adott generációk tagjainak életútjában. Kelet-Európa országainak háború utáni politikai és társadalmi evolúciója és kiváltképp mai posztkommunista átalakulásuk éppen ezzel a kivételes alkalommal szolgál. A társadalmi rétegződés néhány kutatója (pl. Szelényi—Treiman 1991) hangsúlyozza is, hogy a posztkommunista átalakulás a társadalmi változások feltételeit tanulmányozó szociológusok számára szinte „természetes kísérletet" jelent, hiszen kétségtelen, hogy egy generáció életében mélyrehatóan átalakul a politikai rendszer, az intézmények rendszere, a társadalmi struktúra, csakúgy mint a hitek, szokások, életstratégiák és értékorientációk rendszere. Habár a társadalmi változások kutatása nem szűkíthető le a társadalmi mobilitás tanulmányozására, a mobilitáselemzésből vett példa mégis világos. „Ha összehasonlítjuk, hogy ki boldogult 1989 előtt, illetve ki boldogul 1989 után, és a különböző időpontok közti összehasonlítást megismételjük több országban, amelyekben az 1989-es átalakulás némileg eltérő módon történt, jó lehetőségünk lesz arra, hogy megállapítsuk, mennyire és milyen módon fontos az intézményi és a strukturális elrendezés" (Szelényi—Treiman 1991: 277).

A posztkommunista átalakulásnak, a társadalmi változás e sajátos formájának tanulmányozását azonban láthatóan befolyásolja a „szocializmus" szociológiai elméletének mai állapota és a posztkommunista átalakulás főbb jellemzőit előrejelző általános elmélet hiánya. Ha azokat a meglehetősen szigorú feltételeket vesszük alapul, amelyeket Lenski támasztott (1988) a társadalomtudományi elméletekkel szemben, megállapíthatjuk, hogy a jelenleg igénybe vehető elméletek között meglehetősen kevés (többnyire makrogazdasági) koncepció született a központilag tervezett (redisztributív) gazdasági modellből piacgazdaságba való *átmenet* leírására (lásd pl. Kornai 1990).

A szociológiát többen bírálják a posztkommunista átalakulásról szóló általános elmélet hiánya miatt[2]. Úgy vélik, azért nem született még meg ez az elmélet, mert azok a szociológusok, akik a volt szocialista országokban történt változásokat kutatták, soha nem foglalkoztak komolyan megalkotásával. Ez ellen azonban felhozható az az érv, hogy erre már történtek kísérletek (lásd pl. Nee, 1989; 1991; Szelényi 1988; 1991; Szelényi—Treiman 1991), és visszhangra is találtak (Kolosi—Róna-Tas 1992). Úgy tűnik, a probléma más jellegű. A központi tervezésű gazdaságból a piacgazdaságba való átmenet gazdasági elméletei a klasszikus (liberális, konzervatív, neokonzervatív) gazdasági elméletekre támaszkodnak, amelyek függetlenül attól, hogy mennyire haj-

lunk az elfogadásukra, általános érvényre tartanak igényt. A hiánygazdaság (Kornai 1980; 1992) nagyon befolyásos és alapos elmélete is, melynek érvényességét soha komolyan nem kérdőjelezték meg, hozzájárul ahhoz, hogy a volt szocialista országokban mostanság végbemenő változásokat egyszerűen úgy tekintsük, mint *átmenetet* a redisztributív, központilag tervezett gazdaságból a piacgazdaságba.

A szocializmus gazdasági és politikai rendszerei — minthogy „előírt" módon épültek fel — alapvető jellemzőikben hasonlítottak egymásra, annál nagyobb volt az eltérés az egyes kommunista országok között a társadalmi, kulturális és értékrendszer tekintetében, legfőképp a történelmi és kulturális kontextusok különbözősége miatt. Ezért aztán nehéz feltételezni, hogy lehetséges lesz olyan többé-kevésbé *univerzális* magyarázó séma, amely megállja a helyét és elméleti hipotéziseket nyújthat mind az államszocialista társadalmi rendszer fejlődésének és kikristályosodásának elemzésére, mind a posztkommunista átalakulás magyarázatára, hacsak nem tartjuk elfogadhatónak az általánosítás olyan magas szintjét, amely lehetetlenné tesz bármiféle operacionalizálást, illetve a hipotézisek empirikus vizsgálatát.

Ezt a meglehetősen pesszimista álláspontot alátámasztja a posztkommunista átalakulás empirikus kutatását elméleti hipotézisekre alapozó kísérletek tipikus sorsa. Az átalakulás alapvető jellemzőire vonatkozó legáltalánosabb hipotézisek lényegileg összhangban vannak egymással, és az egyes szerzők által megfogalmazott hipotézisek aligha kérdőjelezhetők meg.

Más a helyzet az átalakulás egyes szegmenseire, az egyenlőtlenség, a társadalmi rétegződés, a mobilitásminták konkrét változásaira és az e változásokat előidéző mechanizmusokra vonatkozóan megfogalmazott, specifikusabb hipotézisekkel.[3] Ezek a hipotézisek általában nem bírnak el egy egyszerű empirikus tesztet sem, ha nem azon ország adataival ellenőrzik, amelyben eredetileg megalkották őket, hanem más országok adataival. Úgy tűnik, a várakozásokat nagymértékben befolyásolja a helyileg eltérő (szociális, kulturális, politikai) tapasztalat, amely fontos szerepet játszott a hipotézisek megfogalmazásában, legyen szó akár analitikus, akár fenomenológiai tapasztalatról.

A kelet-európai országokban az egyenlőtlenség és a társadalmi rétegződés tekintetében bekövetkezett változások elemzései közül a Victor Nee (1989; 1991) és Szelényi Iván (1988; 1990) által megfogalmazott elméleti hipotéziseket idézik legtöbbször. A fent említett tényeket figyelembe véve érthető, hogy a posztkommunista átalakulás legáltalánosabb és legszélesebb körben elfogadott jellemzése erősen közgazdasági színezetű. Nee például a következőt írja:

„Az államszocialista redisztributív gazdaságban a hatalom, amit az erőforrások felett való rendelkezésként határozunk meg, a redisztributív hierarchiában elfoglalt pozíció függvénye. (...) A piaci átmenet elmélete (Nee 1989) azt tartja, hogy amint a javak és szolgáltatások elosztása átkerül a piacra, a hatalmat egyre inkább a csere közvetíti, s kevésbé az adminisztratív döntés. Következésképpen, a hatalmat nem monopolizálják már az újraelosztók, hanem jobban eloszlik a gazdaságban és a társadalomban" (Nee 1991: 267).

Ebből adódóan „ha a redisztribúcióból a piaci mechanizmusba való átmenet során változás következik be az erőforrások allokációjának és elosztásának módjában, akkor az átmenet valószínűleg megváltoztatja a rétegződés rendjét" (Nee 1989: 663).

Ezeknek az általános és kétségtelenül teljesen elfogadható kiinduló feltevéseknek az alapján azonban nagyon eltérő várakozások fogalmazhatók meg, amelyek tükrözik azt a „történelmi időt" és a helyet, amelyre vonatkoznak. A nagyon korlátozott érvényességű várakozás egyik példája az, amely a gazdasági egyenlőtlenség és a „termelők", illetve az „elosztók" relatív társadalmi-gazdasági pozícióinak változásához kapcsolódik. Nee azt a következtetést vonja le elméletéből, hogy az újraelosztó szférában birtokolt pozíció jelentőségének fokozatos csökkenésével és a az újraelosztók másokkal szemben élvezett (formális és informális) privilégiumainak fokozatos eltűnésével csökken az egyenlőtlenség az újraelosztók és a közvetlen termelők között. Ennek oka Nee szerint az, hogy a nagy hatalmú újraelosztó struktúrák piaci tranzakciókkal való fokozatos helyettesítésével párhuzamosan a közvetlen termelők nagyobb arányban részesednek a többlettermékből, a volt újraelosztók pedig elvesztik profitrészüket. Ezért Nee feltételezi, hogy az egyenlőtlenségek csökkenését várhatjuk a parancsgazdaságból a piacgazdaságba való átmenet során (Nee 1989; 1991). Ezt a meglepő következtetését Nee szerint nemcsak saját, Kína tipikus vidéki régióiban végzett kutatásainak adatai igazolják, hanem megerősítik a posztkommunista világban végzett más kutatások is.[4]

A meghökkentő következtetést, mely szerint a posztkommunista átalakulás egyik jellemzője az egyenlőtlenségek csökkenése, sokan bírálták a kelet-európai országokban mostanában végzett vizsgálatok adatainak elemzése alapján (pl. Kolosi—Róna-Tas 1992). E tanulmányok következtetései megkérdőjelezik a „piaci átmenet általános elmélete" néhány lényegi elemének érvényességét. Rámutatnak, milyen veszélyes lehet, ha sajátos történelmi, gazdasági, kulturális és társadalmi körülmények között végbemenő társadalmi folyamatok vizsgálata alapján levont következtetéseket megalapozatlanul általánosítanak, kiterjesztve a posztkommunista világ egészére.

Ugyancsak komoly probléma az, hogy a hipotézisek rutinszerű — az empirikus elemzés eredményeivel való összevetés révén történő — falszifikációját hogyan lehet az általános elmélet megalkotási folyamatának produktív mozzanatává tenni. A „mindent vagy semmit" aligha termékeny megközelítés a posztkommunista átalakulás általános elméletének kidolgozása során. Én inkább az elméletek „részenkénti" falszifikációját és módosítását tartanám célszerűnek, azaz az általános elméletek vitathatatlan elemeinek elfogadását és azon elemek módosítását, melyek érvényessége megalapozottan megkérdőjelezhető.[5] Nem gondolom tehát, hogy Nee jó irányban halad, amikor az általa kidolgozott „piaci átmenet elméletének" elvetését ajánlja arra az esetre, ha a kelet-európai rétegződés-vizsgálatok azt mutatnák, hogy az újraelosztás volt káderei sikeresen kísérlik meg mindazon előnyeik megtartását, amelyekkel egykor mint az elosztó osztály tagjai rendelkeztek. Habár Kolosi és Róna-Tas (1992), illetve Domanski és Heynes valóban megkérdőjelezik számos lényegi ponton Nee piaci átmenet-elméletét, mégis feltehető, hogy néhány elemét továbbra is érdemes alaposabban vizsgálni és módosítani, különösen a kelet-európai társadalmak 1989 utáni rétegződési

változásainak összehasonlító kutatására kidolgozott hipotézisek fényében (Szelényi—Treiman 1991).

A posztkommunista átalakulás tanulmányozásával kapcsolatban Nee egyik legvitatottabb hipotézise a „termelők" és az „redisztributorok" relatív pozícióinak változására vonatkozó előrejelzése. Eszerint a piacgazdaságba való átmenet folyamán az államszocialista rendszer ún. redisztributorai („káderek") elvesztik eredeti privilégiumaikat és a jövedelemelosztásban elfoglalt előnyös pozíciójukat. Ez azért következik be, mert csökken a politikai tőke szerepe, ezzel szemben megnő a gazdasági tőke és a piac szerepe. Továbbá a volt „kádereknek" nincsenek sajátos előnyeik (az „emberi tőke" kivételével), amelyek megkönnyítenék a magánvállalkozók csoportjába való bejutásukat (Nee, 1989).

Nee később némileg módosította elméletének ezt az aspektusát (Nee 1991). A módosítás lényege azonban nem az volt, hogy — mint várható lett volna — a gazdasági és társadalmi átalakulást összekapcsoló tényezőket kereste, amelyek egyébként valószínűleg a rétegződés rendszerének átalakulásában találhatók. Hipotéziseiben Nee figyelmen kívül hagyja a speciális egyéni mobilitási minták fontos kérdését, és olyan csoportok gazdasági perspektíváit hangsúlyozza, amelyek a piacgazdaságba való átmenet eredményeként *kollektív* társadalmi-gazdasági mobilitáson mennek keresztül. Tehát úgy tűnik, szociológiailag releváns kérdéseket elhanyagol, amelyek bonyolultak ugyan, de amelyekre a szociológiának, ha szembe akar nézni a posztkommunista átalakulással, választ kell adnia. Fel kell tennie például azt a kérdést, hogy mely mobilitási minták (kollektívek és egyéniek) jellemzőek a posztkommunista átalakulásra és melyek kapcsolódnak gazdasági sikerhez. Ha például a magánszektorba való mobilitás sokkal aszimmetrikusabb jövedelmi görbéket ígér, mint az állami szférában lehetséges felfelé mobilitás, akkor ez mélyrehatóan szegmentálni fogja a munkaerőpiacot. Ez a folyamat viszont nemigen egyeztethető össze azzal az elképzeléssel, hogy a posztkommunista átalakulással a társadalom a nagyobb fokú univerzalizmus irányába mozdul el, és a rétegződési folyamatot egyre mélyebben áthatják a meritokratikus elvek.

Mindenesetre meg kell határozni, hogy melyek azok a jellemzők (egyéni és csoport szinten), amelyek a felfelé mobilitást és a társadalmi-gazdasági sikert előrejelzik, és melyek azok a tulajdonságok, amelyek, ellenkezőleg, a lefelé mobilitásnak és a relatív társadalmi-gazdasági státus meggyengülésének elsődleges okai. Ezen az úton haladva az elemzés a posztkommunista átalakulás egyik kétségtelenül meghatározó kérdésére fog választ keresni. Arra, hogy a posztkommunista átalakulás olyan társadalmi változás-e, amely változást hoz a társadalom rétegződési rendszerében, azaz nemcsak a társadalmi, gazdasági egyenlőtlenségek mértékében, hanem az egyenlőtlenségek új dimenzióit kialakító folyamatok jellegében is? Ha igen, melyek e változás általános paraméterei, és az új rétegződési rendszer mely jellegzetességeit lehet előrejelezni az átalakulás egyes szakaszaira?

A rétegződési rendszer átalakulásának vizsgálatához az egyik legígéretesebb elméleti megközelítés az egyének és a népesség sajátos csoportjai rendelkezésére álló tőke

(vagyon) különböző formáinak fogalma. Az átalakulás folyamán ezek a tőkék a mobilitási esélyek, valamint a társadalmi-gazdasági státus javítására használhatóak fel (befektethetőek, konvertálhatóak stb.). E megközelítés olyan stabil alapokra épül, mint a *gazdasági tőke* klasszikus interpretációja és az *emberi tőke* (Mincer, 1958; Schultz, 1963), a *kulturális tőke* (Bourdieu, 1977; DiMaggio és Mohr, 1985) és a *társadalmi tőke* (Bourdieu, 1986) szociológiai értelmezése. Különlegesen szilárd alapot jelent Pierre Bourdieu-nek a *tőke különböző formáiról* szóló szociológiai elmélete (1986), amelyben a tőke fogalmát a társadalmi kapcsolatok vonatkozásában nagy általános magyarázó erővel ruházta fel.

„A tőke, amelynek tárgyiasult vagy testet öltött formáiban időre van szüksége a felhalmozódásra, és amely mint potenciális profittermelő és önmagát azonos vagy bővített formában újratermelő képesség, magában hordja a törekvést létezési formáinak fenntartására, a dolgok objektivitásába beírt erő, és ezért semmi sem lehetséges vagy lehetetlen ugyanolyan mértékben. A tőke különböző típusai és altípusai eloszlásának struktúrája egy adott pillanatban a társadalmi világ immanens struktúrája, azaz a világ valóságába beírt kényszerek összessége, amelyek tartósan irányítják működését, meghatározva a tevékenységek esélyét a sikerre. Igazából lehetetlen a társadalmi világ struktúrájáról és működéséről számot adni, ha nem vezetjük be újra a tőke minden formáját, azaz nemcsak a gazdasági elmélet által elismert formáját" (Bourdieu, 1986: 241–242).

Ha a tőke különböző formái fogalmát a posztkommunista átalakulás során a rétegződési rendszerben végbemenő változások szociológiai elemzésére alkalmazzuk, lényegében két tézist fogalmazhatunk meg.

1. A politikai rendszer változása, valamint a piacgazdaságba való fokozatos átmenet következményeként a tőke bizonyos formáinak feltűnő felértékelődése figyelhető meg (gazdasági tőke, emberi tőke), míg a tőke más formái meglehetősen leértékelődnek (politikai tőke).

2. A posztkommunista átalakulás folyamata együtt jár a tőke különböző formáinak kölcsönös átváltásával.[6] Azokat a tőkéket, amelyeket relatíve nagyra értékeltek az államszocializmus körülményei között, de amelyek leértékelődhetnek a demokratikus piaci rendszerben, az átmenet időszakában valószínűleg át fogják váltani olyan előnyökre, amelyeknek várhatóan nő a gazdasági sikerértékük. Például jelentős politikai vagy társadalmi tőke birtokosai[7] kétségtelenül mindent megtesznek majd, hogy ezen összetartozó tőkéiket gazdasági tőkére váltsák. Ugyanakkor az is várható, hogy azok az egyének, akik a múlt rezsimben magas státus-inkonzisztenciától szenvedtek, igyekezni fognak a rendelkezésükre álló tőkék átváltásával státus-konzisztenciájukat felújítani.[8]

A „piaci átmenet elmélete" nem tarthat igényt arra, hogy a posztkommunista átalakulás elsődleges szociológiai elmélete legyen, ha explicit módon nem tartalmazza az egyenlőtlenségek újratermelődését magyarázó társadalmi folyamatokat és mechanizmusokat. Meg kell próbálnia összekapcsolni a kollektív jövedelmi mobilítás értelmezését az egyéni mobilitási minták értelmezésével, illetve a rétegződési rendszer jellegében bekövetkezett változás elemzésével.[9]

A következő elemzést sok tekintetben Kolosi és Róna-Tas vizsgálata (1992) inspirálta, és meglehetősen mérsékelt célokat tűz maga elé. Kísérletet tesz annak a hipotézisnek a vizsgálatára, amely a jövedelmi egyenlőtlenségek *növekedését* jósolja a posztkommunista átalakulás során. Ez abból az általánosabb feltevésből következik, hogy az újraelosztó gazdaságnak két jellemző tulajdonsága volt — *a)* szélsőséges egalitarianizmus, mely a népesség abszolút többségét érintette, és *b)* a jövedelmi és anyagi privilégiumok rendszere a népesség egy nagyon szűk csoportja számára. A piaci elvek térhódítása a gazdaságban, illetve a vagyon- és jövedelemeloszlásban az egyenlőtlenség számottevő növekedéséhez vezet. A volt újraelosztó osztály privilégiumainak eltűnésével kétségtelenül csökken az egyenlőtlenség az egyik dimenzióban. Ugyanakkor azonban egyértelmű, hogy a magánszektor megnyílik, a munkaerőpiac kikristályosodik és szegmentálódik, a magánvállalatokban (különösen külföldi tőkével működő vállalatoknál) nőnek a munkalehetőségek, s végül az állami szektor bérei és a díjazás kritériumai fokozatosan adaptálódnak a munkaerőpiac gyorsan változó körülményeihez. Ezek csak a legfontosabb elemek, melyek óhatatlanul a bér- és jövedelem-egyenlőtlenségek növekedését fogják eredményezni.

Ezenkívül elméleti és operacionalizált hipotéziseket kell megfogalmazni, arra nézve, hogy melyek azok a legfontosabb tényezők és stratégiák, amelyek gazdasági sikerhez, illetve az egyes társadalmi rétegek és jövedelemeloszlási csoportok relatív pozícióiban jelentősebb eltolódáshoz vezetnek. Ami a tőke különböző formáit illeti, feltehetően elsősorban az emberi tőke fog lényegesen felértékelődni. Habár az államszocializmus oktatás- és jövedelempolitikája komolyan kikezdte az igazi képességek és a formális iskolázottság közötti létfontosságú kapcsolatot (lásd Mateju 1992), feltehető, hogy az elosztási rendszer piaci elvek szerinti átalakulásával felértékelődik az emberi tőke, és ez a legmagasabb iskolázottságú egyének jövedelmének jelentős növekedését eredményezi. Okkal feltételezhető, hogy ezt a folyamatot az iskolázottságot igazoló diplomák munkaerőpiaci értékének általános növekedése idézi elő, és az, hogy megnyílnak a generáción belüli felfelé mobilitás speciális csatornái (főként a hivatali és a management hierarchiában) az előtt a többezer felsőfokú diplomával rendelkező személy előtt, akiknek a karrierjét a kommunista rezsim alatt megakasztották, többnyire politikai okokból („a lojalitás hiánya").

A gazdasági siker „stratégiáinak" tekintetében először a rendszer Kornai (1990) által jelzett korlátait kell figyelembe venni. Kornai szerint a posztkommunista rendszernek, amely az inflációt ésszerű határok között próbálja tartani, szükségképpen be kell fagyasztania az állami szektor béreit, azaz igyekezni fog az átalakulás költségeit az állami szektor munkavállalóira hárítani. Kornai ugyanakkor arra számít, hogy az állami szektor munkavállalói megpróbálnak részt venni a magánszektorban is, hogy ily módon az állami szektor előnyeit (szociális biztonság, kis kockázat, bizonyos erőforrások használatának lehetősége) kihaszálva kompenzálják a hátrányait (a jövedelem lassabb növekedése), élve a párhuzamos vállalkozói tevékenység piac adta lehetőségeivel. Kornai úgy gondolja, hogy a a gazdasági reform haladása szempontjából nyilvánvaló negatív következményekkel járó „kettős státus" előnyeinek kihasználását erkölcsi

és jogi szankciókkal kell sújtani (Kornai 1990). A csehszlovák gazdasági reform egyik legjellemzőbb sajátossága az volt, hogy igénybe vett minden lehetséges inflációellenes intézkedést. Ezt figyelembe véve, az a szociológiailag releváns hipotézis fogalmazható meg, hogy a posztkommunista Csehszlovákiában a „kettős státus stratégiája" — vállalkozói státus és egyben munkavállalói státus az állami szektorban — volt a leghatékonyabb és a gazdasági siker vonatkozásában legkevésbé kockázatos. Ebből levonható az a következtetés, hogy párhuzamos vállalkozói tevékenység a posztkommunista átalakulás meglehetősen univerzális gazdasági stratégiája. Nehéz lenne operacionális fogalmakban olyan sajátos társadalmi csoportokat vagy rétegeket megjelölni, amelyek a többinél inkább hajlamosak e stratégia követésére. A vállalkozásra, mint *elsődleges* gazdasági tevékenységre építő startégia nem kevésbé hatékony, egyéni kockázata azonban nyilvánvalóan nagyobb, mint a „kettős státus" stratégiája esetében.

A „bürokratikus téren", az állami szektor határain belüli mobilitás nem mutat egyértelmű összefüggést a gazdasági sikerrel vagy kudarccal. A társadalom bürokratikusan kontrollált része feltehetően még mindig hajlamos az egalitarianizmusra, és csaknem mindegy, hogy ez az antiinflációs intézkedések következménye (bérmaximalizálás, illetve a minimumbér növelésének szorgalmazása), vagy a bürokrácia egalitarianizmus iránti természetes hajlamának hatása. Mindenesetre figyelembe kell venni, hogy minden társadalmi csoport, amely hajtóereje és ágense a társadalmi változásnak, igyekszik saját tagjai vagy legalábbis elitje számára speciális előnyöket teremteni. Feltételezhető tehát, hogy a „bürokratikus téren" belül tipikus mobilitási minták közül csak a formális hatalmi és management hierarchiák tengelye mentén való elmozdulás jelezhet előre jelentős változást a jövedelemmegoszlási pozíció tekintetében. Más mobilitási minták egyelőre (a magánszektorba való bejutás kivételével) nem jósolnak jelentős elmozdulást a jövedelemmegoszlás tengelye mentén.

A „redisztributorok", az „új osztály", a „káderek" tipikus mobilitásával kapcsolatos gyakori spekulációk és elemzések kontextusában (Nee 1989; 1991; Kolosi—Róna-Tas 1992) nem hagyhatók figyelmen kívül azok a hipotézisek, amelyek kifejezetten e csoport tagjainak mobilitására és a gazdasági sikerhez vezető útjára vonatkozóan tartalmaznak predikciókat. Ha általánosítjuk a szociológiai szemléletű tőkeelméletet (Bourdieu 1986), melyet Szelényi és Treiman (1991) a kelet-európai társadalmi rétegződésváltozásainak elemzésére részletesebben kidolgozott, két hipotézis fogalmazható meg. Először is, várható, hogy a volt káderekneknek a jövedelmi térben megszerzett pozíciói nem romlanak az átalakulás folyamán, azaz e csoport tagjai lényegében meg tudják tartani viszonylag előnyös pozícióikat.

A második hipotézis azt próbálja kideríteni, hogy a volt bürokratikus káderek (redisztributorok) milyen eszközöket vesznek igénybe viszonylag előnyös gazdasági pozícióik megtartása érdekében. A különböző tőkeformák konvertálhatóságának tézise értelmében várható, hogy e sajátos csoport tagjai másoknál gyakrabban lépnek be az új vállalkozói osztályba, — olyan stratégia ez, amelyben a múlt rendszerben felhalmozott társadalmi és politikai tőke magasra értékelődik.

A kulturális tőke speciális szerepéről Szelényi és Treiman (1991) azt állítja, hogy ez a mobilitás és a gazdasági siker előrejelzésének fontos tényezője. Részben összhangban Bourdieu-vel, aki azt mondja, hogy a kulturális tőke lényege a társadalom szimbolikus kultúrájának internalizációja, Szelényi és Treiman azzal érvelnek, hogy a nagyobb szellemi hajlékonysággal összekapcsolt kulturális tőke a változó körülmények közötti jobb orientációt teszi lehetővé és elősegíti az új szabályokhoz való adaptációt. Ha e premisszák érvényesek, akkor a posztkommunista átalakulás szakaszában a kulturális tőke védelmet nyújt a társadalmi-gazdasági „kudarc" ellen és egyike azoknak a tényezőknek, amelyek a felfelé mobilitás és a gazdasági siker lehetőségét jelentik. Érvelhetünk persze azzal is, hogy a kulturális tőke jelentősége hosszú távon, azaz inkább az intergenerációs, mint az intragenerációs mobilitásra gyakorolt hatásában mutatkozik meg. Az is lehetséges, hogy hatása az átalakulás kezdeti szakaszában visszaszorul más hatékonyabb tőkékkel szemben (társadalmi, politikai, gazdasági tőke), amelyek rövid távon közvetlenebbül kapcsolódnak a gazdasági sikerhez.

Nem lenne teljes a tőke formáiról, kölcsönös átválthatóságukról és a gazdasági sikerben (amelyet például a jövedelemmegoszlási tengelyen felfelé való elmozdulás valószínűségével definiálunk) betöltött szerepükről szóló hipozésisek sora, ha elhanyagolnánk a *gazdasági* tőkét és szerepét. Különösen igaz ez egy olyan társadalomban, amely egyszer kisajátította a magántőkét, hogy aztán évtizedekig találékonyan akadályozta felhalmozódását és újratermelődését. Figyelembe kell venni, hogy a szigorú értelemben vett felhalmozott gazdasági tőke (pénztőke, a termelőeszközök tulajdona stb.) oly mértékben limitált, hogy csak nagyon korlátozott szerepet játszhat a mobilitás vagy a gazdasági siker tényezőjeként. Különösen igaz ez a nagy üzlet világában, ahol a tőke más formái jutnak döntő szerephez, és a gazdasági tőke így nem *eszköze*, hanem inkább végső *célja* a játéknak. Ez más szavakkal azt jelenti, hogy az eredeti (az átalakulás kezdetén birtokolt) gazdasági tőkének a mobilitási utakra vagy a jövedelmi térben való mozgásra gyakorolt hatása valószínűleg nem lépi túl a kisvállalkozói tevékenység vagy a második gazdaságbeli üzlet határait. A nagy üzlet világában azonban azok a tőkék értékelődnek fel, melyek az átalakulás kezdetén a gazdasági tőke helyettesítői lehetnek (különösen a társadalmi és a politikai tőke).

A fent tárgyalt hipotézisek és előrejelzések többségét különböző fajta adatokon vizsgálhatjuk és tesztelhetjük. Ha ezeket a folyamatokat csak hosszú távú, egy generáció élettartamát meghaladó, *történelmi* perspektívában lehetne értelmezni, akkor olyan szociológiai úton kellene haladni, amely mind elméletileg, mind módszertani szempontból okkal bírálható. Így aközött választhatunk, hogy egy vagy több, a különböző történelmi szakaszokról egymástól függetlenül végzett felmérés adatait elemezzük, vagy egyetlen olyan felmérés adatait vizsgáljuk, amelyben a történelmi időt retrospektív módszerrel szimuláljuk. Tekintettel arra, hogy a posztkommunista átalakulás egy generáció tagjainak életútjaiban nyomon követhető, a leghatékonyabb és legmegbízhatóbb módszer kétségtelenül a longitudinális vizsgálat.[10]

Az adatok és a változók

A dolgozatban elemzett adatok a „Család '89" longitudinális kutatási projekt (Mateju, Tucek és Rezler, 1991) első és második hullámából származnak. 1989 elején, a projekt indulásakor, 3719 nyolcadik osztályos tanulóra és szüleikre kiterjedő felmérés készült Csehországban. A mintaválasztás két lépésben történt. Első lépésként a helységeket választottuk ki (Prágában kerületeket is), arra törekedve, hogy minél többféle, sajátos életkörülményekkel is jellemezhető környezetet lefedjünk (mezőgazdasági vidékek, tradicionális ipari körzetek, 1948 után gyorsan iparosított régiók, magas státusú városi kerületek, munkáskerületek stb.). A második lépésben általános iskolákat választottunk ki ezekben a régiókban (kerületekben). A kiválasztott iskolákban a nyolcadik osztályok összes diákját felmértük (1989 január és február). A felmérés tartalmazott egyrészt egy átfogó kérdőívet a diákok számára, a Cattell and Cattell pszichológiai tesztet (HSPQ) kibővített intelligencia teszttel (IQ), és egy kérdőívet a tanárok részére. Három hónap múlva (1989 májusa és júniusa) kérdezőbiztosok látogatták meg a kiválasztott diákok családjait és széles körű interjút készítettek a szülőkkel.

Az 1989-es válaszadási arányt tekintve teljes körű adatfelvételünk van az eredetileg kiválasztott diákok 78 százalékáról (2891) (diák-kérdőív, HSPQ teszt) és családjaik 73 százalékról (2709 kitöltött szülői kérdőív). 1992 tavaszán a szülők egy részmintáján utófelmerés történt (2518 család). Az utókérdezés válaszadási aránya elérte a 76 százalékot. A felnőtt válaszadók elkülönített elemzése érdekében az eredeti adatállományt leszűkítettük, hogy a férfiak és nők aránya legalább hozzávetőleg megegyezzen életkor szerint is a népességbeli arányokkal. A leszűkítés oka a nők jelentős túlreprezentáltsága volt az első ciklusban.[11] Az elemzési adatbázis véletlen mintavétellel alakult ki, ami leredukálta a nők számát. Ez az eljárás végül is 1298 esetet eredményezett az elemzési adatbázisban.[12]

Az 1989-ben alkalmazott kérdőív több kérdést tartalmazott mindkét szülő (azaz a válaszadó és társa), valamint a nagyszülők (azaz a válaszadó és társa szülei) osztály-, illetve társadalmi-gazdasági státusára, és végül a szülők (válaszadók) intergenerációs mobilitására vonatkozóan. Emellett kérdéseket tettünk fel a következőkkel kapcsolatban: tagság a kommunista pártban és/vagy más politikai szervezetben („politikai tőke"), jövedelem, anyagi helyzet és életszínvonal („gazdasági tőke"), kölcsönösen előnyös kapcsolatok informális hálózatában való részvétel, baráti és társasági kapcsolatok („társadalmi tőke") stb. A kérdőív kérdéseket tartalmazott az életstílussal, a nyelvi kompetenciával, a kulturális fogyasztással és kulturális tevékenységekkel („kulturális tőke") kapcsolatban is. Minthogy az 1989 tavaszán (hat hónappal a kommunista uralom összeomlása előtt) végzett felmérésből ilyen széleskörűen megalapozott információhalmazzal rendelkeztünk, az 1992-ben alkalmazott kérdőív felépítése nagyjából hasonló volt, azaz elsődlegesen a posztkommunista átalakulás első három évében bekövetkezett változások felmérésére összpontosított, és mivel nem kellett a válaszadókat múltjukról kérdezni, nem kellett attól tartani, hogy „forradalom előtti" helyze-

tükről, politikai hovatartozásukról és meggyőződésükről szándékosan megtévesztő információkat adnak.

Az elemzésbe bevont változók:

MALE: dichotóm változó (1 = férfi);

RINC89: a válaszadó főfoglalkozásból származó bruttó jövedelme 1989-ben;

CADRE89L: dichotóm változó, 1 = a válaszadó 1989-ben középvezetői pozícióban volt (kisebb vállalat, városi, vagy kerületi Nemzeti Bizottság, kutatóintézet stb. középvezetői szintje);

CADRE89H: dichotóm változó, 1 = a válaszadó 1989-ben a legmagasabb szintű vezetői pozícióban volt (körzeti Nemzeti Bizottság, nagy állami vállalat vezetői posztja, egyetemi rektor, vagy más központi intézmény hasonló szintű vezetője);

CADRE89: dichotóm változó, 1 = a válaszadó a fent megadott két kategória valamelyikéhez tartozott (CADRE89H, vagy CADRE89L);

DOWNOCC: dichotóm változó, 1 = a válaszadó lefelé irányuló foglalkozási mobilitáson ment keresztül 1989 után. A mobilitás meghatározása egyrészt objektív kritériumok szerint történt (változás az EGP foglalkozási osztály [8 kategória] tekintetében), másrészt a válaszadó megítélése szerint az 1989 után foglalkozási pozíciójában bekövetkezett változás („jelentős változás, amely befolyásolta életét") alapján;

UPWOCC: mint DOWNOCC, de felfelé irányuló mobilitással;

DOWNSUP: dichotóm változó, 1 = a válaszadó 1989 után lejjebb került a hivatali és menedzsment hierarchiában, vagy teljesen elvesztette vezető pozícióját;

UPWSUP: dichotóm változó, 1 = a válaszadó felemelkedett a hivatali és menedzsment hierarchiában, vagy vezetői pozícióba nevezték ki 1989 után;

ENTPART: dichotóm változó, 1 = a válaszadó arról számol be, hogy állami szektorbeli főállása mellett, félállású vállalkozása volt 1992-ben (vállalkozói tevékenység);

ENTFULL: dichotóm változó, 1 = a válaszadó azt állítja, hogy főállása saját vállalkozásában volt 1992-ben (saját vállalat, kereskedelmi tevékenység stb.);

VOCAT: dichotóm változó, 1 = a válaszadó csak szakmunkásképzésben részesült, azaz nem szerzett középiskolai bizonyítványt;

SECOND: dichotóm változó, 1 = a válaszadó középfokú oktatásban részesült (szakközépiskolában vagy gimnáziumban);

UNIV: dichotóm változó, 1 = a válaszadó egyetemet vagy főiskolát végzett;

CITY: dichotóm változó, 1 = Prága vagy más nagyváros (Ceské Budejovice, Most);

PARTY: dichotóm változó, 1 = a válaszadó 1989-ben a kommunista párt tagja volt;

PARTY-F: dichotóm változó, 1 = a válaszadó 1989-ben a kommunista párt funkcionáriusa volt;

COMMIT: dichotóm változó, 1 = a válaszadó 1989-ben nagyon erősen orientálódott munkája felé és erős szakmai elkötelezettséget mutatott (két kérdésből konstruálva: az első általában a munkateljesítményre való orientációt vizsgálja, a második a foglalkozási siker felé való orientáció mértékét);

CULT: az 1989-ben mért kulturális tőke: nyelvi kompetencia (angol, francia, német) és válogatott kulturális tevékenységek felé való orientáció (színház, koncertek, kiállítások, regényolvasás). A változó a nem-rotált főkomponens analízis első tényezője (44% megmagyarázott variancia, csak egy faktort sikerült értelmezni);

CULTD: mint CULT, de dichotóm változó, 1 = a válaszadó a felső 20 százalékba tartozik a CULT faktorban szerzett értéke alapján;

ECON89: az 1989-ben mért gazdasági tőke: értékes cikkek a háztartásban (videó, mosogatógép, computer, mikrohullámú sütő, autó, hétvégi ház) és a háztartás vagyonának szubjektív értékelése koronában. A változó a nem-rotált főkomponens analízis első tényezője. (23% megmagyarazázott variancia);

ECON89D: mint ECON89, dichotóm változó, 1 = a válaszadó a felső 20 százalékba tartozik az ECON89 faktorban szerzett értéke alapján;

SOC89: az 1989-ben mért társadalmi tőke: a válaszadó képessége, hogy szükség esetén informális kapcsolatait mobilizálja (azaz, hogy jó orvost talál, hiánycikkekhez jut, keményvalutát tud szerezni, rövid idő alatt nagyobb mennyiségű pénzt tud előteremteni, lakást szerez). A változó a nem-rotált főkomponens analízis első tényezője. (33% megmagyarázott variancia, csak egy faktort sikerült értelmezni);

SOC89D: mint SOC89, dichotóm változó, 1 = a válaszadó a felső 20 százalékba tartozik a SOC89 faktorban szerzett értéke alapján;

FAMENT: dichotóm változó, 1 = a válaszadó szülei vagy nagyszülei saját vállalattal rendelkeztek, és

RESTIT: dichotóm változó, 1 = a válaszadó, vagy társa kárpótlás útján tulajdonhoz jutott 1989 után.

Az elemzés eredményei

Habár a kelet-európai jövedelemstatisztikák érthetően nem alkalmasak arra még, hogy viszonylag összetett és megbízható képet adjanak a jövedelem és munkabér eloszlásának változásairól, a különböző forrásokból származó szociológiai és közgazdasági elemzések (Janacek 1992; Vecernik 1992; Kolosi és Róna-Tas 1992) azt mutatják, hogy az elmúlt két-három évben Kelet-Európában nőttek a jövedelmi egyenlőtlenségek. A volt Csehszlovákia esetében az 1. táblázatban közölt adatok (korlátozott összehasonlíthatóságuk ellenére) megerősítik Vecernik (1992) és Janacek (1992) következtetéseit, melyek szerint 1988–1991 között nőtt a jövedelmi egyenlőtlenség, és valószínűleg az olló tovább nyílt 1991–92-ben (Vecernik 1992: 671). Az 1. táblázatból az is látható, hogy

a „Család '89" longitudinális felmérés jövedelmi adatai milyen mértékben vannak összhangban más forrásokból származó adatokkal. Figyelembe véve, hogy mindkét évben (1989 és 1990) bruttó jövedelmeket vettünk fel (a táblázat más adatai nettó jövedelmeket jelölnek), és hogy a „Család '89" felmérés adatbázisában a korösszetétel speciális, az érzékelhető különbségekre, úgy véljük, az adatbázis speciális tulajdonságai és a jövedelem eltérő definíciói kellő magyarázattal szolgálnak.

Tanulmányunk fő célját tekintve azonban a független megfigyelésekből származó adatok elemzésére vonatkozó statisztikai követelmények nem elsődlegesek. A rendelkezésünkre álló adatok lehetővé teszik, hogy elemezzük a társadalmi státusban (foglalkozás, vezetői pozíció stb.), a jövedelmekben és az egyéni mobilitás két dimenziójának viszonyában bekövetkezett változásokat. Így tehát az oksági viszonyra való következtetéseket inkább csak az okság statisztikai *szignifikanciája* korlátozza, nem pedig a statisztikai *szimulációja*, amely meglehetősen gyakran fölöttébb kockázatos feltevésekre épít — (lásd Lieberson 1985).

a) A személyi jellemzők és „stratégiák" gazdasági hatékonysága

A társadalmi-gazdasági jellemzőknek és 1989 utáni változásuknak (mobilitás) a jövedelemre tett hatását elemezve, szándékosan külön vizsgáltuk egyrészt a csak a főfoglalkozásból származó jövedelmeket (2. táblázat), másrészt az összes forrásból származó jövedelemet (a jóléti juttatások stb. kivételével) (3. táblázat). E szorosan összetartozó jövedelmeket mindenekelőtt azért vizsgáltuk elkülönítve, hogy elemezni tudjuk, hogyan befolyásolta a párhuzamos jövedelemforrás (különösen a párhuzamos vállalkozói tevékenység) lehetősége a népesség különböző csoportjainak a szélesedő jövedelmi térben elfoglalt pozícióit.

A megfogalmazott hipotézissel összhangban ez az elemzés a különböző társadalmi jellemzők és „stratégiák" jövedelemnövelő hatékonyságának meghatározását célozta. A világosság kedvéért úgy döntöttünk, hogy ezt a hatékonyságot az adott periódus általános jövedelemnövekedésétől való eltérésként határozzuk meg; erre a növekedésre, más tényezők mellett, az általános infláció volt a jellemző. Ezért többszörös regressziós elemzést végeztünk (OLS), ahol az első független változó helyére az 1989 tavaszi jövedelem (RINC89) került. Meglehetősen általános ez a technika, ha a jövedelem elemzéséről egy adott periódusban történt változásának elemzésére térnek át.

A főfoglalkozásból származó jövedelem tekintetében, a 2. táblázatban közölt eredményekből különféle következtetések vonhatók le, amelyek direkt vagy indirekt módon kapcsolódnak a fent tárgyalt releváns hipotézisekhez. Amellett, hogy a kutatás időszakában az átlagjövedelem jelentősen növekedett,[13] ezen belül a férfiak átlagjövedelmének növekedése sokkal gyorsabb volt, mint a nőké. A nemek közötti jövedelmi különbség növekedésének tendenciáját statisztikailag szignifikánsnak találtuk. A főfoglalkozásból származó jövedelem utolsó egyenletéből (a 2. táblázat utolsó oszlopa)

egyértelmű, hogy — miután az összes többi releváns változó hatását ellenőriztük — a főfoglalkozásból származó bruttó havi jövedelem körülbelül 1500 koronával nőtt. A férfiak átlagosan 780 koronával kerestek többet, mint a nők.

Ami az iskolázottságot illeti, nagyobb jövedelmezőségének tendenciája csak az egyetemi vagy főiskolai végzettséggel kapcsolatban volt statisztikailag szignifikáns. Ott azonban nagyon erős kapcsolatot és szignifikanciát találtunk. Míg a szakmunkás képesítés vagy a középiskolai láthatóan nem vezet relatív jövedelemjavuláshoz, az egyetemi, vagy főiskolai végzettség jelentősen megnöveli a „gazdasági tőkét" (1268/4.1).[14]

A változások meglehetősen világos képe rajzolódik ki a tipikus „stratégiák" (foglalkozási mobilitás, emelkedés a hivatali és menedzsment hierarchiában, a vállalkozók csoportjába való belépés vagy párhuzamos gazdasági tevékenységként vállalkozás indítása) hatásait megjelenítő regressziós együtthatók interpretációjából is. Ezek a változók egy tömbben kerültek elemzésre, először az iskolázottság hatásainak ellenőrzése nélkül, majd e hatások ellenőrzése után. A főfoglalkozásból származó jövedelem tekintetében, csak két „stratégia" mutatja a jövedelmi térben elfoglalt relatív pozíció jelentős javulását: a magasabb vezetői státus elérése (955/3.6, 763/9.2) és saját vállalkozás indítása (1863/3.8, 1896/3.9). A zárójelben lévő adatokból világosan látható, hogy a magasabb vezetői státus elérése szignifikánsan kapcsolódik az egyetemi végzettséghez. Ez azonban nem érvényes a vállalkozói osztályba való belépésre.

A „káderek" jövedelemi előmenetele erősen függ az indulási szinttől. A csoport nagyon magas rangú tagjainak (CADRE89H) nyilvánvalóan sikerült megtartani a jövedelmi térben szerzett előnyös pozícióikat (2088/2.6). A további eredmények azt mutatják, hogy ez részben a felsőfokú iskolázottsággal mért „emberi tőke" jelentősége növekedésének tudható be, s ez az iskolázottsági szint nyilván tipikus jellemzője e csoport legtöbb tagjának (miután az iskolázottságot ellenőriztük, a hatás 1339/1.7-re csökkent). Az „alacsonyabb szintű káderek" (CADRE89L) jövedelmnövekedése nem tér el jelentősen az átlagtól, ami azt jelenti, hogy a dinamikusabb csoportokkal összehasonlítva, ők fokozatosan visszaszorulnak.[15]

Hasonló, de nem teljesen azonos eredmények láthatók az összes egyéni jövedelemre vonatkozóan a 3. táblázatban, amely a főfoglalkozásból, a mellékállásokból, a párhuzamos vállalkozói tevékenységből, bérbeadásból, jutalékokból stb. származó jövedelmet tartalmazza. E források mindegyikét figyelembe véve az egyéni jövedelem növekedésében a férfiak és nők közötti különbség még láthatóbbá válik (786/4.24-ről 894/4.20-ig). Ha a csak a főfoglalkozásból származó jövedelemről a tágabb értelemben vett jövedelemre térünk át, lényegesen megnő a párhuzamos vállalkozói tevékenység relatív ereje (ENTPART; 2100/6.49). A regressziós együttható jelzi, hogy általában a párhuzamos vállalkozói tevékenység még mindig sokkal kevésbé hatékony, mint a főállású vállalkozás (ENTFULL; 2655/4.85), de a T hányadosokat összehasonlítva (6.49 és 4.85) azt a következtetést vonhatjuk le, hogy kevesebb kockázattal járó stratégiának bizonyul.

Az összes egyéni jövedelmet tekintve a párhuzamos vállalkozás sokkal hatékonyabb stratégia, mint a vezetői pozícióban való emelkedés (UPWSUP; 1029/3.42). A Nee

által bürokratikus karriernek nevezett stratégia, legalábbis gazdasági szempontból és rövid távon, kevésbé hatékonynak tűnik, mint saját vállalat alapítása, tekintet nélkül arra, hogy azt az alkalmazotti állással párhuzamosan működtetik, vagy nem. Ha a főfoglalkozáson kívüli jövedelmet is tekintetbe vesszük, az sem változtat az egyetemi vagy főiskolai végzettség javuló pozícióján. Minden regressziós egyenlet a felsőfokú végzettség értékének növekedését mutatja, míg a középiskolai és a szakmunkásképző bizonyítvány fokozatosan értékét veszti. Még ha minden releváns párhuzamos jövedelmet figyelembe veszünk is, akkor sem módosul az a következtetés, hogy a volt „magas szintű káderek" jövedelmei sokkal gyorsabban nőnek, mint az átlagjövedelem (2017/2.1). Két elfogadható magyarázat adódik az eredményekből. Először, a volt káderek másoknál gyakrabban jelennek meg mint vállalkozók, s ebben a csoportban a jövedelmek dinamikája lényegesen nagyobb (miután a vállalkozást bevontuk az egyenletbe, a megfelelő paramérter 1723/1.8-ra csökken). Másodsorban, a volt káderek többnyire egyetemi diplomával rendelkeznek, ez pedig olyan tőke, melynek értéke robbanásszerűen megnő (miután az iskolai végzettséget bevontuk az egyenletbe, a megfelelő paraméter lecsökken 968/1.06-ra).

b) A gazdaságilag hatékony „stratégiák" társadalmi meghatározottsága

Az előző eredmények alapján levonható az a következtetés, hogy a jövedelem tekintetében három stratégia a leghatékonyabb a vizsgált időszakban: a párhuzamos vállalkozás (ENTPART), a főállású vállalkozás (ENTFULL) és a magasabb vezetői pozícióba jutás. Az elemzés eredményei emellett azt a következtetést is igazolják, hogy két jellemző — a nem (férfi) és az iskolázottság (egyetemi, vagy főiskolai diploma) — a jövedelmi térben elfoglalt relatív pozíció számottevő javulását eredményezi, tekintet nélkül a választott „stratégiára".

A posztkommunista átalakulás elején alkalmazott gazdasági sikerstratégiák képe áttekintésekor megkerülhetetlen a kérdés: mely személyes tulajdonságok és tőkeformák (ahogy fent meghatároztuk őket) mellett valószínű gazdaságilag sikeres, hatékony egyéni stratégiák választása. A 4. táblázat bemutatja a gazdasági siker három leghatékonyabbnak tűnő domináns stratégiája logit elemzésének eredményeit. A független változók, a nemen kívül, a következők: tagság és funkciók a kommunista pártban 1989 tavasza előtt; egykori „káderek" valamely csoportjához tartozás; egyéb speciális jellemzőket vagy tőkéket megjelenítő változók. Az alábbi változóknak jelentős szerepet tulajdonítunk a posztkommunista átalakulásban: kulturális tőke, gazdasági tőke (tulajdon) 1989-ben, társadalmi tőke 1989-ben, foglalkozási elkötelezettség 1989-ben, vállalkozással kapcsolatos családi hagyományok jelenléte és tulajdon visszaszerzése kárpótlás útján. Noha ezen változók operacionalizálása, értehetően, nem tekinthető tökéletesnek, a logit elemzés eredményei belsőleg konzisztensnek tűnnek és eléggé világosak ahhoz, hogy a megfogalmazott hipotézisek kontextusában értelmezzük őket.

A magasabb vezetői pozíciók elérésére (UPWSUP) épített stratégia végső logit modellje[16] érdekes mind a változók azon csoportja szempontjából, melyek lényeges előrejelzőknek bizonyultak, mind azon hatások szempontjából, melyeket kirekesztettünk jelentéktelenségük okán. Kolosi és Róna-Tas (1992*a*: 20, 7. táblázat) eredményeivel ellentétben, Csehországban a volt káderek csoportjához tartozás nem tűnik az előmenetel lényegi akadályának. Ugyanez érvényes azokra is, akik tagjai voltak a kommunista pártnak, sőt akár funkciót is betöltöttek 1989-ben. Mindezeket a változókat kirekesztettük, mint amelyek a hivatali és menedzsment pozíciók tengelye mentén felfelé való mobilitás előrejelzése szempontjából jelentéktelenek.

Az előmenetel valószínűségét számottevően növelő tényezők között vitathatatlanul az iskolai végzettség dominál — a középfokú végzettség is (2.43)[17] és különösen az egyetemi vagy főiskolai diploma (6.35). Első látásra meglepő, hogy az eredeti társadalmi tőkének (SOC89D) pozitív és szignifikáns hatása van az effajta „mobilitásra". Úgy tűnik, hogy a kölcsönös hasznosságon alapuló informális társadalmi kapcsolatok hálójának mobilizálására való képesség, legalábbis rövid távon, a hivatali előmenetelt sokkal jelentékenyebben befolyásoló tényező volt, mint a kulturális tőke (CULTD), melyet jelentéktelensége miatt kirekesztettünk modellünkből (hatása valószínűleg az iskolázottságnál jelenik meg). Figyelemre méltó a szakmai elkötelezettség és a teljesítményre orientáltság (COMMIT) szerepe. Az előmenetel szempontjából ez a jellemző tulajdonság inkább akadálynak (0.48) látszik, azonban, mint majd később látjuk, a párhuzamos vállalkozás valószínűségét növeli (1.82). Mindkét esetben a megfelelő együtthatók az elfogadható statisztikai szignifikancia (0.035 és 0.028) körül mozognak. De más eredmények kontextusában alátámasztják azt az érvelést, mely szerint az állami szektor még mindig kevéssé képes arra, hogy magába szívja, felértékelje és megjutalmazza a szakmai elkötelezettség és teljesítmény iránti erős orientációt. Az emberek emiatt alternatív megoldásokat keresnek, s ezek között a párhuzamos vállalkozás meglehetősen fontosnak tűnik.

A párhuzamos vállalkozói tevékenység (ENTPART) esetében a modell változóinak száma kisebb a magasabb vezetői pozícióba jutás modelljével összehasonlítva. Ez összhangban van azzal a feltételezéssel, hogy ez a stratégia meglehetősen univerziális jellegű. Többnyire férfiakra jellemző (2.08), és előrejelzi — az erős szakmai elkötelezettség mellett (1.82) az eredeti gazdasági és társadalmi tőke is (1.86).

A saját vállalkozás mint elsődleges gazdasági tevékenység stratégiájának (ENTFULL) vannak a legvilágosabban meghatározott résztvevői — összehasonlítva a hivatali előmenetel, illetve különösen a párhuzamos vállalkozás résztvevőivel. A főfoglalkozású vállalkozásban, az előző stratégiákhoz nagyon hasonlóan, többnyire férfiak vesznek részt.[18] Ha azokat a társadalmi jellemzőket tekintjük, amelyek ezt a stratégiát előrejelzik, egyértelmű, hogy mind a volt káderek csoportjába tartozás, mind az egykori kommunista párttagság jó ütőkártya a játékban. A magasabb szintű káderek csoportjához való tartozás a megfelelő valószínűséget (a saját vállalkozás indításának valószínűsége a vállalkozói tevékenységtől való távolmaradás valószínűsége ellenében) majdnem hatszorosára növeli (5.95). Alacsonyabb szintű káderek esetében a valószí-

nűség háromszorosára nő (3.28). Noha a párttagság szerepe alig van felette a statisztikai szignifikancia elfogadható szintjének (.068), a változó kirekesztése az egyenletből lényegesre rontaná általános illeszkedését. Azonban egyértelmű, hogy a kommunista párttagság majdnem kétszeresére emeli az esélyt arra, hogy valaki főfoglalkozású vállalkozóvá lesz (1.78). A volt káderstátus és a kommunista párttagság hatását ellenőrizve nagyon valószínű, hogy meg tudjuk magyarázni, mind a kommunista pártban viselt funkció hatásának kirekesztését a modellből, mind az egyetemi végzettség negatív hatását — noha itt ismét elérjük a statisztikai szignifikancia határát.

Mindazonáltal nyilvánvaló az eredeti társadalmi tőke (2.06) és a családi üzleti hagyományok (1.85) hatása, a kárpótlástól teljesen függetlenül. Valójában a kárpótlás hatása maga nem volt jelentős. Összhangban a fentebb kifejtett hipotézisekkel, a tőke mindhárom formája fontos tényezőnek bizonyul a vállalkozói osztályba lépésről hozott döntésben. A belépés bármely fajtáját is választják — főfoglalkozású vagy mellékállás — az eredeti gazdasági tőke kevésbé fontosnak tűnik, mint a társadalmi tőke és a vállalkozási hagyományok jelenléte a családban.

Elemzés

Nem kérdéses, hogy a posztkommunista átalakulás az egyenlőtlenségek növekedéséhez, nem pedig csökkenéséhez vezet. Nee elméletének ezt a részét tehát megkérdőjelezték a kelet-európai országok jövedelem differenciálódásának változásairól készült elemzések, függetlenül a vizsgált adatok típusától.

Sokkal fontosabbak és irritálóbbak (tudományos és politikai szempontból egyaránt) azok a kérdések, amelyek a gazdasági siker tipikus stratégiáira és a posztkommunista átalakulásból nyertesként kikerülő egyének domináns társadalmi jellemzőire vonatkoznak. Ebből a szempontból nyilvánvaló, hogy Nee elmélete a *piaci átmenetről* magyarázó erejét tekintve éppen ott ér véget, ahol a posztkommunista *társadalmi átalakulás* elméletének kezdődnie kell. Egy ilyen elméletnek a társadalmi rétegződés szempontjából három fontos kérdést kell feltennie: 1. a piacgazdaságba való átmenet tipikus gazdasági sikerstratégiái közül melyek a leghatékonyabbak? 2. Mely mobilitási utak (ha vannak ilyenek) képezik a leghatékonyabb stratégiák alapját? 3. Milyen változásokat várhatunk ezen stratégiák „alkalmazásától" és a kapcsolódó mobilitási mintáktól a társadalom rétegződési rendszere, az egyenlőtlenségek újratermelődése mögött meghúzódó folyamatok és az ezzel kapcsolatos értékorientációs rendszer tekintetében?

Az első komoly lépés ebben az irányban Kolosi és Róna-Tas elemzése (1992a, 1992*b*) volt. Következtetéseik lehetséges válaszokat adnak az első két kérdésre. Tükrözik, jól felismerhetően, mind a posztkommunista átalakulás általános jellemzőit, mind a speciális magyar jellegzetességeket.

A jelen elemzés eltér ettől, két szempontból is. Először, longitudinális felmérésünk csak a középgeneráció tagjait vizsgálta, olyan egyéneket, akik karrierjük csúcsához

(40–50 évesek) voltak közel a csehszlovákiai kommunista rezsim összeomlása előtt. Ez az átalakulás vizsgálata szempontjából hátránynak tűnik, mivel eredményeinket nem tudjuk jelentős kockázat nélkül az egész népességre általánosítani. E hátrányból azonban az a kétségtelen előny származik, hogy az átalakulással együtt járó generációk közötti mobilitás vizsgálata szempontjából valószínűleg kulcsjelentőségű a középkorú generáció, mert visszatükröződik benne a társadalom összes fontos változása.

A második — elméleti szempontból sokkal lényegesebb — különbség Magyarország és Csehszlovákia 1989-es kiinduló társadalmi-gazdasági helyzetéből adódik. Az 1989-es magyar adatok olyan társadalomra vonatkoztak, amely több mint tízéves, a merev szocialista gazdasági modellt lényegesen módosító és az elosztási rendszert jelentősen befolyásoló reformfolyamaton ment keresztül, ezzel szemben az ugyancsak 1989-ben végzett csehszlovákiai felmérésünk egy politikailag aláásott, de gazdasági és elosztási rendszere tekintetében lényegileg érintetlen államszocializmust talált, a reformfolyamatok beindítására tett különböző kísérletek ellenére. Tehát Csehszlovákia a posztkommunista átalakulás kezdetén, Magyarországhoz képest sokkal több ismérvét mutatta a „létező" szocializmusnak, sokkal erősebb volt az újraelosztás, az egalitarianizmus tendenciája stb. Emellett a mi felmérésünk csak Csehországra terjedt ki, amely, Magyarországgal összehasonlítva, egészen más történelmi fejlődésen ment át (korábbi és átfogóbb iparosodás, eltérő urbanizációs modell stb.), s ez befolyásolta a jelenlegi társadalmi struktúrát „eredményező" mobilitás folyamatát. Nem véletlen, hogy Szelényi a „polgárosodásról" és a piacgazdaságba való átmenetről szóló elméletében nagy hangsúlyt helyez a paraszti és háztáji gazdaságok és általában a mezőgazdaság szerepére. Ezért a középosztály eredetéről és a „harmadik útról" vallott felfogását nem találták vonzónak azok a kutatók, akik olyan országokat elemeznek, amely a szocializmus megjelenésekor történelmileg fejlettebb volt az iparosodás, urbanizáció magasabb szintjén, erősebb középosztállyal és városi polgársággal.

Relevánsabb különbségek is adódnak abból, hogy eltérőek voltak a két országban a feltételek a szocializmus bevezetésekor és a „lerombolása" pillanatában is más volt a helyzet (előbb beindított gazdasági reformok Magyarországon). A fentebb felsorolt általános különbségek azonban elégségesek dolgozatunk következtetéseihez és azon kontextus szempontjából is, amelyben e következtetéseket mint a posztkommunista átalakulás elméletének lehetséges elemeit meg kell ítélnünk. Noha elemzéseink sajátos társadalmi-gazdasági helyzetet tükröző adatokra épülnek, a posztkommunista átalakulás általános jellemzőivel kapcsolatos következtetések egész sora megegyezik Kolosi és Róna-Tas eredményeivel, ahol pedig eltérnek, a különbségek könnyen magyarázhatóak. A közös jellemzők tekintetében bizonyosra vehető, hogy a jövedelmi térben elfoglalt pozíció javítására a leghatékonyabb stratégia a saját vállalkozás vagy üzlet indítása. A cseh adatokból emellett az is kitűnik, hogy a párhuzamos vállalkozói tevékenység a főállású vállalkozáshoz képest kevésbé kockázatos, ennélfogva szélesebb körben elterjedt stratégia. Teljesen helytállónak bizonyult Kornai előrejelzése, mely szerint az állami szektorban a jövedelemnövekedés korlátozására bevezetett infláció-ellenes megszorítások a párhuzamos vállalkozás tömeges megjelenéséhez és az ún.

kettős státus elterjedéséhez vezetnek. Az is világos, hogy ha valaki káder volt (Nee és Szelényi terminológiájában a „redisztributor osztály" tagja), ez lényegesen megnöveli az esélyét a vállalkozói osztályba kerülésre az átmenet periódusában. Kolosi és Róna-Tas következtetése tehát teljesen érvényesnek tűnik: az egyenlőtlenség növekedésének legfőbb oka, hogy hatékonynak bizonyulnak az előző rezsim alatt felhalmozott emberi és gazdasági tőkékkel rendelkező egykori káderek számára előnyös stratégiák (Kolosi és Róna-Tas 1992*b*: 593).

Kolosival és Róna-Tassal összhangban azt állapítottuk meg, hogy a gazdasági sikerhez a hivatali előmenetel (az ő terminológájukban „szakmai előmenetel") lényegesen kevésbé hatékony stratégia, mint a vállalkozói osztályba jutás. Minazonáltal — Magyarországtól eltérően — Csehországban a hivatali előmenetel a jövedelmi térben felfelé való mozgást jelzi előre. Feltételezhető tehát, hogy Magyarországon a magasabb szinten formális hatalommal rendelkező menedzserek és szakemberek jelentős jövedelemnövekedése már 1989 előtt megkezdődött. A nyolcvanas évek kezdete óta pedig egyfajta mobilitás fokozatosan visszaállította a pozíció, kompetencia és iskolázottság közötti viszonyt. Valószínűleg ez is oka annak, hogy a magyar adatok nem bizonyítják olyan meggyőzően, mint a cseh adatok a felsőfokú iskolázottság jelentőségét a gazdasági siker szempontjából.

Egyéb eredmények is, noha másfajta operacionalizáción alapulnak, a posztkommunista átalakulás több határozottan közös jellemzőjére mutatnak. Először is, megállapítható, hogy a kulturális tőke jelentős szerepéről alkotott feltételezés nem igazolható. A kulturális tőke változóját ki kellett zárnunk minden modellből, amelyek a gazdasági siker egyes stratégiáinak esélyeit írták le. A kulturális tőke szerepe inkább hosszú távon valószínűbb, és inkább a generációk közötti, mint a generáción belüli mobilitásra van hatással.

Az eredeti társadalmi tőkével kapcsolatban egyértelmű, hogy jó esélyek forrása a munkaerőpiac „bürokratikus" részében és az üzlet nyiladozó világában is. Az átalakulás fontos elemének tűnik a társadalmi tőke konvertálhatósága. Jól előrejelzi a hivatali előmenetelt és a a vállalkozói stratégia mindkét fajtáját, amelyek gazdaságilag a leghatékonyabbnak bizonyultak. A társadalmi tőke konvertálhatósága jelentős mértékben növeli a volt káderek esélyeit, hogy jövedelmi privilégiumaikat megtartsák.

Az elméleti feltételezéseknek megfelelően az eredeti gazdasági tőke nem tűnik jelentős tényezőnek az új vállalkozói osztályba való belépésre alapozott gazdasági sikerstratégiák befolyásolása szempontjából. Ezen stratégák más gyökerűek és másfajta tulajdonságokon és tőkéken (a társadalmi tőkét is beleértve) alapulnak, melyek „befektetésének" *célja*, hogy gazdasági tőkét halmozzanak fel a lehető leggyorsabban.

Azon tézissel kapcsolatban, amely szerint a magánszektor kinyílása alternatív mobilitási mintáknak ad teret, jelen elemzésünk eredményei inkább azt sugallják, hogy az erős szakmai elkötelezettség gyakrabban jelzi előre a párhuzamos vállalkozás, mint a „hivatali előmenetel" stratégiáját. Valójában nemigen összeegyeztethető ez a két elem. Az állami szektor nem igazán képes értékelni és jutalmazni a szakmai teljesítmény iránti erős orientációt. E helyzetben a logikus megoldás, paradox, de érthető módon

éppen a párhuzamos vállalkozói tevékenység választása lehet. Az emberek produktív energiájuk egy részét a bürokratikus koordinációból, mely nem jutalmazza meg őket, átviszik a magántevékenységbe, amelyet azonban nem biztos, hogy a szó legszorosabb értelmében vett vállalkozásnak nevezhetünk.

A „megszakított polgárosodás" tézise, melyet a magyar adatok nem támasztottak alá megfelelően, a cseh esetben sem ígérkezik termékeny elméleti keretnek, a fentebb tárgyalt okok miatt. Elemzésünk eredményei szerint viszont általánosítható az az állítás, hogy a vállalkozási hajlandóság mélyebb gyökerű és nem kizárólag a tulajdon vagy a tőke generációk közötti átörökítésétől függ. A vállalkozói hagyománynak szerepe lehet a generációk közötti dimenzióban kezdő gazdasági tőke hiányában, vagy kárpótlás révén visszajuttatott tulajdon nélkül is.

Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy Nee elméletét „piaci átmenetről" a kutatók valószínűleg nem fogják elfogadni a posztkommunista átalakulás interpretációjaként, és feltehetőleg Szelényi „fokozatos polgárosodás" és ún. „harmadik út" koncepcióinak is hasonló lesz a sorsa. Várható pozitív hatásuk az, hogy kritikai reflexiókat váltanak ki és alternatív elméletek, hipotézisek megfogalmazására, illetve igazolására serkentenek. Ilyen termékeny alternatívának tűnik egyelőre a tőke különböző formáinak és kölcsönös átválthatóságuknak a fogalmán alapuló hipotézis. Ennek a koncepciónak az az egyik előnye, hogy jelentős elméleti inspirációkból (Marx, Schultz, Mincer, Becker, Bourdieu, DiMaggio stb.) ered, amelyek már sok elemző kutatást befolyásoltak. Treiman és Szelényi (1991) bemutatták, hogy miként hasznosítható az elméleti ösztönzés a posztkommunista átalakulás magyarázatában. Dolgozatomban megkíséreltem operacionalizálni ennek az elméletnek legalább néhány aspektusát, és lépéseket tettem az empirikus vizsgálat felé. A dolgozatban elemzett adatokból levont következtetések nem állnak ellentmondásban ezen jelentős elméleti inspirációval.

Fordította: Füzér Katalin

Jegyzetek

[1] Társadalmi változáson nem a társadalmi alrendszerekben bekövetkező bármely részleges vagy időleges változást értek, hanem kizárólag a társadalmi, politikai, kulturális és értékrendszerek mélystruktúráiban bekövetkező „multilineáris" és kölcsönösen összefüggő átalakulásokat. A társadalmi változás fogalmához lásd: Boudon 1986.

[2] Szükséges megemlíteni, hogy az ilyen kritika leggyakrabban azoktól származik, akik csak megjegyzéseket fűznek az átalakulás folyamatához, ahelyett, hogy alaposan megvizsgálnák, mielőtt következtetéseket vonnának le, vagy bizonyítandó hipotéziseket állítanának fel. Az empirikus bizonyítékoktól való távolságtartás, kizárólag a klasszikus szerzőkre való hagyatkozás, vagy az átalakulás különösen vitatott szociológiai vagy politikai témáinak újságírói stílusban való tárgyalása meglehetősen kényelmes álláspont, de nem sok haszonnal jár.

[3] Nem foglalkozom azzal a ténnyel, hogy a legtöbb szerző, aki a kelet-európai változások kérdésével foglalkozott, a „redisztribúcióról a piacra való átmenetnek" nevezi a folyamatot. Ezzel a közgazdászoktól kölcsönzött megjelöléssel a szociológia úgy tűnik, nem megy túl sokra. A gazdasági rendszerekkel ellentétben, melyek valóban „átmehetnek" egy viszonylag ismert állapotból (központi irányítás, redisztributív gazdaság) egy másik ismert állapotba (piacelvű gazdaság), a kelet-európai országok politikai, társadalmi, kulturális és értékrendszerei sokkal bonyolultabb átalakuláson mennek keresztül, melynek végső kimenetelét nehéz lenne világosan meghatározni.

[4] Például utal Szelényi és Manchin (1987) következtetéseire, melyek szerint a piaci reformok egyik hatásaként az újaelosztó rendszer volt káderei („káderelit") fokozatosan elvesztik anyagi privilégiumaikat (Szelényi és Manchin 1987: 124). Más tanulmányok, melyekre Nee utal érvelésében, főként a magyar és a kínai tapasztalatokra építenek.

[5] Lenski nemrég maga is kritikusan nyilatkozott a társadalomtudományi elméletek kialakításának és tesztelésének jelenlegi folyamatáról (Lenski 1988). Különböző eljárásokat javasolt arra, hogy hogyan lehet javítani társadalomtudományi elméletek kialakítását és ellenőrzésükben oksági modelleket lehetővé tevő módszereket használni.

[6] A tőke különböző formáinak konvertálhatósága az alapja azoknak a stratégiáknak, amelyeknek célja a tőke újratermelésének biztosítása és a társadalmi térben az egyén által birtokolt pozíció megtartása (lásd Bourdieu 1986: 253).

[7] Bourdieu szerint a társadalmi tőke mennyisége függ egyrészt azon kapcsolatok hálózatának nagyságától, amelyeket az egyén eredményesen mozgósíthat céljai elérése érdekében, másrészt a hálózatban lévő egyének által birtokolt tőke mennyiségétől (lásd Bourdieu 1986: 249).

[8] Ha a múltban az oktatási és szakmai karriernek útját állták, várható a nagy kulturális tőke meglétére tekintettel, hogy ezen tőkét formális képzettségre, illetve felfelé irányuló foglalkozási mobilitásra váltják át.

[9] Ehhez nem kell elfogadni a társadalmi rendszer funkcionalista interpretációját, mert a klasszikus szociológiai elméletekből (lásd pl. Parsons 1954), de józan ésszel is belátható, hogy a társadalmi rétegződés olyan folyamat, amely egyáltalán nem ellentétes az általánosan érvényesnek tekintett értékrendszerrel. A posztkommunista átalakulásról szóló szociológiai elmélet kialakításában ezért csak ezután, a következő lépésként válik szükségessé az értékrendszer átalakulásának vizsgálata.

[10] Lieberson kiváló művében (1985) foglalkozik azzal, hogy milyen előnyösek a longitudináiis adatok az oksági kapcsolatokra vonatkozó társadalomtudományi következtetések szempontjából. Hangsúlyozza, hogy meglehetősen kockázatos a társadalomra vonatkozó oksági következtetéseket levonni teljesen független megfigyelések elemzése alapján.

[11] 1989 tavaszán, a felmérés első ciklusa idején senki sem feltételezte, hogy a gyerekeken kívül a szülők is belépnek a követéses felmérésbe. Mivel elsődlegesen a családok jellemzőinek felmérése volt érdekes számunkra, nem fektettünk különösebb hangsúlyt a férfiak és nők arányos reprezentáltságára. Így aztán az elérhetőbb csoport (a nőké) volt többségben. Az 1989-es év végének eseményei vezettek ahhoz a döntéshez, hogy követéses vizsgálatot végzünk az 1989 tavaszán megkérdezett felnőtt egyénekkel, ami lehetővé teszi, hogy a „Család '89" projektet felhasználjuk a posztkommunista átalakulás tanulmányozására.

[12] Egyértelmű a mintaválasztás miatt, hogy az elemzési adatbázis életkor szerint korlátozott: 44 év átlagélet-korral és 5 év standard eltéréssel. Ez azt jelenti, hogy az adatbázis eseteinek 75 százaléka a 40–50 év intervallumba esik. A válaszadók társadalmi összetétele tekintetében nem találtunk jelentős eltérést a megfelelő korú népességgel összehasonlítva.

[13] Az adott korcsoportban a főfoglalkozásból származó havi átlagkereset 1300 korona, a jóléti juttatások nélkül számolt összes jövedelem pedig 1600 korona volt.

[14] A táblázatokban és eredményekben való könnyebb eligazodás végett zárójelben két adatot közöltünk: a nem standardizált regressziós együtthatót és a hozzá tartozó T értéket.

[15] Relatíve kevés az ún. „magas szintű káderek" abszolút száma adatbázisunkban. Abból a mintegy 80 főből, akik megfelelnek az általános káder meghatározásnak (vezetői pozíció legalább kis vállalat vagy intézmény élén, vagy ennél magasabban), csak 20 nevezhető „magas szintű kádernek" (vezetői pozíció nagyobb vállalat vagy intézmény élén, vagy egy nagyobb körzet szintjén). Ezért kellő óvatossággal vonhatunk le következtetéseket, még akkor is, ha a megfelelő regressziós együtthatók meglehetősen magasak. Másfelől, minthogy a magasabb és alacsonyabb káderek ennyire jellegzetesen különböznek, úgy döntöttünk, elkülönítve kezeljük őket, még ha ez korlátozza is a lehetőségeinket „erős" következtetések megfogalmazására.

[16] Mindhárom esetben végső modellként azt a modellt vettük figyelembe, amelyet a változóknak az egyenletből való „visszalépéssel történő eliminációjával" [backward elimination] kaptunk, ha az adott modellt érvényesnek találtuk (azaz, ha a valószínűségi arány -2LL nem haladta meg a statisztikai szignifikancia szokásos (0.05) értékét). A modell általános illeszkedését a standard khi-négyzet statisztika is igazolta.

[17] Zárójelben a logit egyenletek regressziós együtthatóinak exponenciális formája [exp(B)] található. Ezen együtthatók egy adott változóhoz tartozó valószínűség növekedését (vagy csökkenését) fejezik ki, feltételezve, hogy a modell többi változója konstans marad, és a modell érvényes. Például a 6.35-ös érték azt jelenti, hogy egy egyetemi diplomával rendelkező egyénnek hatszorosnál nagyobb esélye van az előmenetelre, mint azoknak, akiknek nincs egyetemi végzettségük.

[18] Az egyéni gazdasági stratégiákat nem lehet elválasztani a családi stratégiáktól. A családi stratégiákat figyelembe kell venni az analitikus modellekben és az eredmények értelmezése során. A háztartások gazdasági magatartásának változásait kutató szerzők csoportja fontos tanulmányokat írt ezekről a témákról (Miková 1992; Vecernik 1992*b*).

Hivatkozások

Boudon, Raymond 1986. *Theories of Social Change. A Critical Appraisal.* Cambridge: Polity Press

Bourdieu, Pierre 1977. Cultural Reproduction and Social Reproduction. In: *Power and Ideology in Education.* Edited by J. Karabel and A. Halsey, New York: Oxford University Press, 487–511.

— 1986. The Forms of Capital. In: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education.* Edited by J.G. Richardson, New York: Greenwood Press, 241–258.

Connor, Walter D. 1979. *Socialism, Politics and Equality.* New York: Columbia University Press

DiMaggio, Paul— John Mohr 1985. Cultural Capital, Educational Attainment, and Marital Selection. *American Journal of Sociology*, 90, 1231–1261.

Djilas, Milovan 1957. *The New Class.* New York: Holt, Rinehart and Winston

Erikson, Robert—John H. Goldthorpe 1992. *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies.* New York: Oxford University Press

Featherman, D.L.—F.L. Jones—R.M. Hauser 1975. Assumptions of Social Mobility Research in the U.S.: The Case of Occupational Mobility Status. *Social Science Research*, 4.

Janacek, Kamil 1992. K vybranym socialnim efektum transfomace ceskoslovenske ekonomiky. *Sociologicky casopis*, 28, 386–393.

Kolosi, Tamás—Róna-Tas, Ákos 1992*a*. *The last shall be fist? The social consequences of the transition from socialism in Hungary.* Paper presented at the meeting of the ISA Research Committee on Social Stratification, Trento

— — 1992*b*. Posledni bude prvni? Socialni dusledky prechodu od socialismu k demokracii a trhu v Madarsku. *Sociologicky casopis*, 28, 579–598.

Kornai János 1980. *Economics of Shortage.* Amsterdam: North Holland

— 1990. *Vision and Reality, Market and the State.* New York: Routledge

— 1992. *The Socialist System: The Political Economy of Communism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press

Krejci, J. 1972. *Social Change and Stratification in Postwar Czechoslovakia*. London: Macmillan

Lenski, Gerhard 1976. History and Social Change. *American Journal of Sociology*, 82, 548–564.

— 1988. Rethinking macrosociological theory. *American Sociological Review*, 53, 163–171.

Lieberson, Stanley 1985. *Making it Count. The Improvement of Social Research and Theory.* Berkeley: University of California Press

Mikova, Zuzana 1992. Lidsky kapital a strategie chovani ve sfere prace. *Sociologicky casopis*, 28, 337–350.

Mincer, Jacob 1958. Investment in Human Capital and Personal Income Distribution. *Journal of Political Economy*, 66, 281–302.

Nee, Viktor 1989. A Theory of Market Transition: From Redistribution to Market in Socialism. *American Sociological Review*, 54, 663–681.

— 1991. Social Inequalities in Reforming State Socialism: Between Redistribution and Market in China. *American Sociological Review*, 56, 267–282.

Parsons, Talcott 1954. A Revised Analytical Approach to the Theory of Social Stratification. In: *Essays in Sociological Theory.* Glencoe, Illionois: The Free Press, 386–439.

Rehak, Jan—Blanka Rehakova 1992. Logitove modely: analyza vlivu exogennich faktoru u kategorizovanych dat. *Sociologicky casopis*, 28, 84–102.

Schultz, Theodor W. 1963. *The Economic Value of Education.* New York: Columbia University Press

Szelényi, Iván 1983. *Urban Inequalities under State Socialism.* London: Oxford University Press

— 1988. *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison: Wisconsin University Press

— 1991. Strategie a dusledky prechodu od redistributivni ke smisene hospodarske soustave. *Sociologicky casopis*, 26, 331–341.

Szelényi, Iván—Donald J. Treiman 1991. Vyvoj socialni stratifikace a rekrutace elit ve vychodni Evrope po roce 1989. Vyzkumny projet. *Sociologicky casopis*, 27, 276–298.

Vecernik, Jiri 1992*a*. Zmeny v prijmove nerovnosti v letech 1988–1992. *Sociologicky casopis*, 26, 666–684.

— 1992*b*. Trh prace: problemy a perspektivy. *Sociologicky casopis*, 28, 319–336.

TÁBLÁZATOK

1. táblázat
A jövedelmek differencálódása, 1988–1992

	1988[a]	1989[b]	1992(O)[c]	1992(H)[d]	1992(C)[e]
Átlag	2,787	3,271	4,340	4,585	4,891
A variancia együtthatója	0.314	0.346	0.832	0.566	0.645

[a] A *Jövedelmi mikrocensus 1988* adatai (munkából származó nettó jövedelem)

[b] A *Család '89* longitudinális kutatás első ciklusának adatai (munkából származó bruttó jövedelem, 40–50 év közötti korcsoport

[c] A *Gazdasági várakozások* című felmérés adatai (munkából eredő nettó jövedelem)

[d] A *Család '89* longitudinális kutatás második ciklusának adatai, főállásból származó bruttó jövedelem, 40–50 év közötti korcsoport

[e] A *Család '89* longitudinális kutatás második ciklusának adatai, az összes gazdasági tevékenységből származó bruttó jövedelem, 40–50 év közötti korcsoport

Az [a] és [c] adatforrásait Vecernik jövedelem-differenciálódás elemzéséből vettük át (Vecernik 1992).

2. táblázat

A főállásból származó egyéni jövedelem többszörös regressziója (OLS) — az 1989 tavasza és az 1992 tavasza közötti változás elemzése

Nem-standardizált regressziós együtthatók

	paraméter	T érték	paraméter	T érték	paraméter	T érték	paraméter	T érték
RINC89	0.98***	11.963	0.95***	11.126	0.91***	10.828	0.70***	7.651
MALE	637.19***	3.448	650.73***	3.525	594.39**	3.236	786.40***	4.239
CADRE89H			2088.16**	2.586	1895.36	2.371	1339.78	1.689
CADRE89L			172.46	0.527	33.96	0.104	–72.99	–.226
DOWNOCC					174.97	0.464	73.63	0.198
UPWOCC					375.08	1.138	374.72	1.154
DOWNSUP					285.69	0.807	133.63	0.382
UPWSUP					955.02***	3.365	763.54**	2.910
ENTPART					139.20	0.627	109.60	0.697
ENTFULL								
VOCAT							–23.29	–0.090
SECOND							123.71	0.471
UNIV							1268.34***	4.017
konstans	1008.89	4.660	1184.12	4.875	1137.37	4.730	1520.01	4.931
R^2/ adj.R^2	.0253	.0252	0.258	0.256	0.285	0.277	0.309	0.301

* 0.05 p <0.01 ; ** 0.01 p < 0.001 ; *** 0.001 p

A változók magyarázatát lásd a szövegben.

Forrás: *Család '89* longitudinális projekt

3. táblázat
Az összes gazdasági tevékenységből származó egyéni jövedelem többszörös regressziója (OLS) — az 1989 tavasza és az 1992 tavasza közötti változás elemzése

Nem-standardizált regressziós együtthatók

	paraméter	T érték	paraméter	T érték	paraméter	T érték	paraméter	T érték
RINC89	1.07***	11.043	1.03***	10.254	0.96***	9.845	0.68***	6.473
MALE	770.06***	3.517	785.37***	3.58	637.37**	3.001	894.10***	4.195
CADRE89H			2017.44*	2.106	1723.71	1.865	968.12	1.063
CADRE90L			238.78	0.615	–11.06	–0.029	–151.03	–0.40
DOWNOCC					94.39	0.216	–41.00	–0.096
UPWOCC					180.29	0.473	171.01	0.458
DOWNSUP					260.16	.0636	65.89	0.164
UPWSUP					1274.92***	4.197	1029.67***	3.416
ENTPART					2134.01***	6.451	2100.57***	6.487
ENTFULL					2608.67***	4.666	2655.36***	4.852
VOCAT							–172.45	–0.580
SECOND							–1.38	–0.005
UNIV							1568.10***	4.324
konstans	1008.63	3.557	1091.57	3.788	1052.06	3.784	1680.45	4.746
R^2/adj. R^2	20.231	0.229	0.235	0.231	0.299	0.292	0.332	0.322

* 0.5 p 0.1 ; ** 0.1 p 0.01 ; *** 0.001 p
Az adatok meghatározását lásd a szövegben.
Forrás: *Család '89* longitudinális projelt

4. táblázat
A három fő gazdasági siker stratégia logit modellje.

változó	UPWSUP B	exp (B)	sig.	ENTPART B exp	(B)	sig.	ENTFULL B	exp(B)	sig.
MALE	0.43	1.53	0.058	0.73	2.08	0.006	1.04	2.83	0.00
CITY		.	.	.	.	.	0.48	1.62	0.079
CADRE89H	.	.	.	.	.	.	1.78	5.95	0.017
CADRE89L	.	.	.	.	.	.	1.19	3.28	0.001
PARTY	.	.	.	.	.	.	0.57	1.78	0.068
PARTY F	.	.	.	.	.	.	.	.	.
SECOND	1.23	2.43	0.00	.	.	.	.	.	.
UNIV	1.85	6.35	0.00	.	.	.0.66	0.51	0.072	
COMMIT	–0.72	0.48	0.35	0.60	1.82	0.042	.	.	.
CULTD	.	.	.	.	.	.	.	.	.
ECON89D	.	.	.	0.80	2.23	0.003	.	.	.
SOC89D	0.99	2.69	0.001	0.62	1.86	0.028	0.72	2.06	0.014
FAMENT	.	.	.	.	.	.	0.61	1.85	0.035
RESTIT	–0.68	0.50	0.086	.	.	.	.	.	.
konstans	–3.51	.	0.000	–3.41			–4.03	0.00	0.00
–2LL	595.49			499.36			461.47		
df	1032			1034			1030		
sig.	1.000			1.000			1.000		
modell X^2	67.62			34.24			46.08		
df	6			4			8		
sig.	0.2880			.342			0.623		

.a változót kizártuk

UPWSUP – felfelé mozgás a hivatali (management) hierarchiában
EBTPART – mellékállású vállalkozói tevékenység
ENTFULL – főfoglalkozású vállalkozói tevékenység

A változók meghatározását lásd a szövegben.

Forrás: *Család '89* longitudinális projekt

Felkai Gábor

KRITIKAI MEGJEGYZÉSEK A HABERMASI CSELEKVÉSELMÉLETHEZ*

Előadásomban arra teszek kísérletet, hogy Jürgen Habermas széles körben ismert cselekvéselméletét abból a szempontból tegyem vizsgálat tárgyává, hogy melyek azok a témakörök, illetve jelenségek, amelyeket — megítélésem szerint — nem, vagy csak nehezen lehet ezen elmélet alapján értelmezni vagy megragadni.

Az első részben a lehető legrövidebben bemutatom Habermas cselekvéselméletét, majd a másodikban összehasonlítom Max Weber koncepciójával. Ez az egybevetés fényt deríthet arra a hiányosságra, amely — megítélésem szerint — következményekkel terhes módon és alább még részletezendő értelemben „megrövidíti", leszűkíti a habermasi cselekvéskoncepciót. Végül a harmadik részben kísérletet teszek annak magyarázatára, hogy cselekvéselméletének előfeltevései milyen elméleti kényszerpályára terelik Habermas társadalomelméletét.

I.

Habermas cselekvéselmélete számára Arisztotelésznek a *poiészisz* (létrehozás) és a *praxisz* (cselekvés) közti különbségtevése[1] szolgál alapul, mégpedig e megkülönböztetés Hannah Arendt (1968) által adott értelmezésében[2]. Nincs itt most terünk e megkülönböztetések részletes kifejtésére; ezt megtettem nemrég megjelent könyvemben (Felkai 1993). A probléma hatástörténetét pedig Márkus György elemezte kitűnően egyik, nemrég magyarul is megjelent tanulmányában (1992). A lényeget illetően elég itt annyit mondani, hogy a poiészisz a cselekvésen kívül eső célra irányuló tevékenység (pl. a cipőkészítés „kedvéért" kifejtett minden aktivitás), a praxisz pedig olyan cselekvést jelent, amely önmagában hordozza célját, határozottan nyelvileg közvetített, erős morális tartalma van, és hat a cselekvő személyiségére (beszélgetés, érvelő vita, nevelés). A praxisz „igazi" természete a *közös érdekeik kialakítására törekvő* szabad poliszpolgárok *politikai vitájában* bontakozik ki. Ez a praxisz-fogalomnak az a jelentésárnyalata, amelyet Habermas egész további munkássága során mindvégig megőriz.

A szóban forgó megkülönböztetést — mint ismeretes — Habermas (1968: 9 skk) először *munka* és *interakció*, később pedig *instrumentális* (ill. *stratégiai*) és *kommunikatív* cselekvés[3] fogalmainak szembeállításával igyekszik saját társadalomelmélete számára gyümölcsözővé tenni. Az instrumentális cselekvés lényegét tekintve létrehozó-előállító, azaz *munka* típusú aktivitást jelent, az interakció, illetve a kommunikatív cselekvés pedig a vitatkozás és megegyezésre törekvés révén a cselekvés*koordináció* feladatát látja el, médiumot képezve az érdekek előbbrevalóságával, a tudományos tételek és állítások igazságával és az esztétikai objektumok autenticitásával kapcsolatos diszkurzusok számára. A két cselekvéstípushoz Habermas kiegészítő fogalmakat rendel. Az

instrumentális cselekvéshez (korai írásaiban) a munka, a gazdaság világát (később a pénz és a hatalom médiumaitól vezérelt társadalmi alrendszereket), míg a kommunikatív cselekvéshez az életvilágot, amely Habermas elképzelése szerint mind a társadalom, mind a kultúra, mind pedig a személyiség számára *rendszerszerű* (itt: adminisztratív) *erőforrásokból nem fedezhető vagy regenerálható* értelmi fogódzókat, identitást biztosító „ismereteket" szállít. Maga az életvilág két kapcsolatrendszerre bomlik: a családi intimitásra és a politikai *nyilvánosságra.* Az instrumentális cselekvés pusztán egyetlen, megdolgozandó, „visszaszólni" képtelen világ-szeletre (ti. a természet megformálására) irányul, s ennyiben alapvetően énközpontú szemléletet involvál, ezzel szemben a kommunikatív cselekvés plurális nézőpontokat vonatkoztat egymásra, egyszerre három „világhoz" (természet, társadalom, személyiség) viszonyul, s így interszubjektív jellegű. A két alapcselekvés továbbá más- és másfajta racionalitást testesít meg — három síkon is. *Először* is, az instrumentális cselekvést a weberi célracionalitással jellemezhetnénk a legpontosabban, míg a kommunikatív cselekvés Habermas által kidolgozott fogalma a *kommunikatív*, azaz az elméleti vagy gyakorlati-morális közmegegyezést célzó racionalitás hordozója. *Másodszor*, eltérő a két szóban forgó alapcselekvés hozzájárulása az emberi nem fejlődéséhez is. Az instrumentális cselekvés az ember természet fölötti uralmának kibővülését, röviden: a termelőerők fejlődését, a stratégiai cselekvés pedig az ember ember általi uralásának vagy alávetésének egyre kifinomultabb technikáit eredményezi. Ezzel szemben a kommunikatív cselekvés az evolúciónak azt a szféráját bontja ki, melyet a kommunikáció elébe gördített akadályok fölszámolódásaként (Entschränkung von Kommunikation) (Habermas 1968: 98) lehet leírni. A különbséget Habermas úgy jellemzi, hogy „a technikai termelőerők kibontakozása (...) nem azonos a normák kialakulásával (...) Az *éhség és a fáradtság alóli felszabadulás* nem jár szükségszerűen együtt a *szolgaság és a megaláztatás alóli felszabadulással*" (Habermas 1968: 46).

Ezzel megfogalmazódott a habermasi cselekvéskoncepció egyik legtöbbet bírált állítása, miszerint a munka típusú tevékenységek nem járulnak hozzá morális normák kialakulásához, sőt, egyenesen „egy darab" normáktól mentes szociális környezetben mennek végbe.[4] Ez a jellemzés közvetlenül Habermas modernizáció- és demokráciaelméletéhez kapcsolódik. Már a fiatal Habermas kétségbe vonta a technikai beállítódás alóli felszabadulás lehetőségét a *munka* világának keretein belül[5] és a szabadság, a demokrácia és az önteljesítés terrénumát elsődlegesen a politikai akaratképzésben való széles körű részvételben vélte megtalálni.[6] Ez a megfontolás kiindulópontja annak az elméletépítő útnak, amelyen haladva Habermas a modern társadalmak diszfunkcióit többé már nem az áruforma, azaz a termelési folyamat elemzéséből nyert elidegenedés-fogalom segítségével próbálta megérteni, hanem a gazdaság és a közigazgatási racionalitás imperatívuszainak (és teljesítményeinek) a kommunikatíven szervezett életformákba való bürokratikus beavatkozása jelenségeiből. Ez a megoldás teljes mértékben összhangban volt az arisztotelészi praxisz-fogalomra épülő kommunikatív cselekvéselmélet implikációival, de kétségkívül elvetette a magját egy olyan elméleti problémának, amelyet Habermas egyik legkitűnőbb kritikusa, P. J. van Niekerk (1982)[7]

úgy fogalmazott meg, hogy Habermas egyfelől (a fenti értelemben) tényként ismerte el a kapitalista gazdaság működési imperatívuszainak végső soron katasztrófák felé sodró hatásait (azaz az emberi élet alapjait jelentő természeti környezet veszélyeztetését meggondolatlan és felelőtlen kirablása által) és az e tendenciákkal való szembehelyezkedés reménytelen voltát, másrészt pedig e morális normákat nélkülöző adminisztratív és gazdasági rendszer-imperatívuszok behatolását a kommunikatíven szervezett életvilágokba teszi felelőssé az életviszonyok eldologiasodásáért, azaz az életvilág „gyarmatosításáért". Habermas jelzett elméleti megoldása azért elfogadhatatlan, írja Niekerk, mert: „Ha gazdasági és adminisztratív téren legitimként fogadjuk el a belső természet integrációjának leválasztását az igazolásra szoruló normákról, akkor ezzel elvileg szabaddá válik az út e fölfogásnak más, ún. kommunikatív életterületekre való kitrejesztése, s ezzel az életvilág gyarmatosítása előtt is." (Niekerk 1982: 218).

A magam részéről nem azonosulok teljesen a bírálatnak ezzel a szempontjával és előadásom későbbi részében másként fogalmazom meg a problémát. (E problémafelvetéshez — mint azt fentebb jeleztem — Habermas és Max Weber cselekvés-koncepcióinak összehasonlítása útján közelítek majd.)

Végül az alapcselekvések eltérő racionalitásáról szóló tétel *harmadik* értelmi vonatkozása a cselekvések *megértésének* módszertanával függ össze. Ismeretes, hogy Habermas ezt a kérdéskört *A kommunikatív cselekvés elméletében* a beszéd kvázi-transzcendentális érvényességi igényeivel kapcsolatos tanítása[8] és közismert cselekvéstipológiája — Habermas teleológiai (=instrumentális és stratégiai), normavezérelt, dramaturgiai és végül kommunikatív cselekvést különböztet meg — közti kapcsolatteremtés segítségével fogalmazza újra, rendkívül ötletesen továbbfejlesztve egykori, H.-G. Gadamerrel folytatott emlékezetes vitájában[9] képviselt álláspontját. Az új elképzelés lényege az, hogy — a beszédaktusok analógiájára — minden cselekvés adott szituáció keretfeltételei mellett valamilyen érvényességi igényt (érthetőség/jólmegformáltság; igazság, illetve technikai értelemben vett hatékonyság vagy sikeresség; morális helyesség; hitelesség vagy őszinteség) testesít meg, ezért egy cselekvés racionálisan akkor érthető, ha a cselekvő által a cselekvéssel összekapcsolt érvényességi igényt konfrontáljuk az ugyanezen a síkon kialakult ismeretekkel, illetve háttértudásokkal.[10] Habermas szerint a cselekvő azáltal ad módot e szembesítésre a megérteni kívánó kutatónak vagy embertársnak, hogy csak olyan technikai vagy morális normákat választhat cselekvése zsinórmértékéül, melyeket ő maga szubjektíve érvényesnek ismer el. Ez nyilván azt jelenti: irracionális (s ezért bizonyos értelemben érthetetlen), ha valaki azt mondja (1): „Tisztában vagyok vele, hogy X_1, X_2 és X_3 cselekvéssorral és y, v, z általam választott eszközökkel nem érhetem el célomat, mégis x_1-et, x_2-őt és x_3-at teszem y, v, z eszközöket latba vetve", vagy (2): „Tudom, hogy t-t tenni erkölcstelen — mégis t-t teszem." Az első megnyilvánulásnak egyszerű példája lehet mindenféle pót- vagy indulati cselekvés, a második eset azonban már több figyelmet érdemel. Úgy vélem, Habermasnak a cselekvés-racionalitással kapcsolatos fejtegetéseiben világosan megjelenik a „belátásos" szókrátészi etikai hagyomány, amely szerint ha felismerjük

valamely cselekedetről, hogy helyes vagy jó, akkor nem *tudjuk* megtenni a rosszat, vagy megfordítva: rossz cselekedet csak tévedésen, a jó félreismerésén, a vele kapcsolatos hiányos tudáson alapulhat.[11] E tényellentétes konstrukció Habermas szerint ugyanakkor képes feltárni azokat a rejtett motívumokat, amelyek a cselekvő által helyesnek elismert cselekvés elmulasztásához vagy módosításához vezetnek.

Már itt felhívnám a figyelmet egy korántsem magától értetődő idealizációra. Köznapi cselekvéseinknek — megítélésem szerint — csak egy része alapul racionális mérlegelésen vagy érvényességi igények bármennyire is begyakorolt és ezért kevéssé tudatos beváltási szándékán. A pszichológia eléggé hangsúlyosan foglalkozik olyan viselkedésmódokkal, amikor a cselekvő éppen személyes, racionális érdekeivel ellentétes módon tevékenykedik. További példa lehet a gátlásos vagy zavart viselkedésből fakadó „botlások" sora.De nem is szükséges pszichológiai esetekre hivatkozni; elég, ha csak arra a megdöbbentően mély szakadékra emlékeztetünk, ami az ökológiai felismerések, illetve az ipar és a mindennapok gyakorlata között — világszerte — tátong. Természetesen Habermas sem állítja, hogy minden cselekvésünk racionális volna, és a racionális cselekvéstől eltérő viselkedésmódokat a kommunikációs patológiák fogalma alá rendeli, azaz a szisztematikusan eltorzított kommunikáció azon eseteivel hozza őket összefüggésbe (lásd Habermas 1984), amikor a kommunikációk valamilyen oknál fogva nem tesznek eleget a beszéd négy érvényességi igényének. Ezt az eljárást azonban csak *módszertani* szempontból tartom védhetőnek (valóságos cselekvések hozzámérése a cselekvés nyelvelméletileg igazolt lehetőségfeltételeihez), nem pedig a köznapi cselekvések gyakoriságáról vagy jellegéről tett *empirikus* állításként. Habermas néha felejteni látszik saját figyelmeztetését, miszerint a kölcsönös megegyezésre irányuló cselekvések csak apró szigeteket képeznek a stratégiai cselekvések tengerében (v.ö. Habermas 1986).

A racionális értelmezés imént ismertetett módszerét Habermas kiegészíti az objektív és a szubjektív célracionalitás weberi megkülönböztetésének szempontjával. Alkalmazva ezt a habermasi cselekvéstípusokra, a következőkre jutunk.

A *teleológiai* (instrumentális) cselekvés esetén az értelmező mindig képes összevetni a ténylegesen lezajlott cselekvést egy a szituációnak megfelelő, objektíven célracionális cselekvés konstrukciójával (objektív célracionalitás). Ez azért lehetséges, mert a cselekvő önmaga és az értelmező számára közös, kognitív síkon instrumentálisan megragadható világhoz viszonyul. Szubjektíve akkor célracionális egy cselekvés, amikor a cselekvő úgy *véli*: helyzetéről és a külvilágról elegendő tudása van, és tervezett beavatkozása ezekbe a viszonyokba saját céljához elvezető eszközöket foganatosít.

Szubjektíve *normatíven* az a cselekvő jár el helyesen, aki úgy gondolja: helyesen követi egy számára mérvadó és cselekvése alapjául választott közösség normáit; objektíve helyesen pedig akkor, ha a szóban forgó normákat a címzettek ténylegesen elfogadják.

A *dramaturgiai* cselekvés esetén az aktor, amidőn közönsége előtt leleplez valamit szubjektivitásából, saját élményvilágához viszonyul. Itt is kínálkozik azonban közös alap cselekvő és az értelmező számára: a szerepteljesítményben ugyanis megragadhatók

a csalás és az öncsalás elemei. A megnyilatkozás manifeszt tartalma összevethető azzal, amit a cselekvő valójában gondol, továbbá rá lehet mutatni azokra a szisztematikus torzulásokra, amelyek meggátolják a cselekvőt abban, hogy őszinte legyen.

A *kommunikatív* cselekvés esetén végül magának az interakciónak a kimenetele függ attól, hogy a felek meg tudnak-e egyezni egymással a világhoz való viszonyulásaik interszubjektíven érvényes megítélésében. Ehhez konszenzusra kell jutniuk egymással, ami olyan igényekhez való igenlő/tagadó állásfoglalásoktól függ, amelyek potenciálisan indokokra (azaz megalapozható érvekre) támaszkodnak (Habermas 1981*a* 1.: 170 skk).

Látjuk tehát, hogy Habermas a szerteágazó cselekvéselméleti irodalom által felvetett megközelítések közül az *indokok* (reasons; Gründe) általi magyarázat sajátos változatát képviseli és a kauzálisnak tekintett *okok* (causes; Ursachen) segítségével történő cselekvés-magyarázatnak nem ad teret.[12] „Az indokokat csak olyan mértékben érthetjük meg — írja Habermas —, amilyen mértékben megértjük, hogy *miért* meggyőzőek, vagy *miért* nem meggyőzőek." Ezért: „Az indokok *leírása* eo ipso *értékelést* igényel, még akkor is, ha a leírást készítő pillanatnyilag képtelennek érzi magát, hogy megítélje ezen indokok meggyőző voltát" (Habermas 1981*a* 1.: 169–170).

Ezzel azonban Habermas rendkívüli mértékben *racionalizálja* (erre alább még röviden visszatérek), s — ami egy szociológiai elmélet tekintetében súlyos vádnak számít — megítélésem szerint *individualizálja* (ill. áttekinthető számú interakciós szereplőre képezi le) az eredetileg oly nagy vehemenciával a monologikus konceptualizációkkal szemben meghatározott cselekvésfogalmat. Társadalmi méretű cselekvéseknek ugyanis nincs azonosítható „értelmi szerzőjük", akiktől számon lehetne kérni indokaik helyénvalóságát. Természetesen a habermasi társadalomelmélet is számításba veszi ezt a tényt, de nagy kérdés, hogy a cselekvések nem szándékolt mellékkövetkezményeiből létrejövő rendszerszerű társadalmi képződmények elmélete képes-e az imént jelzett konceptuális hiátus kitöltésére. Az intézmények és a nagy társadalmi alrendszerek működésének funkcionalista kiindulópontú leírása — aminek szükségessége mellett Habermas már A *kommunikatív cselekvés elméleté*nek megjelenése előtt is hozott fel érveket — nem képes a reflektálatlan szociális folyamatok és a kollektív cselekvés-modellek megragadására. Habermas elméletéből hiányzik a társadalmi tényeknek, illetve a *kollektív* cselekvés Émile Durkheim által elemzett valóság„szeletének" ekvivalense. Ezen a ponton Habermas visszahullik az általa oly éleslátással bírált monologikus cselekvésfogalom szintjére, melyet messze meghaladni látszott. Ez még akkor is így van, ha Habermas — másfelől — a *társadalmi* cselekvést — szemben a közösségi cselekvéssel [természetesen itt a társadalomtudós Gesellschaft és Gemeinschaft Tönnies-i megkülönböztetésére utal) — a morális–gyakorlati racionalitás posztkonvencionális fokán megjelenő cselekvés-orientációkra épülő tevékenységmódokra alapozva (Habermas 1981*a*. 1.: 383) bevonja elemzéseibe. Természetesen Habermas a sikerre, illetve a kölcsönös megértésre való orientáció szempontja alapján megkülönbözteti egymástól a nem-szociális (instrumentális) és a szociális (stratégiai, dramaturgiai, kommunikatív) cselekvéseket, de a *kollektív* cselekvés formáit nem veszi számításba.

Térjünk vissza még egyszer a szociális cselekvések értelmezésének problémájára. Módszertani írásaiban Habermas maga is érvényt kívánt szerezni és — a pozitivizmus, valamint a kritikai racionalizmus „egységes tudomány" felfogása ellenében — törekedett a megalapozására is annak a gondolkodástörténetben általánosan máig nem elismert, ráadásul empirikus kutatások számára roppantul nehezen operacionalizálható[13] tételnek, miszerint a társadalmi tényekhez elválaszthatatlanul hozzátartoznak azok a köznapi konceptualizációk, amelyek segítségével az emberek eligazodnak szociális világukban, azaz definiálják szituációikat — és benne saját lehetőségeiket is.[14] Az a társadalomtudomány, amely módszertanilag komolyan akarja venni ezt a belátást, a társadalmi tények magyarázatánál nem tekinthet el ezektől a köznapi tudásoktól, individuális és kollektív reprezentációktól. A szimbolikus interakcionizmus, a hermeneutikai, illetve fenomenológiai kiindulópontú szociológiák és az etnometodológia azonban — Habermas szerint — a társadalmi valóságot lényegében a nyelvileg-kulturálisan közvetített interakciókban oldják fel. Munka és interakció, rendszer-, illetve szociális integráció, instrumentális, illetve kommunikatív cselekvés fogalmi keretével azonban Habermas mind az intézmények és a médiumok (pénz, hatalom) által vezérelt alrendszereket, mind a kommunikatíven konstituált szociális területeket meg akarja ragadni. Vizsgáljuk most meg, hogy e gondolatok háttere előtt mit is nyújt a szociális cselekvések megértésére vonatkozó habermasi elmélet.

Mit is jelent a cselekvések megértésének az a módszere, amely a cselekvő érvényességi igényeivel szembesíti a megértő személyt, illetve annak ismereteit? Mint korábban említettük, ilyenkor vagy a kitűzött célhoz igénybe vett eszközök hatékonyságát, vagy a cselekvés indokául szolgáló norma tényleges csoporttámogatottságát, vagy az önbemutatás hitelességét, vagy — végezetül — a nézetegyeztetés világvonatkozásainak racionalitását vizsgáljuk. De mi az, ami ennek során feltárulhat az értelmező szeme előtt? Megítélésem szerint olyan *racionalizációknak* juthatunk a birtokába, amelyek a cselekvőnek a — saját cselekvése idején aktuális — szituációjára, valamint önértelmezésére vonatkozó „tudásait" tartalmazzák. E racionalizációk vagy indoklások azonban fölöttébb bizonytalan státusúak. A kapott válaszokat befolyásolhatja a kérdező és a kérdezett viszonya, de a kérdezett pillanatnyi (nyilván változékony[15]) hangulata is. Ezért a Habermas javasolta módszerrel nem érthetjük meg a cselekvések *értelmét* (legfeljebb csak a cselekvő indokait). E módszer továbbá nem számol azzal sem, hogy a rákérdezés, a saját cselekvésre irányuló reflexióra való kívülről (ti. a társadalomkutatótól) érkező felszólítás torzító hatással lehet a válaszadásra.

A kommunikatív cselekvéselmélet kétségkívül egyik, módszertanilag legkellemetlenebb következménye a cselekvők *tényellentétes* racionalitásának előfeltételezése. A kommunikatíven cselekvő alany adott szociális helyzetben minden lehetséges információval rendelkezik, tisztában van önmaga szándékaival, céljaival, a cselekvéskoordináció lehetséges alternatíváival stb. „Amint azonban egy magatartást a kommunikatív cselekvés fogalmai segítségével írunk le — állítja Habermas — úgy saját ontológiai előfeltevéseink többé már nem lehetnek komplexebbek, mint amilyeneket az aktoroknál feltételezünk. (...) A kommunikatív cselekvésmodell előfeltevései szerint ugyanis

a cselekvő éppoly gazdag interpretációs kompetenciával rendelkezik, mint a megfigyelő maga" (Habermas 1981*a* 1.: 173).[16] Epésen jegyzi meg R. Bubner ezzel a konstrukcióval kapcsolatban, hogy a kommunikatív cselekvés alapján „Nem tudhatunk többet magánál a cselekvőnél, és a cselekvőnek mindent tudnia kell, amit tudni lehet" (Bubner 1982: 310).

Ugyanakkor Habermas késői kapitalizmusról adott — empirikusan rendkívül alaposan átgondolt — elemzéseiben a cselekvésnormák és kompetenciák transzcendentál-pragmatikailag kimutatott előfeltételeinek megléte helyett — felettébb realisztikusan — az állampolgárok privatizmusáról (v.ö. Habermas 1973), illetve fragmentált tudatáról (v.ö. Habermas 1981*a* 2.: 521) számol be, azaz nem találja és hiányolja nyomát a „nagykorú" személyiségnek. Látható tehát, hogy Habermasnál helyenként *összekeverednek a transzcendentális elemzés síkján nyert állítások az empirikus folyamatokra vonatkozó állításokkal.*

II.

A cselekvéseknek végső soron az indokokhoz, illetve az orientációkhoz való visszakapcsolása mellett feltűnő Habermasnál az életvilág(ok) szublimálása, az az álláspont ti., hogy az életvilágot túlnyomórészt a kommunikatív cselekvés jellemzi. Ennek elméleti okai — megítélésem szerint — a weberi cselekvéselmélet radikális átértelmezésében ragadhatók meg.

Ismeretes, hogy Weber célracionális, *tradicionális*, értékracionális és *affektív* cselekvéstípusokat különböztetett meg. Habermas — W. Schluchter interpretációs javaslatát felhasználva[17] — a weberi cselekvéstipológiát a célracionális (*Weber szerint* a legracionálisabb) cselekvés jellemzői segítségével ábrázolja, amely egyszerre négy mozzanattal számol. Figyelembe veszi mind a kitűzött célt, mind az eléréséhez szükséges eszközöket, mind a cselekvést ellenőrző értékeket, mind pedig a cselekvés lehetséges következményeit. Ehhez képest a többi cselekvéstípus a cselekvő személy tudatának fokozatos beszűküléséről árulkodik (lásd az alábbi ábrát).

A szubjektív értelem a következő elemekre terjed ki:

Cselevéstípusok	Eszközök	Célok	Értékek	Következmények
	csökkenő racionalitás-fok szerint			
célracionális	+	+	+	+
értékracionális	+	+	+	–
affektuális	+	+	–	–
tradicionális	+	–	–	–

Forrás: Habermas 1981*a* 1.: 381.

Habermas először is azt teszi szóvá, hogy az értékracionális cselekvésnek a táblázatban való ilyetén elhelyezése csak az érzületetikai, nem pedig a felelősségetikai habitus tekintetében lehet érvényes. A bennünket érdeklő összefüggésben azonban sokkal fontosabb, hogy Habermas saját cselekvéstipológiájából végül is *kihagyja* az affektív cselekvések csoportját. Ezzel rendkívüli mértékben leszűkíti a szociológiai emléletnek a társadalmi valósághoz fűződő viszonyát. (Gondoljunk a munkásmozgalom kezdeteire, a második világháború eseményeire, vagy éppen napjaink nemzeti háborúira.) Meglehet, hogy ennek a koncepciónak burkolt tudománypolitikai okai is vannak. Habermas a diáklázadások óta nem győzi hangsúlyozni, hogy az a baloldal, amely nem érvel és vélt szenvedéseit nem veti össze az általános társadalmi szenvedésekkel, hanem nyers erőszakot alkalmaz, nem baloldal többé: az erőszakot — érthető módon — sohasem értette bele a felvilágosodást eredményező folyamatok fogalmába.[18]

Habermas egyik legtehetségesebb egykori asszisztense, Axel Honneth ezt a problémát úgy fogalmazta meg, hogy a kommunikáció reális folyamatainak elemzése helyébe Habermasnál a kommunikáció transzcendentális feltételeinek kutatása lép. „Csakhogy ezzel Habermas végleg kiemeli elméletét abból az antropológiai keretből is, amelyen belül eredetileg ismeretantropológiaként megalapozta. A vizsgálódást leszűkíti a nyelvi szabályok elemzésére, úgy hogy a szociális cselekvés testi (leiblich-körperlichen) dimenziói immár nem tűnnek szembe. Az emberi test, amelynek sorstörténetét Adorno és Foucault — elméletileg persze elégtelen eszközökkel — kutatásaik középpontjába állították, ezáltal elveszti minden helyi értékét a társadalom kritikai elmélete számára" (Honneth 1989: 317).

Mivel Habermas az antropológiai állandóvá stilizált kommunikatív cselekvésből — hiszen a kommunikatív ész a nyelvben, a beszédben van lehorgonyozva — vezeti le az összes többi cselekvéstípust, nem képes a hatalom jelenségét cselekvéselméletileg megragadni (v.ö. Honneth 1989: 317), holott A *társadalomtudományok logikájának* vége felé éppen a hermeneutikai–megértő szociológiai idealizációkkal szemben mutatott rá arra, hogy a társadalom nem pusztán kulturális hagyományokból konstituálódik, hanem „munkából, uralomból és nyelvből egyaránt" (v.ö. Habermas 1970: 287).

Hiányzik a habermasi cselekvés-tipológiából a *tradicionális* cselekvés funkcionális ekvivalense is (az értékracionális cselekvésnek ti. a normatív cselekvés fogalma feleltethető meg). Ez az eljárás azonban előzetes döntést jelent az átreflektált tradíció fogalma mellett. Ezért vetheti össze Habermas egy másik összefüggésben a különböző kultúrákat a tradícióhoz való reflektált, illetve reflektálatlan viszonyuk alapján.

Az a lehetséges ellenvetés[19], miszerint e két cselekvéstípus azért marad ki Habermas cselekvéskoncepciójából, mert nem tekinthetők a szó weberi értelmében *társadalmi* cselekvésnek, megítélésem szerint meggyengíthető, hiszen egy potenciális cselekvő mind indulati–érzelmi, mind tradícióvezérelt cselekvését felruházhatja szubjektíve vélt értelemmel. (Igaz, nem minden esetben; erre példa a „hirtelen felindulásból" elkövetett gyilkosság lehet.)

III.

Vegyük most röviden számba azokat a deficiteket, melyeket a habermasi cselekvéselmélet eddig kimutatott problémái halmoznak fel. A kantiánus tradíciókat sok vonatkozásban továbbfolytató társadalomtudós nem veszi tekintetbe sem a Kant által tudatosított „Sucht"-okat, sem — mondjuk — a sumneri (Sumner 1978: 45) antropológiai állandókat — még a Nietzsche vagy C. Jung által leírt hatalomvágyat sem. Ezért aztán Habermas nem is igazán tud mit kezdeni a nyers hatalom és az erőszak megnyilvánulási formáival. Habermas fogalmi apparátusa csak a kommunikatív struktúrákat ért sebeket képes igazán érzékeltetni, illetve leírni — minden más nem kommunikatíven közvetített bántalom túlságosan „erős" ahhoz, hogy a kategóriák eredményesen működésbe lépjenek. Mint arra H.Joas felhívta a figyelmet, a *játék*, és a most általunk kifogásolt *indulati–érzelmi* cselekvések kiiktatása a társadalomelméletből túlságosan légiessé, szublimálttá teszi a társadalom-koncepciót és veszélyes mértékben az éppen Habermas által bírált, „kulturalisztikusan megrövidített" életvilág-fogalomnak látszik engedményeket tenni.

Tovább súlyosbítja a habermasi koncepció helyzetét az a tény, hogy a társadalomtudós *lineáris, fejlődéslogikailag utánkonstruálható tanulási lépésekre* bontható fejlődéselméletét is nagymértékben a kommunikatív cselekvés fogalmára, illetve teljesítményére építi. E felfogás szerint a termelőerők egyre gazdagabb kifejlődése mellett a posztkonvencionális morál, illetve a kölcsönös megértésre orientálódó cselekvés irányába való menetelés képezi a történelem funduszát. Habermas elméleti erőfeszítései a fejlődéselmélet terén az evolúció *transzcendentális feltételeinek* rekonstruálására irányulnak; nem alkalmasak egyes régiók vagy társadalomrendszerek *különös* modernizációs útjának elemzésére.

További gondként említenénk meg azt, hogy napjainkban a hagyományvédte, magától értetődő normák leépülésével — ez a tendencia Habermas kordiagnózisának egyik legfontosabb tétele — nem látható be, hogy a kommunikatív cselekvés miként lenne képes követőkészséget szervezni, hiszen ehhez működőképes és a mindennapi cselekvéseket kötő-szabályozó alapnormák szükségeltetnének. Teljességgel kidolgozatlan marad tehát Habermasnál az a probléma, hogy a kommunikáció transzcendentális szabályai miként tehetnek szert kötőerőre a mai, *stratégiailag* válságos világhelyzetben, amikor a kommunikatív cselekvés esetei Európa legújabb történetében is kivételnek számítanak, főként az országok *közötti* viszonyokban. E kidolgozatlanság legfőbb okát — hadd ismételjem meg — abban látom, hogy Habermas csak „féloldalas" antropológiát dolgozott ki, és elhanyagolta a destruktív erők, ösztönzők és motivációk elemzését, még pontosabban ezek társadalomtörténetét, illetve kapcsolatukat a kommunikatív racionalitás potenciáljaival. Ezzel szemben viszont — nyelvelméletével összhangban — túlértékeli a racionális megfontolások kötőerejét a köznapi viselkedésben.

Habermas túlbecsüli azokat az elméleti előnyöket, amelyek a kommunikáció transzcendentális normáinak és az ezeket veszélyeztető — *ugyancsak kommunikatív struktúrákban megbúvó* — tényezőknek az összehasonlításából fakadnak. Egyik fentebb már idézett interjújában Habermas azt állítja, hogy a szisztematikusan eltorzított kommunikáció általa kidolgozott elméletével hasonló elemzések végezhetők el, mint Foucault diszkurzus-analíziseivel (lásd Habermas 1981*c*: 507). Nem vádolom téves önértelmezéssel Habermast, de a két teoretikus közti különbségeket erőteljesebben kidomborítanám. E helyütt hadd utaljak csak arra a tényre, hogy milyen jelentős a különbség Habermas és Foucault racionalitás- illetve tudományfelfogása között — ami természetesen kutatásaik irányát, módszertani útkeresésüket is meghatározza. Arra utalnék, hogy amíg Habermas a humán tudományokat a kommunikatív racionalitás egyik legerősebb bástyájának tartja, addig Foucault — mint ismeretes — éppen a modern humán tudományok (köztük a pszichiátria) dehumanizáló, személyiséget alávető és ellenőrző szerepére helyezte a hangsúlyt.

További problémaként azt lehetne felvetni Habermas cselekvéselméletével szemben, hogy a polisz-nyilvánosságból eredeztetett eszményi kommunikáció minden további indoklás nélkül a *homo politicus*, a jóltájékozott és a politikai akaratképzésben aktívan részt vevő citoyen életformáját avatja autentikussá. Másfelől, mint ismeretes, Habermas — dichotóm cselekvéselméletének viszonylagos egyszerűsége okán — megítélésem szerint minden társadalmi problémát kénytelen *egyetlen* alapvető konfliktusra visszavezetni, ti. a rendszerimperatívuszoknak az életvilág kommunikációk szőtte világába történő behatolásaként, ami — a fentiek alapján — végső soron azt jelenti, hogy a gazdasági és az adminisztratív racionalitás nem teszi lehetővé, illetve megakadályozza a számára diszfunkcionális politikai akaratképzést arról, hogy nincsenek-e a társadalom tagjainak közös érdekeik. Habermas azzal próbálja magyarázni a hetvenes évek nyugatnémet szélsőbaloldali terrorizmusát is, hogy az egyfajta rekació volt a politikai participáció adminisztratív eszközökkel megkísérelt aláásására, kiürítésére (lásd Habermas 1981*c*: 509). Ebben nyilván „van valami", de a magyarázat túlságosan általános ahhoz, hogy bármit is kezdhessünk vele. A problémák kommunikációelméleti interpretálása teszi kézenfekvővé azt a Somlai Péter által emlegetett hiányosságot, hogy Habermasnak nincs stratifikációs és mobilitás-elmélete, holott mára (ismét) — s korántsem a kelet-európai országok tekintetében — korrekcióra, sőt, bírálatra szorul az a habermasi tétel, miszerint „az új konfliktusok nem *elosztási problémákon* lobbannak fel, hanem az *életformák grammatikájának* kérdésein" (Habermas 1981*a* 2.: 576).[20]

Megítélésem szerint az utóbbi időkben kiderült, hogy Habermas elképesztő gonddal és ötletgazdagsággal kidolgozott, igényes társadalomelmélete mégsem elég komplex ahhoz, hogy alapkategórái a társadalmak általános és különös folyamatait kielégítő mélységben és élességgel megragadják.

Ennek ellenére — és bizonyára ezt is fölösleges hangsúlyozni — Habermas életműve a filozófia legjelentősebb alkotásai egyikét reprezentálja, és ez az életmű mind az általános szociológia, mind a szakszociológiák számára rendkívüli jelentőségű inspirációt jelenthet, ha képesek leszünk a habermasi belátások empirikusan tartalmas

operacionalizálására. Jelen előadásunkban megemlített kritikai szempontjaink nem homályosíthatják el a habermasi kommunikációelmélet — megítélésem szerint — K.-O. Apel (1992*a*; 1992*b*) értelmében vett „transzcendentál-pragmatikai önellentmondás"[21] nélkül cáfolhatatlan eredményét: azt ugyanis, hogy — legalábbis *modern társadalmakban* — minden nyelvi megnyilatkozásunkban (a korábban felvillantott értelemben) érvényességi igények húzódnak meg, melyek a mindenkori hallgatóból igenlő/tagadó állásfoglalásokat váltanak ki, hogy tehát bizonyos értelemben mindannyian osztozunk egy racionális életforma nyelvünkben lehorgonyzott normatív feltételeiben.

A kommunikatív racionalizálódásnak — amin Habermas a „kommunikáció elé gördített akadályok fölszámolódását" érti — a technikai haladással részint szembeállított, részint azzal párosított társadalomfejlődési rendező elvvé tétele azonban a mondott okok következtében leegyszerűsítette a társadalmi modernizáció elméleti alapvetését. Mind a modern történetírás (lásd pl. Braudel 1985), mind a gazdaságtörténet (lásd pl. Handbuch 1979) vagy akár a társadalomtörténet (B. Moore 1976) a társadalmi modernizációt sokkalta bonyolultabb folyamatként ragadja meg, mint amit a habermasi elmélet a technikai és a kommunikatív racionalizáció valamilyen egymást kiegészítő viszonyával érzékeltetni tud. Ráadásul Habermas kísérletet sem tesz a modernizációs *változatok* magyarázatára. Még kevésbé vet számot azzal, hogy a sikeres modernizáció esetei nem mindig és nem szükségszerűen kötődtek (vagy kötődnek) a kommunikatív racionalitás térnyeréséhez vagy a morális tudat elvektől vezérelt szintjéhez (Japán, újabban a „tigrisek"), sőt, éppenséggel a Max Weber által leírt protestáns evilági aszkézishez vagy a puritanizmus más formáihoz tapadnak (v.ö. Kopátsy 1993: 15 skk), olyan erkölcsi beállítódásokhoz tehát, amelyeket Habermas *torz* orientációknak tart, mondván, hogy irracionális választ adnak a vallásos testvériség-érzület morális követelményeire, s már csak ezért sem foghatók fel a sikeres modernizáció univerzális mintáiként (v.ö. Habermas 1981*a* 2.: 450).

A fentiekben megemlített deficitek, illetve konceptuális problémák — megítélésem szerint — egy központi elméleti gyengeségre vezethetők vissza: ti. arra, hogy Habermasnál a transzcendentális elemzések gyakran összekeverednek az empirikus leírásokkal. A kommunikáció, illetve a kommunikatív cselekvés normái hol transzcendentál-pragmatikailag igazolódnak, hol *valóságos* történelmi-társadalmi erőre tesznek szert. Ez a hiátus a transzcendentál-pragmatikai reflexió lényegében rejlik, amelynek *határát* a kommunikáció normái *akarat általi megerősítésének* kényszerű tematizálatlansága képezi.

A nyelvileg közvetített kommunikáció módszertani túlterheléséből további gond is fakad. Az ti., hogy a habermasi társadalomelmélet óhatatlanul a kommunikatív racionalizálódás irányába mutató tendenciákat hangsúlyozza, ezért — a fotózásból kölcsönzött kifejezéssel — „alulexponálja" a kifejezetten irracionális társadalmi jelenségeket — kontinensünkön csakúgy, mint az Európán kívüli világban. Az újra fellángolt nemzeti indulatok, a tradicionális egyházakon kívül üdvüket kereső új vallási mozgalmak[22], a kábítószerfogyasztás térnyerése, az etnikai kisebbségekkel szembeni pogrom-

szerű akciók elszaporodása Németországban, hazánkban a mentális betegségek és — a legutóbbi évek enyhe visszaesése ellenére — az öngyilkossági arányszámok alakulása kétségkívül olyan irracionális potenciálok meglétéről (is) árulkodnak, amelyek legalábbis kétségessé teszik Habermas viszonylag optimista helyzetértékelését. Ráadásul súlyosan — és fájdalmasan — megrendítik a társadalomtudós makacs következetességgel vállalt meggyőződését, miszerint a modern társadalmak embere tömeges méretekben képes univerzális (állampolgári) értékorientációkban meglelni identitását (v. ö. Habermas 1976).

Végül kifejezetten lehangolva megfogalmaznék egy ellenvetést a kommunikatív cselekvés elméletéből levezetett ún. diszkurzus-etikát illetően, amelyet eddig minden általam ismert ellenérvvel szemben védelmembe vettem (lásd Felkai 1988; 1990).[23] Mint ismeretes, ezen etikai rendszer legalapvetőbb — s elképesztő szellemi ráfordítással igazolt — követelése így hangzik: intézményesített (azaz demokratikus) viták segítségével racionálisan mérlegelhető az érdekek előbbrevalósága. Ezért a döntéseket azoknak kell meghozniuk, akik e döntések következményeit kell hogy viseljék.

S miközben mélységesen egyetértek ezzel az egyszerű követeléssel, ijedten mondom ki a bennem megfogalmazódó ellenvetést: De ki (vagy mi) szavatolja, hogy az érintettek képesek lesznek olyan döntések meghozatalára, amelyek hosszabb vagy rövidebb távon kedvezőtlen mellékhatásokkal járnak *magukra a döntéshozókra*, ám valamilyen szempontból és — tegyük fel — mindenki által belátható an, illetve ellenőrizhetően elkerülhetetlenül szükségesek?

Jegyzetek

* Az ELTE BTK Filozófiai Tanszékcsoport által 1993. június 17–19. között megrendezett „Cselekvés és társadalomtudomány" című konferencián tartott előadás írásos változata.

[1] A megkülönböztetést bevezető legfőbb szöveghely a *Nikomakhoszi etiká*ban található az 1140a, 1140b Bekker-oldalakon (Arisztotelész 1971: 154, 155).

[2] Lásd erről expressis verbis Habermas utalását (1978). A megkülönböztetésben megbúvó technikakritika Heidegger, A. Gehlen és persze Horkheimer és Adorno gondolataira megy vissza. A korai Habermasnak Heideggerhez fűződő szellemi kapcsolatát kimerítően először Petrus Johannes van Niekerk elemezte (1982).

[3] Legkiérleltebb megfogalmazásban lásd elsősorban III. fej.

[4] A két legélesebb elhatárolódás ettől a felfogástól Axel Honneth könyvében (1989: 279), valamint Hans Joas tanulmányában (1986: 144 skk) olvasható.

[5] Ezt a tételt Habermas később így fejti ki: Minden modern gazdasági rendszer annyira komplex, hogy participatórikus döntési eljárásokra való totális átállásuknak, azaz *minden* szinten való demokratikus átstrukturálásuknak sérteniük kellene a szervezeti realitás érzékeny imperatívuszait (Habermas 1981a: 479).

[6] Lásd Habermas 1956., a jelzett összefüggéshez főként a 225., 226. és 228. oldalakat. A politikai döntésekbe való beleszólás rendkívüli fontosságát egy két évvel későbbi tanulmány (Habermas 1958) és természetesen *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* hangsúlyozza.
Két évtizeddel később Habermas újra elhatárolja magát a munkásönigazgatás követelményétől. „Ha meg akarjuk őrizni a mára elért szervezeti színvonalat, akkor a szocializmus eszméje vélhetően nem váltható többé be (és nem is kell, hogy beváltható legyen) az elidegenült munka alóli emancipáció útján. Úgy gondolom, hogy az összgazdasági pritoritások és a humanizált munkafeltételek melletti döntés demokratikus premisszái talán már csak kívülről vihetők be (a gazdasági életbe — F.G.) abban az értelemben, hogy a

gazdaságnak az önigazgatás elvei szerint *átfogó belső* újjászervezése sem nem szükséges, sem nem lehetséges. A gazdaság — fogalmazzunk kiélezve — extern hozzákapcsolása a demokratikus akaratképzéshez az együttélés közösségi formáinak ekkor ha nem is elégséges, de szükséges feltételévé válik — olyan életformák feltételévé, amelyeket többé már nem egy természetadta akkumulációs folyamat imperatívuszai irányítanak, s amelyre nem a gazdasági és adminisztratív racionalitás formái nyomják rá bélyegüket. Megfordítva: az életviszonyoknak ezen újjászervezése nélkül hiányzik a következményekkel terhes demokratikus akaratképzés bázisa is" (Habermas 1981*b*: 479). Egy másik interjúban Habermas már világosabban fogalmazza meg ezt a gondolatát. A kérdés ismét az, hogy „olyasvalami, mint a szocializmus, jelentheti-e valóban még mindig a gazdasági rendszernek felülről lefelé történő *totális*, demokratikus átstrukturálását, azaz a kapitalista gazdaságnak az önigazgatás vagy a tanácsi demokrácia modellje szerinti transzformációját. Ebben nem igazán hiszek már. Ha egyáltalán töprengeni akarunk ezekről dolgokról, akkor már azt is kielégítőnek tartanám, ha a gazdasági rendszerbe *felülről* vezetnénk be az alapdöntéseket mintegy politikai premisszákként, és ha *alul*, azaz a termelésen belül a döntéseket annyira demokratizálnánk, hogy minden olyan imperatívusz érvényesülne, amelyeket már ma a munka világa humanizálásának nevében a gyakorlatba akarunk átültetni.

Azon töprengek, s ez természetesen empirikus kérdés, melyet nem lehet elvontan, hanem csak experimentális gyakorlat alapján megoldani, hogy vajon nem kellene-e a gazdasági rendszeren belül a meglévő komplexitás nagy részét a pénz és a hatalom vezérlő médiumai segítségével fenntartani, miközben a diszkurzív akaratképzés formáit főként a politikai uralom központi struktúráira terjesztenénk ki (Habermas 1981*b*: 503 skk.).

[7] Lásd főként 218. skk. old.

[8] Lásd ennek legkorábbi megfogalmazását: Habermas 1987: 9 skk.

[9] Lásd e vita dokumentumait Apel et al. 1971.

[10] Ugyanazok a struktúrák, melyek lehetővé teszik a kölcsönös megértést, gondoskodnak a nézetegyeztetési folyamat reflexív önkontrolljának lehetőségeiről is. A kritikának ez a kommunikatív cselekvésben bennerejlő potenciálja az, amit a társadalomtudós, amidőn virtuális résztvevőként belehelyezkedik a köznapi cselekvés kontextusaiba, szisztematikusan felhasználhat és a kontextusokból kiindulva azok partikularitásával szemben érvényre juttathat (Habermas 1981*a*. 1. 176). (Kiemelések az eredetiben.)

[11] Lásd ehhez elsősorban Platón 1984.

[12] Bár ismeretes olyan próbálkozás is, amely azt kívánja bizonyítani, hogy az indokok általi magyarázatok teljes értékű kauzális magyarázatok.

[13] Az idevágó empirikus kezdeményezésekhez elsősorban Gerhard Kleining és Friedrich Krotz munkái sorolhatók. Lásd pl. Kleining–Moore 1960; 1968; Kleining 1971; 1975; 1986; 1987; Krotz 1990.

[14] Lásd a gondolat szisztematikus kifejtését Winch 1988.

[15] Lásd ehhez (is) Léderer Pál e konferencián elhangzott „Megbízhatóság?... Bizalmatlanság!" címmel elhangzott rendkívül gondolatébresztő tanulmányát. Különösen egyetértek kollégám azon állításával, hogy a köznapi élet szereplőinek attitűdjei, értékvonzalmai és -választásai gyakran nem koherensek.

[16] Idézi Bubner 1982: 310.

[17] Ebben az összefüggésben Habermas W. Schluchter *Die Entwicklung des okzidentalen Rationalismus* című művének (1979) 192. oldalára hivatkozik. Megjegyezzük ugyanakkor, hogy a cselekvéstípusoknak a *beszűkülő racionalitás foka* szerinti megkülönböztetése eredetileg Mannheim Károly ötlete volt, aki szubsztanciális és funkcionális racionalitás (Weber fogalomhasználatában: célracionális és tradicionális cselekvés) között látott különbséget (lásd Mannheim 1935: 30).

[18] V. ö. Habermas 1971. számos helyen, és később is, lásd Habermas 1981*a*, ugyancsak több helyen.

[19] A „Cselekvés és társadalomtudomány" konferencián ezt a szempontot Erdélyi Ágnes fogalmazta meg.

[20] Erre a szempontra ugyancsak Somlai Péter hívta fel figyelmemet.

[21] Lásd a fogalomhoz (és levezetéséhez): Apel 1992*a*., a kérdéses fogalomhoz 515–516. old. A transzcendentál-pragmatikai reflexió legrövidebb leírását Apel *A diszkurzus-etika határain?* című tanulmányának 534. oldalán találhatjuk meg. (lásd ugyanezeket a munkákat in: K.-O. Apel, *Két erkölcsfilozófiai tanulmány*, Budapest: Áron Kiadó 1993.)

[22] Áttekintésükhöz lásd Molnár Attila 1993.

Hivatkozások

Apel, Karl-Otto 1992*a*. Utópia-e az ideális kommunikációs közösség etikája? Az etika, az utópia és az utópia-kritika viszonyáról. *Magyar Filozófiai Szemle*, 3–4, 491–526.

— 1992*b*. A diszkurzus-etika határain? *Magyar Filozófiai Szemle*, 3–4.

Apel, K.O.— C. v. Bormann—R. Bubner et al 1971. *Hermaneutik und Ideologiekritik*. Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag

Arendt, Hannah 1968. *The Human Condition*. Chicago, Illinois: The University of Chicago Press

Arisztotelész 1971. *Nikomakhoszi Etika*. Budapest: Magyar Helikon

Barrington, Moore 1978. *Soziale Ursprünge von Diktatur und Demokratie*. Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag

Braudel, Fernand 1985. *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus a XV–XVIII. században: A mindennapi élet struktúrái*. Budapest: Gondolat

Bubner, Rüdiger 1982. *Handlung, Sprache und Vernunft: Grundbegriffe praktischer Philosophie*. Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag

Felkai Gábor 1988. Ideális beszédhelyzet és korlátozatlan kommunikációs közösség. *Medvetánc*, 2–3.

— Die transzendentalpragmatische Freilegung der normativen Dimension von Sprechalkten: Karl-Otto Apels Entwurf einer Argumentationsethik. In: Bernard, Jeff—János Kelemen (szerk.) 1990. *Zeichen, Denken, Praxis*. Wien–Budapest: Österreichische Gesellschaft für Semiotik–Institut für Sozio–Semiotische Studien, 73–109.

— 1993. *Jürgen Habermas*. Budapest: Áron Kiadó

Gean, William D. 1977. Gründe und Ursachen. In: Ansgar Beckermann (....) *Analytische Handlungstheorie*. 2. köt., Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag, 195–220.o.

Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1–6. köt., Klett-Cotta Verlag

Habermas, J. 1956. Notizen zum Mißverhältnis von Kultur und Konsum. *Merkur* (X.évf.) 97, 212–228.

— 1958. Soziologische Notizen zum Verhältnis von Arbeit und Freizeit. In: Funke (szerk.), *Konkrete Vernunft: Festschriff für Erich Rothacker* Bonn: Bouvier Verlag 219–231.

— 1968. Arbeit und Interaktion. In: J. Habermas *Technik und Wissenschaft als „Ideologie"*. Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag

— 1970. *Zur Logik der Sozialwissenschaften*. Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag

— 1971*a*. A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Budapest: Gondolat

— 1971*b*. *Protestbewegung und Hochschulreform*. Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag

— 1973. *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag

— 1976. Können komplexe Gesellschaften eine vernünftige identität ausbilden? In: Habermas, J. *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*. Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag

— 1978. *Theorie und Praxis*. Frankfurt/M: Suhrkamp Verlag

— 1981*a*. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag

— 1981*b*. Interview mit Gad Freudenthal. In: Habermas, J. 1981*d*.

— 1981*c*. Interview von Angelo Bolaffi mit Jürgen Habermas für die italienische Wochenzeitung Rinascita. In: Habermas 1981*d*. (Magyarul: Jürgen Habermas interjúja a Rinascitában. 1979. *Kritika* 3., 4. 21–23., ill. 24—26. old.)

— 1981*d*. *Kleine politische Schriften I–IV*. Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag

Habermas, J. 1984. „Überlegungen zur Kommunikationspathologie" In: Habermas, J. *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag, 226–270.

— 1986. A jóságos uralkodó utópiája. *Magyar Filozófiai Szemle,* (XXX. évf.) 1–2.

— 1987. Előkészítő megjegyzések a kommunikatív kompetencia elméletéhez. *Szociológiai Figyelő,* 2.

Honneth, Axel 1989. *Kritik der Macht: Reflexionsstufen einer kritischen Gesellschaftstheorie*. Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag

Joas, Hans (1986) Die unglückliche Ehe von Hermeneutik und Funktionalismus".In: Honneth, Axel—H. Joas (Hrsg.) 1986. *Kommunikatives Handeln: Beiträge zu Jürgen Habermas Theorie des kommunikativen Handelns,* Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag

Kleining, G. 1971. Struktur– und Prestigemobilität in de Bundesrepublik Deutschland. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* (a továbbiakban: *KZfSS),* (23. évf.) 1.

—1975*a*. Soziale Mobilität in der Bundesrepublik Deutschland I: Klassenmobilität. *KZfSS*, (27. évf.), 1, 97–121.

— 1975*b*. Soziale Mobilität in der Bundesrepublik Deutschland II: Status- und Prestigemobilität. *KZfSS*, (27. évf.) 2, 273–292.

— 1986. Das qualitative Experiment. *KZfSS* , (38. évf.), 724–750.

— 1987. A kvalitatív társadalomkutatás módszerének vázlata. *Szociológiai Figyelő* 3, 49–73.

Kleining, G.—Harriett Moore 1960. Das soziale Selbstbild der Gesellschaftsschichten in Deutschland. *KZfSS, (12. évf.) 1.*

—— 1968. Soziale Selbsteintufung (SSE), *KZfSS*, (20. évf.) 3, 502–552.

Kopátsy Sándor 1993. A volt szocialista országok átalakulásának feltételei. *Valóság,* 5, 15–26.

Krotz, F. 1990. *Lebenswelten in der Bundesrepublik Deutschland; eine EDV-gestützte qualitative Analyse quantitativer Daten,* Opladen: Leske & Budrich

Mannheim, K. 1935. *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbausm* Leiden: A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschaappij N.V.

Márkus György 1992. Poiészisz és praxisz. *Magyar Filozófiai Szemle,* 1–2

Molnár Attila 1993. Új vallási jelenségek. *Valóság*, 5, 550–55.

Niekerk, P.J. van 1982. *Demokratie und Mündigkeit — eine kritische Auseinandersetzung mit der politischen Philosophie von Jürgen Habermas.* Doktori disszertáció, Johann Wolfgang Goethe Universität. Frankfurt/M.

Platón 1984. Gorgiasz. *Platón Összes Művei* I. köt. Budapest: Európa

Schluchter, W. 1979. *Die Entwicklung des okzidentalern Rationalismus*. Tübingen: Mohr

Sumner, G. 1978. *Népszokások*. Budapest: Gondolat

Winch, Peter 1988. *A társadalomtudomány eszméje és viszonya a filozófiához*. Budapest: Akadémiai Kiadó

Huoranszki Ferenc

KINYILVÁNÍTOTT PREFERENCIÁK ÉS IRRACIONALITÁS*

A modern társadalomtudományok jórésze a társadalmi jelenségeket az egyéni döntések szándékolt vagy akaratlan következményeiként magyarázza. A legtipikusabb példa erre nyilvánvalóan a közgazdaságtan (Lakatossal szólva) kemény magja, a mikroökonómia, amelyik a fogyasztók, illetve termelők piaci viselkedését vizsgálja, de valójában a többi társadalomtudomány sem nélkülözheti az egyéni cselekvés elemzését. A társadalomtudományok episztemológiája számára tehát alapvető feladat, hogy megvizsgálja, hogyan magyarázható a döntések segítségével a viselkedés, illetve cselekvés.[1] A társadalmi jelenségeket egyéni döntések aggregált hatásaiként vizsgáló társadalomtudomány leggyakrabban a racionális döntések elmélete segítségével magyarázza az egyéni cselekvést. A társadalomtudományok módszertanára vonatkozó kérdés tehát felvethető úgy is, *hogyan* magyarázza a racionális döntésekre történő hivatkozás a cselekvést. E „hogyan" kérdése sokáig akörül forgott, a cselekvés indokai, motívumai és a cselekvő információi, tehát azok a mentális attitűdök, amelyek segítségével a cselekvést magyarázzuk, okai-e a cselekvésnek, avagy valamilyen más, logikai vagy konceptuális jellegű kapcsolat áll fenn a magyarázandó cselekvés és a mentális attitűdök között. Ez a vita azonban mára, ha egyáltalán állítható ilyesmi egy filozófiai vitáról, eldőlt, méghozzá azok javára, akik szerint a mentális attitűdök csak abban az esetben szolgálhatnak a cselekvés magyarázatául, ha egyben okai is annak.[2]

A döntésekre hivatkozó magyarázatokkal, pontosabban episztemológiai státuszukkal kapcsolatban van azonban egy másik probléma, amely mind a mai napig heves viták tárgya, mégpedig a racionalitásra történő hivatkozás szerepe e magyarázatokban. Ha ugyanis a cselekvéselmélet a viselkedést a döntések segítségével kívánja magyarázni, elvárható lenne, hogy a döntésekről az explanandumban szereplő cselekvésektől független evidenciák álljanak rendelkezésünkre. Ez természetesen nem lehetetlen: a cselekvő beszámolhat motívumairól és közölheti meggyőződéseit, majd cselekedhet. Az igazán érdekes társadalomtudományi magyarázatok jórészében azonban csak a cselekvés és a cselekvés kontextusa adott mint evidencia. Ráadásul, mint látni fogjuk, még ha a cselekvő be tud is számolni indítékairól és meggyőződéseiről, az elméletileg érdekes esetekben csupán úgy tud beszámolni, hogy az a racionális döntésekkel történő cselekvésmagyarázat során használhatatlan. Ahhoz, hogy ezt belássuk, nem kell sem a tudatalatti motivációkra, sem az öncsalás jól ismert jelenségeire hivatkoznunk, elég, ha megvizsgáljuk, hogyan is magyarázza a cselekvést a döntéselmélet.

A racionális döntésekre hivatkozó magyarázatok modelljének lényege egy mondatban összefoglalható: a cselekvő mindig azt a cselekvést fogja választani, amely, adott információi mellett, várható hasznát maximalizálja. Mielőtt továbblépnénk, és megvizsgálnánk, hogyan viszonyul ez a modell a természeti jelenségek magyarázatakor alkalmazott modellekhez, érdemes néhány szót szólni az információkkal, illetve a

várható haszon fogalmával kapcsolatos néhány kikötésről. Ami az információkat, tehát a cselekvőnek tulajdonított meggyőződéseket illeti, ahhoz, hogy a cselekvés magyarázatában szerepet játszhassanak, mindössze egyetlen formális kritériumnak kell eleget tenniük: a konzisztencia kritériumának. Ez a kikötés triviális: ugyanúgy, ahogyan inkonzisztens propozíciókból bármi levezethető, ezért nincs információértékük, inkonzisztens meggyőződések alapján minden cselekvés maximalizál, tehát lehetetlen meghatározni, melyik cselekvés a követendő.

A hasznossággal kapcsolatos kikötések már közel sem ennyire triviálisak. A hasznosság a preferenciák intenzitásának mértékegysége. Ahhoz, hogy a preferenciák e mértékegységgel jellemezhetőek legyenek, olyan feltételeket kell kielégíteniük, amelyek bizonyos esetekben intuitíve elfogadhatatlanok. Ezeket az egyébként sokat tárgyalt problémákat, mivel csak közvetve tartoznak az általam vizsgálni kívánt kérdéshez, csupán megemlítem, részletesen nem tárgyalom őket.

A preferenciákkal kapcsolatban, mérhetőségük kedvéért, általában két, illetve négy kikötést szokás tenni: ha a preferenciákat egyszerűen rendezni akarjuk (ez olyan esetben lehetséges, ahol a döntés kimenetelét illetően kockázati valószínűséggel nem kell számolnunk), akkor *tranzitívaknak* és *teljeseknek* kell lenniük, ha azonban kockázati valószínűséggel is számolnunk kell, akkor ezen felül a *folytonosságot* és *monotonicitást* is elvárjuk a preferenciáktól. Kezdjük a két első feltétellel. A teljesség feltétele kizárja, hogy létezzenek a cselekvésnek olyan következményei, amelyeket nem tudunk oly módon összehasonlítani, hogy vagy preferáljuk az egyiket a másikkal szemben, vagy közömbösek vagyunk irántuk. E feltétel jogosultságán nincs mit vitatkozni: ha a döntésem eredményeképpen bekövetkező világállapotok közül egyiket sem részesítem előnyben és egyik iránt sem vagyok közömbös, ez azt jelenti, hogy egyáltalán nem kívánok dönteni, maga a döntés nem érdekel. Ez persze lehetséges diszpozíció, csak éppen semmi köze a döntéselmélethez. Az intranzitív preferenciákat azért kell kizárnunk, mert elfogadásuk esetén a cselekvő, hasznosságát próbálván maximalizálni, cselekvőképtelenné válik. Tegyük fel, hogy háromféle gyümölccsel kínálnak, de udvariasságból csak egyet akarok elfogadni. Tegyük fel, hogy a banánt azért preferálom, mert jobban kedvelem a narancsnál, amit viszont szívesebben ennék, mint egy kevésbé egzotikus almát. Világos, hogy ilyen súlyos döntési szituációban, zavaromat leküzdve, egy banánt fogok választani. Ám ha hirtelen rájövök, hogy az almát jobban kedvelem a banánnál, akkor kezdhetem az egész morfondírozást elölről és folytathatom a végtelenségig: a preferenciáktól sosem jutok el a cselekvésig.

Habár előfordul, hogy preferenciáink intranzitívak, senki sem vitatná, hogy a tranzitív preferenciarendezés *feltétele* a racionális döntésnek. Nem egészen ez a helyzet a másik két feltétellel, a folytonossággal és a monotonicitással. A folytonosság azt fejezi ki, hogy bármely három lehetséges eredmény esetén léteznie kell egy és csakis egy olyan „*p*" valószínűségnek, hogy, ha *X* nyereményt *Y*-nai, *Y*-t pedig *Z*-vel szemben részesítem előnyben, akkor közömbös vagyok *Y*, illetve egy olyan játék között, ahol *X* „*p*", *Z* pedig „*1-p*" valószínűséggel következik be.[3] Röviden, ha a racionális döntéseket a hasznosság maximalizálásaként kívánom jellemezni, ki kell zárnom az úgynevezett lexikografikus

preferenciákat, vagyis azokat a preferenciákat, amelyek esetében nem a *várható* nyereményekkel összege határozza meg a preferenciákat. Tegyük fel azonban, hogy a három fent említett nyeremény, illetve cselekvési alternatíva a következő: 1. *a:* nem veszek részt egy olyan játékban, ahol az életem a tét, *vagy b:* részt veszek egy olyan játékban, ahol 2. bizonyos valószínűséggel nagy nyereményre teszek szert és 3. bizonyos valószínűséggel az életemmel fizetek. Vajon irracionálisnak tartanánk-e azt a személyt, aki bármilyen nehéz anyagi körülmények között senyvedjen is, azt állítaná, hogy nem létezik olyan kis valószínűség, illetve olyan nagy nyeremény, amely mellett vállalná a főbelövés kockázatát? Nyilvánvalóan nem.

A monotonicitás kritériumával kapcsolatban hasonló kérdések vethetők fel. A monotonicitás azt követeli meg, hogy ha két játék lehetséges eredményei csak egyetlenegy tekintetben különböznek egymástól, s ezen eredmények egyikét előnyben részesítem a másikkal szemben, akkor magát az ezt az eredményt lehetővé tévő játékot is preferálnom kell a másikkal szemben. Másképp fogalmazva, a monotonicitás azt fejezi ki, hogy csak a lehetséges *eredmények* alapján preferálhatok egy cselekvési alternatívát (itt: játékot), és a preferenciáim tárgyai nem lehetnek maguk a játékok. Még világosabban fogalmazva, nem preferálhatok játékokat pusztán a kockázatvállalási attitűdöm alapján. Ez a követelmény azonban épp úgy, ahogyan a folytonosság követelménye, nem feltétlenül racionális. Lehetséges, hogy jobban szeretném, ha holnap sütne a nap, mintha esne, amennyiben bizonyos lehetek ebben, de ugyanakkor jobb szeretném, ha biztosan esne, mint ha 10 százalék lenne az esély arra, hogy esni fog, és 90 arra, hogy nem; egyszerűen azért, mert a korábbi esetben jobban tudok tervezni.

Tegyük félre azonban a fenti nehézségeket, feltéve, hogy ezek a haszonmaximalizálás fogalmára alapozott racionalitás-koncepció tökéletesítése révén elvileg kiküszöbölhetők. A teljesség, tranzitivitás, folytonosság és monotonicitás kikötése lehetővé teszi, hogy a hasznosságokat intervallum-skálán mérhessük és függvényeken ábrázolhassuk. De valójában mit is értünk azon, hogy a hasznosságokat *mérjük*? Bármilyen jól definiált legyen is egy függvény, ha az általa kifejezett értékekről nem adható operacionális definíció, nem sokra megyünk vele. Csakhogy önmagában sem a hasznosság, sem pedig a preferencia nem megfigyelhető. Megfigyelni csakis a cselekvést lehet, amit *ex hypothesi* a döntés eredményének tekintünk. Innen a például a közgazdaságtanban gyakran alkalmazott aranyszabály: „choice reveals preferences", a döntés kinyilvánítja, megmutatja a preferenciákat. A közgazdásznak talán elég is ennyi, bár közülük is kifogást emeltek néhányan ezen elv behaviorista következményeivel szemben.[5] Tudományfilozófiai vagy ismeretelméleti szempontból azonban az elv mindenképp további vizsgálódást követel.

Lássuk csak, hogyan magyarázunk a kinyilvánított preferenciák és a racionalitás mint haszonmaximalizálás alapján egy cselekvést. Hasznos talán a Hempel által javasolt modellből kiindulni.[6] Az explanandum magát a cselekvést leíró állítás lesz, mondjuk, hogy „*A t* időpontban *x*-et teszi". Az explanans a következő elemeket fogja tartalmazni: 1. *A C*-típusú szituációban van (pontosabban fogalmazva, *A* adott információk birtokában van, és adott vágyai vannak); 2. *A* racionális cselekvő (tehát preferencia-rend-

szere eleget tesz a fenti követelményeknek); 3. *C*-típusú szituációban a racionális cselekvő *x*-et fogja tenni. Mindebből következni látszik, hogy *A x*-et teszi (lásd Hempel 1965: 471). Tegyük föl továbbá, ugyancsak Hempel szellemében, hogy a társadalomtudományok éppúgy, ahogyan a természettudományok, univerzálisan érvényes, empirikus törvények megfogalmazására törekszenek. Mi lenne mármost a fenti magyarázatban e törvényszerűség? Nyilvánvalóan az, hogy valaki valamilyen szituációban van, vagy az, hogy racionális-e vagy sem, nem fejez ki törvényszerűséget. Azt pedig, hogy ha bizonyos feltételek adottak, milyen viselkedés maximalizálja a hasznosságot, nem egy empirikus elmélet, hanem egy a priori, matematikai elmélet határozza meg, jelesül a döntés- és játékelmélet. Egyetlen jelöltünk marad csak, amely empirikus törvényszerűséget fejezne ki, nevezetesen az az állítás, hogy „Minden cselekvő racionálisan, a döntéselmélet szabályainak megfelelően cselekszik". Ez az eredmény, tehát a racionalitásnak mint empirikus törvényszerűségnek a bevezetése azonban több szempontból is rendkívül kiábrándító.[7]

Vegyük sorra, miért. Kezdjük a legegyszerűbbel: mit jelentene ez a társadalomtudományok szempontjából? A mikroökonómiát mint talán a legfejlettebb társadalomtudományt alapul véve, azt mondhatnánk, a vaskos kötetek csupán egyetlen, egyébként nyilvánvalóan hamis, empirikus hipotézis igazolására törekedtek, nevezetesen, hogy gazdasági viselkedése során mindenki racionális. Ettől a felfedezéstől egyetlen közgazda sem lenne boldog.[8] Másodszor, fogadjunk el munkahipotézisként annyit Poppertől, hogy egy kijelentésről csak akkor állítható, hogy empirikus törvényszerűséget fejez ki, ha legalábbis elvileg független evidenciákra (szándékosan nem használom itt a „megfigyelés" terminust) alapozva cáfolható. A racionalitásra vonatkozó feltevésre azonban ez több okból kifolyólag sem áll.

A fenti magyarázó modellt alapul véve, mi is a legegyszerűbb módja annak, hogy kétségbe vonjuk egy cselekvő racionalitását? Nyilvánvalóan az, hogy megkérdezzük tőle, mik a preferenciái és mik a döntés szempontjából releváns háttérismeretei. Ezek után megfigyeljük, hogyan viselkedik, és ha nem a racionális döntések logikájának megfelelően cselekszik, akkor úgy döntünk, hogy irracionális. Tekintsünk el most az olyan, szinte már kötözködés számba menő (bár teljességgel jogos) kifogástól, hogy a közölt preferenciákat vagy információkat a kérdező és a kérdezett esetleg eltérő módon interpretálja. A probléma az, hogy maga a megkérdezett sohasem tudja az elmélet által megkövetelt hasznossági fokokat kijelölni. Ha nincs kockázati valószínűség, akkor persze erre, mint fentebb láttuk, nincs is szükség. Csakhogy ekkor mintha az egész kérdezgetésre sem lenne szükség. Mert kockázati valószínűség nélkül hogyan is tekinthetünk egy cselekvést irracionálisnak? Mondjuk, elém tesznek egy almákkal meg banánnal tele tálat, megkérdezik, melyiket szeretem jobban, azt mondom, a banánt, majd elkezdem az almát falni. Az efféle eset, úgy gondolom, teoretikusan teljesen érdektelen, mivel csak két módon interpretálható: vagy nem ismerem az „alma", illetve a „banán" szó jelentését — ebben az esetben az egész kísérlet felesleges volt, vagy meg akartam tréfálni a kísérletezőt, teljes joggal, ha már ilyen ostoba kísérleteket folytat velem. Kicsit bonyolultabb az eset, ha intranzitív preferenciákat sikerül felfedeznünk.

Mivel azonban az egyidejű intranzitív preferenciák lehetetlenné teszik a döntést, több egymást követő választással lehet csak igazolni, hogy valaki intranzitív preferenciákkal bír. Mivel preferenciáink az idők során megváltozhatnak, itt is interpretáció kérdése, vajon irracionálisak vagyunk-e vagy csupán ízlésünk változott. Persze elismerem, elég valószerűtlen feltevés, hogy bárki preferenciái is megváltozzanak egy öt percig tartó kísérlet folyamán. Az irracionalitás elméletileg érdekes esetei azonban nem azok, ahol egyszerűen intranzitivitással állunk szemben, hanem ahol az intranzitivitás a haszon-maximalizáló személy kalkulációs hibájának az eredménye, egyszerűen azért, mert ilyen esetekben beszélhetünk szisztematikusan elkövetett, általánosítható hibákról.

Röviden szólva, ha nincs kockázati valószínűség, a cselekvés értelmezésénél az irracionalitás csak az egyéni bolondság számlájára írható, ami pedig nem a társadalomtudományok, hanem az elmekórtan asztalára tartozik. Rögtön hozzá kell tennem: az persze, hogy van-e kockázati valószínűség vagy nincs, mindig a cselekvés leírásától függ. Ha azzal magyarázom a fenti példában a banán-evést, hogy a banánt szeretem, az almát utálom, akkor nincs értelme valószínűségeket tulajdonítanom, ha viszont azzal, hogy azért eszem banánt, hogy ezzel támogassam a harmadik világ gazdasági fejlődését, akkor igen. Még pontosabban, a szó társadalomtudományokban fontos értelmében ott van értelme irracionalitásról beszélni, ahol a cselekvés magyarázatakor hiteket, meggyőződéseket is tulajdonítanom kell a cselekvőnek ahhoz, hogy cselekvését magyarázzam, nem elég, ha puszta preferenciáit veszem számításba. Ez a belátás a későbbiek folyamán még fontos szerepet fog játszani érvelésemben. Most azonban lássuk, hogyan is állapíthatjuk meg az irracionalitást ott, ahol kockázati valószínűséggel is számolnunk kell.

Ebben az esetben racionális az a cselekvés, amely a várható hasznosságot maximalizálja. A várható hasznosság (expected utility) egy cselekvési alternatíva lehetséges következményeihez rendelt érték, amit a hasznosság és a bekövetkezés szubjektív valószínűségének szorzatából kapunk meg. Ez azt jelenti, hogy ha meg akarom tudni, irracionálisan cselekedett-e valaki vagy sem, tudnom kell, milyen hitei, meggyőződései vannak, vagyis mit tart cselekedetei valószínű következményeiről, és milyen hasznosságokat tulajdonít e lehetséges következményeknek. A bökkenő az, hogy mind a hasznosságokhoz, mind a valószínűségekhez numerikus értékeket kell rendelnem. A valószínűségek esetében ez talán még nem is megoldhatatlan feladat. Ha egy cselekvő tudja, hogy egy dobozban öt fekete és öt fehér golyó található, normális körülmények között feltételezhetően 50–50 százalék valószínűséget fog tulajdonítani annak, hogy bekötött szemmel fekete vagy fehér golyót húz. De van-e köztünk bárki is, aki numerikus értékben ki tudná fejezni, mennyivel szereti jobban a banánt, mint az almát?

Az, hogy a cselekvő maga nem képes numerikus hasznossági értékeket rendelni cselekvése következményeihez, persze nem jelenti azt, hogy képtelenség lenne efféle értékek meghatározása: az interpretátor képes ilyen értékeket rendelni a cselekvéshez, feltéve, hogy tudja, a cselekvő milyen valószínűségeket rendel az egyes alternatívákhoz, és (számunkra most ez a fontos) hogy racionális haszon-maximalizálónak tekinti a cselekvőt. Általánosabban fogalmazva tehát, ha a cselekvést a mentális attitűdök,

nevezetesen a preferenciák és a meggyőződések okozatának tekintem, a racionalitás még akkor is elengedhetetlen feltétele a kauzálisan hatékony mentális attitűdök tulajdonításának, ha alkalmam van a cselekvőt megkérni, közölje velem mentális attitűdjeit. De a társadalomtudományok közül talán csak egy foglalkozik annak explicit vizsgálatával, hogy a cselekvő milyen mentális attitűdöket tulajdonít *magának*, nevezetesen a szociálpszichológia. A közgazdaságtan, a szociológia, az antropológia empirikus adatai pusztán maguk az adott körülmények közt végrehajtott cselekvések, és ezekből, vagyis a körülményekből és a cselekvésekből kell következtetnünk a mentális okokra, tehát a mentális attitűdökre, ehhez pedig elengedhetetlennek látszik a cselekvő racionalitásának feltételezése.

Mi hát a racionalitásra vonatkozó állítás ismeretelméleti státusza? Ösztönös episztemológiai reakciónk ez esetben az lenne, hogy az állítás a priori, netán analitikus. De mint tudjuk, nem jó mindig az ösztönökre hallgatni. A „Minden cselekvő racionális" állítás nyilvánvalóan nem analitikus igazság, lévén a tagadása teljesen értelmes állítás. A priori igaz állításnak sem neveznénk olyasmit, amiről majdnem bizonyosan tudjuk, hogy meghatározott körülmények között hamis lehet. A priori hamis állításnak ugyan tekinthetjük, de azt még senki sem fedezte fel, mire megyünk egy olyan állítással, amelyről a priori feltesszük, hogy hamis. Ezek a kételyek arra ösztönöztek néhány filozófust, hogy a racionalitást *normának* tekintse[9], félretéve ezzel az igazság–hamisság problémáját. A racionalitást azonban csak akkor tekinthetnénk a szándéktulajdonítás normájának, ha *kizárólag* a racionális cselekvőt tekintenénk cselekvőnek. Ezt nyilvánvalóan nem tesszük. Ami viszont véleményem szerint megszívlelendő ezen álláspontból, az az, hogy az igazság–hamisság fogalmai helyett inkább az alkalmazhatóság–alkalmazhatatlanság kérdését kell felvetnünk a racionalitással kapcsolatban.

A racionalitás episztemológiai státuszának vizsgálatakor, a fentiekből adódóan, abból kell kiindulnunk, hogy milyen szerepet tölt be a mentális attitűd-tulajdonításban. Az a javaslatom, hogy a mérési technikák természettudományban játszott szerepéhez hasonlítsuk. Bármilyen furcsa legyen is első hallásra ez a feltevés, én mégis amellett érvelnék, hogy ez a megközelítés visz bennünket a legközelebb a racionalitás társadalomtudományokban játszott szerepének megértéséhez. Először is, míg egy mérési technika olyan módszer, amely (mérőműszerek segítségével) bizonyos fizikai tulajdonságok meglétét, illetve mennyiségét méri, a racionális döntések elmélete olyan módszer, amely bizonyos mentális attitűdök, mindenekelőtt a preferenciák jelenlétét bizonyítja, illetve intenzitásukat méri. Másodszor, ahogyan a mérőműszer működésére vonatkozó elmélet része egy fizikai elmélet konfirmálásának, éppúgy a racionalitásra vonatkozó elmélet is része a cselekvésmagyarázat igazolásának. Azt, hogy egy mérőműszer *mit* mér, részben maga a fizikai elmélet határozza meg. Hasonlóképpen azt, hogy milyen mentális attitűdöket tulajdonítunk egy cselekvőnek, részben az adott társadalomtudomány fogalmi kerete, részben a cselekvés környezete határozza meg. Végül ami az episztemológiai státusszal kapcsolatos rejtélyt illeti, egy mérési technikáról nincs értelme feltenni azt a kérdést, hogy vajon a priori igaz-e, vagy netán empirikusan

cáfolható-e. Egy mérési technika lehet pontos vagy pontatlan, lehet jól alkalmazható egy elmélet konfirmálásához és lehet inadekvát, de aligha lehet igaz vagy hamis.

A hasonlóságok mellett persze fontos hangsúlyozni a különbséget is: mérési technikák tetszőleges számban találhatók fel, a racionális döntések elméletét ellenben nem könnyű más eljárással helyettesíteni. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy mások cselekedeteinek magyarázatakor mindennapi érveinkben is ezt használjuk. A tudomány csak tökéletesítette, fogalmilag pontosította azt az eljárást, amelyet már nélküle is alkalmazott mindenki.[10] De ez önmagában, úgy vélem, nem ellenérv a fenti gondolatmenettel kapcsolatban. Az analógia nem jelent azonosságot, és távolról sem szándékoztam azt állítani, hogy ne lenne fontos különbség a természettudományok és a társadalomtudományok között. A kísérletek (ha egyáltalán lehetségesek), a predikciók és a mérések szerepe a társadalomtudományokban jelentősen eltér a természettudományokétól. De egy társadalomtudományos elméletnek is tartalmaznia kell olyan módszereket, amelyek segítségével azonosítjuk a mentális attitűdöket, és a racionális döntésekre történő hivatkozás minden bizonnyal az egyik legbiztosabb ilyen módszer. Ami nem jelenti azt, hogy bizonyos esetekben alkalmazása ne lenne korlátozható vagy akár negligálható.

Befejezésül a racionalitással kapcsolatos fejtegetéseim négy következményére szeretném felhívni a figyelmet.[11] Az első az, hogy a társadalomtudományok nem osztályozhatók aszerint, hogy melyikben használják a kalkulatív racionalitás feltevését, és melyikben nem, mert mindegyikben használják, ahol egyáltalán emberi cselekvést értelmeznek. Más kérdés, hogy a mérő módszer pontossága függ az igazolni kívánt elmélettől is: a mikroökonómus sokkal pontosabban kalibrált műszert alkalmaz, mint mondjuk az antropológus. Ez önmagában semmiféle hierarchiát nem jelent a különböző tudományágak között, hiszen attól, hogy az evolúciós biológia megalkotásához nem volt szükség olyan kifinomult mérési technikák alkalmazására, amilyeneket például a modern magfizikában alkalmaznak, az evolúció-elmélet kognitív értéke semmivel sem alacsonyabb, mint a kvantumfizikáé.

A második az, hogy ez a mérési technika sok esetben jól alkalmazható, de bizonyos feltételek között csődöt is mondhat. Ám ekkor nem elég ad hoc hipotézisek bevezetésével megkérdőjelezni alkalmasságát, hanem ki kell mutatni azokat a kauzális faktorokat, amelyek korlátozzák e technika érvényességét. Erre számos példa van a társadalomtudományok, mindenekelőtt a szociálpszichológia területén.[12]

A harmadik az, hogy bár talán tisztábban látunk a racionalitás szerepének kérdésében, még mindig nem találjuk, hol is rejtőzködik magyarázatunkban a Hempel által keresett empirikus törvényszerűség. Ez nem is véletlen, mivel ebben a magyarázatban nincs is semmiféle törvényjellegű állítás. A társadalomtudományokban a törvényjellegű állítások ugyanis nem az egyéni cselekvésekre, hanem az egyéni cselekvések körülményei és a cselekvések által létrehozott aggregált hatások közti törvényszerűségekre vonatkoznak.[13] Az, hogy az egyének hogyan cselekszenek, elengedhetetlen feltétele a helyes és teljes társadalomtudományi magyarázatoknak, de ebből nem következik, hogy ez lenne *maga* a társadalomtudományi törvény. Általános törvény például az, hogy ha

csökkennek a kamatlábak, nő a beruházások aránya. Aligha képzelhető el e törvény igazolása a gazdasági aktorok döntéseire történő hivatkozás nélkül. De a törvény, ha van egyáltalán, az objektíve leírható körülmények és az aggregált hatások között áll fenn, nem pedig az egyéni döntés logikájában. Az egyéni döntések és cselekvések közti törvényjellegű állítások megfogalmazása, ha ilyesmi egyáltalán lehetséges, a pszichológia és nem a társadalomtudományok feladata. Ebből következik, hogy a társadalomtudományokat általában a tárgyukat képezői makro-jelenségek szerint osztályozzuk: az infláció a közgazdaságtanhoz, a korrupció a szociológiához, a mágia az antropológiához tartozik. De nem azért, mert e jelenségek kapcsán *radikálisan különböző módon* tulajdonítanánk mentális attitűdöket a cselekvőknek, hanem egyszerűen azért, mert az egyes társadalomtudományokat, éppúgy, ahogyan az egyes természettudományokat, az a problémahalmaz határozza meg, amelynek megoldására a diszciplína képviselői hagyományosan törekedtek.

Persze az, hogy bizonyos cselekvések összeségét végül is milyen társadalmi jelenségnek tekintem, összefügg azzal, milyen mentális attitűdöket tulajdonítok a cselekvőknek. Mint fentebb említettem, a társadalomtudomány ott kezdődik, ahol az egyszerű preferenciákon túl az értelmező hiteket, meggyőződéseket is tulajdonít a vizsgált cselekvőnek: azt állítani, hogy Brutus azért ölte meg atyját, mert a halott Caesart preferálta az eleven Ceasarral szemben, nem társadalomtudomány, de azt állítani, hogy Brutus azért ölte meg atyját, mert azt hitte, ezzel megmenti a köztársaságot, az talán igen. Mindenesetre azzal, hogy a „meg akarta menteni a köztársaságot" intenciót tulajdonítom Brutusnak, függetlenül attól, mennyiben tekinthető optimálisnak e cél elérése szempontjából apja megölése, tettének magyarázatát besoroltam a politológiának nevezett tudománykörbe; hiszen magyarázhattam volna tettét azzal is, hogy része a római típusú gazdasági viselkedésnek, vagy hogy az istenek kegyét kívánta elnyerni vele — ez esetben cselekvését az ökonómia, illetve az antropológia területére utalnám. Az érdekes probléma persze az, hogy nem Brutus cselekedete önmagában, hanem e cselekedet és az a feltevés, hogy *milyen típusú cselekedetek tartozhatnak egyáltalán* egy adott társadalomtudomány körébe, együttesen határozza meg, hogyan magyarázzuk cselekedetét, vagyis milyen mentális attitűdöket tulajdonítunk neki. A fentieknek viszont van egy fontos módszertani következménye, mellyel elérkeztünk negyedik, záró megjegyzésemhez.

A pszichológia episztemológiai kérdéseiről folyó viták közül manapság az egyik leghevesebb az, amelyik az ún. externalizmus és internalizmus között zajlik. Ez akörül forog, milyen szerepet játszik, illetve játsszon a cselekvő társadalmi és fizikális környezete a cselekvő mentális attitűdjeinek azonosításában. A kérdés a helyes kognitív pszichológia megalkotása szempontjából érdekes. A különböző álláspontok mellett és ellen felhozott érvrengetegből kettőt említek, amelyek bizonyos okoknál fogva relevánsak az eddig elmondottak tekintetében. Az externalisták szerint az interpretátor által is ellenőrizhető publikus környezet nélkül nem lehetséges a mentális attitűdök azonosítása. Az internalisták véleménye szerint viszont olyan mentális attitűd, amilyennel a cselekvő nem rendelkezik, aligha lehet oka a cselekvésének. A döntéselméleti

modell, amelyet fentebb kifejtettem, úgy vélem, jó érvvel szolgálhat egy externalista episztemológia számára. Bár nyilvánvalóan egyetlen vásárló sem képes numerikus értékeket rendelni a különböző árukhoz arra nézve, hogy ezek mennyire hasznosak számára, és egyikünk sem vázolja fel közömbösségi görbéit a piacon vásárlás.közben, fogyasztói viselkedésünk leírása során nagyon is hasznos lehet, ha csak a megfigyelő-magyarázó külső szemlélő számára azonosítható mentális attitűdök segítségével magyarázzuk a cselekvést. Amiatt ugyanis, hogy én magam nem tudom mérni preferenciáim intenzitását, még nem kell feltételeznem, hogy nincs is nekik, és éppúgy azt is feltételezhetem, hogy intenzitásuk igenis szerepet játszik kauzálisan hatékony intencióim kialakulásában. Röviden: az externalista attitűd-tulajdonítási technikák nem ellentétesek azzal a nagyon is meggyőző feltevéssel, hogy a cselekvő mentális attitűdjei okozzák cselekvését; épp ellenkezőleg, pontosabbá tehetik a kauzálisan hatékony attitűdök *azonosítását*.

Jegyzetek

* Az ELTE BTK Filozófiai Tanszékcsoport által 1993. július 17–19. között megrendezett „Cselekvés és társadalomtudomány" című konferencián tartott előadás írásos változata.

[1] Lásd például J. Elster *Nuts and the Bolts for Social Sciences* című könyvének (1989) első fejezetét, amely tömören kifejti, miért tekinthető a társadalom*tudomány* nélkülözhetetlen részének az egyéni döntések elemzése.

[2] Wittgenstein, Anscombe és Ryle érveinek hatására egészen a hatvanas évek végéig az volt az általánosan elismert álláspont, hogy, mivel a szándéktulajdonítás és a cselekvés leírása konceptuálisan nem független egymástól, az intenciók nem lehetnek a cselekvés (hume-i) okai. A konceptuális kapcsolat érvét azonban D. Davidson *Actions, Reasons and Causes* című írásában (1963) meggyőzően cáfolta. Másfelől kételyek merültek fel a tekintetben is, hogy vajon a kauzalitásról kialakított, elsősorban a hume-i filozófián nyugvó elképzelésünk módosításra szorul-e vagy sem (lásd pl. J. Searle *Intentionality* (Cambridge Unviersity Press 1983.) című könyvének 3. és 4. fejezetét).

[3] Ez a bonyolultan hangzó axióma egy képlet segítségével egyszerűen kifejezhető. Jelentse a „Pxyz" formula, hogy x-et y-nal, y-t pedig z-vel szemben részesítem előnyben. Az axióma azt mondja ki, hogy ha Pxyz, akkor léteznie kell egy és csakis egy olyan q valószínűségnek, hogy $y = qx + (1-q)z$.

[4] A „várható nyeremény" az adott nyereményösszegnek és a nyerés valószínűségének szorzata, ahol a valószínűségeket egy $0 \geq p \geq 1$ skálán mérjük. Ha pl. $p = 0.85$ valószínűséggel nyerhetünk 1000 dollárt, a várható hasznosság 850 dollár.

[5] E kifogások *locus classicus*a A. Sen tanulmánya (1971). Tudományfilozófiai vagy ismeretleméleti szempontból azonban az elv mindenképp további vizsgálódást követel.

[6] Lásd Hempel 1965, különösen 463–489.

[7] Megjegyezendő, hogy Hempel a 3. premisszát (tehát hogy C típusú szituációban a racionális cselekvő *x*-et fogja tenni) is empirikus generalizációnak tekinti valószínűleg azért, mert a „szituáció" kifejezést tágabb értelemben használja, mint én e helyen. Erről lásd még a 13. jegyzetet.

[8] Ennek ellenére néhány kiváló társadalomtudós valóban úgy tekint elméletére, mint a racionalitásra vonatkozó hipotézisre. Lásd például N. Frohlich—J.A. Oppenheimer *Modern Political Economy* című kiváló munkájának (1978) bevezető módszertani fejtegetéseit.

[9] Elsősorban D. Davidson idevágó tanulmányait kell megemlítenünk, például 1980*a*; 1980*b*; 1987.

[10] A cselekvés efféle magyarázatát szokás „folk psychology"-nak is nevezni. Néhány filozófus éppen ezért kívánja a pszichológiát mint önálló tudományt „megszabadítani" az intencionalitás fogalmától.

[11] A következő, a társadalomtudományok és a pszichológia néhány alapvető filozófiai problémáját érintő fejtegetések csak vázlatosak, utalások más, e problémákat részletesebben tárgyaló tanulmányokra.

[12] Az irracionális preferenciák típusairól lásd mindenekelőtt Elster 1983.

[13] Ezért kétséges Hempelnek az a 7. jegyzetben említett felfogása, hogy az az állítás, hogy „*C* szituációban a racionális cselekvő *x*-et teszi", empirikus generalizáció. A „racionális" jelző itt adott vágyak és információk melletti helyes kalkulációra utal, ami nem empirikus kérdés, mivel semmilyen kontingens faktoron sem múlik. Az egyéni racionalitás és az aggregált hatások közti kapcsolat ellenben nagyon is kontingens tényezők függvénye.

Hivatkozások

Davidson, D. 1980*a*. Hempel on Explaining Action. In: *Essays on Actions and Events*. Clarendon Press

Davidson, D. 1980*b*. Toward a Unified Theory of Meaning and Action. *Grazer Philosophische Studien*

Davidson, D. 1987. Problems in the Explanation of Action. In: Pettit, P. et. al. (eds.) *Metaphysics and Morality*. Basil Blackwell

Elster, J. 1983. *Sour Grapes*. Cambridge University Press

Elster, J. 1989. *Nuts and Bolts for the Social Sciences.* Cambridge University Press

Frohlich, N.—J.A. Oppenheimer 1978. *Modern Political Economy*. Prentice Hall

Hempel, C. G. 1965. Aspects of Scientific Explanation. Free Press

Sen, A. 1971. Choice functions and revealed preference, *Review of Economic Studies*

Wessely Anna

A MŰÉRTŐ AVAGY A KONJUNKTÍV TUDÁS A MODERN TÁRSADALOMBAN*

A művészet fogalmi tere

A modernista művészet válságának felismerése arra készteti a művészettel foglalkozó kritikai irodalom művelőit, hogy mind több figyelmet szenteljenek azon eszmék, intézményes korlátok, szerepek és személyközi hálózatok elemzésének, amelyek együttese a „művészeti világot" alkotja. A modern művészeti termelés szociológiai feldolgozásai — elsősorban Cynthia és Harrison White (1965), Raymonde Moulin (1967), Howard Becker (1982), Diana Crane (1987) és Pierre Bourdieu (1993) munkái — a rendszerelmélet, a szervezet- és munkaszociológia, a szimbolikus interakcionizmus, a mertoni tudományszociológia, illetve a gyakorlat mezőfüggő ökonómiája elméleti keretében próbálják kifejteni, a változásnak milyen logikája rajzolódik ki a művészeti világ résztvevőinek társadalmi gyakorlatában, valamint a közönségnek a kortárs művészet iránti hullámzó érdeklődésében. Kevés szó esik arról a sajátos tudásról, amelynek birtoklása a művészeti világba való bebocsátás előfeltétele, noha a mai művészetek filozófiai értelmezésének egyik fókuszpontját immár közel harminc éve éppen e tudás szerkezeti elemzése és következményeinek a mérlegelése alkotja.

A „művészeti világ" terminust Arthur C. Danto filozófus vezette be: a művészeti világot a művészetre vonatkozó predikátumok mátrixa, valamint az általuk a művészethez tartozóként definiált tárgyak összessége által kirajzolt logikai térként határozta meg (Danto 1964). A művészeti világ eszerint nem más, mint a tárgyakat művészetként, jó művészetként, újító művészetként stb. osztályozó, kizáró és befogadó érvelések folyamata. Az újító művek további predikátumokkal gazdagítják a diszkurzust, amely a mátrix minden egyes bővítésére történeti rekonstrukciókkal válaszol, ily módon teremtve belátható kapcsolatot a művészeti tárgyak létrehozásának folytonosan változó indítékai között. Danto nem foglalkozik a művészeti világ aktorainak társadalmi jellemzőivel, beéri azzal a megállapítással, hogy e világnak mindenki tagja lehet, ha képes és hajlandó állást foglalni a művészetet magyarázó, az értékítéleteket megindokoló vitában (Danto 1992).

Howard S. Becker szociológiai vizsgálódása átveszi ugyan a „művészeti világ" terminusát, de nem fogalmi térként, sajátos tudásként, hanem a kooperatív, művészeti produktumokat eredményező munkatevékenység szervezeti hálózataként írja le — a múlt művészeti életében (Becker 1982). A jelen helyzet ugyanis a társadalmi dezorga-

* Előadás a „100 ans de sociologie" konferencia (Paris, Sorbonne, 1993. június 21–25.) Mannheim-szekciójában.

nizáció képét mutatja: a művészeti tevékenységet irányító konvenciók nem képesek többé ízlésközösséget teremteni a hivatásos művészek és közönségük között (Becker 1986). Az anomikus állapot szellemes és találó beckeri leírása nem egészül ki kialakulásának akár strukturális, akár tudásszociológiai magyarázatával. E hiány tudatában tarthat számot érdeklődésre Mannheim Károly törekvése, hogy elemezze a művészeti világ egyik szereplőjének, a műértőnek a sajátos tudását és e tudásforma történeti struktúraváltását.

A műértő alakja Mannheim számos írásában felbukkan, a leginkább összefüggő elemzése a húszas évek közepén keletkezett kéziratában (*Eine soziologische Theorie der Kultur und ihrer Erkennbarkeit. Konjunktives und kommunikatives Denken*) található (Mannheim 1980: 155–322). Az alábbiakban kísérletet teszek arra, hogy e kézirat megállapításait az újabb elméletek fényében értelmezve körvonalazzam, mivel járulnak hozzá a művészet szociológiai elméletének megteremtéséhez.

Mannheim elmélete a kulturális tudás fajtáiról

Ebben a tanulmányban Mannheim a személyközi viszonyok és a kollektív cselekvések keretét megteremtő szimbolikus képződményként határozza meg a kultúrát, amely a szellemi tárgyiságok strukturált készletét örökíti át az újabb nemzedékekre. A közös hagyományok és tapasztalati összefüggések által egybekovácsolt közösségek tagjai éltetik a kultúrát azáltal, hogy megértik és cselekedeteikben realizálják és módosítják a közös világukat alkotó jelentéseket. A jelentéseknek négy csoportja különíthető el: az észlelt természeti és társadalmi tárgyaknak *tulajdonított jelentések*; az intézményekben *kollektív képzetek* formájában tárgyiasult jelentőségek; önszabályozó *társadalmi viszonyok* és kollektív alkotások, mint például a nyelv vagy az erkölcs; egyénileg megalkotott új jelentőségek, más szóval *művek*. A kultúra tehát strukturált társadalmi tér, mely egyszersmind a jelentések sokrétegű és szerteágazó hálóját továbbvagy átszövő egyéni kreativitás színhelye.

E tér szociológiai térként való kialakulása legalább három résztvevőt igényel. A „harmadik" konstitutív szerepének hangsúlyozása a társadalmasulás simmeli értelmezését idézi. Lényeges eltérést jelent azonban az, hogy itt nem az elemek közti interakció teremt társadalmasulást, hanem a közös tudás. A társadalmiság mannheimi genealógiájában a triadikus viszony egyik tagja nemcsak személy, élettelen tárgy is lehet. A viszonyukból eredeztetett tudásforma leírásában Mannheim a művészeti alkotások befogadásának folyamatmodelljére támaszkodik. Ezek után már nem meglepő, ha e különös tudásforma hordozóit is a műértő szociológiai típusával példázza.

E sajátos tudásra nem a tárgyát önmagától elkülönültként tételező szubjektum tesz szert, hanem egy olyan — hajlamokkal, vágyakkal és érdekekkel bíró — testi Énben jön létre, amely egy egyedi Másikra ráhangolódva, azzal mintegy egybeolvadva, beemeli a Másikat a saját létezésébe. Ez a tanulási folyamat eltávolítás és tárgyiasítás nélkül, két test — az Én és a Másik — közvetlen, egzisztenciális érintkezésében megy végbe.

Lényegében auratikus élmény — „egy egyszeri minőség teljesen közvetlen befogadása" (Mannheim 1980: 209): „A dolgok »kívül« maradhatnak, de amit belőlük magunkba felveszünk, az mégis már énünkkel való egybeolvadásuk, és megismerésük nem eltávolítás, hanem felvétel a mi egzisztenciális állagunkba" (Mannheim 1980: 208). Az ily módon kialakuló minőségi tudás tulajdonított jelentésekből és antropomorf jelentőségekből tevődik össze. Tartalma mégsem önkényes, hiszen — miután végső soron a Másik minőségei korlátozzák — az átélő Én számára objektív. Ez a tudás *abban a formában* érvényes, amelyben kialakul és *abban a közös élménytérben*, amelyben az Én és a Másik egybeolvadása létrehozza a Mi szféráját. Az efféle relacionális érvényességű tudás a többi emberrel csak úgy közölhető, ha sikerül megtanítanunk őket, hogy úgy lássanak, mint mi, ha sikerül beavatni őket a Mi szférájába s ezáltal bevonni őket az élmény terébe. A beavató kommunikáció nem tanít, nem fejteget, nem elemez, pusztán csak rámutat a megvilágosodás és a rákövetkező megtérés alapjára. Ha „mind több harmadikból lesz Te, aki a közös tapasztalati térben részesedik" (Mannheim 1980: 216), az élmény közlése nem maradhat meg azon az önmagának elegendő világon belül, amit a Mi szférája alkot. De nyelvhasználata továbbra is az élmény szerkezetéhez kötődik; a beszélők kerülik az elvont fogalmakat s ehelyett *megnevezéssel* fejezik ki a tárgyaknak a tapasztaló szubjektumokkal alkotott viszonyát; sajátos szókincset alakítanak ki, amelyben a tapasztalás lehetséges tárgyainak *jelentőségét* rögzítik; elvetik az egyértelmű osztályozásokat s inkább olyan — feltételes és perspektivikus — *sztereotipikus megjelölésekkel* élnek, amelyek nemcsak az élménytartalomtól függenek és az adott kultúrához kötődnek, hanem expresszív töltésűek is abban az értelemben, hogy a hallgatótól „egzisztenciális együttrezgést, egy meghatározott »világban«, egy közösségben való részvételt" igényelnek (Mannheim 1980: 226).

A tartós tapasztalati közösséget *konjunktív közösségnek*, a kultúráját strukturáló tudásformát pedig *konjunktív tudásnak* nevezi Mannheim. E tudásnak a látásmódot egységesítő elv kölcsönöz koherenciát, amely lehetővé teszi, de egyben strukturálisan korlátozza is a közösség gondolkodási stílusának kialakítását és fejlődését, amennyiben behatárolja a számára nyitott evolúciós pályákat.

Mannheim hangsúlyozza, hogy valamennyi modern társadalomban vannak különböző méretű, hatókörű és erejű konjunktív csoportok, amelyek a közös kulturális alaptól való eltéréseiket kidolgozva teremtik meg azonosságukat. Igaz ugyan, hogy minden egyén a különböző tartalmaktól függően több közösségnek is tagja, amelyekben különböző szinteken és mélységben vehet részt. Mannheim mégis úgy véli, hogy ezekben a kulturális összefüggésekben nyert tapasztalatával közvetlenül egyikük sem gazdagíthatja a közös kulturális készletet. Ehhez egy újabb tudás- és közléstípus kialakulására van szükség. Az egyénnek ugyanis minden szerepében a helyzettől függő, perspektivikus képe van csak a közös társadalmi intézményekről, tehát vagy a hatalom, vagy az alávetettség pozíciójából látja ugyanazokat a „közös" társadalmi tárgyiságokat. A Mi és az Ők különbségének, a „fentről" és a „lentről" alkotott képek összemérhetetlenségének a felismerése vezet csak a pozícióktól függő élményeknek egy közös kultúrában való szintéziséhez, a tudás viszonylag „szuprakonjunktív" szintjének és a

csoportközi kommunikáció nyelvének a megteremtéséhez. Mannheim feltételezi, hogy az egyes konjunktív közösségek között csak akkor lehetséges a kommunikáció, ha kialakítják a társadalmi rétegek közötti érintkezés, az elvont megegyezések nyelvét, amely biztosíthatja interakcióik sikerét a közös intézményekben s egyben formába önti és őrzi közös, *kommunikatív tudásukat*. Ezen alapul majd a *civilizáció* általánosító, teljesen szocializált beszédmódja. Ahhoz azonban, hogy az elkülönülő csoportok *kulturális közösséget* is alkothassanak, ez kevés. Szakemberekre van szükség, akik kialakítják a konjunktív és a kommunikatív nyelvhasználatot összekötő, köztes beszédmódot, amely a konjunktív közösségek osztenzív nyelvénél kevésbé helyzethez kötött és mégis képes az élményszerű tudás átadására a közös élménytér határain túl.

A szakemberek sajátos kultúrát teremtenek: a *műveltség kultúráját*, amely ugyan az ő csoportjuk perspektivikus és minőségekhez igazodó konjunktív kultúrája, de egyben arra törekszik s gyakran meggyőzően hirdeti is, hogy szellemi képviselete annak a társadalomnak, amely igénybe veszi a csoport szakszerű közvetítő szolgáltatásait.

Mannheim két, egymást vitatni látszó állítást fogalmaz meg ezen a ponton. Egyfelől azt mondja, hogy minden kultúra ezer szállal kötődik egy-egy különös csoport tér- és időbeli, valamint társadalmi helyéhez. Másfelől bevezeti a kulturális közösség fogalmát, amely „a konkrét konjunktív tapasztalati közösség eddig ismert legátfogóbb formája" (Mannheim 1980: 226). Már nem alapul életközösségen, de a benne részesedő csoportok a hagyományok közös készletéhez igazodva közös látásmódot alakíthatnak ki akkor is, ha nincs közöttük közvetlen, személyes érintkezés. Csak „objektivációik jellege és irányultsága egyesíti őket" (Mannheim 1980: 263). Példaként Mannheim az országokat, sőt kontinenseket átfogó európai-amerikai kulturális közösségre hivatkozik. Még az egyetlen kulturális közösségbe forrott emberiség utópikus látomását is felvázolja, amely akkor válhat valósággá, ha az emberiség egyetlen történelmi élményközösséget alkot, elérkezvén az „összközösség" történelmi stádiumába (Mannheim 1980: 320). A kultúra e két, egymást kizáró leírásának együttes szerepeltetése csak akkor érthető, ha összefüggésbe hozzuk őket Mannheim két további kijelentésével:

(1) Minden modern kultúra számos „geológiai réteget" foglal magába. A legalsót viszonylag primitív „kollektív képzetek alkotják, amelyek alig hozzáférhetők a racionális és reflektáló elemzés számára" (Mannheim 1980: 295). Felettük húzódik a műveltségi kultúra régebbi formáiból származó, „rekonjunktivált" — vagyis a közös élménytérbe bevont — elemeinek a rétege. Ezután következik, követlenül a civilizáció szintje alatt, az a viszonylag szuprakonjunktív réteg, amelyet az az elsajátított készség táplál, hogy megtanultuk saját helyzetünket, vélekedéseinket és gyakorlatainkat mintegy „kívülről" is megítélni — ugyanaz a készség, amelyet a műveltség kultúrája módszeresen ápol és hasznosít. Feltételezhető tehát, hogy a kulturális közösség a csoportok vagy társadalmak azon kulturális rétegeit ötvözi egybe, amelyekben már kialakult ez a szuprakonjunktív érzékenység akár a műveltségi („magas"), akár a mindennapi („népi") kultúra szintjén.

(2) A magas kultúrát megöröklő és tovább építő „»műveltek« újra meg újra a különböző egzisztenciális közösségekből érkeznek, azoknak kialakulófélben lévő ten-

denciáit vezetik át a közös műveltség áramába, s ennélfogva a műveltség árama nem is egységes, hanem polifón, dialektikus felépítésű" (Mannheim 1980: 299). A több társadalmi csoportot, népet és társadalmat átfogó kulturális közösségek tehát feltehetően a műveltségi kultúrára támaszkodnak, amely megőrzi és újratermeli magában a versengő nézőpontok sokaságát — egy kozmopolita egyház teológiai vitáiban csakúgy, mint az „irodalmi respublika" tagjai közti élénk levélváltásban, vagy akár a tömegkommunikáció globális hálózatában.

Ez a röviden vázolt elméleti modell a maga dichotóm fogalmi párjaival nyilvánvalóan jelzi Tönnies és Alfred Weber hatását, akik végsősoron a századforduló közkeletű és közhangulatot formáló eszméit honosították meg az elméleti gondolkodásban. A modell aligha alkalmas bármely létező társadalom leírására. S ami a legfeltűnőbb, nem ad módot a tudásszociológiától leginkább elvárható feladat megoldására — hatalom és tudás viszonyának fogalmi tisztázására.

A műértő tudás

A kultúra rétegzettségének vizsgálata azonban olyan eredményekkel járt, amelyeket az egyes elemzésekben Mannheim jól értékesíthetett. Ezt példázza a műértő tudás kialakulásának és változásának vizsgálata is.

A műértő szociológiai típusa kulcsszerepet játszik az itt tárgyalt tanulmány gondolatmenetében. Létével kell alátámassza Mannheimnek azt a tézisét, hogy a kultúra nemcsak élmények, hanem tudományos megismerés tárgya is lehet. A művészettörténet-írás éppen azért szerepel oly gyakran módszertani példaként Mannheim írásaiban, mert sikerrel kapcsolja egybe a minőségre vonatkozó tudást a történetileg megalapozott értelmezéssel. Képzett intuíciójára támaszkodva, a műértő *megérti* a műalkotásokat, vagyis tudatosítja objektív szerkezetüket és tartalmukat. Élményszerű tudását közölni, megosztani is képes — a többi műértővel. Szakszerű vitáik teremtik meg a művészettörténet mint tudomány alapját, ami „a »műértés« alkotta tapasztalati közösség egy sajátos formájából keletkezett és ezt az alapot az egzaktság mégoly magas fokán sem nélkülözheti soha. A művészettörténész, bárhogy finomítsa is a közlés módszereit és filozófiai apparátusát (ami feltétlenül szükséges), előfeltételezi önmagában a »műértőt«, valamint címzettjeinek »műértő voltát«" (Mannheim 1980: 240).

Mannheimet nem foglalkoztatja a műértő tudás manapság leginkább szembeszökő funkciója: a szakvéleményként megfogalmazott, a művészeti kvalitásra vonatkozó ítélet, melyet a műpiac azon nyomban kvantifikál és árakban fejez ki. A műkritikus és a műtörténész csak annyiban érdekli, amennyiben az általuk képviselt sajátos tudás és tevékenység megvilágíthatja, mit jelent a konjunktív tudás a műveltségi kultúra szintjén és miféle közvetítő szolgálatokat tesznek e tudásforma hordozói a modern társadalomban.

A műértő ugyanis egy történelmileg kialakult, mára jóformán kiveszett társadalmi típus. Képzett intuíciója a specializálódás gyümölcse. Az a feladata, hogy a társadalom

egésze számára hozzáférhetővé tegye a művészetet, amely már elvesztette központi szerepét a kulturális életben, amit állítólag a jobban integrált középkori társadalomban játszott, amikor még „az egész közösség a minőséghez igazodó műértőkből állt, jóllehet voltak köztük fokozati különbségek" (Mannheim 1980: 284). A műalkotás és a műélvezet marginális jelentőségű a modern társadalomban. Tagjai ezért tanácstalanok a művészet dolgaiban, ezért várják el, hogy megmondják nekik, mitől fontos a művészet, miért különösen értékesek egyes műalkotások. Mannheim tényként szögezi le: „Csak a művek jelentőségét fokozatosan felfedező műértők kritikai méltatásain át kerül be a művekre vonatkozó értékítélet a köztudatba" (Mannheim 1980: 283).

Ha első látásra úgy tűnhet, hogy ez a kijelentés közhasznával igazolja a műértés létjogosultságát, valójában akaratlanul is rávilágít nemcsak a műkritikának, de általában az értelmiség feltételezetten jótékony hatású társadalmi hivatásának gyenge pontjára. A fenti idézet ugyanis gyakorlatilag azt mondja ki, hogy a kritika csak a tekintély pozíciójából megfogalmazott ítéleteket közli, de nem az ítéletek alapját képező felismeréseket. Miután a műélvezet adekvát szubjektuma sem nem a személyes szubjektum a maga tisztán személyes tudáselemeivel, sem nem általában a tudat, hanem — Mannheim kifejezésével (1980: 239 sk.) — „a bennünk élő kollektív közösségi szubjektum", amely „éppen csak addig terjed, ameddig össztudatunk közösséghez kötött, konjunktív tapasztalati térben nyert tudástartalmai", az esztétikai élmény nem fejezhető ki sem a mindennapok, sem a civilizáció nyelvén. Tehát a műkritika sem lépheti át a műértők konjunktív tudásának határát, hacsak nem hiteti el, hogy a művészetről szóló közérthető információk helyettesíthetik a művészet élményszerű ismeretének átadását. Ugyanis „az efféle tapasztalatok *közölhetőségének tartománya* azokra korlátozódik, akik *részesednek* abban a teljes egzisztenciális viszonyban, amelyben és amelyből ez az ismeret kinő" (Mannheim 1980: 214).

A modern műkritika fogalmai nem a közönség szempontjainak vagy bármelyik — a művészeti világon kívüli — társadalmi csoport céljainak fényében jelölik meg egy-egy művészeti alkotás jelentőségét. Sajátos fogalomalkotása „azon a lehetőségen alapul, hogy minden fogalmat, még az általánosat is lehet *névként* használni — ahol is *néven* a szavaknak az a sajátos tulajdonsága értendő, hogy egy meghatározott funkciójú meghatározott dolgot a velünk teremtődött egyszeri kapcsolatában, a mi meghatározott konjunktív közösségünk szempontjából jelöljenek. Hiszen gyakorta megfigyelhető, hogy minél szorosabbá fonódik valamely konjunktív módon megismerő közösség, annál szektásabbá lesz a nyelve: hogy kialakítja saját terminológiáját, amelynek szavai a nagyobb nyelvi közösség számára egyre kevésbé érthetők — nemcsak azért, mert a szűkebb csoport megteremti a maga szaknyelvét, hanem mert ugyanaz a hangsor, amely mindenki más számára egy ismert általános fogalmat jelöl — a szűkebb közösségben meghatározott, konjunktíve feltételezett jelentésre tesz szert, amelyet csak azok értenek, akikben magukban is kialakult az az élményösszefüggés, amelyben a kérdéses szó megnevezésként hirtelen felszínre bukott. Ebben az esetben a szó nem valamilyen általános viszonyt jelöl a dologban vagy az eseményben, hanem annak csak egy meghatározott, a megismerő közösség felé forduló oldalát" (Mannheim 1980: 218).

Mannheim leírásai azt sejtetik, hogy mindaddig, míg a művészeti hozzáértés művelt urak nagyrabecsült készsége volt — akik „az időben szétszórt, de a kulturális folytonosság által egybefűzött, minőségileg azonos irányultságú, konjunktív tapasztalati közösséget" alkottak (Mannheim 1980: 283) —, a kiváltságos társadalmi helyzet időt és módot adott nekik arra, hogy „eleven viszonyt" teremtsenek esztétikai élményük tárgyaihoz. Kialakulhatott bennük az a tárgykonstituáló, műértő „ráhangoltság", amely arra késztette őket, hogy élményeik különböző minőségű tárgyait a szépművészet, majd pedig általában a művészet fogalmában egyesítsék. Fokozatosan megtanultak a művészek szemével látni és kidolgozták azt a fogalomkészletet, mely lehetővé tette a műalkotásokkal való találkozások élményterének tartós egyesítését és kiterjesztését, a sztereotipizált várakozások horizontján rögzítve az esztétikai élmény paramétereit. A várakozási horizontot alkotó gondolatok segítenek megnevezni és rögzíteni a közös tapasztalatokat; együttesük a műértők értékeit kifejező normatív szemantikai képződmény.

A műértő tudás professzionalizálódása

A „valódi és igaz" időbeli megvalósulásait kutató figyelmük, a már elismert értékekből felépített hagyományhoz való ragaszkodásuk folytán a hagyományos műértők konzervativizmusra hajlottak. E téren a modernizáció gyökeres változást hozott. A műértők professzionalizálódtak, „konjunktív kötődésű közösségük mintegy különös szervként levált a tömegről, a hordozó közösségről. A műértők ma az élcsapatot jelentik" (Mannheim 1980: 284).

Azt a történelmi váltást, amelynek során a konzervatív műértőt kiszorította a hivatásos avantgardista kritikus, Mannheimnek a műveltségi kultúra dinamikájáról írott fejtegetései világítják meg.

A műveltségi kultúra önellátásra képtelen, kompetitív világ. Azokból a közösségekből táplálkozik, amelyeket egyesíteni igyekszik: „Egy új intenció csíráit a műveltségi kultúra önmagából tényleg nem képes előállítani, és ezért kerül benne sor újra meg újra az egzisztenciális hátterekből beáramló új motívumok felszívására" (Mannheim 1980: 289). A közösségek életétől való függősége miatt a műveltségi kultúra nem maradhat fenn a kommunikatív absztrakció szintjén, továbbra is kötődnie kell számtalan táplálójának perspektivikus és minőségi irányultságához. Az egyes közösségek életében felbukkanó új elemek mohó beszippantása azonban „a kulturális folyamat rettenetes felgyorsulását jelenti, hiszen — míg egy elsődleges kulturális közösségben a kulturális tárgyiságok legkisebb tényleges változása is előfeltételezi a létezés neki megfelelő, végtelenül lassú átalakulását — a műveltségi kultúra az élettől elválasztottan ragadja meg a »csírákat«, a »tendenciákat«, amelyek így jószerivel minden akadály nélkül fejlődhetnek és bontakozhatnak ki". A műveltségi kultúra kikényszeríti a fejlődést, a mindig soron következő lehetséges lépések megtételét, miáltal „mindinkább a *lehetőségekből él*, ami elkerülhetetlenül bizonyos frivolitást jelent és a szubsztancia

gyorsabb felemésztéséhez vezet" — még akkor is, ha a „műveltek", akiknek ez köszönhető, egyszersmind a szubsztancia megújításán is munkálkodnak (Mannheim 1980: 297 sk.).

A különféle törekvések és áramlatok olyan sokasága alakul ki ebben az elszabadult folyamatban, amit a hivatásos műértők már alig képesek áttekinteni. Több módon is megpróbálkoznak e komplexitás csökkentésével. Az egyik a hagyományos művészettörténet stilisztikai osztályozásainak és kronológiai rendszerezéseinek bevezetése, ami a művészeti világot az egyre gyorsabban váltakozó stílusok egymásutánjaként láttatja. A keletkező képpel senki sem igazán elégedett. Először is kompozíciós elve köztudottan a rendező sémába nem illő elemek elhagyása. Másodszor pedig feszélyező közelségbe hozza a művészetet a divattal, amelyben csak a legújabb — vagy az, ami a maga korában a legújabbnak számított — érdemel figyelmet.

A fogalmi tér eldologiasodása

A műveltségi kultúra mind nagyobb hatást gyakorol a közösségek és az egész társadalom életére. A kommunikatív megértésre irányuló erőfeszítései létrehozzák a kommunikatív absztrakciók terét, amely azután — ingadozó következetességgel — arra vezet, hogy „már a szellemi realitásokat is csak annyiban élik át, amennyiben kommunikatív jelentőségük lehet" (Mannheim 1980: 289). Most már nemcsak a műértők gondolják el a művészetet egy fogalmi tér, a művészetelméleti és -történeti tudás függvényében létező tevékenységek és tárgyak összességeként, hanem professzionális utódaik — a művészeti szakértők, menedzserek, ügynökök, kiállításszervezők — is, akik e fogalmi teret intézményekben — múzeumokban, galériákban, gyűjteményekben, aukciós házakban — tárgyiasítják. Egész tevékenységükkel azt sugallják, hogy az esztétikai élmény nem más, mint műalkotások jelenlétében mindenféle információ fogyasztása — a művészet történetére, elméletére, a művészek életrajzára vagy a művészeti termelés társadalmi feltételeire vonatkozó kijelentések tudomásul vétele. Intézmények közvetítik/mediatizálják tehát a művészetet a demokratikus társadalomban, amelynek már nincs szüksége a műértők tájékozott esztétikai ítéleteire, amelyek a beavatottak csiszolt beszélgetéseit összegezték. „A demokratikus szellemiség", állapítja meg ezzel kapcsolatban Mannheim egyik, a harmincas években írott tanulmánya, „elutasít minden állítólagos tudást, amely csak a kiválasztott keveseknek hozzáférhető módozatokban nyerhető. Csak azt fogadja el igazságként, amit mindenki közönséges tapasztalata igazol vagy ami meggyőzően bizonyítható mindenki által megtehető lépésekben" (Mannheim 1956: 194 sk.).

A műértő tudás nemcsak arisztokratikus természete miatt nem fér össze a modern demokratikus társadalom elveivel. Devalválódik, mert általánosan gyengül az esztétikai alkotóerő és fogékonyság. A műértőt kiszorítják a szakértők és a laboratóriumok. Utódja az avantgarde értelmiség kísérletező elitje lesz (Mannheim 1956: 200).

Ez az „élcsapat" olyan művészekből és kritikusokból áll, akik egyre kevésbé hajlandók beletörődni azokba a szerepekbe, amelyeket a művészeti világ eldologiasult fogalmi tere számukra enged és előír. Támadják ezt a fogalmi teret, feltárva alapelvei ingatagságát (Art & Language csoport); saját üres elvontságát vetítik vissza rá (Carl André); az észrevétlenül halálos komolyságba forduló csúfolódás tárgyává teszik (Warhol); vagy pedig logikus végpontjáig hajtva az absztrakciót, már nem is festményeket, verseket, zeneműveket, hanem „általános művészetet" állítanak elő (Marcel Duchamp, John Cage); és heroikusan — noha tényellentétesen — hajtogatják, hogy nincs semmi elvont vagy fogalmi mozzanat a műben vagy a mű mögött: „csak az *van* ott, ami látható. ... Azt látni, amit az ember lát" (Frank Stella in: Battcock 1968: 158). Az avantgarde művészei és kritikusai olyan közös gondolkodás- és beszédmódot teremtettek, amely — mintha csak Walter Benjamin útmutatását követné (Benjamin 1969: 302) — módszeresen kiirtja mindazokat a sztereotipikus fogalmakat (zseni, minőség, alkotó, stílus, eredetiség, hagyomány és újítás), amelyekkel élve egykor a műértők konjunktív közössége beszélgetett az esztétikai élményről.

Hivatkozások

Battcock, G. (ed.) 1968. *Minimal Art. A Critical Anthology*. New York: E. P. Dutton & Co

Becker, H.C. 1982. *Artworlds*. Berkeley: University of California Press

Becker, H.C. 1986. Distributing Modern Art. In: *Doing Things Together*. Evanston: Northwestern University Press

Benjamin, W. 1969. A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korában. In: *Kommentár és prófécia*. Budapest: Gondolat

Bourdieu, P. 1993. *The Field of Cultural Production*. London: Polity Press — New York: Columbia University Press

Crane, D. 1987. *The Transformation of the Avantgarde: The New York Art World 1940–1985*. Chicago: Chicago University Press

Danto, A.C. 1964. The Artworld. *Journal of Philosophy*, LXI, 571–584.

Danto, A.C. 1992. The Art World Revisited: Comedies of Similarity. In: *Beyond the Brillo Box: The Visual Arts in Post-Historical Perspective*. New York: Farrar–Straus–Giroux

Mannheim, K. 1956. *Essays on the Sociology of Culture*. London: Routledge and Kegan Paul

Mannheim, K. 1980. *Strukturen des Denkens* (Herausgegeben von David Kettler, Volker Meja und Nico Stehr). Frankfurt am Main: Suhrkamp

Moulin, Raymonde 1967. *Le marché de la peinture en France*. Paris: Editions de Minuit

White, H. and C. White 1965. *Canvases and Careers: Institutional Changes in the French Painting World*. New York: Wiley

Némedi Dénes

CSALÁD, KORPORÁCIÓ, ÁLLAM

A ‚tudat' kommunikatív felfogása Durkheimnél*

A szakirodalomban, ha Durkheim ‚tudásszociológiájáról' esik szó,[1] legtöbbször a kollektív tudat 1893-ban megfogalmazott elméletére (1893*a*, *b*)[2], valamint 1903-as híres osztályozás-tanulmányára (Durkheim—Mauss 1903) és a vallási élet elemi formáiról írott összefoglaló munkájára (1912) utalnak. Ebben a tanulmányban kísérletet teszek a századforduló körül született írásaiban (könyvekben, tanulmányokban és fennmaradt egyetemi előadásokban), egymással első pillantásra csak lazán összefüggő témák (a családi szolidaritás, a korporációk kérdése és a demokratikus állam mibenléte) elemzése kapcsán kifejtett, bizonyos joggal „tudásszociológiainak" tekinthető koncepció rekonstruálására. Durkheim szerint a szolidáris társadalmi egységben kialakuló közös eszmék, meggyőződések a társadalmi sűrűség mértékével és jellegével függenek össze, a sűrűséget pedig a társadalmi érintkezés és kommunikáció sűrűségeként értelmezte. Ezért ezt az elméletet a tudat ‚kommunikatív' elméletének nevezem, természetesen erős fenntartásokkal: az elméletet Durkheim sehol sem fejtette ki összefüggően, a kommunikáció kapcsán néhány elemi metaforánál többet nem használt, s főleg: elméletét soha nem nevezte így. A különböző vonatkozásokban kifejtett gondolatokról azonban állítható, hogy összetartoznak.

A ‚sűrűség' értelmezése

A ‚sűrűség' problémája Durkheimnél először a társadalmi munkamegosztásról szóló könyvben merült fel. Ott arról írt, hogy a munkamegosztás azért halad előre a társadalmi fejlődés során, mert a társadalmak egyre sűrűbbek és egyre nagyobb tömegűek lesznek (Durkheim 1893*b* [1986: 137]). A sűrűség nagyobb *A* állapotban, mint *B* állapotban, ha *A* állapotban az egyének közötti tényleges távolság (bármit jelentsen is ez) kisebb (anyagi sűrűség), és több egyén van egymással aktív kapcsolatban (erkölcsi sűrűség), mint *B* állapotban (Durkheim 1893*b* [1986: 132]). Fontos megjegyezni, hogy a nagyobb erkölcsi sűrűség (a kapcsolatok megsokszorozódása a társadalmon belül) nagyobb kommunikációs gyakoriságot is jelent.

1893 után eltolódott a ‚sűrűség' fogalmának értelmezése. Elsősorban érintkezési és kommunikációs gyakoriságot jelentett, kevésbé esett szó ‚anyagi' sűrűségről. Ez a változás először *A szociológia módszertani szabályai*ban (1894) jelentkezett. A sűrűség

* E tanulmány egy hosszabb, Durkheim ‚tudásszociológiájával' és a ‚tudás szociológiai elméletével' foglalkozó munka egyik, rövidített fejezete. A kutatást a Soros Alapítvány támogatta.

kérdése itt a morfológiai tényekkel kapcsolatban merült fel, amikor Durkheim azt a szabályt kommentálta, hogy „minden társadalmi folyamat kiváltó okát a belső társadalmi közeg szerkezetében kell keresnünk" (Durkheim 1894 [1978: 129]). Ennek a ‚belső közegnek', ‚emberi környezetnek' Durkheim két tulajdonságát emelte ki: a volument (amelyet a szövegben azonosít az anyagi sűrűséggel) és a dinamikus sűrűséget. „A dinamikus sűrűséget — azonos volumen esetén — azoknak az egyéneknek a száma határozza meg, akik nemcsak kereskedelmi, hanem erkölcsi kapcsolatban is állnak egymással, vagyis akik nemcsak szolgálatokat tesznek egymásnak, nemcsak versengenek egymással, hanem közösségi életet is élnek. A tisztán gazdasági kapcsolatok ugyanis nem feltétlenül fűzik együvé az embereket ... Ezért fejezi ki a legjobban egy nép dinamikus sűrűségét a társadalmi szegmentumok összeforrottsági foka" (Durkheim 1894 [1978: 130–131]).

Sűrűségen Durkheim most már inkább az ‚erkölcsi kapcsolatok' gyakoriságát értette, ezért is használta az anyagi ‚sűrűség' helyett e kulcsfontosságú helyen a ‚volumen' szót. Az ‚erkölcsi kapcsolatok' kellően homályos kifejezés ugyan, de nyugodtan érthetjük úgy, hogy a hiedelmek közösségét és az egyének közti kommunikációt is jelenti.

A ‚családi szolidaritás'

Durkheim rendszeresen tartott családszociológiai előadásokat 1888-tól kezdve pályája végéig (Lukes 1973: 617–620), de ezekből csak korai töredékeket ismerünk. A századforduló környékén vallott felfogását legteljesebben *Az öngyilkosság*ból rekonstruálhatjuk.

1893 után Durkheim egyértelmű összefüggést tételezett az érintkezési és kommunikációs gyakoriság és a családi szolidaritás/integráció között. A családi szolidaritás mint magyarázó tényező az egoista öngyilkosság elméletében szerepelt.[3] Durkheim abból az empirikus általánosításból indult ki, hogy minél nagyobb a családok ‚telítettsége', annál alacsonyabb az öngyilkossági ráta. (Durkheim 1897: 185–186)[4] A család *telítettsége* mintha a ‚társadalom anyagi sűrűsége' fogalmának felelne meg. Ez az anyagi sűrűség önmagában az adott családokhoz tartozó egyének öngyilkossággal szembeni védettségét nem magyarázhatja meg. A telítettség azonban Durkheim szemében egyúttal nagyobb ‚vitalitást' is jelentett, a vitalitás pedig nem más, mint a társas érintkezések gyakorisága.

„A kollektív érzelmek azért jelentenek külön energiát, mert az az erő, amellyel ezek az érzelmek egy-egy egyéni tudatban jelentkeznek, visszatükröződik valamennyi többi tudatban is, és megfordítva. Következésképpen az, hogy ezek az érzelmek milyen intenzitásúak, attól függ, hogy hány egyéni tudat éli át őket közösen. Ezért van az, hogy minél nagyobb egy tömeg, annál könnyebben válhatnak hevessé a benne felszabaduló szenvedélyek. Ily módon egy kis létszámú családban nem lehetnek túlságosan intenzívek a közös érzelmek, emlékek; mert nincs elég tudat, amely elképzelné és amely, bennük osztozva, megerősítené őket. Nem alakulhatnak ki ... erős tradíciók ... Emellett a kis

családok szükségképpen rövid életűek; és idő nélkül nem lehetséges erős szövedékű társadalom" (Durkheim 1897 [1982: 189], vö. Durkheim 1902 [1978: XVIII]). (A magyar fordítást módosítottam. — *N.D.*).

A családi szolidaritás itt közös érzelmeket, valamifajta közös tudatot is jelent: ennyiben mintha a mechanikus szolidaritás *kollektív tudata* jelenne meg az integrált, telített családokban. Ugyanakkor az érzelmek intenzitása, az erő nem egyszerűen a tudatok azonosságából, hanem érintkezésükből is fakad. Amikor Durkheim megpróbálta jelezni, hogy miben áll ez az érintkezés, metaforákkal élt: ‚visszatükröződik' (retentit = visszhangzik, rezonál), ‚közösen átélik' (ressentent en commun), ‚tesszük osztozva' (en les partageant), emlékek. Ezek a metafo rák utalnak a kommunikációra is, s Durkheim itt nyilvánvalóan nemcsak a verbális kommunikációra, hanem közösségére, az érzelmeknek az egyik személyről a másikra való áttevődésükre is gondolt. Az előbb idézett szöveg folytatásában már a ‚csere' (échange) szó is megjelenik. A kis családokról szólva így ír: „A kollektív állapotok nemcsak gyengék ilyen esetben, hanem számuk is nyilvánvalóan kevés, hiszen ezeknek az állapotoknak a száma attól függ, hogy milyen aktivitással cserélődnek, cirkulálnak a látványok és benyomások az egyének között, s ezenkívül maga a csere is annál gyorsabb, minél több ember van, aki részt vesz benne. Valamely megfelelő telítettségű társadalomban szakadatlan ez a körforgás: mert minden pillanatban vannak kontaktusban levő társadalmi egységek, ha viszont az ilyen egységek ritkák, kapcsolataik csak hézagosak lehetnek, s vannak pillanatok, amikor megáll a közös élet" (Durkheim 1897 [1982: 190]).

A ‚kollektív állapotok' (états collectifs) terminus ebben a szövegben nehezen értelmezhető. Nyilvánvalóan a család integráltságával, a család ‚vitalitásával' kapcsolatos, és leginkább azokat az eseményeket, alkalmakat jelenti, amikor ez az integráltság látható formában megmutatkozik: az összejöveteleket, a családi együttlét alkalmait. Csakhogy így a ‚kollektív állapot' azonos lenne azzal, amitől a szöveg szerint függ: ti. a családon belüli ‚látvány- és benyomáscserével', azaz a családon belüli kommunikációval. Ha az elmélet logikájához ragaszkodva a családi ‚szellemet' vagy ‚szolidaritást' mint sűrű érintkezést értelmezzük, akkor az nehezen vágható ketté egy ‚anyagi' és egy ‚erkölcsi' részre, azaz nincs szükség a ‚kollektív állapotok' és a ‚csere' erős analitikus megkülönböztetésére. Durkheim tételesen is megfogalmazta, hogy az érintkezés és az integráció összefügg, azaz „... egy társadalmi képződmény integrációs állapota csupán a benne folyó kollektív élet intenzitását tükrözi vissza. A képződmény annál egységesebb és annál ellenállóbb, minél aktívabb és folyamatosabb tagjainak érintkezése" (Durkheim 1897 [1982: 190]).

Ez erős és csak első látásra plauzibilis állítás. Durkheim módosította is, hiszen nem valamiféle spontán, a mindenkori interakcióban létrejövő s ilyen értelemben szabad társadalmasulást tételezett fel. „A társadalom azonban nemcsak arra való, hogy változó intenzitással az egyének érzelmeinek és tevékenységének vonzási központjául szolgáljon. Egyben az az erő is, amely mindezt szabályozza." (Durkheim 1897 [1982: 227]).[5] Ezek az anómikus öngyilkossággal foglalkozó fejezet első mondatai, s ilyen értelműek az anómikus öngyilkossággal kapcsolatban a házasság szabályozó funkciójáról tett

megjegyzései is. A házasság, a család ugyanis nemcsak a kollektív élet nagyobb intenzitása, hanem az ‚üdvös fegyelem' révén is megóv az öngyilkosságtól (legalábbis a férfiak esetében) (Durkheim 1897 [1982: 256–257]).[6] Ezek szerint a ‚szabályok' jelölik ki azokat a kereteket, amelyek között a ‚csere', az érzelmek és gondolatok közössége kifejtheti üdvös hatását. Itt tehát a ‚családi szolidaritás' elmélete nem áll meg önmagában (szemben a mechanikus szolidaritás elméletével, ahol a közös tudat és a szabályozás egybeesett).[7]

A család vonatkozásában (és más tekintetben is, mint látni fogjuk) Durkheim tehát fenntartotta azt a nézetét, amelyet a munkamegosztás-könyvben a mechanikus szolidaritás kapcsán fejtett ki, hogy ti. a ‚tudati', ‚szellemi' elemek alapvető fontosságúak a társadalmi életben. A ‚tudati' elemeket azonban már nem konkrét, azonosítható meggyőződésekként, hanem inkább kommunikációs folyamatként értelmezte. Eltűnt a ‚kollektív tudat' korábbi felfogása, amely megkövetelte, hogy a csoportba tartozó egyének tudatának egy része azonos legyen a szó szigorú és közvetlen értelmében[8]. A megfelelően integrált család, ahogy Durkheim látta, a mechanikus szolidaritás számos jelét mutatja. Ugyanakkor ezt a nagyfokú integrációt nem a tudatok azonossága, hanem a tudatok érintkezése garantálja.

A családi szolidaritással kapcsolatos megjegyzések felidézik a munkamegosztáskönyv egyik legkevésbé sem magától értetődő feltevését. Durkheim ott úgy vélte, hogy az anyagi és morális sűrűség párhuzamosan változik, aminek ahhoz kellene vezetnie, hogy a nagyobb társadalmak jobban integráltak. Ez logikus is, ha — mint akkoriban Durkheim — feltesszük, hogy a munkamegosztás funkcionális alternatívája a közös tudatnak. Ebben az esetben ugyanis minél nagyobb a társadalom volumene, annál nagyobb az erkölcsi sűrűsége, minél nagyobb az erkölcsi sűrűsége, annál erősebb a munkamegosztásra irányuló nyomás, s minél erősebb a munkamegosztás, annál erősebb az integráció (Durkheim 1893*b* [1986: 131 sk.]).

A családok vonatkozásában Durkheim ugyan fenntartotta, hogy a nagyobb családok, mert sűrűbbek (= erősebb belső kommunikációval rendelkeznek), integráltabbak is (ez az állítás a romantikus-érzelmes család-mitológiának szívós és egyáltalán nem Durkheimtől származó eleme). Ha az integráltság forrásának az érintkezés gyakoriságát, a kommunikációt tekintjük, akkor viszont már nem adódik az az egyszerű (ám abszurd) következtetés, hogy a társadalmi csoport nagyságának növekedésével integráltsága is erősödik.

Durkheim szociológiai munkássága során mindvégig abból a társadalmi-politikai problémából indult ki, hogy a francia társadalomban hiányzik a morális integráció. Ebből a szemszögből a kérdés úgy vetődött fel, hogy — ha a család horizontján túltekintünk — melyek azok a specifikus mechanizmusok, amelyek ugyanazt a funkciót tölthetik be a társadalom egészében, mint a vitalitást eredményező kommunikáció a családban, egyben megteremtve a szükséges szabályozást is.

A családi (és állampolgári) kötelességek, mondta Durkheim, bár a családi helyzettől és az állami berendezkedéstől függenek, mégis igen általánosak. Foglalkozási helyzetünk viszont nagyon különböző, s ennek megfelelően kötelességeink sem lehetnek azonosak (Durkheim 1950 [1969: 44]). Durkheim állítása kétféleképpen érthető. Az első és egyszerűbb értelme az, hogy mivel az emberek társadalmi helyzete foglalkozásuk különbsége miatt eltérő, moráljuk is eltér (ebben az esetben ténymegállapításról van szó). A második szerint viszont ahhoz, hogy megfelelően erős morális integráció alakuljon ki, nemcsak az emberek általános (családi és polgári) meghatározottságaihoz kapcsolódó morális kötelezettségeknek *kell* létezni, hanem olyanoknak is, amelyek partikuláris, de nem teljesen magán sajátosságaik tekintetében, tehát foglalkozási tekintetben kötik őket (egy morálfilozófiai és egy kvázi-teleológiai, funkcionalista érvelés keveréke). A kétértelműség valószínűleg szándékos. Durkheim feltételezte, hogy van egyfajta foglalkozási integráció, tehát a ‚hivatási tudatot' nem szükséges kitalálni: ez a helyzet mindenekelőtt a közfunkciót ellátó — katonai, oktatási, igazgatási — hivatások, de az ügyvédi hivatás esetében is (Durkheim 1950 [1969: 48]). Más foglalkozási csoportok esetében viszont ezt a tudatot még létre kell hozni, mert a gazdasági funkciók tekintetében nincs meg ez a hivatásszerű szerveződés, a hivatáshoz kapcsolódó morál (Durkheim 1950 [1969: 48–49]).[9]

A hivatási szerveződés funkcionális szükségessége mellett Durkheim három, egymással kapcsolatban álló (de a szövegekben szétszórt, explicit módon nem rendszerezett) érvet említett. Az *első* a francia politikai gondolkodás klasszikus megfontolása a ‚másodlagos csoportok' szerepéről: „Egyetlen nemzet sem képes magát fenntartani, ha az egyének és az állam közé nem lép be egy egész sor másodlagos csoport, amelyek elég közel vannak az egyénhez ahhoz, hogy erőteljesen hatókörükbe vonhassák és így vezessék a társadalmi élet általános sodrában" (Durkheim 1902 [1978: XXXIII]).

A ‚másodlagos csoportoknak' Montesquieu klasszikus megfogalmazása szerint nemcsak a polgárok és az állam közti kiegyensúlyozott kapcsolatot, hanem az állam túlhatalmával szembeni védelmet is kell szolgálniuk. Durkheim erre az aspektusra kevésbé figyelt. Számára az volt az igazán fontos, hogy e csoportok nélkül nagyobb területre, tömegre kiterjedő politikai alakulat, azaz állam nem is létezhet — azaz funkcionálisan nélkülözhetetlenek az állam szemszögéből.

A *második* érv a gazdasági élet szabályozatlanságára utalt, végeredményben a munkamegosztás-könyv III. részének az anómikus munkamegosztásról szóló fejtegetéseit vitte tovább (Durkheim 1950 [1969: 50–51]). A gazdasági élet úgymond az utóbbi kétszáz évben nagy fejlődésen ment keresztül. „Bizonyos fokig indokolt arról beszélni, hogy vannak társadalmak, amelyek lényegileg ipariak lettek. Azt a tevékenységi formát, amely egyre inkább ilyen jelentős helyet foglal el a társadalomban, nem lehet minden sajátos erkölcsi szabályozás alól felszabadítani anélkül, hogy ne állna be igazi anarchia. Az így szabadjára engedett erők nem tudják már, hogy milyen normális fejlődésük, mert semmi sem jelzi, hol kell megállniuk. Ezért összehangolatlan mozgásukban egy-

másnak ütköznek, egymás területére próbálnak betörni, igyekeznek kölcsönösen visszaszorítani és elgyengíteni egymást" (Durkheim 1950 [1969: 50]). Hogy ez ne legyen így, szabályozás kell, mert „az emberek közti béke, a rend nem származhat automatikusan tisztán anyagi okokból, egy vak mechanizmusból, bármilyen jól elrendezett is az. Ez morális feladat" (Durkheim 1950 [1969: 51]).

A *harmadik* érv az elsőhöz kapcsolódott, de mintegy megfordította azt. Míg a másodlagos csoportokra a klasszikus politikai elméletben az állam ‚megfékezése' végett van szükség, addig a foglalkozási csoportokra mint ‚másodlagos' csoportokra azért is szükség van, mert az állam nemcsak veszélyes, hanem tehetetlen is, képtelen a társadalmi és gazdasági élet szabályozására. Durkheim (az organikus analógiát használva) a gazdasági életnek a modern népeknél hiányzó szabályozásáról beszélt. „Kétségtelen, hogy a társadalmi agy, azaz az állam ugyancsak próbál helytállni és betölteni funkcióit. De nem valami ügyes, és beavatkozása vagy egyszerűen hatástalan vagy más természetű bajokhoz vezet" (Durkheim 1950 [1969: 68]).[10]

Nem kívánok kitérni a korporációkkal, hivatásrendekkel kapcsolatos durkheimi fejtegetések egészére, különösen nem a korporációs gondolat későbbi elágazásaira és elfajzásaira, illetve a neokorporatizmus és a durkheimi gondolatok viszonyára. Az irodalom ezeket alaposan tárgyalta (Filloux 1977; 336 sk.; Gülich 1991; Meier 1987; Hearn 1985). A korporációs gondolat politikai implikációit Durkheim is világosan látta. (A reprezentatív demokráciával kapcsolatos gondolataira majd visszatérek.) A korporációs eszmét Durkheim egyértelműen szembeállította az osztályharcos szocializmussal, amikor arról szól, hogy a hivatáscsoportok felélesztése milyen hatással lesz a ‚társadalmi kérdés' átalakulására. „... [a társadalmi kérdés] akkor már nem fogja felkavarni az osztályok ügyeit, nem fogja egymással szembeállítani a szegényeket és gazdagokat, a munkaadókat és munkásokat, minthogyha az egyetlen lehetséges megoldás abban állna, hogy az egyik részesedése csökken a másiké növelésének a kedvéért. De meg fogja erősíteni mindkét fél érdekében, hogy szükség van egy fékező erőre, amely fentről kordában tartja a vágyakat az egyes tudatokban, s így véget vet a szabályozatlanság, a forrongás és a megszállott nyugtalanság állapotának, amely nem a társadalmi tevékenységből származik, s amely szenvedéshez vezet" (Durkheim 1928: 297).

A társadalom korporatív megszervezése, a hivatási morál kialakítása azonban nem azt jelentette, hogy ezúton teljes egységet lehetett volna — Durkheim vágyai szerint — elérni, mintegy a mechanikus szolidaritás ‚kollektív tudatának' az újraalakulását. A hivatásokhoz kapcsolódó morál az organikus szolidaritás paradoxonának a feloldását szolgálta (Müller 1992: 57). E paradoxon abból adódott, hogy a közös tudatot a munkamegosztásos funkcionális összefüggésnek kellett volna felváltania, azaz a kettő egymás alternatívája és nem kiegészítője lett volna, ugyanakkor viszont a munkamegosztásos társadalomban is fel kellett tételezni, a minimális integráció kedvéért, egyfajta közös tudatot (közös szabályokat). A hivatáscsoportok morális jelentőségének feltételezése Durkheim hite szerint megengedi a funkcionális rendszerszerű integráció (a foglalkozások közti kooperáció) és a morális, tudati kohézió (a foglalkozási csoporton belüli szolidaritás) összeegyeztetését.[11] A foglalkozási csoportokhoz kötődő morál

és az általános morál különbségéről szólva írta az előbbiekről: „Ily módon kialakulnak a morális élet egymástól elkülönülő, de egymással mégis kapcsolatban maradó központjai és *a funkcionális differenciálódás egyfajta morális polimorfizmusnak fog megfelelni*" (Durkheim 1950 [1969: 47]). (Kiemelés tőlem. — *N. D.*)

Az általánosan elterjedt morális elképzelésekről és hiedelmekről Durkheim olykor — láttuk — mint közös tudatról (‚conscience commune') beszélt. (Durkheim 1950 [1969: 46]). Ez a közös tudat azonban szerinte nem rendelkezik azzal az „erősséggel, határozottsággal és intenzitással", ami a mechanikus szolidaritás kollektív tudatát (‚conscience collective') jellemezte. Ez a ‚határozottság' most már a hivatási tudat és morál oldalán van. A hivatási morál és tudat, ahogy Durkheim ezekben az írásokban, mindenekelőtt a *Leçons de sociologie*-ban ábrázolta, nem kollektív tudat kis méretekben — ahogy a családi szolidaritás sem a mechanikus szolidaritás kicsinyített mása volt. Itt is, mint a család esetében a ‚sűrűség', a kommunikáció került Durkheim figyelmének a központjába. Feltételezte, hogy a csoporton belüli kommunikáció hátterében egy általános *kommunikációs ‚vágy'* áll, azaz *az emberek nem individuális természetű és eredetű érdekeik védelmére alkotnak szoros csoportokat* (ahogy az utilitarizmus gondolná), hanem egy eredeti és önálló egyesülési kívánságtól hajtva örömöt lelnek a közös életben.[12] „Így tehát, amikor az egyének, akik úgy vélik, hogy közös érdekeik vannak és társulnak, ezt nemcsak azért teszik, hogy védjék érdekeiket, hogy biztosítsák érvényesülésüket más versengő társulatokkal szemben, hanem teszik ezt pusztán a társulás kedvéért is, azért az örömért, ami abból ered, hogy másokkal egységet képeznek, hogy nem érzik magukat elveszettnek az ellenséges környezetben, *teszik ezt a szoros közösségből eredő öröm kedvéért,* vagyis összefoglalva azért, hogy együtt élhessék az erkölcsi életet" (Durkheim 1950 [1969: 63]). (Kiemelés tőlem. — *N. D.*)

A foglalkozási csoportok[13] jelentősége abból adódik, hogy képesek kielégíteni ezt a kommunikációs vágyat. Lehetővé teszik az egyének közti gyakori érintkezést, nagyfokú sűrűséget biztosí*that*nak. Durkheim szélsőségesen fogalmazott, hiszen szövegéből azt kell gondolnunk, hogy itt a csoportot alkotó egyének teljes összeolvadása, személyiségüknek a csoporttal való teljes és fenntartás nélküli azonosulása következik be — valahogy úgy, ahogy később a vallási rítusokról gondolta ezt.

A foglalkozási csoportok mindenesetre nem korporációk a szó modern értelmében, mert — ahogy Durkheim őket elképzeli — elsősorban nem érdekérvényesítő csoportok. A közös tudat, a közös morális szabályok közvetlenül a csoport ‚sűrűségéből' adódnak. Ebből ered különleges jelentőségük: azt a körülményt, hogy a foglalkozási csoportokhoz kapcsolódó morál nem lehet univerzális, ellensúlyozza az, hogy viszont igazi, kiterjedt érintkezés csak ezen a szinten lehetséges.

Durkheim tehát meg volt győződve arról, hogy a sűrűségből, a gyakori érintkezésből közvetlenül adódnak a közös hiedelmek (Bellah 1990: 13). Ezek nem a csoport szolidaritásának szimbolikus ‚kifejeződései', hanem a gyakori érintkezés egyszerű okozatai, mintegy spontánul állnak elő.[14] Az ennek hátterében feltételezett egyszerű vagy leegyszerűsített pszichikai mechanizmusokról Durkheim sehol nem nyilatkozott, minthogy ez tulajdonképpen nem is érdekelte. Ez elengedhetetlen lett volna, ha azt akarta

volna megmagyarázni, hogy az egyes egyének miért kötődnek a csoporthoz, hogy a csoporthoz tartozásnak mi a szerepe az egyéni viselkedés alakulásában.[15] Sokkal inkább a csoportszintű változók — a munkamegosztás révén kialakult foglalkozási csoport, a csoporton belüli érintkezési gyakoriság és a közös meggyőződések — közti feltételezett determinisztikus kapcsolat foglalkoztatta.

E vonatkozásban a család és a foglalkozási csoport durkheimi interpretációjában jellegzetes különbség mutatkozik: míg az előbbi esetben Durkheimet lényegében csak a család sűrűsége érdekelte, a kialakuló közös hiedelmekre csak futólag utalt, a foglalkozási csoport esetében a közös hiedelmek (egyszerre morális és funkcionális értelemben vett) szükségességét, a csoportra jellemző morálkódex megteremtésének lehetőségét és erkölcsi értelemben vett elengedhetetlenségét erőteljesen hangsúlyozta. A család esetében a csoport kis mérete miatt a konkrét családi hiedelmek a társadalom számára érdektelenek, illetve az individuummal kapcsolatos morális szabályok csak általánosak és formálisak lehetnek. Az állam esetében viszont a csoport nagysága miatt a közös meggyőződések formálisak. Durkheim a társadalom — modern kifejezéssel élve — funkcionális differenciáltságának elvét vallotta, s ebből következően tartalmas ('határozott') materiális morális szabályokat csak az azonos helyzetű egyének, az azonos csoportba tartozók (azaz a foglalkozási csoportok) szintjén látott. Ezen a szinten a szabályok konkrét tartalma is fontos, a szociológiai kutatási programnak ezek vizsgálatára is ki kellett volna terjeszkednie.

Ezzel függött össze, hogy a foglalkozási csoportoknak Durkheim fontos szerepet tulajdonított: az utilitarista elképzelésekkel, a gazdaság önszabályozását hirdető liberális gondolatokkal szemben a gazdaság 'moralizálását' kívánta, és ezt a foglalkozási csoportokban elevenen élő morális szabályokra támaszkodva gondolta megvalósíthatónak (az igazságosság durkheimi elvének az érvényesítésével).

A gazdasági élet erkölcsivé tétele azonban Durkheim szerint sem oldotta volna meg az összes felvetett problémát. A belsőleg morálisan integrált foglalkozási csoportok között elképzelése szerint egyfajta funkcionális kapcsolat áll fenn. Kézenfekvő volt azonban ebben a tekintetben a politikai, állami integráció, azaz a nem-funkcionális kapcsolatok lehetőségének a szemügyrevétele is.

Az állam mint 'tudat'

Sok fejtörést okozott már Durkheim politikailag-ideológiai besorolása: néhányan konzervatívnak tekintették (morális tekintélyelvűsége és konvencionalizmusa okán) (Coser 1960, Nisbet 1974), a többség liberálisnak véli (a Dreyfus-ügyben tanúsított magatartása alapján) (pl. Richter 1960; Giddens 1971), vagy 'új liberálisnak' (tekintettel az utilitarizmussal és Spencerrel folytatott makacs polémiájára) (Logue 1983: 151). Nicolet a szerinte a liberalizmustól, konzervativizmustól és szocializmustól egyaránt különböző 'republikanizmus' képviselői közt tartja számon (Nicolet 1982), van, aki szocialistának tartja (Neyer 1960), noha viszonya a szocializmushoz mint politikai áramlathoz

nagyon is kétértelmű volt (a kapitalista rend igazságosságát többször megkérdőjelezte, de — tanítványaitól eltérően — távol tartotta magát a szocialista politikától, az osztályharcos elképzelésekről nem is szólva — lásd Filloux 1977: 328; Richter 1960: 187–190). Korporatista nézetei miatt néha az olasz fasizmus és különböző katolikus színezetű, többnyire konzervatív reformprogramok előfutárai közt tartják számon, noha Durkheim politikai elvei nem rokoníthatók ezekével.

Az állam szerepére vonatkozó nézeteit[16] is rekonstruálnunk kell ahhoz, hogy érthető legyen felfogása az államról mint sajátos ‚tudatról'. Ezek a nézetek valóban különösek, nehezen férnek bele a hagyományos klasszifikációkba, mert Durkheim mintha a hagyományosan kialakított témastruktúrát, a hatalom/uralom, szuverenitás, politikai képviselet és szabadság kérdését negligálva beszélne államról és politikáról. Szövegének ez valamilyen sajátosan irreális és metapolitikai jelleget ad. Durkheim természetesen nem volt tudatlan, sem világidegen. Ifjúsága, Ecole Normale Supérieurebeli évei, pályája kezdete a Harmadik Köztársaság nehéz konszolidálódása idejére esett (a parlamenti köztársasági rendszer keretei csak az 1879-es és 1884-es alkotmányrevízióval szilárdultak meg úgy-ahogy, de már a nyolcvanas évek végén újabb válság bontakozott ki, a Boulanger-krízis). Az ifjú Durkheim nem volt tájékozatlan politikai kérdésekben (Lukes 1973: 47–48). Bizonyára tisztában volt azzal, hogy az egyetlen politikai rendszert, amelyet belülről ismert, a Harmadik Köztársaságot nem egyszerűen — ahogy többször mondta — ‚morális középszerűség', hanem messzemenő korrupció jellemezte. (A kilencvenes évek elején derült fény az egész köztársasági elitet lejáratő Panama-botrányra.) De a szociológiának, felfogása szerint, nem az a dolga, hogy a napi politikai botrányokba merüljön el. Őmaga csak a Dreyfus-ügy, az ‚Affaire' idején fejtett ki nyilvános politikai tevékenységet. Nyilvánvaló azonban, hogy amikor tudóshoz illő tartózkodással és általánosságban beszélt az állampolgári morálról, a társadalmi szolidaritásról, kortársai ezeket az ‚ügyeket' felidézve értelmezték gondolataikat.

Furcsa nézetei ellenére Durkheim nem volt járatlan a korábbi és szokásos politikai diskurzusban. Tudta (hogy is ne tudta volna mint a klasszikus politikai gondolkodás, Montesquieu és Hobbes jó ismerője), hogy a politikai csoport esetében lényeges kérdés a kormányzók és kormányzottak viszonya, a hatalom (autorité) kérdése (Durkheim 1950 [1969: 79]; vö. Filloux 1977: 219 sk.), de erről a magátólértetődőségről egyre kevesebb szót ejtett, ahogy fejtegetéseiben előrehaladt, vagy, ahogy Lacroix (1981: 213 sk) állítja, egyre inkább megszabadult a hagyományos diskurzust jellemző problémáktól. Nem szabadult meg viszont az organicista analógiától. Az állam elsődlegesen a ‚társadalmi gondolkozás szerve' (Durkheim 1950 [1969: 87]) — ezt a megfogalmazást többször is variálta, annyira sikeresnek találta.

Az ódivatú analógia mögött a családi és hivatási szolidaritással koherens politikaelméleti elképzelés bontakozott ki. Durkheim mindenekelőtt különbséget tett az állam („a szuverén hatalom képviselői") és a politikai társadalom („az a komplex csoport, amelynek az állam a legfontosabb szerve") között (Durkheim 1950 [1969: 84]). Azonban nem a politikai állam és polgári társadalom klasszikus problémájával, hanem azzal az organikus analógia által is támogatott gondolattal kezdett foglalkozni, hogy a

‚társadalmi áramlatok', amelyek bizonyos reprezentációk formájában jelennek meg, két formát ölthetnek: van egy ‚diffúz tudat', „olyan pszichikus élet, amely a társadalomban szétoszlik", s vele szemben jelenik meg az állam mint egy sajátos körvonalú *gondolkodásmód* (Durkheim 1950 [1969: 85]).

Durkheim tehát zárójelbe tette a hatalom (alávetettek — uralkodók) szempontját mint elemzési szempontot (Lacroix 1981: 219 sk), de nem is a politikai társadalom és az állam közti hatalmi cserében gondolkodott (mint a modern funkcionalisták teszik), mert a politikai társadalom (a maga diffúz lelki életével) nem az állam partnere. Szemében az állam autonóm képződmény (Hearn 1985: 161), s nem a politikai társadalom reprezentánsa. Első megközelítésre az államnak a politikai társadalomhoz való viszonya valamiféle gyámságnak tűnik: a diffúz lelkületű és ezért világos reprezentációkra képtelen társadalom *helyett* ‚gondolkodik'.[17] „Amikor az állam gondolkodik és dönt, ezt nem úgy kell érteni, hogy a társadalom gondolkodik és dönt általa, hanem úgy, hogy ő gondolkodik és dönt a társadalom helyett. Az állam nem átcsoportosító és koncentráló eszköz, hanem bizonyos értelemben maguknak az alcsoportoknak a szervező központja" (Durkheim 1950 [1969: 86]).

Hogy teljesebben kiaknázhassa az organicista analógiát, Durkheim leválasztotta az államról adminisztratív szerveit: az állam és ez utóbbiak különbsége, úgymond, az izomrendszer és a központi idegrendszer különbsége (Durkheim 1950 [1969: 87]). Ez az elválasztás csak ebből az analógiából adódott, hiszen olyan nézőpontból, amely számára a hatalom kérdése állt az előtérben, ez az éles elválasztás kevéssé volt plauzibilis; az államnak egyfajta társadalmi gondolkodással való azonosítása pedig nem igazolja, hanem előfeltételezi ezt az elválasztást. Így aztán igazából csak a retorika eszközeivel tudta hallgatóságát (és olvasóközönségét) meggyőzni arról, hogy az állam tulajdonképpeni intézményei a megtárgyaló (déliberatif) és döntéshozó szervek — az uralkodó, a minisztertanács, a parlament és az ezekhez hasonló intézmények —, a határozatokat kivitelező intézmények már nem. „A tulajdonképpeni állam élete nem külső akciókban, nem mozgásokban mutatkozik meg, hanem tárgyalásokban, azaz reprezentációkban. ...Az állam, szigorúan véve, a társadalmi gondolkodás szerve. ... Az állam, legalábbis az esetek többségében, nem a gondolkodás kedvéért gondolkodik, nem azért, hogy elméleti rendszereket konstruáljon, hanem azért, hogy a kollektív viselkedést irányítsa. Ez nem változtat azon, hogy lényegi funkciója az, hogy gondolkozzon" (Durkheim 1950 [1969: 87]; vö. 1928: 235; 1958 [1975: 173–175]).

Mindez empirikusan nagyon bizonytalannak tűnik, politikai filozófiaként pedig konzervatívnak, tekintélyelvűnek, antidemokratikusnak.[18] Pedig Durkheim éppen akkor, amikor ezeket az előadásokat tartotta, a republikánus, demokratikus és az egyetemes igazságossági elveket valló dreyfusard oldalon kötelezte el magát. Olcsó lenne ebből az ellentmondásból elmélet és politikai gyakorlati hitvallás mindig meglevő különbségére hivatkozva kikecmeregni. Durkheim általában igencsak átgondolta nézeteit. Furcsának tetszhet, de ez a politikaelmélet éppenséggel az etikai (és nem módszertani!) individualizmus és a politikai demokratizmus alátámasztását is szolgálta. Mindenekelőtt azt a problematikát kell látni, amelyben Durkheim ebben az időszakban

gondolkodott. Közismert s az itt tárgyalt írásokból is látható Durkheim tartós ellenszenve az utilitarizmussal, egyáltalán mindenfajta olyan megközelítéssel szemben, amely a társadalmat elméletileg-módszertanilag individualista kiindulópontból magyarázza. Ebből viszont az következett, hogy a demokratikus akaratképzést nem foghatta fel úgy, mint autonóm, a társadalomtól és egymástól függetlenül kiképződött individuális akaratok összegződési folyamatát. Ezzel ugyanis jelentős támadási felületet nyújtott volna az utilitarizmusnak, nem kerülhette volna meg az egyéni érdekek konstitutív szerepének az elismerését. Anti-utilitarizmusából következett az is, hogy szerinte a társadalmi igazságosság megvalósításához nem elégséges az autonóm érdekkövető cselekvések spontán összjátéka.

Az államban természetesen csak akkor nem marad semmi misztikus, csak akkor marad esély a demokratikus értékek megőrzésére, ha empirikusan megragadható értelmet lehet adni annak a tételnek, hogy az állam a társadalmi gondolkodás szerve. Durkheim világosan látta, hogy az általa megoldandó probléma nem a morális individualizmus és a feltételezett állami tudat értékszintű összeegyeztethetőségének a bizonyítása, annak igazolása, hogy az államot is azok az eszmények vezérlik, amelyek a morális individualizmusban megfogalmazódnak. A kérdés az, hogy milyen intézményes szerkezet biztosíthatná a ‚(morálisan) individualista állam' megvalósulását: „... minden demokratikus állam alkotmányának inherens nehézsége az, hogy az állam bizonyos értelemben csak az egyének műve lehet, mert az egyének alkotják a társadalom egyedüli hatékony anyagát, ugyanakkor valami mást kell kifejeznie, mint egyéni érzelmeket. Az egyénekből kell kiindulnia, s ugyanakkor túl kell rajtuk lépnie" (Durkheim 1950 [1969: 137]).

Ennek az ‚antinómiának' a megoldását kínálja az államnak mint a gondolkodás szervének — konkrétan a politikai kommunikációnak — az elmélete.[19] Ez magyarázza (egyebek mellett), hogy Durkheim miért ragaszkodott annyira az ódivatú organicista analógiához: rövid és közérthetőnek vélt eszközöket kínált ennek a gondolatnak a megfogalmazásához.

Durkheim az európai fejlődésre utalva az állam és a társadalom közti kommunikáció kiterjedését állapította meg: ez egyfelől a ‚kormányzati tudat' tárgyalásainak nyilvánosságát jelenti (a nyilvánosság szó a franciában nem létezvén, persze nem így fogalmazott), másrészt az állam és a társadalom közti kommunikáció sűrűbbé válását, többek közt a ‚konzultációk', tehát a választás intézménye révén.[20] Ezzel az állam elvesztette szent, transzcendens jellegét is. „A politikainak mondott közegek történéseit mindenki megfigyeli, ellenőrzi, és az, ami e megfigyelésekből, ebből az ellenőrzésből ered, az innen származó reflexiók hatnak a kormányzati körökre. Ezekben a vonásokban lehet felismerni az általában demokráciának nevezett berendezkedés megkülönböztető jellegzetességeit" (Durkheim 1950 [1969: 115, ill. 134]).

A demokratikus állam tehát nem egyszerűen sajátos típusú állam Durkheim szemében: „a demokrácia szerintünk az a politikai forma, amely által a társadalom önmagának legtisztább tudatára ébred" (Durkheim 1950 [1969: 123]).[21] Ez a tudat nem alakulhat ki a társadalomtól szigorúan elzárt intézményekben. Éppen ezért a nem-de-

mokratikus államokban csak nagyon töredékesen valósulhat meg az állam ‚gondolkodói' funkciója. A demokrácia ebben az értelemben Durkheim szemében nemcsak kívánatos állapot, hanem a sikeres állami működés funkcionális feltétele is. A demokrácia egyik alapvető feltétele a kormányzat (amely ‚tudat'!) eljárásainak nyilvánossága.

„Lehetséges, hogy az ott [a kormányzatban] végrehajtott lépéseknek legalábbis egy nagy része látható legyen; hogy az ott kimondott szavak mindenki által hallhatóak legyenek. Így mindenki képes lesz megérteni az ott felvetődő problémákat, megérteni azokat a feltételeket, amelyekben ezek felvetődnek, azokat a legnyilvánvalóbb megfontolásokat, amelyek meghatározták az elfogadott megoldásokat. Így azok az eszmék, érzelmek, elhatározások, amelyek a kormányzati szervek kebelében kidolgozódtak, nem maradnak ott bezárva; így ez az egész lelki élet, amint kibontakozik, elterjed az egész országban. Mindenki abba az állapotba kerül, hogy részesedhet ebben a *sui generis* tudatban" (Durkheim 1950 [1969: 114–115]).[22]

A demokrácia nem ‚önkormányzat' tehát (Durkheim 1950 [1969: 115]), hanem nyilvános kormányzat, azaz olyan kormányzat, amelyben a kormányzók és a kormányzottak közti kommunikáció kiterjedt. A demokratikus államot mindenekelőtt a ‚gondolkodási' folyamatok, az információgyűjtés és az információcsere intenzitása jellemzi.[23] Ez különbözteti meg az ‚állami tudatot' a ‚közös tudattól'. „Ez [ti. az állam] az új, eredeti reprezentációk forrása, amelyeknek képessé kell tenni a társadalmat arra, hogy több értelemmel viselkedjen, mint amikor pusztán csak a benne ható homályos érzelmek mozgatják — s ennek így is kell lennie. Mindeme tárgyalások, viták, mind e statisztikai ismeretek és adminisztratív információk, amelyek napról napra nagyobb mennyiségben bocsáttatnak a kormányzati tanácskozások rendelkezésére — mindez egy új szellemi élet kiindulópontja." (Durkheim 1950 [1969: 125–126]).

Természetesen nemcsak arról van szó, hogy a demokratikus államnak nagyobb mennyiségű információt kell feldolgoznia, hanem arról is, hogy a polgároknak kiterjedtebb mértékben kell résztvenniük az állami ‚gondolkodásban'. Mindenekelőtt az állam és a polgárok közti, a szó szoros értelmében vett kommunikáció terjed ki. Ennek következménye az állam nagyobb fokú elfogadottsága — mondhatnánk legitimitása, de Durkheim nem ismerte és használta ezt a fogalmat. „Mivel [a demokrácia] a reflexió politikai rendszere (régime), lehetővé teszi a polgár számára, hogy országa törvényeit több értelemmel s ezáltal kevésbé passzívan fogadja el. Az egyének számára az állam, minthogy állandó kommunikáció van közöttük, nem külső erő, amely teljesen mechanikus hatást gyakorol rájuk. A köztük végbemenő állandó cserének köszönhetően az állam élete az övékéhez kapcsolódik, mint ahogy az ő életük az államéhoz" (Durkheim 1950 [1969: 125]).

Az ‚állami tudat' és az egyének közt természetesen nagy a távolság. Nem megalapozatlan ezért az a kifogás, hogy Durkheim politikai elmélete nem hagy elég teret az állami tekintéllyel szembeni individuális ellenállásnak (Horowitz 1982: 373), paternalista vonásai vannak. Az értékek azonban, amelyek érvényesülését Durkheim az általa demokratikusnak mondott államtól várja, nem konzervatív értékek.

Durkheim azonban nemcsak értékei érvényesítése miatt részesítette előnyben a demokratikus államot. Az ‚új szellemi életet' jelentő állam egyben nagyobb változékonyságot és változtatási képességet is jelent.[24] A legteljesebb abszolutizmus is (a példa XIV. Lajos rendszere) tehetetlen a társadalom szervezetével szemben — mondja —, mert ebből az államból hiányzik a megfontolás képessége. A tudattalan, homályos kollektív eszmék nem lehetnek hatékonyak, csak a világos társadalmi tudat lehet az, világosságot és határozottságot azonban a társadalmi tudat csak az államban érhet el. A modern korszakra jellemző nagyobb társadalmi változékonyság Durkheim szerint annak az egyenes következménye, hogy a reflektálatlan eszmék konzervativizmusát a belátáson alapuló meggyőződések nagyobb nyitottsága váltotta fel. „...ha a kollektív eszmék és érzelmek homályosak, tudattalanok, ha diffúz módon vannak jelen az egész társadalomban, változtathatatlanok is ugyanakkor. ... [A modern államban:] Az történik, hogy mindezek a homályos dolgok egyre inkább a társadalmi tudat, azaz a kormányzati tudat világos régiójába kerülnek. Ennek következtében alakíthatóságuk nagyobb lesz. Minél világosabb egy eszme, egy érzelem, minél teljesebben függ a reflexiótól, ez annál nagyobb mértékben képes rá hatni" (Durkheim 1950 [1969: 121]).

A változ(tat)ási képesség Durkheim szerint nemcsak erkölcsi követelmény, hanem a modern, tagozottabb társadalmak fennmaradásának feltétele is egyben; a demokratikus állam mellett tehát nemcsak morális, hanem funkcionális érveket is felsorakoztat (Durkheim 1950 [1969: 124]), s nyilván ezért tartják számon a technokratikus ideológia ősei között is.

Az állam intézményes szerkezetének magját a kommunikációs és tárgyaló (délibérante) intézmények képezik (Durkheim 1950 [1969: 124]). A kommunikáció erőssége, gyakorisága, torzulásmentessége lenne ezek szerint a társadalom stabilitásának és ‚egészségének' garantálója. Más formában, de ismét csak a ‚sűrűség' fontosságával találkozunk. A családi szolidaritás, a korporációk elméletét most a demokratikus állam elmélete egészíti ki. A ‚sűrűség' mindegyik szinten mást eredményez. Láttuk, hogy Durkheim szerint a korporációk elég nagyok ahhoz, hogy erőteljes és határozott (ti. tartalmilag pontosan meghatározott, konkrét) vélemények alakuljanak ki bennük, de elég homogének, hogy megőrizhessék a vélemények közösségét. A család esetében nyilvánvalóan a méret elégtelen ahhoz, hogy a vélemények erősek legyenek, de határozottságuk és homogenitásuk megvan. Az állam (tulajdonképpen csak a demokratikus állam) esetében a homogenitás és a határozottság hiányzik. Egy közös meggyőződés természetesen Durkheim szerint is létezik: ez éppen az individualitásban mint értékben való hit — ez azonban természeténél fogva formális, elvont eszmény, nem határozott. Ezt ellensúlyozza viszont a demokratikus állam révén megvalósuló sűrű kommunikáció.

A korporációk elmélete és a demokratikus állam elmélete nemcsak az elméleti építmény alapszerkezete révén kapcsolódik össze. Durkheim több helyen (s ezek jobban ismertek, mint a Leçons szövege, mert még életében megjelentek) kifejtette, hogy a demokratikus államnak nem az általános választáson, hanem a korporációkon kell alapulnia (Durkheim 1902 [1978: XXXI; 1897 [1982: 363–364).[25] Durkheim felfogásának megértéséhez abból kell kiindulni, hogy — mint említettem — szembeállította

a határozott ‚állami tudatot' a ‚közös tudattal', amely diffúz, kevéssé reflektált és épp ezért kevéssé hatékony. Saját koráról azt írta, hogy a zűrzavar, az állandó mozgékonyság és instabilitás kora, de ezek a változások felületiek, ezért a látszatra rendkívül nyugtalan társadalmak valójában nagyon is rutinszerűen működnek, stacionáriusak (Durkheim 1950 [1969: 127]). A baj oka, ahogy kicsit lejjebb pontosabban kifejtette, hogy egyfelől kialakult a bonyolult, sok részből összetett, nagy tudást igénylő adminisztratív államgépezet, másfelől a tulajdonképpeni, a ‚megfontoló' állam gyenge, mert az általános és közvetlen választások révén „a sokaság homályos érzelmei" mozgatják, vagyis hiányzik a reflexív állami ‚tudat' (Durkheim 1950 [1969: 132]). A felelős mindezért, mint említettem az általános választás, illetve Rousseau, mert Durkheim, nem egészen jogosan, tőle származtatja a káros nézeteket.[26]

A bajokért az általános közvetlen választás felelős, mert nem segíti elő az említett kommunikációs és megfontoló folyamatok elindulását: „... ha mindenki elkülönülten ejti meg választását, csaknem lehetetlen, hogy ezeket a szavazatokat valami más sugallja, mint a személyes és egoista megfontolások: legalábbis ezek fognak uralkodni, s így egy individualista partikularizmus lesz az egész szervezet alapja" (Durkheim 1950 [1969: 138]).[27]

S viszont: a korporatív testületeken felépülő politikai rendszer előnye, hogy elősegíti az említett közös gondolkodás és kommunikáció kialakulását. „Tehát ahhoz, hogy a szavazat valami mást fejezzen ki, mint az egyént, hogy elvénél fogva kollektív szellem mozgassa, az kell, hogy az elemi választói testületet ne olyan egyének alkossák, akik csak e kivételes körülmény folytán kerültek egymással kapcsolatba, akik nem ismerik egymást ... Ezzel szemben arra van szükség, hogy jól megalkotott, összetartó, állandó csoport legyen, amely nemcsak egyetlen pillanatban, a szavazás alkalmával ölt testet. Ebben az esetben minden egyéni véleményben, mert a kollektivitás kebelében alakult ki, lesz valami kollektív" (Durkheim 1950 [1969: 138]).

Záró megjegyzések

A századforduló táján Durkheim újra módosította elméleti elképzeléseit, s a ‚tudat/tudás' mibenlétével kapcsolatos felfogását etnológiai elméletei keretében dolgozta ki. Ezek az etnológiai elméletek gyakoroltak igazán maradandó hatást a társadalomtudományok fejlődésére. Ebből mintha az következne, hogy a korábbi elméletek inkább már csak a tudománytörténész érdeklődésére tarthatnak számot. Úgy gondolom azonban, hogy kerülnünk kell mindenfajta hiperkriticizmust, mert ez a tudományunktól nem teljesen idegen (ebben a tekintetben sokszor hasonlítunk még Durkheimre!) önteltséget tükrözi. Nagyon is megfontolandónak tartom a ‚tudat/tudás' Durkheim elemzett írásai alapján rekonstruálható elméletét.

Több előnyös vonása van ennek a megközelítésnek. Egyrészt (szemben Durkheim korábbi és későbbi elképzeléseivel, s a ‚tudásszociológia' címén elterjedt, lényegében Mannheim *Ideologie und Utopie* című munkájából és Merton ehhez kapcsolódó átte-

kintő esszéjéből táplálkozó közkeletű eszmékkel) a folyamatot, az eszmék, hiedelmek keletkezését, reprodukcióját emeli ki, s nem magukat a kész, Durkheim által ‚dologként' kezelt hiedelmeket és képzeteket. Másrészt teljesen idegen tőle az az elképzelés, amely a társadalmi világot két részre, egy ‚anyagira' és egy ‚szellemire' osztja, s a ‚tudásszociológia' feladatának hiszi, hogy valamiképpen próbálja a kettő közti viszonyt megállapítani. Harmadrészt elkerüli, hogy a társadalmi világot egyének szubjektív értelemadó tevékenységéből vezesse le, hogy aztán — mint e felfogás elméletileg konzekvensebb és becsületesebb képviselőinek — be kelljen vallania, hogy ez nem sikerült. E tekintetben persze a durkheimista megközelítésnek van erős versenytársa: a sok tekintetben hajlékonyabb és érzékenyebb pragmatista tradíció.

Nyilvánvalóan minden vonatkozásban el kell kerülnünk Durkheim idealizálását: politikai és társadalompolitikai értékeit nem tartom igazán időtállónak, elméleti fejtegetésein a szerencsés későn született könnyen kiélheti kriticista hajlamait. Minden olvasójának figyelmébe ajánlom azonban azt, amit a hagyomány szerint egy tanítványának mondott volt: „Ha ki akarja érlelni gondolkodását, szentelje magát egy nagy mester tanulmányozásának; bontsa szét a rendszerét, tárja fel legbelső titkait. Én is ezt tettem, s nevelőm Renouvier volt" (Lukes 1973: 54).

Jegyzetek

[1] Lásd Bloor 1982; Lukes 1973: 435 sk.; Gieryn 1982; Vogt 1979.

[2] A tanulmány szövegében Durkheim műveire (a posztumusz munkákra is) utalva az eredeti publikálás évszámát jelölöm. Ahol ettől eltérő kiadást használtam, szögletes zárójelben szerepel a megjelenés éve és a hivatkozott oldalszám, pl.: (1983*b* [1986: 137]).

[3] Az érintkezés sűrűsége mint magyarázó tényező a könyvben több ponton felmerül, legnyilvánvalóbban a korporációkra vonatkozó, terápiás ajánlásokat megfogalmazó fejezetben. Ez is amellett szól, hogy Durkheim ekkori gondolkodásának egyik alapelemét lássuk benne.

[4] Az empirikus általánosítás egy ökológiai tévkövetkeztetésen alapul (mert az egyes megyékben megfigyelhető öngyilkossági gyakoriságokat és átlagos családlétszámot hasonlítja össze); a családi szolidaritás elméletének lényegét ez nem érinti.

[5] „Mindazon, ami a családi élettel kapcsolatos, a kötelesség eszméje uralkodik. ... Ez azt jelenti, hogy a szeretet itt nem pusztán a magánérzékenység spontán rezdülete; legalábbis részben kötelesség" (Durkheim 1898 [1969: 91]).

[6] A család kialakulásával kapcsolatos kritikai megjegyzéseiben is hangsúlyozta, hogy a házasságot nem önmagában a nemi kapcsolatok tartóssága, hanem a kapcsolat szabályozottsága jellemzi, és ez különbözteti meg a tartós állati párkapcsolatoktól (Durkheim 1895 [1975: 79–80]).

[7] A mai szociológia magától értetődően kapcsolja össze a társadalmi sűrűséget és a normatív integrációt (lásd pl. Kadushin 1991), mert úgy véli, hogy ez utóbbi közvetlenül levezethető az interakciókból. Erre csak egy cselekvéselméleti felfogásnak van módja, ez pedig Durkheimnél hiányzik. Lásd erről Némedi 1988.

[8] E fogalom rekonstrukcióját lásd Csontos 1986.

[9] A foglalkozási, hivatási morállal és a korporációkkal kapcsolatos fejtegetések Durkheimnél három hosszabb szövegben találhatók: *Az öngyilkosság* Harmadik rész III. fejezet III. pontja (1897 [1982: 354–360]), a *Leçons de sociologie* első három előadása (1950 [1969: 41-78]) és *A társadalmi munkamegosztásról* második előszava (1902 [1978]). Ezenkívül egy rövid megjegyzés erejéig kitért rá az 1895–96-ban keletkezett szocializmus-előadásokban (1928.: 296–297). Durkheimet pályája kezdetétől foglalkoztatta e gondolatkör. Összefüggően azonban csak a munkamegosztás-könyv után bontotta ki a problémáit. A különböző írásokban kibontakozó

koncepció nagyjából egységes (Müller 1983: 148; a kisebb jelentőségű módosításokra lásd Filloux 1977: 340). Érdekes módon Durkheim számos recenziója közt hiába keresünk olyat, amely a korporációk vagy az állam kérdéséről szóló művel foglalkozna. A ‚kellés' mozzanatának erős előtérbe állítása ezekben az írásokban bizonyára nem volt független attól, hogy ebben az időszakban nőtt a durkheimi gondolatok politikai relevanciája. Nicolet kimutatta (1982: 371), hogy a munkamegosztás-könyvnek az igazságosság és a szolidaritás összefüggésére vonatkozó fejtegetései komoly szerepet játszottak a baloldali republikánus, szolidarista politikai publicisztikában a kilencvenes évek második felében. Ez nem kerülhette el Durkheim figyelmét sem.

[10] Lásd ugyanígy a szocializmus-előadásokban. (Durkheim 1928: 296–297). Igaza van Müllernek, aki azt mondja, hogy Durkheim a hivatáscsoportok elemzése kapcsán egy komplex egyensúlyi modellben (az ismertetett három érv tulajdonképpen ezt vázolja fel) modern kifejezéssel élve a rendszer- és társadalmi integráció sajátos összekapcsolását vázolja fel (Müller 1983: 113).

[11] Durkheim látta e két aspektus különbségét. *Az öngyilkosság* utolsó lapjain a korporatív gondolatnak elkötelezett ‚szerzők és államférfiak' (konkrétan csak Benoist-t nevezi meg) dicsérete mellett szemükre veti azt, hogy csak a funkciók megosztására figyelnek, arra nem, hogy a korporációknak „kollektív személyiséggé" kell válni, „amelynek megvannak a maga erkölcsei és hagyományai, jogai és kötelességei, a maga külön egysége". Minden korporációnak „erkölcsi individualitásnak" kell lennie (Durkheim 1897 [1982: 363–364).

[12] Ez is alátámasztja, hogy Durkheim — a Szabályok merev megfogalmazásaival szemben — a kilencvenes évek második felétől a társadalmi tényeket nemcsak kényszerítő erejűnek, hanem vonzónak és ‚kívánatosnak' tartotta. (Lásd az eredeti túlzottan erős megfogalmazások gyengítését Durkheim 1901*a* [1971: 32–34]; határozottan megfogalmazva: Durkheim 1906 [1978: 165]). A „kívánatosság" egész problémájára lásd még Jones 1985; Lukes 1973: 14, 413 sk.

[13] Nem egyedül a foglalkozási csoportokra jellemző ez a kommunikációs vágy. A foglalkozási csoportok jellemzésével párhuzamos az a jellemzés, amelyet Durkheim az iskolai csoportokról adott (Durkheim 1925 [1963: 195 sk.]). Itt is abból indult ki, hogy a család túl kicsi, a haza, a politikai társadalom túl távoli, kellenek közbeeső csoportok: például az iskolai osztály, ahol a gyerekek megtanulhatják „a kollektív élet ízét", elsajátíthatják „azt a szokást, hogy közösen gondolkodjanak és cselekedjenek" (Durkheim 1925 [1963: 197]). Még arra is utalt, hogy Németországban viszont ez a közös élet sokkal fejlettebb és gazdagabb, mint az individualizálódott Franciaországban. A gondolatmenet és az érvelés párhuzamossága is azt támasztja alá, hogy a korporációkra vonatkozó durkheimi gondolatok egy általánosabb, alapvető meggyőződés manifesztációi.

[14] „Lehetetlen, hogy az emberek együtt éljenek, gyakori érintkezésben legyenek, s ugyanakkor ne alakuljon ki bennük a kapcsolatuk révén alkotott egységnek az érzése, lehetetlen, hogy ne kötődjenek ehhez az egészhez, hogy az ne foglalkoztassa őket, hogy ne számoljanak vele viselkedésükben. Ez a kapcsolódás valamihez, ami az egyénen, az egyének által alkotott csoport érdekein túl van, ez mindenfajta erkölcsi aktivitás forrása" (Durkheim 1950 [1969: 62]).

[15] Durkheim és a ‚modern' szociológiai cselekvéselméleti interpretációk paradigmatikus különbségeire lsád Némedi 1988.

[16] Ezeket *Leçons de sociologie* címen kiadott, szerencsés véletlen folytán fennmaradt egyetemi előadássorozata alapján rekonstruálhatjuk.

[17] A munkamegosztás-könyvben ettől eltérő államfelfogás érvényesült még. A mechanikus szolidaritás fennállása esetén az állam és a hatalom közvetlenül a társadalomban meglevő ‚kollektív tudat' szerve: „... az a megtorló erő, amellyel a kormányszervek, ha már egyszer megjelentek, rendelkeznek, nem más, mint a társadalomban diffúz módon jelenlevő erő emanációja, hiszen abból születik. Az egyik csupán a másik tükröződése; az első terjedelme a másodikétól függ. Tegyük hozzá egyébként, hogy ennek az erőnek az intézménye magának a közös tudatnak a fenntartására szolgál" (Durkheim 1893*b* [1986: 63–64, ill. 60–61]). Az állam itt tehát a kollektív tudat függvénye, nincs önállósága. A koncepciót azért kellett megváltoztatnia, mert eltűnt a ‚kollektív tudat', amelytől az állam függött. Az állami ‚gondolkodás' bizonyos értelemben és bizonyos vonatkozásokban azt a funkciót tölti be, amit a mechanikus szolidaritás viszonyai között a ‚kollektív tudat': a társadalmi szolidaritást garantálja.

[18] Többek közt államelméletének ezek a vonásai azok, amelyekre Coser Durkheim konzervativizmusának tézisét alapozza (lásd Coser 1960: 220–221).

[19] E kommunikációs demokráciafelfogással már részletesen foglalkozott Richter 1960; Filloux 1977; Lacroix 1981.

[20] Ismét szó van a politikai társadalomról, de a Durkheim által jelzett kommunikáció nem azt jelenti, hogy a diffúz kollektív pszichikai élet, a ‚közös tudat' (conscience commune) és a ‚kormányzati tudat' között valami közeledés menne végbe; a ‚kormányzati tudat' kommunikációs hálózata az, amely egyre nagyobb mértékben áthatja a társadalmat. Az ősi demokráciákat az jellemezte, hogy ott „diffúz kollektív érzelmek, homályos hullámzások vezetik a népességet". Hiányzik a „világos gondolkodás", a reflexió. A két demokrácia hasonlósága formális: „Kétségtelen, hogy az egyik és a másik esetben is ... az egész társadalom részt vesz a közéletben, de különböző formákban vesz részt. És ez a különbség abból ered, hogy az egyik esetben van állam, a másikban viszont nincs" (Durkheim 1950 [1969: 116]). Az állam tehát nem a társadalmi tudat kifejeződése, a társadalmi tudat politikaiba való átfordítása, ahogy Filloux gondolja (ld. pl. Filloux 1977: 230). Minthogy Durkheim szerint a ‚közös tudat' nem képes határozott és világos eszméket produkálni, ez a nyilvánosságnak és a kommunikációnak olyan nagy szerepet tulajdonító elmélet szerkezetében erőteljesen különbözik a nyilvánosság nálunk elsősorban Habermas (1971) nevezetes könyve révén ismert klasszikus felfogásától. A nyilvánosság ott az államtól független polgári társadalom konstituálódásának terepe. A demokrácia kommunikációs felfogása miatt utasítja el Durkheim a demokrácia Arisztoteleszi-Montesquieu-i definícióját (Durkheim 1950 [1969: 110]).

[21] Ennek megfelelően az ‚abszolút kormányzatot' viszont — a korlátozó intézmények hiányán kívül — a kormányzottakkal való kapcsolat hiánya is jellemzi (Durkheim 1901b [1969: 247]).

[22] Ez természetesen a habermasi értelemben vett reprezentatív nyilvánosság lenne, ha Durkheim állam és társadalom kettősségében gondolkodna. Nem gondolja azonban, hogy létezne olyan viszonylag önálló léttel rendelkező ‚közönség', amely előtt az úr úri voltát reprezentálná. Ennek feltételezése a reprezentatív nyilvánosság elméletében elengedhetetlen.

[23] Ha azt tekintjük, hogy Durkheimnél milyen kiemelkedő szerepet kapott a (morális jelentőségű) specifikusan állami ‚tudat', felfogását indokolt szubsztantív demokrácia-felfogásnak tekinteni, szemben Weber formális demokrácia-felfogásával (Prager 1981: 920). Ugyanakkor látható az is, hogy Durkheimnél milyen fontos szerepet kap a kommunikáció mint eljárás — azaz egy ‚formális' mozzanat.

[24] Ez annál is fontosabb volt Durkheim számára, mert már a munkamegosztás-könyvben is és a foglalkozási szerveződésre vonatkozó fejtegetéseiben is messzemenő társadalmi reformokat követelt. Az aktív irányító, expanzív állam híve volt, s ennyiben politikai felfogása természetesen nem volt a szó szigorú értelmében liberális (Hearn 1985; Horowitz 1982).

[25] Ez bizony meglehetősen antidemokratikus elképzelés. Durkheim gondolata érthetőbb, ha tudjuk, hogy mennyire lejáratták a sorozatos korrupciós botrányok az általános választásokból létrejövő francia parlamentet. Ez a ‚külső' tényező ‚szerencsés' módon illeszkedik az elméleti váz ‚belső' szükségszerűségeivel. Durkheim normatív elméletében a korporációk elsődlegesen a morális integráció szervei. Érdekképviseleti szerepüket nem vizsgálja, így értelemszerűen arra sem figyel, hogy a korporatív érdekképviselet milyen akadályokat gördítene a kívánt demokratikus kommunikáció útjába.

[26] Az állam és a ‚sokaság homályos érzelmei' közti különbségtétel a koncepció lényegéhez tartozik, s ezt fedi el Filloux, amikor a durkheimi demokráciafelfogást úgy értelmezi, hogy abban a ‚kollektív tudatnak' a ‚politikai tudatba' való átfordítása történik (Filloux 1977: 249). Ez modernizáló értelmezés, amely elfogadhatóbbá teszi Durkheim koncepcióját a mai demokrácia-felfogás számára, de ha Durkheim ezt gondolta volna, érthetetlen, hogy miért hadakozott az általános közvetlen választás elve ellen. Durkheim szerint az államban megtestesülő tudattal nem egy határozott ‚kollektív tudat', hanem elmosódott általános érzelmek és véleményáramlatok, valamint a korporációk határozott tudata állnak szemben — s más nem (legalábbis ideális esetben). Ha valóban ez lenne a helyzet, Durkheim felfogásának helyessége kézenfekvő lenne.

[27] Itt derül ki, hogy mennyire egyoldalú Durkheim, amikor magát Rousseau-val élesen szembeállítja. Ez utóbbi szerint is az elszigetelt egyén egoizmusa fenyegeti a demokráciát: „Semmi sem veszélyesebb, mint ha magánérdekek érvényesülnek a közügyekben, s ha a kormány visszaél a törvényekkel, az kisebb baj, mint ha a törvényalkotó elveszti pártatlanságát, ami feltétlenül bekövetkezik, ha magánérdekeket vesz tekintetbe" (Rousseau é.n. 179, III. könyv IV. fejezet). Igaz, Rousseau szerint a közakarat helyes megnyilatkozásának feltétele, hogy az államban ne legyenek különálló csoportosulások (II. könyv III. fejezet), tehát a korporatív gondolattal szemben állt.

Hivatkozások

Bellah, Robert N. 1990. Morale, religion et société dans l'oeuvre durkheimienne. *Archive de sciences sociales des religions,* 35, 9–25.

Bloor, David 1982. Durkheim and Mauss revisited. Classification and the sociology of knowledge. *Studies in History and Philosophy of Science*, 13, 267–297.

Coser, Lewis A. 1960. Durkheim' Conservatism and Its Implications for His Sociological Theory. In: Kurt H. Wolff (ed): *Emile Durkheim, 1858–1917.* Columbus: Ohio State University Press, 211–232.

Csontos László 1986. Előszó a magyar kiadáshoz. In: Durkheim, Émile: *A társadalmi munkamegosztásról.* (Részletek.) Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézete, 7–19.

Durkheim, Émile 1893*a* [1978]. *De la division du travail sociale*. Paris: PUF (10e édition)

— 1893*b* [1986]. *A társadalmi munkamegosztásról.* (Részletek.) Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézete

— 1894 [1978]. A szociológia módszertani szabályai. In: Durkheim, Émile: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 21–160.

— 1895 [1975]. L'origine du mariage dans l'espèce humaine d'après Westermarck, *Revue philosophique,* 40, 606–623. Újra kiadva: Émile Durkheim: *Textes. 3. Fonctions sociales et institutions*. Paris: Les Editions de Minuit, 70–92.

— 1897 [1982]. *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó (2. kiadás)

— 1898 [1969]. La prohibition de l'inceste et ses origines. *Année sociologique,* 1, 1–70. Újra kiadva: Émile Durkheim: *Journal sociologique*, Paris: PUF, 37–101.

— 1901*a* [1971]. A szociológiai módszer szabályai. Előszó a második kiadáshoz. In: Ferge Zsuzsa (szerk.): *Francia szociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 21–36.

— 1901*b* [1969]. Deux lois de l'évolution pénale. *Année sociologique*, 4 (1899–1900), 65–95. Újra kiadva: Émile Durkheim: *Journal sociologique*, Paris: PUF, 245–273.

— 1902 [1978] Préface de la seconde édition. Quelques remarques sur les groupements professionnels. In: Durkheim, Émile: *De la division du travail sociale*. Paris: PUF (10e édition), XXXVI.

— 1906 [1978]. Az erkölcsi tény meghatározása. In: Émile Durkheim: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 161–195.

— 1912 [1985]. *Les formes élémentaires de la vie religieuse*. Paris: Presses Universitaires de France (7. kiadás)

— 1925 [1963]. *L'Éducation morale*. Paris: Presses universitaires de France (nouvelle édition)

— 1928. *Le socialisme. Sa définition — Ses débuts. La doctrine Saint-Simonienne*. Paris: Alcan

— 1950 [1969]. *Leçons de sociologie*. Physique des moeurs et du droit. Paris: PUF (2. kiadás)

— 1958 [1975]. L'État. Fragment d'un cours rédigé entre 1900 et 1905. *Revue philosophique*, 148, 433–437. Újra kiadva: Émile Durkheim: *Textes. 3.* Fonctions sociales et institutions. Paris: Les Editions de Minuit, 172–178.

Durkheim, Émile—Marcel Mauss 1903 [1978]. Az osztályozás néhány elemi formája. In: Durkheim, Émile: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 253–334.

Filloux, Jean-Claude 1977. *Durkheim et le socialisme*. Genève: Librairie Droz

Giddens, Anthony 1971. Durkheim's Political Sociology. *The Sociological Review*, 19, 477–519.

Gieryn, Thomas F. 1982. Durkheim's Sociology of Scientific Knowledge. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 18, 107–129.

Gülich, Christian 1991. *Die Durkheim-Schule und der französische Solidarismus*. Wiesbaden: Deutscher Universitäts-Verlag

Habermas, Jürgen 1971. *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.* Budapest: Gondolat

Hearn, Frank 1985. Durkheim's Politcal Sociology: Corporatism, State Autonomy and Democracy. *Social Research*, 52, 151–177.

Horowitz, Irving Louis 1982. Socialization without politicization. Emile Durkheim's theory of the modern state. *Political Theory*, 10, 353–377.

Jones, Robert Alun 1985. Durkheim, Totemism and the Intichiuma. *History of Sociology*, 5, 79–89.

Kadushin, Charles 1991. Társadalmi sűrűség és mentális egészség. In: Angelusz Róbert—Tardos Róbert (szerk.) *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet, 292–304.

Lacroix, Bernard 1981. *Durkheim et le politique*. Paris-Montréal: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politique — Presses de l'Université de Montréal

Logue, William 1983. *From Philosophy to Sociology. The Evolution of French Liberalism 1870–1914*, DeKalb, Illinois: Northern Illinois University Press

Lukes, Steven 1973. *Emile Durkheim. His Life and Work. A Historical and Critical Study.* London: Allen Lane The Penguin Press

Meier, Kurt 1987. *Emile Durkheims Konzeption der Berufsgruppen. Eine Rekonstruktion und Diskussion ihrer Bedeutung für die Neokorporatismus-Debatte*. Berlin: Duncker und Humblot

Müller, Hans Peter 1983. *Wertkrise und Gesellschaftsreform. Emile Durkheims Schriften zur Politik*. Stuttgart: Enke

Némedi Dénes 1988. Durkheim és a modern cselekvéselmélet. *Szociológia*, 3. sz. 275–304.

Neyer, Joseph 1960. Individualism and Socialism in Durkheim. In: Kurt H. Wolff (ed.) *Émile Durkheim, 1858–1917*. Columbus: Ohio State University Press, 32–76.

Nicolet, Claude 1982. *L'idée républicaine en France (1789–1924). Essai d'histoire critique*. Paris: Gallimard

Nisbet, Robert 1974. *The Sociology of Emile Durkheim*. New York: Oxford University Press

Prager, Jeffrey 1981. Moral Integration and Political Inclusion: A Comparison of Durkheim's and Weber's Theories of Democracy. *Social Forces*, 59, 918–950.

Richter, Melvin 1960. Durkheim's Politics and Political Theory. In: Kurt H. Wolff (ed.) *Émile Durkheim, 1858–1917*. Columbus: Ohio State University Press, 170–210.

Rousseau, Jean-Jacques é.n.: *A társadalmi szerződés*. Budapest: Bibliotheca

Vogt, Paul W. 1979. Early French Contributions to the Sociology of Knowledge, *Research in Sociology of Knowledge, Sciences and Art*, A Research Annual, 2, 101–121.

Papházi Tibor

A NÉMET EGYESÜLETI MODELL ÉS KIALAKULÁSA*

Ma, amikor a civil társadalom hiányáról, megszerveződésének szükségességéről beszélünk, különösen fontossá válik az a kérdés, miként keletkeznek a civil társadalom olyan lényegi elemei, mint az egyesületek. Az alábbi tanulmányunkban elsősorban a múlt századi német egyesületekre vonatkozó társadalomtörténeti és a mai, elsősorban német szervezetszociológiai irodalom alapján megkíséreljük feltárni az egyesületek kialakulásának társadalmi körülményeit és modellezni szervezeti, strukturális jellegzetességeiket. Mottónkul weberi kiindulást választva: nem azt kérdezzük, hogy egy állapot kívánatos-e vagy nem, hanem azt akarjuk rögzíteni, mi az, ami fönnáll, miért éppen ez, miként létezik, mely történeti és társadalmi okokból. Célunk az, hogy az irodalom alapján hipotéziseket fogalmazzunk meg, amelyeket majd a magyar egyesületek empirikus kutatása során kívánunk verifikálni, feltételezve a keletkezési folyamatok és a felépülés hasonlóságát. Első feladatunknak az elméleti és történeti irodalom alapján az egyesület ideáltipikus modelljének felvázolását tartjuk.

A múltra vonatkozó kvantitatív egyesületkutatások nehezen megoldható problémája a megfelelő adatok beszerzése. A német egyesületek száma a 19. században robbanásszerű növekedést mutat. Olyannyira, hogy amikor 1911-ben az Első Német Szociológiai Kongresszuson Max Weber beszámolójában kiemelten foglalkozik az egyesületek szociológiájával, azt állapítja meg, hogy „egyes 30 ezres lakosú városokban 300 különböző egyesület létezik, tehát 100 lakosra, azaz 20 családapára jut egy egyesület" (Weber 1911: 53). Pontos és átfogó egyesületi statisztika azonban erről az időszakról máig is hiányzik, bár Weber maga is szorgalmazta már az egyesületkutatást (1911: 60). Az, hogy csak szűkösen és elszórtan állnak rendelkezésre adatok, Németország korabeli széttagoltságából is ered. Megbízhatóbb információk inkább csak egyes városok egyesületei számának alakulásáról vannak. Így például tudható, hogy Münchenben az egyesületek száma az 1850 körüli kb. 150-ről a századfordulóra kb.3000-re, azaz hússzorosára nőtt, míg a lakosság növekedése ebben az időben csak hatszoros volt, vagy Oberhausenben 1882–1895-ig a (közhasznú, társas, vallási, ének és bajtársi /krieger/) egyesületek száma 49-ről 142-re emelkedett, azaz megháromszorozódott, a lakosság száma ugyanekkor csak 75 százalékkal nőtt (Tenfelde 1984: 58–59). Ezek az

* A tanulmány a Nonprofit Kutatócsoport támogatásával készült.

adatok igen nagyszámú egyesület létére utalnak, feltehetőleg jóval többre, mint amennyi ugyanebben az időben Ausztriában, illetve Magyarországon létezett. Ehhez adalékul: Ausztriában az egyesületek száma (az ún. fiókegyesületek nélkül) 1856-ban 2234 volt, számuk 1910-re 85 000-re emelkedett (Tenfelde 1984: 58), míg Magyarországon az 1878-as egyesületi statisztikai felvétel szerint 3995 egyesület létezett, és az 1932-es összeírás is csak 14 365 egyesületet tudott kimutatni (Bocz 1992: 844, 845). Adódik a kérdés, milyen társadalmi tényezők, folyamatok eredményeképpen következik be ez a gyors nagyarányú növekedés.

Az egyesületek keletkezésének társadalmi körülményei

Az egyesületek keletkezésének idejét illetően két alapvetően eltérő álláspont ismeretes a társadalomtörténeti irodalomban. Az egyik szerint az egyesület nem újabbkori sajátosság: „Der Verein als Rechtsform gesellschaftlicher Kooperation ist kein Spezifikum der Neuzeit." O. Dann itt Gierke egyesülettörténeti kutatásaira utalva a középkori Einung-okra, Bund-okra és hasonló korporatív társulásokra gondol, amelyek a középkor kezdetétől meghatározóak voltak a fejlődésre, főleg a városokban (Dann 1976: 198).

A másik felfogás szerint modern értelemben vett egyesületekről csak a rendi társadalom után beszélhetünk. A középkori céhek, szövetségek és más korporatív szervezetek az egyesületektől strukturálisan különböztek, mivel

— a rendi társadalom szervezeteiben a személyes ki- és belépés nem szabad elhatározásból történtént,

— ha alakult is szervezet, melyet szabad elhatározásból hoztak létre (pl. egy „párt" a fejedelmi udvarban), akkor is hiányzott a modern egyesület létéhez elengedhetetlenül szükséges alapszabály,

— az Einung-ok és Bund-ok sokkal inkább voltak kisebb községek, városok, semmint személyek társulásai (Conze 1960: 226–227).

Conze véleményéhez közel áll Nipperdey felfogása, aki az egyesületekről írt híres tanulmányában azon az álláspontón van, hogy a modern társulási rendszer előformáinak csak a pietizmus újabb társas képződményei tekinthetők, de ezek sem tulajdonképpeni egyesülések (Assoziationen) csekély szervezettségük és vallási ájtatosságra korlátozódásuk miatt. Pietista szellemiségű egyesületek csak jóval később, 1780 után, angol és polgári-világi előképek után alakulnak. Szabad társulások, mint például a nyelvi társaságok csak rendi keretek között létezhettek, és a tanultak rendjének eme társulásain kívül csak az egyetemi hallgatók alkottak nagyon laza egyesüléseket (Nipperdey 1972: 9).

Véleményünket, mely a két utóbbi felfogáshoz áll közel, abban foglalhatjuk össze, hogy az egyesületek bizonyos szervezeti előképei — például az olvasótársaságok, amelyeknek a száma a 18. század végén 270 körülire becsülhető (Nipperdey 1972: 2) — már a rendi társadalomban is kialakulhattak, de az egyesületnek ismert szervezettípus

ezekhez képest mégis valami új, elterjedése csak a rendi-feudális társadalom bomlásával indult meg.

A 18. században az abszolutizmus kialakulásával, az uralkodók hatalmi s egyszersmind anyagi igényeinek növekedésével együtt járó kereskedelmi és iparpolitika aláássa a céhek monopóliumára alapozott termelést, amely már amúgy is megrendült a technikai fejlődés következtében. Másfelől az abszolutizmus megerősíti azokat a számbelileg is egyre növekvő társadalmi csoportokat, amelyeket később az egyesületekben viszontlátunk: a tisztviselőket és az értelmiségieket, akikre szüksége van a megnövekedett igazgatási, irányítási és képzési feladatok miatt; a munkásokat és a vállalkozókat, akik a céhlegények és mesterek helyére kerülnek majd a termelés új szervezeteiben. Ezek a nagyobbrészt polgári rétegek a városokban már azelőtt is léteztek, fejlődésüket a merkantilizmus meggyorsítja.

A feudalizmus bomlása, az ezzel együtt járó társadalmi folyamatok a 19. században Németországban is kibontakoznak. Hatásukra átalakul a társadalom struktúrája, amit leginkább az mutat, hogy a társadalmi újratermelésben a hangsúly a mezőgazdaságról fokozatosan az iparra tevődik át (lásd Brandt—Lüdtke 1989: 33). A társadalom ennek megfelelő átrétegződését mutatja, hogy a foglalkoztatottak száma és aránya a mezőgazdaságban csökken, az iparban nő és az ún. tercier szektorban is eléri a század végére 25 százalékot. (lásd Hartfiel 1981: 84).

Az átrétegződés nyomán az egyesületekben is a társadalmilag egyre jelentősebb polgári elem válik dominánssá, noha — különösen az egyesületek keletkezésének kezdeti időszakában — más társadalmi csoportokkal, így a nemességgel és a munkássággal is integrálódhat egy szervezeten belül. Például a „Német hazafias egyesület a szabad sajtó támogatására" elnevezésű szervezetben a tagság 1832-ben legnagyobb hányadát iparosok és kiskereskedők (Handwerker és Händler) alkották, utánuk az egyetemi hallgatók, vagyonosabb kereskedők, tulajdonosok (Gutsbesitzer) és értelmiségiek (Akademiker) következtek. A vezetőségben viszont a kispolgárságot képviselő tagok alig voltak jelen (Brandt—Lüdtke 1989: 61). A 19. századi fejlődés során az erősödő társadalmi differenciálódás a társadalmi csoporthovatartozás szerint homogénebb egyesületeket is létrehoz (munkásegyesületeket).

Az átrétegződési folyamat másik jellegzetessége, hogy az új társadalmi csoportok osztozni akarnak a hatalomban, érdekeiknek és értékeiknek megfelelően átalakítani a társadalmat, vagy legalábbis fokozni politikai szerepvállalásaikat. Ez a törekvés kezdetben polgári emancipációs mozgalomként jelentkezik. Emancipációs igényekkel, társadalomátalakító törekvésekkel később a munkásság, majd más társadalmi csoportok is fellépnek.

A polgárság társadalomátalakító törekvéseinek jellegzetes kordokumentuma a Páltemplomi Alkotmány. Ez azért is különösen jól kifejezi a polgári törekvéseket, mert olyan előzményekre építhetett, mint az egész francia alkotmányozás 1848-ig, az 1831-es belga alkotmány, valamint az angolszász alkotmányozás dokumentumai.

A Páltemplomi Alkotmánynak — amely sohasem lépett hatályba — a német nép alapjogairól szóló rendelkezései három kategóriába foglalhatók össze.

Az elsőbe azok a szabályok tartoznak, amelyek felszámolnák a korábbi rendi társadalmi berendezkedést. Az alkotmánytervezet így megszűntnek nyilvánítja a nemességet (137. §), korlátozná a papságot (153. §), eltörölné a feudális intézményeket, például a hűbéri viszonyokat (171. §), a hitbizományokat (170. §), az úriszékeket (174. §).

A második csoportba vonhatók azok a szabályok, melyek a polgári státuszt hivatottak garantálni, így megteremtve a jogi egyenlőséget, például a közhivatalok betöltésében és az egyenlő hadkötelezettségben (137.§) és garantálják ezt a státuszt tulajdonjogi (164. §) és büntetőjogi (138. §) oldalról is.

A harmadik csoporba a cselekvés szabadságát garantáló intézkedések sorolhatók. Ilyenek az ún. szabadságjogok, köztük a sajtószabadság, a gyülekezési és egyesülési jog (143. 161. 162. §-ok) (lásd Kovács—Szabó 1976: 146–155).

Mint ismeretes, a polgárság emancipációs törekvései a 18. század végétől három — liberális, nacionalista és demokratikus — gondolatkör szerint rendeződtek mozgalmakba, amelyek azonban nem váltak el élesen egymástól: az állampolgári „szabadság" és a nemzeti „egység" feltételezte egymást (Brandt—Lüdtke 1989: 56). Ezeknek a mozgalmaknak a kikristályosodási pontjai és hordozói egyesületek voltak (mozgalom és egyesület viszonyáról lásd Nullmeier—Raschke 1988: 37). Elsősorban a diákegyletek (Burschenschaften), a tornaegyletek, a dalárdák (Sängervereine), és a népkörök (Volksvereine) érdemesek említésre (Nullmeier—Raschke 1988: 61–90). J. Paschen szerint 1848 októberében Poroszországban mintegy 700 politikai egyesület működött, amelyek közül kb. 300 volt alkotmányos-liberális, 250 demokratikus, 50 konzervatív, 12 munkás és 6 katolikus karakterű (idézi: Brandt—Lüdtke 1989: 69).

Mint a fentiekből kiderül, az emancipációs törekvések tömegével hoznak létre olyan egyesületeket is, melyek politikai céljaikat nem direkt módon fogalmazzák meg, mint például az 1818-ban alapított, majd a következő évi betiltás után is tovább élő Általános Német Diákegylet (Allgemeine Deutsche Burschenschaft). Ezek az egyesületek többnyire különböző kulturális, tudományos, vagy sport célok mögött rejtik el politikai céljaikat, gyakran szétválaszthatatlanul beleszőve a megjelölt legális alaptevékenységbe. Tipikusan ilyenek voltak a tornaegyletek és a dalárdák (Nullmeier—Raschke 1988: 62–63, 83).

A politikai motivációjú egyesületeknek jó okuk volt valódi céljaik leplezésére, hiszen az egyesületek története a 19. század folyamán az állandó tiltások erőterében zajlott. 1798-ban Poroszországban kabinetrendelet mondja ki, hogy tilos minden olyan egyesülés, mely az alkotmány vagy az államigazgatás megváltoztatását célozza. 1816-ban ezt a tilalmat megerősítették és újabb országrészekre is kiterjesztették. 1819-ben a Karlsbadi Határozatok betiltják a diákegyleteket. 1832-ben Badenben minden önkéntesen alapított egyesületet betiltanak. 1854-től érvénybe lépett az ún. fiókegyesület alapítási tilalom (Affiliationsverbot): tilos volt hasonló irányultságú egyesületeknek közös célokért szövetségre lépni. Ez csak 1899-ben szűnt meg, ettől kezdve belföldi egyesületek szabadon kapcsolatba léphettek egymással. Egyesülési szabadságról viszont — 1848 rövid időszakát leszámítva — csak 1908 óta beszélhetünk. Ekkor lépett hatályba a birodalmi egyesületi törvény (Reichsvereinsgesetz), melynek alapján egyesület csak

büntetőtörvényekbe ütköző tevékenység esetén osztlatható fel, és a feloszlatás elrendelése is igazgatási eljárásban felülvizsgálható. Ugyancsak e törvény hatálybalépése óta alapíthattak egyesületet vagy lehettek tagjai nők és fiatalok is (Hueber 1984: 117, 118, 123, 130, 131).

Az emancipációs folyamat másik vonulata létrehozza azokat a munkásegyesületeket, amelyek nem érik be pusztán anyagi helyzetük jobbításának céljával. A szervezettség általuk is felismert előnyeinek jelszavát az Igazak Szövetségében fogalmazzák meg először, innen kerül át a Kommunista Kiáltványba. „Világ proletárjai, egyesüljetek", azaz alakítsatok érdekeitek védelmére szervezeteket, egyesületeket, mert csak így ragadhatjátok meg a hatalmat, érdekeitek legbiztosabb védelmezőjét.

A munkásegyesületek fejlődése nem német területen indult (Tenfelde 1981: 254; Engels: 1962: 562), a korabeli német államok nem nézték jó szemmel a szervezkedési próbálkozásokat. Más nyugat-európai országokban, például Angliában vagy Svájcban már volt egyesületalapítási lehetőség, ha másképp nem, hát úgy, hogy „ahol a törvények munkásegyletek alapítását tiltották, dalegyleteket, tornaegyleteket és más efféléket létesítettek" (Engels 1962: 564). Egyszóval a munkásegyesületek ugyanazokat a taktikai elemeket alkalmazták a hatósági tiltásokkal szemben, mint amelyekkel a polgári tagságú egyesületek próbálták meg már korábban is az egyesületalapításra vonatkozó tiltásokat kijátszani. Az Igazak Szövetségében meghonosított demokratizmus (választott és mindenkor leváltható vezetőségekkel (Engels 1962: 569) sem valamely munkásegyesületi specifikum volt, mert ezek a szervezeti eljárások már a régebbi egyesületekben is tipikusak.

Az emancipációs folyamathoz kapcsolódó munkásegyesületek később pártjelleget öltenek, így jön létre 1863-ban az első német munkáspárt egyesületként, Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein néven (Nullmeier—Raschke 1988: 94). Ez egyben azt is jelzi, hogy mire a munkásmozgalom igazán kifejlődött, a pártok váltak az emancipatórikus, politikai cselekvés színtereivé (Richter 1985: 85). Ennek ellenére későbbi emancipációs törekvések (például nőmozgalmak) is egyesületekben indulnak (Nullmeier—Raschke 1988: 115), és ma még nem tudható, hogy a német Alkotmányvédő Hivatal nyilvántartásában szereplő bejegyzett egyesületek (e. V. = eingetragener Verein) valamelyike nem válik-e szintén ilyen törekvés kiindulópontjává.

A 19. században már megjelennek az egyre gyorsuló modernizáció, gazdasági növekedés, városfejlődés árnyoldalai is, a tömeges pauperizáció, prostitúció, az állandósuló társadalmi feszültségek. A viszonylag gyors változásokat nem követi olyan intézmények létrejötte, amelyek a termelésből kikerült, lesüllyedő társadalmi csoportok problémáit orvosolhatnák. Éppen ezért nem meglepő, hogy az elnyomorodás, a társadalmi változások nyomán támadt megoldatlan szociális gondok csillapítására — a tömeges munkanélküliségtől az alacsony béreken át egészen a szociális és oktatási ellátatlanságig — egyesületek jönnek létre. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a társadalmi modernizációs folyamat nyomán fellépő szociális kihívásokra a válasz egyesületi formában jelentkezik, akár ellátatlan közfeladatok betöltéséről van szó (iskola vagy kórház

létesítése), akár segítségnyújtásról (betegsegélyezés vagy -ápolás). Ebben a korban az egyesületek egyik legjellemzőbb típusa a szegényeket támogató szervezetek.

A 19. század közepéig visszatérő nagy éhségek és járványok nyomán egyesületek keletkeztek, melyek célul tűzték ki az éhezőkről és a szűkölködőkről való gondoskodást, a gyermek- és anyavédelmet, az ápolást és a segélyezést (Tenfelde 1984: 67–68). Hardtwig adatai szerint a jótékony egyletek száma Poroszországban 1845-ben 1680 volt, közülük 52 még a 18. században alakult. 1820 után a növekedés felgyorsul: az évtized végéig 125 új jótékony egyletet alapítottak, a következő évtizedben 334-et, és az 1840–85 közötti fél évtized alatt 316-ot (lásd Hardtwig 1984: 18–19). Az egyesületek létrehozását néha egy-egy személy kezdeményezi, például az 1847-es nagy téli éhínség idején F.W. Raiffeisen alapított jótékony egyesületet, nyomában azután hasonló egyesületek is létesültek, amilyen a Segélyegylet a gazdák támogatására (Hilfsverein zur Unterstützung der Landwirte) 1849-ben (Hardtwig 1984: 85). Az 1850-es években gyorsan terjedtek a Schultze—Delitsch-féle társulások. Éves jelentéseik (Jahresberichte) alapján 1859-ben 80 egyesületük volt kb. 19 000 taggal, 1868-ban már 666 egyesület működött, 256 000 taggal (Hardtwig 1984: 60, 86). Az egyesületek történetéhez tartozik, hogy David Hausemann 1834-ben kísérletet tett arra, hogy kapitalista vállalatalapítás révén oldja meg az elnyomorodás problémáját,ebből a célból olyan „kasszákat" hozott létre, melyek a vagyontalanoknak megkönnyítették a megtakarítást, és ezt prémiummal is jutalmazta (Hardtwig 1984: 21). Poroszországban 1839-ben 85, 1848-ban 220, 1859-ben már 462 ilyen kassza volt (Tenfelde 1984: 60).

Többen felismerik, hogy a szociális problémákon nemcsak közvetlen anyagi segélyezéssel és gondoskodással lehet segíteni. F. Harkort, aki amellett, hogy betegsegélyező pénztárak mellett 1844-ben oktatási célú egyesületet (Verein für die deutsche Volksschule und Verbreitung gemeinnütziger Kenntnisse) létesít, továbbá tudományos népszerűsítő műveket ad ki a kisipari munkások, kistulajdonosok és gazdálkodók számára, hogy szakmai ismereteik bővítésével elősegítse foglalkozási mobilitásukat és ezzel is növelje a szociális biztonságukat (Hardtwig 1984: 22).

Hardtwig szerint ezek a kezdeményezések egyebek között azt a szándékot is tükrözték, hogy ösztönözzék az alsóbb rétegek mentálisan alkalmazkodását az ipari társadalom követelményeihez, önállóbb életvitelre tanítsák őket, csökkentsék a szociális nyugtalanságot (Hardtwig 1984: 21).

Problémáik megoldására maguk az „alsóbb rétegek" is alapítanak egyesületeket. Így keletkeznek azok a munkásszervezetek, melyek a politikai emancipációt nem tűzik ki célul, hanem csak gazdasági érdekeik védelmében tömörülnek, noha e két cél a gyakorlatban nem mindig válik el élesen egymástól. Főleg az önsegélyező egyletek és a betegsegélyező pénztárak tartoznak ebbe a körbe.

A modernizációs problémák által életrekeltett egyesületek túlnyomó része a szociálpolitika bismarcki monopolizálásával, majd az állam oktatási szerepvállalásával céltalanná vált és megszűnt (Tenfelde 1984: 88).

A nagy társadalomátalakító folyamatokon kívül bizonyos alkalmi társadalmi kihívásra vagy konkrét igényekre is válaszolhatnak az érintettek egyesületek

alapításával. Így jöttek létre például a titkos egyesületek Napóleon ellen, vagy így keletkezett 1863/64-ben sok helyi Schleswig—Holstein Verein is, amelyek az egész hercegség bekebelezésére irányuló dán politika ellenében fejtették ki tevékenységüket (Nullmeier—Raschke 1988: 86).

Az egyesület mint szervezet

Az előzőekben láttuk, hogy az egyesületek keletkezése nagy társadalmi változásokhoz, nagy társadalmi csoportok törekvéseihez, érdekeihez kapcsolódik elsősorban. Az egyesületek megjelenése másfelől azt mutatja, hogy a társadalmi változások új szervezettípusok megjelenését is magukkal hozták, melyek alapvetően különböztek a korábbi rendi korporatív szervezetektől.

A rendi korporatív szervezetek közül talán legtipikusabb a céh, a kézműves és kereskedő városi polgárság szervezete, de jellegzetesek a lovagi Bruderschaftok vagy a lövészegyletek is. A céhek elsősorban közvetlen termelői vagy kereskedelmi tevékenységeket végeztek, de ellátták tagjaik érdekvédelmét is, és olyan jótékony szolgálatokat is teljesítettek számukra, mint a betegápolás vagy a segélyezés (Szadeczky 1913: 172, 230–231).

A rendi korporatív szervezet magán viselte a feudális társadalom strukturális vonásait. A korporációba nem szabad akaratából lépett be az egyén, hanem születésénél és rendi helyzeténél fogva tartozott hozzá, szabadon el sem hagyhatta, más rendűek szervezetéhez nem csatlakozhatott. A korporáció kiterjedt az élet egészére, nem csak speciális részterületeire; a céhek előírták a folyamatos munkát napkeltétől napnyugtáig, szigorúan meghatározták a termékek minőségét. Direkt szervezeti célokról nemigen beszélhetünk már csak azért sem, mivel a szervezet nem a tagok által tételezett célokat követett, hanem tradíciók által meghatározott feladatokat teljesített. Végül a korporáció a tagok számára státuszmeghatározó jogkövetkezményeket is jelentett. Így a céhszabályok rögzítették a mesterek, a legények és az inasok különböző jogállását, előírták egymáshoz való viszonyukat, céhen kívüli viselkedésüket (Nipperdey 1972: 1; Horch 1983: 9; Szadeczky 1913: 33, 40).

A 19. század folyamán Európa-szerte fokozatosan eltűnnek a rendi korporatív szervezetek, és helyükbe más típusú szervezetek lépnek, amelyek a termelés szervezetei, a gyárak és üzemek, vagy a társadalmi élet, a társadalmi törekvések szervezetei: az egyesületek, pártok, érdekképviseletek.

A rendi korlátoktól mentes racionális tevékenység iránti igény a termelésben létrehozta a gyárat, a társadalmi cselekvés területén először az egyesületet. Ezek a Németországban a 18. század második felében megjelent, de csak a következő században elterjedt egyesületek olyan modellt alakítottak ki, mely megkülönbözteti őket egyfelől a rendi társadalom szervezeteitől, másfelől a polgári társadalom más szervezeti típusaitól. Elterjedésükben több tényező hatása is felismerhető. Először is mivel létrehozásukban a rendi hovatartozás nem játszott szerepet, széles rétegek számára nyitva állt

az alapítás lehetősége. Másodszor tág teret biztosított az egyéni akarat célracionális megszervezésének, főleg azáltal, hogy felépítése lehetővé tette a döntéshozatal optimalizálását. A tagok egyenlő jogokkal vehetnek részt a döntések kialakításában, és a többség akarata lesz a döntő. A végrehajtást választott, a legfőbb döntéshozatali fórumnak (közgyűlés) felelős testületre bízzák. Több ponton érezhető tehát, hogy az egyesület szervezeti felépítése a polgári alkotmányosság gondolatának mikroszintű szervezeti leképeződése (választások, a többség uralma, döntéskialakítás és végrehajtás elkülönülése, azaz a „hatalmi ágak" elválasztásának elve), ami a legjobban bizonyítja a szervezet polgári jellegét (az alapszabályokról lásd Dann 1976: 206; Frevert—Medick 1989: 66–70).

Mindez jelentős eltérés a rendi társadalom szervezeteihez képest, ahol ismeretlen a tagok jogi egyenlősége és a többségi elv, és azt, hogy adott kérdésben kinek van igaza, végső soron a rendi státusz dönti el. A választás ismert ugyan, például a céhmesterek tekintetében, de a választók köre szűk, és a megválasztottat külső hatalomnak is meg kell erősítenie. Végül az egyesületek elterjedéséhez az is hozzájárult, hogy ez a viszonylag gyors változásokra képes, közvetlen demokratikus szervezeti struktúra rugalmas célmeghatározást tesz lehetővé és ezzel nagyfokú adaptivitást a változó külső körülményekhez, ami sok egyesület számára megkönnyítette a túlélést a tiltások időszakában is.

Tekintsük át ezek után a közvetlen demokratikus módon felépülő egyesület szociológiai karakterének főbb kérdéseit, felvázolva egyben ideáltipikus alapmodelljét is. Az egyesület szervezeti karakterét részben a tagság, a célok és a szervezeti felépítés tekintetében R. Mayntz (1963) alapján, részben ezeknek a struktúraelemeknek a dinamikáját keletkezésük, felépülésük, megszűnésük tekintetében fogjuk vizsgálni (lásd 1. ábra), kitérve egyben a más szervezettípusoktól megkülönböztető, fontosabb elhatárolódási pontokra.

1. ábra

Struktúra		Dinamika	
	keletkezés	felépülés	megszűnés
tagság	önkéntesség	motivációk	kilépés
célok	megegyezés	strukturáltság	teljesedés
szervezet	primér csoport	tisztségviselők	átalakulás

Weber a *Gazdaság és társadalom*ban (1987: 76.) az egyesületről adott definícióját azzal kezdi, hogy az „egyesület megegyezéssel kialakított szervezet...", ami azt jelenti, hogy létrejöttének első momentuma a tagok konszenzusa, szerződése, vagyis külső hatalmi kényszertől mentes megegyezése minimum a tagfelvételről, a követendő célokról és arról a struktúráról, amelyben a célokért tevékenykedni akarnak. A megegyezés elsődlegesen az alapításnál teljesül, a később csatlakozók a szervezettel már mint adottsággal találkoznak. Az egyesület tagjai azonban nemcsak a polgári jog tekintetében egyenlőek

és egyenjogúak, hanem szervezeti szempontból is, ezért a később belépőknek is — Weberrel szólva — a szervezet legitim rendjének megfelelően, van esélyük annak megváltoztatására. Olyan szervezetek esetében, ahol a tagok különböző kategóriákba tartoznak — például egy munkaszervezetben —, ez nem érvényesül, mert a tagok formálisan sem egyenjogúak és egyenlőek, ezért a szervezet rendjének kialakítására sem az alapításkor, sem később nem lehet egyenlő befolyásuk.

A szakirodalomban vitatott az önkéntesség kérdése. A szerzők egy része (Horch, Richter, Mayntz) az egyesületek és más szervezetek megkülönböztetésére nézve elhatároló jelentőségűnek tartja az önkéntességet, vagyis azt a kérdést, hogy a tagok be- vagy kilépése mennyiben saját szabad elhatározásuk eredménye. Innen erednek azok a gyűjtőfogalomként használt elnevezések, mint a „freiwillige Organisation", illetve „voluntary association". Rendi korporatív szervezetek viszonylatában az önkéntesség kétségtelenül elhatároló jelentőségű, hiszen, mint már láttuk, az önkéntesség kérdése ott fel sem merül. Az egyesületek önkéntes be- és kilépés alapján történő elhatárolása a polgári társadalom más szervezettípusaitól viszont már problematikusabb. Egyrészt azért, mert például egy adott munkaszervezetbe belépőre sem hat közvetlen kényszer, csak közvetett, gazdasági. Másrészt pedig azért, mert az egyesületek korlátokat szabhatnak a szabad belépésnek nem, kor, felekezet, képzettség vagy más változók szerint. Ezenkívül monopolhelyzetű egyesületeknél sem értelmezhető az önkéntes belépés fogalma (Tenfelde 1984: 99). Winkler szerint (1985: 109) egy szervezet éppoly kevéssé önkéntes, mint ahogy szépnek vagy okosnak sem lehet nevezni, ezért a „freiwillige" helyett az „assoziative Organisation" megjelölést ajánlja (Winkler 1985*a*: 107). Véleményünk szerint a belépés vonatkozásában az önkéntesség azt jelenti, hogy egyesületi tagoknál a belépés motívuma nem lehet a közvetlen gazdasági és politikai kényszer, mivel az egyesület nem foglalkozik anyagi javak közvetlen előállításával és nem nyújt a tagoknak napi megélhetésüket biztosító díjazást, hatalmi kényszer fennforgása esetében pedig nem lehetne szó megegyezésről.

Tegyük fel, hogy valaki azért lép be egy egyesületbe, mert a céljaival egyetért, azokat követendőnek találja. De bármilyen, akár mégoly magasztos célokat tűzzön is ki az egyesület, korántsem biztos, hogy a tagok belépési motívumai, azaz egyénileg követett céljai teljesen egybeesnek a szervezeti célokkal. A közös szervezeti célokért való együttműködés motívumán kívül az egyesület tagját materiális indítékok is vezérelhetik belépéskor. Ezek közé azok a pénzben is kifejezhető javak és szolgáltatások tartoznak, amelyekkel mint szűkösen rendelkezésre álló erőforrásokkal az egyesület rendelkezik ugyan, bár nem olyan mértékben, hogy a tagok megélhetését biztosíthatná. Végül a belépés lehetséges motívumainak harmadik csoportjába a szociális indítékok tartoznak. Ezek pénzben nem kifejezhető tényezők, mint például státusz, presztízs, baráti kapcsolatok, ámbár lehetnek — ugyancsak kiegészítő jelleggel — anyagi vonzataik is. Meg kell jegyezni, hogy James Q. Wilson politikai szervezetekről szóló elméletében (1973) ezeket a motívumokat a tagság ösztönzőiként fejti ki (idézi Lehner 1981: 85, 87), véleményünk szerint azonban a két utóbb említett, az egyesület fejlődésének általunk

modellként tételezett közvetlen demokratikus szakaszában csupán a szervezeti célokban való együttműködés látens kísérőjelenségei.

Az egyesület tagsága többnyire homogén valamilyen változó szerint, mint a nem, a település, foglalkozás, felekezeti hovatartozás, vagyoni vagy társadalmi helyzet, illetve több változó kombinációja szerint is. A tagok azonban alapvetően a szervezet életében való részvétel, az aktivitás (Weber 1987: 291), illetve bizonyos képességek szerint (Mayntz 1963: 118) differenciálódnak, nem pedig mondjuk szakképzettség szerint, mint egy munkaszervezet esetében. Az aktivitás és bizonyos képességek (szónoki, vezetői) szerint történik alapvetően a vezetői és tisztségviselői szerepek elkülönülése az ún. aktív tagságtól, másfelől az aktív tagság maga is elkülönülhet a passzív, de regisztrált tagoktól, akik nem gyakorolnak különösebb befolyást a szervezet életére. Ez főleg az egyesület primér csoport karakterének megfelelő egalitárius berendezkedés következménye (Lehner 1981: 91), de alighanem az is közrejátszik benne, hogy az egyesületbeli tagság nem feltétlenül jelent mindennapi kapcsolatot más tagokkal.

Ha a tagok kilépnek, az egyesület megszűnik. Olyan esetekben, amikor a tagság az egyesület egyedüli erőforrása, Hirschmann szerint az ellenállás mellett a kivonulás lehet a leghatékonyabb eszköz a tagság kezében a vezetés befolyásolására. Hirschman azonban megállapítja, hogy ez csak olyan szituációban lehet hatékony eszköz, amelyben több szervezet versenyez a tagokért, egyébként a szervezet elhagyása, ha nem ölt nagy méreteket a szervezet, illetve a vezetés stabilizálódását is eredményezheti (Lehner 1981: 97; Hirschman 1984).

Az egyének azért hoznak létre egyesületet, mert valamilyen célt akarnak elérni. Az egyesületi célok elhatároló jellegzetessége más szervezetektől, hogy a célokat a tagok maguk határozzák meg, illetve alakítják és ezek nem irányulnak materiális javak közvetlen előállítására.

A szakirodalomban a célok elsősorban az egyesületek tipizálási kísérleteiben tesznek szert jelentőségre. Nipperdey szerint az egyesületeket keletkezésük idején négy olyan, egymással gyakran összefonódott motívum- és célegyüttes jellemezte, amelyek a régi rendi korporatív világban nem teljesedhettek ki.

1. Társasélet és szórakozás, ami olyan egyletekben is helyet kapott, mint a tudományos, zenei és múzeum egyesületek, olvasókörök; sőt a Berufsverein típusú egyesületekben is.

2. Új szellem, új gondolkodásmód életre hívása, megerősítése, továbbfejlesztése — legyen az nemzeti vagy kozmopolita, felvilágosult vagy idealista, liberális vagy szociális.

3. Bizonyos össztársadalmi célok, közfeladatok, a társadalmi állapotok javítása vagy megváltoztatása. Határesetként Nipperdey ide sorolja az érdekképviseletek céljait is.

4. A fentiekbe nem sorolható, tisztán művészeti vagy tudományos célok (Nipperdey 1972: 5–7).

Ha az egyesületek között a célok tekintetében a mannheimi értelemben vett strukturális összefüggések alapján próbáljuk megragadni a különbségeket, véleményünk szerint mindenképp figyelembe kell venni a célok alábbi jellegzetességeit.

Megkülönböztethetünk direkt célokat (Ziel), amelyeket a szervezet tagjai el akarnak érni, és közvetett célokat (Zweck), amelyek a direkt célok megvalósításának folyamatában keletkeznek (Mayntz 1963: 58). A direkt célok az alapszabályokban általában deklaráltan megjelennek, lehetnek azonban az egyesületnek olyan céljai is, amelyek megvalósítására törekszik ugyan, mégsem deklarál. Az egyesületek többféle célt is követhetnek, fontosságuk szerint ezek elsődlegesek vagy másodlagosak lehetnek. Végül a céloknak a jogi normákhoz való viszonyuk vonatkozásában megkülönböztethetünk legális és illegális célokat: az utóbbiak általában nem deklaráltak, ez a kérdés azonban az adott egyesülési jogi helyzettel is összefügg.

Az egyesület szolgálhatja közvetlenül a tagok érdekeit vagy egyéb, a tagságon kívüli társadalmi érdekeket, és mindkét esetben irányulhat materiális (pénzben kifejezhető) vagy immateriális (pénzben — legalábbis közvetlenül — nem kifejezhető) állapotváltozásra. Ez a szétválasztás persze megintcsak ideáltipikus, hiszen ezek a törekvések a gyakorlatban összekapcsolódhatnak. A célok irányultságának ilyetén megközelítése esetén négy tiszta típushoz jutunk, amelyek az egyesületek célok szerinti csoportosításakor alaptípusoknak tekinthetők. A 2. ábra mátrixként ábrázolja a célok irányultságát.

2. ábra

	materiális állapotváltozás	immateriális
tagok érdeke	(1)	(2)
társadalmi érdek	(3)	(4)

(1) Materiális állapot elérését célozzák meg a tagok, ha valamilyen kiegészítő anyagi erőforrást szeretnének maguknak teremteni. Ide tartoznak a különböző önsegélyező egyesületek, amelyek tagsági díjakat, esetleg külső támogatók által juttatott forrásokat koncentrálnak, hogy aztán a megállapított rend szerint a rászoruló tagoknak ezeket újra elosszák. Itt tehát arról van szó, hogy a szabad versenyből, a piaci viszonyokból eredő, előre nem, vagy csak kismértékben kalkulálható következmények ellen az egyének egy redisztributív tevékenységgel próbálnak meg védekezni.

(2) Immateriális állapot bekövetkezését célozzák meg a tagok, ha az egyesületet azért hozzák létre, hogy olyan tevékenységet folytassanak, amely számukra nem jelent közvetlen anyagi hasznot. Mindenekelőtt a hitbuzgalmi egyesületek tartoznak ebbe a kategóriába, esetükben az anyagi haszonszerzés közvetve is nehezen képzelhető el, de lényegében ide sorolhatók a szabadidős és sporttevékenységet biztosító egyletek is.

(3) Lehet, hogy a tagok azért alakítottak egyesületet, mert másokon akarnak segíteni, a rajtuk kívülállók, szervezetileg hozzájuk nem tartozók anyagi hasznára kívánnak tevékenykedni. Ezen az alapon keletkeznek a különböző jótékony egyletek, amelyek a tagok (esetleg más kívülállók) forrásait azért koncentrálják, hogy a nem tagok számára osszák el újra. Ebben az esetben is a piac redisztribúciós kompenzációjáról van szó.

Ebbe a csoportba tartoznak a közfeladatokat magukra vállaló egyesületek is, klasszikus példájuk a tűzoltó egyesületek.

(4) Elképzelhető, hogy a tagok valamilyen immateriális társadalmi állapot elérését célozzák meg. Tipikusan ilyenek a társadalmi intézmények megváltoztatását, például egy jog alkotmányba kerülését célul tűző egyesületek, de ide tartoznak a tudományt, művészetet, kultúrát terjeszteni szándékozó egyletek is.

Az egyesületi célok megszűnnek, ha a tagok megítélése szerint megvalósították azokat. Ebben az esetben vagy új célokat tűznek ki, vagy az egyesület végleg beszünteti tevékenységét. A célokra külső ok is hathat kényszerítőleg. Ekkor a tagok — az okoktól függően — megváltoztathatják vagy felfüggeszthetik a célok követését, illetve nem deklarált módon törekedhetnek a megvalósításukra.

A célok rendszerint jellemzőek az egyesületekre, de önmagukban mégsem tesznek egy szervezetet egyesületté. Egyesületről akkor beszélünk, ha a tagok a célokat meghatározott módon felépülő szervezetbe tömörülve akarják elérni. A Weber által közvetlen demokratikusnak nevezett szervezeti struktúra az, ami az egyesület szervezeti felépítését a legtöbb szervezettípustól elhatárolja. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a tagok kijelölik a célokat, a szervezeti felépítést pedig a tagság és a követendő célok együttesen eredményezik.

Az egyesület akkor lép ki a primér csoport keretei közül és válik szervezetté, ha tagjait regisztrálja és ezzel egyben más csoportok tagjaitól hangsúlyozottan elválasztja, valamint, ha a célok eléréséhez szükséges tevékenységét rendszeresíti, írásban rögzíti (alapszabály) és ezáltal stabilizálja. Ha ezeknek a minimális feltételeknek eleget tesz, a csoport szociológiai értelemben akkor is szervezetté válik, ha nem kap normatív, jogi megerősítést. Normatív megerősítés nélküli egyesületi szervezet lehet például egy titkos társaság.

Az egyesület bár szervezet, primér csoportra jellemző nagyságát és karakterét tartósan is megtarthatja. Ez azt jelenti, hogy az egyesületi tagok egymással direkt interakcióban vannak, kapcsolatuk formalizáltsága minimális (tagdíjfizetés, nyilvántartás, értesítések), a magasabb státuszú tagok (tisztségviselők) száma kevés, jellemzőek a szoros, baráti kapcsolatok, a szervezeti működés alapja a tagok közti szolidaritás (Lehner 1981: 91–92). Ezek a jellemzők a szervezeti viszonyokra is rányomják bélyegüket. Általánosságban az állapítható meg, hogy az egyesület szervezete amorf jellegű: a döntéseknek nehezebben lehet érvényt szerezni, mint például egy munkaszervezet esetében, a szankciók és a szerepek is kevésbé differenciáltak mint más szervezeteknél, ritkán folyamodnak írásos feljegyzésekhez, és a tagok magatartásának befolyásolására nem állnak rendelkezésre direkt kényszerítő eszközök. A célok terén felmerülő konfliktusok gyakran vezetnek a szervezet széteséséhez (Lehner 1981: 91–92; Horch 1983: 61; Weber 1987: 292).

A primér csoportokra jellmzően az egyesület ideáltipikusan közvetlen demokratikus módon épül föl. Ezt az összefüggést alátámasztja Webernek az a megállapítása, hogy a közvetlen demokrácia elsősorban „*kis* szervezetekben" érhető el (Weber 1987: 291; — kiemelés az eredetiben).

Az egyesület közvetlen demokratikus szervezeti struktúrájának egyik legfőbb jellegzetessége az alulról építkezés. A legfőbb döntéshozó maga a tagság, illetve a tagok összessége. Döntéseket hozhatnak a tisztségviselők is, ezek azonban nem lehetnek ellentétesek a tagság akaratával és direkt kényszert sem valósíthatnak meg a tagokkal szemben.

Az alulról építkezés eszköze a választás. A választásban minden tag egyenlő jogokkal vehet részt, szavazataik egyenlőek, tisztségekre egyformán választhatók. Tisztségviselő, vezető csak választással és többségi jóváhagyással kerülhet pozíciójába.

Weber a tisztségviselők szervezeti státuszának következő jellegzetességeit emeli ki (1987: 292):

— általában rövid, két közgyűlés közötti időre választják őket, a rotáció elvének megfelelően gyakran cserélődnek, bármikor visszahívhatóak és a közgyűlésnek beszámolással tartoznak;

— egymásnak mellérendeltek, tisztségüket nem főfoglalkozásszerűen látják el, érte bérjellegű juttatásban nem részesülnek, vagyis hivatalukat a tiszteletbeliség intézményének megfelelően töltik;

— illetékességük a közgyűlés által szigorúan körülhatárolt.

Ezekben a szervezeti megoldásokban a polgári alkotmánygondolat elemei jelennek meg, olyannyira, hogy Webernek a tisztségviselőkről alkotott egyes megállapításai is visszavezethetők polgári alkotmányok tételeire. Az ember és polgár jogainak deklarációja 1789-ben kimondja az emberek egyenjogúságát (1. cikk), ami megalapozza az egyesület tagjainak is az egyenjogúságát. Ugyanezen deklaráció kimondja mindenki egyenlő jogát a képességeinek megfelelő hivatalviselésre (6. cikk), ami az egyesületekben is érvényesül. Az össztagság legfőbb döntéshozó szerepe eredeztethető a nemzetre visszavezetett szuverenitás gondolatából (3. cikk), a tisztségviselők beszámoltatása pedig a közalkalmazottak beszámoltatásának jogából (15. cikk). Az európai alkotmánygondolat fejlődésében különösen nagy jelentőségre tesz szert a választás a kálvinizmus gondolatkörében: itt minden egyházi tisztség betöltése választáshoz kötődik. A választás intézménye az alkotmányokba is átkerül, így az 1793-as Francia (jakobinus) Alkotmány 29. §- ába is. Ennek az alkotmánynak a 30. §-a kimondja a közhivatalok időlegességét, aminek az egyesület szintjén a tisztségek időlegessége felel meg (Kovács—Szabó 1976: 24, 117–120, 132).

Az egyesületnek a fenti módon leírható szervezete weberi értelemben autonóm, vagyis a szervezet rendjét nem kívülállók írják elő, hanem a szervezethez tartozó társak, mégpedig társi minőségükben (Weber 1987: 74). Így az egyesület szabadon dönt arról, milyen tisztségeket állít fel vagy milyen bizottságokat hív életre. Ez összhangban van a megegyezéssel kapcsolatban már kifejtettekkel is.

Az autonómiában benne foglaltatik, hogy az egyesület szabadon dönt a követendő céljairól, azokat szabadon módosítja vagy elveti, megszabja a célok elérésére legmegfelelőbbnek tartott eszközöket, eldönti kiket vesz fel tagjai közé. Az egyesület autonómiáját azonban korlátozhatja állami akarat, például a jog tilthatja bizonyos célok kitűzését, illetve bizonyos eszközök alkalmazását (erőszak), korlátozhatja meghatáro-

zott társadalmi csoportokba tartozó személyek (például cselekvőképtelenek) felvételét a szervezetbe. Véleményünk szerint egy egyesület mindaddig autonómnak tekintendő, amíg ezek a korlátozások a polgári alkotmányosság, illetve szabadságjogok érvényesülését nem érintik.

Az egyesület autokefális a weberi terminológiának megfelelően, vagyis „a vezetőt és a szervezet élén álló csoportot a szervezet saját rendjének megfelelően nevezik ki, és ebbe kívülállók nem szólnak bele" (Weber 1987: 74). Ez a szervezeti rend az egyesületeknél a választás.

Az egyesület megszűnik, ha a tagok kimondják a feloszlását, ha külső hatalom el tudja érni tevékenységének beszüntetését, vagy ha az egyesület más szervezetté, például párttá alakul. Tanulmányunk további részében az átalakulás lehetőségeivel és irányaival kívánunk foglalkozni.

Az egyesület strukturális változásai és az egyesület típusú szervezetek

Említést tettünk már arról, hogy az egyesületek a polgári társadalom létrejöttének a termékei ugyan, de szervezeti előfutárai már rendi keretek között is megjelentek. Ilyennek tekinthetők Németországban a különböző titkos társaságok (például szabadkőműves páholyok), az olvasótársaságok, a szalonok. Jellemzőik között említhetők általában a kicsi és nem szigorúan elhatárolt tagsági kör, a célok egyes konkrét akciókra irányultsága (főleg titkos társaságoknál), a szervezettség csekély foka, a belső struktúrát rögzítő alapszabály hiánya. Ezeknél a csoportosulásoknál a későbbi, kiforrott egyesületek szervezeti jellemzői (választások, tagok egyenjogúsága, évenkénti közgyűlés) együttesen általában nem fordulnak elő (ez alól kivételt képez a Hamburgi Patrióta Társaság — Hamburger Gesellschaft zur Beförderung der Manufakturen, Künste und nützlichen Gewerbe) (lásd Dann 1976: 203–204, 211, 213).

A kiforrott egyesülettel történetileg új szervezettípus jelenik meg, amelynek fejlődése a laza csoportosulástól az egyre formalizáltabb, bürokratizálódó szervezet irányába haladhat, más szóval az egyszerű kislétszámú szervezetből egy nagylétszámú, vertikálisan és horizontálisan differenciálódó szervezetté válhat. Ez összhangban van a weberi felismeréssel, miszerint a modern szervezeti formák fejlődése minden területen teljesen egybeesik a bürokratikus igazgatás fejlődésével és állandó növekedésével. Nem szükségszerű, hogy az egyesület ezeken a változásokon keresztülmenjen, és az sem, hogy a változások valamennyi fázisát érintse, mivel egy *kisméretű* szervezet ezeket a változásokat nélkülözheti (lásd Weber 1987: 230, 231).

Az átalakulás belső folyamatában — egymással nem feltétlenül szinkronban, de részben összefüggésben — változások mennek végbe az egyesületben, tagságát, szervezeti struktúráját és céljait tekintve egyaránt.

A változások alapvetően a következő dimenziókban történhetnek:

— tagság:	létszámnövekedés és összetétel
— szervezet:	vertikális és horizontális differenciálódás
— célok:	mennyiség, irányultság, konkrétság

Az alábbiakban az egyesületi tagság létszámának számbeli növekedéséből kiindulva vesszük szemügyre a változások egy lehetséges folyamatát.

A taglétszám növekedése szoros összefüggést mutat a szervezet struktúrájának átalakulásával, amennyiben vertikális és horizontális változások kiindulópontja lehet.

Ha az egyesület laza csoportosulásként jön létre, a változások kiindulópontja tehát többnyire a létszámnövekedés: a csoportosulás olyan érdekeket igyekszik képviselni, amelyek révén sok embert vonz magához, olyan célokat akar megvalósítani, melyekért sok ember egyesül és vállal szerep(ek)et, anyagi kötelezettség(ek)et. A felduzzadt tagság irányítása, a céloknak megfelelő szervezése differenciáltabb belső szervezeti struktúra kialakítását teszi szükségessé. A laza struktúrára jellemző spontán szerepelkülönülést felváltja az alapszabályban formálisan is rögzített szerepelkülönülés: először a vezetői szerepek differenciálódnak, ami azután újabb szervek (pl. bizottság) létesítéséhez vezet. Kialakul az egyesületekre jellemző közvetlen demokratikus szervezeti struktúra. A fejlődés azonban nem feltétlenül áll meg ezen a szinten. „Minden egyesülethez, ha mégoly szerény is, tartozik egy apparátus, és mihelyt az egyesület propagandisztikusan lép fel, ez az apparátus valamilyen módon szakszerűsödik és hivatalossá válik" (Weber 1911: 56). Sőt, bürokratizálódik az egyesület, ha megjelenik benne a munkaszervezet; ez akkor következik be, amikor az egyesület a fizetetlen, tiszteletbeli tisztségviselői mellett az ügyek szakszerűbb vitelére fizetett, képesített adminisztratív ügyintézőket kezd el alkalmazni, akiknek az egyesület már munkahely, hatáskörrel, utasítással, ügyviteli szabályzattal és természetesen javadalmazással. A méretek (taglétszám, kapcsolódó szervezetek) valamint a szakképzettséget és folytonos vezetést igénylő feladatok bővülésével (Weber 1987: 294) megnőhet a hierarchikus szintek száma, erősödhet a professzionalizálódás, és bekövetkezhet az az állapot is, amit Weber 1911-ben már természetesként ír le: minden grémiumban, nevezze magát pártnak, egyesületnek vagy klubnak, a valóságban mindig kisebbségi uralom van, olykor egy személy diktatúrája; az egyes vagy a néhányak uralmát a vezetés által kitűzött feladatokhoz személyek kiválasztása biztosítja (lásd Weber 1911: 56). Bekövetkezhet az az állapot is, hogy a vezetést magához ragadó szűkebb csoport a saját külön céljait és érdekeit teszi meg szervezeti célnak és szavaztatja meg a közgyűléssel. Ez már az oligarchizálódás fázisa, amelyet először Michels írt le ugyancsak 1911-ben a német szociáldemokrata pártban szerzett tapasztalatai alapján (lásd Winkler 1985*a*: 114), méghozzá e fejlődés szükségszerű fázisaként. A nagymértékű bürokratizálódás, netán az oligarchizálódás azonban már általában túlmutat az egyesület keretein.

Az uralmi viszonyok átalakulását röviden abban foglalhatjuk össze, hogy a rendi korporatív és függőségen alapuló uralom és hierarchia az egyesületben megszűnik,

helyébe racionális, az egyenjogúak választásain alapuló közvetlen demokrácia lép, hogy aztán esetleg átadja a helyét a formalizáltabb, bürokratikus szakszerűséggel gyakorolt uralomnak, elfajulás esetén pedig akár oligarchiának.

Az egyesület szervezeti differenciálódása az olsoni és wilsoni elméletek alapján is megközelíthető. Wilson szerint a primér csoport karakterű szervezet csak korlátozott célokért képes tevékenykedni, és tagjainak teljesítőkészsége is szerény, ami a taglétszám növekedésével tovább csökken, mert a tagok közti direkt kapcsolatok és az ezzel járó szolidaritás helyébe fokozatosan a funkcionáriusok által közvetített és formalizált kapcsolatok kerülnek. Ezért a nagyobb teljesítményekre késztetés érdekében a szervezetnek szelektív ösztönzők (selektive Anreize) alkalmazásáról kell gondoskodnia — e javakból Olson elmélete szerint — ki vannak zárva azok a tagok, akik kielégítő teljesítménnyel nem járulnak hozzá a szervezet fenntartási költségeihez. Wilson szerint a szelektív ösztönzők alkalmazása társadalmi differenciálódási folyamathoz vezet a szervezeten belül. Ennek következtében a kialakuló hierarchikus funkcionárius elit átveszi a legfontosabb vezetési és végrehajtási feladatokat, valamint a tagok magatartásának ellenőrzését, s ezzel adva van az oligarchia minden feltétele. De nem jár jobban az a szervezet sem, amelyik a szelektív ösztönzők mellett vagy helyett fizetett munkatársakat alkalmaz, mert ezek tudásuknál fogva vehetik át a hatalmat és gyakorolhatják saját javukra, esetleg összefonódva a funkcionáriusokkal (Lehner 1981: 80, 91–94; Olson 1982: 17, 43).

Ezekkel a vertikális szervezeti felépítésbeli változásokkal párhuzamosan horizontális szervezeti differenciálódás is végbemehet. Például egy politikai változásokat előidézni szándékozó egyesület, amely az esetleges betiltás elkerülése érdekében magát sportegyesületként jegyezteti, először talán csak könyvtárat hoz létre, hogy tagjai művelődését biztosítsa, politikai látókörüket bővítse. A második lépésben már esetleg segélyező pénztárat alapít, hogy olyan embereket is megnyerjen magának, akik pusztán a politika vagy a sport miatt nem kapcsolódnának a szervezethez. Emellett az egyesület újságot is kiadhat, és megteheti, hogy rendszeres időközönként, akár országos méretű nyilvános rendezvények (sportversenyek, ünnepségek, kiállítások, konferenciák) szervezésével fordul a szélesebb nyilvánosság felé. Ezek a változások magukkal vonzzák, hogy a szervezeten belül megjelennek a megnövekedett feladatok koordinálására szolgáló osztályok, részlegek, bizottságok (v. ö. Tenfelde 1984: 91).

A horizontális differenciálódás újabb szakasza az, amikor az egyesület más egyesületeket hoz létre. Például ugyanazon a településen dalárdát szervez, és nem is csak azért, hogy népszerűbb legyen, hanem azért is, hogy a rendezvények bevételeiből a tulajdonképpeni céljaira fordítható összeget növelje. Átlépve a lokalitás határait, más település(ek)en hasonló egyesület(ek)et alapíthat, és ezek centrumaként növelheti befolyását. Keletkezhetnek egymástól függetlenül is azonos célokért küzdő egyesületek. Ezek szövetkezéseinek megakadályozását szolgálta 1899-ig németföldön a fiókegyesület alapítási tilalom. Az egymással többé-kevésbé szoros kapcsolatban álló egyesületek hálózata az országhatárokat átlépve nemzetközivé is válhat.

Az egymással kapcsolatban álló egyesületek céljaik elérésének megkönnyítésére, tevékenységük összehangolására külön csúcszervezetet (Dachverband) is létrehozhatnak (Tenfelde 1984: 94), amelynek közgyűlésébe a tagegyesületek meghatározott elv szerint küldötteket delegálnak. Ezzel megjelenik a szervezetben a képviselet, és kérdésessé válik, hogy a továbbiakban az egyes tagegyesületek mennyiben marad(hat)nak önállóak és mennyiben válnak egy nagyobb, átfogó szervezet részeivé. Így jönnek létre a nagy, országos hálózattal bíró érdekképviseletek (Verbände), amelyek Németországban 1870 után a politikai élet valódi szereplőivé válnak (Nipperdey 1961: 264).

Kevésbé mutatható ki ilyen szoros összefüggés a taglétszám növekedése és a célok változása között. A múlt századi német egyesületek kialakulásáig visszatekintve, Tenfelde megállapítja, hogy a történeti fejlődésük során az egyesületek egyre kevesebb célt tűznek maguk elé, továbbá, hogy az országos jelentőségű célok helyett lokálisabb célok megvalósítására törekednek (1984: 85, 100). Empirikus vizsgálatok során a célok más jellegzetességei is előtérbe kerülhetnek, például konkrétságuk (Horch 1983: 185).

Az egyesület nagysága, szervezete és részben céljai változásának mértékében egyre inkább elhatárolhatók lesznek az egyesületektől (és egymástól is) a pártok, az érdekképviseletek, a szakszervezetek, amelyek persze — főleg ma már — nemcsak egyesületből alakulhatnak ki, hanem rögtön önálló formában is létrejöhetnek (Nipperdey 1958: 553; Weber 1989: 55). De akárhogyan keletkezzenek is, kimutathatók az egyesületekkel olyan közös vonásaik, amelyek miatt indokolt az egyesületekkel azonos szervezettípusba sorolni őket.

Pártokról, érdekképviseletekről és szakszervezetekről mint a legelterjedtebb egyesület típusú szervezetekről egyaránt elmondható tehát, hogy keletkezésük a polgári társadalmak kialakulásához kapcsolódik. Elméletileg mai típusaikban is megtalálhatók a polgári alkotmánygondolat már említett elemei, és a megfelelő strukturális vonások, amilyen a tagok egyenjogúsága, az autonóm célkijelölések vagy a választások intézménye. A különbségek az egyesületi struktúra megváltozása folytán előállt módosulásokban keresendők. Az egyesület típusú szervezetek méreteinek és strukturáltságának hipotetikus összefüggései az alábbi ábrában összegezhetők:

3. ábra

	amorf	formalizált
	struktúra	
kis méretű szervezet	egyesületek	helyi szakszervezetek
nagy méretű szervezet	bizonyos pártok	érdekképviseletek

A jelzett összefüggések ezúttal is ideáltipikus jellegűek. Részletesebb kifejtésük — az egyesület esetleges átnövése más szervezettípusba — már meghaladná e tanulmány kereteit.

Megkíséreltük felvázolni az egyesületek kialakulását, strukturáltságát és szervezeti változásaik főbb irányait.

Az egyesületeket elsősorban azok a nagy társadalomalakító folyamatok hozták életre és formálták, amelyek az egész 19. század arculatát is meghatározták, köztük a társadalmi struktúrában és rétegződésben végbement változások, valamint a politikai emancipációs törekvések. Az egyesületek kialakulása egyszersmind válasz volt a rendi viszonyok bomlását követő dezintegrációra. A korábbi abszolutista állam felülről, centralizáltan teremtette meg a társadalmi integrációt, mely szétesett a társadalmi átalakulás folyamatában, és helyébe az önszerveződésen alapuló integráció lépett, amelynek fontos színterei voltak az egyesületek. Ezeknek az egyesületeknek a szervezeti struktúrája kimutathatóan tükrözi a polgári alkotmánygondolat lényeges tételeit. Az egyesületek új szervezettípusként, annak is történetileg első, legáltalánosabb alaptípusaként jelentek meg. A pártok és érdekképviseletek az egyesületek módosult változatai — specifikumaik e módosulás kifejeződései —, struktúrájuk az egyesületi modellből levezethetők.

Az itt tárgyalt kérdések zöme korántsem lezárt. Célunk az volt, hogy megfogalmazzunk néhány lehetséges kiindulópontot a témában esedékes későbbi empirikus kutatások számára. Az egyesületekkel kapcsolatban ma is alig mondhatunk többet, mint amit Max Weber már 1911-ben a Német Szociológiai Társaság első kongresszusán elmondott: sok évig tartó és jelentős pénzeszközöket igénylő kutatási feladatok ezek.

Irodalom

Alemann, U.—Fonteyn, R.—H.J. Lange 1987. *Organisierte Interessen und Politik in der BRD.* Hagen: Fernuniversität — Gesamthochschule (FeUG)

Bocz János 1992. Egyesületi statisztika Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, okt., 840–852.

Brandt, P.—A. Lüdtke 1989. *Bürgerliche Gesellschaft in Deutschland. Auf dem Weg zur herrschenden Klasse.* Hagen: FeUG

Brüggemeier, F.J.—E. Domansky 1989. *Bürgerliche Gesellschaft in Deutschland. Die Vorkriegsgesellschaft.* Hagen: FeUG

Conze, W. 1960. Der Verein als Lebensform des 19. Jahrhunderts. *Die Innere Mission*, 50, 226–234.

Dann, Otto 1976. Die Anfänge politischer Vereinsbildung in Deutschland. In: W. Conze: *Soziale Bewegung und politische Verfassung*, 197–232.

— 1981. Die Lesegesellschaften und die Herausbildung einer modernen bürgerlichen Gesellschaft in Europa. In: Dann (Hrsg.): *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation.* München, 9–28.

— 1986. Die bürgerliche Vereinsbildung in Deutschland und ihre Erforschung. In: *Sociabilité et société bourgeoise en France, en Allemagne et en Suisse*, 1750–1850. 43–53. Paris (Sonderdruck)

— (Hrsg.) 1984. *Vereinswesen und bürgerliche Gesellschaft in Deutschland.* Beiheft 9 der Historischen Zeitschrift, München

Kovács István—Szabó Imre (szerk.) 1976. Az emberi jogok dokumentumokban.

Engels, F. 1962. A Kommunisták Szövetsége történetéhez. In: *Marx—Engels* Művei. 8. kötet. Budapest, 562–575.

Frevert, U.— H. Medick 1989. *Bürgerliche Gesellschaft in Deutschland. Alte Ordnung und Veränderung.* Hagen: FeUG

Hartfiel, G. 1981. *Soziale Schichtung in historischen Gesellschaftstypen*. Hagen: FeUG

Hardtwig, W.: Strukturmerkmale und Entwicklungstendenzen des Vereinswesens in Deutschland 1789–1843. In: Dann (Hrsg.) 1984, 11–50.

Hirschman, A. O. 1984. Kivonulás, tiltakozás, hűség. *Szociológiai füzetek*, 34.

Horch, H. D. 1983. Strukturbesonderheiten freiwilliger Vereinigungen. Frankfurt

Hueber, A. 1984. Das Vereinsrecht im Deutschland des 19. Jahrhunderts. In: Dann (Hrsg.) 1984. 115–132.

Kolosi Tamás 1987. *Tagolt társadalom*. Budapest

Lehner, F. 1981. *Einführung in die Neuen Politischen Ökonomie*. Athenäum

Mayntz, R. 1963. *Soziologie der Organisation*. Reinbek

Nipperdey, Th. 1958. Die Organisation der bürgerlichen Parteien in Deutschland vor 1918. *Historische Zeitschrift,* 185. 550–602.

Nipperdey, Th. 1961. Interessenverbände und Parteien in Deutschland vor dem ersten Weltkrieg. *Politische Vierteljahresschrift* 2, 262–280.

— 1972. Verein als soziale Struktur im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert. In: Boockmann *Geschichtwissenschaft und Vereinswesen im 19. Jahrhundert.* Göttingen

Nullmeier, F.—J. Raschke 1988. *Soziale Bewegungen. Grundlagen und historischer Überblick.* Hagen: FeUG

Richter, R. 1985. *Soziokulturelle Dimensionen freiwilliger Vereinigungen*. München

Olson, M. 1982. A kollektív cselekvés logikája. *Szociológiai füzetek*, 29.

Schmitt, H. 1987. *Das Parteiensystem der BRD. I.* Hagen: FeUG

Szadeczky Lajos 1913. *Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon*. Budapest

Szentpéteri István 1985. A szervezet és a társadalom. Budapest

Tenfelde, K. 1981. Lesegesellschaften und Arbeiterbildungsvereine: Ein Ausblick. In: Dann (Hrsg.) 253–274.

— 1984. Die Entfaltung des Vereinswesens während der industriellen Revolution in Deutschland (1850–1873). In: Dann (Hrsg.) 1984, 55–114.

Tocqueville, A. 1983. *A demokrácia Amerikában*. Budapest

Weber, Max 1911. Geschäftsbericht. In: *Verhandlungen des Ersten Deutschen Soziologientages* vom 19–22. Oktober in Frankfurt/M. Tübingen, 39–62.

— 1987. *Gazdaság és társadalom I*. Budapest

— 1989. *A politika mint hivatás.* Budapest

Wilson, James Q. 1973. *Political Organisation*. New York

Winkler, J. 1983. Methodische Probleme bei der empirischen Analyse von Sportverbänden. In: Peter Becker (Hrsg.) *Quantitative oder qualitative Sozialforschung in der Sportsoziologie.* DVS. Protokolle Nr. 8, Clausthal — Zellerfeld 53–71.

Winkler, J. 1985*a*. *Aspekte einer Soziologie des Ehrenamtes.* Doktorarbeit an der Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln (Handschrift, 107–138.)

Winkler, J. 1985*b*. *Verbände im Sport*. Schorndorf

Tóth Olga

A SZÜLŐVÉ VÁLÁS IDŐZÍTÉSE AZ ÉLETÚTBAN

A tanulmány a szülővé, elsősorban az anyává válás időzítésével foglalkozik. Az elemzés során megkülönböztetjük az objektív időzítést (melyet az anyává válás életkorával mérünk) és a szubjektív időzítést (ami egy erre vonatkozó kérdés adataiból számítódik). Leíró statisztikákkal, majd oksági modellekkel mutajuk be a különféle szociológiai–demográfiai változók hatását a kétféle időzítésre, valamint a kétféle időzítés kölcsönös összefüggését.

Az adatok és az alkalmazott módszerek

Az elemzésben az MTA Szociológiai Intézete egyik vizsgálatának eredményeit használom fel. A vizsgálatot 1988–89-ben végeztük Pest megye hat településén (Cegléd, Érd, Dabas, Százhalombatta, Szigetszentmiklós, Monor). Az első szakaszban 301, első gyermekét váró anyát kérdeztünk meg, akiknek kiválasztása a védőnők nyilvántartása alapján történt. A második szakaszban, a gyermek megszületése után 3–13 hónappal, ismét felkerestünk 220 családot, amikor mind az anyával, mind az apával kérdőíves interjú készült (a mintacsökkenés részben elköltözéssel, részben azzal magyarázható, hogy 50 anyával magnós interjú készült a második szakaszban). A kutatást Losonczi Ágnes vezette.

A Pest megyei mintában az először szülő nők átlagos életkora 22,3 év, ami az országos adatokhoz (21,9 év) hasonló (Demográfiai Évkönyv 1989). Iskolai végzettség tekintetében a Pest megyei minta iskolázottabb, mint az első gyereket szülő nők országos átlaga. Az eltérés elsősorban középszinten van, amennyiben a mintában a csupán 8 osztályt végzettek aránya lényegesen alacsonyabb (22,3%), mint országosan (47,9%), és magasabb a 9–12 osztályt végzettek aránya (27,6 + 35,9%, illetve 34,6%). Az apával való együttélés tekintetében hasonlóak az adatok: 85 százalék körül van a házasságban élők aránya. Az itt következő eredmények tehát elsősorban a társadalom középső, „konszolidált" részét jellemzik.

Az elemzésben a mintát az anya életkora alapján kvartilisekre bontva különböztetem meg az átlaghoz képest korán, időben, illetve későn anyává válókat. Az egyes időzítési csoportokba tartozókat különféle szociológiai változókkal jellemzem, majd lineáris regressziós modellel azt vizsgálom, hogy a különféle szociológiai változók hogyan befolyásolják az időzítést. Az anyává válás időzítésének szubjektív megélését hasonló módon elemzem.

Az időzítésre ható tényezők

A szülővé válás időzítésével foglalkozó kutatók érdeklődése elsősorban az iskolázottság és az időzítés kapcsolatára irányul (Rindfuss–St.John 1983; Marini 1985; Blossfeld–Jaenichen 1990). Halasztó hatással van a nők első gyerekének születésére a magasabb iskolázottsági szint, valamint az a tény, hogy a korábbi időszakoknál hosszabb ideig vesznek részt az iskoláztatásban. Emellett feltételezhetünk egy indirekt hatást is, ami az iskolai végzettségen keresztül egyéb tényezők hatását foglalja magában. Rindfuss és St.John modelljében ezek a háttér tényezők egyrészt önmagukban is, másrészt az iskolázottsági szinten át is hatnak a szülővé válás időzítésére. Ilyen tényező például a fogamzásgátlási magatartás, hiszen a megfelelő védekezés a nem kívánt terhesség ellen egyrészt halasztó hatású a szülővé válásra, ugyanakkor általában magasabb iskolai végzettséghez kapcsolódik.

A vallásosság mint háttér tényező az említett modellben a katolikus–nem katolikus ellentétpárban fogalmazódik meg, feltételezve, hogy egyrészt a katolikusok esetében a házasság előtti nemi élet tiltása halasztó hatású a szülővé válásra, ugyanakkor az a tény, hogy a védekezésnek kizárólag a naptári módszere elfogadott, előbbre hozhatja az anyává válást.

A testvérek száma két ellentétes irányban befolyásolhatja a szülővé válás időzítését. Egyrészt halasztó hatású lehet, mivel a nagyobb létszámú családban bizonyos gyerekeknek (általában az idősebb lányoknál) a kisebb gyerek ellátásában sajátos feladatai vannak, így saját családalapításuk, felnőtté válásuk eltolódhat. Ezzel ellentétes hatás az, hogy a nagyobb családban felnövők számára a szülővé válás a felnőtt státusz megszerzésének egyik leginkább elfogadott és teljesíthető útja. Ezenkívül a nagyobb gyerekszámú család arra is utalhat, hogy a fiatal nő anyja is korán vált szülővé, így a korai szülővé válás modellje adott a családban.

A Rindfuss–St. John modellben a szülővé válás időzítését bizonyos serdülőkori viselkedési minták is befolyásolják. A szerzők véleménye szerint a kortárs csoport nyomása a felnőtté válás bizonyos útjának választása irányába megjelenhet abban, hogy valaki fiatalon válik szülővé. Ugyanígy a korai szülés irányába mutató tényezőnek tartják a szerzők azt, ha valaki nem teljes családban nőtt fel. Ez a tényező egyrészt közvetlenül is hat a szülővé válás időzítésére, de feltétlenül kifejti hatását az iskolázottságon keresztül is.

Végül a szerzők megkülönböztetik a tényezőknek egy biológiai csoportját, amely elsősorban az első szülést megelőző spontán vetélésekben jelenik meg, s feltételezik, hogy ez halasztó hatással van a szülővé válás időzítésére.

Mindezekhez még hozzátehetjük azt is, hogy a házasság időtartama is szoros összefüggésben áll az első gyerek születésének időzítésével. A magyar társadalomban igen gyakori, hogy a házasságkötés után egy éven belül megszületik az első gyerek (Családalapítók 1983), ugyanakkor a fiatal családok egy részében hosszabb idejű együttélés után vállalkoznak az első gyerekre. Ez a kérdés összefügg az önálló lakás megszerzésének nehézségeivel is.

Az objektív időzítés

A nyolcvanas évek végi Magyarországon a szülővé válás életkori időzítése átlagosan 22 év körüli a nők esetében. Ha a házasság fennállásának idejét vesszük szemügyre, megállapíthatjuk, hogy a terhesség időszakában a megkérdezett nők átlagosan 2,3 éve éltek együtt leendő gyermekük apjával és átlagosan 4,3 éve ismerték egymást. Figyelemre méltó, hogy az első gyermeküket váró anyák 45 százaléka egy éven belül házasodott. Ez a nagy létszámú csoport hipotetikusan több részre osztható. Egy részük életében láthatóan tovább él az a paraszti hagyomány, hogy az esküvő után egy éven belül elvárt a gyerek megszületése (Jung 1978, Morvay 1981). Más részük abba a csoportba tartozik, amelyről a KSH egyik 1983-ban végzett vizsgálatának adatai szólnak (Családalapítók, 1983). Eszerint országos átlagban a menyasszonyok 29 százaléka volt terhes a házasságkötés idején. Az ide tartozók motivációik alapján további két csoportba sorolhatók. Az egyikbe azok tartoznak, akik fennálló kapcsolatukat a terhesség (termékenység) bebizonyosodtával fordítják át házassággá. Esetükben a szülővé válás a tudatos tervezés bizonyos fokán valósul meg. Más részük azonban olyan fiatal pár, akik a — mindkettőjük, vagy legalábbis a férfi számára — véletlenül bekövetkezett terhesség legalizálása céljából házasodnak össze. Sajnos adataink a motivációk ilyen szintű elemzését nem teszik lehetővé, ezért itt csak a probléma hipotetikus felvetésére van lehetőség.

Az elemzés során megnéztük, hogy az anya életkora a terhesség idején (amit a szülővé válás mint esemény időzítésének mérőszámaként használtunk) hogyan függ össze különféle szociológiai változókkal. Az anyává válás objektív időzítését úgy elemezzük, hogy a minta egészét az időzítés szempontjából kvartilisekre osztva megkülönböztetjük a „korán", az „átlagos időben" és a „későn" szülővé válókat.

1. táblázat
Az anyává válás életkorának megoszlása kvartilisek szerint

	kvartilis	életkor	átlagos életkor	megoszlás (százalék)	kumulált (százalék)
Korai időzítésű szülővé válás	1.	15–19 év	17,3 év	25,6	25,6
Átlagos időzítésű szülővé válás	2–3.	20–23 év	21,3 év	48,2	73,8
Késői időzítésű szülővé válás	4.	24 év	26,9 év	26,2	100,0

Nézzük meg, hogyan jellemezhetők különféle szociológiai-demográfiai változókkal a különböző időzítésű csoportok.

2. táblázat
A korai időzítés ténye azon anyák körében, akiknek

iskolai végzettsége

8 osztálynál kevesebb	57,1
8 osztály	57,6
szakmunkásképző	24,4
érettségi	12,7
érettségi+szakm. képző	13,8
főiskola, egyetem	–

Az iskolai végzettség változó (ISKOLA) és a korai időzítés változó (KORAI) korrelációja: –.38**

Foglalkozása

nem dolgozik	73,3
fizikai dolgozó	35,0
középszintű szellemi	14,8
értelmiségi	–

A foglalkozás változó (FOGLAL) és a korai időzítés változó (KORAI) korrelációja: –.35**

A házasság/együttélés időtartama

1 év	40,0
2 év	21,2
3 év	7,7
4 év	–
5 év	.
több mint 5 év	.

A házasság/együttélés időtartama változó (HÁZAS) és a korai időzítés változó (KORAI) korrelációja: –.32**

Nincs önálló lakásuk	35,3
Van önálló lakásuk	15,4

Az önálló lakás léte változó (LAKÁS) és a korai időzítés változó (KORAI) korrelációja: –.24**
Szignifikancia: ** $p < .001$

3. táblázat
A késői időzítés ténye azon anyák körében, akiknek

iskolai végzettsége

8 osztálynál kevesebb	–
8 osztály	7,6
szakmunkásképző	14,6
érettségi	30,4
érettségi+szakm.képző	34,5
főiskola, egyetem	74,3

Az iskolai végzettség változó (ISKOLA) és a késői időzítés változó (KÉSŐI) korrelációja: .41**

Foglalkozás

nem dolgozik	20,0
fizikai dolgozó	13,3
középszintű szellemi	28,7
értelmiségi	72,7

A foglalkozás változó (FOGLAL) és a késői időzítés változó (KÉSŐI) korrelációja: .31**

A házasság/együttélés időtartama

1 év	14,1
2 év	21,2
3 év	30,8
4 év	45,0
5 év	63,6
több mint 5 év	71,4

A házasság/együttélés időtartama változó (HÁZAS) és a késői időzítés változó (KÉSŐI) korrelációja .41**

Nincs önálló lakásuk	14,7
Van önálló lakásuk	37,8

Az önálló lakás léte változó (LAKÁS) és a késői időzítés változó (KÉSŐI) korrelációja: .26**
Szignifikancia: ** $p < .001$

A korai időzítés elterjedtségét mutató 2. táblázat adataiból látható, hogy az átlagnál korábban anyává válókat elsősorban a 8 osztályt vagy kevesebbet végzett nők körében kell keresnünk. Ehhez kapcsolódóan foglalkozás szerint a háztartásbeli vagy fizikai dolgozó nők válnak korábbi időzítésű anyává. Ugyanakkor inkább az önálló lakással még nem rendelkezők jellemzője a korai anyává válás. A korai időzítésű anyává váláshoz alapvetően rövid házassági/együttélési idő kapcsolódik, hiszen az 1 éve vagy rövidebb ideje házas/együttélő nők 40 százaléka a társadalmi átlagnál korábban hozza világra első gyermekét. A korai időzítéssel anyává váló nők átlagosan 1,4 éve élnek együtt partnerükkel, házasságuk vagy együttélésük kezdetekor átlagosan 16,6 évesek voltak.

(A mintaátlag 19,7 éves kor.) A korai időzítésű csoport tagjai között tehát magas azok aránya, akiknek házassága/együttélése a terhesség hatására jött létre.

A későn szülővé válókat a 3. tábázat adatai szerint a hipotéziseknek megfelelően a magasabb iskolai végzettségűek és a magasabb foglalkozási státuszúak körében találjuk meg elsősorban. A (minta átlagához képest) késői szülővé válás az együttélés hossza szempontjából két tényező együttes vagy külön–külön jelentkező hatására alakulhat ki. Ez a két tényező pedig a mintaátlagnál későbbi életkorban kötött házasság, valamint a házasságkötés és a gyerekvállalás között eltelt hosszabb időszak. A késői időzítésű csoportba tartozók átlagosan 3,2 éve élnek együtt partnerükkel és ez a kapcsolat átlagosan 23,5 éves korukban kezdődött. Ez tehát azt jelenti, hogy a házasságkötést vagy együttélést hamar követő szülővé válás inkább az amúgy is fiatal korban házasodókra jellemző. Ugyanakkor a késői időzítésű csoportban is megjelennek azok, akik rövid idejű házasság/együttélés után válnak anyává, hiszen az 1 éve házasok 14,1 százaléka, a két éve házasok 21,2 százaléka került ebbe a csoportba.

Az időzítés elemzését lineáris regressziós modellel folytatva, azt a tényt, hogy valaki a szülővé válás életút átmenetét a minta átlaghoz képest korán, időben, illetve későn éli át, a hipotézisekben kiemelt szociológiai és demográfiai változók segítségével magyarázom.

4. táblázat
A szülővé válás objektív időzítésére ható tényezők (sztenderdizálatlan regressziós B-együtthatók, ezek szórása, valamint sztenderdizált regressziós Béta-együtthatók)

Függő változó: a szülővé válás időzítése (KVARTIL változó)

Változók	B	SE B	BETA
ÉP CSALÁD	.27485**	.08768	.14953**
HÁZAS	.13323***	.02447	.28251***
TESTVÉR	–.01874	.03771	–.02530
VALLÁS	–.01630	.07196	–.01084
SPONTÁN	.19739	.11135	.08711
JÖVED	–.01845	.02967	–.03185
LAKÁS	.10867	.07398	.07615
FOGLAL	.15434*	.06203	.16024*
ISKOLA	.19804***	.04944	.26904***
Konstans	.80876***	.17239	

Megmagyarázott variancia (R Square) = 37%
Szignifikanciaszint: *** p < .001
** p < .01
* p < .05

Mint a 4. táblázatból látható, a szülővé válás időzítésének varianciáját a modellbe bevont változók 37 százalékban tudják megmagyarázni. A változók közül négy gyakorolt közvetlen szignifikáns hatást az időzítésre. Ezek közül kiemelkedik az iskolázottsági szint, amelynek emelkedése — összhangban a hipotézisekkel — halasztó hatású az

anyává válás időzítésére. Hasonlóan hat a házasság/együttélés időtartama is, tehát a hosszabb ideje fennálló házasság a szülővé válás későbbi időzítését eredményezi. A későbbi időzítés irányába hat az is, ha valaki gyerekkorában ép családban nőtt fel, tehát itt is a hipotéziseknek megfelelő eredményt találunk. A foglalkozási hiererchiában elért magasabb szint is (akárcsak az iskolázottsági szint emelkedése) a későbbi időzítéssel jár együtt, ami szintén megfelel a hipotéziseknek. Ezzel szemben nem gyakorolt közvetlen hatást a modellben a szülővé válás időzítésére a gyerekkori család nagysága (a testvérek száma), a spontán abortuszok előfordulása, az önálló lakás megléte, a családi jövedelem és a vallásos nevelés. Ezek közül a vallásos nevelés önmagában sem mutat összefüggést az időzítéssel, a többi tényező viszont igen. Ugyanakkor tudjuk, hogy a regresszió-elemzés során a modellben a magyarázó változók egymásra hatása is szerepet játszik, így ezt a jelenséget azzal magyarázhatjuk, hogy a fenti változók más változókon keresztül fejtik ki hatásukat.

Az objektív időzítés eredményeinek értelmezése

A mintaátlaghoz képest korai időzítés valószínűségét az alacsony iskolai végzettség, az alacsonyabb foglalkozási státusz, a rövidebb együttélési idő és a gyerekkori csonka család léte növeli. Az önálló lakás hiánya, illetve a családi jövedelem alacsony szintje más tényezőkön, így elsősorban a házasság rövidebb időtartamán és az anya alacsony iskolai végzettségén keresztül fejti ki hatását a korai időzítés esetében.

A késői időzítés még egyértelműbben kötődik az iskolai végzettséghez. A magasabb iskolai végzettség halasztó hatást gyakorol az időzítésre. Ugyanígy a házasság időtartama is, tehát a hosszabb ideje együtt élők inkább a késői időzítésű csoportba kerülnek. Nem jellemző a mintában az a típusú életút, hogy egy pár fiatalon köt ugyan házasságot, kezdi meg együttélését, de a szülővé válást néhány évvel elhalasztják. A fiatalon kötött házasság tehát nagy eséllyel együtt jár a fiatal szülővé válással is. Az a norma, hogy a házasságkötés után hamarosan szülővé „kell" válni, megfigyelhető a felsőfokú végzettségű anyák körében is. 74,3 százalékuk a késői időzítésű csoportba került ugyan, ám ennek hátterében az esetek közel felében elsősorban az oktatásban töltött hosszabb idő, és nem feltétlen a hosszabb ideje fennálló kapcsolat állt. Ez azzal is bizonyítható, hogy a késői időzítésű, felsőfokú végzettségű anyák 41 százaléka a házasságkötés/együttélés első két évében válik szülővé, akárcsak az alacsonyabb iskolai végzettségű anyák a saját iskoláik befejezése után. Itt tehát arra találunk bizonyítékot, hogy az esetek egy részében a magasabb iskolai végzettség amiatt halasztó a szülővé válásra, mert a nők tanuló státusza az anyasággal nehezen egyeztethető össze. A szülővé válás életút szakaszába való „fejest ugrás" összefügg a felnőtté válással.

Ugyanakkor a mintában megjelenik a szülővé válást tudatosabban tervezők csoportja is, akik a kapcsolat stabilitását hosszabb ideig kipróbálva, az önálló egzisztencia alapjait jobban lerakva válnak szülővé. Ebbe a csoportba elsősorban, de nem kizárólag magasabb iskolai végzettségűek és foglalkozási státuszúak kerültek. (A késői szülővé

válás elemzésekor természetesen nem szabad elfeledkeznünk arról a tényről, hogy ez a késői időzítés relatív érték, hiszen a minta átlagától való eltérésből számítottuk. Ez azt jelenti, hogy még az ide tartozó anyák átlagos életkora is csak 26,9 év.) Talán ezen csoport esetében feltételezhetjük leginkább, hogy a szülővé válás viszonylag kevés konfliktussal illeszkedik az életútba. Ennek a hipotézisnek tesztelésére azonban további vizsgálatok szükségesek.

Szubjektív időzítés

Az időzítés problémakörébe tartozik az az általában igen nehezen konkretizálható kérdés is, hogy ez az életút-átmenet az adott társadalom normáihoz képest „időben", esetleg „túl korán", vagy „túl későn" következik be. Ám az időzítés normativitásának elemzése nehézségekbe ütközik, mert általában nem könnyű tetten érni a közvéleményben sokszor csak kimondatlanul élő értékrendet az életút egy-egy átmenetének „helyes" időzítéséről. Ebben az esetben ezt a szubjektív időzítést azon kérdés segítségével elemezzük, amelyben a leendő anyáktól azt tudakoltuk, hogy mennyiben tervezték, akarták épp ebben az időpontban a gyereket, illetve saját megítélésük szerint mennyiben születik túl korán, esetleg túl későn.

5. táblázat
Tervezték-e, akarták-e a gyereket, vagy „úgy jött"?

	N	százalék
1. Nem akarták, nem tervezték	28	9,3
2. Akarták, de „túl korán" jön	90	29,9
3. Akarták, éppen időben jön	122	40,5
4. Akarták, de „későn" jön (régóta várják már)	61	20,3
összesen	301	100,0

(A továbbiakban az 1. és 2. kategória összevonva, mint „túl korai" időzítés szerepel az elemzésben.)

Nézzük meg, hogyan alakul az átlagos életkor a szubjektív időzítés három kategóriájában:
– akik az anyává válást korainak tartják, átlagosan 20,2 évesek,
– akik az anyává válást megfelelő időzítésnek tartják, 22,6 évesek átlagosan,
– akik az anyává válást későinek tartják, átlagosan 23,4 évesek
mintaátlag 21,9 év

Látható, hogy a valódi időzítés igen szűk skálán mozog a különböző szubjektív időzítési kategóriák között, a korainak és a későinek tartott szülés időbeni eltérése mindössze 3 év. A helyesnek tartott időzítés szubjektív megítélése hasonló az objektív besoroláshoz, hiszen úgy tűnik, hogy legkésőbb a 23 év környékén már igazán elvárja a társadalom a nőktől (és ők saját maguktól), hogy anyává váljanak, ezen az életkoron túl, már úgy

érzik, kifutnak az időből. (Különösen áll ez azokra, akik önálló lakásban laknak, hiszen közülük minden harmadik érzi úgy, hogy túl késői a szülővé válás átmenete életútjukban.)

A házasság/együttélés hossza szempontjából érdekesen rétegződik a vélemény a szülővé válás időzítését illetően. Az 1 éve házasok közel egyforma arányban tartják jól időzítettnek és korainak a szülővé válást (39, illetve 42%), a 2 éve házasoknak közel fele (46%) már jól időzítettnek tartja szülővé válását, csupán 30 százalék tartja korainak. A 3 éve házasoknál hirtelen nagyobb arányban (44%) megjelennek azok, akik „már régen" szerettek volna gyereket, a túl korainak tartott szülővé válás érzete szinte eltűnik, az anyák 41 százaléka pedig úgy érzi, hogy „éppen időben" következik be a szülővé válás életútjukban. Ez a tendencia tovább folytatódik, tehát úgy tűnik, valahol a 2–3. házassági év fordulója az, amikor egy házaspártól elvárt az első gyerek világra hozatala. Ezt támasztja alá az is, ha megnézzük a különböző szubjektív időzítésű kategóriába tartozó nők átlagos együttélési időtartamát:

– akik a szülést korainak tartják, átlag 1,6 éve élnek együtt
– akik a szülést megfelelő időzítésűnek tartják, átlag 2,3 éve élnek együtt
– akik a szülést későinek tartják, átlag 3,1 éve élnek együtt

mintaátlag 2,2 év

Ebbe a sorba nem illeszkednek azok, akik 5 évnél hosszabb házasság után válnak szülővé, mivel közöttük igen markáns csoportot alkotnak azok, akik minden más csoportnál nagyobb arányban (57%) vallják, hogy éppen időben születik gyermekük. Ha az objektív életkori adatokkal vetjük össze ezt a csoportot, megállapíthatjuk, hogy nagy részük (71%) az objektív adatok alapján a késői időzítésűek közé sorolható. Emellett közülük kerül ki azok jelentős része, akik iskoláikat 5 éve vagy régebben fejezték be. A fiatal anyáknak talán ez a csoportja az, amelyik a legtudatosabban készült a szülővé válásra, hiszen a stabil partnerkapcsolat mellett többségük anyagilag is megalapozottabban vállalkozott az anyai szerepre. 87 százalékuknak önálló lakása van, az egy főre jutó családi jövedelem alapján pedig háromnegyedük a felső két csoportba tartozik.

6. táblázat
Az objektív és szubjektív időzítés összefüggése

	Objektív időzítés (kvartilisek)			
	korai	időben	késői	Összesen
szubjektív időzítés	49	53	14	116
korai	42,2	45,7	12,1	38,8
	63,6	36,6	18,2	
	21	63	38	122
időben	17,2	51,6	31,1	40,8
	27,3	43,4	49,4	
	7	29	25	61
késői	11,5	47,5	41,0	20,4
	9,1	20,0	32,5	
összesen	77	145	77	299
	25,8	48,5	25,8	100,0

Chi^2: 36.2859 Szabadságfok: 4 Szignifikancia p< .000

Korrelációs együtthatók:
– a kétféle időzítés összefüggése (KVARTIL és SZUBTERV változók között) .35**
– mindkét szempontból korai időzítés (KORAI és ANYKORAI változók között) .31**
– mindkét szempontból időbeni időzítés .05
– mindkét szempontból késői időzítés (KÉSŐI és ANYKÉSŐI változók között) .18*

Szignifikancia szint * p<.01
Szignifikancia szint ** p< .001

Mint a korrelációs együtthatókból látható, szignifikáns összefüggés van a kétféle időzítés között. Ugyanakkor a szubjektív és objektív időzítés számos ponton el is tér egymástól. Legerősebb az egybeesés a korai időzítés ténye és megítélése között (.31**). A mintaátlag szempontjából korán szülővé válók 63,6 százaléka maga is korainak ítéli ezt az életútváltást. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy minden tizedik korán anyává váló nő számára ez a váltás későinek tűnik, azaz saját társadalmi közege normáitól, saját életút elképzeléseitől eltérő időzítésű.

Az átlagnak megfelelő időzítés és az időzítés szubjektíve helyesnek tartott megítélése között nem szignifikáns a kapcsolat. Az átlagos időben anyává váló nők markáns csoportokra válnak szét az időzítés szubjektív megítélése alapján. Ebből a szempontból figyelemre méltó azoknak a csoportja (20%), akik későinek tartják az objektív életkor alapján egyébként az átlagnak megfelelő időzítésű átmenetet. Ők a kulturális normák alapján ahhoz a fentebb említett csoporthoz tartoznak, akik a korai átmenetet is későinek érezték, tehát akik számára a szülővé válás időzítésének normája igen korai. A másik jellegzetes csoport (36,6%) a szülővé válás társadalmi átlagot tükröző időzítését korainak tartja.

Ennek a csoportnak lehetne párja az átlagtól való eltérés alapján késői időzítésű csoport azon 18,2 százaléka, akik ezt az átmenetet saját esetükben szubjektíve korainak ítélik. A késői időzítés objektív ténye és szubjektív megítélése szignifikánsan összefügg (korreláció .18*), bár az átlaghoz képest későn szülő csoport legnagyobb része éppen megfelelőnek ítéli ezt az időzítést.

A szubjektív időzítés elemzését lineáris regressziós modellel fejezzük be, amelyben az objektív időzítés és egyéb változók szubjektív időzítésre kifejtett hatását teszteljük. Kérdésfeltevésünk itt arra irányul, hogy vajon milyen tényezők magyarázzák meg az anyák megítélését saját szülővé válásuk időzítéséről?

7. táblázat
A szülővé válás szubjektív időzítésére ható tényezők (sztenderdizálatlan regressziós B-együtthatók, ezek szórása, valamint sztenderdizált regressziós Béta-együtthatók)

Függő változó: A szülővé válás időzítésének megítélése az anya szemszögéből (SZUBTERV változó)

Változók	.B	.SE B	.Beta
KVARTIL	.07706	.09849	.07339
JÖVED	.03184	.03481	.05213
LAKÁS	.32129***	.08597	.21448***
HÁZAS	.09750**	.02981	.19635**
KÜLÖNBS	.07695*	.03274	.20340*
FOGLAL	-.07383	.07557	-.07323
ISKOLA	.04724	.08221	.06127
Konstans	.93893***	.16530	

Megmagyarázott variancia (R Square = 23%)

Szignifikancia: *** p< .001
** p< .01
* p< .05

Amint a 7. táblázatból látható, arra a tényre, hogy valaki szubjektíve korainak, időbeninek, vagy későinek ítéli meg szülővé válását, a modellbe bevont változók közül három hat közvetlenül. Az önálló lakás megléte vagy hiánya a magyar lakásviszonyok közepette érthetően szignifikáns hatást gyakorol az időzítés megítélésre. Figyelemre méltó az is, hogy a legmagasabb iskolai végzettség megszerzése óta eltelt idő növekedése (függetlenül az iskolai végzettség szintjétől) és a házasságban/együttélésben eltöltött hosszabb idő is abba az irányba hat, hogy az első gyereküket váró anyák időbeninek vagy éppen későinek tartják anyává válásukat. A modellbe bevont változók közül a szubjektív időzítésre sem az egy főre jutó jövedelem, sem az iskolai végzettség szintje, sem a valóságos (objektív) időzítés nem gyakorolt közvetlen szignifikáns hatást.

A szubjektív időzítés eredményeinek értelmezése

Amikor az anyává válás szubjektív időzítését egy erre vonatkozó kérdés segítségével elemeztük, arra voltunk kíváncsiak, hogy maguk az anyák hogyan értékelik szülővé válásuk időzítését. A valóságos életkor tekintetében ebben a mintában a 23. év tűnik olyan fordulópontnak, amely után a nők tömegesen érzik úgy, hogy anyává válásuk késői. Az házasság/együttélés időtartama alapján pedig a 2–3. együtt töltött év látszik ilyen fordulópontnak. A szubjektív időzítés megítélésében fontos szerepet tölt be az, hogy az anya hány éve fejezte be iskoláit. Az iskolák befejezése után 1–2 évvel anyává válók a legelégedettebbek az időzítéssel, a 4 évnél régebben végzett anyák körében megnő az időzítést későinek tartók aránya.

A szubjektív időzítésre vonatkozó lineáris regressziós modell eredményei alapján megállapíthatjuk, hogy bár a szülővé válás valóságos életkora és az időzítés szubjektív megítélése között erős korreláció van, ha pusztán a kétirányú kapcsolat erősségét vizsgáljuk, ám a valóságos életkor más magyarázó változókon keresztül fejti ki hatását. Tehát nem önmagában a valódi (biológiai) életkor irányítja az időzítés szubjektív megítélését, hanem sokkal inkább olyan kulturális, értékbeli minta, amely azt írja elő a társadalom tagjainak, hogy bizonyos idővel az iskola (bármilyen szintű iskola) befejezése után és a házasságban töltött bizonyos idő után a fiatal párnak „illik" világra hozni az első gyereket. Ha tehát valaki „régen" befejezte iskoláit, „régen" házas és már önálló lakása is van, nagy valószínűséggel úgy érzi, hogy szülővé válása a tényleges életkorától függetlenül késői.

Összefoglalás

A cikkben a család- és nőszociológia témakörén belül a szülővé-, elsősorban az anyává válás időzítésének kérdésével foglalkoztunk. A szülővé válás kiemelkedő fontosságú átmenet az életútban, hiszen mind érzelmileg, mind anyagilag, mind a további szerepeket illetően alapvető változásokat idéz elő a fiatal felnőtt életében. Ez a váltás a család struktúrájától és kohéziójától függően több embert is érint, megváltoztatja a generációk közti viszonyokat is. A szülővé válás vizsgálata tehát hozzásegíthet ennek a sokszálú, bonyolult változás- és viszonyrendszernek a megértéséhez.

A Pest megyében 1988-ban első gyereküket váró anyák körében végzett vizsgálat itt szereplő elemzése elsősorban arra helyezte a hangsúlyt, hogy a szülővé válás hogyan függ össze az anya életkorával és a házasság időtartamával. A kvartilisek alapján „túl korán" anyává válók jellemzésekor nyilvánvalóvá vált, hogy a korai időzítéssel anyává váló nők egy része az életútnak ezt a váltását választja a magasabb iskolai végzettség megszerzése helyett, más részük azonban a védekezés hiánya miatt véletlenül válik anyává. A második csoportba tartoznak, akiknek életében ez a normatív átmenet az „idő előtti" megvalósulás miatt fordulóponttá alakul. Mindkét csoportra jellemző azonban, hogy a sokféle hátrányos szociális jellemző hatása kumulálódik, belőlük

teremtődik újjá egy olyan szegény, hátrányos helyzetű társadalmi réteg, amely eleve rossz szociális helyzetből indul, és helyzetének további romlása, illetve a rossz szociális helyzet stabilizálódása a szülővé váláshoz mint életúteseményhez kapcsolódik. Esetükben a kisgyermekes életútszakasz elmúltával is kevés esély van a minden szempontból hátrányos helyzet leküzdésére.

Az átlaghoz képest későn anyává válók csoportjára magas iskolai végzettség (többnyire felsőfokú) és foglalkozási sátusz jellemző. A késői időzítést az első gyerek megszületését megelőző spontán abortusz is okozhatja. A magasabb iskolai végzettség a késői időzítést kétféleképpen idézheti elő. Egyrészt a magasabb iskolai végzettség — mint kulturális hatás — önmagában is a szülővé válás halasztására késztethet. Másrészt annak is lehet itt hatása, hogy a magasabb iskolai végzettség megszerzésével töltött idő alatt az anyai és a tanulói szerep nehezen egyeztethető össze. Mintáinkban mindkét hatás megjelent. Ez leginkább az együttélés hosszának figyelembevételével mérhető. A késői időzítésű csoportba került anyák egy része ugyanolyan rövid együttélési idő után válik anyává, mint a korai időzítésűek. Róluk tehát nem állítható, hogy megalapozottabban élték át életútjuknak ezt az átmenetét. Van azonban egy másik csoport is, a hosszabb házassági/együttélési idő után anyává váltaké. Ők azok, akik anyagilag is legjobban megalapozták ezt az életútváltozást.

Az időzítés problémakörében külön fejezetet szenteltem a szubjektív időzítésnek, vagyis annak, hogy a fiatal anyák maguk hogyan ítélik meg saját anyává válásuk időzítését. Kézenfekvő összehasonlítás adódik, ha a szubjektív időzítést az anyává válás valóságos életkorával hasonlítjuk össze. Ha pusztán csak a kétféle időzítést vesszük figyelembe, tehát eltekintünk az egyéb hatásoktól, az objektíve korán anyává válás ténye és szubjektív megítélése között a legszorosabb a kapcsolat. Azok csoportja tehát, akik úgy ítélik meg, hogy túl korán válnak anyává, nagymértékben egybeesik a valóságos életkor alapján korai időzítésű anyává válókkal. Alacsony iskolai végzettség, státusz jellemzi őket, valamint a rövid házassági, együttélési idő. Iskoláikat is éppen csak befejezték.

Ugyanakkor minden tekintetben igen közel áll ehhez a csoporthoz a magukat éppen jó időzítéssel anyává válónak tekintők csoportja. Ha kötni akarjuk a helyesnek, normálisnak tartott időzítést az életút más szakaszába való átlépés időpontjaihoz, az adatok alapján megállapíthatjuk, hogy ez a 23. életév elérésekor, 2–3 éves házasság és a legmagasabb iskolai végzettség megszerzése óta eltelt 2–3 év környékén van. Az anyává válásukat éppen megfelelő időzítésűnek tartók egy csoportjára, akiket 5 éves házasság, 5 éve vagy régebben befejezett iskola és az átlagnál magasabb anyagi és társadalmi státusz jellemző. Ők lehetnek azok, akik a szülővé válást, mint életútátmenetet a legjobban tervezik, akik erre a legtudatosabban készülnek.

A magukat túl későn anyává válónak tekintők csoportja az idősebbek, a régebben házasok és az iskoláikat régebben befejezők között található. Egy részük az első szülést megelőző spontán abortusz miatt vált késői időzítésűvé objektíve és saját megítélése szerint is.

A szubjektív időzítés elemzésének fontos megállapítása, hogy noha a szülővé válás valóságos életkora és az időzítés szubjektív megítélése között korreláció van, ha pusztán a kétirányú kapcsolat erősségét vizsgáljuk, többváltozós elemzése esetében azonban ez a valóságos életkor más magyarázó változókon keresztül fejti ki hatását. Tehát nem önmagában attól érzi valaki későinek szülővé válását, mert valóságos életkora „magas". A kulturális norma bizonyos viszonyítás alapján működik, azaz akkor „késői" az anyává válás, ha valaki már „régen" befejezete iskoláit, „régen" házas, és esetleg már önálló lakása is van. Akkor számít korainak a szülővé válás, ha ezek a feltételek nem teljesülnek, azaz ha valaki nem fejezte be iskoláit, vagy túl rövid idő telt el az iskola befejezése óta, ha még 1 éve sem él házasságban, s ha mindezekhez önálló lakása sincs a fiatal párnak. A szülővé válás a fenti feltételek teljesülése esetén nemcsak elfogadott, szabályos, helyesnek is tekintett életútátmenet, amit választhatnak a fiatalok, de, úgy tűnik, erős társadalmi nyomás is van rajtuk, hogy teljesítsék is ezt az életútátmenetet.

Hivatkozások

Andorka Rudolf 1987. *Gyermekszám a fejlett országokban.* Budapest: Gondolat

Andorka Rudolf—Harcsa István 1990: Népesedés és család. In: Andorka R.—Kolosi T.—Vukovics Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1990.* TÁRKI

Blossfeld. H.P. and U. Jaenichen 1990. Educational Expansion and Changes in Women's Entry into Marriage and Motherhood in the FRG. *EUI Working Papers SPS*, 2. Florence: European University Institute

Breen, D.L 1975. *The Birth of a First Child: Towards an Understanding of Feminity.* London: Tavistock

Busfield, Joan 1974. Parenting and parenthood. In: G. Cohen (ed.) *Social Change and the Life Course*. London, New York: Tavistock

C. Molnár Emma 1988. Az anyasággal kapcsolatos neurotikus állapot — a GYES alatt. In: Hanák K. (szerk.) *Terhesség — szülés — születés. I.* Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet

Családalapítók 1983. (A házasságkötés körülményei 1983-ban. Összehasonlítva az 1966. és 1974. évi helyzettel.) Budapest: KSH

Cseh-Szombathy László 1979. *Családszociológiai problémák és módszerek.* Budapest: Gondolat

— 1985. *A házastársi konfliktusok szociológiája.* Budapest: Gondolat

Csernák Józsefné 1984. *A 18 éven aluli nők házasságkötéseinek néhány demográfiai jellemzője Magyarországon.* Budapest: KSH

Demográfiai Évkönyv 1989. Budapest: KSH

H. Sas Judit 1991. A terhesség ideje (Kutatás a Pest megyei agglomerációban) In: Hanák K. (szerk.) *Terhesség — szülés — születés II.* Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet

Hogan, Denis P. 1985. The Demography of Life–Span Transitions: Temporal and Gender Comparisons. In: Alice S. Rossi (ed.) *Gender and the Life Course*. New York: Aldine Publishing Company

Jung Károly 1978. *Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások.* Jugoszlávia: Fórum

Kabai Imre 1989. *A gyermekvállalás motívumai első gyereküket váró családoknál.* Debrecen

Losonczi Ágnes 1991. Az új élet kihordása: szülés, születés. In: Hanák K. (szerk.) *Terhesség — szülés — születés II.* Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet

Marini M. M. 1985. Determinants of the timing of adult role entry. *Social Science Research*, 14, 309–350.

Morvay Judit (1981). *Asszonyok a nagycsaládban.* Budapest: Akadémiai Kiadó

Neményi Mária 1991. Anyává válás. In: Hanák K. (szerk.) *Terhesség — szülés —születés II.* Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet

Pongrácz Tiborné—S. Molnár Edit 1989. Tizenéves anyák. *Társadalomkutatás*, 1.

Rindfuss R. R. and C. St.John 1983. Social determinants of age at first birth. *Journal of Marriage and the Family.* 45, 553–565.

Rossi, Alice 1977. Transition to Parenthood. In: A.S. Skolnick—J.H. Skolnick (eds.) *Family in Transition*. Berkeley: University of California

Tóth Olga 1988. Gyerekszülés, gyereknevelés a „Sikeres életek" pályázat tükrében". In: Hanák Katalin (szerk.) *Terhesség — szülés — születés I.* Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet

— 1990. Az életút (life-course) kutatásokról. *Társadalomkutatás*, 3–4.

— 1992. Az első gyerek születése mint az életút fordulópontja. *Társadalomkutatás*, 1.

— 1993. Sociolocigal and historical aspects of entry into marriage. *Journal of Family History* (Forthcoming.)

Kuczi Tibor

MILYEN „KÉSZEN TALÁLT" KAPCSOLATOKBÓL ÉPÜLNEK FEL A VÁLLALKOZÁSOKON BELÜLI VISZONYOK?

Magyarország gazdaságát az elmúlt évtizedekben az állami nagyvállalatok uralták, a magánvállalkozások száma csekély volt, méretük pedig kicsi. Az utóbbi két-három évben viszont gyors ütemben szaporodtak a magáncégek, bár alapítóik legtöbb esetben ma sem tudják, miként alakítsák a vállalkozáson belül a munkatársi, alkalmazotti, főnök és beosztott közötti viszonyokat, gyakran csak azt határozták el, hogy *más* legyen, mint amit volt munkahelyükön tapasztaltak. Mivel a vállalkozásnak nálunk nincs hagyománya, nem halmozódott fel tapasztalat, így a magáncégeken belüli foglalkozási viszonyok meglehetősen esetlegesen alakulnak, többnyire a volt vállalati, baráti, családi kapcsolatok adják a mintát.

Dolgozatomban arra keresek választ, hogy a vállalkozásokon belüli foglalkozási viszonyok milyen „készen talált" kapcsolatokból épülnek fel, illetve miként módosulnak e kapcsolatok a vállalat működése során. A felvetett kérdésre válaszolva igyekszem a vállalkozásokat típusokba foglalni. Mivel az elemzéshez mindössze 30–40 kis- és középvállalkozóval készült interjú szolgált szerény bázisként, a típusokat — amelyek, mint látni fogjuk, gyakran kötődnek egy-egy konkrét esethez — a további tapasztalatok jelentékenyen módosíthatják. Ily módon az osztályozás nem is tekintendő valódi, a szigorú tudományos követelményeket kielégítő típustannak, amely maradéktalanul leírná a vállalkozói szférát. A csoportosításnak inkább heurisztikus szerepet szánnék, segítségével azt igyekszem megvilágítani, hogy az önállóvá válók hogyan, milyen készen talált anyagot felhasználva építik fel vállalatukat, túljutva a múlton s egyszersmind hozzá is kapcsolódva.

A foglalkozási viszonyok rendszerezéséhez két, egymást kiegészítő szempontot találtam alkalmazhatónak.

Egyrészt tipizálhatunk aszerint, hogy a vállalkozás a máshonnan átvett kapcsolati elemeket, viszonykötegeket milyen mértékben őrzi meg, illetve a cég fejlődése menynyiben kényszeríti ki ezek újradefiniálását. Továbbá, ha újradefiniálják, ez milyen kritériumok szerint történik.

Másrészt csoportosíthatunk aszerint is, hogy honnan, milyen szférából (családi, szakmai stb.) származnak a kapcsolati elemek, viszonykötegek.

A két tipizálási elv alapján egymással nagymértékben összefüggő típusok alkothatók, így az alábbiakban e két alapelv együttes alkalmazásával képeztem csoportokat.

A) Talán a legismertebb az, hogy a megalakuló vállalkozások a korábban, főként állami vállalatoknál létrejött foglalkozási viszonyokat építik be magukba.

1. Teljes munkatársi csoportok kerülnek át a vállalkozásba. A már kialakult funkcionális munkamegosztás, alá- és fölérendeltség megmarad. A készen kapott viszonyokat gyakran nem szükséges újradefiniálni, legfeljebb csak részleteiben módosítani. Jó példája ennek egy külföldi szigetelési technikát alkalmazó kft. A vállalkozás vezetője a volt vállalatánál a nyolcvanas évek elejétől kezdődően lépésről lépésre kialakított egy, a cégen belül viszonylag nagy önállóságot élvező osztályt, amelybe olyanok kerülhettek, akik hajlandók voltak aktívan közreműködni új híd- és útszigetelési eljárások kidolgozásában, illetve ilyen típusú nyugati technológia felkutatásában, és ezeknek a hazai viszonyokhoz való adaptálásában. Az osztály jellegzetessége az volt, hogy az ide kerülés feltételeit a vállalati átlaghoz képest szigorúbb szelekciós elvek szabályozták, ugyanakkor a munkatársi kapcsolatok kevésbé voltak hierarchizáltak. Az osztályhoz a mérnökökön kívül néhány szakmunkás is tartozott, akik — alkalmanként ugyan keményebb konfliktusok árán — megszokták a nyugati tehcnológia szigorúbb előírásainak a betartását. Ebben a folyamatban olyan foglalkozási viszonyok jöttek létre, amelyek lényegében változtatás nélkül működtethetőek voltak a vállalkozás keretei között is; nem volt szükség arra, hogy valakit elküldjenek, vagy újraszabályozzák a korábbi munkatársi kapcsolatokat vagy megváltoztassák a korábban kialakult fizetési különbségeket.

Az előbbihez sokban hasonlít egy borkombinát konyhavezetőjéből lett vállalkozó esete. Miután a vállalat tönkrement, a konyhavezető megvásárolta a cég üzemi étkezdéjét. Ezt többek között azért tehette meg, mert a rendelkezésére állt egy jó színvonalú, a magánvállalkozás szigorúbb fegyelmi feltételeit is kielégítő munkatársi együttes, ti. a konyha a hetvenes évek végétől nemcsak a vállalat alkalmazottainak az étkeztetését látta el, hanem hétvégeken lakodalmakat bonyolított, alkalmanként vadásztársaságokat szolgált ki (német és francia vendégeket is). A különmunka jó kereseti lehetőséget teremtett a konyhai dolgozóknak, ugyanakkor az üzemi étkezde szokott színvonalától mindenképpen igényesebb, minőségibb munkát kívánt meg. Az állandó hétvégi műszak pedig nagy terhet jelentett mindenki számára. A jó kereseti lehetőség lehetővé tette a konyhavezetőnek, hogy munkatársait szigorú kritériumok szerint válogassa. Mivel gyakran adódtak különlegesebb feladatok, a beosztottak a szokásosnál nagyobb önállóságot kaptak. Az előző példához hasonlóan itt is olyan munkatársi és főnök–beosztotti kapcsolatok jöttek létre, amelyek lényeges változtatás nélkül átvihetők voltak a vállalkozásba.

A fenti két esetet az jellemzi, hogy a munkahelyhez képest külső lehetőségek, illetve elvárások alakították az említett csoportok összetételét, belső viszonyaikat. A csoportba kerülést nem az adott gazdasági egység belső szabályozási mechanizmusai, elvárásai, érdekeltségi rendszere szabta meg, hanem valamilyen külső tényező; az egyik esetben a vállalatinál sokkal szélesebb és ettől sok ponton különböző szakmai mező gyakorolt befolyást, a másik esetben részben szakmai, részben piaci jellegű hatások érvényesültek. A vállalkozás megalakulásakor nem kellett a korábban kialakult foglalkozási viszo-

nyokat átalakítani. Persze ennek az előbb mondottak mellett az is a magyarázata, hogy az önállóvá váló csoport a korábbi tevékenységet folytatta.

2. Teljes munkatársi csoportok kerülnek át a vállalkozásba, de a korábbi munkahelyen (tipikusan: állami vállalatnál) létrejött hatalmi-hierarchikus kapcsolatokat újradefiniálják. Olyan összeszokott csoportokról van szó, amelyeknek a működésmódját, struktúráját a vállalat belső viszonyaihoz való alkalmazkodás formálta. Jellemző példája ennek a VGMK. Mint ismeretes, a vállalaton belüli vállalkozásoknak nemcsak szakmai és esetleg piaci, hanem hatalmi feltételei is voltak: célszerű volt a vállalkozásba olyan embereket is bevonni, akik a tevékenység hatalmi hátterét biztosítani tudták; például elérték, hogy a vezetőség szemet hunyjon a kiugró keresetek felett, eltekintsen attól, hogy alkalmanként a főmunkaidőben a VGMK ügyeit intézzék. Ennek következtében a munkatársi viszonyokat a vállalat szakmai, hatalmi mezője strukturálta.

Ha az ily módon kialakult munkatársi csoport kezd vállalkozásba, akkor szükségessé válhat kapcsolataik átdefiniálása. Akik korábban a hatalmi hátterét adták a tevékenységnek, elveszíthetik befolyásukat, s ha a csoportban maradnak, egyszerű alkalmazotti szerepet kapnak. Jó példája ennek egy korábban tanácsi felügyelet alatt működő kis nyomda. A nyomda vezetője megvásárolta az üzemet, s mint egyszemélyi tulajdonos irányítja tovább a munkát. Ez teljesen új helyzetet teremtett, a tulajdonos csak a közvetlen termelőapparátust tartotta meg, azokat pedig, akik korábban hatalmi helyzetüknél fogva erős pozíciót és nagy jövedelmet élveztek a nyomda — még állami keretek között szervezett — vállalkozásaiban vagy elbocsátotta, vagy pedig alkalmazotti feladatot adott nekik.

Az önállósulás után egyébként a cég teljes kapcsolatrendszere újrastrukturálódott. A vezető korábban munkatársaival közösen döntött a megrendelés elvállalásáról, együttesen kalkulálták a várható személyes hasznokat. A közös döntésre azért volt szükség, mert senki sem volt kötelezhető a feladatok teljesítésére, mivel ezeket mindig rohammunkában végezték, gyakran a napi munka után, éjszaka, illetve szombaton és vasárnap.

A nyomda önállóvá válása után a tulajdonos megszüntette a közös döntések rendszerét, ami azt erdményezte, hogy az alkalmazottaknak nincs többé áttekintése az üzem pénzügyi helyzetéről, így — a korábbiaktól eltérően — munkabért fizet nekik, nem pedig a haszon bizonyos részét. A még állami időkben kialakult és többé-kevésbé kikristályosodott viszonyokat, amelyeket a kölcsönös bizalom, a sokoldalú — pénzügyi, technikai, ügyviteli — kooperáció hozott létre és tartott fenn éveken keresztül, a tulajdonos átdefiniálta; alkalmazotti viszonyt alakított ki helyettük. Ezzel a csoport lényegében elveszítette problémamegoldó potenciálját, ugyanakkor a viszonyok áttekinthetőkké, a beosztottak pedig könnyebben ellenőrizhetőkké váltak.

3. Az ebbe a típusba tartozó vállalkozások — az előzőektől eltérően — nem korábban már kialakult munkatársi csoportra alapozódnak. A tulajdonos olyan személyeket von be a vállalkozásba, akik nem dolgoztak együtt valamelyik vállalatnál. A korábbi munkahelyeken kialakult viszonyok hatása még ebben az esetben is rendkívül erős, befolyása akkor is jól érzékelhető, ha a vállalkozásba nem strukturált csoport

kerül, hanem egyének halmaza. Az alakuló vállalkozásokban, ahol nincs kész struktúra, a résztvevők azokat a viszonyféleségeket igyekeznek felépíteni, amelyeket előző munkahelyeiken tapasztaltak. Gyakran megtörténik ez még olyan esetben is, amelyben a tulajdonos a munkatársi kapcsolatok fölépítését valamilyen elhatározott terv szerint szeretné kivitelezni.

Jól illusztrálja a fent mondottakat egy kereskedelmi vállalkozás, amelynek tulajdonos vezetője azelőtt a megyei pártapparátus munkatársa volt. Tulajdonosként a munkatársak viszonyát — előző munkahelyének rossz tapasztalatain okulva — kizárólag célracionális szempontok szerint igyekezett szabályozni; ennek megfelelően például az volt az egyik alapelv, hogy munkatársai bármikor és minden ceremónia nélkül bemehetnek a szobájába (akkor is, ha értekezlet van, vendégek tartózkodnak ott), ha a cég folyamatos működése ezt kívánja. Ugyanakkor az említett rendszabály gyakori, demonstratív hangsúlyozása azt a gyanút ébresztheti, hogy inkább ideologikus használatmóddal állunk szemben. A pártapparátus ideologikusan és szimbolikusan terhelt foglalkoztatási viszonyai (ahol is a főnök és beosztott viszonya nem egyszerűen a racionális munkamegosztás eredménye) termelődtek újra a vállalkozásban, persze most a piaccal, vállalkozással kapcsolatos ideológiákkal helyettesítve a régieket. A „bármikor, minden teketória nélkül bemehetsz a főnökhöz" elv nem a magánvállalat ügyvitelének mindennapi gyakorlatában termelődött ki, hanem egy olyan elvárás volt, amely a vállalkozás vezetésére vonatkozó ideológiából következett.

B) Különösen az értelmiségiek részvételével alakult vállalkozások egy része szakmai mezőben szerveződik. Ezekben a vállalkozásokban a munkatársak közötti viszony megőrizheti a szakmai jellegű kapcsolatok zsánerét. Ez történt például egy építészekből álló kft esetében. A vállalkozás fejlődése (pénzügyi stabilizálódása, széles megrendelői kör kialakulása) ellenére a szakmai hierarchiát nem váltották fel a vállalkozással kapcsolatos döntési pozíciók rendjére alapozott alá- és fölérendeltségi kapcsolatok. A kft első számú személyisége (azaz tulajdonképpeni vezetője) az a jó nevű építész maradt, aki — szakmai tekintélyénél fogva — eredetileg maga köré gyűjtötte a többieket. Annak ellenére nem történt valódi pozíció-átrendeződés, hogy a formális vezetői poszt, az ügyvezető igazgatói beosztás, más kezébe került.

Ettől valamelyest eltérnek egy műszaki szolgáltatásokra szerveződött vállalkozás foglalkozási viszonyai. Egy Pécsett működő kft részben helybeli vállalatok munkatársaiból, részben pedig a Győri Műszaki Főiskola tanáraiból szerveződött. A résztvevők egy-egy terület specialistái: hardware-szakemberek, liftvezérléssel foglalkozó műszakiak. A vállalkozáson belül a munka „ágazatok" szerinti megosztása szakmai dimenziók mentén történt, az egyes részlegek élén az „alapítók" állnak, a közöttük lévő viszonyt ugyanakkor nem strukturálták újra a munkamegosztás üzemi rendjének, illetve a piachoz való alkalmazkodás kívánalmainak megfelelően. A kapcsolat továbbra is megőrizte szakmai-kollegiális jellegét, annak ellenére, hogy a részlegek gazdasági eredményessége nem azonos.

A szakmai értékek, kapcsolati minták (kollegialitás), mint az említett vállalkozás foglalkozási viszonyainak szervező elvei, persze csak a felső vezetői szinten érvénye-

sülnek —, az egyes részlegek belső struktúrája már nem szakmai, hanem funkcionális (technológiai, üzemszervezési) szempontok szerint épül fel.

Végül még egy jellegzetes esetet említenék. Vendéglátó egységek részére gyárt egy kisvállalat belső berendezéseket. Vezetője szakmai értékek szerint strukturált üzemszervezetet igyekszik fenntartani, ennek érdekében minden olyan elemet, ami megzavarná, módosítaná ezt a struktúrát, kiiktatott az üzem mindennapi életéből. Az ellenőrzés, a ledolgozott munkaórák nyilvántartása, a bér és a jövedelemadó kiszámítása, tehát mindaz, ami adminisztratív vagy hatalmi elemeket vinne a viszonyokba, ki van küszöbölve a vállalatnál. Persze ezeket a dolgokat mégiscsak el kell végezni; ez minden dolgozónak a saját feladata. A szakmai értékek egyéb szempontok fölé rendelését elősegíti, hogy a tulajdonos saját szakmunkásképző iskolát tart fenn, amelyben a Budapesti Műszaki Egyetem(!) egyik tanára is oktat. A végzett diákok közül a legjobb kvalitásúak kapnak állást a cégnél (nem pedig a legengedelmesebbek vagy a legjobban kizsákmányolhatók).

Ebben a vállalkozásban az alkalmazotti viszonyoknak szakmai vagy kvázi-szakmai kapcsolatokká alakítását az indokolta, hogy a bútorokat igényes, ritkaságszámba menő faragásokkal látják el, amely nemcsak jól képzett szakmunkást, hanem a faragásban bizonyosfajta tehetséget is mutató egyént kíván. A vezető úgy működteti a kisszövetkezetet, mint vállalkozási alapon megszervezett fafaragó stúdiót.

C) A vállalkozásokban talán leggyakrabban azokból a kapcsolatokból építkeznek, amelyek a második gazdaságban való korábbi együttműködés során alakultak ki. A második gazdaságot a szabályozatlan munkaidő, a rugalmas —-formális pozíciókhoz nem kötött — munkamegosztás jellemzi, továbbá a baráti, kollegiális és paternalisztikus elemek keveredése a kapcsolatokban. A vállalkozások most formálódó foglalkozási viszonyai talán ezt a kapcsolati típust tudja a leginkább használni, így ezt definiálják át a legkevésbé. Jó példája ennek egy Pest környéki faluban működő építési vállalkozás, amely teljes mértékben a második gazdaságban együtt dolgozók csoportjából jött létre. A faluban fiatal emberekből kőműves brigád szerveződött, akik a környék építkezéseiben rendre részt vettek. A brigádtagok olyan főmunkahelyet választottak, amely lehetővé tette a rendszeres együtt dolgozást (pl. a tüzoltóságnál vállaltak állást, ahol a hosszú műszakok miatt szabadnapjuk volt). A kőműves brigádnak az elmúlt 7—8 évben állandósultak a tagjai, kialakult egy szilárd csoportstruktúra, amely a vállalkozásban is alkalmazható volt.[1] A struktúra kialakulását a második gazdaságon kívül az is befolyásolta, hogy a brigád azonos korú és élethelyzetű emberekből szerveződött, s így a jelenlegi kapcsolatok a státus- és kortárscsoportok sajátosságaiból is megőrzött sok mindent.

Az előbbitől némileg eltérnek azok a második gazdaságban kialakult kapcsolatok, amelyek a főmunkahely foglalkozási viszonyaira „szerveződnek rá", s egyben módosítják is ezeket a viszonyokat. Ez a típus kiegészítője az *A/2.* pont alatt említettnek. Ott az önállóvá válást megelőzően az állami vállalat keretei között vállalkozók (nyomdászok) viszonyait az illető vállalat hatalmi, szakmai, üzemi struktúrája és némileg a külső piaci lehetőségek együttesen alakították. Ez a viszonyrendszer óhatatlanul fel-

bomlott, amikor magántulajdonba került a nyomda. A most ismertetendő eset ettől egy döntő ponton eltérő típust reprezentál. Itt a második gazdaságban részt vevő csoportban olyan struktúra alakult ki, amely az első gazdaságban meglévő viszonyoktól függetlenül jött létre, annak ellenére, hogy a csoport tagjai egy munkahelyen dolgoztak. Sőt nem egyszerűen független egymástól a két struktúra, hanem az utóbbit az előbbi még valamelyest módosíthatja is.

Az eset a következő: egy Nyíregyháza melletti tsz-ben néhány vezető pozícióban lévő fiatalember 1975–76 körül a háztáji keretében káposztatermelésbe fogott. A termelést 2–3 év alatt hatalmas volumenűre futtatták fel, vagonszámra termelték és savanyították a káposztát. A háztájizók között sajátos együttműködés jött létre, a munkahelyi formális alá-fölérendeltségi, munkamegosztási viszonyok gentlemen's agreement kapcsolatokká alakultak át. Kölcsönösen segítették egymást a termelés megszervezésében, például a betakarítás lebonyolításában, az értékesítésben. Az így kialakult viszonyok az idő előrehaladtával aszimmetrikusakká váltak, de ez az egyensúlytalanság érdekes módon a második gazdaságban elért pozícióhoz kötődött, és csak részben vagy egyáltalán nem kapcsolódott a tsz státuszhierarchiájához. Az aszimmetrikus viszonyok leginkább a „patrónus–kliensi" fogalompárral jellemezhetők.

A kilencvenes évek elején a háztájizásban résztvevők mindegyike önálló vállalkozásba kezdett. A cégek között kialakult kapcsolatok lényegében az előbb ismertetett viszonyokra épültek rá. A háztájizásban leginkább tőkeerős, legnagyobb befolyással rendelkező ágazatvezető szakmai, pénzbeli segítséget, ötleteket adott a többieknek vállalkozás alapításhoz. Például egyéb üzletei mellett autószalont nyitott, amelynek vezetőjévé egyik volt háztájizó kliensét tette. Ez utóbbi önállósult a későbbiek során (fuvarozási vállalatot nyitott), de továbbra is rengeteg szállal kapcsolódik patrónusához. Lekötelezettségét például azzal fejezte ki, hogy patrónusa anyósát saját vállalatában foglalkoztatja. A sor lefelé folytatódik: a fuvarozási vállalkozó unokahugát segítette tőkével, hogy kft-t alapítson, illetve ha elkészül a szállítási cég új „irodaháza", a kft is ide költözhet.

A második gazdasággal kapcsolatban végül még egy viszonyféleséget érdemes megemlíteni. A második gazdaságban résztvevők itteni előnyeiket gyakran a főmunkahely rovására szerezték; munkahelyük anyagait, eszközeit, magát a munkaidőt használták fel — az esetek nagy részében a főnökeik tudtával és hallgatólagos beleegyezésével. A hallgatólagos beleegyezés intézményesült, s beépült a foglalkozási viszonyokba, megbontva ennek formális, racionális jellegét. Az így kialakult viszonyféleség a vállalkozásokban is reprodukálódhat. A tulajdonosok egy része eleve él a gyanúval, hogy beosztottai saját zsebükre is dolgoznak. Egyesek ezt szigorúbb ellenőrzéssel, gyakori elszámoltatással igyekeznek megelőzni, mások viszont megpróbálják beépíteni a vállalkozásba. Az egyik vállalkozás vezetője szerint minden beosztottja arra törekszik, hogy összegyűjtsön egy kis tőkét, hogy saját üzlete lehessen. Felfogása szerint az a legjobb mód, ha hagyjuk gazdagodni, majd pedig tulajdonossá válni a beosztottakat, de a cégen belül.

D) Különösen kisebb településeken jellegzetes, hogy a kft-k, kisszövetkezetek vezetői szinte változtatás nélkül beemelik a vállalkozásba és felhasználják az adott faluban, kisvárosban készen talált viszonyokat. A vállalkozó az együtt dolgozók viszonyát nem strukturálja újra munkamegosztási, szakmai, szempontok szerint, hanem meghagyja a kisebb településen már korábban kialakult és respektált kapcsolati típusokat; felhasználhatja ezeket a viszonyokat a fegyelem megtartására, a teljesítmény ellenőrzésére — röviden: a kistelepülések közösségi kontrollját aknázzák ki.

A „falusi viszonyok" használatmódját példázza az alábbi eset.

Egy tulajdonos Pestről vidékre telepítette a varrodáját, mert a fővárosi telephelyen nem tudta a fegyelmet megszilárdítani, mint modta: „a pesti varrólányoknak túl nagy a szája". A vidéki műhelyben viszont a faluban egyébként is érvényben lévő tekintélyviszonyok dominálnak, ennek alapján organizálják a munkát. A termelést olyan helybeli varrónő irányitja, aki tekintélyét nem ebben a vállalkozásban, hanem korábban a faluban szerezte, itt csak használja. A varrónőknek a vezetőhöz és egymáshoz való viszonya nem alakult át a munkamegosztási, technológiai elveknek megfelelően, hanem megmaradt az a struktúra, ami a településen egyébként is volt.

A településen létező társadalmi viszonyok vállalkozásba illesztésének különös formájával találkoztam egy Gödöllő környéki községben. Az itteni vállalkozók igyekeznek maximálisan kiaknázni a falusi, etnikai szempontból is megerősített azonosságtudatot, szolidaritást, a szorgalmat és megbízhatóságot. Igénybe veszik a kész, működőképes szolidaritási és bizalmi hálózatot, amelybe pénzt, anyagokat, munkát tudnak áramoltatni. Például az egyik vállalkozó úgy teljesített egy nagy volumenű asztalos munkát igénylő megrendelést, hogy a faluban az asztalosok között meglévő kooperációt felhasználva oldotta meg az anyagok elosztását, tárolását, részint a forgótőke egy részének az előteremtését, a minőségellenőrzést, a felmerülő szakmai problémák megoldását stb.[2]

Ez a forma annyiban különbözik az előzőekben ismertetettől, hogy a vállalkozók nemcsak felhasználják a készen talált kapcsolatokat, hanem ösztönzik e kapcsolatok ápolását, erősítését. Például nagyban hozzájárulnak annak az ideológiának a termeléséhez, hogy az illető faluban élő emberek a szomszédos települések lakóinál szorgalmasabbak, megbízhatóbbak, jobb szakemberek és kooperációra képesebbek. (Ez sokban emlékeztet a nagyvállalatok gyakorlatára: ismeretes, hogy a vállalatok sokat tesznek az alkalmazottaiknak a céggel való azonosulása érdekében. Példánkban a faluval való identitást igyekeznek a vállalkozók erősíteni, s ezt erőforrásként felhasználni.)

E) Ha egy nagyvállalat elég hosszú ideje működik valamely városban vagy kisebb településen, akkor bizonyos mértékig újrastrukturálja az ott készen talált viszonyokat. A szomszédsági, rokonsági hálók mellett, amelyek a kapcsolatok tartós szerkezetét adják, megjelenik a nagyvállalat mint struktúraképző. Ez történt például Székesfehérváron a Videoton esetében.[3] A nagyvállalat megszűnt, számtalan kft-re tagolódott szét, viszont fönnmarad a viszonyoknak egy hatalmas tömege, amelyet egykor e vállalat hozott létre. Az emberek még ma is e viszonyok segítségével cserélnek információt, a vállalkozók ebben a kapcsolatrendszerben keresik a lehetséges alkalmazottakat, piaci partnereket. Ezek a viszonyok nehezen definiálhatók, leginkább a településeken ki-

alakult kapcsolatokkal homológok, bár bizonytalanabb, képlékenyebb viszonytípusok: például hiányzik belőlük az előbbiekre jellemző világos tagoltság, illetve a folytonosság, mivel a nagyvállalat felbomlásával a kapcsolatháló felszakadozott, és csak viszonyelemek maradtak meg. Ugyanakkor ez a network, felszakadozottsága ellenére, továbbra is a bizalom-, információ- és szívességcsere egyik legtágabb kerete. A feltöredezett kapcsolathálóból épségben maradnak bizonyos viszonyelemek. A nagyvállalat különböző szintű vezetői, ha önállósodnak, akkor vállalkozásukat ezekből a viszonyelemekből építhetik fel, beviszik az új vállalatba például a korábbi főnök–beosztott kapcsolatot, ennek minden tartalmi és stílusbeli sajátosságát. (Ez az eset sok szempontból megfelel az A/3. részben leírt típusnak.)

A fent ismertetett körülmények között gyakran előfordul, hogy az önállóvá váló személy nem a közvetlen munkatársai közül verbuválja alkalmazottait (például azért, mert vállalkozása nem a korábbi munkájára épül), hanem a volt nagyvállalat révén kialakult kapcsolatháló segítségével választja ki a megfelelőnek tartott beosztottait. Ebben az esetben a kapcsolatokat gyakran újra kell definiálni.

F) Az egyik leggyakoribb kész viszony, amit a vállalkozásokba illesztenek, a rokonsági és a családi kapcsolatok.

1. A vállalkozások egy részénél a családi és az üzleti szféra között nincs világos határvonal. A családi és a gazdasági szerepek, feladatok összemosódnak. Pontosabban létezik munkamegosztás, de véletlenszerű, hogy egy-egy éppen adódó feladatot ki végez el; a gyerekek felügyelete, a háztartási munka, az anyagbeszerzés, a késztermékek megrendelőhöz szállítása arra hárul, aki történetesen ráér. A tapasztalatok szerint a nagyszülők foglalkoznak legtöbbször a gyerekekkel, de ha a szükség úgy kívánja, segítenek a rakodásban, üzeneteket vesznek fel, elintézik az éppen adódó ügyeket. A családi kapcsolatok rugalmasságát maximálisan kihasználják; csúcsmunkák idején van elegendő munkaerő, pangóbb időszakokban viszont nem kell elküldeni senkit.

Megfigyeléseim azt mutatják, hogy az induló vállalkozások nemegyszer destrukturálják a korábban kialakult és megváltoztathatatlannak tűnő családi munkamegosztási viszonyokat. Az évek óta a házimunkától magukat távol tartó férjek minden további nélkül mosogatnak, vigyáznak a gyerekre, ha a helyzet éppen azt kívánja. A családi munkaerő rugalmassága tehát azt jelenti, hogy a nemek és részben a kor szerinti hagyományos, merevebb munkamegosztási viszonyokon, legalábbis a vállalkozások egy részében, a résztvevők túlteszik magukat.

2. A következő lépcső, ha a vállalkozásban a szerepeket világosan definiálják, disztingválnak a gazdasági és a családi szerepek között. A családi viszonyok hatása még ebben az esetben is érvényesülhet. Az interjúkból megpróbáltam adatokat gyűjteni arra, hogy a férj és a feleség közötti családon belüli (dominancia) viszony miképpen befolyásolja a szereposztást a vállalkozásban.

Talán a leggyakoribb az, ha a férj családon belüli dominanciája a vállalkozáson belül is megjelenik. A feleség ezekben az esetekben „kisegítőnek" minősített munkát végez; például megcsinálja a „papírmunkát", vagy ellátja a házigazda teendőket a vállalkozás

tulajdonosi értekezletein. Ezekben a szerepekben az a közös, hogy a feleség nem vesz részt a döntési folyamatokban.

Találkoztam olyan esettel, ahol a feleség önálló vállalkozásba kezdett, hogy függetlenítse magát a férjétől, a férj viszont ezt minden eszközzel igyekezett megakadályozni, mivel azt szerette volna, ha felesége az ő vállalkozásában, neki alárendelten dolgozik, ezzel erősítve meg a családon belüli nem túl stabil helyzetét.

Előfordul, hogy a feleség dominálja a családi életet, és ez az aszimmetria megjelenik magán a vállalkozáson belül is. Az egyik vállalkozó asztalos felesége nem vesz részt az üzlet „mindennapjaiban", de a bevételeket ellenőrzi, s a nagyobb beruházásokról, illetve jelentősebb befektetéseket igénylő vállalkozásokról lényegében ő dönt. A döntéseit a háztartás és nem az üzlet igényei szerint hozza meg.

A feleség családon belüli domináns helyzete magjelenhet magán a vállalkozáson belüli foglalkozási viszonyban is, ebben az esetben a férj lényegében alkalmazotti státuszt tölt be.

Végül találkoztam olyan esettel, ahol férj és feleség együtt vállalkozott, a fontosabb döntéseket is együtt hozták. A feleség ugyanakkor mérséklő, a kockázatosabb lépésektől visszatartó szerepet játszott. Itt a családi és a gazdasági szerepek világosan el voltak egymástól határolva, s mégis, bizonyos pontokon, például kritikusabb döntéseknél a racionális gazdasági kapcsolatokat családi elemek szinezték.

Összefoglalóan elmodható, hogy azokban az esetekben, amelyekben a vállalkozás és a háztartás nem válik szét, a vállalkozáson belüli viszonyok, döntési folyamatok leképezik a családi dominancia-viszonyokat.

3. Külön csoportba sorolhatóak azok az esetek, ha a család tagjai egy kész, korábban kialakult foglalkozási viszonyokkal jellemezhető vállalkozásba lépnek be. Ebben a helyzetben a kapcsolatok újradefiniálása a tipikus. Jellemző példája ennek az a vállalkozás, amely a nyolcvanas évek elején alakult, s az évtized második felére már egy tucat alkalmazottal dolgozott. A vállalkozás vezetője ekkor a feleségét is fölvette, de a foglalkozási viszony a már kialakult kapcsolatok mintáját követte, a feleség épp olyan „egyszerű" alkalmazottja volt a cégnek, mint a többi asszony.

A családi, rokonsági kapcsolatoknak a vállalkozásokba való bevitele számtalan előnye mellett sok problémával is jár. A nehézségek leginkább abból származnak, hogy a családi viszonyok nem könnyen alakíthatók át racionális munkamegosztási kapcsolatokká. A rokoni kapcsolatoknak a vállalkozásba való bevitelével járó problémákat csak az tudja megoldani, aki a különnemű — a családi és a racionális gazdasági — munkamegosztási viszonyokat egyneműsíteni tudja, például úgy, hogy paternalisztikus kapcsolatban „egyesíti" őket. Ez a megoldást illusztrálhatja egy fakereskedéssel és fafeldolgozással foglalkozó vállalkozó, aki bátyjait és ezek fiait, valamint a sógorokat alkalmazta cégénél. Ha úgyis sok pénzt kell munkabérre kifizetni, akkor az ember elsősorban a rokonait segítse ezzel — mondta. A segítség fejében viszont feltétlen engedelmességet és fegyelmet kívánt.

Befejezésül a foglalkozási viszonyokkal kapcsolatban még egy megjegyzést tennék. A vállalkozóvá válást orientáció-váltás, a korábbi kapcsolatok átértékelése kíséri a legtöbb esetben. Az önállók a vállalkozás szükségletei szerint újraértékelik a családi, baráti, volt munkatársi kapcsolataikat, s ezekből a korábban jelentéktelenek fontosságra tehetnek szert, más, addig jelentős kapcsolatok pedig elhalványodhatnak. Az újraértékelés részben olyan kapcsolatok jelentőségét növeli, amelyek a vállalkozásba beilleszthetőek.

Jegyzetek

[1] Lásd erről Kuczi Tibor—Makó Csaba: Egy lehetséges magyar ipari övezet csírája? *Társadalomkutatás*, megjelenés alatt.

[2] Lásd ugyanott.

[3] Leveleki Magdolna: Ahogy bomlott fel a Videoton, úgy jöttek egyre többen... 1992. (Kézirat)

Nagy Beáta

NŐK A VEZETÉSBEN

Az alábbiakban arra keressük a választ, hogy a nők világszerte megnövekedett foglalkozási szintjével párhuzamosan milyen társadalmi jellemzőkkel bírnak a női vezetők, növekszik-e arányuk a vezetők csoportján belül. A makroszintű áttekintés részben előtanulmányként szolgál a „Nők a gazdaságban: a menedzserek" című OTKA-kutatáshoz. A kutatás 1992–1994 között zajlik a BKE Szociológia Tanszékén a szerző vezetésével, s célja, hogy a gazdasági életben vezető pozíciót betöltő nőkkel életút-interjúkat készítsen.

I. Nemzetközi kitekintés

Az utóbbi két évtizedben már a nyugat-európai országokat is az a tendencia jellemzi, hogy a női foglalkoztatás kibővülése miatt a munkaerő növekvő részét alkotják nők, megközelítve a Közép- és Kelet-Európában tapasztalt igen magas, csaknem 50 százalékos arányt. A szocialista gazdaságpolitika egyik legfőbb célja, a munkaerő-tartalék lehető legintenzívebb mozgósítása, a teljes foglalkoztatás elérése jelentős részben a nők növekvő munkába állítása révén volt megvalósítható. Az „ügy" érdekében olyan párthatározatokat hoztak, amelyek többek között a nők iskolázottsági színvonalának emelését, s a női vezetők arányának növelését is hangoztatták.[1] A „felülről" irányított, erőltett emancipáció látványos eredményeket produkált a statisztikák szintjén. Ennek a folyamatnak a visszásságaival, a munkavállaló férfiak és nők, ezáltal az egész magyar társadalom számára nemkívánatos következményeivel foglalkozott már néhány tanulmány (Koncz: 1985).

Ha a gazdaságilag fejlett országok adatait összevetjük abból a szempontból, hogy mekkora a nők aránya a keresők körében, akkor a tervgazdaságokban és a skandináv országokban találjuk a legmagasabb participációs rátát. Közismert azonban, hogy ezekben az északi országokban a női munkavállalóknak csaknem fele részmunkaidőben dolgozik, megkönnyítve ezzel a keresőtevékenység és a családi, háztartási teendők összehangolását. (1. táblázat)

A teljes és a részmunkaidős foglalkoztatás megkülönböztetésének hiánya miatt Európa eltérő gazdasági rendszereihez tartozó/tartozott országok között alig mutatkozik különbség abban a tekintetben, hogy a nők a munkavállalók mekkora hányadát alkotják. Markáns különbség sokkal inkább az észak–dél vonal mentén rajzolódik ki, mivel a Földközi-tenger országaiban — Portugália kivételével — lényegesen kisebb a nők részvétele a munkaerőpiacon, s ennek nyomán a vezetők közötti arányuk is csekélyebb.

A következőkben a női vezetők helyzetét statisztikai és szociológiai adatfelvételek alapján tekintjük át. Az elemzésre annál is inkább nagy szükség van, mert mind ez ideig nem készült átfogó vizsgálat erről a társadalmi csoportról.

Először két fő forrás alapján felvázoljuk, hogy a nők milyen arányban töltenek be vezető szerepeket a gazdaságilag fejlett országokban, majd a magyarországi helyzet ismertetése következik. A nemzetközi kitekintéshez egyrészt az *International Labour Office* statisztikai évkönyvét (Year Book 1992)[2], másrészt pedig a *Worldwide Government Directory* adatait használtuk fel (Women in Government 1992).[3]

Ha a nemzetközi statisztikákban csak azt az adatot nézzük, hogy a vezetésben mekkora a férfiak és a nők aránya, akkor *a nők javára történő folyamatos elmozdulást találunk*, azaz mindenütt *emelkedett a vezető pozícióba bekerülő nők száma és aránya.* Az Amerikai Egyesült Államokban például a nők aránya már 1970-től folyamatosan növekedett, 1988-ban elérte a 38 százalékot, s 1992-ben a 41 százalékot. Ennek ellenére igen csekély azoknak a nőknek az aránya, akik a vezetés csúcspozícióiba is bejutottak. A legtöbb szociológiai adatfelvétel legfeljebb 2 százalékra becsüli a nők arányát ezekben a pozíciókban. „Ami változott, az az, hogy több nő van a menedzsmentben. Ami nem változott: *a nők a menedzsment alacsonyabb szintjein koncentrálódnak*, s mindenhol kevesebb hatalmat jelentő pozíciókat birtokolnak, mint a férfiak." (Powell 1988: 13) A nemzetközi tapasztalat szerint tehát pusztán az a tény, hogy a munkaerőn és a vezetésen belül növekszik a nők aránya, még nem jelenti azt, hogy a nők és a férfiak pozíciója hozzávetőleg azonos lesz.

Más adatközlésekből kiderül, hogy a skandináv országokban a magánszektorban a gazdasági vezetők 5–6 százaléka nő, az állami szektorban ennek kétszerese az arányuk (Kovalainen 1990). Nagy-Britanniában a gazdasági vezetők 8–10 százaléka nő. (Marshall 1984). Európai kutatók is az amerikai tapasztalatokat erősítették meg: minél magasabban helyezkedik el az adott menedzseri pozíció, annál kevésbé vannak képviselve benne a nők. A nők vezetésben elfoglalt aránya Svájcban 4,2 százalékot, Angliában 9 százalékot, Svédországban és Norvégiában 13,2 százalékot, Hollandiában 4,4 százalékot, Olaszországban 5,7 százalékot, Finnországban 14,4 százalékot ért el a nyolcvanas években, ám a legfelső vezetési szinten már legfeljebb csak 1 százalék a nők aránya. (Preuss 1987). *Mindegyik ország esetében tehát csak nagyon kicsi kisebbséget alkotnak a nők a vezetőkön belül.*

A női vezetők társadalmi helyzetét elemző kutatókat régóta foglalkoztatja a kérdés, hogy mi okozza a nők kis arányú részvételét a foglalkozási hierarchia magasabb szintjein. Vajon a férfiak és a nők kora gyermekkori szocializációjának eltéréseiben keresendők az okok (a karrier iránti motiváció, a feladat betöltéséhez szükséges képességek, készségek hiánya), vagy pedig a szervezeti diszkriminációt érhetjük tetten (a karrier lehetőségének hiánya). Ebben a tanulmányban nem vállalkozhatunk a fenti kérdés direkt megválaszolására, pedig a válaszadás hozzásegíthetne bennünket ahhoz, hogy jobban megértsük a vezető beosztású nők helyzetét. Igyekezünk azonban a statisztikai adatokból felsorolni néhány bizonyítékot a nőkkel szembeni diszkrimináció meglétére.

A nők nemcsak a gazdasági vezetésben, de a politikai döntéshozatalban is csekély szerepet játszanak: kormányzati részvételük eltörpül a férfiak jelenléte mellett. A végrehajtó hatalom legmagasabb pozícióit vizsgálva — a minisztertől a helyettes államtitkárig — azt láthatjuk, hogy a felelősségteljes pozíció betöltésével kevéssé bízzák meg a nőket. Akárcsak a gazdaságirányításban, a politikai vezetésben, kormányzati pozíciók betöltésében is a skandináv nők járnak az élen. Dániában, Norvégiában és Svédországban a miniszterek több mint 16 százaléka nő. Az összes tervgazdasággal és felülről irányított „emancipációs" mozgalommal rendelkező ország a lista végén helyezkedik el a női miniszterek száma a tekintetében, Románia kivételével, ahol 6 női miniszter volt a kormányban. (2. táblázat)

II. Munkavállalók és vezetők Magyarországon

A magyar női vezetők helyzetéről nehéz teljes képet alkotni, ugyanis a fellelhető statisztikai adatok nem elégségesek e társadalmi csoport kimerítő statisztikai és szociológiai jellemzésére. A nők munkavállalásával kapcsolatos kutatások sem fordítottak erre a területre elegendő figyelmet. A következőkben egyrészt a Központi Statisztikai Hivatal adatközléseire, illetve ezek másodlagos elemzéseire támaszkodunk, másrészt pedig az OTKA által támogatott „A vezetők rekrutációja, identitás-tudata és értékorientációi" című kutatás eredményeiből rajzoljuk fel a gazdasági elitbe bekerült nők családi-társadalmi hátterét.

A vezetők helyzetének statisztikai elemzése előtt azonban feltétlenül meg kell határozni a csoport helyét a mnnkavállalók egészén belül.

1. A női és férfi keresők számának alakulása

A gazdaságilag aktív férfi népesség száma a hetvenes évek során már nem emelkedett tovább, ezzel szemben a női kereső népesség a nyolcvanas évekig folyamatosan bővült. A gazdasági visszaeséssel, a munkanélküliség megjelenésével a férfi és női munkavállalók száma egyaránt csökkenni kezdett. A munkanélküliség azonban a férfiakat — a nemzetközi tendenciákkal ellentétben — némileg nagyobb arányban érintette. Ezek a tényezők együttesen vezettek ahhoz a tényhez, hogy ma a kereső népesség kb. 46 százalékát alkotják nők. (3. táblázat)

A nők növekvő foglalkoztatottsága következtében az aktív női keresők aránya a 15–55 éves (=munkavállalási korú) női népesség egészéhez képest emelkedett, de nem érte el a férfiaknál tapasztalt értéket. Ennek a relatív lemaradásnak fontos tényezője, hogy a munkavállalási korú nők csaknem egytizede gyermekgondozási segélyen vagy gyermekgondozási díjon lévő ún. inaktív kereső, aki csak átmenetileg van távol a munkaerőpiacról. A női aktivitási arányszám növekedésének lelassulása mögött tehát a gyes 1967. évi és a gyed 1985. évi bevezetését is felfedezhetjük okként. (4. táblázat)

2. Nők a felsőfokú oktatásban

Az utóbbi évtizedekben a felsőfokú oktatási intézmények hallgatói között fokozatosan emelkedett a nők aránya, bár a nemek szerinti szegregáció mértéke mindvégig jelentős maradt. A nők aránya mindazonáltal egyre magasabb lett, és eléri a férfiak arányát azokon a főiskolákon és egyetemeken (pl. jogi és közgazdasági), amelyeknek elvégzése a felsőszintű vezetői posztok betöltéséhez kívánatos. (5. táblázat) Ugyanezt mondhatjuk el az egyetemi és főiskolai oklevelet szerzők nemek szerinti megoszlásáról is. (6. táblázat)

A férfiak és a nők közötti iskolázottságbeli különbség tehát jelentősen csökkent, s a férfiak igazán már csak a mezőgazdasági, műszaki és állatorvosi egyetemeken vannak többségben a női hallgatókkal szemben. Az emberi tőke elméletének legfőbb tézise, amely a nemek munkahelyi pozícióiban, keresetében megnyilvánuló különbségeket a kevesebb „befektett" emberi tőkével magyarázza, részben tehát megdől. Az 1990-es népszámlálás adatai azonban arra is felhívják a figyelmünket, hogy a női egyetemi hallgatók nagyobb arányban képviseltetik magukat a főiskolai, mint az egyetemi hallgatók között. „Az egyetemi végzettségűeknek csak 35 százaléka nő, szemben a főiskolai végzettségűek esetében tapasztalt 54 százalékkal." (Hrubos 1993: 10). (7. táblázat)

3. A női vezetők jellemzői[4]

3.1 A női vezetők aránya

Az 1980. és 1990. évi népszámlálás adatainak egybevetése meglepő adatokkal szolgál. Miközben némileg növekedett a nők aránya az aktív keresők között, és ezzel párhuzamosan a szellemi foglalkozásúak körében, ennél sokkal nagyobb arányban, harminc százalékkal (!) nőtt a nők aránya a vezetők és irányítók között. 1980-ban a pozíciók egynegyedét, 1990-ben pedig egyharmadát töltötték be nők. (Akár az emancipációs törekvések sikereként is lehetne értelmezni azt az arányeltolódást, amely a vezetők és irányítók csoportjában a nők javára bekövetkezett.) Ez számokban kifejezve 1980-ban 101 ezer, 1990-ben 132 ezer nőt jelentett, a férfi vezetők és irányítók száma ez idő alatt 285 ezerről 260 ezerre csökkent. (8. táblázat)

Vajon mi az oka annak, hogy csaknem 30 százalékkal emelkedett a nők aránya a vezetők és irányítók között? A magyarázatot keresve, valószínűleg lényeges szempont, hogy a fentiekben említett munkaerőpiaci folyamatok eredménye, azaz a férfi keresők számának csökkenése és a női foglalkoztatás kiszélesedése megváltoztatta a nemek arányát a kategórián belül. Javította a nők esélyeit az is, hogy egyre többen vettek részt a felsőfokú oktatásban. A harmadik tényező pedig az, hogy a vezetőknek és az irányítóknak a hierarchiában alacsonyabban elhelyezkedő csoportjaiban gyakrabban találhatunk nőket, míg a felső szintű vezetők körében ritkábban. (9. táblázat)

Feltételezhető továbbá, hogy a férfi vezetők 1990-ben már inkább a magánszektort választották az állami szektor vezető állásaival szemben. Sejtésünket alátámasztja, hogy

különösen a nőkhöz viszonyítva jelentősen megnőtt a vezető beosztást jelentő foglalkozások esetében is az „önálló" besorolású férfiak száma. (Például: műszaki igazgató, üzemvezető, vállalati igazgató, kereskedelmi és vendéglátóipari üzletvezető.)

Az adatokból kiderül, hogy 1980 és 1990 között emelkedett a nők aránya a gazdasági élet vezető pozícióiban (műszaki, vállalati igazgatók, szövetkezetek, üzletek vezetői), és jelenlétük aránya már nem elhanyagolható. Még ennél is nagyobb mértékben emelkedett azonban arányuk a közigazgatás vezető posztjain: a központi államigazgatási szervek vezetői között megduplázódott az arányuk, és e csoport egyharmadát képezik. A tanácsi igazgatásban pedig 10 vezető közül négy nő. A politikai szervezetek (párt- és tömegszervezetek) vezetői között is csaknem eléri a 40 százalékot a nők aránya. Mindezek a változások akkor történtek, amikor a magyar parlament tagjai között 7 százalékra csökkent a női képviselők száma. (10. táblázat)

3.2 Vezetők és korcsoportok

Az 1990. évi népszámlálás adatai szerint a női vezetők és irányítók többsége 30–55 év közötti, a férfiak ennél némileg fiatalabbak. A férfiak tehát korábban kerültek a vezetői és irányítói pozícióba, és — részben a magasabb nyugdíjkorhatár miatt — tovább vannak felelős beosztásban. (11. táblázat) Az életkori eltolódással kapcsolatos megállapítást alátámasztja a gazdasági elit körében végzett kutatás is (ezt a későbbiekben, a 4. pont alatt ismertetjük). Az adatok azt jelzik, hogy a nők számára jelentős problémát okozhat a karrier és a magánélet, a családalapítás összehangolása, mivel mindkettő kialakítása, formálása hozzávetőleg ugyanarra az időszakaszra, a munkába állás utáni néhány esztendőre esik. A kevesebb konfliktussal járó megoldást sokszor az jelenti, ha a szakmai előrehaladás átmenetileg háttérbe szorul, s ez is hozzájárulhat ahhoz, hogy a nők a szervezeti hierarchiának többnyire csak az alacsonyabb fokaira jutnak el. Ezzel azonban nem állítjuk azt, hogy a döntésben érintett nők számára ez a dilemma a fentiekben leírt módon tudatosul. Inkább az a feltevésünk, hogy a kérdés a társadalmi elvárásoknak megfelelő módon oldódik meg, s a karrierjük elején álló nők többnyire kevéssé érzékelik még hátrányukat férfi kollégáikkal szemben.

3.3 Vezetők és iskolai végzettség

Az ÁBMH és a KSH 1983-as adatait elemző vizsgálat azt a feltevést támasztotta alá, hogy nem megfelelő szintű a gazdasági vezetők iskolai végzettsége (Székely 1986). A kutatás fő tanulsága az volt, hogy az iskolázottsági szint jelentős emelkedése ellenére sok vezető nem rendelkezett felsőfokú végzettséggel. A női gazdasági vezetők pedig még férfi kollégáiknál is sokkal gyakrabban töltöttek be olyan állásokat, amelyekhez nem volt megfelelő iskolai végzettségük. (12. táblázat) A káderpolitikai céloknak és a szakismeret igényének egyidejű megvalósítása tehát nehézségeket okozott.

A fentinél szélesebb csoportot ölel fel az a néhány foglalkozás, amelyekben kizárólag vezetői és irányító pozícióban lévő emberek dolgoznak. Az adatokból kiderül, hogy a

nagyobb gazdasági és társadalmi egységek élén a vezetők és irányítók többsége rendelkezik felsőfokú végzettséggel. A legmagasabb iskolai végzettség a központi államigazgatási szervek vezetőit jellemzi. A pozíciót betöltő férfiak 90 százaléka, a nők 79 százaléka rendelkezik felsőfokú végzettséggel. A tanácsi igazgatás vezetésében dolgozók legalább 2/3-ának van diplomája. A férfiak és nők közötti iskolázottságbeli eltérés a vállalatok és intézmények vezetői körében a legnagyobb. A férfiak 1/4-e, a nőknek csaknem 1/2-e felsőfokú végzettséget igazoló diploma nélkül tölti be a pozícióját. A legalacsonyabb átlagos iskolai végzettséget a kereskedelem és vendéglátóipar üzletvezetői körében tapasztalhatjuk, ahol a férfiak 12–14 százaléka, a nők 5–8 százaléka rendelkezik diplomával. Ezekre a csoportokra a középiskolai végzettség a jellemző. A kereskedelem és a vendéglátóipar különösen fontos területe a női vezetők és irányítók foglalkoztatásának. A vezetők és irányítók csoportját alkotó 132 ezer nőből 23 ezer itt található. Ebben szerepe van az új vállalkozásoknak is, mivel a nők szívesen kezdik vállalkozásaikat ezen a két területen. (13. táblázat)

3.4 Vezetők és keresetek

Akárcsak a férfi és a női aktív kereső népesség egészében, éppúgy a vezetők körében is feltűnő a nemek szerinti kereseti különbség. 1991-ben a szellemi foglalkozásokban dolgozóknál a férfiak és a nők havi bruttó átlagkeresetének különbsége a vállalati szférában 36,6 százalékos, a költségvetési szférában 33,2 százalékos volt a férfiak javára (Kereseti arányok 1993: 9. tábl.).

A férfi és a női vezetők fizetési kategóriák közötti eloszlását vizsgálva feltűnő, hogy míg a férfiaknak csaknem a fele, addig a nőknek alig több mint egynegyede tartozik a legmagasabb kategóriába. (14. táblázat) Mik az okai a férfi és a női vezetők jelentős keresete között tapasztalható jelentős eltéréseknek?

3.4.1 A kereseti különbség földrajzi tényezői

A főváros és a vidék közötti kereseti lehetőségek már korábban is közismertek voltak. Talán az is ismert, hogy a nők esetében még nagyobb a lemaradás, mint a férfiaknál. A kereseti statisztika alapján három kategóriát különböztetünk meg: Budapest, vidéki városok, községek. Mindhárom csoportban 1/4–1/3 a női vezetők aránya. A vezetői pozíciókban elérhető jövedelmet vizsgálva a fővárosból a kisebb települések felé haladva egyre kisebb az elérhető havi kereset (mindkét nem esetében), és egyre nagyobb a nők kereseti lemaradása. Míg a községekben élő férfi vezetők a fővárosi férfi vezetők keresetének 76 százalékát érik el, addig a nők esetében a községekben élő női vezetők a fővárosi női vezetők keresetének 63,7 százalékát. *A vidéken élő női vezetők tehát többszörösen is hátrányos helyzetben vannak: egyrészt férfi kollégáikhoz, másrészt a fővárosi női vezetőkhöz képest is nagy a kereseti lemaradásuk.* (15. táblázat)

A több mint 50 főt alkalmazó vállalatoknál, szövetkezeteknél, vállalkozásoknál és a költségvetési intézményeknél végzett kereseti adatfelvétel világít rá legélesebben a férfi és női vezetők közötti kereseti különbségek okaira. A kereseti adatok standardizálása eredményeképpen ugyanis azt láthatjuk, hogy „...viszonylag kicsi az azonos beosztási (vezetési) szinten belül a bérek nemek közötti különbsége". (Kereseti arányok 1993: 8). Az összes szellemi dolgozóra érvényes, fentiekben említett több mint 30 százalékos kereseti különbség lényegesen csökken, ha csak a vezetők és irányítók adatait elemezzük. (16. táblázat) (Ugyanez a jelenség érvényes az 50 főnél kevesebb embert foglalkoztató gazdálkodó szervezetek kereseti adataira is.) Az első feltűnő jelenség az, hogy a költségvetési szférában nagyobbak a nemek szerinti kereseti különbségek, mint a vállalati szférában. A másik — kevésbé meglepő — tény pedig az, hogy a vezetők körében a hierarchián felfelé haladva egyrészt csökken a nők aránya, másrészt növekszik a kereseti eltérés. A legmagasabb vezetői pozíciókba csak kevés nő jutott be.[5] Ezzel visszaértünk a probléma gyökeréhez: *nem az adott vezetői pozícióban meglévő kereseti különbségek a jelentősek. A különbségek döntő része a beosztási szintek nemenként eltérő létszámarányából adódik.*

A magyar adatok sajnos nem nyújtanak lehetőséget arra, hogy kiszámítsuk a vezető pozícióban lévő nők családjaiban az egy főre eső havi keresetet. Külföldi kutatások azt mutatták, hogy a női vezetők háztartásai anyagilag jóval kedvezőbb feltételek között vannak, mivel kétszer annyi havi jövedelemmel rendelkeznek, mint azok a családok, ahol a férj van vezető beosztásban. (Rosener 1990).

4. Nők a gazdasági elitben[6]

A továbbiakban a népszámlálás „vezetők és irányítók" statisztikai kategóriájánál jóval szűkebb, s ezért homogénebb csoportját vizsgáljuk, amikor figyelmünket a gazdasági élet talán legvitatottabb, de a legnagyobb érdeklődéssel övezett csoportja, a gazdasági elit tagjai felé fordítjuk. Az 1990-ben végzett kutatás során a gazdasági eliten belül a nők aránya 16 százalék volt. Ez pontosan megfelel a fentiekben említett „vezető A" kategóriában tapasztalt aránynak, s egyben a nemzetközi eredményeknek is.

A gazdaság felső szintű vezető pozícióiban mindegyik vezető rendelkezik a szükséges felsőfokú, azaz főiskolai vagy egyetemi végzettséggel. A nők és a férfiak a gazdasági eliten belül is erőteljesen differenciálódnak beosztási szintek szerint: a vizsgált mintában a férfiak 30 százaléka dolgozott vezérigazgatói vagy helyettesi beosztásban, míg a nők közül mindössze 5 százalék. Ezzel szemben a nők 25 százaléka osztályvezető volt, míg a férfiaknak csak 9 százaléka. A karrierutak elemzéséből az is kiderült, hogy a férfiak előbb hozzákezdtek karrierjük építéséhez, mint a nők. A nők ugyanis csak 31–40 éves koruk között szerezték meg első vezetői pozíciójukat, ezzel szemben a férfiak csaknem 2/3-a már 30 éves kora előtt vezető volt. (Ez összhangban van a vezetők és irányítók kategóriájában tapasztaltakkal.)

Nemcsak a beosztást, hanem a magánéletet illetően is hátrányos helyzetben vannak a vezető pozíciót betöltő nők. Az általunk felkeresett női és férfi vezetők családi állapotában jelentősek az eltérések. A vezető beosztású férfiak jobb esélyekkel indulnak a házasodási piacon, mint a velük egyidős férfi népesség: az átlagosnál magasabb a házasodási arányszámuk: 92 százalék volt házas és 6 százalék elvált. A nőknél éppen ellenkező a helyzet, ők az azonos korcsoportú női lakossághoz képest „lemaradásban" vannak: a női vezetők 2/3-a volt férjnél, 1/4-e elvált, és 1/10-e maradt hajadon. Már ezekből az arányokból is következik, hogy a női vezetőknél az átlagos gyermekszám is kisebb. A fentiek következményeként a nők kisebb kiterjedésű, kevesebb személyből álló háztartásokban élnek, és lényegesen gyakrabban élnek egyedül, mint a férfi vezetők. A nemek szerinti különbségeket illetően a szociológiai elemzés egyik fő következtetése az, hogy a női vezetőknek mindenkor nagy árat kell fizetniük azért, hogy ebben a férfias világban a férfiakéhoz hasonló pozícióba juthassanak, illetve a hierarchián előre haladhassanak.

5. Két választás Magyarországon: nők a politikában[7]

Az elmúlt évtizedekben gazdaságpolitikai és ideológiai szempontok együttesen alakították a nők munkavállalását. Az intézkedések egyik fontos célja a nők iskolázottságának emelése és a vezetők közötti arányuk növelése volt. Miként a fenti táblázatok megmutatták, folyamatosan bővült a női vezetők jelenléte a gazdaságban, a közigazgatásban, a párt- és tömegszervezetekben. De ahogy arra már az iskolai végzettség elemzése során is rámutattunk, nem volt mindig sikeres a politikai megbízhatóság és a szakmai hozzáértés összeegyeztetése. A vezetői pozíciókba felemelt „dísz-nők" sokat ártottak a nők valódi egyenjogúsításának. Az erőltetett emancipációnak ez a formája kétségtelenül vétkes abban, hogy komoly előítéletek alakultak ki a karrier-orientált nőkkel szemben.

A férfiak és a nők társadalmi és politikai szerepének megítélése már a rendszerváltás előtt is nagyon tradicionális volt a magyar társadalomban. (Tóth 1990). A férfi és női szférák (közélet vs. magánélet) szétválasztásának határozottan konzervatív igényeként értékelhetjük az önkormányzati és különösen a parlamenti választásokat. Jelentősen csökkent a nők közéleti szerepvállalása. Minél magasabb beosztást és minél nagyobb lélekszámú települést vizsgálunk, annál kisebb az esélye annak, hogy nő tölti be a posztot. 1990-ben az önkormányzati képviselők körében azt tapasztalhattuk, hogy a parlamenti képviselőkhöz és a polgármesterekhez viszonyítva itt volt a legmagasabb a testületbe bekerülő nők aránya, átlagosan több mint 15 százalék. A polgármesterek között már lényegesen kisebb az arányuk, 10 százalék körüli. (17. táblázat) A parlamenti választások esetében a képviselőjelöltek 9 százaléka, a megválasztott képviselők 7,3 százaléka volt nő. A legtöbb női képviselőt a Hazafias Választási Koalíció jelölte, ezen kívül már csak a Fidesz és az SZDSZ jelöltjei között volt több mint 10 százalék nő. Mivel a választások során a fenti három politikai szervezet közül kettő jutott be a parlamentbe, s mindkettő ellenzékbe, így az sem meglepő, hogy a parlamentbe bekerült

nők aránya is nagyon alacsony. (18. táblázat) A parlamenti frakciók közül a kormánypártokban a legalacsonyabb a női képviselők aránya, egyik párt esetében esetében sem éri el az átlagos 7,3 százalékot. Az ellenzéki pártokban már magasabb a női képviselők aránya, és az MSZP-ben eléri az országgyűlési átlag kétszeresét, 15 százalékot. (19. táblázat)

Nem pusztán a társadalom szavazott arra, hogy a férfiak kezében legyen az ország sorsa, hanem a kormányalakítás és -átalakítások során sem törekedtek arra, hogy a nők sajátos érdekei is képviselethez jussanak. Még jelképes szerepet is alig kaptak a nők a végrehajtó hatalomban. Az 1990-ben megalakított kormányba mindössze egy (tárca nélküli) női miniszter került be. A minisztériumok felső szintű vezetésében is elenyésző a női jelenlét, összesen 4 főre korlátozódik. (20. táblázat)

III. Következtetések

A tanulmány a női vezetőknek a gazdaságban és társadalomban elfoglalt helyéről adott áttekintést, elsősorban a nemzetközi és a magyarországi statisztikai adatforrásokra támaszkodva.

A nemzetközi adatok és a magyar tendenciák megegyeznek abban, hogy egyre több nő kerül vezetői és irányítói pozícióba, számuk és arányuk egyaránt növekszik a csoporton belül. Ennek ellenére nem egyenlő a férfiak és a nők esélye arra, hogy a beosztási hierarchia magasabb szintjein elhelyezkedő felső vezetői foglalkozásokba kerüljenek.

A férfiak és a nők közti esélykülönbségeket nem indokolhatjuk eltérő iskolai végzettségükkel, mivel a műszaki egyetemek és főiskolák kivételével a női hallgatók száma eléri a férfi hallgatók számát. A férfiak nagyobb esélyét a két nem eltérő gazdasági aktivitására sem lehet visszavezetni, mivel az aktív kereső népességnek csaknem felét nők alkotják.

A nők karrier-esélyeit lényegesen csökkenti, hogy egybeesik a családalapítás és a karrierépítés időszaka. Ezt alátámasztja a férfi és női vezetők korcsoportok szerinti megoszlása is, másrészt a családi állapotra vonatkozó adatok elemzése.

Mivel a nők kisebb eséllyel jutnak be a magasabb presztízsű és felelősségű vezetői állásokba, mint a hierarchia alacsonyabb vezetői posztjaira, ezért a vezetők csoportján belül tapasztalt kereseti eltérések is nagynak tűnnek. A beosztási szintek szerinti standardizálás azonban a különbségek legnagyobb részét eltünteti.

Nagyon kis mértékű a nők jelenléte a politikai vezetésben. A parlament, a kormányzat és a helyi önkormányzatok összetételét vizsgálva feltűnik, hogy a nagy felelősségű, nagyobb településeken betöltendő pozíciókba aránytalanul gyakrabban kerülnek férfiak, mint nők.

A gazdasági elit körében folytatott kutatás azt bizonyította, hogy a nők még ezen a csoporton belül is inkább csak az alacsonyabb posztokat foglalhatják el. A női vezetőknek ráadásul nagy árat kell fizetni a karrierért, családi életük sokkal kevésbé tűnik kiegyensúlyozottnak, mint a férfi vezetőké.

Úgy tűnik tehát, hogy a társadalom nem jutalmazza, nem értékeli azokat a nőket, akik a tradíciók ellenében karriert futnak be. Az elmúlt évtizedekben a felülről szervezett, erőltetett egyenjogúsítási törekvések a kívánatossal ellentétes hatást értek el. A társadalmi-gazdasági rendszer nem bátorítja a nőket vezetői poszt betöltésére, a tradicionális elvárások uralkodnak a nőkkel szemben. A nőkre többé-kevésbé egyértelműen felismerhető nyomás nehezedik, amely szinte választót elé állítja őket: a családot vagy a karriert válasszák. Ritkán nyílik arra lehetőség, hogy a nők úgy érezzék, nem kell választaniuk a munka és a család között, hanem a két terület összehangolható. Az elkészítendő életút-interjúk hozzásegítenek bennünket ahhoz, hogy jobban megismerjük és megértsük ezeknek a nőknek a választásait.

Jegyzetek

1 Az 1970-es párthatározatot és végrehajtását lásd Nőpolitikai dokumentumok 1970–1980. 1981. Budapest: Kossuth

2 A nemzetközi statisztikák, ez esetben az ILO adatainak használhatóságával szemben komoly fenntartások vannak, amelyek a jelenlegi írásban is megerősítést nyernek. Az adatok összevethetősége mindig kétségeket ébreszt a kutatóban, már csak az országok eltérő népszámlálási gyakorlata miatt is. Éppen ezért a nemzetközi statisztikai adatokat igyekszünk kiegészíteni egyéb forrásokból származó, egyes országokra vonatkozó adatokkal.

3 Az adatbázis legnagyobb hiányossága az, hogy 1989-es információkat tartalmaz, az azóta eltelt 4 esztendő változásait, országok megszűnését, szétválását és létrejöttét már nem kíséri nyomon.

4 A népszámlálási adatfelvételi gyakorlat a szellemi foglalkozású dolgozókat 3 fő csoportba sorolja: vezetők és irányítók, beosztott ügyintézők, beosztott ügyviteli dolgozók. Részletesebb bontás hiányában az alábbiakban a *vezetők és irányítók* meglehetősen heterogén csoportját fogjuk elemezni.

5 A beosztási hierarchia legfelső szintjén elhelyezkedő „Vezető A" kategória korántsem homogén. A vezérigazgatótól a főmérnökig és főkönyvelőig terjedő beosztásokat foglalja magában. Ugyanez az inhomogenitás érvényes a többi összevont beosztási kategóriára is.

6 A gazdasági elit kifejezés a gazdasági élet és a gazdaságirányítás legfelső szintjén található pozíciókat betöltő egyénekre utal. A bevezetőben említett „A vezetők rekrutációja, identitás-tudata és értékorientációi" című OTKA-kutatást Lengyel György és Rozgonyi Tamás vezetésével az MTA Szociológia Intézete és a BKE Szociológia Tanszéke végezte 1990 tavaszán. A kutatás során a gazdasági elit három almintáját vizsgáltuk: 1. a gazdaságirányítás (Pénzügyminisztérium, Ipari Minisztérium, Országos Tervhivatal) felső szintű vezetése; 2. a banki szféra felső szintű vezetése; 3. az állami tulajdonú iparvállalatok felső szintű vezetése. A feltett kérdésekre összesen 371 fő válaszolt, közülük 61 nő.

7 A címet a KSH statisztikai kiadványától kölcsönöztem: *Két választás Magyarországon 1990-ben.*

Felhasznált irodalom

1980. évi népszámlálás. 1981. 22. kötet (Foglalkozási adatok I.) Budapest: KSH

1990. évi népszámlálás. 1992. 3. kötet (Összefoglaló adatok) Budapest: KSH

Andorka R.—Kolosi T.— Vukovich Gy. (szerk.) 1990. *Társadalmi Riport 1990.* Budapest: TÁRKI

Andorka R.— Kolosi T.— Vukovich Gy. (szerk.) 1993. *Társadalmi Riport 1992.* Budapest: TÁRKI

A keresetek színvonala, szóródása és kapcsolata a családi jövedelemmel. 1991. Budapest: KSH

A nők helyzetének alakulása a KSH adatainak tükrében 1970–1981. 1982. Budapest: SZEKI

Hrubos Ildikó 1993. *A férfiak és a nők iskolai végzettsége, szakképzettsége* (Kézirat)

Képviselői Kézikönyv. 1990.

Kereseti arányok szakképzettségi, illetve beosztási szintek szerint 1991. 1993. Budapest: KSH

Két választás Magyarországon 1990-ben. 1991. Budapest: KSH

Koncz Katalin (szerk.) 1985. *Nők és férfiak — hiedelmek és tények.* Budapest: MNOT—Kossuth

Kovalainen, Anne 1990. How do male and female managers in banking view their work roles and their subordinates? *Scandinavian Journal of Management*, (6) 2.

Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1992. 1993. Budapest: KSH

Marshall, Judy 1984. *Women Managers — Travellers in a male world.* London: Wiley

Mohr Katalin (szerk.) 1993. július *A Magyar Közélet Kézikönyve.* MTI Sajtóbank

Művelődés és Közoktatásügyi Minisztérium Statisztikai Tájékoztató, Felsőoktatás 1990/91. 1991. Budapest

Művelődés és Közoktatásügyi Minisztérium Statisztikai Tájékoztató, Felsőoktatás 1991/92. 1992. Budapest

Nők a mai magyar társadalomban. 1989. Budapest: KSH

Parlamenti választások 1990. 1990 Budapest: MTA Társadalomtudományi Intézet

Powell, Gary N. 1988. *Women & Men in Management Sage.* London

Preuss, Eva 1987. *Die Frau als Manager — Vorurteile, Fakten, Erfahrungen.* Bern: Paul Haupt

Rosener, Judy B. 1990. Ways Women Lead. *Harvard Business Review*, Nov–Dec. 119–125.

Székely Judit 1986. Adalékok a gazdasági szférában dolgozó felsőszintű vezetők iskolai végzettségének elemzéséhez In: *Szociológiai Műhelytanulmányok*, 5. kötet. Budapest: MKKE Szociológia Tanszék

The Economic Role of Women in the ECE Region Development 1975/85. 1985. New York: United Nations

Tóth Olga 1990. *Nézetek, vélemények a nők munkavállalásáról.* (Kézirat)

Year Book of Labour Statistics 1992. 1992. Geneva: ILO

Women in Government: Statistical Extract from the DAW Data Base on Women in Decision-Making, 1990. 1992. Prepared by the Division for the Advancement of Women (DAW), Vienna

Year Book of Labour Statistics 1992. 1992. Geneva: ILO

TÁBLÁZATOK

1. táblázat
*A nők aránya a munkaerőben (1975, 1984, 1992) és a második foglalkozási főcsoporton belül (1992) (százalékban)**

	1975	1984	1992	második főcsoportban
Nyugat-Európa				
Ausztria	40	41	41	16,4
Belgium	34	38	42	–
Dánia	41	45	46	14,7
Finnország	46	47	47	24,8
Franciaország	37	39	43	–
Hollandia	28	35	40	15,9
Írország	27	29	31	15,1
Luxemburg			36	12,0
Nagy-Britannia	37	40	43	–
Németország	37	39	41	23,3
Norvégia	38	43	45	26,7
Olaszország	30	35	37	–
Svájc	34	35	38	–
Svédország	43	47	48	–
Észak-Amerika				
Kanada	37	41	45	40,8
USA	39	43	45	40,7
Kelet-Európa és Szovjetunió				
Bulgária	47	49		
Csehszlovákia	45	46	47	–
Lengyelország	42	43	45	15,6
Magyarország	44	45	46	58,2
NDK	50	52		
Románia	36	40	46	–
Szovjetunió	51	51		
Belorusszia			49	–
Észtország			50	–
Lettország			50	–
Litvánia			49	-
Oroszország			49	–
Ukrajna			49	–
Dél-Európa				
Görögország	30	31	37	10,1
Jugoszlávia	38	39		
Portugália	38	43	43	18,9
Spanyolország	21	30	36	9,7
Törökország	36	35	31	5,3

Forrás: *The Economic Role of Women in the ECE Region*. 13. o.; *Year Book of Labour Statistics*, 1992. 38–49., 176–193. o.

* Az ILO-statisztika az 1968-as ISCO foglalkozási csoportosítást alkalmazza. Ebben a második főcsoport került elemzésre: „Administrative and managerial workers", amelynek két, a statisztikákban külön nem megjelenő alcsoportja a „Legislative officials and government administrative", és a „Managers".

2. táblázat
*Nők a kormányhivatalokban, a végrehajtó hatalom felső szintjein**

ország	minisztériumok		női miniszterek	
	politikai gazdasági jogi	szociális	száma	aránya
				(százalék)
Ausztria	1	3	2	12,5
Belgium	6	1	1	4,8
Bulgária	3	0	1	5,9
Csehszlovákia	0	0	0	0,0
Dánia	15	14	4	16,7
Finnország	0	3	1	7,1
Franciaország	5	1	0	0,0
Görögország	3	4	1	4,3
Hollandia	4	1	1	5,9
Írország	0	2	2	10,0
Jugoszlávia	0	0	0	0,0
Kanada	8	5	6	14,3
Lengyelország	0	1	1	3,7
Luxemburg	0	0	0	0,0
Magyarország	0	1	1	5,3
Málta	0	0	0	0,0
Nagy-Britannia	5	2	1	4,8
Németország (NDK)	11	1	1	2,9
Németország (NSZK)	5	2	2	10,0
Norvégia	8	4	6	33,3
Olaszország	0	1	0	0,0
Portugália	2	1	1	6,3
Románia	17	6	6	13,0
Spanyolország	1	2	2	9,5
Svájc	0	n.a.	0	0,0
Svédország	4	10	6	25,0
Szovjetunió	2	2	1	1,2
Törökország	0	0	0	0,0
USA	29	11	2	10,5

Forrás: *Women in Government*. 6. o

*A minisztériumokban számba vett vezetői pozíciók a miniszteri rangtól a helyettes államtitkárig terjedtek.

3. táblázat
A női és férfi aktív keresők számának alakulása (ezer fő)*

év	férfiak	nők	összesen	nők aránya (százalék)
1970	2 933,5	2 055,2	4 988,7	41,2
1980	2 866,8	2 202,1	5 068,8	43,4
1990	2 513,7	2 013,5	4 527,2	44,5
1992	2 276,5	1 965,3	4 241,8	46,3

Forrás: *1980. évi népsz.* 22. kötet, 1. rész, 65. o.

1990. évi népsz. 3. 86–87. o.; *Magyar Stat. Zsebk.* 1992. 23. o.

* Az adatokban a segítő családtagok is az aktív keresők között szerepelnek.

4. táblázat
A népesség gazdasági aktivitása

év	aktív keresők aránya	
	15–59 éves férfi népességen belül	15–55 éves női
	(százalék)	
1949	89,7	34,5
1960	91,4	53,3
1970	85,6	64,3
1980	85,9	73,2
1984	86,2	73,8
1990	80,4	69,6

Forrás: *Andorka et al. 1990.* 94. o.; *Andorka et al. 1992.* 29. o.

5. táblázat
A felsőfokú intézmények nappali tagozatán tanuló nők

	1981		1984	
	szám (ezer fő)	arány (százalék)	szám (ezer fő)	arány (százalék)
összesen	31,8	50,1	34,5	51,7
ebből:				
pedagógiai	6,0	73,4	18,6	73,4
orvostudományi	4,4	56,8	4,1	54,4
egészségügyi	0,9	92,0	1,1	96,3
közgazdasági	3,4	61,5	3,9	64,6
jogi és államig.	1,4	50,8	1,8	57,3
műszaki	3,2	17,6	2,6	15,3
mezőgazdasági	1,5	28,3	1,3	31,2
állatorvosi	0,1	15,8	0,1	19,5

Forrás: *Nők a mai magyar társadalomban.* 23. o.

6. táblázat
Az egyetemi, főiskolai oklevelet szerzett nők aránya

intézmények	1990	1991
	(százalék)	
Állam- és Jogtud. Egyetem	48,0	48,1
Közgazdaságtudományi Egyetem	50,5	50,3
műszaki egyetemek	18,8	20,0
műszaki főiskolák	15,4	16,0
közgazdasági főiskolák	74,8	71,2
Keresk. és Vendéglátóipari Főiskola	68,5	68,5
Államigazgatási Főiskola	80,7	80,8

Forrás: Művelődés és Közoktatásügyi Minisztérium Statisztikai Tájékoztató. *Felsőoktatás 1990/91*. 155., 160. o.; *Felsőoktatás 1991/92*. 150–173. o.

7. táblázat
A nők aránya a nappali tagozatra beiratkozott hallgatókon belül 1991/1992.tanév

intézménytípus	nők aránya (százalék)
tudományegyetemek:	55,2
ebből:	
jogi karok	52,7
közgazdasági karok	46,6
műszaki egyetemek	15,1
műszaki főiskolák	18,4
közgazdasági főiskolák	67,8
Keresk. és Vendéglátóipari Főiskola	65,4
Államigazgatási Főiskola	68,8

Forrás: Hrubos 1993. 12. o.

8. táblázat
A női vezetők aránya a foglalkozási csoportokban

nők aránya	1980	1990
	(százalék)	
az aktív keresők között	43,4	44,5
szellemi foglalkozásokban	57,7	60,6
irányítók és vezetők között	26,2	33,7
ebből:		
műszaki	8,7	12,1
igazgatási, igazságszolg.		
gazdasági, forgalmi és áruforgalmi	38,0	46,6
egészségügyi és kulturális	47,7	55,0
számviteli, pénzintézeti, pénzügyi	45,6	46,8

Forrás: *1980. évi népsz.* 22. kötet, 228–231. o.; *1990. évi népszáml.* 3. kötet, 86–87., 90–91. o.

9. táblázat
A fehérgalléros munkavállalók eloszlása a beosztások között

	vállalatok		költségvetés	
	férfiak	nők	férfiak	nők
			(százalék)	
vezető A	5,1	0,9	3,6	0,5
vezető B	7,3	2,1	4,4	0,7
irányító A	8,9	4,2	5,2	1,3
irányító B	12,1	1,9	6,1	4,1
irányító C	29,4	9,4	1,3	2,2
beosztott szellemi	37,2	81,5	79,4	91,2
összes szellemi	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: *Kereseti arányok...* 8. táblázat

10. táblázat
A nők arányának alakulása néhány vezető beosztásban

beosztások	1960	1970	1980	1990
				(százalék)
műszaki igazgató, váll. főmérnök	1,7	4,2	5,2	7,4
központi államig. szervek vezetői	8,1	11,8	16,4	33,9
tanácsi igazgatás vezetői	12,5	15,3	27,9	40,1
párt- és tömegszervezetek	n.a.	n.a.	26,7	38,7
vállalatok, intézmények igazg.	7,4	6,4	15,5	24,6
szövetkezetek vezetői	2,4	2,9	7,4	13,0
kereskedelmi üzletvezetők	n.a.	n.a.	55,4	62,8
vendéglátóipari üzletvezetők	n.a.	n.a.	54,7	51,6

Forrás: *A nők helyzetének alakulása* ... 33–34. o.; *1980. évi népsz.* 22. kötet. 228–231.o.; *1990. évi népszáml.* 3. kötet 86–87. o., 90–91. o.

11. táblázat
A vezető és irányító beosztásban lévő férfiak és nők korcsoport szerinti megoszlása

korcsoport	férfiak		nők	
	ezer fő	arány (százalék)	ezer fő	arány (százalék)
14–19	0,6	0,2	0,4	0,3
20–24	6,7	2,6	3,3	2,5
25–29	16,2	6,2	6,7	5,0
30–34	29,8	11,5	16,5	12,5
35–39	45,3	17,5	27,8	21,1
40–49	98,8	38,0	57,5	43,5
50–54	32,7	12,6	17,2	13,0
55–59	25,5	9,8	2,3	1,7
60–	4,2	1,6	0,5	0,4
összesen	259,8	100,0	132,2	100,0

Forrás: *1990. évi népsz.* 3. kötet, 86–87. o.

12. táblázat
A beosztások szerinti inkongruencia-arány a gazdasági vezetőknél

beosztás	férfiak összesen	férfiak nincs felsőfokú végzettsége	nők összesen	nők nincs felsőfokú végzettsége
	(fő)	(százalék)	(fő)	(százalék)
igazgató	3055	28,1	237	45,1
műszaki ig.hely.	1818	14,7	78	34,6
gazdasági ig.hely.	1487	33,3	769	48,4
áruforgalmi ig.hely.	438	29,5	29	27,6
forgalmi, távközl. ig.hely.	54	27,8	3	33,3
egyéb helyettes	693	18,6	89	27,0
összesen	7545	25,2	1205	44,8

Forrás: Székely Judit 1986. 31.o.

13. táblázat
A legmagasabb iskolai végzettség néhány vezetői és irányítói beosztásban

	férfiak legfeljebb általános iskola	férfiak szakmunk. szakiskola	férfiak középiskola	férfiak felsőfokú végzettség
műszaki ig. váll. főmérnök	321	239	2507	6763
központi államig. szervek vezetői	–	1	180	1629
tanácsi igazgatás vezetői	73	19	848	2394
párt- és tömegszervezetek vez.	31	19	362	712
vállalatok, intézmények igazg.	237	251	2671	9942
szövetkezetek vezetői	256	184	1674	3583
kereskedelmi üzletvezetők	1794	2471	4943	1309
vendéglátóipariüz letvezetők	740	1352	2594	765

	nők legfeljebb általános iskola	nők szakmunk. szakiskola	nők középiskola	nők felsőfokú végzettség
műszaki ig. váll. főmérnök	44	18	192	528
központi államig. szervek vezetői	–	–	254	677
tanácsi igazgatás vezetői	35	7	717	1521
párt- és tömegszervezetek vez.	27	8	284	391
vállalatok, intézmények igazg.	217	73	1690	2303
szövetkezetek vezetői	48	19	458	326
kereskedelmi üzletvezetők	4122	5281	7302	878
vendéglátóipari üzletvezetők	1338	962	2651	436

Forrás: *1990. évi népsz.* 3. kötet, 102–103. o.

14. táblázat
A vezetők megoszlása fizetési kategóriák szerint

	férfi vezetők	női vezetők
	(százalék)	
3001–4000 Ft	–	1,6
4001–5000 Ft	0,2	3,5
5001–6000 Ft	1,3	4,4
6001–7000 Ft	1,3	3,7
7001–8000 Ft	3,0	8,8
8001–10000 Ft	13,7	14,1
10001–12000 Ft	13,7	16,6
12001–15000 Ft	22,2	19,6
15000 Ft felett	44,6	27,7
	100,0	100,0

Forrás: *A keresetek színvonala*...61., 63. o.

15. táblázat
A vezetők havi bruttó keresete a településcsoportok szerint (Ft)

	férfiak	nők	női/férfi kereset	mők aránya a csoportban
	(fő)		(százalék)	(százalék)
Budapest	17 827	14 797	83,0	35,4
vidéki városok	15 076	11 500	76,3	27,6
községek	13 549	9 419	69,5	33,7
országos	15 678	12 334	78,7	31,6

Forrás: *A keresetek színvonala*... 23–24. o.

16. táblázat
A vezetői és irányítói beosztásban dolgozó nők havi bruttó átlagkeresete a férfiak keresetének százalékában

	keresetek aránya (százalék)	kők aránya (százalék)
50 fő feletti, vállalati rend szerint gazdálkodók		
vezető A	85,5	15,0
vezető B	96,3	22,3
vezető C	101,4	32,1
irányító A	97,4	13,6
irányító B	80,1	24,2
költségvetés		
vezető A	73,9	12,2
vezető B	84,4	13,7
vezető C	88,6	20,0
irányító A	72,9	40,2
irányító B	76,7	62,9

Forrás: *Kereseti arányok*... 1991 8. és 9. táblázat

17. táblázat
Az önkormányzati választásokon megválasztott képviselők és polgármesterek

	férfiak	nők	összesen
önkormányzati képviselők			
10 ezer főnél kisebb lélekszámú település			
(fő)	15 253	2 907	18 160
(százalék)	84	16	100
10 ezer főnél nagyobb lélekszámú település			
(fő)	2 513	377	2 890
(százalék)	87	13	100
polgármesterek			
10 ezer főnél kisebb lélekszámú település			
(fő)	2 082	263	2 345
(százalék)	86	14	100
10 ezer főnél nagyobb lélekszámú település			
(fő)	115	4	119
(százalék)	97	3	100

Forrás: *Két választás Magyarországon 1990-ben.* 2.1.1. és 2.2.1. táblázat

18. táblázat
A parlamenti képviselőjelöltek száma és megoszlása, 1990

	férfiak	nők	nők aránya a jelöltek között	nők megoszlása a pártok
	(fő)		(százalék)	
MDF	400	25	5,9	7,9
FKgP	313	20	6,0	6,3
KDNP	189	16	7,8	5,1
SZDSZ	297	39	11,6	12,3
Fidesz	170	26	13,3	8,2
MSZP	364	40	9,9	12,7
független	175	15	7,9	4,7
MSZDP	201	26	11,5	8,2
MSZMP	199	20	9,1	6,3
HVK	272	48	15,0	15,2
Agrárszövetség	228	10	4,2	3,2
Magyar Néppárt	152	13	7,8	4,1
Vállalkozók Pártja	120	11	8,4	3,5
egyéb	111	7	5,9	2,3
összesen	3191	316	9,0	100,0

Forrás: *Két választás Magyarországon 1990-ben.* 1.1.1. táblázat

19. táblázat
A parlamenti képviselők száma és megoszlása 1990

	férfiak	nők	nők aránya a frakcióban
	(fő)	(fő)	(százalék)
MDF	156	8	4,9
FKgP	41	3	6,8
KDNP	20	1	4,8
SZDSZ	84	8	8,7
Fidesz	19	2	9,5
MSZP	28	5	15,1
független	10	1	9,1
összesen	358	28	7,3

Forrás: *Parlamenti választások 1990.* 600–607. o.

20. táblázat
A minisztériumok vezetőinek nemek szerinti megoszlása

	1990		
	férfiak	nők	nők aránya
	(fő)	(fő)	(százalék)
miniszter	13	0	0,0
államtitkár	23	1	4,3
helyettes államtitkár	39	3	7,7
összesen	75	4	5,2
	1993		
miniszter	13	0	0,0
államtitkár	26	3	11,5
helyettes államtitkár	44	1	2,3
összesen	83	4	4,8

Forrás: *Képviselői Kézikönyv.. 125–130. o.*
Mohr 1993. 52–57. o.

Herbert J. Gans

A SZOCIOLÓGIA NÉMELY ERÉNYÉRŐL

Tudományunkat olykor a társadalomtudományok „királynőjeként" emlegetjük. Míg ebben kétségtelenül van némi önelégültség, a szociológiának valóban vannak erényei, melyek olykor feledésbe merülnek — köztük olyan erények is, amelyek a többi társadalomtudományban vagy nincsenek meg, vagy ha igen, akkor nem egészen ugyanolyan formában. Manapság fel kell hívni a figyelmet ezekre az erényekre, amikor mindenki a szociológia válságáról beszél, és az egyetemek költségcsökkentő adminisztrátorai vadásznak a megszüntethető vagy legalább alaposan megnyirbálható tanszékekre. Tudományágunk így egyre inkább a többi társadalomtudomány előrecsomagolt bűnbakja — akárcsak New York a többi amerikai nagyváros és a szegények a társadalom többi tagja számára. Ha ezt meg akarjuk akadályozni, kicsit többet kellene büszkélkednünk erényeinkkel, mint eddig.

Úgy vélem, a szociológia legalapvetőbb erénye pluralisztikus jellege, ami azt jelenti, hogy véleményünk nemcsak a szociológia természetének és céljainak tekintetében tér el, hanem még erényeit illetően is. Az alábbiakban a szociológia néhány erénye következik — ahogy én látom és művelem e tudományt.

Változatosság és sokszínűség. Azért is tekintjük szakterületünket királynőnek, mert maradvány jellegű társadalomtudomány, vagyis mindazon társadalmi jelenségekkel és problémákkal foglalkozik, amelyeket nem tanulmányoz az antropológia, a közgazdaságtan, a történelem, a politológia vagy a pszichológia. Ez a körülmény a szociológiát változatosabbá és sokszínűbbé teszi a többi társadalomtudománynál és állandó mozgásban tartja, hiszen új szakterületek alakulnak ki, amikor Amerika megváltozik vagy új problémákat vet fel. Nagy hasznunkra van — elméleti és empirikus vonatkozásban egyaránt —, hogy tudományunkba folyamatosan érkeznek újdonságok, új izgalmakkal együtt. Igaz, a szociológia újszerűsége a divatos jelszavaktól való elragadtatáshoz is vezethet, mint amilyenek mostanában a posztmodernitáshoz kapcsolódnak. A folytonosan terjeszkedő szociológia imperialisztikus is, de az a többi, kevésbé sokszínű társadalomtudomány is. Mi több, azok a tudósok, akik szerint minden tudománynak kell legyen egy jól körülhatárolt „magja", amelyre a figyelmet összpontosítani kell, kritikusan szemlélik a szociológia sokszínűségét. Körükben szociológusok is akadnak. E kritikusok igyekeznek is meghatározni, szerintük mi tudományuk „magja", hogy így megszabhassák, szerintük melyek a helyénvaló és nem helyénvaló kutatási területek. Ez azonban véget vethet az úttörő kutatásoknak és intellektuális terméketlenséggel

fenyeget, amikor a tudósok konformitását követelik meg azok, akiknek hatalmában áll a tudomány „magjának" a meghatározása.

A szociológia sokszínűségének egy másik hátrányos következménye az, hogy nem szolgál olyan rövid és szabatos öndefiníciókkal, amilyeneket a jelek szerint az adminisztrátorok vagy főnökeik igényelnek. Én magam mindig úgy gondoltam, hogy a szociológia azt vizsgálja, miként bánnak és viselkednek az emberek egymással a családban, más informális csoportokban és a formális szervezetekben, de tevékenységünket nem lehet olyan gyorsan és könnyen egyetlen szóval fémjelezni, mint mondjuk a közgazdaságtant a pénzzel, a politikatudományt a hatalommal és tekintéllyel vagy a történelmet a múlttal. Mondhatjuk ugyan, hogy mi a társadalmat tanulmányozzuk, de akkor ránk hárul az a hálátlan feladat, hogy meghatározzuk, mi a társadalom.

A színfalak mögé húzódás. A szociológia egyik fő vonzereje számomra az volt, hogy készségesen a „kulisszák" mögé vonul, hogy végignézze — Erving Goffman klasszikus metaforájával —, miként építik fel a társadalmi szereplők „alakításaikat" a társadalmi életben. Tevékenységünk oly mértékben sajátos, amennyire azokat a normális szakmai fogásokat keressük és vizsgáljuk, amelyek segítik az informális és formális csoportok működését. Ezáltal olyasmit tudunk meg a társadalmi jelenségekről, ami nincs benne a hivatalos forrásokban, amit az átlagos megfigyelő észre sem vesz. Az újságírók „leleplezéseiben" a kulisszák mögött gonosz vagy legalábbis morálisan kétes összeesküvés történik; a szociológusok viszont avval az ésszerűbb feltevéssel élnek, hogy minden társadalmi viselkedés igényel némi előkészítést.

A marslakó nézőpontja. A színfalak mögé húzódás arra bátorít, amit egyben lehetővé is tesz: a szociológia módszeresen függessze fel a társadalom konvencionális bölcsességét, tiszteletadását és uralkodó normáit. Ez tesz bennünket képessé arra, hogy az intézményeket és a csoportokat új, sőt tiszteletlen oldalukról, a marslakó nézőpontjából nézzük — ahogy régebben mondogattuk, mielőtt kiderült volna, hogy a Mars lakatlan. A marslakók ugyanis, akárcsak más szenvtelen és távolságtartó megfigyelők, néha eretnek felismerésekre juthatnak és olyan újszerű metaforákat kínálhatnak az intézmények és csoportok viselkedésének megértéséhez, amire a többi társadalomtudományban csak ritkábban kerül sor — az antropológia kivételével.

Közel az emberekhez. Még mindig egyedül állunk abban a tekintetben, legalábbis mindaddig, amíg több antropológus nem kezd terepmunkát Amerikában, hogy jó néhányunk úgy kívánja megérteni a társadalmat, hogy hosszan beszélget vagy együtt él azokkal az emberekkel, akiket tanulmányoz. Bár a „kemény" tudósok lebecsülhetik az eredményt a „puha" adatok miatt, ezek az „etnográfiai" módszerek a legjobbak arra, hogy megismerjük, akiket tanulmányozunk. Valójában „tudományosabbak" a rövid, személytelen és gyakran felületes közvélemény-kutatásnál vagy felmérésnél, a gyakran önbeteljesítő kísérletnél vagy a nem társadalomkutatók által gyűjtött, ismeretlen érvényességű számadatok statisztikai manipulációjánál is.

Ugyanennyire fontos az, hogy a mélyinterjú vagy a „részt vevő megfigyelés" a legjobb módja a társadalom alulról fölfelé avagy középről föl- majd lefelé történő szemügyrevételének. Az „utcai szintről" nyert kép szépen kiegészíti vagy épp leleplezi az állami

intézmények és elitek által közölt hivatalos képet. Ilyen kutatási módszerekkel lehet mélyebb tartalmat adni azoknak a „sztoriknak", amelyeket az újságírók mindössze néhány órányi „utánjárás" vagy kutatás után írnak meg, s ezáltal rendszeres képet alakítanak ki arról, „igazából" mi is történik a társadalom mikro- és makroszektoraiban. Ha összekapcsolódik a makroszociológiai, történelmi és összehasonlító vizsgálatokkal, akkor a terepmunka avagy az etnografikus kutatás segít a legjobban megértenünk, hogy mi történik országunkban.

Amerika megértéséhez természetesen gyakran kellenek a számok is, akárcsak az említett másfajta kutatási módszerek. Ráadásul sok szociológus „tudósnak" tartja magát, aki arra kap pénzt és azért kap elismerést, hogy olyan kvantitatív és analitikus szociológiát műveljen, amely nagy elméletek és közép-szintű teóriák felállításával és igazolásával foglalkozik. Egy ideális világban ezt a fajta nomotetikus természetű szociológiát másképp neveznék, mint az idiografikusat, amely a saját társadalmunk megértésére törekszik. Ebben a világban azonban a két szociológiának együtt kell élnie és meg kell birkóznia azzal a hatalmas ellentmondással, amelyet minden társadalomtudomány átél: hogy a kutatásfinanszírozók elsősorban tudományt akarnak, míg a kezdő egyetemisták és a nagyközönség Amerikát akarja megérteni.*

A társadalom jobbítása. Az amerikai szociológia kialakulásakor részben az egyházakhoz kapcsolódó diszciplína volt, amely a társadalom megjavítására és a szociális problémák felszámolására törekedett. Bár már régen szekularizálódott, ez a késztetés sosem múlt el. Igaz, manapság sokat törjük a fejünket a jobbítás számos lehetséges jelentésén és azon, miként szerkesztik meg és viszik bele a köztudatba a sajátos szociális problémákat az egyes érdek- vagy más jellegű csoportok. A jobb társadalomra törekvés mindazonáltal még mindig ott bujkál a szociológia tudományában is.

A szociológia reformer hagyománya miatt gyakran vált népszerűtlenné a politikai, illetve a kulturális konzervatívok körében. Az 1960-as években — amire ma néha mint a diszciplína aranykorára tekintenek, amelyhez a mai szociológusok fel sem érhetnek — a szociológiát sűrűn érte az a vád, hogy túl sok radikálist képez. Manapság is ezért bírálják, de a jelenlegi konzervatívok harci jelszava a „politikailag helyes".

A marxisták sem kedvelik a reformista szociológiát, de a konzervatívokból inkább lesznek egyetemi vezetők. Többük már megpróbálta megszüntetni a szociológiai tanszéket. Gyanítom, hogy reform-szándékunk azon kezdő egyetemistáknak sem vonzó, akik jogi, üzleti vagy orvosi pályára készülnek, bár ugyanez csábítóbbá teszi a szociológiát a leendő szociális munkások és tanárok, valamint az etnikai és más kisebbségek eljövendő aktivistái számára.

Mi több, ha az a gazdasági válság, amely állítólag minden poszt-indusztriális társadalmat fenyeget, ténylegesen bekövetkezik és politikai, társadalmi. kulturális és etnikai

* E témával részletesebben foglalkoztam 1988-ban, az Amerikai Szociológiai Társaságban tartott elnöki beszédben, illetve 1989-es tanulmányváltozatában: „A szociológia Amerikában: a szakma és a közönség" *American Sociological Review*, (54) 1: 16.

válságokkal párosul, akkor talán ismét felfedezik a szociológia azonnali és közvetlen relevanciáját. Akkor ez lesz tudományunk újabb, széles körben elismert erénye, de csak akkor, ha ezúttal több válasszal tudunk szolgálni, mint az 1960-as évek végén. Figyelembe véve az azóta bekövetkezett haladást a teoretikus, az empirikus és a gyakorlat-orientált kutatásokban, erre még képesnek is bizonyulhatunk, és ebben az esetben több hitelt érdemel, mint ma az a gondolat, hogy a szociológia a társadalomtudományok királynője.

Végül, de nem utolsósorban úgy érzem, hogy a felsorolt erényeknél fogva a szociológia valamivel kevésbé kicsinyes és tiszteletlenebb, mint néhány társtudománya. Természetesen egyik erénye sem menti szívósan őrződő hibáit: a szerencsétlen zsargont az angol nyelv helyett, a nyilvánvaló túl sok kvalitatív és kvantitatív vizsgálatot, a triviális és unalmas bevezető kurzusok feleslegesen nagy számát, továbbá olykor azt a tendenciát, hogy a művekben és a kutatásban mellőzzék a teoretikus és empirikus szigort, a logikát és a józanságot. E fogyatékosságok gyakran elfedik erényeinket és ezáltal rontják kilátásainkat a holnap szoros költségvetési világában.

Fordította: Egedy Gergely

Kovách Imre

RURÁLSZOCIOLÓGIAI KONGRESSZUSOK 1993 NYARÁN

Az 1989-es politikai változásokat követően a mezőgazdaság jövője a volt szocialista országok egyik kritikus problémájává vált. Az agrárszektor átalakítása, amely a magántulajdon dominanciáját és a piacgazdaság működését célozta meg, a privatizáció és a kárpótlás módjával és ütemezésével kapcsolódott össze. A nagyüzemek felszámolásának kísérlete és a kis- és középüzemi formák megteremtése több országban is az első fázisa és mintegy próbaterepe volt a szélesebb körű privatizációnak. A mezőgazdasági termelés strukturális átalakításának középpontjába a családi farmok működési feltételeinek megteremtése került, helyenként olyan indulati hátterű ideológiai és politikai programként, amely a kollektivizálás időszakához hasonlított.

Az agrárium átalakulása azért is kapott kitüntetett figyelmet, mert a rurális települések lakosságának aránya a térségben mindenhol magas, 15–40 százalék közötti. Az átalakulás konfliktusai korán megmutatkoztak. A volt NDK területén a szállítók bojkottálták az állami gazdaságokat és termelőszövetkezeteket. 1991-ben az akkori Csehszlovákia földművelésügyi miniszterét lemondásra szólították fel. Magyarországon három minisztere is volt az agrárügyeknek. A szovjet utódállamokban és a Balkánon időnként a korábbi állapotokat is meghaladó élelmiszerhiány jelentkezik, bár kétségtelen, hogy a nagyvárosok fizetőképes rétegeinek ellátása javult.

Az agrárátalakulás és következményei érthető módon a kutatások és a nemzetközi konferenciák fókuszába kerültek. 1993 nyarán két kongresszus és egy konferencia is alkalmat adott az információcserére. Az MSZT miskolci kongresszusán két szekció is a rurális átalakulásról szólt. Az augusztus 2–6. között Wageningenben rendezett 15. Európai Faluszociológiai Kongresszuson az e témával foglalkozó számos szekció egyikének, a családi farmok jövőjét elemzőnek a munkájában vettem részt. Augusztus 22. és szeptember 5. között a MacArthur Alapítvány által támogatott „Collectivization and Its Alternatives" kutatási program rendezte második konferenciáját, Ráckeve után ezúttal Sanghajban.

A dolgozatok, előadások és hozzászólások a kollektivizált mezőgazdaságok átalakulásának alternatíváját bemutatva három jelenségcsoportot elemeztek:

— a magángazdaságok kialakulásának esélyei és a nagyüzemek átformálódása

— a mezőgazdasági termelési struktúra változásának következményei

— a létező szocializmusok agrárfejlődésének modelljei és a kollektivizált mezőgazdaságot követő korszak alternatívái.

Az agrártermelés szerkezete és a mezőgazdaság szerepének különbségei miatt Kelet-Európában nagy különbségek mutatkoznak a családi farmok létrehozásának lehetőségeiben. Lengyelországban és a volt Jugoszláviában a mezőgazdasági termelés a családi farmok rendszerén alapult, bár gazdasági tevékenységüket erősen szabályozta az állam közvetlen adminisztratív intézkedésekkel és a piac redisztributív kontrolljával.

Lengyelországban például a lokális adminisztráció döntött arról, hogy melyik farmer vásárolhat traktort és milyen áron (Gorlach—Nowak—Serega ESRS). Romániában nem kollektivizálták a magas hegységek családi üzemeit, amelyek az ott művelhető földterület néhány százalékán termelhettek, mégis az összes mezőgazdasági termelés mintegy negyedét állították elő (Neményi—Neményi MSZT). Bulgáriában a mezőgazdasági kisüzemi termelés az intenzív zöldség-, gyümölcs- és virágkertészetben volt sikeres és nagyobb arányú, elsődlegesen részidős tevékenységként. Az NDK-ban és Csehszlovákiában is a részidős mini farmok voltak a családi magángazdálkodás megjelenési formái, sokkal erősebb szabályozás alatt és kevesebb működési szabadsággal, mint a Szovjetuniót kivéve bármely más európai szocialista országban. Magyarország ismeretesen a legsikeresebb agrárfejlődést tudta fölmutatni, többek között azért is, mert a kisüzemi és nagyüzemi termelés aránya nálunk volt a legkiegyensúlyozottabb. A néhány tízezer magángazda mellett kétmillió körüli háztartás folytatott részidős mezőgazdasági termelést, az összes mezőgazdasági termékek egyre nagyobb hányadát állítva elő. A Szovjetunióban is volt, főként az ázsiai területeken, a kollektivizált szektoron kívüli részidős és privát termelés, de létezésüket a rendszer működésétől teljességgel idegennek tekintették, és ennek megfelelően kezelték.

A családi farmok kialakítása minden ex-szocialista államban a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és állami gazdaságok privatizációjával és, ahol volt, a kárpótlással kapcsolódott össze.

Módját és eredményeit tekintve a privatizáció — a közös vonások ellenére is — különböző módon történt a térség országaiban.

Romániában és Bulgáriában és néhány szovjet utódállamban a föld magántulajdonát a kollektivizáció előtti állapotnak megfelelően állították vissza. A föld magánkézbe kerülése törvényileg szabályozott volt, de a termelőeszközök privatizációja tényleges kontroll nélkül ment végbe, kaotikus állapotokat eredményezve. Bulgáriában, ahol az 1944-es állapotnak megfelelően biztosították jogilag a földek visszakerülését az eredeti tulajdonosokhoz, az összes termelőföld mintegy 18 százalékára jelentettek be igényt. A magántulajdonú földek 41 százaléka az újjáalakuló termelőszövetkezetek művelésébe került (1993-ig 1055 szövetkezetet alakítottak újjá). A termőföld többi részét bérleti formákban művelik, tőke és termelési eszköz hiányában elsősorban részidős tevékenységként. A családi üzemek tulajdonosainak meghatározó többsége középkorúnál idősebb és alacsony képzettségű. A földek eredeti tulajdonosai közül sokan városokba költöztek az elmúlt évtizedekben és nem érdekeltek a földművelésben (Dobreva—Kozhuharova KONF). Romániában is hasonlóképpen változtak az agrártermelés viszonyai, azzal a különbséggel, hogy az újraszövetkezés ott nem történt meg, az agrárválság talán mélyebb és a korábban agrárexportőr ország importra szorul (Neményi—Neményi MSZT; Róth—Rotariu ESRS). Örményországban a bulgárhoz hasonló erejű agrárszövetkezetesítés történt.

Oroszországban nem lehetett az eredeti tulajdonviszonyokat visszaállítani, így az első lépésként azt mérték fel, hogy ki vállalkozna magántermelésre. A sztálini kollektivizáció következményeként és a semmilyen szempontból sem kedvező közgazdasági

körülmények miatt nagyon lassú a privatizáció és a magángazdaságok kialakulásának folyamata. 1993 tavaszáig a művelt földterület 3,3 százalékát privatizálták valamilyen formában, és az összes mezőgazdasági termelésnek csak 0,9 százaléka származott magángazdaságokból (Martinova MSZT). Néhány körzetből olyan híradás is érkezett, hogy az állami gazdaságok és szövetkezetek privatizációja a kollektivizáció időszakához hasonló erőszakkal történik.

A Cseh Köztársaságban, Szlovákiában a balti államokban és a volt NDK területén a privatizáció a földvagyon teljes körű kárpótlását jelentette, míg a termelési eszközöket vagy készpénzért, vagy, ahol létezik ilyen rendszer (Cseh és Szlovák Köztársaság), kuponokért lehet megszerezni. A valóságos privatizáció a törvényekben biztosított lehetőségek ellenére sem mondható gyorsnak. 1992 első felében a keleti német területeken a termőföld fele még mindig az állami gazdaságokhoz, kisebb részben a termelőszövetkezethez tartozott (Bergmann 1992). Szlovákiában is inkább csak 1993 utánra várják a privatizáció kiteljesedését (Blaas MSZT). Az átalakulás nehézségeit mutatja, hogy mind a keleti német, mind a cseh és szlovák farmerek lassúnak ítélik az átalakulást, és a folyamatosságot tartják kívánatosnak, a nagyüzemek kereskedelmi és ellátó funkcióit pedig egyelőre nélkülözhetetlennek tartják. A keleti német agrárprivatizáció sajátossága, hogy a magánkézbe került földek több mint felét hollandok és a nyugati német tartományokból származók vásárolták fel (Bergmann 1992; Hudeckova—Lostak 1992; Majerova MSZT).

A magyarországi privatizáció (a kárpótlási és vagyonjegyek lehetőségei és a licitálás) egyedi rendszer, és nem állítható, hogy sikeresebb a többinél. A mezőgazdasági termelés válsága (Harcsa et al. KONF) inkább arra utal, hogy a magyar mezőgazdaság elveszítheti előnyét a térség agrárgazdaságaival szemben. Lengyelországban, ahol szükségtelen volt a más országokéhoz hasonló privatizáció, a piacszabályozás közvetlen, adminisztratív formáinak javarésze megszűnt, de a parasztok nem látják biztosítottnak jövőjüket és nagyon nehezen tudnak alkalmazkodni a piacliberalizálásból származó új körülményekhez (Gorlach—Nowak—Serega ESRS).

A privatizáció felsorolt módozatai ideálisnak közelről sem mondható gazdasági körülményeket teremtettek a magángazdaságok újraindulásához. A privatizáció többnyire a földtulajdonra korlátozódik, a termelőeszközök, épületek privatizálása lassú, vagy el sem kezdődött, s egyetlen államban sem tudnak megfelelő hitelt biztosítani. Néhány kivételtől eltekintve nincs megfelelő érdekvédelme a magángazdálkodást kezdőknek. A privatizációt masszív munkanélküliség kíséri. A volt NDK rurális területein 40 százalékos a munkanélküliség, Bulgáriában és Romániában ennél is magasabb. A leghátrányosabb helyzetű magyarországi megyékben is megközelíti a munkanélküliség a 30–40 százalékot, a Cseh és Szlovák Köztársaságban is előrejelzett a munkanélküliség megemelkedése. A világszerte és különösen az Európában kialakult gazdasági recesszió sem segíti a magángazdálkodás megindulását. A túltermelési válság miatt a Közös Piac tagországainak kormányzatai is nehezen birkóznak meg a mezőgazdasági termelés támogatásának problémáival, és állandó gond a túlélés technikáinak és módjainak menedzselése (Symes KONF). Európa nyugati és keleti felének eltérő gondjait pon-

tosan jelzi, hogy Németországban, Nagy-Britanniában vagy például Belgiumban azért is költenek tekintélyes összegeket farmerek támogatására, hogy a rurális táj képe fennmaradjon, vagy hogy újraépüljenek az adott tájra jellegzetes házak. Keleten a gazdasági recesszió és a gyorsan változó politikai viszonyok miatt nincs számottevő állami támogatás a magángazdaságok újraindításához. A cseh, a szlovák, de például a lengyel farmerek és parasztok is akut pénz- és hitelhiánnyal küszködnek. Kérdőíves vizsgálatok szerint a cseh és szlovák termelők egyharmadának nincsenek gazdasági épületei, és 60 százalékuk nem rendelkezik a sikeres gazdálkodáshoz megfelelő gépekkel.

A térség országainak belső piacán is megmutatkozik a recesszió hatása. Magyarországon például egyharmadával esett vissza az agrártermékek fogyasztása. Ellenpéldaként említhető, hogy más államokban a korábbinál is nagyobb az élelmiszerhiány. A részleges túltermelés és az élelmiszerhiány egyaránt erősítette az önellátásra termelést, amely természetszerűleg gátolja a magángazdaságok specializációját.

A privatizáció, a kárpótlás és a munkanélküliség együttes hatásaként, külföldről és a városokból olyan új társadalmi csoportok jelentek meg a rurális településeken, amelyek tovább növelik az amúgy túlnépesedett vidékek lakosságát és gondjait. A munkanélküliség mind több embert kényszerít arra, hogy megpróbálkozzon a gazdálkodással. Többségüknek nincs képzettsége és gyakorlata a mezőgazdasági kisüzemek farmerszerű működtetéséhez.

Az agrárátalakulás felsorolt gondjai és nehézségei miatt a mezőgazdasági termelés üzemformáinak aránya a következők szerint alakulhat a kongresszusok előadói szerint:

— A családi kisüzemek, farmok száma jelentősen nő, de néhány ország kivételével (pl. Lengyelország) nem válnak az agrártermelés domináns üzemformájává.

— Nem tűnnek el a szövetkeztek és állami gazdaságok, bár az új alapszabályok, az új tulajdonosi viszonyok, az új gazdasági körülmények és nem utolsósorban a tagság és a vezetőség cserélődése és mozgása alapjaiban változtatja meg működésüket. A régió kisüzemeinek fenntartói is pontosan tudják, hogy az átalakult nagyüzemek egy részére egy ideig feltétlenül szükségük van kereskedelmi és szolgáltató funkciójuk miatt.

— Becslések szerint Közép- és Kelet-Európa agrártermékeinek akár fele is származhat részidőben művelt kisüzemekből.

Az üzemformák arányának változása és a tulajdonreform ellentmondásos társadalmi következményei miatt a kutatók többsége szerint erőteljes proletarizáció várható a rurális településeken. A farmerizáció, illetve a polgárosodás is kiteljesedhet a bemutatott dolgozatok tanúsága szerint, de a vidéki társadalmaknak csak egy kisebb szegmensében, amely a rurális települések lakosságának 15–20 százalékát jelentheti. Különösen a nyugati szakértők hívták fel a figyelmet arra, hogy az új tulajdonosok nagyobb része aligha lesz képes farmszerűen működtetni és vezetni gazdaságát, ezért kevéssé specializált, és a volt közép- esetleg gazdagabb paraszti üzemekhez hasonló gazdaságok megjelenése várható, ami felerősítheti a visszaparasztosodás folyamatát.

Az európai posztszocialista államok mezőgazdaságának gondokkal és nehézségekkel telített századvégi állapotától gyökeresen különbözik Kína utóbbi évtizedének agrártörténete. A valaha éhezőiről is híres óriás állam, ahol a hírek szerint a kollektivizációnak közvetlenül és közvetve 30 millió halálos áldozata volt, a hetvenes és különösen a nyolcvanas években gyors ütemű gazdasági és még gyorsabb ütemű mezőgazdasági növekedést produkált. A sikernek persze nagyon sok összetevője van, de néhány ezek közül az ex-szocialista Európa számára különösen fontos lehet. A sanghaji előadások és hozzászólások a redisztribúció és a magángazdálkodás elemeinek sikeres ötvözetében jelölték meg a dinamizmus okát. Kínában a megyéknek megfelelő szintre került a redisztributív döntések nagyobb része, amellett teret engedtek az egyéni jövedelemszerzésnek, többek között úgy, hogy tartós (6–10 éves) bérletbe adták a földek egy részét, illetve a családok ellátására a magyar háztájihoz hasonló rendszerben rizsföldeket biztosítanak. (Amennyire egy Kína-méretű országot egy-két városban eltöltött két hét alapján meg lehet ismerni, úgy látszott, hogy — európai értelemben vett — szegények változatlanul szép számban vannak, de élelmiszerhiány nincs.) Nagy ütemben indult meg a vidék iparosítása is, ezúttal nem a népi kohók módszerével, hanem többek között külföldi tőke bevonásával (Justin Yifu Lin KONF). Az eredmény eléggé szembetűnő: élelem a városokban, lakásépítés falun. Az igazi varázslatra még ezután lesz szükség; kérdés, hogyan lehet a dinamikus fejlődést, amelyet ma inkább még mesterségesen visszatartanak, úgy fenntartani, hogy a politikai monopólium megmaradhasson. Erős redisztribúció, politikailag szimulált piac, magánérdek, magántulajdon és piac elegyítése Európában nem sikerült. Ez végérvényesnek látszik még Magyarországon is, ahol az agrárágazat nemzetközi mércével is sikeres volt. Nincs messze az idő, amikor Kína figyelemre méltó agrárexportőrként jelentkezhet, Közép- és Kelet-Európa politikailag konstruált agrárgazdaságai pedig, a sikeresek és az eleve működésképtelenek egyaránt, összeomlottak. Lehet, hogy a politikai szándék, a kárpótlás és a privatizáció végrehajtott módozatai miatt, lehet, hogy az általános recesszió és a szárazság miatt, vagy az összes tényező együttes hatására, mindenesetre az agrártermelés harminc éven keresztül megszokott rendszere visszavonhatatlanul eltűnt. Közép-Európában valami más kezdődött.

Hivatkozások

Publikációk

Bergmann, Theodor 1992. The Re-privatization of Farming in: Eastern Germany. *Sociologia Ruralis*, 1–2.

Hudeckova, Helena—Michal, Lostak 1992. Attitudes for Privatization in Czechoslovak Agriculture. *Sociologia Ruralis*, 1–2.

Symes, David 1992. Agriculture, the State and Rural Society in Europa Trends and Issues. *Sociologia Ruralis*, 1–2.

Előadások

(MSZT) = a Magyar Szociológiai Társaság kongresszusa, 1993. július 7–10. Miskolc

(ESRS) = az Európai Faluszociológiai Társaság 15. kongresszusa, 1993. augusztus 2–6. Wageningen

(KONF) = a MacArthur Alapítvány által támogatott Collectivization and Its Alternatives c.ímű program konferenciája 1993. augusztus 22. és szeptember 5. között, Sanghaj

Bihari Zsuzsa—Kovács Katalin—Váradi Mónika (MSZT) *The Successors of Cooperatives in Hungary*

Blaas, Gejza (MSZT) *Agriculture in Slovakia — A Forced Re-structuring?*

Brkic, Szecko—Zoran Grgic—Durdica Zutinic (ESRS) *Family and Family Farm*

Dobreva, Stanka—Veska Kouzhuharova (KONF) *The Transition in Bulgarian Agriculture Restoration of Private Property and Reorganization of Production*

Gorlach, Krzysztof—Piotr Nowak—Zygmunt Serega (ESRS) From *„Repressive Tolerance" to „Aggressive Freedom". Family Farms in Post-communist Poland*

Harcsa István—Kovách Imre—Ladányi János—Répássy Helga—Szelényi Iván (KONF) *The Crisis of Post-Communist Transformation in the Hungarian country side and Agriculture*

Lin, Justin Yifu (KONF) *Chinese Agriculture: Institutional Change and Performance*

Majerova, Vera (ESRS) *The Renewal of Private Farming in the Czech Republik*

Martinova, Irina (MSZT) *Agrarian Reform in Russia*

Némenyi Ágnes—Neményi József (MSZT) *Local Initiatives in Rural Agricultural Areas*

Róth, Andrei—Traian Rotariu (ESRS) *The Family Farm in Romania Today*

Symes, David (KONF). *Agrarian Reform and the Restructuring of Rural Society in Hungary*

Voicu, Ilona Petras (ESRS) *Romanian Family Farm in the Process of Transformation*

Dupcsik Csaba

MARY DOUGLAS KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIÁJA

Figyeljünk az antropológusokra — érdemes. A szociológia egyre kevésbé engedheti meg magának, hogy az antropológiát „szegény rokonként" kezelje és szerepét az egzotikus, a fejlődés fő vonalából kikerült, „primitív" társadalmak tanulmányozására korlátozza. A modern társadalmak mind egzotikusabbaká válnak, ugyanakkor — ettől nyilván nem függetlenül — a modern szociológia is válságban van, az antropológiának pedig mind több olyan érdekes képviselője áll elő, akiktől a szociológia is tanulhat — mint Arnold van Gennep, Alan Macfarlane, Victor Turner, Peter Burke, Clifford Geertz vagy Mary Douglas.

A brit antropológusnő[1] kezdettől fogva érdekes szintézist próbál megvalósítani, az évek múlásával mind tudatosabban. Mint igazi durkheimiánus, strukturális kapcsolatot tételez fel a *kozmológiák* — tehát a világról, a természetről, a társadalomról, az ember világban betöltött helyéről stb. alkotott kép —, illetve a *társadalmi élet* között. Ugyanakkor, a holisztikus szemléletű Durkheimtől eltérően, a kapcsolat középpontjában a társadalmi struktúra individuális tapasztalata áll, — Douglas ezért véli úgy, hogy sikerült elkerülnie a szociológiai determinizmust. *Basil Bernstein* modelljének általánosított változatát használja fel; a brit szociolingvista klasszikus vizsgálatában, londoni munkás- és középosztálybeli családok nyelvhasználatát elemezve két alapvető nyelvi kódot különböztetett meg, a „korlátozott" és a „kidolgozott" kódot, továbbá a társadalmi szabályozásnak — a nyelvhasználat szerint — két típusát: a „pozicionálist" és a „személyest" (Bernstein 1975). A korlátozott kód szintaktikailag egyszerűbb, a megnyilatkozások jelentése gyakran implicit, töredékesen kifejtett, csak a szituáció ismeretében értelmezhető; az általa közvetített társadalmi szabályozás a társadalmi normák, a hierarchia vagy a csoporthatár megerősítésével működik, inkább társadalmi pozíciókra vonatkozik, mint személyekre. A kidolgozott kód ezzel szemben személyekre vonatkozik, jelentései inkább explicitek, a szituációtól jobban elvonatkoztatnak, nyelvi eszközei gazdagabbak, inkább irányulnak kognitív tartalmak kifejezésére, mintsem a normák megerősítésére. Douglas számára vonzó a modell, mert összeköti a szimbolikus formákat a társadalmi szabályozás fajtáival (Douglas 1970: 21–36.), ugyanakkor elégedetlen is vele, mert kultúrához kötöttnek és korlátozott hatókörűnek tartja. Kiterjeszti Bernstein megkülönböztetését a szimbolikus rendszerek minden fajtájára — a tisztálkodási és étkezési szokásoktól a zenén keresztül a különböző fogyasztási javakig. A javakat, a pénzt vagy az ételeket egyaránt a kommunikáció eszközeinek tekinti, amelyeket lehet egyértelműen, „helyesen", de szabálysértő módon is használni (Douglas 1982*b*: X). Az egyének a szennyeződést is ilyen értelemben, a bevett kategorizációs rendszerek megsértéseként észlelik (Douglas 1975: 53). Az ilyen típusú leírások —

mitológiai keretben — nagyon elterjedtek az antropológiai hagyományban, Douglas azonban elégedetlen a puszta leírással, szociológiai magyarázatra is törekszik[2].

Ehhez a következő lépés a társadalmi struktúra két dimenziójának — grid és group — megaikotása[3], amelyekre szüksége van a fent vázolt kapcsolat vizsgálatához. A *group* a csoportelkötelezettség, egy csoportban való beléfoglaltság mértékét, míg a *grid* az individuum-központú, nem egy csoporttagságra, hanem az egyén szerepeire, pozíciójára hivatkozó szabályozottság mértékét jelzi (Douglas: 1982*a*, 190–191).

A grid/group sémát a Natural Symbols első, 1970-es kiadásában vezeti be (Douglas 1970). A grid és a group itt két, egymástól független változó, amely egy kereszttáblán a kozmológiák négy „szélső változatát", illetve ennek megfelelően, a társadalmi szabályozás négy típusát rajzolja ki. Kulcstézise szerint általános emberi törekvés, hogy összhangot teremtsünk a tapasztalat szintjei között, s a kozmológiák ezért tükrözik a társadalmi kapcsolatokat (Douglas 1970: 67). Azt, hogy például *az emberi test* érzékelése kultúránként igen eltérő, már mások is leírták (pl. Marcel Mauss), de Douglas azt szeretné bizonyítani, hogy a kulturális sokféleség mögött a társadalmi tapasztalatok sokfélesége áll, például az erősen kötött szerkezetű csoportok tagjai számára fontossá válnak a test határai, az azt átlépő testnedvek, a (nem okvetlenül a modern orvostudomány értelmében vett) fertőzés elkerülése, és így tovább. Ezért az ironikus cím: „Természetes szimbólumok".

A korai grid/group séma érdekes volt, de statikus — állapítja meg később önkritikusan (Douglas 1989: 173). Utóbb zsákutcának bizonyuló próbálkozások után az új felfogást a *Cultural Bias* (1978, újra kiadva: Douglas 1982*a*: 183–254) fejti ki. Már nem az emberi vélekedések (beliefs) összessége érdekli — ami nagymértékben tehermentesíti az elméletét —, hanem csak azok, amelyeket a cselekvők akkor mozgósítanak, amikor cselekedeteikről beszámolnak és igazolják azokat. Az új megközelítés (a social-accounting approach to culture, Douglas 1982*a*: 190) már nem arra összpontosít, hogyan *tükrözik* a kozmológiák a társadalmi struktúrát, hanem arra, hogy miként „használják" az egyének a kozmológiát egymás ellenőrzésére. Egy szociológusnak a fentiekről valószínűleg a fenomenológiai szociológia, a szimbolikus interakcionizmus vagy az etnometodológia megközelítései jutnak eszébe, s természetesen nem minden alap nélkül. „Némileg leegyszerűsítve... azt is mondhatjuk, hogy Douglas a strukturalizmustól az etnometodológia felé mozdult el" (Spickard 1989: 152).

Az, hogy az egyének a társas érintkezéseik során maguk definiálják, értelmezik, alkudják ki pozíciójukat, nem pedig „készen kapják" a helyzettől, a struktúrától, a „kultúrától" stb., nagyon fontos gondolat számára, de azt is hangsúlyozza, hogy ennek a tevékenységnek *határai* vannak, amelyeket a kozmológia von meg. „Kérem az etnometodológusokat és a szimbolikus interakcionistákat, vegyék figyelembe, hogy a kultúra nem alakítható teljesen szabadon (not entirely negotiable)" (Douglas 1982*a*: 239).

Vegyük alaposabban szemügyre az alábbi ábra segítségével a társadalmi környezet négy „szélső típusát" a grid/group sémában:

GRID		
	elszigetelt egyén *B*	hierarchia *C*
	individualizmus *A*	szekta *D*

GROUP

A *D* és a *C* mezőkben az egyén társadalmi tapasztalatát elsősorban és mindennél erősebben az határozza meg, hogy a csoport külső határát meg kell erősíteni az idegenekkel szemben; az egyén mint a csoport tagja nyerheti el jogait, javait, az élete fenntartásához szükséges erőforrásokat, s erre hivatkozva szabályozzák a viselkedését. A két mező közötti különbség a belső differenciáltság mértékében áll: a *D* mezőben ez alacsony, épp ezért az egyének kapcsolata ambivalens, jogaik gyakran nincsenek explicit módon megfogalmazva. Az egyetlen hatásos eszközük a belső konfliktusok megoldására a kiközösítés, ami azzal jár, hogy a csoport tagjai hajlamosak az ellentéteket a felszín alá szorítani, a feszültségeket palástolni. A szerveződés gyengeségei miatt az ilyen csoport hajlamos arra, hogy kicsi legyen, a méretek növekedése ugyanis, változatlan kozmológia mellett, növeli a hasadás veszélyét (Douglas 1982*a*: 205–206). Ezzel szemben a *C* mezőben magas a belső tagoltság szintje, a szerepek jól elhatároltak és meghatározottak, a konfliktusok megoldásának számos eszközével rendelkeznek, s a csoport itt nagyobb is lehet, mint a *D* mezőben (Douglas 1982*a*: 206–207). A *B* és az *A* mezőben alacsony a csoportbaágyazottság erőssége; az *A*-ban a szerepek jól meghatározottak, a szabályok személytelenek és formálisak, szélsőséges esetben nincs sok hely az egyéni tranzakciók számára, az individuális autonómia minimális, míg az *B*-re az egyéni autonómia, a tranzakciók kötetlensége, konkurenciaharc a jellemzőek (Douglas 1982*a*: 207–208).

Douglas a kozmológiák „derivátumaiként" elemzi a vélekedések négy csoportját: 1. a természetre, 2. az időre, 3. az emberi természetre és 4. a társadalmi viselkedésre vonatkozó felfogásokat. Hogy mit tekintenek egyáltalán természetnek és az hogyan állítható szembe a kultúrával; hogy milyen a viszony a külföldhöz, vagy a prekulturális állapothoz (állatok, kisgyerekek); hogyan látják az olyan folyamatokat, mint a táplálkozás, a földművelés, a gyógyítás; hogyan használják a teret, milyen elképzelések élnek a fiatalsággal, az öregséggel, a múlttal és általában az idővel kapcsolatban; mit gondolnak az emberi természetről, betegségről, egészségről és a halálról, normalitásról és devianciáról, igazságosságról és büntetésről; hogy a barátokat és szexuális partnereket személyes tulajdonságaik, a közös csoporttagság vagy pedig formális ismérvek alapján

választják-e stb., stb. (Douglas 1982*a*: 208–226) — mind attól függ, hogy e vélekedések milyen kozmológiába illeszkednek. Ebből még nem megjósolható, mit fognak az egyének gondolni, mit fognak tenni, milyen az alapszemélyiségük stb. Csak azok a határok ismerhetők fel, amelyeket nem léphetnek át anélkül, hogy közösségük elfogadhatatlannak, abnormálisnak vagy értelmetlennek minősítené megnyilatkozásaikat, és korlátozni ne próbálná ezeket.

A fenti négy típus természetesen ismerősnek tűnhet, a hasonló felosztásoknak megannyi változata van a szociológiában. Az elrendezés azonban igen gyakran egyetlen egyenes mentén történik, evolúciós sort tételezve az egyént gúzsba kötő törzsi szervezettől (*D* mező) az individualizált és szekularizált modern ipari társadalmakig (*A* mező). Újabban pedig ismét megerősödött és a társadalmi döntés (public choice) különböző elméleteiben minden eddiginél kifinomultabb megfogalmazást kapott az a felfogás, amely szerint a Douglas-nál *A*-val jelölt mező tulajdonképpen univerzális jellegű: *minden* korban racionalitásra és önérdekérvényesítésre törekvő, választásaiban autonóm individuumokkal kell számolnunk. Douglas véleménye szerint két dimenziója valóban alkalmazható a primitív és az ipari társadalmakra egyaránt. Ez utóbbiakban is számos olyan, erős közösségi kötöttségekkel vagy erős formális szabályozottsággal bíró társadalmi szerveződés van, amelyek sem nem premodern zárványok, sem pedig (remélhetőleg korlátozott terjedelmű és ideiglenes) regressziók. Másrészről az antropológiai irodalom számos — technikai értelemben esetenként kőkorszaki szinten álló — primitív törzset ismer, amelynek tagjai meghökkentően individualizáltak, szekularizáltak, világnézetük pragmatikus és eklektikus; körükben a kommercializálódás néhol még az európai szintet is felülmúlja, liberális közgazdászok álmaihoz közelít (Douglas 1970: X; 1982*a*: 187–188). Az ilyen *afrikai* törzseket sokáig anomáliaként kezelték, ez azonban tarthatatlanná vált, amikor kiterjedt kutatások kezdődtek Új-Guineán. Ezen a hatalmas szigeten (itt lakik az emberiség kb. 7000 népének közel fele), amely soha nem volt európai gyarmat — ami az „anomáliát" magyarázhatná —, különösen sok effajta „rendhagyó" törzs él, s az antropológusok körében terjed az a felismerés, hogy az „őseredeti", erős törzsi kötöttségek gyakran — de, át ne essünk a ló másik soldalára, nem mindig — a gyarmatosítás következményei. Ez az egyik fontos szempont, ami Douglas felismerését érdekessé teheti a *szociológusok* számára is: sémája modern jelenségek, például a környezetvédő és alternatív mozgalmak (Douglas—Wildavsky 1982), az AIDS-ről vallott elképzelések (Douglas—Calvez 1990), vagy a fogyasztás elméletének (Douglas—Isherwood 1979) magyarázatára is alkalmas.

Tipológiája kialakításakor Douglas igyekszik elkerülni az értékelő felhangokat. Azzal a hagyományos elképzeléssel, amely szerint a (tradicionális) kisközösségekben nem az egyéni érdekek követése, hanem az önzetlen együttműködés, a bizalom légköre és a szolidaritás uralkodik, két nagy — egy gyakorlati és egy elméleti — problémája van. A gyakorlati az, hogy ez az erős szolidaritás hol valóban létezik, hol pedig nem. Érthetetlen — írja —, mintha a „közösség" (community, Gemeinschaft) ideális állapotait ecsetelő szerzők sohasem jártak volna falun, vagy nem olvastak volna regényeket. Elméleti szempontból pedig ezt az elképzelést „ideológiának vagy kvázi-vallásos dokt-

rínának" minősíti (Douglas 1987: 25). Rámutat, hogy csak a hagyományos antropológiának volt ilyen idealizált képe a tradicionális társadalmakról, és hogy a hatvanas évektől — olyan tényezők hatására, mint a homeosztázis gondolatát elutasító marxista antropológia elterjedése, a gyarmatosítás visszaszorulása, vagy a már említett új-guineai terepmunka fejlődése — változott a kép. A gyarmati gazdaságban, ahol a nyugati típusú anyagi ösztönzők nem működtek kellő hatékonysággal, valóban azt lehetett gondolni, hogy az eredeti közösségek nem kínálnak individuális előnyöket a tagjaiknak. „A fejlettebb, kortárs antropológiai kutatások azt mutatják, hogy a kis közösségek nem statikusak és nem is egyensúlyra törekvők (self-stabilizing), hanem a racionális alku és egyezkedés állandó folyamatában alakulnak" (Douglas 1986: 29). És ez az állandó folyamat pedig mindig más és más, attól függően, melyik „grid/group mezőben" zajlik.

Egy individualizált társadalomban, ad absurdum, annyi kozmológia képzelhető el, ahány egyén, sőt akár több is. Az egyén társadalmi helyzete azonban egy bizonyos absztrakciós szint alatt teljesen sajátos képlet, a szociológiai elemzés számára releváns szinten egyének csoportjaiban bizonyos dimenziók mentén egyezhet. Douglas a maga számára elégségesnek tartott két dimenziót, de pusztán gyakorlati alapon, s nem zárta ki további — akár alternatív — dimenziók bevonását a magyarázatba. Ez a nyitottság lehetővé teszi a számára, hogy a nyolcvanas évek derekán írt műveiben egyre ritkábban emlegesse a grid/group-sémát (*Risk and Culture*, 1982; *Risk Acceptability According to Social Sciences*, 1986), míg végül teljesen elhagyja a fogalompárt (*How Institutions Think*, 1987). A változás nem pusztán terminológiai. Az 1982-es *Essays in the Sociology of Perception* bevezetésében szinte kitapintható a kiútkereső töprengés. Douglas az általa szerkesztett és bevezetéssel ellátott kötetet 12 antropológus, szociológus, pszichológus és filozófus (David Ostrander, Michael Thompson, James Hampton, Celia Bloor, David Bloor, Steve Rayner és mások) tanulmányaiból válogatta — jól szemléltetve, hogy ekkor már egy kiterjedt társadalomtudományi irányzat alkalmazza Douglas megközelítését, illetve továbbfejlesztett, esetenként erősen formalizált változatait.[4] Másrészt a kötetből az is jól látható, hogyan hatnak vissza az ő elképzeléseire ezek a változatok. Ha egyszer a kozmológia a társadalmi struktúra *individuális* tapasztalatát jelöli, s nem valami „Volksgeist"-et, ami lefedné a társadalmi struktúra egészét, s uralkodna a „beléfoglalt" egyének felett (Ostrander 1982: 15–18), akkor nem logikus azt feltételezni, hogy az egyén nehezen, csak teljes megtéréssel válthat át egyikről a másikra. „A kétdimenziós diagram azoknak a korlátoknak az összességét jelenti, amelyeken belül az egyén mozoghat. Magam azt gondolom, hogy a korlátok valóságosak, és nem lehet valaki egyszerre a diagramnak egyszerre két pontján is" (Douglas 1982*b*: 4). James Hampton vizsgálata (Hampton 1982) azonban megingatta ebben a meggyőződésében: [Hampton] „Azt vette észre, hogy egy egyén — alkalmasint — elfoglalhat a kereszttáblán más-más pozíciókat társadalmi környezetétől függően. Kérdőíves vizsgálatai szerint dolgozhat valaki szabad, individualista környezetben, miközben otthon erősen tagolt és szabályozott környezet veszi körül. Először elutasítottam ezt a lehetőséget. (...) De eredményeit átvizsgálva módosítanom kellett álláspontomat" (Douglas 1982*b*: 12).

Arra a kérdésre, hogy milyen alapon tekinthető értelmesnek egy cselekvés, két hagyományos válasz ismeretes. A *weberi tradíció* szerint intencionális értelem az, amit a cselekvő a cselekvéséhez kapcsol. A *wittgensteini tradíció* viszont kontextuális értelemről beszél, arról, hogy a cselekvés értelmét a kontextusa határozza meg, még a cselekvő számára is. Kritikusai általában az utóbbihoz sorolják Douglas-t, nem is teljesen jogosulatlanul, de ő valójában a két megközelítés szintézisére törekszik. A kozmológia nem a wittgensteini „életforma" fedőneve, hanem azoknak a korlátoknak (és potencionális építőelemeknek) az összessége, amelyek (*i*) útjában állnak az egyének valóság-építő, -értelmező és -igazoló tevékenységének, és (*ii*) párhuzamosak a társadalmi berendezkedésből adódó korlátokkal; (*iii*) ezt a párhuzamosságot azonban nem a kozmológia „önmozgása", hanem az egyéni tevékenység hozza létre. Douglas munkásságának középpontjában sokáig az (*i*) és (*ii*) pontokban leírt összefüggések bizonyítása állt, az (*iii*) pont konzekvenciáit csak fokozatosan vonta le.

Hogyan hozza létre például az egyéni tevékenység kozmológia és társadalmi struktúra összhangját? A már ismertetett stációkon keresztül (*Natural Symbols, Cultural Bias*) eljut ahhoz a gondolathoz, hogy egy kozmológia „használata" felfogható kollektív cselekvésnek is, s mint ilyen, a kollektív cselekvés elemzésére szolgáló *racionális döntéselmélet* sémáiban is vizsgálható. A *How Institutions Think* című kötetben (1987) explicit szándéka, hogy a racionális választások elméletét és a durkheimiánus szociológiát közelebb hozza egymáshoz, — ismét olyan gondolat, amely a szociológusok fokozott érdeklődésére tarthat számot. Hasonlóan az előbbi irányzathoz, amely kimutatta, hogy ha emberek egy csoportja felismeri közös érdekét az együttműködésben, azért még az nem jut automatikusan érvényre kollektív cselekvésben, Douglas is azt fejtegeti, hogy emberek egy csoportjának érintkezéseiből még nem jön létre automatikusan közös kognitív rendszer. Vagyis „a kollektív cselekvések lehetőségét illető szkepszist kiterjeszti a közös tudás és a közös vélekedések lehetőségére is (Douglas 1987: 30).

Itt az *osztályozási sémákat* — már ezt a kifejezést használja a kozmológia helyett — olsoni értelemben vett közjavakként fogja fel, amelyek létrehozása és fenntartása hasonló problémákat vet fel, mint amilyeneket a más típusú közjavak (Douglas 1987: 45). Douglas tagadja, hogy elmélete determinista lenne: ha azt mondjuk, hogy az egyénnek alkalmazkodnia *kell* azt általa (is) használt kategorizációs rendszer korlátozásaihoz, akkor ez a „kell" nem erősebb annál az állításnál, hogy a beszélőnek, ha sikeres kommunikációra törekszik, alkalmazkodnia *kell* a nyelv szabályaihoz, vagy hogy a piaci cselekvőnek alkalmazkodnia *kell* a haszonmaximalizáló gazdasági racionalitás szabályaihoz; ebben a legfontosabb szempont a kommunikáció megkönnyítése, az együttműködés költségeinek csökkentése (Douglas 1987: 102). Ez az utolsó gondolat nagyon hasonlít az institucionalista közgazdaságtan alapfeltevésére, amit Douglas észre is vesz — hivatkozik rá (Douglas 1986: 93–94) —, de ezen túlmenően nem tudja igazán felhasználni ezt a modellt. És ez más modellek esetében is előfordul: abból a törekvésből, hogy az antropológia és a durkheimiánus/konstruktivista szociológia továbbfejlesztéséhez a közgazdaságtantól és a racionális döntéselmélettől kölcsönözzön

eszközöket (Douglas 1986: 91) inkább csak az ötletek felvetésére futja. Remek ötlet például Jon Elster (fő vitapartnere a *How Institutions Think*-ben) funkcionalizmus-*kritikájának* felhasználása egy új funkcionalizmus-séma megalapozásához, de a racionális döntéselmélet elemzési technikáinak alkalmazásáig már nem jut el; csak utal arra, hogy egy ilyen megközelítés a közgazdaságtan karteziánus énjétől radikálisan különböző én-felfogást igényel (Douglas 1987: 100); azzal sem foglalkozik érdemben, hogy milyen jellegű „hatalom" szükséges a fennálló kategorizációs rendszer megváltoztatásához[5]. A szintézis kísérlete inkább csak felhívás marad — igaz, roppant inspiráló felhívás.

Jegyzetek

[1] Mary Tew Douglas 1921-ben született San Remóban. Egyetemi tanulmányait Oxfordban végezte, az MA-fokozatot 1947-ben, a Ph. D.-t 1951-ben szerezte meg. Tekintélyét a lelék között, az akkori Belga-Kongóban 1949 és 1950 között (ma: Zaire) végzett terepmunkával alapozta meg. Antropológiát oktat a londoni University College-ban (1951–1962), majd a londoni egyetemen előadó (1963–1970). 1971 és 1978 között a kulturális antropológia professzora a University College-ban. 1977 óta az Egyesült Államokban él; 1977 és 1979 között a New York-i Russel Sage Foundation kulturális kutatásait vezeti, 1981-től az evantoni Northwestern University-n tanszékvezető, 1986-tól vendégprofesszor a Princeton University-n.

[2] Érdemes megjegyezni, hogy a szociológia részéről voltak kísérletek hasonló magyarázatokra; a legismertebb ezek közül Norbert Elias vállalkozása (1987).

[3] Nyíltan bevallott konstruktivizmussal, „megalkotva, megkonstruálva, kreálva, összeeszkábálva" a két dimenziót (Douglas 1982).

[4] Ízelítőül néhány jelentősebb Douglas-recepció a szociológiában: Bloor 1983; Gross–Rayner 1985; Kemper-Collins 1982; Mars 1982.

[5] Míg például az ugyancsak az antropológiából indító, Douglas-éhoz sokban hasonló nézeteket kifejtő Pierre Bourdieu tőke-elméletének éppen ez az egyik erőssége.

Hivatkozások

Mary Douglas legfontosabb publikációi

— 1963. *The Lele of the Kasai*. London: Oxford University Press
— 1966. *Purity and Danger: an Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London: Routledge and Kegan Paul
— 1970. *Natural Symbols. Explorations in Cosmology*. London: Barrie and Rockliff
— 1975. *Implicit Meaning: Essays in Anthropology*. London: Routledge and Kegan Paul
— 1978. *Cultural Bias*. London: Royal Anthropological Institute
— Baron Isherwooddal 1979. *The World of Goods. Towards an Anthropology of Consumption*. London: Allan Lome
— 1980. *Evans-Pritchard*. Brighton: Harvester Press
— 1982*a*. *In the Active Voice*. London: Routledge and Kegan Paul
— (ed.) 1982*b*. *Essays in the Sociology of Perception*. London: Routledge and Kegan Paul
— Aaron Wildavskyval. 1982. *Risk and Culture. An Essay on the Selection of Technical and Environmental Dangers*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press
— 1986. *Risk Acceptability According to the Social Sciences*. New York: Russel Sage Foundation
— 1987. *How Institutions Think*. Syracuse, NY: Syracuse University Press

Egyéb felhasznált irodalom

Bernstein, Basil 1975. Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: Pap Mária—Szépe György *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások.* Budapest: Gondolat

Bloor, David 1983. *Wittgenstein: A Social Theory of Knowledge.*

Bourdieu, Pierre 1988. Az identitás és a reprezentáció. *Világosság*, 8–9.

— 1990. L. J. D. Wacquant: „A reflexív szociológia felé. Műhelybeszélgetés Pierre Bourdieu-vel." *Replika*, 1, 51–76.

Douglas, Mary 1989. „The Background of the Grid Dimension: A Comment. *Sociological Analysis. A Journal in the Sociology of Religion*, (50) 2 (Summer), 171–177.

— 1990. No Free Gift. In: Marcel Mauss: *The Gift. The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*. (Bevezetés.) London: Routledge and Kegan Paul

Douglas, Mary—Marcel Calvez 1990. The Self as Risk Taker: A Cultural Theory of Contagion in Relation to AIDS. *Sociological Review*, (38) 3 (Aug.), 445–464.

Elias, Norbert 1987. *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások.* Budapest: Gondolat

Gross, Jonathan L.—Steve Rayner 1985. *Measuring Culture: A Paradigm for the Analysis of Social Organization*. New York: Columbia University Press

Hampton, James 1982. Giving the Grid/Group Dimensions an Operational Definition. In: Douglas (ed.) 1982*b*, 64–82.

Kemper, Theodore D.—Randall Collins 1990. Dimensions of Microinteraction. *American Journal of Sociology*, (96) 1 (July), 32–68.

Kuper, Adam—Jessica Kuper (eds.) 1985. *The Social Sciences Encyclopedia*. London: Routledge and Kegan Paul

Mars, Gerald 1982. *Cheats at Work: An Anthropology of Workplace Crimes*. London: Allen and Unwin

Ostrander, David 1982. One- and two-dimensional models of the distribution of beliefs. In: Douglas (ed.) 1982*b*, 14–30.

Spickard, James V. 1989. A Guide to Mary Douglas's Three Versions of Grid/Group Theory. *Sociological Analysis. A Journal in the Sociology of Religion*, (50) 2, 151—170.

Szántó Zoltán

RACIONALITÁS ÉS TÁRSADALOM

Peter Abell (ed.) „Rational Choice Theory" című könyvéről (Schools of Thought in Sociology, no. 8. An Elgar Reference Collection, 1991)

1991-ben a *Schools of Thought in Sociology* sorozatban[1] jelent meg Peter Abell válogatása. A mintegy négyszáz oldalas könyv átfogó képet ad a racionális döntések elméletén (*„rational choice theory"*, a továbbiakban RDE) nyugvó szociológia elmélettörténeti előzményeiről, fejlődésének fontosabb állomásairól, az irányzatot ért kritikákról, valamint betekintést enged az RDE szociológiai alkalmazásaiba. A kötet — tudomásom szerint — a témában született klasszikus tanulmányok mindeddig legteljesebb gyűjteménye[2], s így kiválóan alkalmas arra, hogy eligazítsa az érdeklődőket, oktatási segédeszközként vagy kézikönyvként segítse az irányzat megismerését, árnyalja a róla — szakemberekben és laikusokban — kialakult képet.

A kiválasztott tanulmányokat három részre osztotta a szerkesztő. Az első részben (*Foundations*) szereplő hét írás az irányzat korai képviselőiről és áramlatairól, intellektuális előzményeiről tájékoztat. A kötet G. C. Homans tanulmányával (*Social Behavior as Exchange*, 1958), a behaviorista csereelmélet alapvetésével indul. Felfogásában a csere a csoportszerkezet kialakulásának és megszilárdulásának elsődleges forrása. A társadalmi viselkedés anyagi és nem anyagi javak cseréjeként történő értelmezése a behaviorista pszichológia, a közgazdaságtan és a kiscsoportkutatás egyes eredményeinek integrálását feltételezi. Homans olyan, az RDE szempontjából kulcsfogalmakat alkalmazott a szociológiai elemzésben, mint a cselekvési alternatívák költsége és haszna, a csökkenő határhatás elve, a profit vagy a csere egyensúlya. Fejtegetései — a sokat bírált Skinner-féle pszichológiai alapoktól függetlenül — az egymástól kölcsönösen függő egyéni viselkedési megnyilvánulások („stratégiai interakcióik") egyik legnagyobb hatású megfogalmazásaként váltak ismertté. R. M. Emerson tanulmányának (*Power-Dependence Relations*, 1962) témája a kölcsönös hatalmi relációk kiegyensúlyozottsága. Írása szintén a csereelmélet klasszikus művei közé tartozik, annak ellenére, hogy fogalmi javaslatait szintén sok kritika érte. A hatalmi egyensúly különféle típusait azonosította, s bemutatta, hogyan vezetnek a hatalomkiegyenlítési mechanizmusok — mindenekelőtt a kiegyenlítetlenség csökkentésére irányuló stratégiák — csoportok, csoportnormák, szerepek és státuszhierarchia kialakulásához. A kép, amelyet Emerson a hatalmi viszonyokról felvázolt, lényegénél fogva szociológiai: két szereplő hatalmi egyensúlya általában hatalmi relációk hálózatába ágyazódik, nem elszigetelt a tágabb társadalmi-politikai környezettől. E tételben rejlik annak magyarázata, hogy miért hatottak Emerson fejtegetései a későbbiek során ösztönzőleg a koalícióalakítás elméleteire, a csereelmélet és a hálózatelemzés találkozására, valamint a hatalmi és alkuviszonyok játékelméleti értelmezésére. Éppen ez utóbbira vállalkozik a válogatás következő két tanulmánya,

mindkettő J. C. Harsanyi munkája (*Measurement of Social Power, Opportunity Costs, and the Theory of the Two-Person Bargaining Games,* 1962; *Measurement of Social Power in n-Person Reciprocal Power Situations*, 1962). A hatalomról szóló kortárs társadalomtudományi írások jó részére alig vagy egyáltalán nem hatottak az efféle formalizált modellek. A szerkesztő szerint — többek között — éppen ez indokolja ilyen technikai jellegű fejtegetések szerepeltetését az elsősorban szociológusoknak szánt válogatásban. A két tanulmány — amellett hogy kifejti és a hatalmi- és alkuviszonyokra alkalmazza a játékelmélet alapgondolatait — a világos érvelés mintája, ami Abell szerint ugyancsak ritka a témában született hagyományosabb szociológiai értekezések között. A következő írás szerzője Mancur Olson, akinek klasszikus művéből, *A kollektív cselekvés logikájából*[3] magyar nyelven is olvashatók részletek. Itt szereplő tanulmányában (*Economics, Sociology, and the Best of All Possible Worlds*, 1968) a közgazdaságtan és a (Parsons-féle) szociológia társadalomképét, a két tudomány különbözőségét és kapcsolatát vizsgálja. Álláspontja szerint a társadalomtudományok közötti alapvető különbségek nem a vizsgált témákban, hanem az előfeltevésekben, a vizsgálati módszerekben és következtetésekben mutatkoznak. A közgazdaságtan (pontosabban a mikroökonómia) általános relevanciáját mindenekelőtt az adja, hogy a racionális cselekvésnek — s nem az anyagi javak termelésének, fogyasztásának és piaci cseréjének — a tudománya. A szociológia jelentőségét más társadalomtudományok számára elsősorban az adja, hogy a közös meggyőződések és értékek szocializációját, valamint a társadalmi szerepeket tanulmányozza. A két tudomány különbözőségéről kifejtett álláspontját az „ideális" társadalom közgazdaságtani és szociológiai felfogásával illusztrálja. A bevezető rész hatodik írása ismét a társadalmi csere elméletéhez kanyarodik vissza. Anthony Heath tanulmánya (*Economic Theory and Sociology: A Critique*, 1968) ugyanis Peter Blau 1964-ben megjelent *Exchange and Power in Social Life* című könyvének a bírálata. A terjedelmesebb, könyv alakban is megjelent kritika[4] a közgazdasági elmélet szociológiai alkalmazásának buktatóira hívja fel a figyelmet. A válogatásban szereplő írásban Heath egyrészt rekonstruálja Blau főbb gondolatait, másrészt rámutat számos fontos technikai kérdésben elkövetett hibájára, pontatlanságára. Megkérdőjelezi Blau feltevését, hogy az emberek atomisztikusan viselkednek, s hogy ennek alapján a csoportviselkedés megérthető az egyéni cselekvések puszta aggregációjaként. Fonák módon a közgazdász Heath éppen azt bírálja a szociológus Blau művében, amit a szociológusok előszeretettel vetnek a közgazdászok szemére. R. Hardin tanulmánya (*Collective Action as an Agreeable n-Prisoners' Dilemma*, 1971) zárja az előfutárok bemutatását. A szerző elsőként vállalkozott a kollektív cselekvés problematikájának szabatos játékelméleti interpretációjára, s bemutatta, hogyan lehet az Olson-féle döntéselméleti érvelést a stratégiai racionalitás keretei közé illeszteni. Modelljében — mely a később megjelent könyvének[5] egyik kulcsgondolata — megteremti a kapcsolatot a kollektív cselekvés, a közjavak problémája és a játékelmélet között.

A kötet második részében (*Theoretical Critique and Development*) szereplő tíz tanulmány azt hivatott bemutatni, hogyan fejlődött az RDE-n nyugvó szociológia — nem utolsó sorban a különböző bírálatok eredményeképpen — önálló, paradigmatikus

igényű irányzattá. A sort az RDE egyik vezáralakjának, J. S. Colemannek magyarul is olvasható[6] tanulmánya (*Social Theory, Social Research, and a Theory of Action,* 1986) nyitja. A programszerű fejtegetések a célkövető (racionális) cselekvés fogalmának a szociológiaelméletbe történő beillesztését szorgalmazzák. Coleman vázlatosan áttekinti a társadalomelmélet és az empirikus társadalomkutatás alakulását Amerikában, s arra a következtetésre jut, hogy a Parsons-féle megközelítés 1937 után — a *The Structure of Social Action* megjelenését követően — fokozatosan eltávolodott a korábbi cselekvéselméleti alapoktól. Fonák módon, míg a robbanásszerű fejlődésnek indult empirikus (kérdőíves) adatgyűjtési és -elemzési technikák értelemszerűen egyénekből indulnak ki, addig az uralkodó elmélet — a strukturalista funkcionalizmus — egyre inkább megfeledkezik az elemzés individuális szintjéről. E hiányosság áthidalására vázolja fel a mikro- és makroszint közötti kapcsolat megteremtésének sajátos cselekvéselméleti modelljét, mely később az 1990-ben megjelent *Foundations of Social Theory* című hatalmas monográfiájának nyitófejezetében a metateoretikus fejtegetések alapjául szolgál. A tanulmány felvázolja az egyéni cselekvések stratégiai strukturálódásának lehetséges eseteit, a piactól a formális szervezeteken keresztül a társadalmi szerződésig, továbbá felveti a normarendszerek kialakulásának cselekvéselméleti magyarázatát. A következő írás (*A Reconsideration of the Rationality Postulate: Right Hemisphere Thinking in Economics*, 1981) alapvetően kritikai hangvételű. A szerzők, E. E. Williams és M. C. Findlay a jobb és bal agyfélteke eltérő kognitív tulajdonságainak jól ismert megkülönböztetéséből kiindulva amellett érvelnek, hogy a racionális, haszonmaximalizáló cselekvés feltevése — akár szűkebb (közgazdaságtani), akár általánosabb (pl. a Simon-féle korlátozott racionalitás) formájában — indokolatlan a legtöbb társadalmi jelenség magyarázatában. A tanulmány a racionalitás problematikáját a pszichológia, a leíró (deskriptív) döntéselmélet irányába viszi, rámutatva többek között arra, hogy a jobbféltekés gondolkodás fontos meghatározója, alakítója az egyéni preferenciáknak. A következő három írás a nyolcvanas években önálló irányzattá vált ún. analitikus marxizmus döntéselméleti áramlatát mutatja be. J. Elster tanulmánya (*Marxism, Functionalism, and Game Theory*, 1982) egyfelől a funkcionalista érvelésen nyugvó marxista társadalomelmélet kritikája, másfelől rámutat a játékelméleti modellek alkalmazási lehetőségeire olyan — hagyományos marxi ihletésű — témákban, mint a társadalmi osztályokon belüli szolidaritás és kooperáció, az osztályharc és forradalom vagy a munkás–tőkés koalíció. A kritika egyik címzettje G. A. Cohen. Az ő válasza (*Reply to Elster on Marxism, Functionalism, and Game Theory*, 1982) követi Elster írását. J. Roemer rövid okfejtése (*Methodological Individualism and Deductive Marxism*, 1982) — szintén a vitához kapcsolódva — sorakoztat fel további érveket a játékelméleti megközelítés osztályelemzési alkalmazása mellett. Roemer álláspontjának[7] jelentős hatása volt a szociológiai osztályelméletekre, elsősorban E. O. Wright munkásságán[8] keresztül. A következő tanulmány (*The Contribution of Rational Choice Theory to Macrosociological Research*, 1988), mely a racionális döntések és társadalmi következményeik közötti kapcsolat szisztematikus áttekintésére vállalkozik, szintén olvasható magyarul.[9] A szerzőpáros, D. Friedman és M. Hechter szerint a preferenciák, a lehe-

tőségköltségek vagy az intézményi korlátok biztosíthatják az említett kapcsolatot. Álláspontjuk illusztrálására több empirikus tanulmányt mutatnak be, melyek egyúttal az RDE alkalmazási lehetőségeinek gazdagságát érzékeltetik. Az RDE leíró (deskriptív) ágának kiemelkedő képviselője, D. Kahneman és A. Tversky. A kötetben szereplő tanulmányukban (*Choices, Values, and Frames*, 1984) ún. lehetőségelméletük (*„prospect theory"*) lényegét fejtik ki. Az RDE követői korábban egyöntetűen elfogadták a szubjektív hasznosság elméletét a kockázat körülményei között megszülető döntések kritériumaként. A lehetőségelmélet viszont éppen arra mutat rá, hogy a szóban forgó elmélet nem ad adekvát leírást a valóságos döntésekről. Így egyrészt gazdagítja és pontosítja a racionális döntések leíró elméletét, másrészt empirikusan megalapozottabb kiindulópontot kínál a szociológiai elemzések számára. H. Margolis tanulmánya (*A New Model of Rational Choice*, 1981) alapvető szociológiai kérdést vet fel: hogyan modellezhetők az RDE segítségével azok a szituációk, melyekben az egyének kollektívumoknak (pl. szervezeti vagy csoportaltruizmusnak) kötelezik el magukat? Elemzésében sajátos megoldást kínál a közjavak előteremtésének problémájára. A. Stinchcombe fejtegetései (*Reason and Rationality*, 1986) arra hívják fel az olvasó figyelmét, hogy a szándékos cselekvés tágabb kategória, mint a racionális cselekvés. A második rész utolsó tanulmánya (*The Many Faces of Power and Liberty*, 1977) a szerkesztő munkája. A hatalom elemzését helyezi cselekvéselméleti perspektívába, a preferenciákat külső (exogén) adottságként kezelve, de egyúttal felveti az olyan esetek elemzésének lehetőségét is, melyekben a preferenciák belső (endogén) tényezők. Továbbá az RDE szemszögéből megvizsgálja G. H. von Wright metodológiai álláspontját, melynek lényege, hogy a gyakorlati szillogizmus („intencionális magyarázat") ugyanolyan szerepet játszik a társadalomtudományokban, mint a deduktív-nomologikus modell a természettudományokban.

A kötet hét tanulmányból álló harmadik része (*Applications: Theoretical and Empirical*) az RDE analitikus és empirikus alkalmazásaiból ad ízelítőt. K. Kosaka fejtegetéseiben (*A Model of Relative Deprivation*, 1986) az RDE — Raymond Boudon egy korábbi modelljéből[10] kiinduló — mintaszerű alkalmazását láthatjuk: világos axiómák, a cselekvők kölcsönös függésének szerkezete, empirikusan felülvizsgálható következtetések. R. Axelrod és W. D. Hamilton (*The Evolution of Cooperation*, 1981) visszatér a kollektív cselekvés–közjavak–fogolydilemma problémakörhöz és bemutatja, hogyan alakulhat ki az együttműködés mint stabil stratégia racionális cselekvők között, ha mód van az interakció ismétlődésére. A. Carling (*Exploitation, Extortion and Oppression*, 1987) az írása címében szereplő, egymáshoz szorosan kapcsolódó jelenségek — kizsákmányolás, kikényszerítés, elnyomás — RDE-n nyugvó értelmezését adja Roemer és Elster korábbi munkáira támaszkodva. A következő két írás (*Economists Free Ride, Does Anyone Else?* 1981; *The Paradox of Group Size in Collective Action: A Theory of the Critical Mass II*, 1988) a potyautas probléma empirikus megalapozási kísérleteiről tájékoztat. Az elsőben G. Marwell és R. E. Ames egy kísérletsorozatról számol be, mellyel a potyautas hipotézist ellenőrizték különböző körülmények között és különböző sokaságokon. Az eredmények több szempontból is megkérdőjelezik a

hipotézis ún. erős változatának empirikus érvényességét és általánosságát, s ezzel az elméleti tézisek empirikus relativizálása előtt nyitnak utat. A másodikban P. E. Oliver és G. Marwell szintén egy Olson-tézist — nevezetesen, hogy a potyautasok száma emelkedik a csoport méretének növekedésével, s így a nagyobb csoportok súlyosabb problémákkal kerülnek szembe közjavak realizálásakor — tesz kritikai elemzés tárgyává. A csoportméret hatása valójában a közjószág előteremtésének költségeitől függ. Ha a költség emelkedik a csoport méretével, akkor Olson megállapítása helyes. Ha viszont a költségek nem változnak a csoportmérettel, akkor Olson tézisének épp az ellenkezője igaz. E felismerés — az eredeti elméletet finomítva — lehetővé teszi, hogy megértsünk számos olyan empirikus tényt (pl. a lázadások számát), mely ellentmondani látszik Olson egyes megállapításainak. A kötet két utolsó, szintén a kollektív cselekvéssel foglalkozó tanulmánya közül az elsőben (*Collective Sanctions and the Creation of Prisoners' Dilemma Norms*, 1988) D. D. Heckathorn amellett érvel, hogy a kívülről kikényszerített kollektív szankciók olyan normák kialakulásához vezetnek, melyek a fogoly dilemmája típusú szituációkban szabályozzák a résztvevők viselkedését. A másodikban (*A Theory of Ethnic Collective Action*, 1982) M. Hechter, D. Friedman és M. Appelbaum az etnikai alapú kollektív cselekvések gyakoriságának magyarázatára használják az RDE-t. Az RDE premisszáira támaszkodva a népszerű strukturalista elméletek alternatíváját dolgozzák ki. Bemutatják, hogy miért nem csatlakozik szükségképpen az egyén a kollektív megmozduláshoz, még akkor sem, ha az végül is előnyökkel kecsegtet, s miért nem alakul ki mindig kollektív cselekvés a leghátrányosabban megkülönböztetett etnikai csoportokban.

A kötet összeállításakor a szerkesztő következetesen az RDE szociológiai vonatkozásait tartotta szem előtt. Ezt még akkor is a szerkesztés erényei között lehet említeni, ha legalább két problematikus következménnyel jár. Az egyik az, hogy az irányzat olyan jelentős képviselői kimaradtak a válogatásból — mint G. Becker, A. Rapoport, A. Sen, D. North, A. Hirschman, T. Schelling, H. Simon — akik nem szociológusok, de munkáikkal meghatározó módon hatottak az RDE-n nyugvó szociológiára is. A másik: az intellektuális előzmények kizárólag ilyen szempontú bemutatása félrevezető, azt a látszatot keltheti, mintha az RDE legfontosabb elmélettörténeti előzménye a társadalmi csere elmélete lenne. Az RDE kialakulásában a mikroökonómiának, a döntés- és játékelméletnek volt *meghatározó* szerepe, s ezt a tényt nem tükrözik kellőképpen a kötet első részében szereplő írások. Azt pedig, hogy miért nem kaptak helyet a válogatásban az RDE-nek olyan nagy hatású *szociológus* képviselői, mint R. Boudon, S. Lindenberg, R. Wippler, K. D. Opp vagy A. Oberschall — hogy csak néhány nevet említsek —, főleg a szerkesztő ízlése és érdeklődése, s persze a terjedelmi korlátok magyarázzák. Lehet vitatkozni azon, hogy mennyire indokolt Cohen vagy Stinchcombe tanulmányának beválogatása, akik munkásságuk során csak érintőlegesen kerültek kapcsolatba az RDE-vel, s kifejtett érveik sem járultak hozzá meghatározó módon az elmélet továbbfejlődéséhez vagy bírálatához. Persze ilyen és hasonló ellenvetések szinte minden válogatással szemben tehetők. Napjainkban azonban már több terjedelmes tanulmánykötet is az érdeklődők rendelkezésére áll[11], s ezekből ki-ki saját ízlése,

felkészültsége és érdeklődése szerint készítheti el a maga RDE mozaikját, áthidalva az egyes válogatások tartalmi és műfaji sajátosságaiból, szerkesztői koncepcióiból és terjedelméből szükségképpen fakadó korlátokat.

Jegyzetek

[1] A sorozatban, amelyet John Urry (Professor of Sociology, Lancaster University) szerkeszt, eddig a következő kötetek láttak napvilágot (zárójelben a szerkesztő neve): 1. *The Sociology of Elites* I., II., III. (John Scott); 2. *Ethnomethodological Sociology* (Jeff Coulter); 3. *Functionalist Sociology* (Paul Colomy); 4. *Neofunctionalist Sociology* (Paul Colomy); 5. *Critical Sociology* (Larry Ray); 6. *Formal Sociology* (Larry Ray); 7. *Symbolic Interactionism* I., II. (Ken Plummer); 8. *Rational Choice Theory* (Peter Abell); 9. *Post-Structuralist and Post-Modernist Sociology* (Scott Lash). Előkészületben: *Positivist Sociology* (Peter Halpfenny); *Psychoanalytic Sociology* (M. Rustin and J. Preger).

[2] Például Jon Elster 1986-os *Rational Choice* (New York) c. válogatásánál mind terjedelmileg, mind tematikusan sokkal gazdagabb Peter Abell kötete.

[3] *Szociológiai Füzetek*, 29. Budapest 1982. Lásd még: Mancur Olson: *Nemzetek felemelkedése és hanyatlása*. Budapest 1987.

[4] Anthony Heath: *Rational Choice and Social Exchange*. Cambridge 1986.

[5] Russel Hardin: *Collective Action*. Baltimore 1982.

[6] *Szociológiai Figyelő*, 1989/3.

[7] Roemer elméletének teljes kifejtése *A General Theory of Exploitation and Class* (Cambridge, Mass., 1982) c. könyvében található.

[8] E. O. Wright: *Classes*. London 1985.

[9] *Replika*, 1991/4.

[10] Raymond Boudon: *The Logic of Relative Frustration*. A tanulmány a szerző *The Unintended Consequences of Social Action* (New York, 1981) c. könyvében jelent meg.

[11] Lásd pl.: B. Barry–R. Hardin (eds.): *Rational Man and Irrational Society? An Introduction and Sourcebook*. Beverly Hills–London–New Delhi 1982.; R. M. Hogarth–M. W. Reder (eds.): *Rational Choice: The Contrast between Economics and Psychology*. Chicago 1987.; M. Hechter–K. D. Opp–R. Wippler (eds.): *Social Institutions. Their Emergence, Maintenance, and Effects*. New York 1990.; M. Zey (ed.): *Decision Making. Alternatives to Rational Choice Models*. Newbury Park–London–New Delhi 1992.; J. S. Coleman–T. J. Fararo (eds.): *Rational Choice Theory. Advocacy and Critique*. Newbury Park–London–New Delhi 1992.; *Rationality and Society*, 1992/1 (Special Issue: The Use of Game Theory in the Social Sciences); *Rationality and Society*, 1992/4 (Special Issue: The Rational Choice Perspectives).

Molnár Attila

Steve Bruce (ed.) „Religion and Modernization. Sociologists and Historians Debate the Securalization Thesis" című könyvéről

Oxford, Clarendon Press 1992

Az elmúlt két évtizedben a nemzetközi vallásszociológiában sokasodtak a kétségek a szekularizáció folyamata és elmélete körül, a hazai szakirodalmat azonban inkább ezen elmélet uralma jellemzi, mint elutasítása. A szekularizáció elméletével szemben támasztott kétségeket növeli és a társadalomtudomány zavarát mutatja e kötet.

A szekularizáció eredetileg — a Vulgata „saeculum" szava néhol semleges (I. Tim. 11:7), néhol pedig negatív (Rom. 12:2) értelemmel társul — az egyház földjeinek elvételét jelentette, s csak a francia forradalom után lett egyfajta életvitel leírására használt kifejezés, Weber és Troeltsch írásaiban kapott leíró és analitikus szociológiai jelentést. A hatvanas években kikristályosodó elmélet alapgondolatai a következők: 1. a vallás jelentősége mind a társadalmi, mind pedig az egyéni életben csökkent az előző korszakokhoz képest; 2. a vallás és a hívők egyre inkább alkalmazkodnak a világhoz; 3. a vallás befolyása visszaszorul a magánéletbe, s ezzel a vallás privatizálódik; 4. a világ deszakralizálódik, és egyre inkább a racionális manipuláció és magyarázat tárgya lesz. A szekularizáció-elmélet a vallás társadalmi szerepének megváltozását általában lineáris folyamatként, trendként írta le, s ebben nem hagyott helyet sem a folyamat megtorpanása, sem esetleges megfordulása számára.

A szekularizáció elméletét korábban részben elméletileg, részben történetileg bírálták. Az elméleti bírálatok a szekularizáció elméletét vagy mint ideológiát (szekularizmus) marasztalták el, vagy a szekularizáció elméleti, logikai ellentmondásaira hívták fel a figyelmet. A történeti szempontú bírálat pedig elsősorban a múlt, a középkor idealizált vallási képét oszlatta szét. Eszerint abban a korban sem volt az ember és a társadalom annyira vallásos, mint azt az elmélet feltételezi. A szekularizációs elmélet sikerét ugyanis két, egymástól eltérő eredetű, de e kérdésben szinoptikus hagyománynak köszönheti. Mind a felvilágosodás filozófusai és örököseik, mind pedig az egyházi emberek máig egyetértenek a vallás hanyatlásában. Az előbbiek ezt természetesen pozitív folyamatnak, a fejlődés részének tartják, az utóbbiak viszont a hanyatlást és korunk problémáit, válságait társítják a vallástalanodással.

A kötet jól szemlélteti az elmélet mai helyzetét. Mára a vallásszociológusok körében az elmélet kritikusai kerültek többségbe, hívei pedig védekezésre kényszerülnek. A kritikus többség azonban a szekularizáció elméletének megalapozott és elfogadható bírálata ellenére sem tudott konkurens elméletet megfogalmazni, leszámítva Stark és Bainbridge csereelméleten alapuló elgondolását (R. Stark—W.S. Bainbridge *The future of religion: secularization, revival and cult formation.* Los Angeles 1985, és ugyanők: Towards a theory of religion: religious commitment. *Journal for the Scientific Study of*

Religion, 1980 June, [19] 2). A vallási változásokat megmagyarázó alternatív elmélet hiányában is két újabb jelenség az, ami a vallásszociológusok zömét véleményváltozásra bírta. Az egyik a hetvenes–nyolcvanas évek vallási változása világszerte és főleg az Egyesült Államokban. E két évtizedben jelent meg a vallási fundamentalizmus minden kultúrában; az iszlám mellett a szociológia szempontjából legfontosabb amerikai protestáns kultúrában is. (A számtalan feldolgozásból az egyik legkiemelkedőbb és legfrissebb M. E. Marty—R. S. Appleby kétkötetes válogatása, amelynek első kötete *Fundamentalism and the state*, a második *Fundamentalism and society* címmel jelent meg, The University of Chicago Press 1993). A szekularizáció élményét így felváltotta, de legalábbis kiegészítette a religionizációé, és ez a szociológia elméletben is éreztette hatását. A második változás a szociológián belül következett be: az utóbbi években megszaporodtak azok a hangsúlyozottan empirikus, survey-ken és statisztikai elemzéseken alapuló munkák, amelyek a szekularizációt nem elméleti vagy történeti alapon bírálják, hanem jelenidejű statisztikai adatokkal is. A szekularizáció elmélete hatvanas–hetvenes évekbeli sikerének csak részben volt oka a modernizáció fejlődési optimizmusa, ami a „szekularizáció teológiáját" is eredményezte. Ezt az élményt igazolták a statisztikák, amelyek a vallásosságot az objektív (templomlátogatás) vagy a szubjektív (egyéni hitek, attitűdök) összetevőjével vagy ezek ötvözetével próbáltak mérni, és rendre azt találták, hogy a vallásosság — e tényezőkkel mérve — egyre inkább hanyatlik. E „kemény" tények és módszerek híveit is meggondolásra késztették az utóbbi időkben azok a munkák, amelyek ugyanilyen módszerekkel, statisztikák és survey-k alapján a vallás változatlanságát, sőt erősödését bizonyították. Ilyen a kötetben R. Gill és R. Finke tanulmánya.

A szekularizáció „ortodox modellje" (R. Wallis és S. Bruce tanulmánya) szerint a vallás jelentőségének hanyatlása szorosan összefügg a modernizáció három elemével: a társadalmi differenciálódással, a szocietalizálódással és a racionalizációval. A szekularizáció bírálata ezért gyakran összekapcsolódik a modernizáció bírálatával is. A kritikák hatására a lineáris elmélet hívei finomítani kényszerülnek állításaikat, elismerik, hogy a modernizáció ellenmodernizációs tendenciákat szül. Így a szekularizáció sem örökös folyamat, amelynek vége a vallás — legalábbis hagyományos egyházias formájában — teljes megszűnése lenne, hanem saját ellentendenciáját létrehozó folyamat. A szekularizációs elmélet fontos módosítását kényszerültek beépíteni: a szekularizációnak korlátai vannak, a vallás jelentősége — ha hanyatlott is — soha nem szűnik meg teljesen. A korábbi szekularizációs elméletek a még meglévő vallást maradványnak vagy aberrációnak tartották, azonban az utóbbi évek munkái szerint nem maradványról van szó, hiszen egyre inkább az új vallási mozgalmak, jelenségek, a vallás újjászületése kötötték le a vallásszociológusok figyelmét. Ezért a szekularizációs elmélet védelmezői, így a Wallis–Bruce páros is, kénytelen egyéb ad hoc elméleteket beépíteni a vallás fennmaradásának vagy megerősödésének magyarázatára. Ilyen például az, hogy a vallás olyan társadalmi funkciói miatt maradhat fenn vagy éledhet újra, mint például a kulturális védekezés vagy a kulturális átalakulás.

A kötetben Finke képviseli a szekularizációs elmélet bírálatának egyik legfontosabb irányzatát. A szekularizáció-elmélet logikája szerint a vallás az urbanizáció, racionalizáció, iparosodás következtében hanyatlik. Ezzel szemben McLeod és Gill arra hívja fel a figyelmet, hogy az iparosodás és a városiasodás, épp ellenkezőleg, gyakran a vallásosság növekedését eredményezte a statisztikák szerint. Finke ugyancsak statisztikákra alapozva azt mutatja be, hogy a szekularizáció elméletének lényegi elemével van baj. Az elmélet logikájából ugyanis az következik, hogy egyre inkább a liberális, a modern világhoz alkalmazkodó vallások és egyházak erősödnek meg, és a modern világ ellenében a túlvilágot, irracionalizmust, egyházi tekintélyt, fegyelmet hirdető irányzatok gyengülnek meg. Ezzel szemben már 1972-ben D. M. Kelley (*Why conservative churches are growing,* New York) felhívta a figyelmet arra, hogy a vallásilag konzervatív egyházak növekszenek, és a modern világhoz alkalmazkodó liberálisok tagsága pedig csökken. Finke ezt erősíti meg: a Bibliát szó szerint vevő, gyakori templomlátogatást és nagy vallási elkötelezettséget igénylő egyházak tagsága látványosan nőtt az elmúlt 30 évben. Azok az egyházak, amelyek komolyan vették a szekularizáció elméletét és alkalmazkodtak a benne leírt modernitásképhez, elvesztették híveiket. A felekezetek közti ilyen átrendeződés pedig visszautasítja a szekularizációs elmélet egyik legelterjedtebb ad hoc kiegészítését. Az már régóta tudott, hogy a legmodernebbnek tekintett országban, az Egyesült Államokban az utóbbi száz évben a vallásosság — ugyanazon mércével mérve, mint Európában — nem hanyatlott, hanem határozottan nőtt, és főleg nőtt a városokban. Tehát az USA olyan társadalomnak tűnik, ahol a modernizáció együtt jár a vallásosság növekedésével általában, és különösképpen a városokban. Ennek nyomán a szekularizáció elméletét kiegészítették a „belső szekularizáció" tételével, amely szerint az USA-ban a vallás nem tűnik el a társadalomból, hanem átalakul, a tartalma szekularizálódik. A konzervatív egyházak megerősödése azonban a belső szekularizálódás elméletét cáfolja, hiszen nem a belsőleg szekularizálódott, hanem a szekularizáció kultúráját és társadalmát elutasító vallások, egyházak erősödnek. Ma már a modern USA-ban a konzervatív egyházak tagsága meghaladja a modern kultúrához alkalmazkodókét.

A szekularizáció elméletét védő „nagy öreg", B.Wilson válasza mutatja az elmélet mai gondjait. Átfogó, rendszerezett újragondolására már nem vállalkoznak, mivel az elmélet elemeit és egészét is sorozatosan cáfolják. De eltolódott a szekularizációs elmélet hangsúlya is. Amíg korábban az elmélet az egyházi intézmények és tagságuk hanyatlására tette a hangsúlyt és survey–kre meg vallásossági statisztikákra hivatkozott, ma — mivel a bírálatok maguk is e módszereken alapulnak, nemcsak elméleti és történeti megfontolásokon, mint korábban — már „puhább" érveket használnak. Ezek egyike szerint már nem a vallási intézmények hanyatlása, tagságuk csökkenése, az egyéni vallásos világnézet elkopása jelenti a szekularizációt, hanem az, hogy a „rendszer", a társadalom szerkezete, működése nem vallásos. Wilson tanulmányában már azt mondja, hogy a szekularizáció elmélete szempontjából a korábbi bizonyítéknak tekintett egyháztagsági és templomlátogatási statisztikáknak nincs jelentősége, mert az újrafogalmazott szekularizáció központi gondolata az, hogy mekkora a vallás szerepe

a társadalom működésében, a politikában, a gazdaságban. Ezek szerint elképzelhető, hogy sok a hívő egy társadalomban, de a társadalom mégis szekularizált, mivel a vallás privatizált formájában létezik. Ez az érv feltételezi, hogy régen viszont a társadalom vallásos szerkezetű volt, a gazdaságot, a politikát a vallás működtette, azaz hallgatólagosan elfogadja a középkort a keresztény társadalom típusának. Wilson másik érve a szekularizáció mellett tipikusabb. Eszerint a szekularizáció elmélete mellett szól, hogy a vallásszociológián kívül minden egyéb társadalomtudományi ágban elfogadják, magától értetődőnek tartják a szekularizációt. A társadalmi és emberi jelenségek magyarázatánál nem hivatkoznak a vallásra. Tehát a társadalomtudományok és a társadalomtudós közösség szekularizáltsága lenne a másik érv a szekularizáció elmélete mellett.

De mennyivel lettünk okosabbak a kötet elolvasása után a szekularizációs elmélet problémáinak ismeretén túl? Megelégedhetünk-e azzal a megállapítással, amivel az ilyen tanulmányok rendszerint kezdődnek: a szekularizáció elmélete nem tudományos, hanem politikai–ideológiai elmélet — és ha objektívnek akarunk látszani, akkor ezt kiegészítjük azzal, hogy a bírálatok, ellenteóriák is politikaiak–ideológiaiak, s nem tudományosak. A kötet tanulsága, hogy sem a vallás állandóságát, sem a feltétlen és kikerülhetetlen megszűnését hirdető elméletek nem fogadhatók el. És mindenképpen szakítani kell azzal a logikával, amely a vallási hanyatlás általános magyarázatát tartalmazta és a kivételekre (vallási újjászületések, a vallás fennmaradása, fundamentalizmus stb.) kiegészítő, partikuláris magyarázatokat adott — mint például az USA vagy Lengyelország esetében. Noha a szekularizációt felváltó elmélet még nem körvonalazódik a kötetben, Brown tanulmánya néhány figyelemre méltó szempontot fogalmaz meg: a vallás társadalmi jelentősége bármilyen társadalmi környezetben növekedhet vagy csökkenhet; a hanyatlása nem kapcsolódik automatikusan az emberi tudás, racionalitás és technika növekedéséhez; sem az iparosodáshoz és a városiasodáshoz; a vallás társadalmi jelentőségét nem lehet sem a hitek egységességével, sem a vallásosság uniformizálásával mérni; a társadalmi változások a vallás jelentőségét csökkenthetik is, de növelhetik is.

ABSTRACTS

Lajos Héthy

The Fragile Tripartism of New Democracies (Labour Relations in Central-Eastern Europe)

The paper offers a comparative analysis of a new (to Central-Eastern Europe) phenomenon: national level institutionalized tripartism (neo-corporatism). It describes tripartism and its functioning in: public policy formation; the prevention and settlement of social conflicts; and in the formation of new relations to labour and employment. It also attempts to determine which political and economic considerations have contributed to the birth and survival of tripartite structures, and which political and economic weaknesses make them vulnerable. The paper concentrates on Hungary, Bulgaria, Poland, the Czech Republic, and Slovakia.

Mateju Petr

Determinants of Economic Success in the First Stage of the Post-Communist Transformation. The Czech Republic 1989–1992

There are several theories concerning the process of post-communist transition. The theory of 'market transition' assumes that inequalities will decrease when the redistributive sector of the economy diseappears. The theory of the different forms of capital predicts the conversion of accumulated social capital, i.e., the 'class of redistributors' are expected to preserve their advantageous positions. The paper tests these hypotheses on the data of two surveys of the same sample, undertaken within the framework of the 'Family 89' project in 1989 and 1992. It has been found that the best predictions are provided by the theory of the forms of capital, while the change from the state sector to entrepreurship seems to be the most successful strategy.

Gábor Felkai

Critical Remarks on Haberma's Theory Action

The main thesis of the paper is that Habermas theory of action mergers transcendental pragmatic argumentation with empirical statements and the power structure of society. Since this theory of action neglects the Weberian types of traditional and effective action, its conneption of the life-world is consined to the sphere of interpersonal communication.

Ferenc Huoranszki

Revealed Preferences and Irrationality

Recent works on the philosophy of the social sciences and on the philosophy of the mind have raised questions about the role and epistemological status of rationality in the attribution of beliefs and desires. After characterizing rational action as expected utility maximization, the paper attempts to show (1) that rationality plays a role in social sciences comparable to a method of measurement and (2) that this implies the of acceptance of a weak form of externalism in the philosophy of the mind.

Anna Wessely

The Connoisseur: the role of conjunctive knowledge in modern society

First presented at the Mannheim session of the '100 ans de sociologie' conference (Paris, June 1993), the paper focuses on the particular type of knowledge required for participation in the modern art world. It argues that Karl Mannheim's analysis of the connoisseur in his posthumously published *Structures of Thinking,* provides an illuminating account of the emergence, functions, diffusion, institutionalization and transformations of connoisseurship as one of the forms of a community-bound, conjunctive knowledge.

Dénes Némedi

The Family, the Corporations, and the State: Durkheim's communicative conception of „consciousness"

Durkheim's writings and lectures from the second half of the 1890s, discussing the family, the corporations, and the state, point to a sociology of knowledge that is different from, and less well-known than, his later version of the sociology of knowledge. In this conception, communication plays a central role. Intensive relationships and high social density produce specific ideas within families and corporations and more universal, integrative ones within a state. For this approach to the sociology of knowledge, the main question is no more the relation between 'existential base' and 'spiritual products'.

Tibor Papházi

German Association Model and Its Development

The formation of modern associations accompanied the disintegration of the society of estates. There arose social groups which sought to achieve their political goals by uniting in associations. Another impulse to form associations was provided by „social problems" demanding the union of forces in coping with the social inequalities created by developing capitalism.

The groups which created associations belonged, in respect of their property relations, culture, and political aspirations, to the middle class. Their opposition to feudal society is also evident in the organization of their associations, which reflected the ideas of civil constitutional thought. For instance, the functions of decision and execution came to be separated into different roles; denying privileges of birth, members had equal rights; positions were no more hereditary but gained through election.

In its organization an association may go through changes. The main form these changes take is a shift from a small and amorphous organization to a large, bureaucratized, vertically and horizontally differentiated association. Association may also change into another type of organization: for instance, a political party.

Olga Tóth

Becoming a Parent

The article analyses the objective and subjective timing of parenthood by using the results of an empirical study of a group of mothers expecting their first child. The change into parenthood occurs early both from the point of view of age and social maturity. It indicates that increasing pressure on the young strengthens the tendency to become a parent early; moreover, this can be described as an important turning point in the process of becoming an adult.

Tibor Kuczi

Occupational Relationships and Strategies in Entrepreneurialism

Over the past two to three years private companies have come into existence in Hungary at a faster rate than the leadership experience needed to make them work.

The paper investigates which occupational relations in the new enterprises, their development from pre-existing connections, and how these previous relationships undergo change during the development of the companies.

Several cases are described, among them the role played by the former (state-owned) workplace in the development of business contacts; the utilization of previous connections that have been established either through cooperation in the second economy or developed within the traditional neighbourhood and authority relationships of local communities or, finally, within the extended family.

Beáta Nagy

Women in Leadership

The study, based on a secondary analysis of international and Hungarian statistical data, provides an overview of the leading positions occupied by women in society and the economy.

Although the number of women in positions of leadership and power is growing, they do not enjoy the same chances as men of reaching leading positions. This difference is not explicable in terms of the different educational levels or economic activities of the two sexes.

The income data show large differences in earnings between groups of leaders, due to the fact that women have a smaller chance of getting into higher ranking positions. A standardization of job levels makes the greater portion of income differences between the sexes disappear.

The study also delves into women's participation in political leadership by looking at the composition of Parliament, the central and local governments. The examination of economic elites also demonstrates that women only reach lower level positions in the hierarchy, while having to pay a high price for their careers.

E számunk szerzői

Héthy Lajos
Munkatudományi Kutató Intézet

Petr Mateju
Institute of Sociology
Academy of Sciences of Czech Republic

Felkai Gábor
ELTE Szociológiai Intézet

Huoranszki Ferenc
ELTE BTK Filozófiai Tanszék

Wessely Anna
ELTE Szociológiai Intézet

Némedi Dénes
ELTE Szociológiai Intézet

Papházi Tibor
Oktatáskutató Intézet

Tóth Olga
MTA Szociológiai Intézet

Kuczi Tibor
BKE Szociológia Tanszék

Nagy Beáta
BKE Szociológia Tanszék

Herbert J. Gans
Columbia University

Kovách Imre
MTA Politikai Tudományok Intézete

Dupcsik Csaba
MTA Szociológiai Intézet

Szántó Zoltán
BKE Szociológia Tanszék

Molnár Attila
ELTE Szociológiai Intézet

Nyomás és kötés: ***Neotipp Bt.***, 1025 Bp. Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: Dr. Naszályi Gábor

CONTENTS

STUDIES

Héthy, L.: The Fragile Tripartism of New Democracies (Labour Relations in Central-Eastern Europe) 3

Mateju, P.: Determinants of Economic Success in the First Stage of the Post-Communist Transformation. The Czech Republic 1989–1992 19

Felkai, G.: Critical Remarks on Haberma's Theory Action 45

Huoranszki, F.: Revealed Preferences and Irrationality 61

Wessely, A.: The Connoisseur: the role of conjunctive knowledge in modern society 71

Némedi, D.: The Family, the Corporations, and the State: Durkheim's communicative conception of „consciousness" 81

WORKSHOP

Papházi, T.: German Association Model and Its Development 101

Tóth, O.: Becoming a Parent 121

Kuczi, T.: Occupational Relationships and Strategies in Entrepreneurialism 137

Nagy, B.: Women in Leadership 147

ORIENTATION

Gans, Herbert J.: Some virtues of sociology 167

Kovách, I.: Conferences on rural sociology in summer 1993 171

Dupcsik, Cs.: Mary Douglas's cultural anthropology 177

Szántó, Z.: Rationality and society 185

Monár, A.: Review of „Religion and Modernization", edite by Steve Bruce 191

ABSTRACTS 195

Ára: 256,– Ft

